

Sayı/Number 57

Temmuz/July 2023

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

**P A M U K K A L E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ**

**P A M U K K A L E U N İ V E R S İ T Y
J O U R N A L O F S O C I A L S C I E N C E S I N S T I T U T E**

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 57

Temmuz/July 2023

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Durmuş AKALIN

Baş Editör

Doç. Dr. Umut UYAR

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Ömer GÜLEÇ

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreteryaya/Dizgi

Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME

ULAKBİM TR DİZİN

EBSCO HOST

ASOS Index

Araştırmacı Bilimsel Yayın İndeks

Türk Eğitim İndeks

SOBIAD, İSAM

Yazışma Adresi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160

Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 21 82

pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Türkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi, Türkiye Turkish Education Association University, Türkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös Loránd Üniversitesi (Elte), Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŐ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Türkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University, Türkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksa Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Türkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Teksa Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuğrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Zbigniew BIALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDİŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Fatma KABA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Feyyaz KARACA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDITÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Fatma KABA
Doç. Dr. Feyyaz KARACA
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN
Dr. Öğr. Üyesi Ece AKYOL
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Hasan ŞEN	Pamukkale Ünivesitesi
Prof. Dr. Necati ÇİFTÇİ	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Özcan DAĞDEMİR	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem ÇETİNKAYA BOZKURT	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Saime YÜCEER	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Sevcan GÜNEŞ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Umut AVCI	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Zafer KANBEROĞLU	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Gökhan BİÇER	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet OĞUZ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Oğuz DİRİÖZ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşenur TARAKCIOĞLU ALTINAY	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Ceyda TANRIKULU	Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Doç. Dr. Emrah KONURALP	Iğdır Üniversitesi
Doç. Dr. Emre KOLAY	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Faruk MİKE	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma SÖNMEZ ÇAKIR	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Funda KILIÇ	Bahçeşehir Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim DURAK	Kayseri Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet KIZILOĞLU	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ŞENGÜR	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Meltem GÜRÜNLÜ	İstanbul Arel Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut GÜNENÇ	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammed YAZICI	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Necati ÇOBAN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Mücahit AYDIN	Sakarya Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Özlem AYDOĞMUŞ ÖRDEM	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Seda BAĞDATLI KALKAN	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Doç. Dr. Sevim BUDAK	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf SAYIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Zeynep KÖSE	Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Durmuş Volkan KARABOĞA	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Elif TOPAL DEMİROĞLU	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail ÇİFÇİ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kazım SARIÇOBAN	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Merve ERTOK ONURLU	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Orhan ÖZER	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Müge ÇİFTYÜREK	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seçil ÖZTÜRK	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sinem AYANOĞLU TEPEKOZCAN	Yalova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tunahan HACİİMAMOĞLU	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zafer ÖZTÜRK	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Ebru SOYTEMEL	Aston Üniversitesi
Dr. Gürdal ÇETİNKAYA	Bağımsız Araştırmacı
Dr. Yunus KARA	Altınbaş Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Hilal ARSLAN	Hacettepe Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Umut YUKARUÇ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Mehmet Önder DURAN	Uşak Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Ogeday ÇOKER	Pamukkale Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Selin KÖKSAL ARAÇ	Çukurova Üniversitesi
Arş. Gör. Aslıhan TURGUT	Selçuk Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Adil ÇAMUR, İbrahim ARAP	1
Türkiye’de Engellilik Politikasının Gündeme Gelmesinde Uluslararası Aktörlerin Etkisi <i>The Impact of the International Actors on the Agenda Setting of Disability Policy in Turkey</i>	
Ahmet Emrah TAYYAR.....	21
Küresel Isınmanın Kötü İkizi – Mavi Ekonomi ve Endüstri-İç Ticaret: Türkiye İçin ARDL Analizi <i>The Evil Twin of Global Warming – Blue Economy and Intra-Industry Trade: ARDL Analysis for Türkiye</i>	
Ahmet YAZAR, Duygu YILDIZ KARAKOÇ, Funda KEMAHLI GARİPOĞLU.....	37
Devlet ve Çevresel Politikalar Bağlamında Türkiye Çevre Ajansı’na Yönelik Eleştirilerin Analizi <i>Analysis of The Critics of the Turkish Environmental Agency in the Context of the State and Environmental Policies</i>	
Ayşe İRMİŞ, Ayten DEMİREL, Mehmet Ali MENGÜLOĞLU.....	59
Porter’in Jenerik Rekabet Stratejilerinin Ürün ve Süreç Açısından Analizi: Zincir Marketler Örneği <i>An Analysis of Porter’s Generic Competitive Strategies in Terms of Product and Process in Chain Markets</i>	
Cem GÜRLER.....	81
Ease of Doing Business in European Union Countries and Candidates <i>Avrupa Birliği Üye ve Aday Ülkelerde İş Yapma Kolaylığı</i>	
Çağdaş GÜNDÜZ.....	95
Entegre Raporlar ve Finansal Performans: BIST Banka Endeksi Üzerine Ampirik Bir Analiz <i>Integrated Reports and Financial Performance: An Empirical Analysis on BIST Bank Index</i>	
Emre ÇAKAR.....	109
Alienation and Grotesque in Flannery O’connor’s Wise Blood and Oğuz Atay’s Tutunamayanlar <i>Flannery O’connor’un Wise Blood ve Oğuz Atay’ın Tutunamayanlar Romanlarında Yabancılaşma ve Grotesk</i>	
Erkan DAĞLI.....	119
Yabancı Ülkelerden Atatürk’ün Hastalığı ve Vefatı İçin Gönderilen Kişisel Telgraflar <i>Personal Telegraphs Sent From Foreign Countries for Atatürk’s Illness and Death</i>	
Ertan ÜNLÜ.....	137
Raif İsmail Paşa (1725-26/1785) <i>Raif Ismail Pasha (1725-26/1785)</i>	
Fatih ÇİÇEK.....	153
“İzmir’in Göbeğinde Tenha Bir Yerde Kaldık, Sıkıştırdılar Bizi”: Kentlerde Sosyal ve Mekânsal Ayrışmanın Yarattığı Mahalle Tipolojileri ve Muhtar Somutlaşmaları Üzerine <i>“We Remained in a Secluded Area at the Heart of İzmir. They Squeezed Us in”: On Neighborhood Typologies Created By Social and Spatial Segregation in Cities and Embodiment of Neighborhood Headmen</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Gülşah KOCAKAYA.....	179
Investigation of Plastic Waste With Environmental Kuznets Hypothesis: An Empirical Study on European Union Countries	
<i>Plastik Atıkların Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi ile İncelenmesi: Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma</i>	
Hüseyin ÇELİK, İbrahim AYTEKİN.....	189
Küreselleşme ve İktisadi Büyümenin Gıda Güvenliği Üzerindeki Etkisi: MIST Ülkeleri İçin Ampirik Bir Analiz	
<i>The Effect of Globalization and Economic Growth on Food Security: An Ampiric Analysis for MIST Countries</i>	
Levent ÖZDEMİR.....	201
The Association Among Dimensions of Financial Development and Logistics Performance	
<i>Finansal Gelişmişliğin Boyutları ile Lojistik Performans Arasındaki İlişkinin Araştırılması</i>	
Mustafa EKMEKÇİ.....	219
Çavdarhisar'daki Tahıl Ambarları	
<i>The Granaries in Çavdarhisar</i>	
Olcay TİRE, Meral ÖZTÜRK.....	255
Evlilik Tutumunun Bir Yordayıcısı Olarak Çocukluk Çağı Ruhsal Travmaları	
<i>Childhood Traumas as a Predictor of Marital Attitudes</i>	
OSMAN KOCAAGA.....	267
Türkiye’de Siyasi Partiler Üzerine Araştırmalar İçin İstatistiksel Bir Model Önerisi: Çoklu Mütakabiliyet Analizi Tekniği	
<i>A Statistical Methodology Proposal for Research on Political Parties in Turkey: Multiple Correspondence Analysis Technique</i>	
Özlem ÖZEN.....	287
Characteristics of Business Groups: A Comparison Between Group Affiliated and Unaffiliated Firms	
<i>İşletme Gruplarının Özellikleri: Gruplara Bağlı ve Bağımsız Firmaların Karşılaştırılması</i>	
Saadet YURDAKUL, Esra Burcu BULGURCU GÜREL.....	301
Duygusal Emek, İşgören Performansı ve İşe Yabancılaşma Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi: Satış Danışmanları Üzerine Bir Araştırma	
<i>Investigation of the Relationship Between Emotional Labor, Individual Performance and Work Alienation: A Research on Sales Consultants</i>	
Seçil ÖZDEMİR.....	317
The Effect of The United States Presidential Policy on Türkiye-Iran Relations in 1970s	
<i>Amerikan Başkanlık Doktrinleri'nin Türkiye-İran İlişkilerine Etkisi: 1970'li Yıllar</i>	
Semin PAKSOY, Hande ŞAHİN.....	333
Türkiye'nin Buğday ve Pamuk İhracat Rekabet Gücünün OECD, AB27 ve G7 Ülkeleri ile Karşılaştırılması	
<i>Comparison of Türkiye's Wheat and Cotton Export Competitiveness with OECD, EU27 and G7 Countries</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Zeynep YAMAÇ ERDOĞAN, Burhanettin ZENGİN.....	347
Turizm Endüstrisinde Hedef Pazarların Psikografik Özelliklerinin Tespiti: İstanbul Örneği <i>Determining the Psychographic Characteristics of Target Markets in the Tourism Industry: The Case of İstanbul</i>	
İlyas BAYAR.....	367
Democracy and Economic Growth in MIST Countries: An Empirical Analysis <i>MİST Ülkelerinde Demokrasi ile Ekonomik Büyüme: Ampirik Bir Analiz</i>	
Deniz AKKAYA, Nagehan KESKİN.....	385
Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizmasının İşleyişi ve Etkinliği <i>Functioning and Effectiveness of Monetary Transmission Mechanism in Türkiye</i>	
Oktay KIZILKAYA, Faruk MİKE.....	403
İklim Değişikliğinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme <i>The Impact of Climate Change on Economic Growth: An Empirical Estimation on Türkiye</i>	

Derleme Makaleler-Review Articles

Berçem BARUT BEKTAŞ.....	413
Feminist Perspektiften Cinsel İstismar ve Sosyal Hizmet Müdahalesi <i>Sexual Abuse and Social Work Intervention From a Feminist Perspective</i>	

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.01.2023 ✓Accepted/Kabul:09.02.2023

DOI:10.30794/pausbed.1228006

Research Article/Araştırma Makalesi

Çamur, A. ve Arap, İ. (2023). "Türkiye'de Engellilik Politikasının Gündeme Gelmesinde Uluslararası Aktörlerin Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 1-19.

TÜRKİYE'DE ENGELLİLİK POLİTİKASININ GÜNDEME GELMESİNDE ULUSLARARASI AKTÖRLERİN ETKİSİ*

Adil ÇAMUR**, İbrahim ARAP ***

Öz

Kamu politikalarının gündeme gelmesinde birçok faktör etkili olmaktadır. Vatandaşlardan uluslararası örgütlere kadar çeşitli aktörler gündeme gelme aşamasında yer almaktadır. Bu çalışmada engellilik politikasının gündeme gelmesini sağlayan faktörler tanımlanarak uluslararası aktörlerin ve farklı ülkelerdeki gelişmelerin etkisi analiz edilmektedir.

Engellilik konusu, özellikle geçtiğimiz kırk yıl boyunca uluslararası kurumların ve ülkelerin ilgisini çekmektedir. Birleşmiş Milletler'in 1980'lerden itibaren genişleyen çabaları ve 1990'da engelliliğe özgülenmiş ilk kanunun Amerika Birleşik Devletleri'nde kabulü, engellilik gündeminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu gelişmelerin Türkiye'ye yansımaları 2000'lerin başında gerçekleşmiş ve yasanın odağında olduğu yeni bir engellilik politikası başlatılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de engellilik politikasının gündeme gelme aşamasının incelenmesidir. Bu kapsamda, Birleşmiş Milletler'in, Avrupa Konseyi'nin, Avrupa Birliği'nin ve farklı ülkelerin uygulamalarının Türkiye politikası ile ilişkisi açıklanmaktadır. Politika belgeleri, raporlar, Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları ve yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen verilerle desteklenen çalışmada uluslararası kurumların karar ve uygulamaları ile çeşitli ülkelerde kaydedilen gelişmelerin Türkiye'de engellilik politikasının gündeme gelmesinde önemli etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Engellilik politikası, Gündeme gelme, Uluslararası aktör, Kamu politikası.*

THE IMPACT OF THE INTERNATIONAL ACTORS ON THE AGENDA SETTING OF DISABILITY POLICY IN TURKEY

Abstract

Many factors are effective in agenda setting stage of public policies. Various actors, from citizens to international organizations can take part in this stage. In this study, the factors that cause the agenda setting of disability policy are defined and the effects of international actors and developments in different countries are analyzed.

The issue of disability has attracted the attention of international institutions and countries, especially over the past forty years. The expanding efforts of the United Nations since the 1980s and the adoption of the first disability-specific law in the United States in 1990 led to the spread of the disability agenda. The reflection of this effects on Turkey took place in early 2000s and a new disability policy which was the focus of the law was initiated,

The aim of this study is to examine the agenda setting of disability policy in Turkey. In this context, the relationship between the practices of the United Nations, the Council of Europe, the European Union and different countries with Turkey's policy is explained. In the study, main data is obtained from policy documents, reports, the minutes of the Turkish Grand National

*Bu çalışma, Dokuz Eylül Üniversitesi Kamu Yönetimi Programında, Doç. Dr. İbrahim Arap danışmanlığında Adil Çamur tarafından hazırlanan ve DEÜ tarafından desteklenen (2019.KB.SOS.004) "Türkiye'de Engellilik Politikasının Analizi" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

**Arş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, İZMİR.
e-posta:adil.camur@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3067-6899>)

***Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, İZMİR.
ibrahim.arap@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5890-5927>)

Assembly and semi-structured interviews. it is concluded that the decisions and practices of international institutions and the developments in various countries have a significant impact on the disability policy in Turkey.

Keywords: *Disability policy, Agenda setting, International actors, Public policy.*

GİRİŞ

Engellilerin yaşamlarına etki eden her türlü hizmeti içeren engellilik politikası, son kırk yıldır farklı ülkelerde gündeme gelmiştir. Aradan geçen sürede, engellilikle ilgili kanunlar kabul edilmiş, yeni hizmetler tanımlanmış ve bu hizmetleri sunmak üzere kurumlar tesis edilmiştir. Engellilik, küresel iklim değişikliği, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, eğitim gibi toplumsal sorunların kamuoyunda ilgi görmesi ve karar alıcıların dikkatini çekmesi şeklinde tanımlanan gündeme gelme, politika döngüsü sürecinin ilk aşamasıdır. Süreç, karar alıcıların harekete geçmesine yöneleceği gibi karar verilmemesi ile de sonuçlanabilir.

Toplumsal sorunun gündemdeki yolculuğu politika analizinin odaklandığı meseleler arasındadır. Gündeme gelme aşamasının analiz edildiği çalışmalarda hangi sorunların, nasıl gündeme geldiği ve kimlerin etkili olduğu gibi sorulara yanıt aranmaktadır. Pralle (2009), iklim değişikliği sorununun gündemde yükselmesinde ve üst sıralarda kalmasında etkili faktörleri araştırmıştır. İklim değişikliği meselesinin nasıl gündemde tutulduğu, hangi aktörlerin ne tür stratejiler uyguladığını açıklamaktadır. Townsend vd. (2020), Avusturalya’da 2011’de yürürlüğe giren ücretli ebeveyn izni düzenlemesinin nasıl gündeme geldiğini analiz etmektedir. Gündeme gelme sürecindeki aktörler, fikirler, kurumlar ve siyasal partilerin yaklaşımları değerlendirilmektedir. Mhazo ve Moponga (2021), Sahra Altı Afrika’da temel ilaçların temini sorununun nasıl gündeme geldiğini incelemektedir. Behzadifar vd. (2021), İran’ın Luristan Eyaleti’nde 2009-2015 yılları arasında artış gösteren Brusella hastalığı ile mücadelenin gündeme gelme sürecini araştırmaktadır. Hangi aktörlerin bu süreçte ne tür roller üstlendiğini incelemiştir.

Türkiye’nin mevcut engellilik politikasının karar alıcıların gündemine gelmesi 2000’lerin başına tarihlenmektedir. Özürlüler İdaresi Başkanlığı’nın (ÖZİDA) 2004’te başlayan kanun tasarısı taslağı çalışmaları ile politika döngüsünde formülasyon aşamasına geçilmiştir. Engelliliğin bu tarihlerde gündeme gelmesinde ve biçimlenmesinde çeşitli gelişmeler etkili olmuştur. Bunlardan birisi de uluslararası örgütlerin ve farklı ülkelerin engellilik politikasıyla ilgili çabalarıdır.

Uluslararası aktörlerin Türkiye’de engellilik politikasına etkisini inceleyen araştırmalar bulunmaktadır. Dönemin ÖZİDA Başkanı Mehmet Aysoy (2004), Avrupa Birliği (AB) Sürecince Özürlüler Politikası kitabında AB sürecinin engellilik bürokrasisini nasıl etkilediğini açıklamaktadır. Aydın (2005) çalışmasında altı AB ülkesi ile Türkiye’nin engellilere yönelik hizmetlerini karşılaştırmaktadır. Çalışmada, Birliğe üyelik sürecinde uyum başlıklarından birisi olan engellilere yönelik hizmetler değerlendirilmiştir. AB ile Türkiye uygulamalarının farklılaştığı tespit edilmiştir. Güngör ve Güneş (2011), Türkiye’de engellilere yönelik hizmetlerin tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümü farklı ülkelerle karşılaştırarak incelemiştir. Tıbbi modelden hak temelli modele geçişe yönelik uygulamalara yönelim olduğu belirtilmektedir. Demir (2015), 1998-2013 yılları arasında, AB ilerleme raporlarının istihdam, erişilebilirlik, sosyal koruma, sosyal dışlanma ve sosyal içerme başlıklarında engelliliğin nasıl ele alındığını incelemiştir. Çalışmada, Engelliler Hakkında Kanun’un kabul edildiği 2005 yılından itibaren hak temelli yaklaşım bağlamında gelişmeler kaydedildiği tespit edilmektedir. Duygun (2016; 2020), uluslararası aktörlerin engelliliğin anaakımlaşırılması hedefine yönelik çabalarını açıklayarak Türkiye politikasını anaakımlaşırma bağlamında değerlendirmektedir. Engelliliğin anaakımlaşırılmasının Türkiye’de parçalı bir seyir izlediği tespit edilmektedir. Meral ve Turnbull (2016) ise AB, Birleşmiş Milletler (BM) Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Türkiye engellilik politikasını on sekiz kriter bağlamında karşılaştırmaktadır. Çalışmanın temel bulgusu Türkiye’nin mevzuatının evrensel temalarla uyumlu olduğudur. Azarkan ve Benzer’in (2018) çalışmasında, Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmesi’nin (BMEHS) Türkiye tarafından kabulünün ardından değişen mevzuat ve uygulamalar incelenmektedir.

İncelenen literatürde Türkiye engellilik politikasının hedefleri ve sonuçları uluslararası aktörlerin etkileri bağlamında analiz edilmektedir. Başka bir deyişle uygulamalar değerlendirilmektedir. Bu çalışmada ise mevcut politikanın başlangıcı, yani gündeme gelmesi, uluslararası aktörlerin etkisi bağlamında ele alınmaktadır. Uluslararası aktörlerin ve farklı ülkelerin engellilik gündemlerinin Türkiye’de doğrudan ve dolaylı etkileri

açıklanmaktadır. Çalışmanın amacı, mevcut engellilik politikasının gündeme gelme aşamasında uluslararası aktörlerin rolünün değerlendirilmesidir. Politikayı gündeme getiren nedenlerin ortaya çıkışında uluslararası aktörlerin ve farklı ülkelerin etkisi analiz edilmektedir.

Çalışmanın verileri doküman incelemesinden ve görüşmelerden elde edilmiştir. Bu kapsamda uluslararası kurumların engellilik politikasına ilişkin politika belgeleri incelenmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Genel Kurul Tutanakları (1928-2022) TBMM internet sitesi arşivinde taranmıştır. “Engelli”, “sakat” ve “özürlü” kelimeleri aranarak yapılan taramada TBMM faaliyetlerinde engellilik politikasının nasıl karşılık bulunduğu tespit edilmiştir. Engellilikle ilgili kanun teklifleri, tasarıları, araştırma önerileri ve yazılı-sözlü soru önermeleri incelenmiştir. Engelliler kanunu teklifi metinlerinin bazılarında TBMM basılı arşivinden ulaşılmıştır. İki araştırmacı, iki siyasetçi, bir gazeteci, iki bürokrat ve altı aktivistle yapılan on üç yarı yapılandırılmış görüşmeden yararlanılmıştır. Görüşmecilerin nitelikleri açıklanmakla birlikte çalışmada isimlerine yer verilmemiştir.

Makalede ilk olarak engellilik politikası ve gündeme gelme kavramsal çerçeveleri açıklanmaktadır. Ardından Türkiye’de engellilik politikasının gündeme gelmesinde etkili faktörler ele alınmaktadır. Son bölümde ise engellilik politikasının gündeme gelmesinde uluslararası aktörlerin etkisi dört alt başlıkta analiz edilmektedir.

1. ENGELLİLİK POLİTİKASI

Tüm vatandaşlar gibi engellilerin günlük yaşamları, eğitim ve istihdam olanakları kamu politikalarından etkilenmektedir. Ancak, engelliler temel kamusal hizmetlerden eşit ölçüde yararlanamamaktadır. Bu dezavantajlı konumun birçok nedeni bulunmaktadır. Kamusal kurumların erişilebilir olmaması, kapsayıcı eğitimin sağlanmaması, sosyal, politik ve ekonomik çevreden kaynaklı engelleyici tutumlar gibi eşitsizlikler, engelli haklarına ilişkin gelişmelere rağmen sürmektedir. Engelli toplumu ise ihlallerinin sona ermesi talebiyle uzun yıllardır hak mücadelelerine devam etmektedir.

Engellilerin kamu hizmetlerinden eşit yararlanmasının temin edilmesi amacıyla girilen kamusal çabalar engelliliğin bir politika alanı olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Doğrudan engellilere yönelik olsun ya da olmasın, etkisi planlansın ya da planlanmasın, engellilerin yaşamında doğrudan ya da dolaylı etki eden mevzuat, uygulamalar ve yargı kararları engellilik politikasını oluşturmaktadır (Barnartt, 1992: 48; Hvinden ve Halvorsen, 2003: 296; Schalock, 2017: 215). Engellilik politikası, engelliliği kapsayan çeşitli hizmetlerin birleşimidir. Örneğin, iş kazalarının önlenmesine yönelik düzenlemeler, sosyal güvenlik programları, asker yaralanmalarını önleme ve tedavilerinin yapılması ile yoksullara yardım, farklı köken ve amaçlara sahip olmakla birlikte engellilik politikası şemsiyesi altında kabul edilirler. Bu çeşitlilik nedeniyle engellilik politikasını başlı başına bir kamu politikası olarak kabul etmeyen görüşler de vardır. Bu görüşe göre engellilik, istihdam veya sosyal politika başta olmak üzere diğer bazı genel politika alanlarının bir alt kümesi kabul edilir (Erlanger ve Roth, 1985: 320). Drake’e (1999: 22) göre ise, konut veya sosyal güvenlik politikalarına benzer şekilde, engellilik politikası birçok politikanın toplamıdır ve bir kurum ya da politika alanı ile birlikte tanımlanması mümkün değildir.

Engellilik politikası, engelliliğe hâkim olan yaklaşımlarla paralellik göstermektedir. Engelliliği eksiklik ve kusur olarak gören ve yeti yitimlerinin tedavisi temelli çözümlere odaklanan tıbbi engellilik yaklaşımı, engellilik politikası hedeflerinde sağlık hizmetlerini öne çıkarmaktadır. Engelli bireyin yaşadığı ayrımcılığın kaynağının yeti yitimi değil toplumun ön yargıları ve fiziksel çevrenin dışlayıcı tasarımı olduğunu kabul eden hak temelli yaklaşım ise eşitlik, bağımsız yaşam ve kişisel hareketliliği destekleyen hizmetleri önceler.

Engellilik politikası analizi, 1950’lerden itibaren ülkelerin engellilik hizmetlerini geliştirmesinin sonucunda bir araştırma alanı haline gelmiştir. ABD’de 1973’te Rehabilitation Act’te (Rehabilitasyon Yasası) yapılan değişiklik ve ardından 1990’da Americans with Disability Act’in (ADA) kabulü engelliliği bir kamu politikası alanı olarak belirginleştirmiştir. Örneğin hizmetlerin engellilerin yaşamları üzerindeki etkisi ve sivil toplum kuruluşlarının rolü gibi konular incelenmeye başlanmıştır. Schriener (1990: 3-4), bilim insanlarını engellilik politikası analizi araştırmaları yapmaya davet ettiği yazısında kamu politikası döngüsünün bunun için uygun bir çerçeve olduğunu belirtmektedir. Schriener’e göre, gündeme gelme, alternatiflerin ortaya çıkması, karar verme, uygulama ve değerlendirmeden oluşan politika döngüsü süreci kullanılarak engellilik politikasını analiz etmek mümkündür.

2. GÜNDEME GELME VE ULUSLARARASI AKTÖRLER

Gündem, hükümetin dikkatini çekmeyi hak eden, meşru kabul edilen, bir dizi genel siyasi tartışmadır (Cobb ve Elder, 1972: 905). Gündeme gelme ise, politika alternatiflerinin karar vericilerin değerlendirmesine girmesinden önceki aşamadır (Jones, 2016: 25). Sorunun çözümüne yönelik politika önerileri bu süreçte tartışmaya açılır. Gündeme gelme aşamasında karar vericiler yalnızca problem hakkında bilgi sahibi olmakla kalmaz çözüme dair alternatifleri de öğrenirler (Knoepfel vd., 2007:32). Bu aşamada, toplumdaki çatışmalar, aktörlerin katılımı ve hükümetin tutumu incelenir (Zahariadis, 2016: 10). Gündeme gelme araştırmaları, bireylerin ve grupların birbiriyle çatışan tüm taleplerinden hangilerinin siyasi karar alıcıların dikkatini çekmeyi başardığına, kilit aktörlere ve aktörlerin amaçlarına nasıl ulaştıklarına odaklanır (Rochefort ve Donnelly, 2013: 189).

Brikland (2007: 64), gündeme gelme sürecini bir sorunun gündemler arasında ilerlemesi şeklinde açıklamaktadır. Toplumsal soruna dönüşebilecek tüm konuların yer aldığı gündem evreninden karar gündemine ilerleyen problem politika döngüsünün sonraki aşamalarına geçebilmektedir. Sistemik gündeme giren problem artık toplumsal soruna dönüşmüştür. Kamusal ilgi talep edilen ve kamu yönetiminin yanıt vermesi gereken bir hal alır. Kurumsal gündem ise, politika yapıcı aktörlerin de yer aldığı siyasi sistemde tartışılan ve karara bağlanması beklenen konular listesini ifade eder (Baumgartner, 2001: 288; Green-Pedersen, 2015: 357). Gündemlerin son aşamasında, evrende yer alan konuların çok azının ulaşabildiği karar gündemi bulunur. Toplumsal sorunun çözümü için hükümetin harekete geçmek üzere olduğu aşamadır (Brikland, 2007: 64). Bu bağlamda gündeme gelme aynı zamanda karar vericiler açısından filtreleme işlevi görür. Geniş politika evrenindeki sınırsız başlıktan çok azı karar gündemine ulaşmaktadır (Knoepfel vd., 2007: 32).

Kingdon'ın (2014) sağlık ve ulaşım politikaları araştırmalarına dayanarak oluşturduğu teoriye göre, bir meselenin karar gündemine gelmesi için üç gelişmenin gerçekleşmesi, kendi deyimi ile üç akımın bir araya gelerek politika penceresinin açılması gerekmektedir. Birbirlerinden bağımsız üç gelişme/akım bir araya geldiğinde hükümetin sorunun çözümüne yönelik adım atması olağandır. Böylece politika döngüsünün devam etmesi için fırsat doğacaktır. İlk olarak hükümetin çözmesi gereken bir problem gündemde öne çıkmalıdır. Bu ilk akımdır (problem). Göstergelerde meydana gelen dikkat çekici değişiklikler ya da ani şoklar problemler akımını harekete geçirebilir. Problem öne çıkar ve dikkat çeker. İkincisi, önerilerin açıklanması, yarıştırılması ve birinin ya da bazılarının öne çıkmasını içeren politika (policy) akımıdır. Böylece politika alternatifleri daraltılır. Süzgeçten geçmiş olur. Sonucu gelişme ise karar alıcı aktörlerin soruna yönelimlerini ifade eden siyasi (politics) akımın ortaya çıkmasıdır. Seçim süreçleri ve sonrasında hükümet değişiklikleri bu akım için elverişlidir. Politika penceresi, bazı zamanlarda, bu üç akımın birleşmesiyle açılır. Yeni politika ya da politika değişikliği için fırsat doğar (Kingdon, 2014: 19). Toplumsal sorun için formülasyon aşaması başlar. Böylece politika döngüsü devam eder.

Kamu politikalarının gündeme gelmesinde, formülasyonunda, uygulanmasında ve değerlendirilmesinde çoğu zaman uluslararası aktörler değişik derecelerde rol almaktadır. Kamu politikası döngüsünün her aşamasına etki edebilme potansiyeli barındırmaktadırlar. Uluslararası kurumların seçtikleri alanlardaki araştırma, farkındalık ve savunuculuk faaliyetleri, kurumların güçleriyle orantılı olarak uluslararası gündemi belirlemektedir. Ülkeler de bu gündemleri takip etmektedirler (Livingston, 1992). Uluslararası ortamda dikkat çekilen konular ülkelerin gündemlerini etkilemektedir (Princen, 2009: 13). Bu da uluslararası kurumların gündeme gelme sürecindeki rollerini öne çıkarmaktadır (Béland, 2013: 128). Örneğin BM'nin ulusal gündemlerdeki yönlendiriciliği üzerinde durulmaktadır (Joachim ve Dalmer, 2016). Gündeme gelme analizlerinde uluslararası aktörlerin etkileri incelenmektedir (Vo vd., 2019; Kaminska vd., 2021).

3. TÜRKİYE'DE ENGELLİLİK POLİTİKASININ GÜNDEME GELMESİ

Politika sürecinin başlangıcı olan gündeme gelme aşaması; sorunların ve aktörlerin çeşitliliği nedeniyle "karmaşık" olarak tarif edilmektedir. Karmaşıklık, bir toplumsal meselenin gündeme gelmesinde birçok faktörün etkili olmasından kaynaklanmaktadır. Her politika alanının özellikleri, gündeme gelme aşamasının dinamiğini belirlemektedir. Türkiye'de yeni bir engellilik politikası 2000'lerin başında gündeme gelmiştir. Çamur'a (2023) göre, gündeme gelmede aşağıda açıklanan beş faktör etkili olmuştur. Bu faktörler engellilik meselesinin gündemler evreninden karar gündemine ulaşmasını desteklemiştir. Kingdon'ın (2014) yaklaşımıyla ise politika penceresinin açılmasını sağlamıştır. Faktörlerden biri olan uluslararası aktörlerin etkisi, diğer faktörlere göre öne çıkmaktadır. Gündeme gelme sürecindeki faktörlerden biri olmanın yanında diğer faktörlerin ortaya çıkmasını da etkilemiştir.

İlk olarak, 2000'lere gelindiğinde engellilikle ilgili mevzuatın, kurumların ve hizmetlerin çeşitliliği gündeme gelmede etkili olmuştur. Türkiye'de engelliliğe ilişkin ilk uygulamalar himaye ve tedaviye odaklanmaktadır. Örneğin, savaşta yaralananların tedavisi ve yaşamlarını belirli yaşam standartlarında devam ettirilmesi için yardımlar planlanmıştır. Bunun dışında farklı engel gruplarından yoksul ve bakıma muhtaç bireylere yönelik hayırseverlik faaliyetleri görülmektedir (Demirci, 2005: Baytal, 2012; Özbek, 2013; Kıranlar, 2013; Erkiç, 2018). Tıbbi yöntemler ve yardımseverlik üzerine kurulu politika 1950'lere gelindiğinde eğitim ve istihdam gibi yeni hizmet alanlarında engellilerin beklentilerine yanıt verme yönünde değişim göstermiştir. Tüm dünyada farklı toplumsal kesimlerin taleplerinin yükseldiği 1960'larda ise engellilere yönelik haklar mevzuatta yer almaya başlamıştır. Engelli aylığı ve istihdam kotası gibi uygulamalar 1970'lerde yürürlüğe girmiştir (Altan, 1976; Enç, 2018; ÖZİDA, 1999; Demircioğlu, 2010). Sakatları Koruma Milli Koordinasyon Kurulu'nun (SKMKK) 1981'de, ÖZİDA'nın 1996'da kurulması ile engelliliğe özgülenmiş kurumlar ortaya çıkmıştır. Bunu belediye, imar ve milli eğitim gibi birçok kanunda engellilikle ilgili düzenlemeler takip etmiştir. Nihayetinde mevzuatın ve kurumların çeşitliliği 2000'lere gelindiğinde engellik politikasında değişikliği gerektirmiştir. Böylece, engelliliğe dönük uygulamaların hedeflerini, koordinasyonunu ve yapılanmasını düzenlemeye yönelik politika gündemi oluşmuştur.

İkinci faktör, yasa talebidir. Yasa talebi, her ne kadar 1990'da ABD'de ADA'nın yürürlüğe girmesi sonrasında başlayan ve farklı ülkelerde engellilik yasalarının kabulü ile devam eden dalgayla ilişkilendirilse de Türkiye'de engellilik yasası talebi daha eskilere dayanmaktadır (Aktivist 1 ile görüşme, 15.07.2020). Engelli hareketi, 1960'larda sosyal yardım ve bakım türü himaye odaklı hizmetlerin yasalarda yer alması talebi ile başlayan mücadelelerini 1990'lara gelindiğinde engelliliğe özgülenmiş yasa talebi ile devam ettirmiştir (Siyasetçi 1 ile görüşme, 08.05.2020). Bu talebe ilk yanıt Sağlık'ın (1985) Özürlüler Kanun Teklifi'ni TBMM başkanlığına sunmasıdır. Bunu 1990'lı yıllarda farklı partilerden milletvekilleri izlemiştir. 57. Hükümet döneminde ise Engelliler Kanunu Tasarısı (2001) Bakanlar Kurulu'nda kabul edilmiştir. Ancak yasalaşmamıştır Tüm bu gelişmeler, 2000'lerin başında yasa talebinin öne çıktığı politika gündeminde etkili olmuştur (Yılmaz, 2010: 10; Aktivist 2 ile görüşme, 18.09.2019).

Engelliliğe dair alan bilgisinin ve farkındalığın artması engellilik gündemini desteklemiştir. Bu üçüncü faktördür. 2000'lerin başında engellilik araştırmaları alanı genişlemiştir. Bilimsel araştırmalar ve engelli farkındalığı projeleri artmıştır (Burcu, 2015). Türkiye Özürlüler Araştırması'nın Aralık 2003'de açıklanması ise engellilik gündemini destekleyen en önemli gelişme olmuştur (Aysoy, 2008: 55). İlk defa engelli toplumunun profili araştırılmış ve kamuoyu ile paylaşılmıştır. Medyanın yoğun ilgisi ile karşılanan araştırma sonuçlarının ardından engellilik meselesi daha görünür hale gelmiştir (Araştırmacı 1 ile görüşme, 28.03.2020).

İktidarın değişmesi engelliliği gündeme getirmeye etki eden dördüncü faktördür. Genel seçimler ve yeni hükümetin göreve başlaması engellilik dâhil farklı toplumsal sorunların yeniden gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Türkiye'de, 2002 genel seçimi süreci engellilik konusunu gündeme getirici gelişmelere sahne olmuştur. Örneğin, engellilere yönelik vaatler siyasal partilerin seçim beyannamelerinde yer almıştır (Aktüel, 2002). Çeşitli partiler engelli milletvekili adayları belirlemiştir. Seçim sonucu iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin engelliliğe yaklaşımı ve hükümetteki ilk icraatları da engellilik gündemini destekleyici etki yaratmıştır (Tuğrul, 2017; Siyasetçi 2 ile görüşme, 18.09.2019).

Başta BM olmak üzere uluslararası aktörlerden oluşan uluslararası ortamın engellilikle ilgili kararları, kampanyaları, açıklamaları, sözleşmeleri ve uygulamaları 1950'lerden itibaren Türkiye tarafından takip edilmektedir. Engellilik farkındalığının oluşmasında, kurumların tesisinde ve mevzuatta engellilik konusuna yer verilmesinde uluslararası kurumların rolü tespit edilmektedir. AB 2003 Engelliler Yılı ve Asya Pasifik Engelliler On Yılı gibi gelişmeler ile çeşitli ülkelerde engellilik kanunlarının yürürlüğe girmesi 2000'lerin başında Türkiye'de ve dünyada engellilik gündemini öne çıkarmıştır. Beşinci ve son olarak uluslararası aktörler, engellilik politikasının gündeme gelmesini etkilemiştir. Ayrıca diğer dört faktörün ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

4. ULUSLARARASI AKTÖRLERİN TÜRKİYE ENGELLİLİK POLİTİKASININ GÜNDEME GELMESİNE ETKİSİ

Engellilik politikasının gündeme gelmesi, yukarıda özetlendiği üzere çeşitli gelişmelerin sonucudur. Bu çalışmada analiz edilen uluslararası aktörlerin etkisi, diğer gelişmelerle karşılaştırıldığında öne çıkmaktadır. Çünkü uluslararası aktörler, gündeme gelmeyi sağlayan diğer gelişmeleri de belirli ölçüde etkilemiştir. Bu bölümde, uluslararası aktörlerin Türkiye engellilik politikası ile ilişkisi incelenerek gündeme gelmedeki önemi üzerinde

durulmaktadır. Uluslararası aktörlerin ve farklı ülkelerin Türkiye engellilik politikasına etkisinin tarihsel izleği ortaya koyularak gündeme gelmedeki rolleri değerlendirilmektedir. Bu kapsamda analiz 1950'lerden başlayıp 2000'lerin başına kadar olan tarihsel süreci kapsamaktadır.

4.1. Birleşmiş Milletler Sistemi ve Engellilik

Kuruluşundan bu yana, küresel sorunların tartışıldığı ve karara bağlandığı önemli bir aktör olan BM sistemi (Joachim ve Dalmer, 2016: 367), engellilik konusunda da belirleyicidir (Ingstad, 2001; Hendricks, 2007). Mevcut politikanın gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Yalnızca Türkiye'de değil tüm dünyada etki yaratan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948), engelliliğin yer aldığı ilk BM sistemi belgesidir¹. Her ne kadar engelliliğe özgülenmiş hüküm içermese de insan hakları yaklaşımını desteklemesiyle dolaylı etki yaratmıştır.

BM ve kuruluşlarının engellilik konusuna dolaylı yaklaşımları, 1950'lerden itibaren değişmiştir². Eğitim, rehabilitasyon ve meslek edindirme konularında çalışmalar başlamıştır. BM ve kurumları toplantılarında ve kararlarında başta körler olmak üzere engellilerin eğitiminin (özellikle geri kalan ülkelerde) desteklenmesi ve bu konuda girişimlerde bulunulması kararlaştırılmıştır. Bu tarihler, Türkiye'de engellilerin eğitimiyle ilgili gelişmelerin başlangıcına denk gelmektedir. BM Dünya Braille Komitesi Başkanı Clutha Macauinsy'nin 1950'de Türkiye ziyareti sonrasında hazırladığı raporda özel eğitim kurumlarının Sağlık Bakanlığı'ndan Milli Eğitim Bakanlığı'na (MEB) devredilmesi önerilmiştir. Sağır, Dilsiz ve Körler Müessesesinin Milli Eğitim Bakanlığına Devrine Dair Kanun (1951) ile özel eğitim sağlık ve bakım hizmetlerinin kapsamından çıkarılıp MEB'nin sorumluluğuna verilmiştir (Resmi Gazete, 1951; UN, 2006: Enç, 2018:246-247; ÖERHGM, 2020: 28-29).

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (UÇÖ) 17 Haziran 1947 tarihli Genel Konferansı'nda kabul edilen İş ve İşçi Bulma Birimi Kurulması Sözleşmesi, işe alma süreçlerinde engelli bireylerin gözetilmesini önermektedir. Bu doğrultuda, Türkiye Çalışma Bakanlığı, UÇÖ ile engelli istihdamına yönelik iş birlikleri yapmıştır. Türkiye hükümetinin, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) ve UÇÖ'den rehabilitasyon, sosyal hizmet ve tıbbi malzeme hizmetlerinin sunumuna ilişkin destek talebi üzerine bir heyet Türkiye'ye gelerek 1954'te rapor hazırlamıştır. Raporda, çalışabilecek durumda olan engellilerin sorunlarının çözümü için merkezlerin oluşturulması, bu konuda araştırmalar yapılması ve engelli çalıştırma zorunluluğu getirilmesi önerilmiştir. Engelli istihdamı konusundaki iş birliği sonraki yıllarda da devam etmiştir. BM uzmanları 1985-1989 yıllarında Türkiye'de araştırmalar yapmış ve sonuçlarını Çalışma Bakanlığı'na sunmuştur (Altan, 1976: 190-193; Demircioğlu, 2010: 48).

Evrensel Bildirge'nin hedefleri doğrultusunda hazırlanan, 1966'da kabul edilip 1976'da yürürlüğe giren ikiz sözleşmelerde sayılan haklar ve sorumluluklar engellileri de kapsamaktadır. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi taraf devletlere, herkese mümkün olan en yüksek seviyede fiziksel ve ruhsal sağlık standartları sunma sorumluluğu yüklemektedir³. Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ise engellilik kaynaklı ayrımcılık yasağının hukuki alt yapısını sağlamaktadır. Sözleşmeler, Türkiye bakımından 23 Aralık 2003 tarihinden itibaren bağlayıcı hâle gelmiştir. Böylece engelli haklarına dair hukuki dayanaklara yenisi eklenmiştir. BM Genel Kurulu'nun 1969'da kabul ettiği Sosyal Kalkınma ve Kalkınma Sürecine Dair Bildirge'de, zihinsel ve fiziksel engellilerin toplumsal faaliyetlere tam katılımının artırılması ile sağlık ve sosyal güvenlik gibi konularda önlemlerin alınması öngörülmektedir. Bildirgede yer alan toplumsal katılım⁴ vurgusu tıbbi modelden hak temelli modele geçişin ilk adımlarındandır.

Doğrudan engellilikle ilgili maddeler içeren düzenlemelerin BM sisteminde kabul edilişi 1970'lere dayanmaktadır. Bu yönde ilk bağlayıcı metin Zihinsel Engellilerin Hakları Bildirgesi'dir (1971). Bildirgede diğer insanların sahip olduğu haklara zihinsel engellilerin de sahip olduğu belirtilerek haklar sıralanmaktadır. Bu tarihten önceki yaklaşım, engellilik alanına dolaylı etki sağlarken bu tarihten sonra doğrudan engelliliğe özgülenmiş kararlar alınmıştır. İkinci gelişme Genel Kurulun 1975 tarihli Engelli Bireylerin Hakları Bildirgesi'dir. Önceki düzenlemelerde belirtilen esaslar tekrar edilerek ayrımcılığın önlenmesi vurgulanmaktadır. Bildirgeler, engellilik hizmetlerinde "bakım"dan "hak temelli" yaklaşıma geçişin işaretleri kabul edilmiştir (Degener ve

1 Bildirge'nin 25. maddesine göre, "Herkesin, kendisinin ve ailesinin sağlığı ve iyi yaşaması için yeterli yaşama standartlarına hakkı vardır; bu hak, beslenme, giyim, konut, tıbbi bakım ile gerekli toplumsal hizmetleri ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ya da kendi denetiminin dışındaki koşullardan kaynaklanan başka geçimini sağlayamama durumlarında güvenlik hakkını da kapsar"

2 İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen değişimin başlıca üç nedeni bulunmaktadır. Bunlar; engelliliğin önemli bir sorun haline gelmesi, ekonomik kalkınma ve sosyal devlet anlayışıdır.

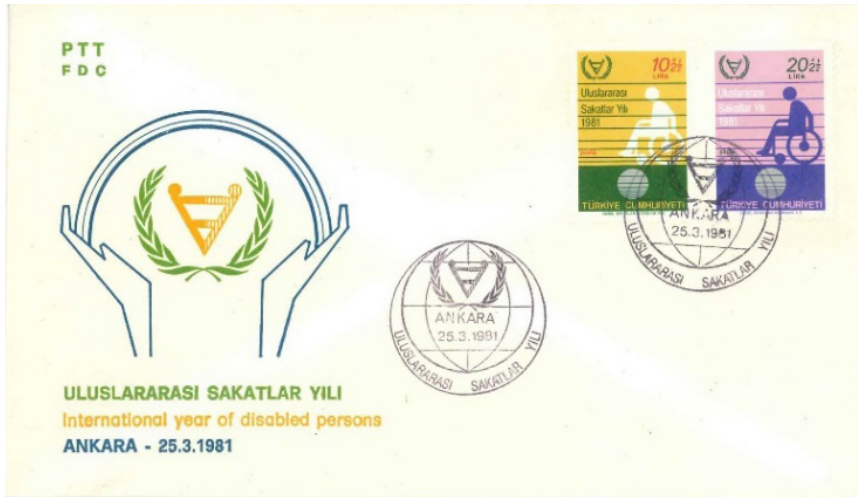
3 Madde 12.

4 Madde 5, 11 ve 15.

Quinn, 2006: 1581). DSÖ'nün engelliliğin tanımlanması için 1980'de yürürlüğe koyduğu "işlevsellik, Yeti Yitimi ve Sağlığın Uluslararası Sınıflandırması"⁵ engelliliği tanımlamayı amaçlamaktadır (Mullner, 2006: 1651-1652). DSÖ sınıflandırmaları, engelliliğin sınıflandırılması amacıyla, Türkiye'de de yürürlükte (Başbakkal ve Bilsin, 2014).

Hak temelli yaklaşım, 1980'lerden başlayarak geri dönüşü olmayacak biçimde engellilik politikalarını etkilemiştir (Hendricks, 2007: 274). BM sisteminde hak temelli yaklaşımın benimsenmesini ve ülkelerde yaygınlaşmasını sağlayan bir dizi gelişme yaşanmıştır. Bunlar, Engelliler Yılı (1981), Engelliler On Yılı (1981-1991) ve Engelli Bireylere İlişkin Dünya Eylem Planı'dır (1982). Sayılan gelişmeler BM'nin engellilik meselesine yoğunlaştığını göstermektedir. Bu sayede yeni kavramlar engellilik gündemine dâhil edilmiştir. Örneğin, 1981 tarihli Engelliler Yılı'nda düzenlenen "Engellilerin Eğitimi, Engelliliği Önleme ve Sosyal Hayata Tam Katılım Konusunda Dünya Konferansı"nda "tam katılım" teması işlenmiştir. BM sisteminin, engellilik politikalarına ilişkin çabalarının tümü değerlendirildiğinde, geniş bir coğrafyada farkındalığının sağlanmasının ve politikaların oluşturulmasının itici gücü olduğu anlaşılmaktadır. Kuruluşundan itibaren engelliliği çeşitli vesilelerle gündeme getiren BM'nin 1981 Engelliler Yılı, yerel ve uluslararası gündemlerin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır (Ingstad, 2001: 772). BM Dünya Engelliler Yılı (1980), BM Engelliler On Yılı (1981-1991) ve 3 Aralık Engelliler Günü (1992) engelliliği görünür hale getirmiş ve ulusal gündemleri etkilemiştir. Farkındalık günleri ve haftaları, 2000'lerin başında bugünkü sayılarda değilse de engellilik farkındalığına yönelik çalışmalar sürdürülmüştür. Örneğin, Engelliler On Yılı kapsamında kabul edilen 10-16 Mayıs Engelliler Haftası uzun yıllardır Türkiye'de konunun farkındalığına katkı sağlamaktadır. Her gününde farklı temaların⁶ ele alındığı hafta boyunca kamu ve sivil toplum kuruluşları etkinlikler düzenlemektedir. Engelliler Haftası dünyada popülerliğini kaybetmesine karşın Türkiye'de takvimlerde yer almaya devam etmektedir.

Engelli haklarının tanıtılmasında ve geliştirilmesinde öncü rol oynayan BM'nin çabalarıyla eş zamanlı olarak Türkiye'de de bir takım kurumsal gelişmeler yaşanmıştır. Engelliler Yılı etkinliklerini planlamak için Sakatlar Yılı Eşgüdüm Kurulu kurulmuştur. Ardından engellilere yönelik hizmetlerde koordinasyonu sağlamak üzere, BM'nin önerileri dikkate alınarak SKMKK kurulmuştur (TBMM, 1993: 5). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı başkanlığındaki Kurulda, engellilik hizmeti ile sorumlu kamu kurum ve kuruluş yetkilileri, üniversite temsilcileri ve engelli sivil toplumu temsilcileri bulunmaktadır. Ayrıca Engelliler Yılı'nda farkındalığın artırılması için çalışmalar yapılmıştır. Örneğin tanıtım ve farkındalık amaçlı pul ve zarf bastırılmıştır (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1: Uluslararası Sakatlar Yılı Zarfı ve Pulları, PTT, 1981.

Kaynak: Araştırmacının kişisel arşivi.

(Zarfın sağ üst köşesinde iki adet üzerinde tekerlekli sandalye kullanıcısı simgesinin yer aldığı pul bulunmaktadır. Zarfın çeşitli yerlerinde uluslararası sakatlar yılı damgası yer almaktadır.)

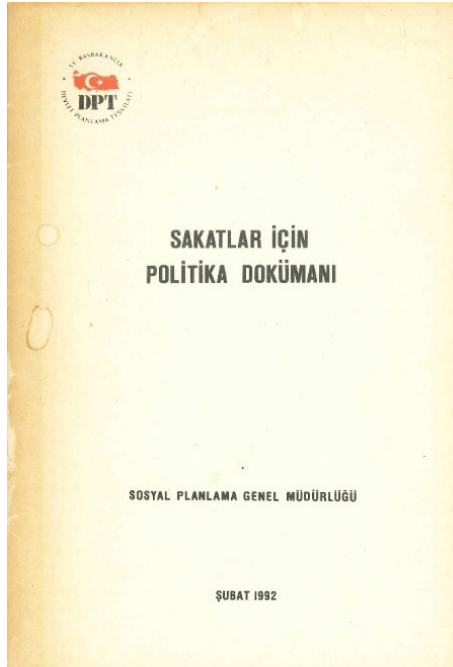
⁵ 2011'de yenilenen hali ile "İşlev ve Yapı Farklılıkları, Yeti Yitimi ve Engelliliğin Uluslararası Sınıflandırması"

⁶ 10 Mayıs Engelliler Haftasının açılışı, 11 Mayıs Görmeyenler Günü, 12 Mayıs İhtime ve Konuşma Kusurluları Günü, 13 Mayıs Ortopedik Engelliler Günü, 14 Mayıs Zekâ ve Ruhsal Engelliler Günü, 15 Mayıs Gücsüz Yaşlılar ve Korunmaya Muhtaç Çocuklar Günü, 16 Mayıs Engelliler Haftasına Genel Bakış.

SKMKK, BM Engelliler On Yılı sürecini koordine etmiştir. Kurulun başkanı olan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı BM toplantılarına katılmıştır. Engellilik Ulusal Eylem Planı, SKMKK tarafından hazırlanarak, ilgili kurum ve kuruluşlara gönderilmiştir. Engellilik konusunda farkındalık kampanyaları düzenlenmiştir. Başbakan imzası ile 1993 yılında Ulusal Eylem Planı'nın uygulanmasına ilişkin genelge yayımlanmıştır (Başbakanlık, 1993). Engelliler Yılı ve On Yılı, 1980 sonrasında engellilik meselesine kurumların ilgisini sağlamıştır. Örneğin Dünya Sakatlar Yılı dolayısıyla Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu ve Türkiye Sakatlar Derneği üyelerinin yer aldığı sempozyum düzenlemiştir. Böylece engelli sivil toplumu için tanışma ve tartışma imkânı yaratılmıştır.

Her dönemde engelli bireylerin istihdamına yönelik çalışmaları sürdüren UÇÖ'nün Sakatların Mesleki Rehabilitasyonu ve İstihdamı Hakkında Sözleşme'si ve Mesleki Rehabilitasyon ve İstihdam (Sakatlar) Hakkında Tavsiye Kararı 1983'te kabul edilmiştir. Türkiye Sözleşmeyi 1999'da onaylamıştır. UÇÖ Ankara Temsilciliği ile Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) işbirliği ile Haziran 1990'da yapılan toplantı sonucunda Sakatlar için Politika Dokümanı (Fotoğraf 2) hazırlanmıştır (DPT, 1992). Bu yıllarda BM Kalkınma Programı ile ortaklaşa meslekî rehabilitasyon konusunda proje yürütülmüştür (TBMM, 1993: 7). Engellilerin istihdamı bağlamında UÇÖ'nün İnsan Kaynaklarının Değerlendirilmesinde Mesleki Eğitim ve Yönlendirmenin Yeri Sözleşmesi'nin (1992) kabulüyle engelliler çıraklık eğitimi kapsamına alınmıştır (ÖZİDA, 1999: 178).

Fotoğraf 2: Sakatlar için Politika Dokümanı, DPT, Şubat 1992

Kaynak: Araştırmacının kişisel arşivi.

(Sakatlar için Politika Dokümanı kitabı kapağı. Sol üstte DPT'nin logosu yer almaktadır. DPT'nin logosu Türkiye haritası şeklinde bayraktan oluşmaktadır)

Engellilik farkındalığı, Engelliler On Yılında pek çok alana yayılmıştır. Üye ülkelerde engelliliğin gündeme gelmesine katkı sağlayan gelişmelerden ilki 1988'de BM Engellilik Veri Tabanı'nın kurulmasıdır. Böylece engellilik alanında elde edilen verilerin bir araya getirildiği açık kaynak oluşturulmuştur. Bu alanda veri üretimine dair farkındalık sağlanmıştır. İkincisi Çocuk Hakları Sözleşmesi'yle (1988) engelli çocukların durumlarına özgü haklar tanımlanmasıdır. Sözleşme, Türkiye bakımından 4 Mayıs 1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Üçüncüsü ise Akıl Hastalığı Olan Kişilerin Korunması ve Akıl Sağlığı Hizmetlerinin İyileştirilmesi için İlkeler'in 1991'de BM Genel Kurul'unda kabul edilmesidir.

Engelliler On Yılı çalışmaları Türkiye'de engellilik hizmetlerinin kurumsallaşmasında etkili olmuştur. SKMKK'nin başkanı olan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı TBMM konuşmasında uluslararası kuruluşların etkisine değinmektedir:

“Sayın Başkan, değerli milletvekilleri; amacımız, BM Genel Kurulunun, sakatlara ilişkin kararları, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, Çocuk Hakları Sözleşmesi, Sakat Kişilerin Hakları Bildirisi, Avrupa Sosyal Şartı ve özellikle 15 inci Maddesi, Avrupa Konseyi kararları, Uluslararası Çalışma Teşkilatının 159 Sayılı Sözleşmesinin olanaklar ölçüsünde uygulamalarına özen göstermektir (TBMM, 1992: 169-171).

Engelliler On Yılı üç önemli çıktı ile sonuçlanmıştır. Bunlardan ilki, BM'nin 12-13 Ekim 1992 engelliler özel oturumunda 3 Aralık Engelliler Günü ilanıdır. Türkiye’de 1993/11 sayılı genelge ile Engelliler Günü kabul edilmiştir. Böylece 3 Aralık tüm dünyada engellilerin sorunlarının gündeme getirilmesine ve taleplerin dillendirilmesine vesile olmuştur. İkinci çıktı ise Birleşmiş Milletler Engelliler İçin Fırsat Eşitliği Konusunda Standart Kurallar’dır (1993). Genel Kurul’da kabul edilen yirmi iki kural, medikal yaklaşımın terk edilmeye başlandığını göstermektedir.

BM Standart Kurallarından olan erişilebilirlik 1992-1995 yılları arasında SKMKK'nin gündemine gelmiştir. Yapıların ve ulaşım sistemlerinin fiziki erişilebilirliğinin sağlanmasına yönelik mimari önlemleri içeren standartlar belirlenmiştir (ÖZİDA, 1999: 188). Standart Kuralların Türkiye engellilik politikasına etkisine Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit'in bir soru önermesine yanıtında değinilmektedir:

Standart Kurallar, Sakatları Koruma Milli Koordinasyon Kurulu'nun 1 Aralık 1994 tarihinde yapılan toplantısında gündeme alınmış ve anılan kuralların işlerliğe kavuşturulması kararı alınarak tüm kurum ve kuruluşlara duyurulmuştur. ... Kuralların ilgili kurum ve kuruluşlara duyurulması ve politikaların buna göre belirlenmesi tavsiyesinden sonra, özürülülere ilişkin hizmetler anılan kurallar çerçevesinde geliştirilmeye başlanmıştır (TBMM, 2000: 571-572).

BM Standart Kurallarının Türkiye engellilik politikasına etkisi, SKMKK yerine ÖZİDA'nın kurulmasında ve mevzuat değişikliklerinde görülmektedir. Standart Kurallara uyum ÖZİDA'nın çalışmalarının tamamında etkili olmuştur. ÖZİDA uzmanları uluslararası düzenlemeler ve ülke örneklerinin Türkiye mevzuatına yansıtılması için çalışmalar başlatmışlardır (Bürokrat 1 ile görüşme, 27.03.2020). ÖZİDA'nın kurulmasını, çeşitli kanunlarda engellilikle ilgili düzenlemeler yapılmasını⁷ ve özel eğitim sisteminde değişiklik yapılmasını öngören 571, 572 ve 573 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamelerde (KHK) Standart Kurallar dayanak kabul edilmiştir (TBMM, 2000: 571-572). 571 sayılı KHK'nin 2. maddesinde sıralanan esaslar, Standart Kuralların temel ilkelerini yansıtmaktadır. Standart Kurallarda değinilen engelli örgütlerinin politika oluşturma, uygulama ve değerlendirme süreçlerine katılımı ilkesi doğrultusunda, ÖZİDA'ya bağlı Özürülüler Yüksek Kurulu'nda ve Özürülüler Şurası'nda engelli sivil toplum kuruluşu temsilcilerine yer verilmiştir.

BM Engelliler On Yılı'nın üçüncü çıktısı olan Asya-Pasifik Engelliler On Yılı (1993-2002) ise 1990'ların ikinci yarısından başlayarak Türkiye engellilik politikasını etkilemiştir. ÖZİDA'nın 1999 yılında dâhil olduğu çalışmalar kapsamında Türkiye raporu hazırlanmıştır. ÖZİDA uzmanları toplantıları takip etmiştir (Bürokrat 1 ile görüşme, 27.03.2020).

Her ne kadar yasalaşmamış olsalar da engelliliğe özgülenmiş kanun tekliflerinde ve tasarısında da BM sisteminin etkileri izlenmektedir. Örneğin Güneş Müftüoğlu'nun (1991), Yaşar Dedelek'in (1993) ve Atilla Mutman'ın (1994) engelliler kanunu tekliflerinde ve Bülent Ecevit (2001) imzasıyla TBMM'ye sunulan tasarıda, İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi, Engelli Bireylerin Hakları Deklarasyonu, Standart Kurallar ve Zihinsel Engellilerin Hakları Bildirgesi gibi uluslararası sözleşmelere ve BM kararlarına atıflar yer almaktadır.

Doksanların sonuna gelindiğinde, üye devletler açısından bağlayıcı olacak, engellilik alanına özgü yasal düzenleme için gerekli motivasyonun, çerçevenin ve uzlaşmanın sağlandığı düşünülmüştür. Bu doğrultuda, 2001'de BM Engelli Kişilerin Hak ve Onurlarını Desteklemek ve Korumak İçin Kapsayıcı ve Tamamlayıcı Uluslararası Sözleşme çalışmaları başlatılmıştır. Bu çalışmalar 2003-2004-2005 yıllarına yayılmıştır. Daha sonra BM Engelli Hakları Komitesi'ne dönüşecek yapılanmanın ilk toplantıları gerçekleştirilmiştir. Sözleşme taslakları hazırlanmıştır (Lang, 2009: 271). Sözleşme çalışmalarıyla eş zamanlı olarak engellilik odaklı eylemler devam etmiştir. Örneğin BM Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (2002) toplantısında Asya Pasifik Engelliler On Yılı on yıl daha uzatılmıştır. Türkiye yeni on yılda da sürecin parçası olmaya devam etmiştir.

⁷ Değişen mevzuat şunlardır: İmar Kanunu, Belediye Kanunu, İş Kanunu, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu, Sosyal Sigortalar Kanunu, Emekli Sandığı Kanunu, Bağ-Kur Kanunu, Genel Nüfus Yazımı Kanunu ve Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun.

BM sistemi, kuruluşundan itibaren Türkiye engellilik politikasını etkilemiştir. Sözleşmeler, toplantılar, kararlar ve kampanyalar ulusal mevzuatın oluşumunda ve engellilik hizmetlerinin planlamasında yönlendirici olmuştur. 2000'lerin başına gelindiğinde ise engelliliğe özgülenmiş uluslararası sözleşme oluşturulması çabaları Türkiye dâhil birçok ülkede engelliliğin gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin (BMEHS) 2006'da yürürlüğe girmesine uzanan süreç, engelli toplumunun ve karar alıcıların meseleye olan ilgisini destekleyici etki sağlamıştır. ÖZİDA temsilcileri uluslararası sözleşme hazırlık sürecinde yer almıştır. Aktivistler sözleşme gündemini Türkiye'de sivil topluma taşımıştır.

4.2. Avrupa Konseyi ve Engellilik

Demokrasiyi, insan haklarını ve hukukun üstünlüğünü güçlendirmek ve üye devletlerindeki siyasi, sosyal, kültürel ve hukuki sorunlara ortak yanıtlar geliştirmek (Council of Europe, 2003: 5) amacıyla 1949'da kurulan Avrupa Konseyi'nin (AK) engellilik yaklaşımı üye ülkelerin mevzuatını yönlendirici sonuçlar doğurmuştur. Konsey'in ilk bağlayıcı belgesi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (1950) engelliliğe ilişkin doğrudan hüküm bulunmamasıyla birlikte ilerleyen yıllarda bu konuda gelişim yaşanmıştır. Sözleşmede yalnızca akıl hastalığı durumunun haklara etkisine değinilmektedir. Bununla birlikte, sözleşmeyle kabul edilen hakların engelliliğe dayalı hak ihlallerini de kapsadığı kabul edilmektedir. Böylece Türkiye vatandaşları dâhil engelli bireyler sözleşmenin ihlal edildiği iddiasıyla Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) başvurabilmektedir (Gül, 2006: 57-58). Bu da üye ülkelerde engellilik politikasının insan hakları çerçevesinde denetimine imkân sağlamıştır. Mahkeme, engelli ayrımcılığı yakınmalarına ilişkin hükümler tesis etmiştir (Özkan Duvar, 2019).

Konsey'in, Sosyal ve Halk Sağlığı Alanında Kısmi Anlaşma'sı kapsamında, engellilik faaliyetlerinin denetimi için Engellilerin Rehabilitasyonu ve Entegrasyonu Komisyonu (1959) kurulmuştur. Komisyon, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Avrupa Sosyal Şartı belgeleri bağlamında izleme ve değerlendirme faaliyetleri gerçekleştirmekle görevlendirilmiştir. Türkiye Komisyonunda yer almamıştır (Council of Europe, 2003: 6; Afflerbach ve Garabagiu, 2007: 464). Konsey düzeyinde engelliliğe yer verilen ikinci belge 1961'de kabul edilen Avrupa Sosyal Şartı'dır. Şartta fiziksel ve zihinsel engelli kişilerin mesleki eğitim, rehabilitasyon ve sosyal yeniden yerleştirme hakları tanımlanmaktadır. Türkiye, Şartı 1989'da imzalarken sayılan hakların yer aldığı maddeye çekince koymuştur (Çelik, 2005: 97). Sosyal Şart, 1996'da gözden geçirildiğinde engellilikle ilgili madde de değişikliğe uğramıştır. Alandaki tartışmalar ve engelli hareketinin talepleri doğrultusunda geliştirilen düzenlemeye bağımsız yaşam, sosyal uyum ve tam katılım hakları eklenmiştir (Thortsen, 2006: 321). Türkiye 2007 itibariyle Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı'na (2007) çekincesiz taraf olmuştur.

Üye ülkelerdeki kamu politikalarının uygulanışına rehberlik etmesi amacıyla Konsey düzeyinde, tavsiye ve çözüm önerileri geliştirilmektedir. Engelliliğe özgülenen ilk politika belgesi Engellilerin Rehabilitasyonuna İlişkin Tutarlı Bir Politika (1984) önerisidir. BM'nin ve AK'nin öneri ve düzenlemelerinin sonuçlarının değerlendirilmesiyle Engellilere İlişkin Tutarlı Bir Politika Tavsiyesi (1992) adlı yeni bir politika belgesi oluşturulmuştur (Council of Europe, 2002: 6-7). Tavsiye, Konsey'in engellilik politikasına dair dönüşümünü yansıtmaktadır. Yardım ve destek temelli öneriler yerine erişilebilirlik, bağımsız yaşam ve katılım öne çıkarılarak (Gül, 2006: 74-75) engelliliğe yönelik insan hakları yaklaşımı yerleştirilmektedir (Council of Europe, 2002; 2004). Engellilik alanında tavsiye ve çözüm önerilerini sürdüren Konsey, mesleki değerlendirme⁸ (1995), evrensel tasarım⁹ (2001), kapsayıcı teknolojiler¹⁰ (2001) ve engelli yetişkinlerin ve çocukların istismara karşı korunması¹¹ (2005) konularında politika belgeleri hazırlamıştır. Böylece engelliliğin tüm kamu politikalarında dikkate alınmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Konseyin engellilik alanındaki çabalarının yaygınlaştırılmasını sağlayan üç toplantı düzenlenmiştir. Üye ülke delegasyonlarının katıldığı toplantılarda Konseyin engellilik politikasını yönlendiren kararlar alınmıştır. İlk toplantı engelliler için "bağımsız yaşam" başlığı ile gerçekleştirilmiştir. Engelliler için Entegrasyon Politikalarından Sorumlu Bakanlar Birinci Avrupa Konferansı: Engelliler İçin Bağımsız Yaşam (1991) toplantısının çıktısı Engelliler için Tutarlı Politika Belgesi'dir. Engelli İnsanların Yaşam Kalitesinin Geliştirilmesi: Tam Katılım İçin ve Uyumlu Bir Politikanın Geliştirilmesi (2003) başlıklı ikinci Bakanlar Konferansında ise AK Engelli Bireyler Eylem Planı oluşturulması

8 Resolution AP (95) 3 on a Charter on the vocational assessment of people with disabilities.

9 Resolution ResAP (2001) 1 on the introduction of the principles of universal design into the curricula of all occupations working on the built environment ("Tomar Resolution")

10 Resolution ResAP (2001) 3 Towards full citizenship of persons with disabilities through inclusive new technologies

11 Resolution ResAP (2005) 1 on safeguarding adults and children with disabilities against abuse and Explanatory Memorandum.

kararlaştırılmıştır. Son olarak AK Zirvesi'nde ise AK Engelli Bireyler Eylem Planı (2006-2015) kabul edilmiştir (Thorsten, 2006: 322; Afflerbach ve Garabagiu, 2007: 465).

AK'nin, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) ile engelli hakları için açtığı denetim yolu, Türkiye'de hak temelli politika savunucuları için önemli kazanımlar sağlamıştır. Bu sayede engelli ayrımcılığına dayalı hak ihlalleri için ulusal hukukun dışında başvuru mekanizması oluşmuştur. AK'nin ve AİHM'nin ayrımcılığın önlenmesi ve eşitlik hedefleri politikayı gündeme getirmede destekleyici olmuştur (Aktivist 3 ile görüşme, 28.03.2020). Konseyin oluşturduğu hak temelli çerçeve engellilik kurumlarının politika hedef ve uygulamalarına ve nihayetinde engellilik politikasının gündeme gelmesinde etkili olmuştur.

4.3. Avrupa Birliği ve Engellilik

Avrupa Ekonomik Topluluğu'na ortaklık için 1959'da başvurmasından itibaren Türkiye, Birlik sistemi ile ilişki içerisinde olmuştur. Tam üyelik için 1987'de başlayan süreç 1999'da aday üyeliğe kabul ile ivmelenmiştir. Nihayetinde 2005'te tam üyelik müzakereleri başlamıştır. Uzun yıllar devam eden müzakere sürecinde engellilik de dâhil Türkiye'deki kamu politikalarının belirlenmesinde, AB sisteminin ilkeleri gözetilmiştir. Aday ülke statüsüyle, Birliğe uyum için hukuksal düzenlemeler yapılmıştır (Eroğlu, 2015: 148).

AB kurumsal mekanizmasının öncüsü olan Avrupa Topluluğunun 1974 tarihli Sosyal Eylem Planı, Avrupa sisteminin engellilik politikasına dair ilk politika belgesidir. Planda, engelli bireylerin mesleki rehabilitasyonu ve sosyal entegrasyonu için harekete geçilmesi önerilmektedir. Bu nedenle AB engellilik politikasının başlangıç noktası kabul edilmektedir (Waldschmidt, 2009: 16). Sosyal Eylem Planı doğrultusunda planlanan politikalarda, çalışarak rehabilitasyon ve korumalı işyerlerinde istihdam uygulamalarıyla engelliliğin etkilerini azaltmanın amaçlandığı görülmektedir (Perju, 2011: 289). Eylem planının hedeflerinin desteklenmesi amacıyla oluşturulan Engelli Bireylerin Sosyal Entegrasyonuna Yönelik Konsey Tavsiyesi (1981) ise engelli bireylere özgülenmiş ilk düzenlemedir. Bu belge Birliğin engellilik alanındaki ilk eylem planının başlangıcı kabul edilmektedir. Engellilerin piyasa ekonomisinin olumsuz sonuçlarından etkilenen kesimlerden biri olduğu belirtilen Tavsiye, engelliliği sosyal politikalar ve istihdam bağlamında ele alan anlayışının başlangıcına işaret etmektedir (Priestley, 2005: 19). Mesleki rehabilitasyona odaklanan eylem planının temel amacı, engelli kişilerin işgücüne katılımının sağlanmasıdır. Bu çaba, aynı zamanda AB'nin işsizlikle mücadele ederek ve istihdam oranlarını artırarak ortak pazarı güçlendirme hedefinin bir parçasıdır (Waldschmidt, 2009: 16). Engellilerin İstihdamı Hakkında Konsey Tavsiyesi (1986) ile istihdamı odağa alan politika yaklaşımı devam ettirilmiştir. Tavsiye, politikaların oluşturulmasında dört ölçütün dikkate alınmasını vurgulamaktadır. Bu ölçütler, istihdam programlarının devamı, hak temelli yaklaşıma yönelme, üye devletlere uygulamalar için yetki devri ve engelli örgütlerinin katılımının sağlanmasıdır (Priestley, 2007: 66). Avrupalı Engelli Bireylerin Açık Toplumda Bağımsız Yaşamları Eylem Planı (1988-1992) yürürlüğe girmiştir. Eğitime dair kararlar artmaya başlamıştır. Engelli Çocukların Örgün Öğretime Dâhil Olmalarına İlişkin Karar yayınlanmış ve eylem planı 1990'da geliştirilerek çocukların yanı sıra genç engelliler de plana eklenmiştir. Engelli örgütlerinin politika belirlemedeki rolleri, yeni teknolojiler ve erişilebilirlik gibi yeni başlıklar plana dâhil edilmiştir. Eylem planları, AB programlarında ve uygulamalarında çeşitli boyutlarıyla engelliliğin dikkate alınmasında etkili olmuştur (Zolkowska vd., 2002: 220).

AB 2000'lerin başına kadar, engellilik politikası alanında temkinli ve yönlendirici olmayan bir rol üstlenmiştir. Birliğin engellilik yaklaşımı 1996'dan itibaren değişmeye başlamıştır (Prado, 2019: 154). Birlik politikalarında hâkim olan tıbbi modelin yerine hak temelli yaklaşımın ağırlığının artmasının işareti olan Engelli Bireyler için Fırsat Eşitliği: Topluluğun Yeni Engellilik Stratejisi 1996'da kabul edilmiştir (Waddington, 2006: 16). Aynı yılın sonunda alınan Engelliler için Fırsat Eşitliği Kararı yeni stratejiyi güçlendirmiştir. Bu gelişmeleri Avrupa Engellilik Forumu'nun kurulması izlemiştir. Bu tarihlere Türkiye'de de engellilik alanında gelişmeler yaşanmıştır. ÖZİDA'nın kurulması, özel eğitim hizmetinin kurumsallaşması ve çeşitli hizmet alanlarında engelliliğin gözetilmesi hayata geçen uygulamalardan bazılarıdır.

Engellilik, uzun süre boyunca AB sisteminde de sosyal politikalar bağlamında ele alınmıştır. Birlik düzeyinde ayrımcılığın önlenmesi ve eşitliğe yönelik hak temelli anlayışın yerleşmesi yakın zamana tarihlenmektedir. Bu sorun Amsterdam Anlaşması'nda cinsiyet, inanç, ırk ve engellilik kaynaklı ayrımcılığa yer verilmesiyle giderilmeye başlanmıştır (Mabbet, 2005: 99). Amsterdam Anlaşması'nda engelliliğe dayalı ayrımcılık tanımlanmıştır.

Ayrımcılığın önlenmesi hedefi doğrultusunda Engelliler için Park Kartı Verilmesi ve İstihdamda Fırsat Eşitliği kararları yayınlamıştır.

AB, yeni milenyumunu engellilik politikalarını ilgilendiren üç önemli politika belgesi ile karşılaşmıştır. Birliğin ilerleyen yıllarda ayrımcılığın önlenmesi ve engellilik politikalarına etki edecek kararları şunlardır: Engelli Bireyler için Engelsiz Bir Avrupa'ya Doğru Tebliği, Ayrımcılığa Karşı Topluluk Eylem Planı ve İstihdam ve İşe Almada Eşit Muamele Direktifi. Tüm bu gelişmelerin birikimiyle 2003 Avrupa Engelliler Yılı ilan edilmiş ve Engelliler için Eşit Fırsatlar: Avrupa Eylem Planı (2004-2010) hazırlanmıştır. Avrupa Engelliler yılı boyunca, engellilerin istihdamını ve sosyal entegrasyonunu teşvik etmek¹², engelli öğrencilerin eğitimi ve fırsat eşitliği¹³ ve engelli bireylerin kültürel etkinliklere katılımı¹⁴ ilke kararları kabul edilmiştir. Engelliler Yılı farkındalığını desteklemek için Türkiye'de Milli Piyango İdaresi bilet bastırmıştır (Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3: Milli Piyango İdaresi, 2003

Kaynak: Araştırmacının kişisel arşivi.

(Milli Piyango Biletinin solunda 2003 Avrupa Özürlüler Yılı yazısı ve kırmızı, sarı ve mavi renklerden oluşan logo yer almaktadır. Bunun altında T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı yazısı ve iki el ve ortasında kalp simgesinden oluşan logosu bulunmaktadır. Biletin sağ tarafında 29 Ocak 2003 tarihi ve bilet numaraları vardır. Yarım biletin tutarı 2.500.000 Lira'dır.)

Birliğin engellilik politikası bağlamındaki beklentilerine dair değerlendirmeler izleme raporlarında yer almaktadır. Türkiye için 1998'de başlayan düzenli raporlama sürecinde engellilik politikasına ilk kez 2000'de değinilmiştir. Kamu ve özel sektörde öngörülen istihdam kotasının uygulanmasında sorunlar yaşandığı Raporlarda yer almaktadır. Aynı tespitler 2001 Raporunda da yer almıştır. Raporda, Türkiye'de engelliler için ulusal program bulunmadığı belirtilmektedir (AB, 2000: 50; AB, 2001: 69). 2002 Raporunda ise sosyal haklar, eğitim ve istihdam alanlarında gelişme kaydedilmediği ve mevzuatın gereği gibi uygulanmadığı belirtilmiştir. ÖZİDA'nın idari kapasitesinin artırılması önerilmiştir (AB, 2002: 95; 2003:89-90). Engelliler dâhil olmak üzere ayrımcılığa uğraması muhtemel gruplar için önlemler alınması ve müktesebata uyum için Eşitlik Kurumu kurulması gerektiği raporlarda tekrar edilen önerilerdendir (AB, 2002: 95; 2003:89-90; 2004: 33). Avrupa Sosyal Şartı'nın engelli haklarına ilişkin maddesine koyulan çekincenin eleştirildiği 2003 ve 2004 AB İlerleme Raporlarında istihdam kotası olumlu karşılanmıştır (2003: 37; 2004: 46). Engelli çocukların okul öncesi eğitimine yönelik ilerlemeler yetersiz bulunmuştur (AB, 2003: 99; 2004: 126).

ÖZİDA'nın 2003 yılında başlattığı engelliler kanunu taslağı çalışmalarında AB müktesebatı dikkate alınmıştır. Diğer kamu kurumları gibi ÖZİDA bünyesinde de AB ve Dış İlişkiler Dairesi kurulmuştur. Ayrıca, engellilik alanında istatistiki bilgilerin oluşturulması, Ulusal Yenidoğan İştme Taraması, İşlev ve Yapı Farklılıkları, Yeti Yitimi ve Engelliliğin Uluslararası Sınıflandırmasının uygulanmaya başlanması ve toplum temelli rehabilitasyon pilot çalışması projeleri AB ilkeleri doğrultusunda hayata geçirilmiştir (Aysoy, 2008: 100). Dönemin ÖZİDA Başkanı Mehmet Aysoy, AB'nin engellilik politikasına etkisini "Avrupa Birliği Sürecinde Özürlüler Politikası" kitabında

¹² Council Resolution of 15 July 2003 on promoting the employment and social integration of people with disabilities (2003/C 175/01)

¹³ Council Resolution of 5 May 2003 on equal opportunities for pupils and students with disabilities in education and training (2003/C 134/04)

¹⁴ Council Resolution of 6 May 2003 on accessibility of cultural infrastructure and cultural activities for people with disabilities (2003/C 134/05)

açıklamıştır (Aysoy, 2004). Aysoy'un kitabına bu ismi vermesi AB'nin etkisinin göstermektedir. AB'nin Türkiye'de "kırılğan" grupların güçlendirilmesi amacıyla desteklediği projeler, engellilik alanında hak temelli farkındalığın arttırılmasını sağlamıştır. Haklar temelinde faaliyetler yürüten gruplar böylece uluslararası engellilik politikaları konusunda bilgilenererek savunuculuk faaliyetlerinin yönünü değiştirme imkânı bulmuşlardır (Bezmez ve Yardımcı, 2010: 609; Aktivist 3 ile görüşme, 28.03.2020).

Üyelik sürecinin yaptırımlar içeren doğası gereği AB müktesebatı birçok politika alanında olduğu gibi engellilik açısından da yönlendirici olmuştur. Engelliliğin iktidar açısından sorunsuz bir politika alanı kabul edilmesi AB direktiflerinin desteklenmesini sağlamıştır (Aktivist 4 ile görüşme, 06.02.2020; Aktivist 5 ile görüşme, 08.02.2020; Aktivist 6 ile görüşme, 24.03.2020; Gazeteci ile görüşme, 01.04.2021). AB sürecinde uzlaşmazlık düzeyi düşük bir politika alanı olan engellilik kolayca müzakere yürütülebilecek başlıklardan biri olarak görülmüştür. Diğer insan hakları arasından engelliliği kendine yakın bulmuştur (Araştırmacı 2 ile görüşme, 21.09.2020). Üyelik sürecinde Birliğin değerlendirmeleri ve izleme raporları ile müktesebata uyum gerekleri Türkiye'de yeni engellilik politikasının gündeme gelmesini etkilemiştir.

4.4. Ulusal Engellilik Kanunları

ABD'de 1990'da yürürlüğe giren ADA, engelliliğe özgülenmiş, kapsamlı ve radikal ilk düzenleme olması bakımından son derece önemlidir. ABD engelli hareketinin, rehabilitasyon yasasının çıkmasını sağlayan muazzam çabasının¹⁵ sonraki adımı olan ADA, diğer ülkeler için yol gösterici olmuştur (Weber, 1999: 228). Bu tarihten sonra kabul edilen ulusal kanunlar ADA'nın ortaya koyduğu modelden etkilenmiştir (Burgdorf, 1998: 3). Dört bölümden oluşan kanun istihdam, haklar ve hizmetlere erişim, ulaşılabilirlik, iletişim ve erişilebilirlik düzenlemelerini içermektedir (Wenbourne, 1999: 152; Bagenston, 2003: 649; Harris, 1999: 54).

Avustralya'nın 1992 tarihli Engelli Ayrımcılığı Yasası, federal düzeyde engelli ayrımcılığını önlemeye yönelik ilk düzenlemedir. Öncesinde herhangi bir kanunda bu meseleye yer verilmemiştir (Harris, 1999:52). Kapsayıcı bir engellilik tanımını benimseyen yasa, öncüsü olan ABD düzenlemesine göre daha detaylıdır ve yaptırımlar içermektedir (Burgdorf, 1998: 3; Bagenston, 2003: 664). Yasa, ayrımcılığı yasaklamanın yanında devlete eşitliğin tesis edilmesi için sorumluluk yüklemektedir (Patmore, 2003: 534).

Engelli hakları mevzuatını BM direktifleri doğrultusunda 1980'lerden itibaren geliştiren Japonya'da Engelli Bireylerin Temel Hakları Yasası 1993'te kabul edilmiştir (Heyer, 2000: 118). BM Asya Pasifik Engelliler On Yılı çalışmalarının etkisiyle oluşan Japonya mevzuatı, ayrımcılığın önlenmesiyle sınırlı değildir. Bu doğrultuda, Engelli Bireyler Temel Haklar Yasası Japonya ulusuna, sosyal dayanışma temelinde, engellilerin refahını arttırmak için işbirliği yapma sorumluluğu yüklemektedir (Burgdorf, 1998: 5).

ABD'nin açtığı yoldan ilerleyen İngiltere'de Engelli Ayrımcılık Yasasının 1995'ta kabul edilmesi, engelli hakları tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. İngiltere düzenlemesi, engellilerin istihdam, eğitim ve ulaşım dâhil olmak üzere bir dizi alanda ve kamu hizmetlerinde ayrımcılığa maruz kaldıkları tespit edilerek bunu önlemeye yönelik eylemlere odaklanmaktadır (Wenbourne, 1999: 149).

Almanya, 1920 tarihli Ağır Engelliler Kanunu'yla istihdama ilişkin düzenleme yapmıştır. Bu bağlamda Almanya istihdamda kota uygulayan ilk ülkelerdendir. Özel eğitim alanının planlanmasına yönelik mevzuat ise 1950'lere dayanmaktadır. Engellilik politikasını sosyal refah ve yardım hizmetleri odaklı yürüten Almanya'da 1990'larda eşit haklar ve uyum hedefli değişiklikler yapılmıştır. Bu doğrultudaki ilk adım, Almanya Temel Yasası'nın üçüncü maddesine engellilik nedeniyle ayrımcılığı yasaklayan eklemenin yapılmasıdır (Heyer, 2002: 738). Sonraki adımlar ise, engellilerin hizmetlere erişmeleri ve bağımsız yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan yasal düzenlemelerdir. 2001'de Sosyal Yasa'ya rehabilitasyon hizmetlerini ve toplumsal yaşama katılımı düzenleyen maddeler eklenmiştir. Almanya engelli hareketinin mücadelesinin ve diğer ülkelerdeki gelişmelerin etkisiyle 2002'de Engelliler için Eşit Fırsatlar Yasası kabul edilmiştir. Kamusal ve özel alanlarda ayrımcılığın önlenmesini amaçlayan yasada erişilebilirlik, cinsiyet eşitliği ve siyasal katılım başlıklarında düzenlemeler yer almaktadır (Kock, 2004: 1373-1374). Böylece Almanya engellilik politikası himayecilikten, eşitlik ve katılımı önceleyen hak temelli anlayışa yönelmiştir (Geist vd., 2003: 607).

¹⁵ Amerika engelli hareketinin Rehabilitasyon Yasası ve ADA'nın çıkmasındaki etkisinin anlatıldığı bir film için bkz. Crip Camp (2020). Yönetmenler: James LeBrecht ve Nicole Newnham

ABD’de 1990’da engelliliğe özgülenmiş ilk yasanın kabulü ile engellilik yasaları dönemi başlamıştır. Ardı ardına farklı ülkelerde engellilik yasaları kabul edilmiş ya da ayrımcılığın önlenmesini odağına alan yasa değişiklikleri yapılmıştır. 2000’lere gelindiğinde, ABD’den başlayarak onlarca ülke engellilik politikalarını yeniden yapılandırmıştır. Türkiye’de engellilik politikasının gündeme gelmesi de farklı ülkelerde engellilik kanunlarının çıkması ile sonuçlanan gelişmelere paralellik göstermektedir.

Farklı ülkelerdeki yasalar dalgasına paralel olarak 1990’lardan itibaren Türkiye’de engelliliğe özgülenmiş yasa talebine odaklanılmıştır. Engelli hareketinin yasa ihtiyacını vurgulayan ve hak temelli talepleri önceleyen bileşenleri Demokratik Kör Dernekleri Birliği adıyla 1990’da bir araya gelmiştir. Birliği oluşturan kurum ve kişiler engelliliğe özgülenen bir taslak hazırlayarak siyasal partilere iletmıştır. Anılan tarihlerde engelli sivil toplumu çeşitli eylemler düzenlemiştir. 3 Aralık 1993’te dört yüz civarındaki engelli, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı’nın katıldığı SKMKK toplantısının yapılacağı binanın önünde toplanmıştır ve kendilerini bahçedeki ağaçlara zincirlemiştir. Talep engelliliğe özgülenmiş bir yasanın çıkarılmasıdır. Benzer eylemler sonraki yıllarda da devam etmiştir. Örneğin 1994 yılı başında Altı Nokta öncülüğünde iki ortopedik engelli, bir işitme engelli ve yedi görme engelli derneğinin Özürlüler Platformu’nu oluşturularak 1994 ve 1996 yılı engelliler haftalarında eylemler düzenlenir (Bürokrat 2 ile görüşme, 09.05.2020, Aktivist 1 ile görüşme, 15.07.2020). TBMM’yi ve hükümetleri harekete geçirmek mümkün olmuşsa da engelliliğe özgülenmiş yasa çıkarılamamıştır. İlk yasa talebi dalgası 1997’de ÖZİDA’nın kurulmasını da içeren 571-572 ve 573 sayılı KHK’lerle sonuçlanmıştır. İlerleyen yıllarda yasa talebi dillendirilmeye devam edilmiştir. Örneğin ÖZİDA’nın en yüksek karar organı olan 1. Engelliler Şurası’nın en önemli talebi yasadır. Bu talep 57. Hükümeti harekete geçirmiş ve Engelliler Kanun Tasarısı Bakanlar Kurulu’nda kabul edilmiştir. Ancak erken seçim kararı ile yasama süreci tamamlanamamıştır. Bakanlar Kurulu tasarısına kadar ilerleyen bu süreç, engelliliğin yasa talebi çerçevesinde farklı tarihlerde gündeme geldiğini göstermektedir.

Sonraki genel seçim (2002) sonucu yeni hükümetin oluşmasının ardından yasa talebi yeniden karşımıza çıkmaktadır. Engelli hareketi çeşitli eylemlerle yasa taleplerini dillendirmiştir. Örneğin, internetin yaygınlaşmasıyla birlikte engellilerin sorunlarının tartışıldığı sanal forumlarda dünyanın farklı ülkelerinin engellilik gündemleri paylaşılmıştır (Yılmaz, 2010: 10; Aktivist 2 ile görüşme, 18.09.2019). Bu tarihlerde AB üyelik süreci bağlamında hak temelli eğitimlere ve projelere katılan İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde kurulu sivil toplum kuruluşları yasa talebini yeniden dolaşıma sokmuştur. (Aktivist 3 ile görüşme, 28.03.2020). Engelli hareketinin yasa talebi, yeniden engellilik politikasının gündeme getiren faktörlerden birisi haline gelmiştir.

5. SONUÇ

Engellilerin gündelik yaşamına, eğitim, sağlık ve barınma gibi temel haklarına ilişkin devletin müdahalesi ya da kayıtsızlığı, engellilik politikasını tanımlamaktadır. Engellilik, başta BM olmak üzere uluslararası kurumların konuya artan ilgilerinin de etkisiyle 1980’lerden itibaren ülkelerin gündemlerinde yer almıştır. Bu süreçte, engelliliğe özgülenmiş kanunlar çıkarılmış, yeni kurumlar tesis edilmiş ve uygulamalar başlamıştır. Türkiye de engelliliğin gündeme geldiği ülkeler arasındadır. Engellilik politikası geçmişi, alan bilgisinin ve farkındalığın artması, yasa talebi, iktidar değişikliği ve uluslararası aktörlerin etkisi 2000’lerin başında engelliliğin Türkiye’de gündeme gelmesini sağlamıştır.

BM sistemi, öncü çabalarıyla uzun süredir Türkiye engellilik politikasını etkilemektedir. UÇÖ’nün istihdam düzenlemeleri, DSÖ’nün sınıflandırma çerçevesi ve standart kurallar gibi girişimler Türkiye politikasında karşılık bulmuştur. Hak temelli engellilik yaklaşımının hedefleri ve kavramları ulusal kurumlar tarafından benimsenmiştir. Nihayetinde uluslararası sözleşme hazırlıklarının ivmelenmesi Türkiye’de engelliliğin gündeme gelmesinde etkili olmuştur. AİHM engelli ayrımcılığının cezalandırılmasını mümkün hale getirmiştir. AK’nin oluşturduğu hak temelli yaklaşım çerçevesi Türkiye’de sivil toplumun farkındalığının artmasını ve güçlenmesini sağlayarak gündeme gelmede etkili olmuştur. AB üyelik süreci, farklı politika alanlarında olduğu gibi engellilik açısından da hızlandırıcı etki yaratmıştır. ABD’den başlayarak ulusal engellilik kanunlarının çıkmasına neden olan yasalar dalgası, Türkiye’ye de ulaşmış ve engelli hareketi yasa talebini odağa alarak engellilik politikasının gündeme gelmesinde etkili olmuştur.

Türkiye’de engellilik politikasının gündeme gelmesinde etkili faktörler arasında uluslararası aktörlerin etkisi öne çıkmaktadır. Çünkü uluslararası aktörlerin yaklaşımı diğer faktörler için de güçlendirici etki yaratmıştır.

Engellilik mevzuatının ve kurumlarının oluşmasında uluslararası kurumların kararları, uygulamaları ve eleştirel değerlendirmeleriyle etkisi vardır. Örneğin engelli toplumuna dair verilerin toplanmasında ve engelli farkındalığının yaygınlaşmasında uluslararası aktörlerin eylemleri etkilidir. BM'nin uluslararası engellilik sözleşmesi çalışmalarının ve ülkelerde yürürlüğe giren engellilik yasaları dalgasının etkisi ile Türkiye'de engelli hareketi ve siyasetçiler yasa talebini desteklemiştir. Son olarak, seçim sonrası oluşan yeni hükümet, uluslararası ortamın engellilik gündemini sahiplenmeyi tercih etmiştir. Çünkü uluslararası ortama uyum ve engellik konusuna hassasiyet, iktidara meşruiyet alanı sağlamıştır.

Uluslararası aktörlerin engellilik yaklaşımı, engellilik meselesinin gündem evreninden kararlar gündemine ilerlemesine eşlik etmiş ve politika sürecinin devam etmesini sağlayan nedenler arasında öne çıkmıştır. Uluslararası ortam, 2000'lerin başında Türkiye'de engellilik için politika penceresi açılmasını sağlayan akımların harekete geçmesine etki etmiştir. Uluslararası ortamın oluşturduğu engellilik farkındalığı engelliliğin toplumsal problem olarak kabul edilmesini desteklemiştir. Farklı uluslararası aktörlerin engellilik meselesinin çözümüne dair önerileri politika alternatiflerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Son olarak, AB üyelik sürecinin de etkisi ile karar alıcılar engellilik politikası konusunda harekete geçme yönünde siyasi tercihte bulunmuştur. Böylece engellilik politikası, uluslararası aktörlerin kritik etkisi ile gündeme gelmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Dokuz Eylül Üniversitesi 21.02.2020 tarih 8737630/460-860 karar sayı numaralı etik kurul onayı alınan bu çalışmada araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Afflerbach, T. ve Garabagiu, A. (2007). Council of Europe actions to promote human rights and full participation of people with disabilities: improving the quality of life of people with disabilities in Europe. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, 34(2), 463-482. Erişim adresi <https://home.heinonline.org/>
- Aktüel. (2002). *2002 Seçim beyannameleri*.
- Altan, Z. (1976). *Sakatlar ve Türkiye'de çalışma sorunları*. Eskişehir: Ticari ve İdari İlimler Akademisi Yayınları.
- Avrupa Birliği (AB). (2000). *2000 İlerleme raporu*. Erişim adresi: <https://www.ab.gov.tr>
- Avrupa Birliği. (2001). *2001 İlerleme raporu*. Erişim adresi: <https://www.ab.gov.tr>
- Avrupa Birliği. (2002). *2002 İlerleme raporu*. Erişim adresi: <https://www.ab.gov.tr>
- Avrupa Birliği. (2003). *2003 İlerleme raporu*. Erişim adresi: <https://www.ab.gov.tr>
- Avrupa Birliği. (2004). *2004 İlerleme raporu*. Erişim adresi: <https://www.ab.gov.tr>
- Aydın, A. Ö. (2005). *An application of European Union disability policies to the case of Turkey*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Reno: University of Nevada.
- Aysoy, M. (2004). *Avrupa Birliği sürecinde özürülüler politikası*. İstanbul: Açık Kitapları.
- Aysoy, M. (2008). *Hayatı paylaşmak için engel çok*. İstanbul: Açık Kitaplar.
- Azarkan, E. ve Benzer, E. (2018). Birleşmiş Milletler Engelli Kişilerin Haklarına Dair Sözleşme ve Türkiye'de engelli hakları. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23 (38), 3-29. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr>
- Bagenstos, S. R. (2003). Comparative disability employment law from an American perspective. *Comparative Labour Law & Policy Journal*, 24(4), 649-668. Erişim adresi <https://home.heinonline.org/>
- Barnartt, S. N. (1992). Disability policy issues in developing countries. *Journal of Disability Policy Studies*, 3(1), 45-65. doi: 10.1177/104420739200300103
- Başbakanlık. (1993). *19.4.1993 tarih ve 1993/11 sayılı Sakatlar Günü Genelgesi*.
- Başbakkal, Z. ve Bilsin, E. (2014). Dünyada ve Türkiye'de engelli çocuklar. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 30(2), 65-78.

- Baumgartner, F.R. (2001). Political Agendas. *International Encyclopedia of Social and Behavioral Science Vol 12* içinde (ss.288-290). Ed. Neil J. Smelser, ve Paul B. Baltes. Oxford: Elsevier.
- Baytal, Y. (2012). *Atatürk döneminde sosyal yardım faaliyetleri (1923-1938)*. Ankara: Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezi.
- Behzadifar, M., Shahabi, S., Zeinali, M., Ghanbari, M. K., Martini, M. ve Bragazzi, N. L. (2021). A policy analysis of agenda-setting of Brucellosis in Iran using a multiple-stream framework: health policy and historical implications. *Journal of Preventive Medicine and Hygiene*, 62(2), E544. doi: 10.15167/2421-4248/jpmh2021.62.2.2041
- Béland, D. ve Orenstein, M. A. (2013). International organizations as policy actors: An ideational approach. *Global Social Policy*, 13(2), 125-143. doi: 10.1177/1468018113484608
- Bezmez, D. ve Yardımcı, S. (2010). In search of disability rights: citizenship and Turkish disability organizations. *Disability & Society*, (25)5, 603-615. doi:10.1080/09687599.2010.489312
- Birkland, T. A. (2007). Agenda setting in public policy. *Handbook of public policy analysis* içinde (ss. 63-78). Ed. Frank Fischer, Gerald J. Miller ve Mara S. Sidney. New York: CRC Press.
- Burcu, E. (2015). *Engellilik sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Burgdorf, R. (1998). Disability rights in the USA and abroad. *Civil Rights Journal*, 3, 3-5. Erişim adresi <https://home.heinonline.org/>
- Cobb, R. W. ve C. D. Elder (1972). *Participation in American politics: The dynamics of agenda-building*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Council of Europe. (2002). *A coherent policy for the rehabilitation of people with disabilities*. Council of Europe Publishing. Erişim adresi: <https://www.coe.int/en/web/portal/home>
- Council of Europe. (2003). *Rehabilitation and integration of people with disabilities: Policy and legislation*. Council of Europe Publishing. Erişim adresi: <https://www.coe.int/en/web/portal/home>
- Council of Europe. (2004). *Citizens not patients: Developing innovative approaches to meet the needs of disabled people*. Council of Europe Publishing. Erişim adresi: <https://www.coe.int/en/web/portal/home>
- Çamur, A. (2023). *Türkiye’de engellilik politikasının analizi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İzmir.
- Çelik, A. (2005). Avrupa Sosyal Şartı ve Türkiye’nin çekinceleri. *Türk-İş Dergisi*, 366, 91-98.
- Dedelek, Y. (1993). Özürlüler kanun teklifi. 08.02.1994. 2/995
- Degener T. ve Quinn G. (2006). United Nations Disability Convention. *Encyclopedia of disability vol 4* içinde (s.1580-1584). Ed. G. L. Albrecht, S.L. Snyder, J. Bickenbach, D. T. Mitchell ve W. O. Schalick III. New York: Sage.
- Demir, A. (2015). Türkiye’nin AB’ye uyum sürecinde engellilerin değişen konumu. *Sosyoloji Dergisi*, (31), 59-83. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr>
- Demirci, M. E. (2005). *Homeros’tan Aşık Veysel’e tarihte ve toplum yaşamında körler: Bilgelik mi, çaresizlik mi?*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Demircioğlu, M. (2010). Üretim sürecinde sakat emeği. İstanbul: Kibele Yayınları.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1992). *Sakatlar için politika dokümanı*. Ankara: Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi.
- Drake, R. F. (1999). *Understanding disability policies*. London: Macmillan.
- Duygun, T. (2016). *The Influence of International Organisations on the Realisation of Disability Mainstreaming in Turkey*. (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Kent :United Kingdom.
- Duygun, T. (2020). Policy translation in Turkish disability policy: The role and limitations of international organisations. *Global Social Policy*, 20(3), 305-332. doi: 10.1177/1468018120928783
- Ecevit, B. (2001). Özürlüler hakkında kanun tasarısı. 24.09.2001. 1/907
- Enç, M. (2018). *Bitmeyen gece*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Erkılıç, M. (2018). Developments in disability issues during the late Ottoman period of Turkish History from 1876 to 1909. *The Routledge history of disability* içinde (s. 56-69). Ed. R. Hanes, I. Brown ve N.E. Hansen. London: Routledge.
- Erlanger, H. S. ve Roth, W. (1985). Disability policy: The parts and the whole. *American Behavioral Scientist*, 28(3), 319-345. doi: 10.1177/000276485028003003
- Eroğlu, H. T. (2015). Türkiye’de kamu politikası oluşturulmasında uluslararası aktörlerin rolü. *Kamu politikası kuram ve uygulama* içinde (s.147-165). Ed M. Yıldız ve M. Z. Soobacı. Ankara: Adres Yayınları.
- Geist, F., Petermann, B. ve Widhammer, V. (2003). Disability law in Germany. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 24(4), 563-608. Erişim adresi <https://home.heinonline.org/>
- Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı’nın Beyan ile Onaylanması Hakkında Karar. (2007, 9 Nisan). *Resmi Gazete* (Sayı: 264888). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/04/20070409-1.htm>
- Green-Pedersen, C. (2015). Agenda Setting, Public Policy in. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* içinde (ss. 357-361). Ed. James D. Wright. New York: Elsevier. doi: 10.1016/B978-0-08-097086-8.75001-X
- Gül, İ. I. (2006). *Fiziksel engellilerin uluslararası hukukta korunması ve uluslararası standartların iç hukuka yansımaları*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Güngör, F. ve Güneş, G. (2011). Dünya’daki gelişmeler paralelinde Türkiye’de değişen özür lülük politikaları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 25-44. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/>
- Harris, L. J. (1999). The Americans with Disabilities Act and Australia’s Disability Discrimination Act: overcoming the inadequacies. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, 22(1), 51-98. Erişim adresi <https://home.heinonline.org/>
- Hendricks, A. (2007). UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. *European Journal of Health Law*. (14), 273-298. Erişim adresi <https://brill.com/>
- Heyer, K. C. (2000) Between equality and difference: the politics of disability in Japan, *Japanstudien*, 111, 105-133. doi: 10.1080/09386491.2000.11826859
- Heyer, K. C. (2002). The ADA on the road: disability rights in Germany. *Law & Social Inquiry*, 27(4), 723-762. doi: doi.org/10.1111/j.1747-4469.2002.tb00980.x
- Hvinden, B. ve Halvorsen, R. (2003) Which way for European disability policy?. *Scandinavian Journal of Disability Research*, (5)3, 296-312. doi: 10.1080/15017410309512631
- Ingstad, B. (2001). Disability in the developing world. *Handbook of disability studies* içinde (s. 772-792). Ed. G. L. Albrecht, K. D. Seelman ve M. Bury. London: Sage.
- Joachim, J. ve Dalmer, N. (2016). The United Nations and agenda setting *Handbook of public policy agenda setting* içinde (s.1-22). Ed. N. Zahariadis. Cheltenham: Edward Elgar Publishing
- Jones, B. D. (2016). A radical idea tamed: the work of Roger Cobb and Charles Elder. *Handbook of public policy agenda setting* içinde (s.25-34). Ed. N. Zahariadis. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Kaminska, M. E., Druga, E., Stupele, L. ve Malinar, A. (2021). Changing the healthcare financing paradigm: domestic actors and international organizations in the agenda setting for diffusion of social health insurance in post-communist Central and Eastern Europe. *Social Policy & Administration*, 55(6), 1066-1081. doi: 10.1111/spol.12724
- Kıranlar, S. (2013). *Savaş yıllarında Türkiye’de sosyal yardım faaliyetleri (1914-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kingdon, J. W. (2014). *Agendas, alternatives, and public policies*. ABD: Pearson.
- Knoepfel, P., Corinne L., Varone, F. ve Hill, M. (2007). *Public policy analysis*. Oxford: Marston Books Services.
- Kock, M. (2004). Disability law in Germany: an overview of employment, education and access rights. *German Law Journal* 5(11), 1373-1392. doi: 10.1017/S2071832200013286
- Lang, R. (2009). The United Nations Convention on the right and dignities for persons with disability: A panacea for ending disability discrimination?. *Alter*, 3(3), 266-285. doi: 10.1016/j.alter.2009.04.001

- Livingston, S. G. (1992). The politics of international agenda-setting: Reagan and North-South relations. *International Studies Quarterly*, 36(3), 313-329. doi: 10.2307/2600775
- Mabbett, D. (2005). The development of rights-based social policy in the European Union: the example of disability rights. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 43(1), 97-120. doi: 10.1111/j.0021-9886.2005.00548.x
- Meral, B. F. ve Turnbull, H. R. (2016). Comparison of Turkish disability policy, the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, and the core concepts of US disability policy. *Alter*, 10(3), 221-235. doi: 10.1016/j.alter.2016.02.001
- Mhazo, A. T. ve Maponga, C. C. (2021). Agenda setting for essential medicines policy in sub-Saharan Africa: a retrospective policy analysis using Kingdon's multiple streams model. *Health Research Policy and Systems*, 19(1), 1-12. doi: 10.1186/s12961-021-00724-y
- Mullner, R. M., (2006). World Health Organization. *Encyclopedia of disability vol 4* içinde (s.1649-1652).Ed. G.L. Albrecht, S. L. Snyder, J Bickenbach, D.T. Mitchell ve W. O. Schalick III. New York: Sage.
- Mutman, A. (1994). Özürlü vatandaşların sorunlarıyla ilgili kanun teklifi. 01.12.1994. 2/1263.
- Müftüoğlu, G. (1991). Özürlüler kanun teklifi. 21.03.1991 2/519
- Özbek, N. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devlet. Siyaset, iktidar ve meşruiyet (1876-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü (ÖERHGM). (2020). Türkiye'de Özel Eğitim Hizmetleri. https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_09/13143029_TURKYYEYDE_OZEL_EYYTYM_HYZMETLERY.pdf (17.12.2022).
- Özkan Duvan, A. (2019). Ayrımcılık yasağı bağlamında engelli bireylerin haklarına ilişkin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(3), 311-349. doi: 10.34246/ahbvuhfd.609118
- Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA). (1999). I. Özürlüler şurası: çağdaş toplum çağdaş yaşam ve özürlüler. Komisyon raporları genel kurul görüşmeleri Ankara: T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı.
- Patmore, G. (2003). The Disability Discrimination Act (Australia): Time for change. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 24(4), 533-562. Erişim adresi <https://home.heinonline.org>
- Perju, V. (2011). Impairment, discrimination, and the legal construction of disability in the European Union and the United States. *Cornell Int'l LJ*, 44, 279. Erişim adresi <https://home.heinonline.org>
- Prado C. V. (2019) Disabled person. *Dictionary of statuses within EU Law* içinde (s.153-160). Ed. A. Bartolini, R. Cippitani, V. Colcelli. London: Springer.
- Pralle, S. B. (2009). Agenda-setting and climate change. *Environmental Politics*, 18(5), 781-799. doi: 10.1080/09644010903157115
- Priestley, M. (2005). We're all Europeans now! The social model of disability and European social policy. *The social model of disability: Europe and the majority world* içinde (s.17-31). Ed. C. Barnes ve G. Mercer. Leeds: The Disability Press.
- Priestley, M. (2007). In search of European disability Policy: Between national and global. *Alter*, 1(1), 61-74. doi:10.1016/j.alter.2007.08.006
- Princen, S. (2009). *Understanding agenda-setting dynamics. Agenda-setting in the European Union* içinde. London: Palgrave Macmillan.
- Resmî Gazete (RG). (1951). Sayı: 7880. Tarih: 09.08.1921.
- Rochefort, D. A. ve Donnelly, K. P. (2013). Agenda-setting and political discourse: major analytical frameworks and their application. *Routledge handbook of public policy* içinde (s.189-203). Ed. E. Araral Jr., S. Fritzen, M. Howlett, M. Ramesh ve X Wu. New York: Routledge.
- Sağlar, F. ve arkadaşları. (1985). Özürlüler hakkında kanun teklifi. 2/211.
- Schalock, R. L. (2017). Introduction to the special issue on disability policy in a time of change. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 55(4), 215-222. doi: 10.1352/1934-9556-55.4.215

- Schriner, K. F. (1990). Why study disability policy?. *Journal of Disability Policy Studies*. 1(1), 1-7. Erişim adresi: <https://journals.sagepub.com/>
- Thorsten A. (2006). Council of Europe disability policy *Encyclopedia of disability vol 1* içinde (s.320-22). Ed. G.L. Albrecht, S. L. Snyder, J Bickenbach, D.T. Mitchell ve W. O. Schalick III. London: SAGE.
- Townsend, B., Strazdins, L., Harris, P., Baum, F. ve Friel, S. (2020). Bringing in critical frameworks to investigate agenda-setting for the social determinants of health: Lessons from a multiple framework analysis. *Social Science & Medicine*, 250, 112886. doi: 10.1016/j.socscimed.2020.112886
- Tuğrul, T. (2017). Millî Görüş Hareketi bibliyografyası. *Electronic Turkish Studies*, 12(8), 247-336.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). (1992). *Genel kurul tutanağı. 19. Dönem 2. Yasama Yılı 35. Birleşim, 03.12.1992*. Erişim adresi: <https://www.tbmm.gov.tr>
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). (1993). Özürlülerin problemlerini araştırma komisyonu raporu. Erişim adresi: <https://www.tbmm.gov.tr>
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). (2000). *Genel kurul tutanağı. 21. Dönem, 2.Yasama Yılı, 50. Birleşim, 20.01.2000*. Erişim adresi: <https://www.tbmm.gov.tr>
- United Nation (UN). (2006). The United Nations and Disabled Persons-The First Fifty Years. *New York: United Nations*. <https://www.un.org/esa/socdev/enable/dis50y01.htm>
- Vo, H. T. M., van Halsema, G., Seijger, C., Kieu Nhan, Dewulf, A. ve Hellegers, P. (2019). Political agenda-setting for strategic delta planning in the Mekong Delta: Converging or diverging agendas of policy actors and of the Mekong Delta Plan?. *Journal of Environmental Planning and Management*, 62 (9), 1454–1754. doi: 10.1080/09640568.2019.1571328
- Waddington, L. (2006). From Rome to Nice in a wheelchair. *The Development of a European Disability Policy*. Erişim adresi <https://www.ssrn.com/index.cfm/en/>
- Waldschmidt, A. (2009). Disability policy of the European Union: The supranational level. *Alter*, 3(1), 8-23. doi:10.1016/j.alter.2008.12.002
- Weber, M. C. (1999). Reciprocal lessons of the ADA and European disability law. *Proceedings of the ASIL Annual Meeting Vol.93* içinde (s.338-341). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wenbourne, N. (1999). Disabled meanings: Comparison of the definitions of disability in the British Disability Discrimination Act of 1995 and the Americans with Disabilities Act of 1990. *Hastings International and Comparative Law Review*, 23(1), 149-172. Erişim adresi <https://home.heinonline.org>
- Yılmaz, V. (2010). *The political economy of disability in Turkey's welfare regime*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Zahariadis, N. (2016). Setting the agenda on agenda setting: definitions, concepts, and controversies. *Handbook of public policy agenda setting* içinde (s.1-22). Ed. N. Zahariadis. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Zolkowska, T., Kasior-Szerszen, I. ve Blaszkiewicz, I. (2002). European Union policy toward people with disabilities. *Disability Studies Quarterly*, 22(4), 217-224. doi: 10.18061/dsq.v22i4.387

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.01.2023 ✓Accepted/Kabul:09.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1228128

Research Article/Araştırma Makalesi

Tayyar, A. E. (2023). "Küresel Isınmanın Kötü İkizi - Mavi Ekonomi ve Endüstri-İçi Ticaret: Türkiye İçin ARDL Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 21-36.

KÜRESEL ISINMANIN KÖTÜ İKİZİ – MAVİ EKONOMİ VE ENDÜSTRİ-İÇİ TİCARET: TÜRKİYE İÇİN ARDL ANALİZİ*

Ahmet Emrah TAYYAR**

Öz

Okyanus-deniz asitlenmesi, ülkelere ait mavi ekonomileri tehdit eden önemli bir konudur. Karbondioksit yoğunluğundaki artışlar denizleri giderek asitli hale getirmektedir. Asitlenmedeki artış karbonat doygunluğunun azalmasına ve deniz canlılarının biyolojik açıdan olumsuz etkilenmelerine neden olmaktadır. Asitlenmeye bağlı olarak tüm ekosistemin etkilenmesinin hem toplumsal hem de ekonomik sonuçları bulunmaktadır. Çalışmanın temel amacı Türkiye'nin mavi ekonomi (balıkçılık sektörü için) endüstri-İçi ticaret yapısının asitlenmeden etkilenip etkilenmediğini incelemektir. Bu nedenle çalışmada 1990-2019 dönemine ilişkin karbondioksit eşdeğerli toplam sera gazı, reel gayrisafi yurtiçi hâsıla ve Grubel-Lloyd endeks değerleri değişken olarak kullanılmıştır. Değişkenler arası eş bütünleşme ilişkisinin belirlenimi ile kısa-uzun dönemli katsayıların elde edilmesinde ARDL-ECM yönteminden yararlanılmıştır. Yapılan analizlerin sonuçlarına göre; i) Değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. ii) Uzun dönemde karbondioksit eşdeğerli toplam sera gazındaki artışlar endüstri-İçi ticareti arttırmaktadır. iii) Kısa ve uzun dönemde reel gayrisafi yurtiçi hasıladaki artışlar endüstri-İçi ticareti arttırmaktadır. Sonuç olarak okyanus-deniz asitlenmesi mavi ekonomilere ait olan endüstri-İçi ticareti değiştirebilme gücüne sahiptir.

Anahtar kelimeler: Mavi ekonomi, Okyanus asitlenmesi, Endüstri-İçi ticaret, Grubel-Lloyd endeksi, Çevre kirliliği.

THE EVIL TWIN OF GLOBAL WARMING – BLUE ECONOMY AND INTRA-INDUSTRY TRADE: ARDL ANALYSIS FOR TURKIYE

Abstract

Ocean-sea acidification is an important issue that threatens the blue economies of countries. Increases in carbon dioxide concentration are making the seas increasingly acidic. The acidification of the seas causes a decrease in carbonate saturation and adverse biological effects on marine organisms. The impact of the entire ecosystem due to acidification has both social and economic consequences. The main purpose of this study is to examine whether the intra-industry trade structure of Turkey's blue economy (for the fishery sector) is affected by acidification. Therefore, in the study, the total greenhouse gas equivalent to carbon dioxide, real gross domestic product and Grubel-Lloyd index values for the period 1990-2019 were used as variables. ARDL bounds test and ECM method were used to determine the cointegration relationship between the variables and to obtain the short-long-term coefficients. According to the results of the analysis; i) There is a cointegration relationship between the variables. ii) In the long run, increases in total greenhouse gas equivalent to carbon dioxide increase intra-industry trade. iii) Increases in real gross domestic product in the short and long run increase intra-industry trade. As a result, ocean-sea acidification has the power to change the intra-industry trade that belongs to blue economies.

Keywords: Blue economy, Ocean acidification, Intra-industry trade, Grubel-Lloyd index, Environmental pollution.

*Dr., Bağımsız Araştırmacı.

e-posta: ahemtay@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-2823-1700>)

1. GİRİŞ

Küresel ısınmanın kötü ikizi¹ olarak adlandırılan okyanus asitlenmesi kavramı ülkelerin mavi ekonomilerini tehdit eden oldukça önemli ve güncel bir konudur. Daha çok antropojenik süreçlere bağlı olarak artan karbondioksit salınımı çeşitli kimyasal ilişkiler çerçevesinde deniz ve okyanusları daha asitli hale getirmektedir. Yapılan araştırmalara göre sanayi devriminden günümüze kadar olan süre zarfında atmosfere salınan karbondioksitin yaklaşık %30'u okyanus ve denizler tarafından emilmiştir. Bunun sonucunda asitlenme oranında %25-%30 civarında artış meydana gelmiştir (Brander & Havenhand, 2016). Gelecek için yapılan tahminlere göre 2100 yılına kadar karbondioksit yoğunlaşmasının %150-%250 oranında artacağı (IPCC, 2007) ve buna bağlı olarak endüstri öncesi seviyelere kıyasla okyanus asitlenmesinde %170 oranında artış yaşanacağı tahmin edilmektedir (IPCC, 2013).

Öte yandan mavi ekonomi kavramı deniz ve okyanuslar aracılığıyla yapılan tüm ekonomik faaliyetlerden elde edilen geniş yelpazedeki değerleri (balıkçılık, kıyı turizmi, ulaştırma-lojistik) kapsamaktadır (Çoban ve Ölmez, 2017). Bu değerlerin belki de en önemlisi balıkçılık sektörüdür. Türkiye'de balıkçılık sektörü özellikle deniz kıyısına yakın kesimlerde ekonomik birimlerin temel geçim maddesini sağlamasına ilave olarak yarattığı istihdam olanaklarıyla dikkat çekmektedir. Ayrıca denizden elde edilen ve ekonomik değeri olan ürünlerin ülkeler arasında ticareti son dönemde yükselen bir ivmeye sahiptir. Örneğin Türkiye'nin balık ihracatı 2019 yılında 1 milyar doları aşarak tarihinin en yüksek seviyesine ulaşmıştır (TÜİK, 2021). Yine Türkiye ile ilgili veriler incelendiğinde balık sektörüyle ilgili ihracatın çoğu Avrupa ülkelerine yapılmaktadır. Türkiye'nin balıkçılık sektörüne ilişkin ithalatı ise yıldan yıla dalgalı seyre sahip olup Norveç, Fas ve İspanya ithalatta ilk sıralarda yer almaktadır (TÜİK, 2021). Dış ticaret yapısında dalgalı seyrin temel nedenleri olarak küresel ısınma, çevresel kirlilik, bilinçsiz ve aşırı avlanma gösterilebilir (Tayyar, 2022). Özellikle küresel ısınmanın kötü ikizi olan denizel alanlarda oluşan asitlenme balıkçılık endüstrisi için ciddi bir tehdittir. Asitlenmenin giderek artış göstermesi balık türlerinin fizyolojik - biyolojik yapılarında değişime ve hatta neslin yok olmasına neden olabilmektedir. Asitlenmeden dolayı ekonomik değeri olan balık türlerinin daha elverişli ortamlara doğru hareket etmesi ülkeler arasında balık dağılımlarını etkileyerek endüstri-içi ticareti farklılaştırabilmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı Türkiye'nin mavi ekonomi (balıkçılık sektörü için) endüstri-içi ticaret yapısının deniz asitlenmesinden etkilenip etkilenmediğini incelemektir. Bu kapsamda 1990-2019 döneminde geçerli olan toplam sera gazı (karbondioksit eşdeğeri cinsinden) çalışmanın bağımsız değişkeni ve reel gayrisafi yurtiçi hâsıla çalışmanın kontrol değişkeni olarak belirlenmiştir. Balıkçılık sektöründe endüstri-içi ticaretin varlığını tespit etmek için bağımlı değişken olarak Grubel-Lloyd endeks değerlerinden yararlanılmıştır. Çalışma literatüre çeşitli yönlerden katkıda bulunmaktadır. İlk olarak konu oldukça güncel olup okyanus-deniz asitlenmesinin ekonomik analizleri açısından yapılan bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Bu yönüyle çalışma çevresel kirliliğin ekonomik sonuçları üzerinde durmaktadır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait kısa-uzun dönem katsayı tahminleri ve eş bütünleşme ilişkisinin tespiti için ARDL sınır testi gibi ileri ekonometrik yöntemlerden faydalanılmıştır. Son olarak çalışmanın sonuçlarına göre okyanus-deniz asitlenmesi kavramının Türkiye'nin mavi ekonomi (balıkçılık sektörü için) endüstri-içi ticaret yapısını değiştiren bir unsur olduğu vurgulanmaktadır. Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde okyanus-deniz asitlenmesinin nasıl oluştuğu üzerinde durularak mavi ekonomiler üzerindeki etkisi balıkçılık sektörü açısından analiz edilecektir. Üçüncü bölümde dış ticaret teoremlerinden endüstri-içi ticaretin gelişimi ve Grubel-Lloyd endeksi açıklanacaktır. Dördüncü bölümde veri seti ve uygulanacak olan ekonometrik yöntemden bahsedilecektir. Beşinci bölümde yapılan testlere bağlı olarak elde edilen bulgular açıklandıktan sonra son bölümde ise sonuç kısmına yer verilecektir.

2. OKYANUS-DENİZ ASİTLENMESİ KAVRAMI VE ETKİLEŞİMİ

Atmosferde bulunan gazlardan biri olan karbondioksit oldukça tehlikeli sera gazı çeşididir. Normal şartlar altında havada karbondioksit gazı reaktif olarak bulunmaktadır. Ancak gezegenimizin büyük bir kısmını kaplayan okyanuslar ve denizlerle etkileşime girmesiyle birlikte bu gaz reaktif hale gelmektedir (Caldeira ve Wickett, 2005; Orr et al. 2005). Bu ilişkilerin bir sonucu olarak Okyanus-Deniz asitlenmesi kavramı ortaya çıkmaktadır. Bu kavram çoğu karmaşık kimyasal, biyolojik ve jeolojik tepkimeler içermektedir (Caldeira ve Wickett, 2003). Özellikle sanayi

¹ Hem iklim değişikliği hem de okyanus asitlenmesi kavramı artan atmosferik karbondioksit salınımına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle asitlenme kavramına "Diğer CO₂ Sorunu" adı verilmektedir (Doney et al. 2009).

devrimiyle birlikte karbondioksit gazının atmosferde yoğunlaşması bu tepkimeleri daha derin hale getirmektedir. Okyanus-Deniz asitlenmesi kavramının kimyasal ilişkiler bütünü için aşağıda yer alan formüller incelenebilir (Feely et al. 2004);

Denklem setinde gösterilen elementler arası reaksiyonlar hızlı ve tersinir yapıya sahiptir (Royal Society, 2005). Buna göre yukarıda yer alan (1) numaralı denklem seti Henry yasasına dayanmaktadır. Buna göre belirli bir sıcaklık altında atmosferde bulunan gazların kısmi basınçları ile gazların sıvı içerisindeki çözünürlüğü doğru orantılıdır (Viadero, 2019). Bu paralelde atmosferde karbondioksit gazının kısmi basıncı arttıkça okyanus ve denizlerde daha fazla çözüneceği sonucuna ulaşılabilir. (2) numaralı denklem setinde suda çözülmüş karbondioksit $\text{CO}_{2(\text{Su})}$ ile su H_2O reaksiyona girer ve karbonik asit H_2CO_3 ortaya çıkar (Upton ve Folger, 2013). (3) numaralı denklem setinde ise karbonik asit, hızlı bir şekilde hidrojen iyonuna H^+ ve bikarbonat iyonuna ayrışır (Feely et al. 2004). Son olarak (4) numaralı denklem setinde ise bikarbonat, hidrojen iyonu ve karbonat iyonu CO_3^{2-} şeklinde çözünüm gösterir. Bu reaksiyonların sonucu olarak hidrojen iyonlarının yükselmesi denizleri ve okyanusları daha asitli hale getirmektedir (Branch et al. 2013). Dolayısıyla okyanus-deniz asitlenmesi kavramının kimyasal yönü ve termodinamik şartları oldukça nettir (Royal Society, 2005; Licker, et al. 2019).

Öte yandan bir maddenin asidik veya bazik olup olmadığını ölçebilmek amacıyla pH(potansiyel hidrojen) endeksi kullanılmaktadır. Bu endeksin formülü $\text{pH} = -\log_{10}[\text{H}^+]$ şeklinde olup logaritmik yapıdadır (Falkenberg et al. 2020). Endeks değeri 0 – 14 arasında değişim göstermektedir. Formüle göre madde içerisinde hidrojen iyonları artış gösterirse pH değeri azalış gösterir. Endeksin düşmesi maddenin asitliğindeki artışı, artması ise asitlikte azalışı(alkali olmasını) ifade etmektedir. Okyanuslar ve denizler normal şartlar altında ortalama olarak 8,21 pH değerine sahip olup hafif alkali yapıdadır (Sezer, 2019). Ancak karbondioksit yoğunluğundaki artış sonucunda sanayi devriminden bu yana okyanus-deniz suyu pH değeri 0,1 birim azalmıştır (Brander ve Havenhand, 2016). Ölçekteki azalış küçük gibi görünse de pH değeri logaritmik olduğu için asitlenmenin derecesi yaklaşık %25-30 civarındadır. Buna ilave olarak çeşitli temsili senaryolar kapsamında 2100 yılına kadar pH değerinde 0,3 – 0,4 civarında bir azalış olacağı(asidifikasyonun 3 kat artacağı) tahmin edilmektedir (Orr et al. 2005; Doney et al. 2009; Cooley ve Doney, 2009).

Okyanus-deniz asitlenmesinde yaşanan artışların hem jeolojik hem de biyolojik sonuçları vardır. İlk olarak denizlerde yaşayan canlılar okyanuslarda bulunan kalsiyum iyonlarını karbonat iyonlarıyla birleştirip kalsiyum karbonat oluştururlar (Upton ve Folger, 2013). Kalsiyum karbonat minerali deniz canlılarının kabuk ve iskelet oluşumu açısından hayati bir elementtir (Atar ve Kızılgök, 2018). pH değeri 8 ve üzeri su ortamları deniz organizmaları için yeterli derecede karbonat iyonları taşımaktadır. Ancak asitlenmenin artması denizlerdeki karbonat yoğunluğunun giderek azalmasına neden olur (Isensee ve Valdes, 2015). Okyanus ve denizlerde karbonat doygunluğu azalışı kalsifiye organizmaların kendiliğinden çözülmesine yol açar (Orr et al. 2005; Caldeira ve Wickett, 2005). Ancak yıllar düzeyinde yapılan deneysel ve gözlemsel araştırmalara göre her deniz canlısının asitlenme seviyesinden etkilenme dereceleri birbirinden farklılık göstermektedir (Hilmi et al. 2014). Dolayısıyla okyanus-deniz asitlenmesi kavramının deniz organizmaları üzerindeki etkileri oldukça karışıktır (Cornwall ve Hurd, 2016). Yapılan deneysel araştırmalardan elde edilen genel sonuçlara göre deniz canlıları üzerinde asitlenmenin doğrudan ve dolaylı etkileri bulunur. Deniz organizmaları açısından enerji, bağışıklık, üreme ve gelişme, davranış ve kalsifikasyon seviyesi gibi etmenler doğrudan etkileri ifade etmektedir (Falkenberg et al. 2020). Doğrudan etkilere bağlı olarak ortaya çıkan biyolojik çeşitlilikte azalma, habitat kaybı ve trofik besin ağı değişimi ise dolaylı etkileri göstermektedir (Sezer, 2019). Asitlenmenin sonucunda okyanus ve denizlerde karbonat doygunluğunun azalması midyelerin kabuk üretimi için daha fazla enerji kullanmalarına neden olmaktadır (Cattano et al. 2018). Artan enerji ihtiyacı karşılanamadığı durumda canlılar metabolizmalarını aşağıya doğru düzenleyebilmektedir (Pörtner et al. 2004). Ayrıca kabuk üretimi için fazladan harcanan enerji canlıların büyüme ve üreme süreçlerini olumsuz

etkilemektedir (Branch et al. 2013; Cattano et al. 2018). Deneysel araştırmalara göre asitlenme sürecinin çoğu deniz canlılarının üreme, yumurtalama ve hayatta kalma gibi fonksiyonlarında önemli ölçüde azalışların olduğu görülmüştür (Kroeker et al. 2013). Her ne kadar asitlenmeden daha çok kalsifiye organizmalar etkileniyormuş gibi gözükse de denizlerdeki balık türlerinin varlığı bu canlılara bağlıdır. Örneğin fitoplankton ve zooplanktonlar başta balıklar olmak üzere diğer deniz canlıları için önemli besin kaynağıdır (Royal Society, 2005). Dolayısıyla besin zincirinde bulunan deniz canlılarının kaybı dolaylı etkiler kapsamında tüm ekosistemde toptan kaymalara neden olmaktadır (Labarthe et al. 2016). Bu açıdan özellikle asitlenmeye bağlı olarak ekonomik değere sahip olan deniz canlılarının sayısındaki ve verimliliğindeki azalışın sosyoekonomik etkilerini dikkate almak gerekmektedir.

Tablo 1: Okyanus-Deniz Asitlenmesi Kavramının Sosyo-Ekonomik Etkileri

Okyanus Asitlenmesi	Ekosistemdeki Değişim	Sosyoekonomik Etkiler
Karbondiyoksit Düzeyinde Artış	İskelet ve Kabuk retiminde Azalış	Ticari Değeri Olan Türlerin Kaybı
Hidrojen İyonlarında Artış	Besin Ağında Değişim	Gıda Arz Güvenliği Kaybı
Asitlik Düzeyinde Artış	Biyoçeşitlilik Azalışı	Geçim Stratejilerinde Değişimler
Bikarbonat İyonlarında Artış	Türlerin Gnde Düzensizlikler/ Gecikmeler	Adaptasyon Maliyetlerindeki Değişimler
Karbonat İyonlarında Azalış	İstilacı ve Yerleşik Türler Arası Alan Rekabeti	Piyasa Dengesinde ve İstihdam Yapısında Bozulmalar
pH Değerinde Azalış	Paraziter Hastalık Artışı	Endüstri-İçi Ticaret Yapısında Farklılıklar

Kaynak: Gattuso et al. 2014'den yararlanılmıştır.

Okyanus-Deniz asitlenmesinin mavi ekonomiler açısından oluşturduğu sosyoekonomik etkiler gerçek endişe kaynağıdır. Tükenen balıkçılık, artan kıyı erozyonu ve temel ekosistem kaybı gibi tüm maliyetler toplandığında asitlenmenin mavi ekonomiler üzerindeki tüm maliyetinin milyarlarca dolar olduğu tahmin edilmektedir (Royal Society, 2005). Tablo 1 incelendiğinde sosyoekonomik etkilerin en önemlileri gıda arz güvenliği kaybı, piyasa dengesinde ve istihdam yapısında bozulmalar, adaptasyon maliyetlerindeki değişimler ve endüstri-içi ticaret yapısındaki farklılıklar sayılabilir (Gattuso et al. 2014). İlk olarak balık içerdiği protein ve Omega-3 vitaminleri açısından insan metabolizması için önemli bir gıdadır (FAO, 2018). Ekonomik gelişimi sınırlı olan ülkeler için ucuz protein kaynağı olan balık önemli bir geçim kaynağı olup gıda arz güvenliğini sağlamaktadır. Ancak asitlenmedeki artış mavi ekonomileri olumsuz etkileyerek ülkelerin geçim stratejilerinin değişmesine neden olmaktadır. Yine bu paralelde mavi ekonomilerin bel kemiğini oluşturan balıkçılık sektörü ileri-geri bağlantısı olan ve uygun istihdam alanları yaratan bir sektördür (Daw et al. 2009). Okyanus-Deniz asitlenmesine bağlı olarak balıkçılık sektörünün kırılgan hale gelmesi istihdam alanlarının kaybıyla sonuçlanacağı barizdir. Örneğin yapılan hesaplamalara göre asitlenmenin Amerika'nın istiridye ve midye endüstrisine olan zararının 110 milyon dolar olduğu ve bu sektörde bulunan 3200 kişinin istihdamını olumsuz etkilediği belirtilmektedir (Ekstrom et al. 2015). Ayrıca asitlenmeyle birlikte sektörde adaptasyon maliyetlerinin yükselmesi sonucunda ülkelerin mavi ekonomiler açısından karşılaştırmalı üstünlüklerini kaybetmesi muhtemeldir. Bu açıdan asitlenmedeki artışa bağlı olarak dış ticaret dengelerinin değişmesi endüstri-içi ticaretin farklılaşmasıyla sonuçlanabilecektir. Asitlenmenin biyojeokimyasal etkileri kapsam ve büyüklük açısından belirsiz olduğu için güvenilir ve ölçülebilir tahminler elde etmek oldukça güçtür (Royal Society, 2005; Hilmi et al. 2014). Ancak bu zorluğa rağmen okyanus-deniz asitlenmesinden kaynaklanan genel refah etkilerini tespit etmek için varolan veriler yardımıyla yapılan ekonomik araştırmalardan yararlanılabilir (Mangi et al. 2018; Upton ve Folger, 2013).

3. ENDÜSTRİ-İÇİ TİCARET: TEMELLERİ VE GRUBEL-LLOYD ENDEKSİ

lkeler arasında dış ticaretin yapısındaki değişiklikler ve karşılaştırmalı stnlklerdeki farklılaşmalar Heckscher-Ohlin teorisi yardımıyla incelenebilir. Teoriye göre ülkelerin sahip olduğu üretim faktörleri yoğunluğundaki nispi farklılıklar ülkeler arasındaki dış ticaretin temel nedenini oluşturmaktadır (O'Rourke,

2003). Bu açıdan ülkede bir üretim faktörünün diğer ülkeye nazaran bol olması o faktörün kullanıldığı malda diğer ülkelere göre karşılaştırmalı üstünlük sağlayacaktır. Örneğin A ülkesinde B ülkesine göre emek faktörü bolsa A ülkesi emek yoğun mallarda ihracat avantajına sahip olacaktır. Heckscher-Ohlin teorisi aynı zamanda endüstriler-arası ticaretin geçerli olduğunu vurgulamaktadır (Greenaway ve Milner, 1983). Çünkü teorinin varsayımlarına göre ülkeler arasında dış ticaret farklı faktör yoğunluklarına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Ancak ikinci dünya savaşından sonra ürün çeşitliliğindeki artışlar aynı faktör donatımına sahip ülkeler arasında benzer malların ticaretinin yapıldığı görülmüştür (Ruffin, 1999). Bu durum Heckscher-Ohlin teorisinin öngörü ve varsayımlarıyla çelişmektedir. Bu konuda yapılan ampirik testler açısından Heckscher-Ohlin teorisinin bazı ülkeler için geçersiz olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Heckscher-Ohlin teorisinin Amerika için geçerliliği W.Leontief tarafından girdi-çıktı tekniğiyle incelenmiştir. Elde edilen analiz sonuçlarına göre Amerika'nın sermaye yoğun mallar ihraç etmesi beklenirken, emek yoğun malları ihraç ettiği görülmüştür (Leontief, 1953). Bazı ülkelerde Heckscher-Ohlin teorisinin geçersiz olması teoriye olan inancın azalmasına neden olmuştur. Bu kapsamda ölçüğe göre sabit getiri, tam rekabet piyasası ve homojen mal üretimi gibi varsayımlara sahip olan Klasik dış ticaret teorileri terk edilmiştir. Bunun yerine ölçük ekonomileri, aksak rekabet piyasası ve ürün farklılaştırması gibi temellere dayanan yeni dış ticaret teorileri benimsenmiştir (Brühlhart, 1995). Özellikle yeni dış ticaret teorileri varsayımlarıyla endüstri-içi ticaretin oluşumunu açıklamada oldukça etkilidir.

Aynı faktör yoğunluklarına sahip olan ülkelerin benzer ürünleri aynı anda ihraç ve ithal etmeleri endüstri-içi ticaret kavramını ifade etmektedir (Leontief, 1953). Bu açıdan bir ülkenin toplam ticaret hacmi endüstri-içi ticaret ile endüstriler-arası ticaret hacimlerinin toplamıyla oluşmaktadır. Ülkenin belirli bir ürün grubunda endüstri-içi ticaret hacminin artması o ürün grubu açısından karşılaştırmalı üstünlüğün azaldığı anlamına gelmektedir. Endüstri-içi ticareti etkileyen birçok ekonomik etken bulunmaktadır. Ayrıca endüstri-içi ticaret hacmi ülkelere özgü bazı özelliklerden dolayı da etkilenebilmektedir. Ülkeler mertebesinde yapılan ampirik araştırmalar sonucunda endüstri-içi ticareti etkileyen etmenler ve bu etmenler arasındaki ilişkiler kanıtlanmaya çalışılmıştır (Balassa, 1986; Greenaway ve Milner, 1987). Örneğin ülkelere özgü faktörler olarak kişi başı gelir düzeyi, gelir farklılıkları, ticari yapı, ülkeler arası coğrafi uzaklık, ortak sınır, kültür benzeşimi ve entegrasyon seviyesi sayılabilir. Kişi başı gelir düzeyindeki benzerlikler, ticari yapı, ortak sınır, kültür benzeşimi ve entegrasyon seviyesi gibi etmenler endüstri-içi ticareti pozitif etkilerken; coğrafi uzaklık ve kişi başı gelir düzeyindeki farklılaşmaların negatif etkilediği tespit edilmiştir (Loertscher ve Wolter, 1980). Tüm bu etkenlere ilave olarak endüstrinin piyasa yoğunlaşması, ürün farklılaştırması ve ölçük ekonomilerinin varlığı endüstri-içi ticaret üzerinde etkileri bulunmaktadır (Başkol, 2009). İthalata konu olan malın ülke içerisinde üretimi mevcut olsa bile malların görünüm, kalite ve marka farklılıkları tüketicilerin tercihlerinin ithal mallardan yana olmasına neden olabilmektedir. Ayrıca aynı faktör yoğunluğuna sahip ülkelerden biri mal üretimini daha düşük maliyetle gerçekleştirebilir (Krugman, 1980). Dolayısıyla ülkeler arasında ölçüğe göre getiri düzeyindeki farklılıklar endüstri-içi ticaretin belirleyicisi durumundadır. Endüstride yoğunlaşma seviyesi endüstri-içi ticareti negatif olarak etkileyen bir etmendir. Endüstrideki yoğunlaşmalara bağlı olarak aynı malı üreten üretici sayısının artması ürün farklılaşmalarını minimize ederek endüstri-içi ticaretin hacminde azalışlara neden olmaktadır.

Endüstri-içi ticaretin seviyesini ölçmek için birçok endeks bulunmaktadır. Bu endeksler Grubel-Lloyd endeksi, Balassa endeksi, Glejser-Goosseness-Eeede endeksi, Loertscher-Wolter endeksi, Hamilton-Kniest endeksi, Greenaway-Hine-Miller-Elliott endeksi ve Brühlhart endeksi olarak sayılabilir. Sözü edilen endekslerin her birinin kendine özgü avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır. Ancak çalışmalarda yoğun olarak tercih edilen endekslerin başında Grubel-Lloyd ölçütü gelmektedir. Bu kapsamda belli bir j ürün grubu açısından endüstri-içi ticaretin değeri Grubel-Lloyd(GL) endeksine göre aşağıdaki gibi hesaplanabilir (Grubel ve Lloyd, 1971).

$$GL = 1 - \frac{|X_j - M_j|}{X_j + M_j} \quad (5)$$

$$0 \leq GL \leq 1 \quad (6)$$

(5) numaralı denklemde bulunan terimi ülkeye ait (j) ürünü ihracat değerini göstermektedir. Yine denklemde bulunan terimi aynı ürün grubundaki ithalat değerini ifade etmektedir. Bu açıdan GL endeks değeri 0 ile 1 aralığında değişim göstermektedir. Elde edilen GL endeks sonucu sıfır veya sıfıra yakın çıkarsa (j) ürünü için dış

ticaretin endüstriler-arası niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Değerin bir ve bire yakın çıkması durumunda (j) ürünü için dış ticaret endüstri-ici nitelik taşımaktadır. Endeks değerinin 0,5 – 1 arasında olması (j) ürününe endüstri-ici ticaretin yüksek olduğunu gösterirken, değer 0 – 0,5 arasında olması endüstri-ici ticaretin düşük olduğu anlamına gelmektedir.

4. VERİ SETİ VE METODOLOJİ

Bu çalışmanın temel amacı Türkiye'nin mavi ekonomi alt sektörlerinden biri olan balıkçılık sektörü için endüstri-ici ticaret yapısının deniz asitlenmesinden etkilenip etkilenmediğini incelemektir. Bu kapsamda son dönemde karbondioksit yoğunluğundaki artışlara bağlı olarak denizlerde asitlenmenin gittikçe artış göstermesi ticari değeri olan deniz canlılarını olumsuz etkileyebilmektedir. Asitlenmenin varlığı balık türlerinin neslinin tükenmesine, daha elverişli ortamlara doğru göç etmelerine ve miktarda yaşanan azalışlara bağlı olarak ekonomik değer kaybına yol açabilmektedir. Bu durum Türkiye'nin balık sektörü açısından karşılaştırmalı üstünlüğünün farklılaşmasına ve endüstri-ici ticaretin yapısının değişmesine neden olabilir. Bu paralelde etkileşimleri inceleyebilmek için 1990 – 2019 dönemi için yıllık toplam sera gazı(karbondioksit eşdeğeri cinsinden), reel gayrisafi yurtiçi hâsıla ve balıkçılık sektörü için Grubel-Lloyd endeksi kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin verilerin tamamına bir bütün olarak 1990 – 2019 yılları arasında ulaşılabildiği için çalışmanın dönemi 1990 – 2019 olarak belirlenmiştir. Aşağıda yer alan Tablo 2 yardımıyla kullanılan değişkenlerin açıklamaları, birimleri, elde edilen kaynaklar ve dönüşümleri incelenebilir.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Değişkenlerin Açıklamaları

Değişkenler	Açıklamaları	Kaynak	Birimi	Dönüşümü
LCO2S	Karbondioksit Eşdeğerli Toplam Sera Gazı	TÜİK	ppm	Logaritmik
LGDP	Reel Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (2015 yılı sabit)	WB	Dolar	Logaritmik
LGR	Grubel Lloyd Endeksi	FAO	$0 \leq x \leq 1$	Logaritmik

Not: TÜİK kısaltması Türkiye İstatistik Kurumunu, WB kısaltması Dünya Bankasını, FAO kısaltması Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütünü göstermektedir. Birimlerde kullanılan ppm kısaltması ise milyon başına birim değeri ifade etmektedir.

Tablo 2'de yer alan bilgiler paralelinde FAO yardımıyla 1990 – 2019 dönemine ilişkin Türkiye'nin balıkçılık sektörü için ihracat ve ithalat verileri bin dolar cinsinden elde edilmiştir. Elde edilen ihracat ve ithalat değerleri (5) numaralı eşitlikte kullanılarak balıkçılık sektörüne yönelik Grubel-Lloyd değerlerine ulaşılmıştır. Balıkçılık sektörü açısından Grubel-Lloyd endeksi sonuçları ve yıllara göre endüstri-ici ticaretin seyri Ek-1 yardımıyla incelenebilir². Bağımsız değişkenlerden biri olan toplam sera gazı karbondioksit eş değerine dönüştürülmüş haliyle çalışmada kullanılmaktadır. Okyanus-deniz asitlenmesinin temel nedeni atmosferde bulunan karbondioksit yoğunluğundaki artışlar olduğundan çalışmada bağımsız değişken olarak kullanılması gerekmektedir. Bu konuda daha önce yapılan çalışmalar bulunmamaktadır. Ancak karbondioksit yoğunluğundaki artışların sonucunda balıkçılık sektöründe endüstri-ici ticareti arttıracığı beklenmektedir. Özellikle iki değişken kullanılarak yapılan ekonometrik çalışmalarda bazı değişkenlerin göz ardı edilmesiyle (*omitted variable bias*) model yanlış kurgulanabilmektedir. Bu sorunu ortadan kaldırabilmek için reel gayrisafi yurtiçi hâsıla çalışmanın kontrol değişkeni olarak kullanılmıştır. Endüstri-ici ticaretle ilgili daha önce yapılan çalışmalar düşünüldüğünde reel gayrisafi yurtiçi hâsıla ile endüstri-ici ticaret arasında pozitif yönlü ilişkinin olması beklenmektedir.

Eş bütünleşme testleri değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesi için kullanılmaktadır. Literatürde yaygın olarak kullanılan eş bütünleşme testleri Engle & Granger (1987), Johansen (1988), Johansen & Juselius (1990) ve ARDL(Auto-Regressive Distributed Lag) şeklinde sıralanabilir. Diğer eş bütünleşme testlerine nazaran ARDL yönteminin birçok avantajı bulunduğu için değişkenler arası ilişkilerin incelenmesinde Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL(Auto-Regressive Distributed Lag) eş bütünleşme testinin aşamaları takip edilmiştir. İlk olarak klasik eş bütünleşme testlerine göre değişkenler I(0) veya I(1) gibi farklı derecelerde durağan olduğu durumlarda ARDL analizi uygulanabilir (Mert ve Çağlar, 2019). Ancak ARDL analizinde üst sınır

² Endüstri-ici ticaretin ölçümü için genellikle Standart Industrial Trade Classification(SITC) sınıflandırmasına göre 2 veya 3 haneli ürünlerin toplulaştırılmış verilerinden faydalanılmaktadır. Ancak SITC sınıflandırmasında 01 hane altında yer alan 017 hanesinde et, balık, kabuklu hayvanlar ve yumuşakçaların var olduğu görülmektedir. Yine 03 numaralı hanede balıklar ve diğer deniz ürünlerinin varlığı dikkati çekmektedir. Farklı basamaklarda aynı ürünlerin bulunmasından dolayı FAO –Fishstat verilerinin kullanılması uygun görülmüştür.

kritik değerleri en çok I(1) değerine göre tespit edilmektedir. Bu nedenle değişkenlerin I(2) olma ihtimaline karşı birim kök testleriyle sınanması gerekmektedir (Bölük ve Mert, 2015). Ayrıca ARDL yöntemi kısıtsız hata düzeltme modelini kullandığı için istatistiksel açıdan daha güvenilir sonuçlar elde edilebilmektedir. Değişkenlerin farklı gecikmelere sahip olmasına izin vermesi, tek indirgenmiş form denklemini kullanması, küçük örneklemelerin eş bütünleşme analizine yönelik olması ARDL yönteminin diğer avantajları olarak sayılabilir (Mert ve Çağlar, 2019). Analiz aşamasında kullanılan değişkenlerin ARDL yöntemindeki denklem sistemine uygulanması sırasıyla aşağıdaki gibi gösterilebilir.

$$LGR = \beta_0 + \beta_1 LCO2S + \beta_2 LGDP + \varepsilon_i \quad (7)$$

Yukarıda yer alan (7) numaralı denklem kapsamında çalışmada kullanılan değişkenler açısından doğrusal varsayım denklemi oluşturulmuştur. Bu denklem doğrultusunda değişkenlerin logaritmaları alınarak hesaplamalar yapılmıştır. Ardından tek indirgenmiş form denklemini elde edilmiştir. Aşağıda yer alan (8) numaralı denklem yardımıyla ilgili denklem incelenebilir.

$$LGR = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta LGR_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \Delta LCO2S_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{3i} \Delta LGDP_{t-i} + \gamma_1 LGR_{t-1} + \gamma_2 LCO2S_{t-1} + \gamma_3 LGDP_{t-1} + \varepsilon_i \quad (8)$$

(8) numaralı denklem yardımıyla sınır testi kullanılarak değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı test edilmektedir. Denklemde yer alan Δ fark işlemini, α sabit terimi ve ε hata terimini göstermektedir. Değişkenlere uygulanan sınır testinden sonra eş bütünleşmenin var olduğu görülürse modelle ilgili kısa ve uzun dönem katsayıların tahmini yapılacaktır (Narayan ve Smyth, 2006). Sınır testi için F istatistiğinden (Wald testi) yararlanılmakta olup F istatistiği gecikme uzunluğuna oldukça duyarlıdır. Bu nedenle (8) numaralı denklemde farkı alınan değişkenlerin gecikme değerleri için sırasıyla Akaike (AIC), Schwarz (SIC), Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriterleri kullanılmaktadır. Gecikme değerlerinin belirlenmesinden sonra testle ilgili hipotezler oluşturulmaktadır. İlgili hipotezler aşağıda yer almaktadır.

$$H_0: \gamma_1 = \gamma_2 = \gamma_3 = 0$$

$$H_1: \gamma_1 \neq \gamma_2 \neq \gamma_3 \neq 0$$

Değişkenlere göre kritik değerler alt sınır I(0) ve üst sınır I(1) olmak üzere sınıflandırılmıştır. Değişkenler için hesaplanan F istatistik değeri Pesaran, Smith ve Shin (2001) çalışmasında yer alan asimptotik olarak türetilen istatistiksel anlamlılık düzeyleri ile karşılaştırılmaktadır³. Bu paralelde hesaplanan F istatistiği üst sınıra ait kritik değerden büyüğe hipotezi reddedilir (Narayan, 2005). Hipotezin reddedilmesi değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin var olduğunu göstermektedir. Hesaplanan F istatistiği alt sınıra ait kritik değerden küçük çıkarsa hipotezi kabul edilir. Bu durum değişkenler arasında eş bütünleşmenin olmadığını ifade etmektedir. Son olarak hesaplanan test istatistiği alt ve üst sınıra ait kritik değerler arasındaysa eş bütünleşmenin varlığı açısından yorum yapılamamaktadır. Değişkenler açısından eş bütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonra modelle ilgili uzun dönemli katsayıların tespit edilmesi aşamasına geçiş yapılır. Aşağıda yer alan (9) numaralı denklem yardımıyla uzun dönem katsayıları tahmin edilebilir.

$$GR = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} LGR_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} LCO2S_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_{3i} LGDP_{t-i} + \varepsilon_i \varepsilon_i \quad (9)$$

(9) numaralı denklemin tahmini yapıldıktan sonra modelin uygunluğu testlerine geçiş yapılır. Modelin uygun olup olmadığının belirlenmesi için çeşitli tanı testlerinin yapılması şarttır. Uygun bir modelde serisel korelasyon, değişen varyans problemi ve spesifikasyon hatası bulunmaması gerekmektedir. Ayrıca modele ait kalıntılar normal dağılıma sahip olmalıdır. Tahmin edilen parametrelerin istikrarlı olup olmadığını sınamak için CUSUM(Cumulative Sum Test) ve CUSUMSQ(Cumulative Sum of Squares) testlerinden yararlanılabilir. Modelin uygunluğu için yapılan testlerden sonra değişkenler arası kısa dönem ilişkiler tespit edilebilir. Bu paralelde ARDL

³ Eğer çalışmada gözlem aralığı 30 ile 80 arasındaysa kritik değerler için Narayan (2005) çalışmasında yer alan tablodan yararlanılması gerekmektedir (Narayan, 2005).

sürecine dayanan hata düzeltme modeli oluşturulur. Söz konusu model aşağıda yer alan (10) numaralı denklem yardımıyla ifade edilebilir.

$$\Delta LGRU = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \delta_{1i} \Delta LGRU_{t-i} + \sum_{i=0}^n \delta_{2i} \Delta LCO2S_{t-i} + \sum_{i=0}^P \delta_{3i} \Delta LGDP_{t-i} + \delta_6 ECM_{t-1} + \varepsilon_i \quad (10)$$

(10) numaralı denklem sisteminde bulunan değişkeni hata düzeltme terimini göstermektedir. Hata düzeltme terimi uzun dönemli olarak tahmin edilen modeli kalıntılarının bir gecikmesi alınarak elde edilmektedir. Terime ait katsayı kısa dönemde ortaya çıkan bir şok etkisinin ne kadarının uzun dönemde ortadan kalkacağını ifade etmektedir (Pesaran, Shin ve Smith, 2001). Hata düzeltme terimine ilişkin katsayı 0 ile -1 arasında bulunuyorsa dalgalanma olmada kısa dönemli şok uzun dönem denge değerine yakınlaşmaktadır. Eğer katsayı -1 ile -2 arasında seyrediyorsa kısa dönemli şoklar uzun dönemli denge değerlerine azalan dalgalanmalar göstererek ulaşmaktadır. Eğer ilgili katsayı -2 değerinden daha küçük veya pozitif değerler alması durumunda uzun dönem dengesinden giderek uzaklaşıldığı anlaşılır.

5. EKONOMETRİK BULGULAR

Çalışmada kullanılan değişkenler açısından uzun ve kısa dönemli ilişkilerin tespiti için ARDL yönteminin aşamaları takip edilmiştir. Bu açıdan ilk olarak sınır testi kullanılarak eş bütünleşme ilişkisi araştırılmıştır. Ardından değişkenlerin kısa ve uzun dönem katsayı tahminleri yapılmıştır. Kısa dönemli ilişkilerin tespiti için hata düzeltme modelinden faydalanılmıştır. Son aşamada modelin uygunluğunu tespit edebilmek için kurulan modele çeşitli tanı testleri uygulanmıştır.

5.1. Birim Kök Testleri

Değişkenlerin farklı derecelerde durağan olduğu durumlar için ARDL eş bütünleşme testinin kullanılması uygundur. ARDL analizinde sınır testleri yapılırken üst değer I(1) değerine göre belirlenmektedir. Bu nedenle analizde kullanılan değişkenlerin I(2) olma ihtimaline karşı çeşitli durağanlık testleriyle sınanması gerekmektedir. Bu doğrultuda değişkenlere ADF(*Arttırılmış Dickey-Fuller*) ve PP(*Phillips-Perron*) testleri uygulanacaktır. Ancak geleneksel birim kök testleri olarak bu testler yapısal kırılmaları dikkate almamaktadır. Dolayısıyla geleneksel birim kök testlerine ilave olarak iki kırılmalı yapısal birim kök testi olan Lee-Strazicich(2003) testinden yararlanılacaktır. İlk olarak ADF testi AR(p) sürecinden yararlanmakta olup serilerde yüksek dereceden korelasyon ilişkisi incelenmektedir (Bozkurt, 2013). Kurulan hipotezler açısından hipotezi seride birim kökün olduğunu, hipotezi ise seride birim kökün olmadığını göstermektedir. Değişkenle ilgili hesaplanan test istatistiği, kritik değerden büyük olursa hipotezi reddedilmektedir. Sonuç olarak hipotezin reddedilmesi sonucu seride birim kökün olmadığı anlaşılır. Bir diğer birim kök analizi olan PP testi değişkenler açısından serisel korelasyonu kontrol altında tutmayı hedeflemektedir (Mert ve Çağlar, 2019). Bu nedenle PP birim kök testi, ADF testinin formel kısmında yer almayan MA(q) değişkenini sürece dahil etmektedir (Phillips ve Perron, 1988). PP testinin hipotez yapıları ADF testinin hipotez yapılarıyla benzerlik göstermektedir. Buna göre değişken için hesaplanan test istatistiği kritik değerden büyük olursa hipotezi reddedilerek, serinin durağan olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmada kullanılan geleneksel birim kök testleri arasında yer alan ADF ve PP testlerine ilave olarak değişkenlerin anlık süreçte yaşanan dışsal şoklardan etkilenme ihtimalleri bulunur. Bu nedenle değişkenlerin durağanlık yapılarını yapısal kırılmaları içeren birim kök testleriyle incelemek gerekir. Çalışmada kullanılan ve yapısal kırılmaları dikkate alan Lee-Strazicich(2003) iki kırılmalı yapısal birim kök testi serilerdeki kırılma zamanlarını içsel olarak belirlemektedir. Test özelinde üç model tipi bulunmakta olup model A serilerin düzey kırılmasını, model B eğim kırılmasını ve model C hem düzey hem de eğim kırılmasını ifade etmektedir (Lee ve Strazicich, 2003). Analizlerde model C her iki kırılmayı da içerdiğinden diğer modellere nazaran üstünlüğü bulunmaktadır. Lee-Strazicich(2003) birim kök testi LM(Lagrange Multiplier) istatistiğine dayanmaktadır (Tayyar, 2022). Yapılan analizler sonucunda hesaplanan test istatistiği kritik değerden büyükse serilerin birim kök taşımadığı anlaşılır⁴. Bu temel doğrultusunda çalışmada kullanılan değişkenlerin önce logaritmik dönüşümleri yapılmıştır. Ardından değişkenlerin her birine ADF, PP ve iki kırılmalı Lee-Strazicich(2003) yapısal birim kök testleri uygulanmıştır. Literatürde bulunan durağanlık testlerinin kendine özgü avantajları olduğu için birden fazla birim kök testinden

⁴ İki kırılmalı yapısal birim kök testi için kritik değerler Lee-Strazicich (2003) çalışmasında yer alan tablo yardımıyla elde edilmektedir.

yararlanılmıştır. Bu kapsamda değişkenlere uygulanan ADF ve PP birim kök testi sonuçları Tablo 3 yardımıyla incelenebilir.

Tablo 3: Değişkenlere Uygulanan ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit ve Trendli Düzey Değer Test Sonuçları		Sabit ve Trendli 1.Fark Test Sonuçları	
	ADF	PP	ADF	PP
LGR	-3,48(3) (0,062)	-2,67(2) (0,252)	-3,86(3) (0,029)	-5,12(1) (0,001)
LCO2S	-2,62(0) (0,271)	-2,61(3) (0,275)	-5,09(0) (0,001)	-5,32(7) (0,001)
LGDP	-4,70(3) (0,004)	-13,68(22) (0,000)	-5,79(4) (0,000)	-25,21(27) (0,000)

Not: ADF test istatistiği yanında yer alan parantez içi değerler SIC kriterine göre gecikme uzunluğunu göstermektedir. PP test istatistiği yanında yer alan parantez içi değerler Barlett-Kernel modeline göre Newey-West band genişliğini ifade etmektedir. ADF ve PP test istatistiklerinin altında yer alan parantez içi değerler %1 seviyesinde olasılık(prob) değerlerini göstermektedir.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin grafikleri incelenerek ADF ve PP birim kök testi açısından sabitli-trendli modelin kullanılmasına karar verilmiştir. Tablo 3'te ADF ve PP birim kök testine göre çalışmada kullanılan değişkenlerin sabit-trendli düzey değer ve sabit-trendli birinci fark test sonuçları bulunmaktadır. Buna göre ADF test sonuçlarına göre LGR ve LCO2S değişkeninin olasılık değeri %1 düzeyinden büyük olduğu için serilerin durağan olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle LGR ve LCO2S değişkenlerinin bir farkı alınmıştır. Elde edilen sonuca göre LGR değişkeninin %5 ve LCO2S değişkeninin %1 olasılık düzeyinde durağan olduğu tespit edilmiştir. LGDP değişkeni için yapılan ADF birim kök testi sonuçlarına göre değişkenin düzey değerinde %1 olasılık seviyesinde birim kök taşımadığı görülmektedir. Değişkenler için yapılan PP birim kök testi sonuçlarına göre LGR ve LCO2S değişkenlerinin düzey değerinde durağan olmadığı görüldüğü için ilgili serilerin bir farkı alınmıştır. PP testine göre LGR ve LCO2S değişkenlerinin bir farkı alındığında %1 olasılık düzeyinde durağan olduğu anlaşılmıştır. Son olarak PP testi açısından LGDP değişkeninin düzey değerinde birim kök taşımadığı görülmektedir. Yapılan bu testlere ek olarak Eviews 10 programı yardımıyla ilgili değişkenlere iki kırılmalı Lee-Strazicich(2003) testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 4 yardımıyla incelenebilir.

Tablo 4: İki Kırılmalı Lee-Strazicich(2003) Test Sonuçları

Seriler	Model	Gecikme	Kırılma Zamanları	Test İstatistiği(Tau)	Kritik Değer
LGR	Model A	1	1998, 2015	-3,52	-4,07
	Model C	1	1999, 2005	-5,54	-7,19
LCO2S	Model A	1	1999, 2006	-3,01	-4,07
	Model C	1	1999, 2004	-6,31	-7,19
LGDP	Model A	2	1994, 1999	-3,89	-4,07
	Model C	2	1996, 2010	-7,42	-7,00

Not: Kritik değerler %1 anlamlılık seviyesini göstermektedir. Kritik değerler Eviews 10 programı tarafından otomatik olarak hesaplanmıştır.

Lee-Strazicich(2003) test sonuçlarına göre model A serilerin düzeyde kırılma durumunu analiz etmektedir. Bu kapsamda çalışmada kullanılan tüm değişkenler için hesaplanan test istatistiğinin(tau değeri) mutlak değerli hali kritik değerden küçük olduğu görülmektedir. Bu durum tüm değişkenlerin model A açısından durağan olmadığını göstermektedir. Hem düzey hem de eğim kırılmasını dikkate alan model C'ye göre LGDP değişkeni haricinde kalan diğer tüm değişkenler için hesaplanan test istatistiğinin kritik değerden küçük olduğu tespit edilmiştir. Buna göre LGDP değişkeninin düzey değerinde durağan olduğunu gösterirken, LGDP dışındaki diğer tüm değişkenlerin düzey değerinde birim kökün var olduğu anlaşılmaktadır. Tüm yapılan bu testlerin sonucunda LGDP değişkeninin I(0), LGR değişkeninin I(1) ve LCO2S değişkeninin I(1) olduğu görülmektedir. Durağan olmayan serilerin farkı alındıktan sonra ilgili değişkenlere yeniden Lee-Strazicich iki kırılmalı yapısal birim kök testi uygulanmıştır. Elde edilen

sonuçlara göre seriler I(2) olmadığı için ilgili değişkenler arasındaki ilişkilerin tespitinde ARDL eş bütünleşme testi kullanılabilir.

5.2. ARDL Sınır Testinin Uygulanması

Bağımsız değişken LCO2S ve LGDP, bağımlı değişken LGR olmak üzere ARDL(m,n,p) model tahmini yapılacaktır. Model tahmininde bulunulurken gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenmiştir. Sabitli ve kısıtlı trendli modeli ifade eden model 4 kapsamında AIC kriterine en uygun ARDL(1,0,1) modeline ulaşılmıştır. Ardından sınır testi yardımıyla değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin var olup olmadığı incelenmiştir. Sınır testi için Wald testinden yararlanılmış olup elde edilen sonuçlar Tablo 5 yardımıyla incelenebilir.

Tablo 5: ARDL Modeli Sınır Testi Sonuçları

Tahmini Yapılan Eşitlik: $LGR=f(LCO2S, LGDP)$ Optimal Gecikme Uzunluğu: (1, 0, 1) Sfır Hipotezi: Eş bütünleşme yoktur.				
Test İstatistiği	Değer	Anlamlılık	I(0)*	I(1)*
F-istatistiği	8,323	10%	3,77	4,535
k	2	5%	4,535	5,415
		1%	6,428	7,505

NOT: Tabloda * ile gösterilen I(0) ve I(1) sınırlarına ilişkin istatistikler Narayan (2005) tarafından n=30 için üretilen kritik değerlerdir.

Tablo 5'te yer alan verilere göre yapılan analiz sonucunda F-istatistik değeri 8,323 olarak hesaplanmıştır. F-istatistik değeri Narayan (2005) tarafından küçük örneklem için (n=30) daha uygun olan çeşitli anlamlılık düzeylerinde bulunan I(0) ve I(1) kritik değerlerine göre karşılaştırılmıştır. Bu temelde model açısından hesaplanan F-istatistiği değeri, %1 istatistiksel olarak anlamlılık düzeyindeki I(1) üst değerinden daha büyük olduğu görülmektedir. Bu nedenle yokluk hipotezi reddedilir. Modelde kullanılan değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin (eş bütünleşmenin) olduğu anlaşılmaktadır.

5.3. Uzun Dönem ve Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

Modelde kullanılan değişkenler açısından eş bütünleşme ilişkisi olduğu için modele ilişkin uzun dönemli katsayıların belirlenmesi aşamasına geçilebilir. Çeşitli teknik süreçlere bağlı olarak oluşturulan modele ilişkin uzun vadeli katsayılar tahmini yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar aşağıda yer alan Tablo 6'da bulunmaktadır.

Tablo 6: ARDL Modeline İlişkin Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Model 4: Sabitli ve Kısıtlı Trendli Model Bağımlı Değişken: LGR				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
LCO2S	3,847	0,901	4,265	0,000
LGDP	0,164	0,064	2,542	0,018
@TREND	-0,136	0,031	-4,383	0,000

Tablo 6'da yer alan sonuçlara göre LCO2S değişkenine ait uzun dönem katsayısının %1 düzeyinde ve LGDP değişkenine ait uzun dönem katsayısının %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı bulunmaktadır. LCO2S ve LGDP değişkenlerinin LGR değişkeni arasındaki ilişkinin pozitif olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda LCO2S değişkeninde %1 oranında artış, LGR değişkeninde %3,84 oranında artışa neden olmaktadır. Kontrol değişkeni olarak kullanılan LGDP değişkeninde %1 oranında artış, LGR değişkeninde %0,16 artışa neden olmaktadır. Elde edilen sonuçlar dikkate alındığında karbondioksit eşdeğerli toplam sera gazındaki artışlar Grubel-Lloyd endeksini yükselterek endüstri-içi ticaretin artmasına neden olmaktadır. Yine ekonomik büyümenin hesaplanmasında kullanılan reel gayrisafi yurtiçi hasıladaki artışlar endüstri-içi ticaretin yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Modelde kullanılan değişkenlerin uzun vadeli katsayılarının tahmininden sonra değişkenler arası kısa dönem ilişkilerin tespit edilmesi aşamasına geçilmiştir. Bu doğrultuda ARDL sürecine dayanan hata düzeltme modeli tahmin edilmiştir. Aşağıda yer alan Tablo 7 yardımıyla tahmin sonuçları incelenebilir.

Tablo 7: ARDL(1,0,1) Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

ECM Regresyon Bağımlı Değişken: LGR Model 4: Sabitli ve Kısıtlı Trendli Model				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
C	-24,093	3,927	-6,133	0,000
D(LGDP)	0,049	0,017	2,907	0,007
CointEq(-1)	-0,668	0,108	-6,135	0,000
R-Kare	0,592	Akaike Kriteri	-1,538	
Düzeltilmiş R-Kare	0,560	Schwarz Kriteri	-1,397	
F-istatistiği	18,878	Hannan-Quinn Kriteri	-1,494	
Olasılık(F-istatistiği)	0,0000	Durbin-Watson İstatistiği	1,941	

NOT: Hata düzeltme katsayısı açısından hesaplanan F-istatistiği Tablo 5'te yer alan F-istatistiği değeriyle aynıdır.

Tablo 7'de hata düzeltme modeline ait kısa dönem regresyon sonuçları görülmektedir. Buna göre modelle ilgili hata düzeltme katsayısı CointEq(-1) -0,66 olarak hesaplanmıştır. Hata düzeltme modelinin çalışabilmesi için katsayının istatistiksel olarak anlamlı ve negatif olması gerekmektedir. Bu doğrultuda hata düzeltme katsayısı negatif olup %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca katsayı 0 ile -1 arasında değere sahip olduğu için oluşacak kısa dönemli şoklar dalgalanma olmadan uzun dönem dengesine ulaşacaktır. Buna ilave olarak kısa dönemde yaşanacak dengeden sapmaların yaklaşık 1,5 yıl sonra (1/0,66) düzeleceği görülmektedir. Kısa dönemde değişkenlerin katsayı tahminlerinin tutarlı olabilmesi için hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı olması oldukça önemlidir. Buna göre Tablo 7'de yer alan tüm değişkenlerin %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı vardır. LGDP değişkenine ait gecikmelerin LGR değişkeniyle pozitif ilişkisi bulunmaktadır. Bu açıdan kısa dönemde LGDP değişkenindeki artışların Grubel-Lloyd endeksi değerini arttırdığı görülmektedir. Sonuç olarak uzun dönemde olduğu gibi kısa dönemde de reel gayrisafi milli hasıladaki artışların endüstri-içi ticareti arttırdığı sonucuna ulaşılabilir.

5.4. Modelle İlgili Çeşitli Tanı Testlerinin Uygulanması

Tahmin edilen ARDL(1,0,1) modelinin doğruluğuna karar vermek amacıyla model özelinde tanı testlerinin yapılması şarttır. Kurulan modelin kalıntılarında serisel korelasyonun varlığı, değişen varyans probleminin olup olmadığı, spesifikasyon hatası, normallik sorununun tespiti tanı testleri kapsamında yer almaktadır. Modele ilişkin yapılan tanı testlerinin sonuçları Tablo 8'de yer almaktadır.

Tablo 8: Tanı Testleri

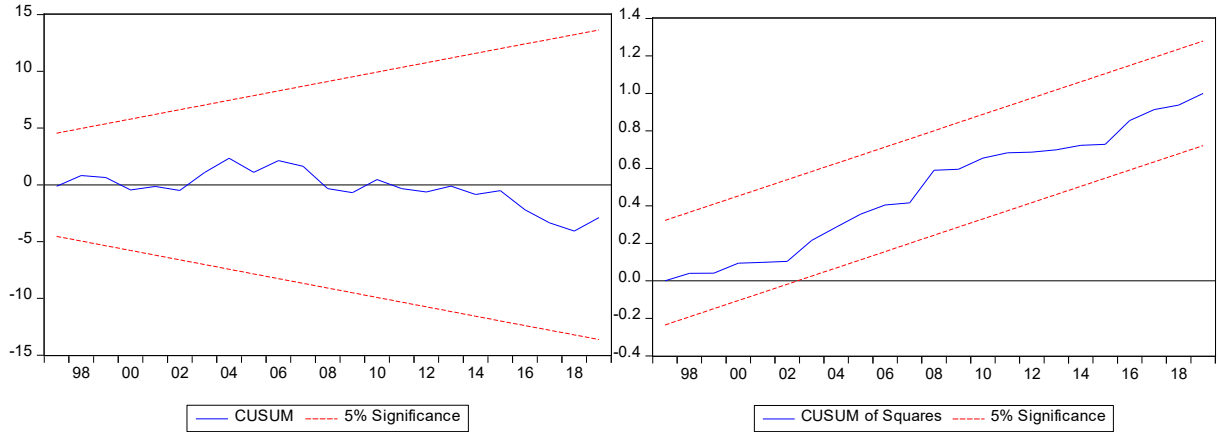
Spesifikasyon	Uygulanan Test	Test İstatistiği	Olasılık
Serisel Korelasyon	Breusch-Godfrey LM Testi	0,493	0,617
Normallik Analizi	Jarque-Bera	0,965	0,617
Değişen Varyans	Breusch-Pagan-Godfrey	1,403	0,260
	ARCH	0,360	0,553
Fonksiyonel Form	Ramsey Reset	0,937	0,343

Tablodaki veriler incelendiğinde ilk olarak modele ilişkin serisel korelasyon ilişkisi analiz edilmiştir. Buna göre modele Breusch-Godfrey LM testi uygulanmıştır. Yapılan testin olasılık değerinin %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinden büyük olduğu (%61>%5) için modelde serisel korelasyon probleminin olmadığı anlaşılmaktadır. Modelle ilgili değişen varyansın varlığını tespit etmek için Breusch-Pagan-Godfrey testiyle ARCH testinden yararlanılmıştır. Her iki test istatistiğinin olasılık değerinin %5 düzeyinden büyük olduğundan modelle ilgili olarak değişen varyans sorunu bulunmamaktadır. Model açısından normallik varsayımının geçerli olup olmadığını incelemek için Jarque-Bera testi kullanılmıştır. Jarque-Bera testinin olasılık değeri %5 düzeyinden büyük olduğundan modele ait kalıntıların normal olarak dağıldığı anlaşılmaktadır. Ramsey Reset testi ise modelde

spesifikasyon hatasının varlığını analiz etmektedir. Buna göre Ramsey Reset testinin olasılık değeri %5'ten büyük olduğundan modelde spesifikasyon hatasının olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Tanı testlerine ilave olarak modelde tahmin edilen parametrelerin istikrarlı olup olmadığını incelemek şarttır. Bu kapsamda Brown-Durbin-Evans (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUMSQ grafiklerinden yararlanılmıştır. CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri geri dönüşlü hata terimlerinin karelerini kullanarak değişkenler arasında yapısal kırılma durumunu incelemektedir. CUSUM ve CUSUMSQ grafiklerinde %5 anlamlılık seviyesini gösteren kritik sınırlar bulunmaktadır. Yapılan teste bağlı olarak elde edilen değerler %5 anlamlılık seviyesindeki kritik sınırlar içerisinde bulunuyorsa modeldeki katsayıların istikrarlı olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 1: CUSUM ve CUSUMSQ Grafikleri

ARDL modeline ilişkin CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri üstte yer alan Şekil 1 yardımıyla incelenebilir. Grafiklerde yer alan alt ve üst kesikli olarak çizilen çizgiler %95 güven sınırlarını, kesikli çizgiler arasında yer alan düz çizgiler ise parametre tahminlerini göstermektedir. Buna göre her iki grafikte parametre tahminleri güven sınırları arasında bulunmaktadır. Bu nedenle değişkenlere ilişkin herhangi bir yapısal kırılmanın olmadığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak ARDL modeli kapsamında tahmini yapılan parametreler istikrar koşulunu sağlamaktadır.

6. SONUÇ

Okyanus-Deniz asitlenmesi, atmosferde bulunan karbondioksit gazı yoğunluğunun artmasına bağlı olarak ortaya çıkan kimyasal, jeolojik ve biyolojik etkileşimleri içermektedir. Özellikle endüstri devrimiyle birlikte karbondioksit yoğunluğundaki artışlar denizleri daha asitli hale getirerek etkileşimlerin gözle görülür hale gelmesine neden olmuştur. Bu paralelde kalsiyum karbonat minerali deniz canlılarının kabuk ve iskelet oluşumu için önemli bir maddedir. Ancak asitlenmedeki artışlar denizlerdeki karbonat doygunluğunun azalmasına yol açmaktadır. Karbonat doygunluğu seviyelerindeki değişimler bu maddeyi doğrudan kullanan deniz canlılarının doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmelerine neden olmaktadır. Örneğin denizlerde karbonat doygunluğu azalışını telafi etmek için deniz canlılarının daha fazla enerji kullanması gerekmektedir. Enerji ihtiyacındaki artışlar deniz canlılarının büyüme, üreme, yumurtalama ve hayatta kalma gibi biyolojik fonksiyonlarda bozulmaları beraberinde getirmektedir. Bu doğrultuda asitlenmeden etkilenen deniz canlılarının kaybı tüm ekosistemde bozulmalara neden olacaktır. Dolayısıyla ekonomik ve ticari değere sahip deniz canlıları açısından oluşan verim kaybının sosyoekonomik etkileri oldukça önemlidir.

Mavi ekonomi, ülkelerin deniz ve okyanusları kullanmasıyla elde ettiği tüm ekonomik faaliyetleri ifade etmektedir. Bu faaliyetler arasında bulunan balıkçılık sektörü temel geçim maddesi sağlaması ve yarattığı istihdam olanaklarıyla ekonomik gelişimi sınırlı olan ülkeler için bulunmaz bir nimettir. Ancak asitlenmedeki artışa bağlı olarak balıkçılık sektörünün olumsuz etkilenmesi gıda arz güvenliği kaybına, piyasa dengesi - istihdam yapısındaki bozulmalara ve adaptasyon maliyetindeki değişimlere neden olmaktadır. Buna ilave olarak asitlenmeyle birlikte ticari değeri olan deniz canlılarının sayısının azalması ve adaptasyon maliyetlerinin yükselmesi sonucunda ülkeler arasında karşılaştırmalı üstünlükler değişim gösterebilir. Balıkçılık sektörü açısından ülkeler arasında dış

ticaret dengelerinin değişim göstermesi endüstri-içi ticaretin farklılaşmasına neden olabilecektir. Bu önemden ötürü çalışmada 1990 – 2019 dönemi için Türkiye'nin mavi ekonomi (balıkçılık sektörü için) endüstri-içi ticaret yapısının deniz asitlenmesinden etkilenip etkilenmediği araştırılmıştır. Çalışmada asitlenmenin başlıca kaynağı olan karbondioksit eş değeri cinsinden toplam sera gazı, kontrol değişkeni olarak reel gayrisafi yurtiçi hâsıla ile endüstri-içi ticareti ölçmekte kullanılan Grubel-Lloyd endeksinden yararlanılmıştır. Değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin belirlenimi ile kısa-uzun vadeli katsayıların elde edilmesinde ARDL ve ECM testi kullanılmıştır. Yapılan ARDL sınır testi sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin (eş bütünleşmenin) olduğu görülmektedir. Değişkenlere ait uzun dönem katsayı analizlerine göre karbondioksit eşdeğerli toplam sera gazındaki artışların Grubel-Lloyd endeksini ve dolayısıyla endüstri-içi ticareti arttırdığı tespit edilmiştir. Yine kontrol değişkeni olarak kullanılan reel gayrisafi yurtiçi hasıladaki artışların endüstri-içi ticareti arttırdığı görülmektedir. Bu kapsamda her iki değişkendeki artışların Türkiye'nin balıkçılık sektöründeki karşılaştırmalı üstünlüğünü azalttığı söylenebilir. Kısa dönem katsayıların belirlenmesi için hata düzeltme modeli (ECM) kullanılmıştır. Buna göre reel gayrisafi hâsıla değişkenine ait gecikmelerin endüstri-içi ticaretle pozitif ilişkisinin olduğu görülmektedir. Sonuç olarak okyanus-deniz asitlenmesi mavi ekonomilere ait olan endüstri-içi ticareti değiştirebilme gücüne sahiptir. Ancak ekonomik ve ticari değeri olan deniz canlılarının asitlenmeye verdiği tepkiler farklı olabileceğinden endüstri-içi ticaretin düzeyinde farklılaşmalara dikkat etmek gerekir. Son olarak mavi ekonomiler özelinde gıda arz güvenliği, adaptasyon maliyetleri, istihdam yapısı gibi konularda asitlenmenin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Atar, H.H. ve Kızılgök, A.B. (2018). "Küresel Isınmanın Balıkçılığa Etkileri", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53(3), 1102-1125.
- Balassa, B. (1986). "The Determinants of Intra-Industry Specialization in United States Trade." *Oxford Economic Papers*, 38(2), 220-233.
- Başkol, M. O. (2009). "Türkiye'nin Endüstri-içi Ticaretinin Analizi", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), 1-24.
- Bozkurt, H. (2013). *Zaman Serileri Analizi*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Bölük, G. ve Mert, M. (2015). "The Renewable Energy, Growth and Environmental Kuznets Curve in Turkey: An ARDL Approach", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 587-595.
- Branch, T. A., DeJoseph, B.M., Ray, L.J. ve Wagner, C. A. (2013). "Impacts of Ocean Acidification on Marine Seafood", *Trends in Ecology & Evolution*, 28(3), 178-186.
- Brander, K. ve Havenhand, J. (2016). "Impacts of Climate Change, including Acidification, on Marine Ecosystems and Fisheries". *Climate Impacts on the Baltic Sea: From Science to Policy*, (Ed: M. Reckermann, K. Brander, B.R. MacKenzie ve O. Omsted), Springer-Verlag, Berlin.
- Brühlhart, M. (1995). "Scale Economies, Intra-industry Trade and Industry Location in the New Trade Theory", *Trinity Economic Papers*, No. 95/4.
- Caldeira, K. ve Wickett, M. (2003). "Anthropogenic Carbon and Ocean pH", *Nature*, 425(6956), 365.
- Caldeira, K. ve Wickett, M. (2005). "Ocean Model Predictions of Chemistry Changes from Carbon Dioxide Emissions to the Atmosphere and Ocean", *Journal of Geophysical Research*, 110C, 1-12.
- Cattano, C., Claudet, J., Domenici, P. ve Milazzo, M. (2018). "Living in a High World: A Global Meta-Analysis Shows Multiple Trait-Mediated Fish Responses to Ocean Acidification", *Ecological Monographs*, 88(3), 320-335.
- Cooley, S.R. ve Doney, S.C. (2009). "Anticipating Ocean Acidification's Economic Consequences for Commercial Fisheries", *Environmental Research Letters*, 4, 024007, 1-8.
- Cornwall, C.E. ve Hurd, C.L. (2016). "Experimental Design in Ocean Acidification Research: Problems and Solutions", *ICES Journal of Marine Science*, 73, 572-581.
- Çoban, M. N. ve Ölmez, Ü. (2017). "Mavi Ekonomi ve Mavi Büyüme", *Turkish Studies*, 12(3), 155-166.

- Daw, T., Adger, W.N., Brown, K. ve Badjeck, M.C. (2009). "Climate Change and Capture Fisheries: Potential Impacts, Adaptation and Mitigation", *Climate Change Implications for Fisheries and Aquaculture: Overview of Current Scientific Knowledge*, (Ed.: K. Cochrane, C. De Young, D. Soto ve T. Bahri), FAO Fisheries and Aquaculture Technical Paper, No: 530, Rome,
- Doney, S.C., Fabry, V.J., Feely, R.A. ve Kleypas, J.A. (2009). "Ocean Acidification: The Other Problem", *Annual Review of Marine Science*, 1(1), 169-192.
- Ekstrom, J.A., Suatoni, L., Cooley, S.R., Pendleton, L.H., Waldbusser, G.G. et al. (2015). "Vulnerability and Adaptation of US Shellfisheries to Ocean Acidification", *Nature Climate Change*, 1-8.
- Falkenberg, L.J., Bellerby, R.G.J., Connell, S.D., Fleming, L.E., Maycock, B., Russell, B.D., Sullivan, F.J. ve Dupont, S. (2020). "Ocean Acidification and Human Health", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 4563, 1-18.
- FAO, (2018). "Dünyada Balıkçılık ve Su Ürünleri Yetiştiriciliğinin Durumu", <http://www.fao.org/3/CA0191TR/ca0191tr.pdf>, (Erişim: 20.08.2022).
- Feely, R.A., Sabine, C.L., Lee, K., Berelson, W., Kleypas, J., Fabry, J.V. ve Millero, F.J. (2004). "Impact of Anthropogenic on the System in the Oceans", *Science*, 305, 362-366.
- Gattuso, J.P., Brewer, P.G., Hoegh-Guldberg, O., Kleypas, J.A., Pörtner, H.O. ve Schmidt, D.N. (2014). "Cross-Chapter Box on Ocean Acidification", *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation and Vulnerability*, (Ed.: C.B. Field et al.), Cambridge University Press, United Kingdom and New York.
- Greenaway, D. ve Milner, C. (1983). "On The Measurement of Intra-Industry Trade", *The Economic Journal*, 93(372), 900-908.
- Greenaway, D. ve Milner, C. (1987). "Intra-Industry Trade: Current Perspectives and Unresolved Issues", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 123(1), 39-57.
- Grubel, H. ve Lloyd, P.J. (1971). "The Empirical Measurement of Intra-Industry Trade", *Economic Record*, 47(4), 494-517.
- Hilmi, N., Allemand, D., Cinar, M., Cooley, S., Hall-Spencer, J.M. et al. (2014). "Exposure of Mediterranean Countries to Ocean Acidification", *Water*, 6, 1719-1744.
- IPCC. (2007). "Climate Change 2007: Synthesis Report", *Contribution of Working Groups I-II-III and Fourth Assessment Report of the IPCC*, (Ed: R.K. Pachauri ve A. Reisinger), Switzerland.
- IPCC. (2013). "Climate Change 2013: The Physical Science Basis", *Contribution of Working Groups I to the Fifth Assessment Report of the IPCC*, (Ed: T.F. Stocker et al.), Cambridge University Press, United Kingdom ve New York.
- Isensee, K. ve Valdes, L. (2015). "Ocean Acidification", *GSDR 2015 Brief*, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5844Ocean%20acidification.pdf>, (Erişim: 20.07.2022).
- Kroeker, K.J., Kordas, R.L., Crim, R., Hendriks, I.E., Ramajo, L. et al. (2013). "Impacts of Ocean Acidification on Marine Organisms: Quantifying Sensitivities and Internactions with Warming", *Global Change Biology*, 19, 1884-1896.
- Krugman, P. (1980). "Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade", *The American Economic Review*, 70(5), 950-959.
- Labarthe, T.L., Nunes, P., Ziveri, P., Cinar, M., Gazeau, F. et al. (2016). "Impacts of Ocean Acidification in a Warming Mediterranean Sea: An Overview", *Regional Studies in Marine Science*, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01253944/document>, (Erişim: 20.07.2022).
- Lee, J. ve Strazicich, M. (2003). "Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks", *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Leontief, W. (1953). "Domestic Production and Foreign Trade: The American Capital Position Reconsidered", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 97, 332-349.
- Licker, R., Ekwurzel, B., Doney, S.C., Cooley, S.R., Lima, I.D., Heede, R. ve Frumhoff, P.C. (2019). "Attributing Ocean Acidification to Major Carbon Producers", *Environmental Research Letters*, 14, 124060, 1-14.

- Loertscher, R. ve Wolter, F. (1980). "Determinants of Intra-Industry Trade: Among Countries and Across Industries", *Review of World Economics*, 116(2), 280-293.
- Mangi, S.C., Lee, J., Pinnegar, J.K., Law, R.J., Tyllianakis, E. ve Birchenough, S. N.R. (2018). "The Economic Impacts of Ocean Acidification on Shellfish Fisheries and Aquaculture in the United Kingdom", *Environmental Science and Policy*, 86, 95-105.
- Mert, M., ve Çağlar, A. E. (2019). *Eviews ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi*, 1. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Narayan, P.K. (2005). "The Saving and Investment Nexus for China: Evidence From Cointegration Tests", *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990.
- Narayan, P.K. ve Smyth, R. (2006). "What Determines Migration Flows From Low-Income to High-Income Countries? An Empirical Investigation of Fiji-US. Migration 1972-2001", *Contemporary Economic Policy*, 24(2), 332-342.
- O'Rourke, K. H. (2003). "Heckscher-Ohlin Theory and Individual Attitudes Towards Globalization", *National Bureau of Economic Research*, WP: 9872, <http://www.nber.org/papers/w9872>, (Erişim: 20.08.2022).
- Orr, J.C., Fabry, V.J., Aumont, O., Bopp, L., Doney, S.C. et al. (2005). "Anthropogenic Ocean Acidification over the twenty-first Century and Its Impact on Calcifying Organisms", *Nature*, 437, 681-686.
- Pesaran, M. H., Yongcheol, S. Ve Smith, R.J. (2001). "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships", *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P.C. ve Perron, P. (1988). "Testing for a Unit Root in Time Series Regression", *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Pörtner, H.O., Langenbuch, M. ve Reipschlag, A. (2004). "Biological Impact of Elevated Ocean Concentrations: Lessons From Animal Physiology and Earth History", *Journal of Oceanography*, 60, 705-718.
- Royal Society, (2005). "Ocean Acidification due to Increasing Atmospheric Carbon Dioxide", Policy Document-London, https://royalsociety.org/-/media/Royal_Society_Content/policy/publications/2005/9634.pdf, (Erişim: 10.08.2022).
- Ruffin, R. J. (1999). "The Nature and Significance of Intra-Industry Trade", *Federal Reserve Bank of Dallas Economic and Financial Review Fourth Quarter*, <https://www.dallasfed.org/~media/documents/research/efr/1999/efr9904a.pdf>, (Erişim: 20.08.2022).
- Sezer, N. (2019). *Okyanus Asitlenmesinin Deniz Omurgasızlarında Radyonüklid Biyobirikimine Etkileri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Tayyar, A. E. (2022). "Is Global Climate Change Affecting Intra-Industry Trade? Econometric Evidence for the Fisheries Sector in Turkey", *Panoeconomicus*, <https://panoeconomicus.org/index.php/journal/article/view/1257>, (Erişim: 20.08.2022).
- TÜİK, (2021). "Su Ürünleri İstatistikleri", <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=97&locale=tr>, (Erişim: 10.10.2022).
- Upton, H. F. ve Folger, P. (2013). "Ocean Acidification", *Congressional Research Service*, https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc227633/m1/1/high_res_d/R40143_2013Jul30.pdf, (Erişim: 20.07.2022)
- Viadero, R. (2019). "Principles of Gas Solubility in Water: Henry's Law", *Encyclopedia of Water: Science, Technology and Society*, (Ed: P. A. Maurice), John Wiley and Sons.

EK-1: Balıkçılık Sektörü Açısından Grubel-Lloyd Endeks Değerleri

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	X-M	X+M	İŞLEM	GRUBEL-LLOYD
1990	69575	27828	41747	97403	0,428600762	0,571399238
1991	60996	24770	36226	85766	0,42238183	0,57761817
1992	59988	30557	29431	90545	0,325042796	0,674957204
1993	29067	18483	10584	47550	0,222586751	0,777413249
1994	70697	38149	32548	108846	0,299027984	0,700972016
1995	87232	50857	36375	138089	0,263417072	0,736582928
1996	101510	60975	40535	162485	0,249469182	0,750530818
1997	124644	84852	39792	209496	0,189941574	0,810058426
1998	94483	76286	18197	170769	0,106559153	0,893440847
1999	98196	59207	38989	157403	0,247701759	0,752298241
2000	90902	51881	39021	142783	0,273288837	0,726711163
2001	73587	30291	43296	103878	0,416796627	0,583203373
2002	115827	28981	86846	144808	0,599732059	0,400267941
2003	148837	45566	103271	194403	0,531221226	0,468778774
2004	212297	92230	120067	304527	0,394273743	0,605726257
2005	243287	101464	141823	344751	0,411378067	0,588621933
2006	205368	148217	57151	353585	0,161632988	0,838367012
2007	221325	175014	46311	396339	0,116846942	0,883153058
2008	435361	198576	236785	633937	0,373515034	0,626484966
2009	342477	187013	155464	529490	0,293610833	0,706389167
2010	357160	241579	115581	598739	0,193040707	0,806959293
2011	432555	270905	161650	703460	0,229792739	0,770207261
2012	443784	313277	130507	757061	0,172386373	0,827613627
2013	567949	373066	194883	941015	0,207098718	0,792901282
2014	689685	372200	317485	1061885	0,29898247	0,70101753
2015	695245	429315	265930	1124560	0,23647471	0,76352529
2016	803056	390009	413047	1193065	0,346206619	0,653793381
2017	857688	445350	412338	1303038	0,316443573	0,683556427
2018	972150	451595	520555	1423745	0,36562376	0,63437624
2019	1042614	500850	541764	1543464	0,351005271	0,648994729

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.02.2023 ✓Accepted/Kabul:04.03.2023

DOI:10.30794/pausbed.1246982

Research Article/Araştırma Makalesi

Yazar, A., Yıldız Karakoç, D. ve Kemahli Garipoğlu, F. (2023). "Devlet ve Çevresel Politikalar Bağlamında Türkiye Çevre Ajansı'na Yönelik Eleştirilerin Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 37-57.

DEVLET VE ÇEVRESEL POLİTİKALAR BAĞLAMINDA TÜRKİYE ÇEVRE AJANSI'NA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİN ANALİZİ

Ahmet YAZAR*, Duygu YILDIZ KARAKOÇ**, Funda KEMAHLI GARİPOĞLU***

Öz

Çevresel tahribatın ciddi boyuta ulaştığı günümüzde devletler çevre sorunlarına çözüm bulmak için neoliberal düzen ve hâkim ekonomik sistem içerisinde bir çözüm arayışına yönelmekte ve düzenleyici, katılımcı ve piyasaya dayalı araçları kullanarak bu sorunları çözmeye çalışmaktadır. Neoliberal düzenin getirdiği baskı devletlerin çevre sorunlarının çözümünde düzenleyici yaklaşımdan ziyade piyasaya dayalı araçları ya da örgütsel düzenlemeyi tercih etmesine neden olmaktadır. Çevre yönetiminde piyasaya dayalı araçlar sermayenin hareket alanını genişletirken, çevre yönetimi dizgesine eklenen yeni yasal örgütler de sermayeye yeni alanlar açacak biçimde yapılandırılmaktadır. Türkiye'de böyle bir tartışma, çevresel örgütlenme içerisinde yeni bir kurum olarak beliren Türkiye Çevre Ajansı bağlamında yapılabilir. Ajansın kuruluşu, niteliği, yapısı, görevleri gibi birçok konu sermaye, çevre ve devlet ilişkisi içerisinde tartışılmakta, özellikle muhalefet partileri bu bağlam içerisinde Ajansa yönelik ciddi eleştiriler getirmektedir. Çalışma bu ilişkiler kapsamında politik söylem analizini kullanarak muhalefet partilerinin Türkiye Çevre Ajansı ile ilgili görüşlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Devlet, İktidar, Siyasi partiler, Çevre yönetimi, Türkiye çevre ajansı.*

ANALYSIS OF THE CRITICS OF THE TURKISH ENVIRONMENTAL AGENCY IN THE CONTEXT OF THE STATE AND ENVIRONMENTAL POLICIES

Abstract

Today, when the environmental destruction has reached a serious level, states are trying to find a solution within the neoliberal order and the dominant economic system in order to find solutions to environmental problems, and they are trying to solve these problems by using regulatory, participatory and market-based tools. The pressure brought by the neoliberal order causes states to prefer market-based tools or organizational regulation rather than a regulatory approach in solving environmental problems. While market-based instruments in environmental management expand the movement area of capital, new legal organizations added to the environmental management system are also structured to open up new areas for capital. Such a discussion in Turkey can be made in the context of the Turkish Environment Agency, which has emerged as a new institution within the environmental organization. Many issues such as the establishment, nature, structure and duties of the Agency are discussed within the framework of the relationship between capital, environment and the state, especially opposition parties bring serious criticisms towards the Agency in this context. The study aims to analyze the opinions of opposition parties about the Turkish Environment Agency by using political discourse analysis within the scope of these relations.

Keywords: *State, Power, Political parties, Environmental management, Turkish environment agency.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı, ERZİNCAN.

e-posta:ahmet.yazar@erzincan.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0350-8080>)

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı, ERZİNCAN.

e-posta: dyildiz@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9396-5917>

*** Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, ERZİNCAN.

e-posta:fkemahli@erzincan.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8768-776X>)

GİRİŞ

Çevre sorunları ve bu sorunların çözümlerine yönelik çeşitli arayışlar, uluslararası ve ulusal ölçekte her geçen gün gündemdeki ağırlığını artırmaktadır. Dünya ekonomisinin sermaye lehine yeniden biçimlendiği her dönemde çevre sorunlarının katlanarak artması karşısında devletin rolünün çevreden ve kamusal alanı yeniden tanımlaması beklenirken tam tersine piyasaya dayalı yaklaşımlarla uyumlu biçimde değiştiğini ifade etmek mümkündür. 1970'lerle birlikte çevresel meselelere ilişkin yeni bir paradigma arayışı "sürdürülebilir kalkınma" kavramında kendisini bulmuş ve bu kavram yeşil ekonomi, yeşil büyüme gibi stratejilerin nüvesini teşkil ederek ulus üstü/ulus aşırı şirketlerin sermaye artırım güdülleri ile ulus devletlerin büyüme arzusunu birleştirmiştir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı ilk defa Ekim 1987'de Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nca yayımlanan "Ortak Geleceğimiz" adlı raporda yer almıştır. Raporda (1987: 8-9) sürdürülebilir kalkınma başlığında kavramın; "mutlak sınırları değil, mevcut teknolojilerin ve toplumsal örgütlenmenin çevresel kaynaklara ve biyosferin insan faaliyetlerinin etkilerini absorbe etme kabiliyetine getirdiği sınırlamaları" ifade ettiği üzerinde durulmaktadır. Bu anlayıştan hareketle özellikle Birleşmiş Milletler (BM) tarafından düzenlenen toplantılarda uluslararası bildirimler ve hedefler üzerinde ülkeler mutabakata varmışlardır. 1992'de Rio de Janeiro'da düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda "Rio Bildirisi", 2000 yılında yapılan BM Binyıl Zirvesi'nde 2015 yılını hedefleyen "Binyıl Bildirisi ve Binyıl Kalkınma Hedefleri", 2002 yılında Johannesburg'da yapılan Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi, 2012 yılında BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı'nda (Rio+20) imzalanan "İstedığımız Gelecek" başlıklı bildiri ve 2015 yılında New York'ta belirlenen "Gündem 2030: BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" sürdürülebilir kalkınma kavramının taşıdığı içeriğe uygun çerçevede imzalanan bildirimler ve hedeflere örnek teşkil etmektedir. Ülkelerin kalkınma yönlü hedeflerini sürdürülebilirlik çerçevesinde yeniden biçimlendirmeye yönelik olarak ortaya konulan bu bildirimler ve hedefler, aslında bu yönde mevcut küresel kurumsal boşluğun doldurulmasını amaçlamakta, sürdürülebilirliğe getirilen bu yeni anlayışın ülkelerin yönetsel yapılarında kurumsal bir niteliğe kavuşturulmasını hedeflemektedir.

Neoliberal iktisadın belirleyiciliği altında kamu yönetiminin küresel ve ulusal ölçekte yeniden biçimlenmesi, geleneksel örgütsel yapıların yerini piyasa aktörü gibi hareket eden yapıların alması günümüz ulus devletlerinde olağan karşılanı hale gelmiştir. Ancak bu süreci tepkiyle karşılayan görüşler tarafından, devletin bu yeni örgütsel yapı aracılığıyla piyasaya dayalı araçları kullanarak çevresel sorunlara sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde düzen getirmeye çalışması, bir nevi çevresel yönetim uygulayarak çevre sorunlarının yoğunluğunu seyreletmeye çalışması hatta devletin (iktidarın) bu süreci mali açıdan kamusal bir gelir temin yolu olarak görmesi eleştirilmektedir.

Türkiye Çevre Ajansı'nın kurulması, tam da bu sözü edilen sürecin kurumsallaşmış hali olarak çevrenin devlet nazarındaki yerini tartışmak bakımından yeni bir alan açmaktadır. Ajansın; örgütsel yapısı, işleyişi, mali yapısı vb. unsurlar, düzenleyici kabiliyetlere sahip olan ama bir piyasa aktörü olarak hareket edebilen yeni nesil bir çevresel yönetim kurumsallaşmasını yansıtmaktadır. Devletin çevre meseleleri karşısındaki pozisyonunu belirlediği bu yeni kurumsallaşma biçiminin tartışılması gerekmektedir.

Çalışmanın amacı, Türkiye Çevre Ajansı örneği üzerinden çevre yönetiminin aldığı yeni biçimi ortaya koyarak ve devletin sermaye karşısındaki konumlanışını da dikkate alarak, devletin çevre sorunlarına yaklaşımının farklı görüşlerce hangi açılardan eleştirildiğinin ortaya konulmasıdır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle devlet-sermaye-çevre ilişkisinin kuramsal yapısı ele alınmış ve devletin çevre sorunları ve sermaye karşısındaki konumlanışı devletin ikili rolü tezinden hareketle açıklanmaya çalışılmıştır. Ardından çevre yönetiminin yapılanmasını ve değişimini ortaya koymak için çevrenin kamusal düzeyde nasıl örgütlendiğine değinilmiş ve bu örgütlenmeye en son eklenen ve çalışmanın özel bağlamını oluşturan Türkiye Çevre Ajansı'nın yapısı, işleyişi, görev ve yetkileri gibi konular ele alınmıştır. Çalışmanın analiz kısmında ise TBMM'de grubu bulunan muhalefet partilerinin eleştirileri hem tutanaklara geçen konuşmalar hem de bu partilerin Ajansın kuruluş kanununa koydukları şerhler kapsamında incelenmiştir. Bu inceleme yöntemsel olarak bir argüman analizi yaklaşımı olan politik söylem analizi benimsenerek yapılmıştır. Araştırmanın yöntemi belirlenirken ortada betimlenecek bir argümandan çok çözüm aranması gereken bir sorun olduğu öngörüsünden hareket edilmiştir (Üzelgün vd., 2020: 280). Ayrıca politik söylem analizinde iki farklı eylem hali de birbirine kıyas olanağını bünyesinde taşımaktadır. İktidarın uygulamak istedikleri ile muhalif görüşlerin eleştirel yaklaşımı politik söylem analizi yoluyla birbirine kıyaslanabilir niteliktedir.

1. DEVLETİN DEĞİŞEN ROLÜ BAĞLAMINDA ÇEVRE

Neoliberalizm ve devletin değişen rolü ile, ekolojik sorunlarla mücadelenin devletin temel görevleri arasında olup olmadığı sorunsalı, piyasa ve devlet ikilemi arasında tartışılmaktadır. Ancak gelinen son noktada özellikle ekolojik modernizm çerçevesinde, ekolojik sorunlar karşısında nasıl bir devlete ihtiyaç duyulduğu konusu, ekolojik hareketlerin devletle uyumlu bir birliktelik kurmasının mümkün olup olmadığı görüşleri etrafında şekillenmektedir (Tan Gülcan, 2018: 53, 55).

20. yüzyıl boyunca, devletin ekonomik sınırları farklı güçlerin ve faktörlerin etkisine göre dönem dönem genişleyip daralmıştır. Devletin bu genişlemesi ve daralması, en çok çevre için önemli etkilere sahip olmuştur (Hepburn, 2011: 117). Bu çerçevede 1970'li yıllarda çevre ilişkisi ve ekonomik kalkınma eksenindeki tartışmalar, yüksek büyüme oranlarının ve yoğun sanayileşmenin daha düşük çevre kalitesine ve daha fazla çevre sorununa yol açtığı etrafında şekillenmiştir (Bal, Algan ve Özdemir, 2015: 184). Hızlı sanayileşmenin bir sonucu olarak özellikle 1970'lerden sonra çevrenin korunmasına ilişkin artan baskılar ile hükümetler başlangıçta çevre bakanlıkları gibi bürokratik bir yapılanma ile hava kirliliği, su kirliliği, atıklar ve zehirli maddeler gibi konularda çevre kirliliğini kontrol etmek ve endüstriyi yönetmek için mevzuat geliştirmişlerdir. Daha sonra devletler faaliyetlerini genişletmiş, ülkelerinin enerji ve kaynak akışlarına daha derinlemesine müdahale ederek verimli teknolojileri teşvik ederken, diğer yandan geri dönüşüm programları gibi faaliyetler ile çevrenin korunmasını teşvik ve sübvansiyon vermeye çalışmışlardır (Hausknost ve Hammond, 2020: 1). Devletlerin bu yönelimlerinde uluslararası örgütlerin de -Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) gibi- çevrenin korunması konusunda küresel düzeyde eşgüdüm sağlama çabaları da etkili olmuştur.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası sanayileşmeye, doğal yaşam alanlarının yok edilmesine ve kapitalizmin egemenliğine yönelik eleştirilerle birlikte yeni bir kavram olarak ortaya çıkan yeşil düşünce, 1970'lerden itibaren çevrenin korunması söylemlerinde etkili olmaya başlamıştır. Yeşil düşünce, ekonomi ve büyüme politikalarında yeşil ekonomi yaklaşımının da temelini oluşturmuştur. Çevreye zarar vermeden sürdürülebilir kalkınmayı hedefleyen yeşil ekonomi, doğayla uyumlu, insani ölçekte üretim-tüketim ilişkisini temel alan, sıfır atık hedefi ile yeşil alternatifli üretim şekillerine dayanan bir ekonomik anlayış olarak kabul edilmektedir (Şahin, 2017: 24-25).

1980'lerde ise sürdürülebilirlik kavramı çerçevesinde, sürdürülebilir kalkınma politikaları ile çevreye karşıt büyüme biçiminden çevreye uyumlu politikalara geçiş stratejileri, devletlerin çevre ve kalkınma politikalarına hâkim yönetim anlayışı olmuştur (Bal vd., 2015: 184).

Bu bağlamda 1980'lerin sonundan itibaren birçok hükümet gelecekteki çevresel politikalar için piyasa ve devlet alanını bütünleştiren sürdürülebilir kalkınma kavramı çerçevesini tercih etmiştir. Böylece ekonomi politikasının merkezi olarak görüldüğü, ekonomik kalkınma ve çevresel korumayı birlikte içeren geniş çaplı bir yorum, hükümetler açısından hala baskın olan bir eğilim olarak karşımıza çıkmaktadır (Eckersley, 1995: 7-8). Günümüzde birçok ulus devletin çevresel koruma alanında en önemli politika hedefi sürdürülebilir ekonomik büyümeyi de birlikte gerçekleştirmektir (Hepburn, 2011: 129).

Neoliberal politikalar çerçevesinde devletin görevi, çevreyi kabul edilebilir bir şekilde etkileyecek şekilde yönetmek olarak şekillenmiştir. Çevre koruma ve ekonomik büyüme arasında dengeye dayalı olan ancak politik olarak değişken stratejiler izlenmeye başlanmıştır. Bu stratejiler ile hükümetler, çevre ajansları gibi sektörel, bölümlere ayrılmış, hiyerarşik ve (çoğunlukla) rekabetçi bürokratik birimler oluşturarak ve genellikle standartlar belirleyerek doğrudan düzenleyici bir yaklaşım izlemişlerdir. Bu politikalar ise beraberinde hem devletin rolleri hem çevre ve ekonomi arasındaki denge unsuru hem de çevrenin etkili bir şekilde korunup korunmadığı bağlamında birçok eleştiriyi de gündeme getirmiştir (Eckersley, 1995: 7-8).

Serbest piyasa ve pazar temelli yaklaşımı savunan düşünceler, çevre politikasında da piyasaya dayalı çeşitli politika araçlarının (vergiler, harçlar ve ticari izinler, özelleştirme ve öz düzenlemenin teşvik edilmesi dâhil) kullanılmasını; çevresel etkinlik, verimlilik ölçütleri bağlamında düzenleyici devlet yaklaşımının ön plana çıkmasını savunmaktadırlar. Böylece çevre politikası araçlarıyla ilgili tartışmalar, devlet ve piyasa arasında değişen ilişki bağlamında ele alınmaya başlanmıştır (Eckersley, 1995; Hardin, 1968; Wissenburg, 1998).

F. Kemahlı Garipoğlu

Devlet ve piyasa merkezli tartışmalarla birlikte, ekolojik sorunların insan kaynaklı olarak siyasi, ekonomik, sosyal ve yönetsel yapılar nedeniyle oluştuğuna yönelik teoriler çerçevesinde, ekolojizmi çevrecilikten daha geniş bir kapsamda tanımlayan ve bir ideoloji olarak savunan Andrew Dobson (2016), ekolojinin korunması ve ekolojik politik teori bağlamında sürdürülebilir kalkınmayı zorunlu görmüştür. Ekolojik sorunların çözümüne yönelik olarak ekolojik politik teori ya da yeşil siyaset teorisi, doğaya odaklanan ve aynı zamanda insanın siyasal, sosyal ve ekonomik örgütlenmesine yönelik radikal bir yaklaşımı vurgulamaktadır (Barry, 2014: 154).

Yeşil değer teorisi, faillik teorisi ve bir dizi kişisel yaşam tarzı önerileri ile yeşil siyaset teorisini ele alan Goodin (1992: 119-120) ise, yeşil siyasi eylem (katılım ve şiddetsizlik), yeşil siyasi parti örgütlenmesi (taban demokrasisi ve görevde rotasyon) ve yeşil siyasi yapı (yerel yönetim ve küresel düşün, yerel hareket et) ilkelerini tartışarak devlet- çevre ilişkisine yaklaşmıştır. Goodin, devlet örgütlenmesi gibi merkezi koordinasyon mekanizmaları olmadan, küresel ve ulusal çapta çevrenin korunmasına yönelik eylemlerin birbirleriyle uyumlu olamayacağını ve bu eylemlerin başarıya ulaşamayacağını vurgulamaktadır.

Diğer yandan, kapitalizm ve liberalizmin çevreye yaklaşımında farklı eleştirel teoriler de söz konusudur. Özellikle liberalizmin ekolojiyle uyumlu olamayacağına ilişkin tartışmalarla birlikte ekonomik liberalizm ile siyasi liberalizmin farklılıkları üzerinden konuya yaklaşmıştır. Ekonomik liberalizm büyümeyi temel hedef olarak görürken, sahip olduğu felsefi birikim ile siyasi liberalizm ve ekoloji arasında çözüme yönelik ilişki kurulmasının mümkün olabileceği gündeme gelmiştir. Bu düşünce, yeşil politik teori içinde liberalizmin konumuna ilişkin yeni yaklaşımları beraberinde getirmiştir (Gülcan, 2018).

Liberalizmi “yeşilleştirme” olasılığının, liberalizmin ideoloji olarak kendisini merkeze alarak ekolojik sorunlara yaklaşması ve bireyin özgürlüğüne verdiği önem nedeniyle mümkün olmadığını savunanların yanı sıra, çevreciliğin liberalizmle benzerliği ve liberalizmin özgürlük anlayışının doğa için de geçerli olduğunu söyleyen yeşil liberalizm bir yaklaşım olarak özellikle uluslararası ilişkiler ve siyaset teorilerinde tartışılır hale getirmiştir (Brinn, 2022: 645).

Bu bağlamda ekonomik liberalizmin ve sürdürülebilirlik yaklaşımlarının odaklandığı bir diğer konu ise çevre ekonomisi olmuştur. Çevresel unsurların ekonomik faaliyetlerdeki kullanımında alternatif tercihler ile ekonomik ilkesine dayanan çevre ekonomisi, çevresel dışsallıkları da dikkate almaktadır. Çevre ekonomisi anlayışı, çevre sorunlarının köklerinin, ekonomik sistemlerin insan refahını maksimize etmedeki başarısızlığından kaynaklandığını, çevresel kalitenin insan refahı ve daha geleneksel odaklı ekonomik büyüme hedefleri için önemli olduğunu savunur. Ayrıca çevrenin korunmasını gözeten sürdürülebilir kalkınma felsefesi gibi politik anlayışlar ile çevre ekonomisinin araçlarının uygulanabileceği savunulur (Pearce, 2002).

Ekolojik sorunlarla ilgili olarak devlet politikaları ve yönetim boyutunda birçok yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımların iki farklı biçimi olarak, ekolojik düşünce ve çevre korumacılığı yaklaşımları bağlamında yönetimin boyutu ve niteliği önem kazanmaktadır. Genel olarak, ekolojik sorunların ortaya çıkışında ve sorunların çözümlenmesinde yönetim düşüncesinin önemli rolü olduğu kabul edilmektedir. Geçmişteki yönetsel anlayışların, ekolojik sorunların ortaya çıkmasında büyük rolü olduğundan hareketle, gelecekte bu ekolojik sorunların çözümünde ve ortadan kaldırılmasında yine yönetsel yaklaşımların önemli olduğu söylenebilir (Mutlu, 2008). Devletin siyasal ve yönetsel çerçevede, kalkınma hedefleri ile ekolojik sorunların çözümünde hangi noktada durduğu konusu önemlidir. Bu bağlamda çevre politikaları ile sürdürülebilir kalkınma hedeflerini devletin yönetim anlayışı üzerinden analiz eden Lundqvist (2001: 455-457), özellikle demokrasi için temel olan değer ve hedeflere müdahale etmeden devletlerin çevre politikalarını nasıl oluşturduklarına ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine yönelik faaliyetlerine ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur. Otorite, yönetim kapasiteleri, etkililik ve meşruiyet gibi kavramlar ile birlikte devletin politik olarak ekolojik korumayı önceleyen görünümünü Lundqvist, “kadife eldivenli yeşil bir yumruk” metaforu ile açıkladığı ekolojik devlet imajı içinde değerlendirmiştir. Bu bağlamda, devlet ekolojik olarak yeterli sınırlara uymasa bile, daha fazla kaynak gösterebilir ve ekosistem değişimini izleyen, uygulanabilir ekolojik sistemler yaratan kurumlar oluşturabilir. Başka bir ifadeyle Lundqvist, devlet otoritesinin geleneksel ‘komuta ve kontrol’ stratejileri yerine, rehberlik veya yönlendirme araçları geliştirerek; geleneksel çevre politikasından sürdürülebilir yönetime doğru hareket edebileceğini belirterek, yönetim kavramına da atıfta bulunmuştur (Lundqvist, 2001: 459).

F. Kemahlı Garipoğlu

Ancak yoğun sanayileşme ve neoliberal devlet politikaları nedeniyle, artan çevre sorunları devletin çevreye ilişkin rollerinde de tartışmalara neden olmuştur. Kapitalist üretim tarzı ya da daha genel olarak sanayileşme ile birlikte devletlerin çevre korumanın etkinliğini ve verimliliğini artırma stratejileri ekolojik modernleşme paradigmasını gündeme getirmiştir. Mevcut ekonomik ve politik sistemi, ekolojik sorunlara ve çevrenin korunmasına hassas olmaya teşvik etmeyi içeren ekolojik modernleşme paradigması, özel ve kamu çıkarları arasında devletin kendisini arabulucu olarak sunduğu çevresel “yönetişim” yapıları ile birlikte teknolojik ve idari yenilikçi yönetim seçeneklerini de uluslararası örgütlerin ve devletlerin gündemine sokmuştur (Hausknost ve Hammond, 2020: 2). Çevre sorunlarına çözüm arayışları sonucunda, yeni kurumsal iktisat yazınının kamu yönetimine kazandırdığı yeni bir anlayış olan yönetim yaklaşımı politik ekoloji ve çevre politikalarında yeni yapılanma biçimi olarak kullanılmaya başlanmıştır (Bal vd., 2015: 179). Öte yandan çevre korumanın salt ulusal politikalar ile gerçekleştirilmeye çalışılması evrensel çevre sorunlarının çözümünde başarısızlığa neden olacağı için, koordinasyon gücü yüksek birimler ile uluslararası koordinasyonu içeren politikaların gerekliliği sık sık vurgulanmıştır (Hepburn, 2011: 117- 124). Ancak bununla birlikte devletin temelden yeniden inşasını amaçlayan ekolojik sürdürülebilirlik ve eko-merkezli değerler ile diğer yandan ekonomik büyümeyi ve kâr birikimini güvence altına almak gibi geleneksel devlet işlevleri arasında çatışmalı bir alan ortaya çıkmıştır (Hausknost ve Hammond, 2020: 2). Bu durum ise çevrenin korunması bağlamında devletin değişen rollerinin politik analizlerini gerekli kılmıştır. Başka bir deyişle, değişen devlet teorisinden siyaset felsefesine, politik ekonomiye, demokratik teoriye, söylem teorisine kadar çevre politikalarının bütüncül ve yapısal analizlerine ihtiyaç bulunmaktadır (Hausknost ve Hammond, 2020: 13).

1.1.Devletin İkili Rolü

Çevre politikası araçları arasında yer alan düzenleyici araçların kullanılması yoluyla devletin çevre sorunlarına müdahalesi liberal iktisadi koşullar içerisinde piyasa aktörlerince arzulanan bir durumdur. Sadece düzenleyici araçlar kapsamında bir müdahalenin yetersiz kaldığı, buna ek olarak katılımcı ve piyasaya dayalı araçların uygulanması açısından da devlete rol yüklenmek istendiği bilinmektedir. Çünkü liberal ekonominin hâkim olduğu bir düzende çevre sorunları, ekosistem unsurlarını piyasalaştırma konusunda ekonominin yarattığı kusurun sonucu olarak görülür. Bu noktada devletten beklenen ise piyasa koşullarını bu kusurdan arındıracak müdahaleleri yaparak tekrar serbest pazar işleyişini güvence altına alması hatta hareket alanını genişletmesidir. Ancak devlete atfedilen bu rolün iki farklı boyutu olduğunu belirterek konuyu açıklamak gerekmektedir. Devletin ikili rolü olarak adlandırılan bu durumun ilk biçiminde devletin doğal değerleri piyasanın kullanımına açması ve biyolojik varlıkların kullanımının önündeki engelleri piyasa lehine kaldırması beklenmektedir. Devlete biçilen rolün ikinci biçiminde ise piyasanın çevre üzerinde yarattığı tahribatin azaltılmasını sağlayacak düzenekleri, buna uygun hukuk normlarını, katılımcı süreçleri, yönetim yapılarını, eğitim faaliyetlerini, kamu-özel ortaklıklarını ve şirketlerin çevre gönüllülüğünü teşvik eden düzenlemeleri ortaya koyması beklenmektedir (Keleş vd., 2015: 280-281). Sözü edilen ikinci role ilişkin olarak devletin örgütlenmesinin sürdürülebilir kalkınma amaçları öne sürülerek çevresel yönetim adıyla yeniden biçimlendirildiği bir dönemin ortaya çıktığı söylenebilir. Bu noktada devletin düzenleyici araçlardan çok oluşturduğu örgütsel yapıyla piyasaya dayalı araçları tercih etmeye başladığı iddia edilebilir. Nitekim yönetim kavramı üzerine yürüttüğü uzun tartışmanın sonunda Ayman Güler (2005: 157) yönetimi, “kamu kudretinin doğrudan sermayeye teslim edildiği bir iktidar tipi” olarak tanımlamaktadır. Çevresel yönetimin de böylesi bir içeriğe sahip olduğu kabul edilebilir.

Tekeli ve Ataöv'ün (2017) çalışmasında iki temel strateji grubunun olduğundan ve sürdürülebilirliğin gerçekleştirilmesinde bu iki strateji grubunun farklı önerilerde bulunduğu bahsedilmektedir. Bunlardan ilki kapitalist sistemin işleyişine dokunmayan stratejiler, ikincisi ise kapitalist sisteme dokunan stratejiler. Türkiye’de çevre sorunları üzerine devlet siyasasının ve örgütlenmesinin biçimlenmesinde etkili olan stratejik pozisyonun, kapitalist sistemin temel özelliklerinin değişmeyeceğini kabul eden bir karakter taşıdığını söylemek mümkündür. Tekeli ve Ataöv'ün (2017: 87-88) çalışmasında kapitalist sistemin işleyişine dokunmayan stratejilerin de kendi içerisinde insan odaklı yedi farklı strateji boyutuna ayrıldığını görüyoruz. Bunların; çevre ahlakını geliştirme, çevre eğitimini destekleme, çevre bilgisini erişilebilir kılma, insanın tüketim biçimini değiştirme, ekolojik düzen üzerine kurulu ekonomiyi ve teknolojiyi geliştirme, yeni yasal ve örgütsel mekanizma kurma, müdahaleyi sosyal değişim süreci olarak yönetme olduğu ifade edilmektedir. Çalışmanın odaklandığı konu itibarıyla bu stratejiler arasında yer alan “yeni yasal ve örgütsel mekanizma kurmak” stratejisi, siyasal ve yönetsel boyutu nedeniyle ayrı bir öneme

F. Kemahlı Garipoğlu

sahiptir. Buna göre kurumsal ve yasal düzenlemelerin sürdürülebilirliğe katkı sunacak şekilde devlet ve yerel yönetimlerce yeniden belirlenmesi ile kurum ve bireylerin davranışlarını bu düzenlemelere göre şekillendirmeleri beklemektedir. Çevresel yönetim ve sürdürülebilirlik bağlamında, yeni yasal ve örgütsel mekanizma kurmak stratejisinden beklentiler de oldukça fazladır. Çünkü hegemonik bir görünüm kazanan küreselleşmeyle birlikte neoliberal politikalar, deregülasyonu ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı kendini düzenleyemez hale gelen sistemlerin çevresel, toplumsal ve ekonomik kırılma noktaları artmıştır. Bu bağlamda, devlet çevresel yönetimi gerçekleştirecek yeni stratejilere eğilim göstermektedir. Bunlar arasında karbon emisyonlarını ve hazzı fiyatlandırmaları hesaba katarak yeni bir fiyatlandırma stratejisi geliştirme, kirletme vergisi ve resimleri koyma, karbon fiyatlandırması yapma, emisyon ticareti sayılabilir.

Özdek'in (2011: 67) ifadesiyle piyasanın alanını genişleten, "piyasa dostu devlet modeli" ekonomiye müdahale etmektedir fakat bu müdahaleden alan kazanan sermaye kesimleri olmaktadır. Tam da bu noktada katılımcı demokrasi olarak tanımlanan yönetimin; iktidarı merkezileştirip piyasacı biçimde hızlı ve etkin karar alma yoluyla, sermayenin söz sahibi olduğu bir piyasa anlayışını besleme işlevi gördüğü ifade edilebilir. Örneğin devletin tercih ettiği piyasaya dayalı çevre politikası yaklaşımının ekonomik araçları olan vergi ve harçlar, depozito uygulaması, teşvikler, poşet bedeli uygulaması, atık geri dönüşümüne yönelik düzenlemeler sermayenin çevresel meselelere ilişkin krizleri aşma yolunda yeniden pozisyon alabileceği yeni bir finansallaşma süreci yaratmaktadır. Devlet oluşturduğu kurumlar ve düzenlemelerle bu sürece ilişkin yeni bir zemin oluşturmaktadır. Sermaye açısından "nerede kirlilik varsa orada kazanç vardır" (Keleş vd., 2015: 311) anlayışına dayalı araçlar sermayenin hareket alanını genişletirken, devlet de kazanç elde edebileceği yeni tip örgütlenmeler yoluyla yeni harcama imkanları yaratmaktadır. Bu çok almasıklılık durumun ortaya çıkmasının nedeninin, çevreye bir kapital türü olarak bakılması (Tekeli ve Ataöv, 2017: 20) olduğu da iddia edilmektedir. Başka bir deyişle, insan ürünü kapitale ek olarak doğa da kapital olarak kabul edilmektedir. Bu iki kapital türü birbiri yerine ikame edilmekte, örneğin doğal kapitaldeki azalışa rağmen insan ürünü kapitalde bir artış meydana geliyorsa bu durum sürdürülebilir kabul edilmektedir. Ağırılığı büyümeye veren, kalkınmayı çevreye göre önceleyen, insanı merkeze alan zayıf sürdürülebilirlik anlayışı kapitalist üretim tarzına ve ona uygun şekilde devletin ikili rolüne kapıyı açmaktadır. Hatta söz konusu anlayışın, sermaye için nasıl yeni bir hareket alanı açıyorsa devlet açısından da merkezileşmeyle ilişkilendirilebilecek yeni bir iktidar alanı ortaya çıkarttığı söylenebilir. Çünkü Esgün'ün (1999) belirttiği gibi iktidar "bilinçli bir nesneleştirme sürecidir." Çevrenin nesneleştirilmesi yoluyla çevresel meseleler üzerinde ortaya çıkan kurumsuzluk ve yapısızlık şeklinde cereyan eden mikro iktidar ilişkileri zamanla sermaye ve devletin aldığı pozisyonlara göre bir makro iktidar sorunu haline gelerek kurumlara ve yapıya kavuşmaktadır. Makro iktidar bir anlamda mikro iktidarın genelleştirilmesidir. İlişkileri yönlendiren ve belirleyen kuralların bir kişi ya da grup (sınıf) çıkarına dikte edilmesine yarayan kurumlar ve kurallar belirlenerek makro iktidar tesis edilir (Esgün, 1999). Çevresel yönetim iddiasını taşıyan yeni bir kurumsal yapıyı oluşturan devlet, bir bakıma konuyu mikro iktidar alanından alıp makro iktidar alanına taşımaktadır.

Kapitalist toplumlarda devlet siyasal ve ekonomik uyumsuzlukları çözmeye giriştiğinde kapitalist girişimcinin kârı azalırken çözmeye çalışıp çözemediğinde ise halkın talepleri karşılanamamaktadır. Buna çare olarak ise parlamentodaki veya bürokrasideki karar mekanizmaları siyasal alanın dışına taşınarak iktidara içkin apolitik bir alan ortaya çıkarılmaktadır. Bunun en somut görünümü ise düzenleyici kurumlardır. Siyasal iktidar çok merkezli (özellikle bürokraside "ademi merkezîyetçi bir merkezileşme") ve "kuralsızlaşan bir yoğunlaşma" oluşturmaktadır (Bayramoğlu, 2014: 109-111, 197).

Mıhçı'nın (2015: 12) ifadesiyle devlet, "kapitalist devlet olarak birikim işlevine yönelirken siyasal iktidarın sürekliliğinin sağlanabilmesi için temel bir iktidar ekonomisi de yaratmaktadır." Özellikle finansal aktörlerin ve kurumların artan rolüyle ilişkili olarak bu iktidar ekonomisi devletin finansallaşmasını (Güngen, 2015), özellikle çevresel değerler üzerinden bir finansallaşmayı yaratmaktadır. Çevrenin iktisadi açıdan sağladığı gelir ve getirinin kapitalizasyonu sürecinde devletin ve finansal sektörün ilişkileri yeniden tanımlanarak sermayenin kayıpları devlet tarafından üstlenilmektedir. Devlet bunu sağlayabilmek için yeniden yapılanmakta ve dönüşmekte, oluşturduğu bu makro iktidar kurumlarını siyaset dışılaştırmaktadır. Böylelikle devlet piyasa kusurunu veya sermayenin çelişkilerini kapsamaktadır. "Kapitalist sınıf temsilcileri ve devlet yöneticileri-politika yapıcılarını finansal sektörün çıkarlarının 'genel çıkar' olarak sunulması aracılığıyla toplumun geniş kesimlerinde rıza üretmeye soyunurlar" (Güngen, 2015: 35). Türkiye Çevre Ajansı'nın kurulmasına giden süreçte ve Ajans'ın faaliyetleri arasında sayılan

F. Kemahlı Garipoğlu

Sıfır Atık Projesi'nin bayrak gemisi (*flag ship*) olarak belirlenmiş olması ve milli bir seferberlik hali biçiminde geri dönüşümün kutsanması bu anlamda değerlendirilebilir. Geri dönüşümün yarattığı mikro iktidar alanı önce kentlerde kâğıt toplayıcıları üzerinden şekillenmiş, en sonunda atık ithalatı boyutuna ulaşmış durumdadır. Geri dönüşümün makro iktidar boyutuna taşınması, devletin finansal sermaye uyumlu biçimde “stratejik olarak seçici” (Jessop, 2007; Güngen, 2015: 36) olmasının bir ürünüdür. Türkiye Çevre Ajansı'nın rolü, Ajans'tan beklentiler ve devletin Ajans aracılığıyla büyüme ve çevrenin korunması arasındaki ikilemleri tartışmalı alanda, regülatör ve katalizör rolünü üstlenmesi değerlendirmeleri de bu kapsamda ele alınmalıdır.

Güngen (2015) geç kapitalistleşen ülkeler üzerinde yaptığı değerlendirmede devletin dönüşümünün borç ve kriz sarmalının bir sonucu olduğunu belirtmektedir. Borç ve kriz sarmalından çıkmanın yolunun uluslararası ekonominin kurallarına uygun bir yönetsel yapının oluşturulması çare olarak görülmektedir. Nitekim Başkaya (2015: 177) borçlu ülkelerin borç ödeyebilmek için doğal çevreye daha fazla baskı yaptıklarını vurgulamaktadır¹. Buna ek olarak Ercan (2012: 212) ise az gelişmiş ülkelerin “ülke içi kaynakların likit hale getirilerek” borçlarını ödemeye çalışmalarının gelişememeyi beraberinde getirdiğini vurgulamaktadır. Bu görüşler Türkiye Çevre Ajansı özelinde değerlendirildiğinde, Türkiye gibi dış borcunun milli gelire oranı yüksek bir ülkede Çevre Ajansı gibi oluşturulan yeni örgütsel yapıların, dış borçlara yönelik yeni finansman olanakları yaratan yapılar olması iktidar(lar)ın arka planda arzu ettiği bir gerçekliğe tekabül edebilir. Doğal çevrenin kapitalizasyon süreci sonunda Ajans'ın gelir temin eden bir yapıya sahip olması bakımından Türkiye Varlık Fonu kapsamına alınmasının önünde bir engel bulunmamaktadır. Devletin, kalkınma yönlü hedeflerini gerçekleştirebilmek için ihtiyaç duyduğu finansmanı kendi kendine sağlayabilmesinin bir yolu olarak menkul ve gayrimenkul geliri getiren şirketleri ve taşınmazları bir araya getiren Varlık Fonu iktisadi niteliği ön planda olan bir Ajans yapılanmasını da içerebilir. Bunun önünde mevzuat bakımından bir engel bulunmamaktadır. Bunun da ötesinde Ajans, sahip olduğu mali yapı itibarıyla zaten Varlık Fonu'na benzetilmiştir (Akyol, 2020). Böylelikle ister Varlık Fonu kapsamına alınsın ister mevcut statüsünü devam ettirsin, devletin uluslararası ek finansman imkanlarına kavuşabilme açısından bir alternatif oluşturduğunu söylemek mümkündür. Böylesi yönetsel ve mali niteliklere sahip bir kurumsal yapılanmanın daha ayrıntılı biçimde tanınması açısından Türkiye Çevre Ajansı'nın mevzuat, örgütsel yapı ve işleyiş bakımından temel niteliklerinin ortaya konulmasının gerekli ve faydalı olacağını düşünüyoruz.

2. ÇEVRE ÖRGÜTLENMESİNDE YENİ BİR KURUM: TÜRKİYE ÇEVRE AJANSI

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle Türkiye'deki çevre yönetiminin, ortaya çıktığı 1970'li yıllardan günümüze kadar geçirdiği değişimlere bakılmıştır. Ardından çevre örgütlenmesine eklenen yeni bir kurum olarak “Türkiye Çevre Ajansı'nın” kuruluşu, yapısı ve işleyişi açıklanmıştır.

2.1.Çevre Yönetiminin Örgütlenmesine Kısa Bir Bakış

Türkiye'deki çevre örgütlenmesi, çevre sorunlarının ulusal ve uluslararası gündemde yer almaya başladığı 1970'li yıllardan bu yana sürekli değişmektedir. Daha önce farklı bakanlıklar kapsamında oluşturulan çevre politikalarının bağımsız bir çevre örgütü tarafından ele alınması ilk olarak 1973 yılında gerçekleşmiştir. 7/5836 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 1973 yılında “Çevre Sorunları Koordinasyon Kurulu” oluşturulmuş, bir yıl sonra ise isim değişikliğine gidilerek bu yapı “Çevre Koordinasyon Kurulu”na dönüştürülmüştür (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2022a). İleriki yıllarda Kurul yapılanmasıyla başlayan çevre örgütlenmesinde daha kapsamlı bir yapılanma istenmiş ve “Müsteşarlık”, “Yüksek Çevre Kurulu” ve “Teknik İnceleme Komisyonu”dan oluşan “Başbakanlık Çevre Örgütü” 1978 yılında kurulmuştur (Resmî Gazete, 1978). Bu dönemde önemli bir gelişme kaydedilmiş ve 2872 sayılı Çevre Kanunu 18132 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmî Gazete, 1983). Kurul tarzı örgütlenmeden, Müsteşarlık düzeyine çıkarılan çevre yönetiminin örgütlenmesi 1984 yılında yeniden bir değişikliğe uğramış, 222 sayılı KHK ile Başbakanlığa bağlı “Çevre Genel Müdürlüğü” oluşturulmuştur (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2022). Geriye bir adım olarak değerlendirilebilecek bu durum yani çevre yönetiminin Genel Müdürlük düzeyinde örgütlenmesi çok uzun sürmemiş, beş yıl sonra 1989 yılında 389 sayılı KHK ile yönetim yeniden “Müsteşarlık” konumuna getirilmiştir (Resmî Gazete, 1989a). Bu dönemde çevreyle ilgili önemli bir kurumsal yapılanma daha ortaya çıkmıştır. 20341 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Başbakanlığa bağlı “Özel Çevre Koruma Kurumu Başkanlığı” 13.11.1989 tarihinde kurulmuştur (Resmî Gazete, 1989b).

¹ Bu konuda F. Ercan (2012: 212) E. Altvater (1993) okuması önermektedir.

F. Kemahlı Garipoğlu

1990'lı yıllara gelindiğinde çevre yönetiminde farklı bir evreye geçilmiştir. İki yıl müsteşarlık yapısı altında örgütlenen çevre yönetimi, 1991 yılında "Bakanlık" düzeyine çıkarılmış ve çevre üst düzey bir örgütlenmede temsil edilme şansı yakalamıştır. 443 sayılı "Çevre Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" ile Çevre Bakanlığı resmen kurulmuştur (Resmî Gazete, 1991). Bakanlık statüsünde devam eden çevre yönetimi bu dönemden sonra Bakanlığın isminin değişmesi ya da başka bazı bakanlıklarla birleşmesi ya da ayrılması yönünde bir değişim süreci yaşamıştır. Yaklaşık 12 yıl boyunca çevre konusunda faaliyetler yürüten Bakanlık, 2003 yılına gelindiğinde 4856 sayılı Kanun ile Orman Bakanlığıyla birleştirilmiş ve "Çevre ve Orman Bakanlığı" adı altında görevlerini ifa etmiştir (Resmî Gazete, 2003). 2011 yılına gelindiğinde ise Bakanlığa yönelik üst üste düzenlemeler gerçekleşmiş, 2011 yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Çevre ve Orman Bakanlığıyla birleştirilerek "Çevre, Orman ve Şehircilik Bakanlığı" adı altında kurulmuştur. Çok kısa bir süre sonra Bakanlıkta yeniden bir düzenlemeye gidilerek çıkarılan 644 ve 645 sayılı KHK'larla Orman Bakanlığı Çevre Bakanlığından ayrılarak "Orman ve Su İşleri Bakanlığı" ve "Çevre ve Şehircilik Bakanlığı" adı altında iki farklı bakanlık kurulmuştur (Resmî Gazete, 2011a). 2021 yılında yapılan son düzenlemede ise Bakanlık en son halini almış ve ismi "Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı" olarak örgütlenmiştir (Resmî Gazete, 2021a).

Çevre yönetimine dair örgütlenme merkezi düzeyde bu şekilde gelişip güçlenirken, yerel yönetimlerin çevreye dair yetki ve sorumlulukları kısıtlı tutulmuştur. Yerel yönetimlerin çevre konularındaki sorumluluk alanları ve faaliyetlerinin önemi sıkça tartışılmasına rağmen, Türkiye'nin son on yılı aşkın süredir girmiş olduğu merkezileşme rüzgârı çevresel politikalara da sirayet etmiş ve çevre sorunlarının çözümünde yerellikten uzaklaşmıştır. Türkiye'de merkezi teşkilatta yer alan ve çevre politikasının uygulanmasından sorumlu Bakanlık sıkı bir merkezileşme süreci sonrasında önemli yetkileri elinde toplamıştır. Ancak, tıpkı kadın, aile ya da gençlik gibi çevre konusunun da diğer alanları kesen bir yatay tema olması ve mekân boyutundaki farklı kademelenmeler (Dedeoğlu, 2012: 3) tek ve merkezileşmiş bir kurumun başarısına engel oluşturabilir. Çevre konusunun bu kesişimselliği ve mekânsal yayılımı çevrenin diğer politika alanlarıyla ve kurumlarla bütünleştirilmesini zorunlu kılar.

Çevre konusunun diğer sektörel politika alanlarıyla olan yakın ilişkisi, diğer bakanlıkların politika sürecinde ve mevzuatlarında çevre korumayı dikkate almasını gerektirmektedir. Çevre yönetiminde ilk akla gelen Bakanlık, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı olsa da "Tarım ve Orman Bakanlığı", "Kültür ve Turizm Bakanlığı", "Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı", "Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı" gibi birçok sektörel bakanlık çevre konusuna eğilmektedir. Çevre gibi bu tür yatay temaların geniş yayılımı, devlet yönetimi içerisinde ciddi bir eşgüdüm ve koordinasyon sorunu yaratmaktadır. Bu koordinasyon sorununu bertaraf etmek için yerelleştirme ve kurul, komite ya da komisyon oluşturma gibi yöntemler söz konusu olsa da Türkiye'de bu sorunun çözümü için farklı bir yöntem belirlenmiştir. Bakanlığın kuruluşunda koordinasyon gereğini bertaraf edecek bir yöntem olan hiyerarşik çözüm yöntemi benimsenmiştir. Bu yöntemde kurulan teşkilat yetkilerin çoğunu kendisinde toplar ve diğer kurumlarla çakışan alanlardaki koordinasyon sorununu engellemek için kurumları lağvedebilir ya da kendi bünyesine katabilir (Dedeoğlu, 2012: 4-5).

Merkezileşme sonrası yetkisini artıran Bakanlığın bu süreçte kendi içerisinde yeni kurumlar oluşturma ya da kurumları kapatma biçiminde yeniden yapılanma içerisine girdiği görülmektedir. 1989 yılında kurulan ve tüzel kişiliğe sahip "Özel Çevre Koruma Kurumu Başkanlığının" 2011 yılında Bakanlığa bağlı bir kuruluş haline getirilmesi ve ardından 648 sayılı KHK ile kapatılması esaslı bir değişiklik olarak yorumlanabilir. Mülga Çevre ve Şehircilik Bakanlığı döneminde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmesiyle birlikte Çevre ve Şehircilik Bakanlığına bağlı kuruluşların sayısında artış yaşanmıştır. Emlak Katılım Bankası, Milli Emlak Genel Müdürlüğü ve Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü Bakanlığa bağlanırken, merkezde Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü gibi yeni birimler oluşturulmuştur (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2022b).

Bakanlığın teşkilat yapılanmasına bakıldığında Bakanlığa bağlı kuruluşlar, "Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü", "Emlak Katılım Bankası", "Milli Emlak Genel Müdürlüğü", "Toki Başkanlığı" ve "Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü"dür. Organizasyon şemasında genel müdürlüklerin dört farklı bakan yardımcısına bağlanarak teşkilatlandığı görülmektedir. Bir grupta, "Hukuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü", "Mesleki Hizmetler Genel Müdürlüğü" ve "Yüksek Fen Kurulu Başkanlığı"nın yanı sıra 2011 yılında 648 sayılı KHK ile kurulan "Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü" (Resmî Gazete, 2011b) ile 2018 yılında 30474 sayılı Resmî Gazete yayımlanan Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle kurulan "Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü" bulunmaktadır (Resmî Gazete,

F. Kemahlı Garipoğlu

2018). Diğer bir grup daha çok altyapı ve planlama işlerinden sorumlu birimlerden bir araya getirilmiştir. Bu birimlerin arasında “Altyapı ve Kentsel Dönüşüm Hizmetleri Genel Müdürlüğü”, “Mekânsal Planlama Genel Müdürlüğü”, “Yapı İşleri Genel Müdürlüğü” gibi birimler bulunmaktadır. Kurum içi işleyişten sorumlu bir diğer grupta ise personel, strateji geliştirme, döner sermaye işletmeye dair Müdürlük ve Başkanlıklar yer almaktadır. Son grupta ise çevre yönetimini asıl biçimde üstlenen birimle yer almaktadır. Bunların arasında, “Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü”, “Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü”, “Çevresel Etki Değerlendirmesi İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü”, “Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü” gibi kurumların yanı sıra yeni oluşturulan kurumları da görmek mümkündür (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2022b). Bu kurumlardan ilki, “İklim Değişikliği Başkanlığı” olup iklim değişikliğiyle mücadele etme ve iklim değişikliğine uyum sağlayacak politikaları belirleme amacıyla, 2021 yılında 85 numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Bakanlığa bağlı olarak kurulmuştur (Resmî Gazete, 2021). Yeni oluşturulan kurumlardan bir diğeri ise Türkiye Çevre Ajansı’dır.

2.2. Türkiye Çevre Ajansı’nın Kuruluşu, İşleyişi ve Mali Yapısı

Berberinde birçok tartışmayı getiren ve çevre yönetimine eklenen bir kurum olan “Türkiye Çevre Ajansı Başkanlığı” 24.12.2020 tarihinde 31350 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 7261 sayılı “Türkiye Çevre Ajansının Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” gereğince kurulmuştur (Resmî Gazete, 2020). Türkiye Çevre Ajansı Başkanlığı’nın kuruluş gerekçesine bakıldığında, yaklaşık bir sayfadan oluşan bir genel gerekçe kısmı bulunmaktadır. Genel gerekçede döngüsel ekonomi kapsamında uygulanan depozito yönetim sistemi uygulamanın sürdürülebilir ve çevreci bir yaklaşıma uygun düştüğü, diğer yandan kaynakların etkin yönetimini gerçekleştirdiği ifade edilerek bu sistemi uygulayacak ve yürütücülüğünü üstlenecek bir yapıya ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir (TBMM, 2020).

Türkiye Çevre Ajansı “çevre kirliliğini önlemek ve yeşil alanların korunmasına, iyileştirilmesine ve geliştirilmesine katkı sağlamak, döngüsel ekonomi ve sıfır atık yaklaşımı doğrultusunda kaynak verimliliğini artırmak ile ulusal ölçekte depozito yönetim sistemi kurulmasına, işletilmesine, izlenmesine ve denetimine yönelik faaliyetlerde bulunmak üzere” kurulmuştur. Dolayısıyla Ajans’ın üç temel amacının olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki çevre kirliliğini önlemek ve yeşil alanları koruyup geliştirmek; ikincisi kaynak verimliliğini doğrusal ekonomiden döngüsel ekonomiye geçerek ve sıfır atık yaklaşımını hedef koyarak artırmak; üçüncü olarak ise depozito yönetim sistemine yönelik faaliyetleri gerçekleştirebilmektir.

Kanunun amacının ve bazı tanımlamaların yer aldığı 1. bölümün ardından gelen 2. bölümde Ajans’ın kuruluşuna, faaliyet alanlarına, organlarına ve personeline yönelik hükümler yer almaktadır. Kanunun 3. maddesi yeni bir örgüt olarak çevre yönetimine giren Ajans’ın yapısını belirlemektedir. Ajans, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığının ilgili kuruluşu olarak, tüzel kişiliği olan bir yapı biçiminde kurulmuştur. Tüzel kişiliğe haiz olmasının gerekçesi ise depozito yönetim sistemine dair yapacağı faaliyetleri daha hızlı ve etkin gerçekleştirmesi olarak sunulmuştur. Bu haliyle Ajans özel hukuk hükümlerine tabidir ve 6. maddede belirtildiği üzere personelin istihdamı da “İş Kanunu”na göre gerçekleştirilmektedir.

4. madde Ajans’ın faaliyetlerine ilişkindir. Kanunda 8 bentten oluşan maddenin gerekçe kısmına bakıldığında, herhangi bir gerekçelendirme görülmemekte, sadece Bakanlıkça belirlenen politikalar doğrultusunda Ajans’ın gerçekleştireceği faaliyetlerin bu maddelerde düzenlendiği ifadesi yer almaktadır. Kanunda geçen madde incelendiğinde; Ajans’ın faaliyetlerini “depozito yönetim sistemi”, “sıfır atık”, “geri dönüşüm” ve “eğitim ve farkındalık oluşturma” başlıkları ile sınıflandırmak mümkündür.

İlk faaliyet alanı olarak depozito yönetim sisteminin kurulması ve işletilmesine yer verilmiş; bu sistemin altyapısının oluşturulmasına ve izlenmesine yönelik düzenlemelerin yapılması ve uygulanması görevi de Ajans’a bırakılmıştır. Esasen bu sistem doğrudan döngüsel ekonomiye geçişi hızlandırmak ve sıfır atık hedefine ulaşmak için bir araç niteliğindedir. Depozito yönetim sistemine açıklık getirmek amacıyla Kanunda bu kavramın tanımı yapılmıştır. Kanunda geçtiği şekliyle depozito yönetim sistemi; “Bakanlıkça belirlenen ve belirli bir depozito bedeli alınarak piyasaya sürülen ürünlerin tüketilmesi/kullanılması sonrasında iade alınması ve depozito bedelinin geri ödenmesine dayalı sistemi” ifade etmektedir. Ajans kurulmadan hemen önce 2019 yılında Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı himayesinde “Türkiye Depozito İade Sistemi (TÜDİS) Projesi” başlatılmış, depozito iade

F. Kemahlı Garipoğlu

sisteminin idari, mali ve teknik bağlamları üzerine çalışılmıştır (Mısır ve Arıkan, 2022:74). Bu bağlamda projenin Ajans'ın yürüttüğü depozito yönetim sistemine bir ön hazırlık olduğu ifade edilebilir.

Depozito yönetim sistemine yönelik yapılan düzenlemeler ve değerlendirmeler Başkanlık tarafından yapılmakta olup, Başkanlık bu sistemin yöneticisi konumundadır. Sistemin etkinliği ve sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından gerekli olan bilişim altyapısının önemli bir kriter olduğu ve sistemdeki bütün süreç ve verilerin Ajans tarafından bir veri sistemi üzerinden yürütüleceği ve takip edileceği belirtilmiştir. Sistemin kapsamına ve uygulanmasına ilişkin esasların, kriterlerin ve mali hususların belirlenmesine dair yetki de Ajans'a aittir. Sistemin öngördüğü süreç depozitolu ürünün piyasaya sürülmesi ile başlamakta, bu ürünlerin toplanması ve geri dönüşüm tesislerine yollanmasıyla tamamlanmaktadır. Depozito sisteminin tasarrufu artırması, emisyon azaltımına katkı sunması, ülke ekonomisine katkıda bulunması, yeni istihdam alanları yaratması, tüketici davranışlarında olumlu yönde değişiklik göstermesi, kirliliğin önüne geçilmesinde etkisinin olması ve Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma hedefinin gerçekleştirilmesini desteklemesi beklenmektedir (Türkiye Çevre Ajansı, 2022a).

Döngüsel ekonomi kapsamında sıfır atık yönetimi sistemini uygulamak ve geri dönüşümle ilgili faaliyetlere katkıda bulunmak da Ajans'ın görevleri arasına eklenmiştir. Yeşil ekonomiye geçişte döngüsel ekonomi ve sıfır atık konusu Avrupa Birliği'nin (AB) son dönemde önem verdiği konulardan bir tanesidir. AB 2015 yılında "Döngüsel Ekonomiye Doğru Bir Eylem Planını" (COM/2015/14) hazırlamış, 2018 yılında "Döngüsel Ekonomide Plastikler için Avrupa Stratejisi", 2019 yılında 2030'a kadar "Sürdürülebilir bir Avrupa'ya Yönelik Düşünce Belgesi" gibi düzenlemelerle döngüsel ekonomiye geçişe hız vermiştir. 2019 yılında Avrupa Yeşil Mutabakatı (European Green Deal) kabul edilerek kamuoyuna duyurulmuş ve bu Mutabakatın temel amacı olan iklim değişikliğine neden olan emisyonların sıfırlanması hedefine ulaşmada döngüsel ekonomiye geçiş en önemli araçlardan biri olarak kabul edilmiştir (Yıldız Karakoç, 2022: 86). Avrupa'da yaşanan bu gelişmeler Türkiye'de de karşılık bulmuş, doğrusal ekonomiden döngüsel ekonomiye geçiş için girişimlerde bulunulmuştur. 2019 yılı sonrasında döngüsel ekonomi ve sıfır atık gibi konularda yapılan düzenlemeler ve uygulamalar peş peşe ortaya konmuştur. Sıfır Atık Projesine Türkiye 2017 Eylül ayında başlarken, "Sıfır Atık Yönetimi ve Depozito İade Sistemine" yönelik hükümler 2018 yılında 2872 sayılı Çevre Kanunu'nda yer almıştır. Sıfır Atık Yönetmeliği 2019 yılında yayımlanırken, 2021 yılında revize edilmiştir. Sıfır atık sistemine geçilmesi için kurum ve kuruluşlara süreler verilmiş ve 31 Aralık 2022 sisteme geçiş için son tarih olarak belirlenmiştir. Ambalaj Atıkları Kontrolü Yönetmeliği 2021 yılında yayımlanmış ve bu yıldan itibaren ülke genelinde geri dönüşüm ve geri kazanım hedefleri oluşturulmuştur. 2021 yılında Türkiye Yeşil Mutabakat Eylem Planı'nın yayımlanmıştır. Yeşil ve döngüsel bir ekonomiye geçiş Eylem Planının en önemli hedefleri arasında yer almıştır (Mısır ve Arıkan, 2022: 73-74). Türkiye Çevre Ajansı'nın kuruluşu da döngüsel ekonomiye geçişte ve sıfır atık hedefine ulaşmada önemli bir aşama olarak görülmektedir.

Türkiye Çevre Ajansı'nın temel faaliyet alanı sıfır atık ve depozito sistemi olarak görülse de eğitimle ilgili bilimsel toplantılar ve sertifika programları düzenlemek, halka yönelik bilinçlendirme ve farkındalık oluşturmak için gerekli faaliyetlerde bulunmak, diğer kurumlarla iş birliği içerisinde çalışmalar yapmak da Ajans'ın görevleri arasına dâhil edilmiştir.

Ajans'ın bir diğer görevi olarak belirlenen "çevrenin iyileştirilmesine yönelik faaliyetlerde bulunmak" ise çok genel bir ifade olup, detaylandırılmaya ve somutlaştırılmaya muhtaçtır. Bununla birlikte Ajans'ın vizyonunu da bu doğrultuda geliştirdiği görülmektedir. Nitekim Ajans vizyonunu "*Ulusal çevre strateji ve politikalarımız doğrultusunda çevrenin ve yeşil alanların geliştirilmesine, iklim değişikliğine karşı mücadele çalışmalarına ve döngüsel ekonomiye geçişe katkı sağlamak*" olarak belirlemiştir (Türkiye Çevre Ajansı, 2022b). Ajans'ın çevrenin iyileştirilmesine ve geliştirilmesine yönelik yapacağı katkının Ajans'ın faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda ağırlıklı olarak sıfır atık ve geri dönüşüm üzerinden gerçekleştireceği öngörülebilir.

5. maddede Ajans'ın organlarına dair hükümler yer almaktadır. Yönetim Kurulu, Başkanlık ve Danışma Kurulundan oluşan Ajans'ın karar organı Yönetim Kurulu olup, bu kurula danışmanlık yapmak için Danışma Kurulu oluşturulmuştur. Başkanlık ise Ajans'ın yürütme organı olup, başkan ve iki başkan yardımcısından oluşmaktadır.

Başkan Yardımcılarına bağlı Direktörlük biçiminde örgütlenen hizmet birimleri ve bu birimlerin görevleri Yönetmeliğin 16. maddesinde yer almıştır. Depozito Yönetim Sistemi Direktörlüğü, Geri Kazanım ve Üretici Sorumluluğu Direktörü, Sıfır Atık Yönetimi Direktörlüğü, Çevre Koruma Direktörlüğü, Bilgi Teknolojileri

F. Kemahlı Garipoğlu

Direktörlüğü, Yönetim Hizmetleri ve Finans Direktörlüğü, Hukuki Danışmanlık ve Takip Direktörlüğü ve İletişim Direktörlüğü Türkiye Çevre Ajansı'nın hizmet birimlerini oluşturmaktadır.

6. madde Ajans'ta çalışacak personelin istihdamına dairdir ve sadece personelin İş Kanunu'na göre istihdam edileceği ifade edilmektedir. Personel dair detay bilgiler Yönetmelikte yer almaktadır. Yönetmeliğe göre Ajans'ta istihdam edilebilecek kişi sayısı iki yüz kişiyi geçemez. Personel alımında bütün personeli ilgilendiren genel şartlar bulunmakla birlikte hem de direktörlük, uzman, avukat ya da idari ve teknik personel için ayrı ayrı özel şartlar bulunmaktadır. Ajans Başkanı dâhil bütün Ajans personelinin görev ve sorumlulukları da yine Yönetmelikte yer almıştır.

7. maddede "mali haklar" kısmı düzenlenmiş ve burada Ajans başkanına, yardımcılara ve personele ödenecek ücretle ilgili tutarın belirlenmesi hüküm altına alınmıştır. 8. maddede Ajans'ın gelirleri sayılmıştır. Bu gelirler arasında genel bütçeden aktarılan tutarlarla birlikte, her türlü bağış ve yardım, Ajans'ın faaliyetlerinden elde ettikleri gelirler ve sair gelirler gelir kalemleri arasında sayılmıştır. Başkanlığın hazırlayıp Yönetim Kuruluna sunduğu Ajans'ın bütçesinin Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanının onayı ile yürürlüğe gireceği ve sâri harcama yapmaya yetkili makamın Yönetim Kurulu olduğu da hükümler arasındadır.

Ajans'ın muafiyet ve istisnalarının sıralandığı 9. maddede, sahip olduğu taşınmazlardan kaynaklı emlak vergisinden ya da bağış ve yardımlardan kaynaklı intikal ve veraset vergisi gibi yükümlülüklerden Ajans'ın muaf olduğu tanımlanmıştır.

10. madde Kanun'un uygulanmasını belirlemek için Bakanlıkça bir yönetmeliğin hazırlanacağını belirtmektedir. Nitekim "Türkiye Çevre Ajansı'nın Teşkilatı ve Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik" 15.04.2021 tarihinde 31455 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmî Gazete, 2021b).

Kanunun "Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Düzenlemeler" başlıklı dördüncü bölümünde Ajansı ilgilendiren madde 14. maddedir. Diğer maddeler bazı kanunlarda değişiklik yapılması öngörmektedir. 14. madde Ajans'a verilen denetleme görevini açıklamaktadır. Madde hükmüne göre, Çevre Kanunu'na uyulup uyulmadığını denetleme yetkisinin Bakanlıkça devredilebileceği kurumlar arasına Türkiye Çevre Ajansı da eklenmiştir.

3.DEVLET-ÇEVRE BAĞLAMINDA TÜRKİYE ÇEVRE AJANSI'NA YÖNELİK MUHALEFET PARTİLERİNİN ELEŞTİRİLERİNİN SÖYLEMSEL ANALİZİ

Yeşil ekonomiye geçiş çabaları içinde AB'nin öncülüğünü yaptığı ve Türkiye'ye yansıyan döngüsel ekonominin oluşturulması ve geliştirilmesi çabaları, bu çabaları destekleyen hukuki mevzuatın oluşturulması, bu amaç için çeşitli projelerin oluşturulması gibi girişimler son yıllarda kayda değer bir ilerleme kaydetmiştir. Yeşil ekonomi ve yeşil ekonominin araçları olan döngüsel ekonomi ve sıfır atık gibi konuların son dönemlerde Türkiye'nin gündeminde yer aldığı bilinmektedir. Hem iktidar hem de muhalefet partileri bu konular üzerinde çeşitli söylemlerde bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yeşil ekonomiye geçilme hususunda olumlu mesajlar bildirdiği görülmektedir: "... Dijitalleşme, yapay zekâ ve yeşil büyüme gibi konulara daha fazla ağırlık vermemiz gerekiyor. Milli teknoloji hamlemizle bu bakımdan zaten önemli bir başlangıç yapmıştık. Önümüzdeki dönemde yeşil ekonominin gerisinde kalmamak için ilave tedbirleri hayata geçireceğiz." (TRT Haber, 2021a). Cumhurbaşkanı eşi Emine Erdoğan'ın da yeşil ekonomi ve sıfır atık konusunda birçok demecinin ve girişiminin olduğu bilinmektedir. Emine Erdoğan'ın; "daha iyi bir dünyaya, doğa için daha iyi politikalar üreterek kavuşabileceğiz. İşte bu noktada, yeşil ekonominin işin çözümünde anahtar olduğu tartışmasızdır" (TRT Haber, 2021b) söylemi iktidarın yeşil ekonomiye verdiği önemi göstermektedir. Ayrıca Emine Erdoğan'ın sıfır atıkla özel olarak ilgilendiği ve 2017 yılından beri gerçekleştirilen "Sıfır Atık" projesinin Emine Erdoğan'ın himayesinde olduğu bilinmektedir.

Yeşil ekonomi, döngüsel ekonomi ve sıfır atık politikaları muhalefetin de gündeminde yer almaktadır. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, "Biz insani gelişimi ve sosyal adaleti hedef edinen yeşil ekonomi modelini benimsiyoruz. Kuracağımız yeşil ekonomi modeli ile hem günümüzde hem de gelecek kuşakların çevre hakkının tam olarak hayata geçirilmesini hedefliyoruz." (Bloomberg, 2011) ifadesini kullanarak yeşil ekonomiyi benimsediğini göstermiştir. İyi Parti Genel Başkanı Meral Akşener ise yaptığı konuşmada iklim

F. Kemahlı Garipoğlu

değişikliğine yönelik açıklamalarında döngüsel ekonomi, atık yönetimi ve Yeşil Mutabakata da değinerek iktidarın bu konularda hızlı adımlar atması gerektiğini söylemiştir (İYİ Parti, 2021).

Bu söylemler üzerinden iktidar ve muhalefetin, yeşil ekonomi ve bunun araçları olan döngüsel ekonomi, sıfır atık ve depozito sistemini destekledikleri sonucuna varılsa da iktidar ve muhalefet partilerinin Türkiye Çevre Ajansı'nın kurulması konusunda aynı fikirde olmadıkları görülmektedir. Ekonomik dönüşümü sağlayarak ve gerekli sistemleri kurarak çevrenin korunmasını ve geliştirilmesini hedefleyen Türkiye Çevre Ajansı'nın kurulması konusunda muhalefet partilerinin söylemleri, devletin rolü, çevrenin korunması ve kapitalizm bağlamında ilgi çekicidir.

3.1.Yöntem ve Analiz

Çalışmada nitel araştırma deseni çerçevesinde eleştirel söylem analizi yaklaşımı doğrultusunda, politik söylem analizi kullanılarak muhalefet partilerinin Türkiye Çevre Ajansı ile ilgili görüşleri analiz edilecektir. Van Dijk (1997) politik söylem analizini (PSA) siyasi gücün politik söylem yoluyla yeniden üretilmesi bağlamında ele almıştır. Politik söylemler üzerindeki eleştirel söylem analizinin iktidar ile birlikte, karşı-iktidar ve muhalefet biçimleri de dâhil olmak üzere, siyasal gücün veya tahakkümün yeniden üretimine odaklandığını belirtmektedir. Bu bağlamda bu tür bir analiz Van Dijk'e (1997: 11, 12) göre hem siyasi söylemle ilgilidir hem de eleştirel bir girişimdir. Bu yönüyle siyaset biliminde söylem analizinin daha geniş bir kullanımını sağlayan politik söylem analizi yoluyla tahakküm veya bu tür söylemsel egemenlik biçimlerine karşı güç söylemlerinin eleştirel-politik analizi de mümkün olmaktadır. Politik söylem analizinin de yöntem olarak eleştirel söylem analizine benzer şekilde, güç ilişkilerinin söylemsel ve ideolojik olduğu; söylem analizinin yorumlayıcı ve açıklayıcı olduğu gibi özelliklerden hareket ettiği görülmektedir (Van Dijk, 2015: 467).

Chilton'a (2004: 197-205) göre siyaset iktidar mücadelesidir. Bu çerçevede Chilton, siyasi partiler arasındaki etkileşimlerin, siyasi diyaloglar ve konuşmaların, parlamentoda ve yerel seçmenlere hitap eden siyasi liderlerin dilinin politik bir anlam içerdiğini belirtmekte ve siyaset alanında kullanılan söylemin etkileşimli yönleri analiz edilirken, bir tür mikroskop gibi politik söylem analizi ile dilin ötesindeki ideoloji, güç, müzakere gibi anlamlara odaklanıldığını vurgulamaktadır.

Benzer şekilde eleştirel söylem analizi yaklaşımı doğrultusunda, politik söylem analizine odaklanan Fairclough (2003) de söylemin yapılar tarafından biçimlendirildiğini ve bu yapıların söylemsel olarak ideolojik bir özelliğe sahip olduğunu belirterek, politik söylem analizine dikkat çekmiştir. Ayrıca politik söylem analizinin, siyasi söylemin değişen uygulamalarını anlamaya yardımcı olduğunu da belirtmiştir (Fairclough,1995). Bu bağlamda I. Fairclough ve N. Fairclough (2012), eleştirel söylem analizinin gelişimine bir katkı olarak politik söylem analizinin, politik söylemi analiz etmeye yönelik yeni bir yaklaşım olduğunu vurgulamaktadırlar. Siyasetçilerin toplumu ilgilendiren konularda kendi ideolojilerine uygun söylemlerle toplumu ikna etmeye ve kamuoyu oluşturmaya çalışmaları, siyasal gücün yeniden üretilmesinde siyasal söylemi önemini ortaya koymaktadır (Fairclough ve Fairclough, 2012).

Bu nedenle Van Dijk (2003: 212), siyaset alanına ilişkin olan hükümet görüşmeleri, meclis tartışmaları, parti programları ve profesyonel siyasetçilerin konuşmalarının ve metinlerinin politik söylem analizinin temel veri kaynakları olduğunu belirtir. Siyasal söylem analizi ile siyasal bağlamın özellikleri ortaya konulmaya çalışılır. Böylece toplumsal alan ve politik görüşlere odaklanan politik söylem analizi, içerik ve bağlam açısından belirli kategorilerle ele alınır (Van Dijk, 1997: 12-23). Başka bir ifadeyle Van Dijk (2002: 204), siyasi söylem ve siyasi biliş açısından öncelikli olarak söylemin politik bağlamı ve bu bağlamın bilişsel olarak nasıl tanımlandığını ortaya koyabilmek için siyasetin üretilmesinde ve anlaşılmasında siyasal aktörlere ait metin ve konuşmaların önemli olduğunu belirtmektedir.

Van Dijk politik söylem analizi açısından parlamento tartışmalarının, siyasi partilerin ve üyelerinin sosyal-siyasal bilişlerini sergilediği için özellikle ilgi çekici olduğunu vurgulamaktadır. Parlamento tartışmaları üzerinden gerçekleştirilecek analizlerde, öncelikle bağlamlara ve politik söylem yapılarına odaklanılması gerektiğini belirtmektedir. Bağlam çerçevesinde, söylemlerin alanı (siyaset gibi); hangi eyleme yönelik olduğu (mevzuat, politika oluşturma gibi); ortam (parlamento binası, parlamento oturumu gibi); tamamlanan yerel siyasi eylemler

F. Kemahlı Garipoğlu

(bir önerge sunmak, muhalefet yapmak gibi); katılımcıların siyasi rolleri (bakan, milletvekili gibi); katılımcıların siyasi bilişleri (siyasi inançları, ideolojileri gibi), siyasi söylemin ayırt edici bağlamsal özelliklerinin ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Van Dijk analizin ikinci temel düzeyinde ise politik söylem yapılarının, konu, şema, yerel anlambilim, üslup ve retorik gibi siyasal süreçler açısından analizine odaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle konunun ele alınış şekli, söylemin şematik yapıları (konu ile ilgili sorun ya da çözüm odaklı söylem şeması gibi), yerel anlambilim, üslup ve retorik (topoiler², tutarlılık, argümanlar, sözcüksel stil, metaforlar, örtmeceler, abartmalar, vb.) gibi yapılar ele alınmalıdır (Van Dijk, 2002: 224-233; Van Dijk, 2003: 213, 217).

Türkiye Çevre Ajansı'nın muhalefet partilerinin siyasi söylemlerinde nasıl anlamlandırıldığını ve ele alındığını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada çalışmanın amacına uygun olarak, muhalefet partisi siyasetçilerinin siyasal söylemlerinde konunun nasıl ele alındığı, aktörlerin nasıl tanımlandığı, siyasetçilerin politikalarını nasıl sunduğu, konu ile ilgili düşünceleri ve bu söylemler üzerinden yaratılmaya çalışılan gerçeklik ortaya konulmaya çalışılmıştır. Başka bir ifadeyle, Türkiye Çevre Ajansı örneği üzerinden çevre yönetiminin aldığı yeni biçimi ortaya koyarak devletin çevre sorunlarına yaklaşımının muhalif görüşlerce hangi açılardan ve nasıl değerlendirildiği analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın kavramsal çerçevesi bağlamında, Türkiye Çevre Ajansı'nın kurulmasının yasal sürecinde muhalefet partilerinin eleştirileri ve kanun maddelerine koydukları şerhler, devletin rolü ve çevrenin korunması tartışmalarında önemli bir boyut olan politik eksenin de ortaya çıkarılması açısından önem taşımaktadır.

Çalışmanın temel veri kaynakları TBMM Genel Kurul Tutanakları içerisinde konuya ilişkin görüşmelerin yapılmaya başladığı 02 Aralık 2020 tarihindeki Genel Kurul Tutanakları ile muhalefetin ilgili kanun maddelerine koydukları şerhlerdir. Bu çerçevede, "Türkiye Çevre Ajansı Başkanlığı'nın kurulmasına ilişkin olarak TBMM'de "Konya Milletvekili Selman Özboyacı ve Gaziantep Milletvekili Mehmet Sait Kirazoğlu ile 60 Milletvekilinin Türkiye Çevre Ajansı'nın Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi" (2/3133) ve Çevre Komisyonu Raporu 232 sıra sayılı Kanun Teklifi'nin Görüşmeleri"ne ilişkin 27. Dönem 4. Yasama Yılı 22. Birleşim, 02 Aralık 2020 Çarşamba tarihine ait "Genel Kurul Tutanakları" incelenmiştir. Tutanaklarda siyasi partilerin grup görüşlerini yansıtmaları bakımından, muhalefet partilerinin grup adına yapılan konuşmaları incelemeye dâhil edilmiştir.

Mevcut hükümet politikalarının dayandığı argümanlardan ve düşünüşten farklı hatta muhalif argüman ve düşünüşü benimseyen muhalefet partileri yönetme gücünü elinde bulundurmamaları bakımından iktidar partisinden ayrılmaktadır. Türkiye'de mevcut Meclis yapısı içerisinde yer alan muhalefet partileri olduğu gibi Meclis dışında da hükümet politikalarını benimsemeyen veya desteklemeyen partilerin olduğu bilinmektedir. Bu partiler dışında Meclis'te yer alıp grubu olmayan, herhangi bir partiye mensup olmayan milletvekilleri de bulunmaktadır. Araştırmada yalnızca hükümet görüşlerinden farklı nitelikte muhalif argümanlar üzerinde durulmuştur. İktidarın argümanları ise ilgili kanunda kendisine yer bulmuş ve mevzuata dönüşmüş durumdadır. Bu noktada devletin çevre ile ilgili politikalarına muhalefetin hangi açılardan eleştirel yaklaştığının ortaya konulması gerekmektedir. Araştırmada Meclis'te grubu bulunan ve muhalefet kanadında yer alan CHP, İyi Parti ve Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) görüşleri dikkate alınmıştır. TBMM'de bulunan bütün muhalefet partilerinin (Türkiye İşçi Partisi, Demokrat Parti, Saadet Partisi vb.) genel kurul tutanaklarına yansıyan görüşleri ele alınmamıştır. Araştırma kapsamında seçici biçimde bu tür bir sınırlama yapılmasının nedenleri; Meclis Genel Kurulu'nda görüşmeler esnasında parti gruplarının söz almaları, grup adına yapılan konuşmaların tutanaklara geçirilmesi ve bununla ilişkili olarak grup olarak kanun maddelerine şerh konulması olarak sıralanabilir.

3.2.TBMM'de Grubu Bulunan Muhalefet Partilerinin Eleştirileri

İktidar partisi olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) verdiği Türkiye Çevre Ajansı'nın kurulmasına dair teklif metni Komisyona geldiği andan itibaren tartışmalar yaşanmaya başlamış, teklif yasalastıktan sonra da bu tartışmalar devam etmiştir. Komisyona gelen teklif metninde bazı maddeler aynen kabul edilirken, bazı maddeler redaksiyona tabi tutularak kabul edilmiş, "Çevresel Etki Değerlendirmesiyle" ilgili iki madde ise yoğun itirazlar nedeniyle tekliften çıkarılmıştır. Kanun teklifinin maddeleri ve kanunun tümü oylanmış ve kabul edilmiştir

² Düşünce ve anlatım kalıplarından oluşan topoiler, fikirler arasındaki ilişkileri tanımlamaya yardımcı kategorilerdir. Bkz. Wikipedia Inventio maddesi <https://en.wikipedia.org/wiki/Inventio#Topoi>

F. Kemahlı Garipoğlu

ancak muhalefet meclisteki kanun görüşmelerinde birçok eleştiride bulunmuş ayrıca kanuna birçok şerh³ koymuştur. Çalışmanın kavramsal çerçevesi bağlamında, Türkiye Çevre Ajansı'nın kurulmasının yasal sürecinde muhalefet partilerinin eleştirileri ve kanun maddelerine koydukları şerhler, devletin rolü ve çevrenin korunması tartışmalarında önemli bir boyut olan politik ve ideolojik eksenini ortaya koymaktadır.

Çalışmada belirlenen örneklem çerçevesinde, incelemeye dâhil edilen 02 Aralık 2020 tarihli 27. Dönem 4. Yasama Yılı 22. Birleşimde muhalefette bulunan siyasi parti grupları adına yapılan konuşmalara bakıldığında muhalefet partilerinin ortak paydada Türkiye Çevre Ajansı'nın kurumsal yapısı ve işleyişine ilişkin eleştirilerde buldukları görülmektedir. Siyasi partilerin siyasi görüş ve bilişleri doğrultusunda, siyasi partiler özelinde eleştirilere bakıldığında, eleştirilerin aynı ekseninde olduğu görülmektedir.

Tablo 1: CHP Grubu Adına Milletvekillerinin Türkiye Çevre Ajansı'na Yönelik Konuşması

27. Dönem 4. Yasama Yılı 22. Birleşim 02 Aralık 2020 Çarşamba
CHP Grubu adına Milletvekili Murat Bakan:
"Çevre konusu partiler üstü bir konu." ...Peki, yasa teklifi Komisyona geldi, biz bu yasa teklifine karşı mıyız?.. Yapıcıyız, kaliteli yasa yapacağız, dedik ki: Arkadaşlar, depozito sistemi bizim uzun zamandır söylediğimiz bir şey, doğru bir yöntem; içinde başka şeyler de var, pozitif (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 49). ... kurduğunuz kamu tüzel kişisi kamu personeli çalıştırmıyor yani geçici olarak kamudan, Bakanlıktan personel alıyor ama kamu personeli çalıştırmıyor, İş Kanunu'na tabi. Yani burada bir kamu tüzel kişisi kurup, Kamu İhale Yasası'ndan muaf yapıp İş Kanunu'na tabi personel almaktan ne anlarsınız? Ne anlatır size bu? Burada bir rant var (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 49). Değerli arkadaşlar, burada depozito sistemi gelsin, biz de gelsin istiyoruz. Bunu oluşturan dünyada Avrupa Çevre Ajansı var. Dünyada bunun başarılı örnekleri var, Avrupa'da başarılı örnekleri var. Bu başarılı örnekler ne yapıyor biliyor musunuz? Diyor ki: "Bu konudaki özel sektör kâr amacı gütmeyen bir sivil toplum örgütü oluştursun, bu depozito sistemini o yönetsin (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 50).
CHP Grubu adına Milletvekili Vecdi Gündoğdu:
Ajans yönetim kadrolarının bilimsel ve objektif kriterlere göre değil, siyasi olarak belirleneceği açıkça görülmektedir. Sorumluluk almadan sınırsız yetki isteyen Ajans'la, kadro ve bütçe alan, mali muafiyeti olan, denetlemeyen ama denetim yetkisiyle Bakanlığa paralel bir kurum oluşturmaktadır (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 62).

CHP adına yapılan konuşmalarda Türkiye Çevre Ajansı'nın kuruluşuna ilişkin Meclis sürecindeki bağlama uygun olarak, çevre sorunları üzerinden konuya yaklaşıldığı görülmektedir. Çevre konusunun partiler üstü bir konu olduğu özellikle vurgulanmış, depozito sisteminin ise gerekli olduğu belirtilmiştir. "Pozitif" ibaresi de kullanılarak, çevrenin korunması için gerekli düzenlemeler olumlanmış ancak kanun tasarısının içeriğine ilişkin eleştirilerde de bulunulmuştur. Özellikle söz konusu kuruluşun eleştirilen işleyişi "rant" kelimesi ile nitelendirilmiştir. Ayrıca Türkiye Çevre Ajansı'nın, Avrupa Çevre Ajansı ile kıyaslaması yapılarak, Ajans işleyişine ilişkin farklılık olduğu vurgulanmış, Ajans'ın kadro, bütçe, mali yapısı ve denetime ilişkin özellikleri eleştirilerek, "objektif" olmadığı, "siyasi" olduğu belirtilmiştir.

³ Çalışmanın bundan sonraki bölümünde gerekçeler ve muhalefetin koyduğu şerhlere tek tek kaynak verilmeyecek olup, ilk kanun teklifinin, kanun gerekçesinin ve muhalefet şerhlerinin yer aldığı "Konya Milletvekili Selman Özboyacı ve Gaziantep Milletvekili Mehmet Sait Kirazoğlu ile 60 milletvekilinin Türkiye Çevre Ajansı'nın Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/3133) ve Çevre Komisyon Raporu" başlıklı kaynaktan yararlanılacaktır.

F. Kemahlı Garipoğlu

Tablo 2: İYİ Parti Grubu Adına Milletvekillerinin Türkiye Çevre Ajansı'na Yönelik Konuşması

<p>27. Dönem 4. Yasama Yılı 22. Birleşim 02 Aralık 2020 Çarşamba</p>
<p>İYİ Parti Grubu adına milletvekili Lütfü Türkkan:</p>
<p>... “Teklifin 3’üncü maddesinde “Bu Kanunla verilen görevleri yerine getirmek üzere Bakanlıkla ilgili, tüzel kişiliği haiz, bu Kanunda belirtilen hususlar dışında -buraya dikkat- özel hukuk hükümlerine tabi Türkiye Çevre Ajansı’ı kurulmuştur.» deniliyor. Bakanlıkla ilgili kurulan bu Ajans’ın özel hukuk hükümlerine tabi olması ne demek? Öngörülen idari faaliyetleri, kamu kaynaklarını ve kamu gücünü kullanma yetkisi sebebiyle, özel hukuk hükümlerine değil, idare hukuku hükümlerine tabi olması gerekiyor; biz bu görüşü taşıyoruz.” (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 43).</p> <p>5’inci maddede, Ajans’ın karar organı olan ve 7 üyeden oluşan Yönetim Kurulu üyelerinin Bakan tarafından görevlendirilmesi hükmü düzenleniyor. Bakan tarafından kolayca görevden alınabilecek üyelerin siyasi yapı ve baskı içerisinde görevini yapmakta zorlanacağı açık (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 185).</p> <p>... Teklifte dikkat çekmek istediğim maddelerden biri de 7’nci madde. Buradaki düzenlemede, Çevre Ajansı Başkanına, hem kurum Başkanı hem de Yönetim Kurulu Başkanı olması nedeniyle 2 ayrı maaş ödenmesi öngörülüyor (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 43).</p>
<p>İYİ Parti Grubu adına Milletvekili Metin Ergun:</p>
<p>...teklifin temel amacının depozito yönetim sistemini kuracak ve işletecek bir yapıyı oluşturmak olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de Türkiye olarak denizlerimiz, kıyılarımızın, göllerimizin, akarsularımızın, ormanlık alanlarımızın, park ve yeşil alanlarımızın, mahallelerimizin, şehirlerimizin, kısacası tüm çevremizin doğada çözünmeyen inorganik atıklardan korunması konusunda etkin bir depozito yönetim sistemine olan ihtiyacımız açıktır. Bu sebeple, kurulması amaçlanan Türkiye Çevre Ajansı’nın böyle bir ihtiyaca cevap verecek bir kurum olmasından İYİ Parti olarak memnuniyet duyacağımızın bilinmesini isteriz. Bununla beraber, Türkiye Çevre Ajansı’nın kuruluşunu ve işleyişini düzenleyen bu teklife bakıldığında, Ajans’ın zikredilen niteliklerine hâle getirecek bazı hususiyetlere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, teklifin 3’üncü maddesinde Ajans özel hukuk hükümlerine tabi bir kamu kuruluşu olarak yapılandırılmaktadır. Yani bu kuruluş, devlet geleneğimize, hukuk müktesebatımıza, kamusal teamüllere ve tecrübelerle aykırı bir şekilde kurulmak istenmektedir. Bununla da yetinilmemekte, teklifin 28’inci maddesinde göreceğiniz üzere Ajans’ın mal ve hizmet alımları Kamu İhale Kanunu’ndan muaf tutulmaktadır. Düzenlemenin bu yönüyle âdeta paralel bir bakanlık inşa edeceğini söylememiz herhâlde yanlış olmayacaktır (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 63).</p> <p>.. teklifin 5’inci maddesinde kurulması amaçlanan Türkiye Çevre Ajansı’nın 7 kişilik yönetim kurulu ile 11 kişilik danışma kurulu üyelerinin üç yıllığına Çevre ve Şehircilik Bakanı tarafından atanacağı öngörülmektedir fakat Çevre ve Şehircilik Bakanının bu kişileri hangi kriterlere göre belirleyeceği belli değildir. Aynı şekilde teklifte görev süresi biten yönetim kurulu veya danışma kurulu üyelerinin yeniden atanıp atanamayacağı, bir üyenin kaç kez görev yapabileceği gibi soruların cevabı yoktur (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 64).</p> <p>... Ajans’ın gelirlerinin ve bütçesinin açıklandığı 8’inci maddenin (b) bendinde Ajans’ın her türlü bağış ve yardımları gelir olarak kaydedebileceği ve kullanabileceği ifade edilmektedir. Teklifte sözü edilen her türlü bağış ve yardımın üst sınırı belirtilmemiştir. Ajans’ın veya Ajans yöneticilerinin iş veya denetim ilişkisinde bulunduğu kişi ve kuruluşlardan bağış alıp alamayacağı konusu belli değildir. Biz İYİ Parti olarak Ajans’ın gelirlerinin ne şekilde ve hangi kriterlere göre oluşturulacağını şüpheye yer bırakmayacak bir nitelikte belirlenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. ... Türkiye Çevre Ajansı’nın hâkimiyetinde olacak olan depozito yönetim sistemi aynı zamanda çok büyük bir kamusal kaynak yaratılması anlamına gelmektedir. Mevcut teklifte ise böylesine büyük bir kaynağa sahip olacak olan Türkiye Çevre Ajansı’ı Kamu İhale Kanunu kapsamının dışında kurgulanmaktadır (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 64).</p>

İYİ Parti adına yapılan konuşmalara bakıldığında, yine aynı bağlam içerisinde konunun ele alındığı, Ajans’ın özel hukuk hükümlerine tabi olmasının özellikle eleştirildiği görülmektedir. Ancak diğer yandan Ajans’ın karar organı olan ve 7 üyeden oluşan Yönetim Kurulu üyelerinin Bakan tarafından görevlendirilmesinin ise Ajans’ta siyasi bir yapıyı ortaya çıkaracağı belirtilmiştir. Parti grubu adına yapılan diğer konuşmada ise, çevrenin korunması bağlamında Ajans’ın kurulmasının olumlu bir gelişme olduğuna dair bir giriş yapılmış, çevre sorunlarının çözümüne ilişkin bir şemasal bir söylemde bulunulmuştur. Daha sonra ise Ajans’ın özel hukuk hükümlerine tabi bir kamu kuruluşu olarak yapılandırılacağı belirtilerek, bu durum eleştirilmiştir. Ayrıca Ajans’ın Kamu İhale Kanunu’ndan muaf tutulması ise “paralel bakanlık” metaforu ile eleştirilmiştir.

Tablo 3: HDP Grubu Adına Milletvekillerinin Türkiye Çevre Ajansı'na Yönelik Konuşması

<p>27. Dönem 4. Yasama Yılı 22. Birleşim 02 Aralık 2020 Çarşamba</p>
<p>HDP Grubu adına Milletvekili Murat Çepni:</p> <p>“Çevre Ajansı, çok süslü laflarla bezenmiş, çok parlak projelerle doldurulmuş bir şirket projesi. Çünkü proje, içeriği, dili, üslubu, araçları, amaçları, kârı merkezine koymuş bir şirket için düzenlenmiş” (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 47).</p> <p>“Çevre Ajansı” adı altında paralel bir bakanlık kuruluyor. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı neredeyse tüm yetkilerini bu Ajans’a havale ediyor. Peki, Bakanlık neden kendi görevlerini bu özel kuruma havale ediyor? (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 47).</p> <p>... “Ajans, bu hâliyle, yetkilerle donatılmış paralel bir bakanlık olarak denetleme yetkisine sahip ama kendisi denetimden muaf bir kurum olarak tasarlanıyor. Kamu ihale Kanunu’ndan muaf tutulan Ajans, faaliyetlerini özel sektöre ihalesiz verme hakkına da sahip olacak” (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 49).</p> <p>“Kurum esas olarak depozito yönetim sistemi kurmakla yükümlüdür.” denilmektedir. Oysa depozito düzenlemesi özel şirketlere devrediliyor... Düzenlemeyle şirketler doğrudan Danışma Kuruluna yönetici verebilecekler. 11 kişilik Danışma Kurulunu Bakanlık belirleyecek. Bu 11 kişi içinde özel sektörden de yöneticiler olabilecek... Ajans’ın gelir kaynakları arasında şartlı ve şartsız bağışlar da sayılıyor (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 49).</p> <p>... Tüzel kişi niteliğinde tanımlanan Ajans, görev alanları açısından bir şirket görüntüsünde, tanınan muafiyetler ve kurulma biçimi açısından da kamu tüzel kişisi niteliğinde. Kamu yararına kurulan birçok dernek bile yaptığı faaliyetlerden vergi öderken Ajans ödemeyecek... Tümünüyle şirket mantığıyla inşa edilmiştir, tümünüyle yeni rant alanları inşa etme amacındadır (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 49).</p>
<p>HDP Grubu adına Milletvekili Muazzez Orhan Işık:</p> <p>... Değerli arkadaşlar, bu teklifin aralarına itiraz edemeyeceğimiz bazı maddeler de serpiştirilmiş, mesela plastik kullanımının azaltılması var. Buna itirazımız yok... Güvenli, sağlıklı ve çevreci ulaşım aracı olarak tanımlanan ve birçok ülkede yaygın olarak kullanılan elektronik skuterlerin teşvik edilmesi amaçlanıyorsa Ajans tarafından belirlenmeye çalışılan işgal harcı neden alınıyor öyleyse? Bu teklifle, ekoloji inisiyatiflerinin birçok noktada itiraz ettiği bir “Çevre Ajansı” kurulmak isteniyor. Yasa hazırlanırken Çevre Mühendisleri Odasının görüşü alınmamış. Bu Ajans’ın personeli nasıl ve hangi kriterlere göre seçilecek belirli değil, kaç çevre mühendisinin burada istihdam edileceği düzenlenmemiş. Çevre ve Şehircilik Bakanlığının kamu kurumu olarak yapması gerekenleri özel bir yapı olarak Ajans’a bırakması zaten baştan kabul edilemez bir yanıdır. Çevrenin korunması çok temel bir kamusal iştir; özel hukukla değil, kamu hukukuyla ele alınmalıdır. Bu yasayla Ajans’a verilen yetkilerden en önemlisi de birtakım şirketlere verilen depozito faaliyetlerinin taşeron firmalara bırakılmasıdır. Taşeron şirketler kurdurup buralarda depozito malların geri dönüşüm işleri yaptırılacaktır, ortada çok ciddi bir rant olduğu açıktır (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 2020: 61-62).</p>

HDP Grubu adına yapılan konuşmalarda da “şirket projesi” ifadesi kullanılarak, retorik olarak piyasa-devlet birlikteliğine göndermede bulunduğu söylemek mümkündür. “Paralel bakanlık” metaforu ile Ajans’ın yetkilerinin bir bakanlık kadar fazla olduğu vurgulanarak, Ajans’ın yapısı ve işleyişi eleştirilmiştir. Konuşma içerisinde “şirket” ifadesi birkaç kez kullanılarak ve Ajans’ın “rant alanları inşa etme amacında” olduğu iddia edilerek, kullanılan bu sözcüksel stiller ile piyasa olgusuna çağrışımında bulunduğu çıkarımında bulunmak mümkündür.

Çalışmanın bu kısmında, ilgili kanuna muhalefet partilerinin koyduğu şerhler açısından bakıldığında ise ilk olarak CHP, HDP ve İyi Parti’nin Kanun metnine ilişkin hem biçimsel hem de içerik açısından önemli itirazlarda bulunduğu görülmektedir. CHP’nin muhalefet şerhinde ortaya konulan iddialardan ilki, Kanun Teklifinin İç Tüzüğe uygun olmayan biçimde gündeme alınması olmuştur. Diğer tartışma konusu ise Teklifte STK (Sivil Toplum Kuruluşları) gibi diğer paydaşların görüşünün yeterince alınmamış olmasıdır. Kanunla ilgili muhalefet tarafından ortaya konan şerhte önemli bir husus, Kanunun Torba Kanun kapsamında çıkarılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Muhalefet torba kanun şeklindeki düzenlemelerin Anayasa’ya aykırı olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla torba düzenleme biçiminde gerçekleşen ve İç Tüzük Kuralları dikkate alınmadan yapılan bu Kanun Teklifinin Anayasaya aykırı olduğu CHP’nin verdiği şerhte yer almıştır. Nitekim, CHP milletvekili ve Türk Anayasa hukukçusu İbrahim Kaboğlu tarafından Çevre Komisyonu’nda yapılan konuşmada şöyle bir ifade geçmiştir; “...O bakımdan, Anayasa Mahkemesinin denetimini torba kanun güçleştirdiği için, Anayasa’ya uygun denetimin amacına ulaşmasını engellediği için bu ciddi bir anayasallık sorunu yaratmaktadır” (Kaboğlu, 2020). HDP de Torba Yasa’nın yasama sürecini itibarsızlaştırdığının altını çizmekle birlikte, Ajans’ın kuruluşuna dair herhangi bir ifade ya da buna yakın

F. Kemahlı Garipoğlu

bir durumun ne 11. Kalkınma Planında, ne Bakanlığın en son Stratejik Planında, ne de hükümet programında yer almadığını belirtmiştir. İYİ Parti de benzer şekilde Torba Yasaların yasama sistematiğini bozduğunu ifade etmiş ve aceleyle getirilen teklif metnine yeterli aktörün katılamaması nedeniyle demokratik bir müzakerenin gerçekleştirilemediğini ifade etmiştir.

Ajans'ın kurulma amacına ve yapılmasına yönelik değerlendirmelerde İYİ Parti, Bakanlığın depozito yönetim sistemini hayata geçirememesi nedeniyle böyle bir kuruma gerek duyulduğunu, bunun ise Bakanlığın yeterince etkin işleyememesi anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte, depozito iade sistemlerinin diğer ülkelerde de merkeziyetçi biçimde yapıldığı belirtilmiş, bu anlamda Ajans'ın konumu "isabetli" olarak değerlendirilmiş ancak böyle bir yapının yozlaşma riski taşıdığı, dolayısıyla denetlenmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır. HDP'nin şerhinde ise Ajans'ın depozito sistemini kurmayı üstlenmesinin kabul edilemeyeceği, Ajans'ın "kâr amacı güden" bir kurum görünümünde olduğu gibi söylemler yer almıştır.

Ayrıca muhalefet partileri Ajans'ın tüzel kişiliğe sahip, özel hukuk hükümlerine tabi bir yapılanmayla Bakanlığın ilgili kurumu olduğunu açıklayan maddeyi sert biçimde eleştirmişlerdir. İYİ Parti bu yapılanmayla "paralel bir bakanlık" oluşturulduğunu ifade etmiştir. Ajans için paralel bakanlık ifadesi muhalefet tarafından sıklıkla kullanılan bir söyleme dönüşmüştür. CHP'li bir milletvekili tarafından kanun teklifinin görüşülmesi sırasında yapılan konuşmada şu ifadeler geçmiştir: "14 binden fazla personele sahip bir Bakanlığın varlığına rağmen bu kadroların teknik yeterliliklerinin artırılması yerine neden fazlaca yetki, kadro ve bütçe alan, mali muafiyetleri olan, denetim yetkisiyle Çevre ve Şehircilik Bakanlığına rakip hatta paralel bir kamu kurumu kurulması istenmiştir? (Ünlü, 2020).

Ajans'ın faaliyetlerine ilişkin olan 4. maddeye yönelik CHP'nin muhalefet şerhinde Ajans'ın böyle kapsayıcı bir isme karşılık vermesi için gerçekten çevre korumaya ilişkin görevleri üstlenmesi gerektiği belirtilmiş, böyle bir Ajans'ın kurulmasında yol gösterici olarak Avrupa Çevre Ajansı alındıysa bu kurum gibi "Türkiye Çevre Ajansı"nın da bağımsız bir idari statüde olması gerektiği eklenmiştir. CHP bu şerhi ile 1990 yılında kurulan, çevre ile ilgili sağlıklı, bağımsız bilgiler vermekle görevli AB kurumu olan; hava-su kirliliği, toprak, bitki örtüsü, fauna, arazi kullanım, doğal kaynaklar, atık yönetimi, gürültü, kimyasal eşyalar, kıyı alanları ve deniz kirliliği gibi birçok konuda çevre politikalarını geliştirme ve uygulama alanlarında bağımsız çalışmalar yürüten Avrupa Çevre Ajansı'na atıfta bulunmuştur (Duru, 2007).

Ajans'ın organlarının belirlendiği 5. maddeye yönelik de muhalefet partilerinden eleştiriler gelmiştir. CHP, Ajans organlarının belirlenmesiyle ilgili eleştirilerde bulunarak, bu belirlemenin bilimsel ve nesnel olmaktan çıkıp siyaseten olacağını ifade etmiştir. Burada CHP'nin ileri sürdüğü bir başka argüman ise herhangi bir denetim mekanizması olmayan Ajans'ın, iç denetimden de yoksun olması ve böylece yönetim kurulu faaliyetlerinin denetlenememesi riskinin ortaya çıkması olmuştur. HDP'nin sunduğu şerhte de Danışma Kurulu üyelerinin STK'lar ve meslek odalarından seçilecek bağımsız kişilerce oluşturulması gerektiği, yönetimde yer alacak kişiler için gerekli niteliklerin iyi bir şekilde tanımlanması ve Ajans'ta hem yönetim kademesinde hem de diğer kademelerde yer alacak tüm personelin çevre yönetimine giren alanlarda bilgi sahibi olması gerektiği ifade edilmiştir. İYİ Parti de Yönetim Kurulu ve Danışma Kurulu'nda yer alacak kimselerin yaş sınırları ve eğitimleri gibi niteliklerin belirsiz kaldığı, üst üste seçilip seçilmeme konusunda belirsizlik olduğu, bu durumun nepotizme yol açabileceği endişesini paylaşmıştır. Bununla birlikte Kanunun uygulanmasını açıklayan yönetmelikte, yönetim kurulu üyeleri için gerekli nitelikleri ve görevlendirme süreleri açıklanmış, üyelerin tekrar görevlendirilebileceği belirtilerek konu açıklığa kavuşturulmuştur.

Ajans personeline ödenecek ücretlerin düzenlendiği kanun maddesine yönelik HDP'nin verdiği şerhte ücret kriterlerinin olmadığı beyan edilmiştir. CHP'nin şerhinde ise Başkana uygulanan ücret ödemesinin çok yüksek olduğu, üyelere ve personele ödenecek ücretin kamuda ücret dengesini bozacağı, ayrıca kamu personelinin iki ya da daha fazla yerden maaş almasının doğru olmayacağı yönünde eleştiriler gelmiştir.

Ajans'ın gelirleri, bütçesi ve muafiyetlerinin yer aldığı bölüme de muhalefetten itirazlar yükselmiş ve şerh konusu yapılmıştır. Bağış ve yardım kısmına özellikle değinen muhalefet partileri, bu konuyla ilişkili çeşitli argümanlar ileri sürmüştür. İYİ Parti, bağış ve yardım yapacak kurumlarla iş ya da denetim ilişkisi olması halinde bu tür durumların kurumun özerkliğini zedeleyeceğini ve ileride de kamu yararına gölge düşüreceğinin altını çizmiştir. Ayrıca, Ajans'ın ileride önemli bir mali kaynağa sahip olacağı öngörüsünden hareketle böyle bir kaynağa

F. Kemahlı Garipoğlu

sahip örgütün Kamu İhale Kanunu kapsamı dışında sayılmasının doğru olmadığı açıklanmıştır. CHP de bu konuda İYİ Parti ile benzer şekilde, depozito sistemini kuran, işleten ve denetleyen yapı olarak Ajans'ın faaliyetlerini gerçekleştirirken Kamu İhale Kanunu'ndan muaf olmasını "faaliyetlerin özel sektöre ihalesiz bir şekilde verilmesi sürecinin" önünü açacağını iddia etmiştir. HDP ise çevreye zarar verenlerin Ajans'a bağış ya da yardım yapması ve buradan çıkar sağlamasına yönelik çekincelerini, koyduğu şerhte paylaşmıştır.

Ajans'ın muafiyet ve istisnalarının sıralandığı 9. maddeye itiraz HDP'den gelmiş ve kamu yararına çalışan diğer vakıf ya da dernekler vergi öderken, Ajans'ın vergiden muaf tutulmasını uygun görmediklerini belirterek, bu maddeyi eleştirmişlerdir.

Kanunun 14. Maddesinde belirtilen Ajans'a denetleme yetkisi verilmesi hükmünü, CHP eleştirmiş ve koyduğu şerhte Ajans'ın görev tanımı dışında bir denetleme yetkisine sahip olduğunu iddia etmiştir. İYİ Parti de kamusal bir yetki olarak tanımladığı denetim yetkisinin özel hukuk hükümlerine tabi bir kuruluşa devretmenin büyük sıkıntılara neden olacağını öngörmüştür.

SONUÇ

Çevre konusu ekonomi, siyaset ve yönetimin iç içe geçtiği, çok boyutlu, eşgüdüm içerisinde alınması gereken kesişimsel bir alana işaret eder. Bu nedenle ekonomi-politik alanın içerisinde sürdürülmeyen tartışmaların çevre sorunlarının çözümüne katkısı sınırlı olacaktır. Çevresel politikaların belirleniminde bir diğer kriter devletin sermaye ve çevre arasındaki ilişkideki konumlanışı ve rolüdür. Devlet bir yandan piyasanın taleplerini yerine getirmeye çalışırken diğer yandan sermaye için önemli bir kaynak olan çevrenin de korunmasını gerçekleştirmek için uğraş vermektedir. Bu çaba için düzenleyici, katılımcı ve piyasaya dayalı araçlardan yararlanan devlet bu mekanizmaları sermayenin lehine olacak biçimde işletmekte ve sermayenin krizlerini açacak bir finansallaşma ortaya çıkarmaktadır. Yönetimden yönetişime geçiş fikrinde dahi bu finansallaşma sürecinin hızlanmasına yönelik bir algı içine girilmiştir. Çevre, sermaye ve devlet arasında bahsi geçen bu ilişkilerin en güncel ve somut örneğini Türkiye'deki çevre örgütlenmesi içerisinde kendisine yeni yer bulan Türkiye Çevre Ajansı'nda görmek mümkündür.

Türkiye'de Ajans'ın kurulmasından önce dillendirilen, işleyişe geçen ve de Ajans'ın kurulmasına dayanak olan sürdürülebilir kalkınma, döngüsel ekonomi, sıfır atık, Yeşil Mutabakat gibi kavram, yaklaşım ve belgeler iktidar ve muhalefetin gündeminde sürekli yer almış ve olumlanmıştır. Bununla birlikte Türkiye Çevre Ajansı'nın kurulmasına ilişkin olarak iktidarın ve muhalefetin argümanları birbirinden uzaklaşmaktadır. İktidarın sıfır atık ve döngüsel ekonomi odaklı bakış açısıyla çevre meselelerinin serbest piyasa koşullarına uyarlanmasına yönelik bir yaklaşımı benimsemesi, dahası piyasanın yeri geldiğinde düzenlenmesinden sorumlu yeni bir aktör oluşturması muhalefet tarafından sürdürülebilir kalkınma, döngüsel ekonomi gibi argümanlarla uyuşturulmamaktadır. Bir bakıma iktidarın bu kurumsal yapıyla çevresel değerleri yine büyümeye feda edeceği, hatta yeni gelir kalemleri için yeni fırsatlar yaratan bir kurumsallaşmanın söz konusu olduğu yönünde muhalefet kanadında yaygınlaşan bu kabul içselleştirilmiş durumdadır. Bu bakımdan konu Türkiye Çevre Ajansı'na geldiğinde derin bir ayrışma görülmektedir.

Ajans'ın teşkilat yapısı, bütçe ve mali yapısı, denetimi, Ajans'ın özel hukuk hükümlerine tabi olması, Yönetim Kurulu üyelerinin Bakan tarafından belirlenmesi, Kamu İhale Kanunu'ndan muaf tutulması eleştirilerin yoğunlaştığı hususlardır. Ayrıca, Ajans'ın eleştirilen yönlerinin partiler tarafından çeşitli benzetmeler yoluyla nitelendiği belirtilebilir. Örneğin CHP tarafından Ajans'ın işleyişinin «rant» kelimesiyle nitelendiği, İyi Parti tarafından «Paralel Bakanlık», HDP tarafından ise «Şirket Projesi» nitelemesi kullanılmıştır. Bunların dışında tutanaklarda şirket, rant kelimeleri Meclis'te grubu bulunan muhalif partiler tarafından sıkça tekrarlanmıştır.

CHP tarafından Avrupa Çevre Ajansı örnek gösterilerek Ajans'ın bağımsız idari bir statüde olması gerektiği yönünde şerh düşülmüştür. Ayrıca personele ödenecek ücretler ile Ajans'ın gelir, bütçe ve muafiyetler konusunda özellikle bağış ve yardımların Ajans'ın özerkliğine zarar vereceği, özel sektörün çıkar sağlama yönündeki baskılarının artacağı, kayırmacılığın pekişeceğine ilişkin olarak muhalefet partileri tarafından şerh düşülmüştür. Diğer yandan Ajans'ın vergiden muaf olması, denetim yetkisinin hem görev tanımı dışına taşması hem de özel hukuka tabi bir çerçevede düşünülmesi muhalefet partileri açısından önemli eleştirel argümanlar olarak sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- Akyol, M. (2020, 03 Aralık). Çevreye de "Varlık Fonu" geliyor: Çevre Ajansı, Evrensel Gazetesi, Elde edilme tarihi: 9 Aralık 2022, <https://www.evrensel.net/haber/420258/cevreye-de-varlik-fonu-geliyor-cevre-ajansi>
- Ayman Güler, B. (2005). *Devlette Reform Yazıları*, Ankara: Paragraf Yayınevi.
- Bal, H., Algan, N., Özdemir, P. (2015). Yeni Kurumsalci Perspektifte Çevresel Yönetişim ve Kurumsal Çerçevenin Önemi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16/2, 179-191.
- Başkaya, F. (2015). *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Bayramoğlu, S. (2014). *Yönetişim Zihniyeti-Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Brinn, G. (2022). "The Path Down To Green Liberalism". *Environmental Politics*, 31(4), 643-662.
- Chilton, P. (2004). *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. Routledge, London.
- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Tarihçemiz, Elde Edilme Tarihi: 13.01.2023, <https://csb.gov.tr/tarihcemiz-i-7012>
- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Teşkilat Şeması, Elde Edilme Tarihi: 13.01.2023 <https://www.csb.gov.tr/teskilat-semasi>
- Dedeoğlu, E. (2012). Çevre ve Şehircilik Bakanlığının Kurulması Koordinasyon Meselesini Çözer mi?, TEPAV Politika Notu, Elde Edilme Tarihi: 13.03.2023, https://www.tepav.org.tr/upload/files/1326790094-3.Cevre_ve_Sehircilik_Bakanligi_nin_Kurulmasi_Koordinasyon_Meselesini_Cozer_mi.pdf
- Dobson, A. (2016). *Ekolojizm*. (Çev: C. Yücel), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Duru, B. (2007). "Avrupa Birliği Çevre Politikası", *Avrupa Birliği Politikaları*, (Der: Ç. Erhan, D. Senemoğlu), İmaj Yayınevi, Ankara.
- Eckersley, R. (1995). "Markets, the State and the Environment: An Overview". *Markets, the State and the Environment*, (Ed: R. Eckersley), Palgrave, London.
- Ercan, F. (2012). *Modernizm, Kapitalizm ve Az gelişmişlik*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Esgün, İ. U. (1999). "Makro İktidar, Mikro İktidar ve Hukuk", *Birikim Dergisi*, Sayı 118, Elde Edilme Tarihi: 12.12.2022, <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-118-subat-1999/2312/makro-iktidar-mikro-iktidar-ve-hukuk/5341>
- Fairclough, N. (2003). "Dil ve İdeoloji", (Çev: B. Çoban), *Söylem ve İdeoloji*, (Haz: B. Çoban, Z. Özarslan), İstanbul, Su Yayınları.
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Goodin, R. E. (1992). *Green Political Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Gülcan, D. T. (2018). "Ekolojik Kriz Karşısında Devletin Rolü Üzerine İdeolojik Bir Tartışma". *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 15(59), 49-63.
- Güngen, A. R. (2015). "Çevresel Finansallaşma ve Devletin Rolü", *Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat*, (Der: H. Mıhçı), NotaBene Yayınları, Ankara.
- Hardin, G. (1968). "The Tragedy of the Commons", *Science*, 162-3859, 1243-1248.
- Hausknost, D., Hammond, M. (2020). "Beyond the Environmental State? The Political Prospects of a Sustainability Transformation", *Environmental Politics*, 29 (1), 1-16.
- Hepburn, C. (2011). "Environmental Policy, Government, and the Market". *Oxford Review of Economic Policy*. 26(2), 117-136.
- Isabela, F., Fairclough, N. (2012). *Political Discourse Analysis: A Method for Advanced Students*, New York, Routledge.
- İyi Parti (2021). O Kirli Çarkı Haramzadelerin Başında Kıracağız. Grup Konuşmaları, Elde Edilme Tarihi: 27.12.2022, <https://iyiparti.org.tr/o-kirli-carki-haramzadelerin-basinda-kiracagiz>
- Jessop, B. (2007). *State Power*, Polity Press, Cambridge.

F. Kemahlı Garipoğlu

- Kaboğlu, İ. Ö. (2020). Komisyon Tutanakları: 2/3133 Esas Numaralı Türkiye Çevre Ajansının Kurulmasıyla İlgili Bazı Konularda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi, 14/10/2020 tarihli Çevre Komisyonu Görüşmeleri, https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.mv_goruntule?pTutanakId=36834
- Lundqvist, L. J. (2001). "A Green Fist in a Velvet Glove: The Ecological State and Sustainable Development". *Environmental Values*, 10(4), 455–472.
- Mıhçı, H. (2015). "Giriş: Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat", *Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat*, (Der: H. Mıhçı), NotaBene Yayınları, Ankara.
- Mısır, A., Arıkan, O.A. (2022). "Avrupa ve Türkiye'de Sıfır Atık Yönetimi ve Döngüsel Ekonomi". *Çevre, İklim ve Sürdürülebilirlik*, 1(1), 69-78.
- Mutlu, A. (2008). "Ekolojik Sorunlara Karşı Benimsenen Yaklaşımlarda Yönetim Düşüncesi". *Amme İdaresi Dergisi*, 41(4), 101-123.
- Özdek, Y. (2011). *Şirket Egemenliği Çağı-Sosyal Devletten Ceza Devletine*, NotaBene Yayınları, Ankara.
- Pearce, D. (2002). "An Intellectual History Of Environmental Economics". *Annual Review Of Energy And The Environment*, 27(1), 57-81.
- Resmî Gazete (1978). Resmî Gazete 12/08/1978, sayı:16375.
- Resmî Gazete (1983). Resmî Gazete 11/08/1983, sayı:18132.
- Resmî Gazete (1989a). Resmî Gazete 09/11/1989, sayı: 20337
- Resmî Gazete (1989b). Resmî Gazete 13/11/1989, sayı: 20341
- Resmî Gazete (1991). Resmî Gazete 21/08/1991, sayı: 20967.
- Resmî Gazete (2003). Resmî Gazete 08/05/1983, sayı: 25102.
- Resmî Gazete (2011a). Resmî Gazete 04/07/2011, sayı: 27984.
- Resmî Gazete (2011b). Resmî Gazete 17/08/2011, sayı: 28028.
- Resmî Gazete (2018). Resmî Gazete, 10/07/2018, sayı: 30474
- Resmî Gazete (2020). Resmî Gazete, 24/12/2020, sayı: 31350.
- Resmî Gazete (2021a). Resmî Gazete 29/10/2021, sayı: 31643.
- Resmî Gazete (2021b). Resmî Gazete 15/04/2021, sayı: 31455.
- Şahin, Ü. (2017), "Yeşil Düşünceden Yeşil Ekonomiye", *Yeşil Ekonomi*, (Ed: A. A. Aşıcı, Ü. Şahin), Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul.
- Tan Gülcan, D. (2018). "Ekolojik Kriz Karşısında Devletin Rolü Üzerine İdeolojik Bir Tartışma", *Uluslararası İlişkiler*, 13(59), 49-63.
- TBMM Genel Kurul Tutanağı, (2020). Elde Edilme Tarihi: 25.01.2023, <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=86df841a-c00d-451e-a2b8-0185ceac6252&BaslangicSayfa=43&BitisSayfa=43>
- Tekeli, İ., Ataöv, A. (2017). *Sürdürülebilir Toplum ve Yapılı Çevre-Stratejiler Yelpazesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- TMMOB (2020). Türkiye Çevre Ajansının Kurulması ve 2872 Sayılı Kanun'da Değişiklik Yapan Kanun Teklifi Hakkında ÇMO Görüşü, Elde edilme tarihi: 08.11.2022, <http://www.tmmob.org.tr/icerik/turkiye-cevre-ajansinin-kurulmasi-ve-2872-sayili-kanunda-degisiklik-yapan-kanun-teklifi>
- TRT Haber (2021a). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Yeşil Ekonomi için ilave tedbirleri hayata geçireceğiz. (16 Ağustos 2021). Elde Edilme Tarihi:11.12.2022, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-yesil-ekonomi-icin-ilave-tedbirleri-hayata-gecirecegiz-602318.html>.
- TRT Haber (2021b). Emine Erdoğan: Daha iyi bir dünyaya yeşil ekonomiyle ulaşabiliriz. (7 Aralık 2021). Elde Edilme Tarihi: 13.12.2022, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/emine-erdogan-daha-iyi-bir-dunyaya-yesil-ekonomiyle-ulasabiliriz-633525.html>.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2020). Konya Milletvekili Selman Özboyacı ve Gaziantep Mehmet Sait Kirazoğlu ile 60 milletvekilinin Türkiye Çevre Ajansının Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/3133) ve Çevre Komisyon Raporu, Yasama Dönemi: 27, Yasama Yılı: 4, Sıra Sayısı: 232, TBMM Basımevi.

F. Kemahlı Garipoğlu

- Türkiye Çevre Ajansı (2022a). Depozito Yönetim Sistemi Nedir?, Elde Edilme Tarihi: 10.12.2022, <https://www.tuca.gov.tr/sayfa/depozito-yonetim-sistemi-nedir>.
- Türkiye Çevre Ajansı (2022b). Misyonumuz&Vizyonumuz, Elde Edilme Tarihi 28.11.2022, <https://www.tuca.gov.tr/sayfa/misyonumuz-vizyonumuz>
- Türkiye Çevre Ajansı (2022c). Organizasyon Şeması, Elde Edilme Tarihi: 15.12.2022, <https://www.tuca.gov.tr/sayfa/organizasyon-semasi>
- Ünlü, B. (2020). Türkiye Çevre Ajansının Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi münasebetiyle, (23.12.2020) Genel Kurul Konuşması, Elde Edilme Tarihi: 15.11.2022, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_kurul.cl_getir?pEid=94160
- Üzelgün, M.A., Küçükkural, Ö. ve Oruç, R. (2020). Argüman Analizinde Dört Yaklaşım: Toulmin Modeli, Pragma-Diyalektik, Politik Söylem Analizi ve Argüman Kaynakları Modelinin bir Karşılaştırması, *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences*, 59, 265-297.
- Van Dijk, T. A. (1997). What is Political Discourse Analysis?, *Political Linguistics*, (Ed. J. Blommaert, C. Bulcaen), *Belgian Journal of Linguistics*, 11(1), 11-52.
- Van Dijk, T. A. (2002). "Political Discourse and Political Cognition." *Politics as Text and Talk: Analytic approaches to political discourse*, (EdtPaul Chilton, Christina Schäffner), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 203-237. Elde Edilme Tarihi: 02.12.2022, <https://www.cda20plus.humanities.uva.nl/wp-content/uploads/2014/08/van-Dijk-Political-discourse-and-political-cognition.pdf>
- Van Dijk, T. A. (2003). *Political Discourse and Ideology*. Elde Edilme Tarihi: 02.12.2022, http://opendata.dspace.ceu.es/bitstream/10637/6038/1/N_I_pp207_225.pdf
- Van Dijk, T. A. (2015). "Critical Discourse Analysis", *The Handbook of Discourse Analysis*, (Ed. D. Tannen, H. E. Hamilton, D. Schiffrin), John Wiley & Sons, Inc. Published, 466-485.
- Wikipedia, Inventio Maddesi, Elde Edilme Tarihi: 19.03.2023, <https://en.wikipedia.org/wiki/Inventio#Topoi>
- Wissenburg, M. (1998). *Green Liberalism: The Free and The Green Society*, Londra: UCL Press.
- World Commission On Environment And Development (1987). *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford.
- Yıldız Karakoç, D. (2022). "Sürdürülebilirlik ve İklim Değişikliğiyle Mücadele Açısından Döngüsel Ekonomiye Bakış", *Sürdürülebilir Kalkınma politikaları Çerçevesinde Döngüsel Ekonomiye Bakış*, (Ed. A. Özpolat, F. Nakipoğlu Özsoy), 71-94.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:25.02.2022 ✓Accepted/Kabul:20.02.2023

DOI:10.30794/pausbed.1079117

Research Article/Araştırma Makalesi

İrmiş, A., Demirel, A. ve Mengüloğlu, M. A. (2023). "Porter'in Jenerik Rekabet Stratejilerinin Ürün ve Süreç Açısından Analizi: Zincir Marketler Örneği", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 57, Denizli, ss. 59-80.

PORTER'İN JENERİK REKABET STRATEJİLERİNİN ÜRÜN VE SÜREÇ AÇISINDAN ANALİZİ: ZİNCİR MARKETLER ÖRNEĞİ

Ayşe İRMIŞ*, Ayten DEMİREL**, Mehmet Ali MENGÜLOĞLU***

Öz

Rekabetin hızla arttığı perakende sektöründe zincir marketlerin varlıklarını devam ettirebilmeleri, rekabet stratejilerini kullanma yeteneklerine bağlıdır. Çalışmanın amacı Türkiye'de perakende sektöründe faaliyet gösteren ve kendi kategorilerinde pazar payları gelişimi ve yoğunlaşma oranları açısından ilk sırada yer alan iki zincir marketin sektörde uyguladıkları rekabet stratejilerini ürün ve süreç açısından araştırmaktır. Bu kapsama dahil olan Migros ve BİM zincir marketlerinin 2020 faaliyet raporları dikkate alınarak, rekabet stratejilerinin analiz edilmesi için durum çalışması araştırması yapılmıştır. Analiz sonucunda her iki firmanın da ürün ve süreçlerinde hem maliyet liderliği stratejisi hem de farklılaştırma stratejisi uyguladıkları, ancak farklılaştırma stratejisini maliyet liderliği stratejisine göre daha fazla uyguladıkları görülmüştür. BİM maliyet liderliği stratejisini MİGROS'a göre nispeten daha fazla kullanırken, MİGROS süreçte farklılaştırma stratejisini BİM'e göre nispeten daha fazla kullanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Rekabet stratejileri, Zincir marketler, Arada kalan firmalar.

AN ANALYSIS OF PORTER'S GENERIC COMPETITIVE STRATEGIES IN TERMS OF PRODUCT AND PROCESS IN CHAIN MARKETS

Abstract

The endurance of chain markets in the retail sector, where competition is increasing rapidly, depends on their ability to use competitive strategies. The study aims to investigate the competitive strategies of two chain markets operating in the retail sector in Türkiye, which rank first in terms of market share development and concentration ratios in their categories, in terms of product and process. A case study research was conducted to analyze the competitive strategies of the Migros and BİM chain markets included in this scope, considering their 2020 annual reports. The results of the analysis show that both companies apply both cost leadership and differentiation strategies in their products and processes, but they apply differentiation strategy more than cost leadership strategy. While BİM uses cost leadership strategies relatively more than MİGROS, MİGROS uses process differentiation strategies relatively more than BİM.

Keywords: Competitive strategies, Chain markets, Stuck in The Middle Firm.

*Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: airmis@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9088-4529>)

**Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi, Tavas Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, DENİZLİ.

e-posta: ademirel@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0252-5911>)

*** Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, DENİZLİ.

e-posta: mmenguloglu14@posta.pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-3157-853X>)

GİRİŞ

Porter (1980), firmaların sektörde ayakta kalabilmesi için rekabet avantajı elde etmesini sağlayan 'rekabet stratejilerini' ortaya koyduğundan beri kavram stratejik yönetim alanında araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Birçok çalışmada Porter'ın (1980) görüşleri desteklenmiş olsa da kavramın eleştiriye açık yönleri bulunmaktadır (Moon vd., 2014: 205). Porter (1980), firma yöneticilerinin veya sahiplerinin stratejik seçimini etkileyen ana faktörleri sektöre yeni girecek firmalar ve oluşturdukları tehditler, ikame ürünlerin tehdidi, müşterilerin pazarlık gücü, tedarikçilerin pazarlık gücü ve mevcut firmalar arasındaki rekabetin yoğunluğu olarak ifade etmiştir. Bu beş güce bağlı olarak firmaların maliyet liderliği, farklılaştırma ve odaklanma stratejilerini kullanmaları gerektiği ileri sürülmüştür (Omsa vd., 2017: 10). Porter'a (1985) göre, bu stratejiler bir firmanın müşterileri için değer yaratmasını ve sürdürülebilir rekabet avantajı oluşturmasını sağlamaktadır (Kinyuira, 2014: 96).

Firmalar, rekabet avantajı elde etmek için düşük maliyetler yoluyla maliyet liderliği, benzersizlik yoluyla farklılaştırma ve dar pazar segmentlerini hedefleyerek ve düşük maliyetleri veya benzersizliği vurgulayarak odaklanma stratejileri izleyebilirler. Maliyet liderliği stratejisiyle işletmeler değer zinciri analizi yaparak, verimliliği artıracak faaliyetlerle maliyetleri düşürür ve müşteri nezdinde değer yaratır. Farklılaştırma stratejisinde ise işletmeler değer zinciri analizi yaparak bir veya birden çok fonksiyonda ve fonksiyonun çıktısında müşteri nezdinde değer yaratacak farklılaşmayı gerçekleştirir. Maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejisi daha büyük bir pazar için söz konusu olurken, odaklanma stratejisi dar bir pazar segmentinde maliyet liderliği veya farklılaştırma stratejisinin uygulanmasını ifade etmektedir. Porter'ın bir uçta düşük maliyetin diğer uçta da farklılaşmanın olduğu strateji seçeneklerini açıklarken, taktiklerden yeterince bahsetmemesinin, stratejilerin uygulayıcısı olan yöneticiler için kararsızlık sebebi olacağı düşünülmektedir. Teorideki bu eksiklik, özellikle stratejilerin uygulanması aşamasında, yöneticilere yeterince rehberlik edememesine sebep olarak gösterilmektedir (Akan vd., 2006: 43).

Porter'a göre firmalar, kaynaklarını bu stratejilerden yalnızca birine ayırmalıdır çünkü firmaların aynı anda birden fazla genel strateji izlemeye çalışması onların ortada kalmalarına sebep olacaktır (Kim vd., 2004: 571). Gilbert ve Strebel'e göre (1988) ise maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejisi birbirini dışlayan unsurlar olarak görülmemelidir. Pettigrew ve Whipp (1991), "tek bir rekabet avantajına ilişkin popüler nosyonun en iyi ihtimalle yanlış, en kötü ihtimalle endişe verici" olduğunu ve "tüm umutları ve kaynakları tek bir ana yeteneğe bağlamanın" tehlikeli bir durum olduğunu belirtmektedirler. Keza, Cronshaw, Davis ve Kay (1994) da maliyet liderliği stratejisinin ve farklılaştırma stratejisinin başarılı bir şekilde birleştirilmesinin daha iyi olacağını düşünmektedirler (Dostaler ve Flouris, 2006: 22-23).

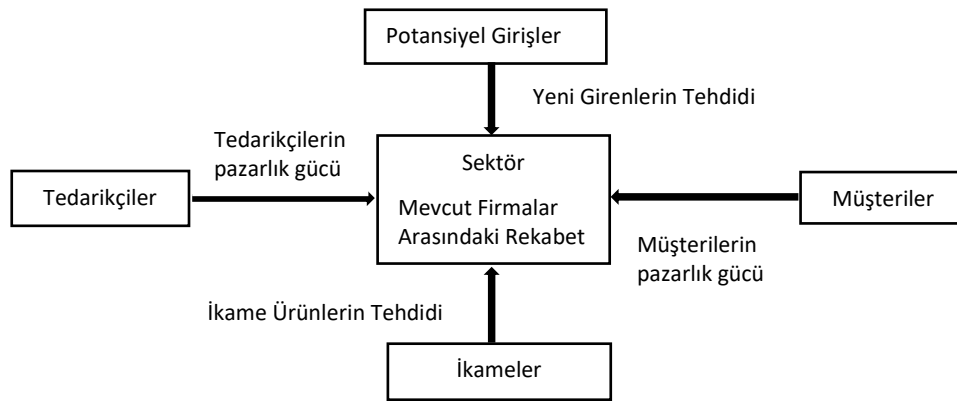
Zincir marketler, içinde bulunduğu rekabet ortamına ve değişen pazar şartlarına bağlı olarak sektörde varlıklarını devam ettirmek ve rekabette öne geçmek için stratejilerini belirlemekte ve uygulamaktadırlar. Özellikle son zamanlarda dünya ticaretinin küre-yerel (glokal) bir boyut kazanması, teknolojik gelişmelerin rekabette sağladığı avantajlar, yalnızca uluslararası değil ulusal ve yerel market sayılarındaki artış ve ürün yaşam seyrinin giderek kısılması perakendecilik sektöründeki farklı alanlarda değişiklikler meydana getirmiştir. Yine de zincir marketlerin satış hacimleri düşmemiş, aksine uyguladıkları stratejilerle çevreye uyum sağlamışlardır (Özdemir ve Çırağ, 2018: 263). Perakendecilik sektöründeki dinamik ortamın daha etkili olacağı ve firmaların önümüzdeki süreçte büyümeye devam edecekleri ifade edilmektedir. Bu da potansiyel rakiplere sektörü cazip hale getirirken firmalar için bir tehdit unsuru olarak rekabetin daha yoğun olacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla firmaların kaçınılmaz olarak içinde bulunacakları böyle bir ortamda sattıkları ürünler, bunların fiyatları ya da rakiplerinden farklılaşması yeterli görünmemektedir (Bülbül vd., 2016: 260).

Bu araştırmada ilk olarak Porter'ın beş güç modeli ve rekabet stratejileri açıklanmıştır. Araştırmanın yöntem kısmında ise perakendecilik sektöründe 'mağaza formatı indirim olan' bir zincir market ile 'mağaza formatı indirim olmayan' bir zincir marketin rekabet stratejilerinden hangilerini kullandıkları ve nasıl uyguladıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda sektördeki iki güçlü rakip olan ve 'mağaza formatı indirim olan' BİM ile 'mağaza formatı indirim olmayan' Migros'un (Türkiye HTM Perakendeciliği Sektör İncelemesi Ön Raporu, 2021: 14-19) 2020 yılına ait faaliyet raporlarına ulaşılarak çalışma yürütülmüştür. Elde edilen veriler incelenerek araştırmanın bulguları açıklanmıştır. Ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilerek tartışılmıştır.

1. PORTER'İN BEŞ GÜÇ MODELİ

İşletmeler açısından strateji, çeşitli faaliyetlerden oluşan fark ve değer yaratan bir konum oluşturulmasıdır (Firoz Suleman vd., 2019: 168). Özellikle 1970'li yılların sonlarından itibaren, firmaların belirsizliğin ve rekabetin yoğun olduğu ortamdaki rekabetçi davranışları ve hayatta kalabilmeleri veya durgunluk dönemindeki davranışları, araştırmacıların ilgisini çekmiştir (Tansey vd., 2014: 705). Geçmişten günümüze kadar firmaların sürdürülebilir rekabet avantajını nasıl elde ettiğine yönelik yapılan araştırmalar ve analizler stratejik yönetimin odağı olmuştur.

İşletmelerin yoğun rekabet ortamında varlığını devam ettirebilmesi için rekabetin unsurlarını ve stratejileri iyi bilmeleri ve doğru yönetmeleri gerekmektedir. Bunlar arasında en sık kullanılanı Michael Porter'ın beş güç modeli ve rekabet stratejileridir (Bordean vd., 2011: 502). Porter'ın (1980) beş güç modeli, rekabetin temellerinin derinlemesine bir değerlendirmesidir (Ishmuratova, 2012: 22). Porter rekabetin kaynağını oluşturan bu beş gücü (Şekil 1), sektöre yeni girecek firmalar ve oluşturdukları tehditler, ikame ürünlerin tehdidi, müşterilerin pazarlık gücü, tedarikçilerin pazarlık gücü ve mevcut firmalar arasındaki rekabet olarak ifade etmektedir (Grundy, 2006: 214).

Şekil 1: Porter'ın beş güç modeli

Kaynak: Porter, 1980: 31

Rekabetin kaynağı olan bu faktörlerin gücü sektörden sektöre farklılık gösterir (Porter, 2008: 27). Her bir gücün yoğunluğu, bir sektörde beklenen ortalama kârlılık seviyesini büyük ölçüde belirler ve bunların ayrı ayrı ve birlikte tam olarak anlaşılması, firmaların stratejik kararlarını ve rekabetçi konumunu nasıl iyileştirebileceğini değerlendirmede oldukça etkilidir (Indiatsy vd., 2014: 77).

1.1. Sektöre yeni girecek firmalar ve oluşturdukları tehditler

Porter potansiyel rakiplerin tehdidini, sektöre giriş engelleriyle doğrudan ilişkili olarak tanımlamaktadır. Rekabeti yönlendiren ve sektörün kârlılığını etkileyen unsurun yalnızca yeni rakiplerin fiili girişi değil, sektöre yeni girenlerin veyahut girme potansiyeli olanların tehdidi olduğunu ifade etmektedir (Pringle ve Huisman, 2011: 42). Giriş engellerinin yüksek olduğu sektörlerde, yeni girenlerin ya da girme niyeti olanların yaratacağı tehdit düşük olacaktır (Pringle ve Huisman, 2011: 39). Giriş engelleri, sektördeki tüm firmaları yeni girenlerden eşit olarak korur ve karşılıklı bağımlılığın tanınmasının meyveleri de tüm firmalara simetrik olarak yansır (Porter, 1979: 214). Porter (1980) bu engelleri 'ürün farklılaştırma', 'ölçek ekonomileri', 'sermaye gerekleri', 'ölçekten bağımsız maliyet dezavantajları', 'dağıtım kanallarına erişim' ve 'devlet politikaları' olarak tanımlamıştır (Güngören ve Orhan, 2013: 206).

1.2. İkame ürünlerin tehdidi

İkame, bir sektördeki ürünün aynı veya benzer işlevinin farklı bir şekilde yerine getirilmesidir (Porter, 2007: 6-7). İkame ürünlerin meydana getirdiği tehdit, müşterilerin aynı temel ihtiyacı karşılamak için yönelebilecekleri farklı ürün veya hizmet türlerinin görece fiyat-performans oranlarına bağlıdır (Karagiannopoulos vd., 2005: 69). İkame ürünler veya hizmetler, bir sektördeki firmaların talep edebileceği fiyatlara tavan koyarak sektörün kâr

potansiyelini sınırlar. Bir endüstride kârlılık ve büyümenin devamlılığının sağlanabilmesi için, performans veya pazarlama yoluyla ikame edilebilecek ürünlerin dikkate alması gereklidir (Porter, 2007: 6-7).

1.3. Tedarikçilerin pazarlık gücü

Tedarikçilerin pazarlık gücü işletmelerin girdilerini temin ettikleri piyasadaki rekabet gücüyle ilgilidir. Hammadde, işçilik, ara mamul ve hizmet vb. bileşenler söz konusu olduğunda tedarikçiler, firma üzerinde güç kaynağı oluştururlar. Tedarikçiler firmayla çalışmayı reddedebilir veya benzersiz kaynaklar için aşırı yüksek fiyatlar talep edebilirler (Porter, 1980). Pazarda gücü elinde tutan tedarikçiler fiyatları yükselterek kalite ve hizmetleri sınırlayarak veya maliyetleri sektördeki tedarik hiyerarşisinde daha altta bulunan katılımcılara kaydırarak kendileri için daha fazla değer yaratırlar (Porter, 2008: 29). Sektörde ürünün az sayıda ikamesi varsa ve çok sayıda müşteri karşısında az sayıda tedarikçi bulunuyorsa tedarikçiler kendileri için daha çok değer yaratabilir ve fiyatları yüksek tutabilir (Pringle ve Huisman, 2011: 39).

1.4. Müşterilerin pazarlık gücü

Müşteriler, daha düşük fiyat, daha yüksek kalite ve daha iyi hizmet için firmalar üzerinde baskı oluşturarak (Andriotis, 2004: 132), rekabeti ve sektörün kârlılığını etkilerler. Farklılaşmamış, gelirlerine göre pahalı ve ürün performansının yüksek olduğu ürünlerin bulunduğu endüstrilerde müşteriler fiyata daha duyarlı olma eğilimindeyken (Porter, 2007: 6), müşterilerin az, ürünlerin standart ve firma değiştirme maliyetlerinin düşük olduğu sektörde müşterilerin pazarlık gücü daha yüksektir (Koçoğlu ve Kantar, 2016: 3). Müşterilerin daha iyi kalite ve daha iyi hizmet talep ederek veya fiyatları aşağı çekerek elde ettikleri pazarlık gücü tedarikçilerle yapılacak pazarlık gücünü de etkiler. Müşterilerin pazarlık gücünden dolayı sektördeki tedarikçiler (firmalar) birbiriyle daha sert bir şekilde rekabet etmeye zorlanır (Pringle ve Huisman, 2011: 39).

1.5. Mevcut firmalar arasındaki rekabet

Bu güçte önemli olan husus rakiplerin sayısı ve kabiliyetidir. Çok sayıda rakip varsa ve onlarla benzer mal veya hizmetler sunuluyorsa, şirketlerin büyük olasılıkla çok az gücü olacaktır, çünkü müşteriler iyi bir anlaşma almazlarsa kolayca başka bir firmaya gidebilirler (Aydın, 2017: 384). Firmalar fiyatta veya ürün geliştirmede ya da müşteri hizmetlerini farklılaştırmada sektörde rakiplerine göre rekabet üstünlüğü elde edebilirler. Rakipler arasındaki rekabetin şiddeti, fiyatları etkilemekle birlikte rekabet etme maliyetlerini ve sektörün potansiyel kâr düzeyini de etkilemektedir (Akmermer ve Ayyıldız, 2016: 54). Piyasadaki birçok kaliteli ürün için sunulan tercih seçeneği nedeniyle, doğrudan bir rekabet hâkimdir ve bu sayede müşteriler, tercih ettikleri en iyi ürünü farklı bir firmadan çok kolay bir şekilde tercih seçeneğine sahip olurlar (Pawar ve Hole: 1438).

2. PORTER'IN REKABET STRATEJİLERİ

Firmaların ayakta kalabilmesi için bir zorunluluk olarak varsayılan rekabet stratejileri (Ayaga ve Nnabuko, 2019: 65), firmaların belirli bir sektördeki rekabet güçlerini dikkate alarak, nasıl rekabet ettiğini gösterir (Gorondutse ve Hilman, 2014: 1673). Porter (1980), firmaların belirli bir sektörde konumlarını devam ettirebilmesi, başarılı olabilmesi ve rakiplerinden daha iyi performans gösterebilmesi için belirli stratejik yaklaşımları benimsemeleri ve bu stratejileri uygulamaları gerektiğini öne sürmektedir (Nandakumar vd., 2011: 232).

Porter, bir sektörde firmaların sürdürülebilirliklerini sağlayacak bir konum yaratması ve rakiplerinden daha iyi performans gösterebilmesi için üç genel strateji geliştirmiştir. Bu stratejilerden ilki olan maliyet liderliğinde, kaliteyi ön planda tutmasa da firmaların rakiplere göre düşük maliyetli ürün/hizmet sunması gerektiği vurgulanır. İkinci strateji olan farklılaştırma stratejisinde, firmanın sektörde benzersiz bir ürün/hizmet ortaya koyması gerektiği belirtilir. Üçüncüsü olan odaklanma stratejisinde ise firmaların belirli bir müşteri grubuna, coğrafi pazarlara veya ürün hattı bölümlerine odaklanması gerektiği ifade edilir (Dess ve Davis, 1984: 469). Porter, bu stratejilerin firmalara başarı sağlayacağını belirtmekte ancak getirdiği avantajların birbirinden ayrı alternatifler olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Çünkü her biri farklı kaynaklar ve organizasyonel yapılandırma gerektirir. Yalnızca birine odaklanabilen firmalar üstün performans elde edebilir (González-Benito ve Suárez-González, 2010: 1028).

2.1. Maliyet liderliği stratejisi

Maliyet liderliği stratejisi, bir firmanın rakiplerine göre daha düşük maliyetle ürün ve hizmet sunarak, rekabet avantajı elde etme girişimidir (Gyampah ve Acquaaah, 2007: 579; Firoz Suleman vd., 2019: 168). Porter, maliyet liderliği yaklaşımının, araştırma ve geliştirme, satış gücü, hizmet ve reklam gibi alanlarda maliyet azaltma, sıkı maliyet ve genel gider kontrolü ve maliyet minimizasyonu için güçlü bir arayış gerektirdiğini ileri sürer. Bu strateji, ürün kalitesi veya hizmetten ziyade verimlilik yoluyla rakiplerinden daha iyi performans göstermeye odaklanır (Tansey vd., 2014: 708). Maliyet liderliği stratejisi, bir ürün tasarlandığında, üretildiğinde ve pazarlandığında uygulanır (Allen, 2006: 435-436). Fiyata önem veren müşteriler için düşük maliyetli ve standart ürünlerin üretilmesi amaçlanır (İslami vd., 2020: 3). Maliyet liderliği ile firmalar düşük maliyetle üretim yaptığı için sektöre yeni firmaların girişi de zorlaşmaktadır. Bunun yanı sıra firmalar ürün/hizmetleri rakiplerine göre daha düşük fiyatlandırırken kendisini birçok dış faktöre karşı da korumuş olur (Wicker vd., 2015: 287). Dolayısıyla maliyet liderliği stratejisi sektöre giriş, rekabet, ikameler, tedarikçiler ve müşteriler olmak üzere beş tehdidin etkisini azaltarak bir firma için değer oluşturabilir (Awade, 2014: 702).

2.2. Farklılaştırma stratejisi

Farklılaştırma, benzersiz bir ürün veya hizmetin geliştirilmesini ifade eder. Bu ürünler, ayırt edici özellikleri nedeniyle rakip ürünlerle karşılaştırıldığında üstünlüklere sahip olurlar (Pulaj vd., 2015: 274). Firmalar, ürün/hizmet niteliklerinde farklılaşarak, firma ile müşterileri arasındaki ilişkilerinde ürünü özelleştirerek, tüketici pazarlama anlayışında farklılaşarak ve ürün dağıtımı ve servis gibi konulara odaklanarak farklılaştırma stratejisi uygulayabilir (Peker vd., 2016: 15). Burada ürün veya hizmetin müşterilere üstünlük, değer ve farklılık sağlaması ya da müşterilerin ihtiyacını tam olarak karşılaması halinde farklılaştırma stratejisinin başarılı olduğu söylenebilir. Ancak farklılaşmanın müşteriler nezdinde tam olarak ne ifade ettiği ve onların beklentileri sektörler göre değişiklik göstermektedir (Kılıç ve Uslu, 2019: 87). Farklılaştırma daha iyi kalite, daha düşük fiyat (veya bu konuda daha yüksek fiyat), müşteri hizmetleri, itibar, daha fazla farkındalık, daha fazla kullanılabilirlik gibi bir dizi özellik aracılığıyla sağlanabilir. Farklılaştırma stratejisinde ürüne anlamlı ve farklı özelliklerin eklenmesi, tüketicilere fayda sağlanması, ikamesinin zorlaştırılması ve rakipler tarafından taklit edilmesinin güçleştirilmesi yoluyla rekabet avantajı elde edilmektedir (Sharp, 1991: 5).

2.3. Odaklanma stratejisi

Porter'ın ifade ettiği üçüncü strateji odaklanma stratejisidir. Maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejileri firmanın faaliyet gösterdiği sektörün tamamını hedeflerken (Wicker vd., 2015: 290), odaklanma stratejisi belirli bir müşteriye, pazar segmentine veya coğrafi bir pazara odaklanmayı hedeflemektedir. Bu yönüyle odaklanma stratejisinde belirli bir hedefe çok iyi hizmet etme amacı taşınmaktadır (Tansey vd., 2014: 708). Firmalar, pazar nişine veya belirli bir noktaya odaklanarak müşteri yelpazesine uygun ve daha verimli hizmet sunarak müşteri ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmektedir (Kisaka ve Okibo, 2014: 95). Odaklanma stratejisi, maliyet liderliği stratejisinin veya farklılaştırma stratejisinin belirli bir hedef kitleye uygulanmış şeklidir. (Peker vd., 2016: 15). Firmalar odaklanma stratejisini gerçekleştirirken diğer iki stratejiden herhangi birini kullanmayı tercih eder (Akan vd., 2006: 50).

2.3.1. Odaklanma/Maliyet liderliği stratejisi

Odaklanma stratejisini maliyet liderliği stratejisi ile birlikte kullanan firmalar, en düşük fiyatla, belirli bir müşteri yelpazesine (niş grup) ürün/hizmet sunmayı amaçlamaktadır (İslami vd., 2020: 5). Kol saatlerini güçlü rakiplerine kıyasla çok daha düşük maliyetle satışa sunmaya odaklanan Sonata marka saatler ve düşük maliyetle çağdaş tarzda mobilya almak isteyen genç insanlara odaklanan IKEA bu stratejiye örnek olarak gösterilebilir.

2.3.2. Odaklanma/Farklılaştırma stratejisi

Farklılaştırma odaklılık, firmaların hedef segmentinde belirli özellikleriyle farklılaşmaya ve belirli segmentlerdeki alıcıların özel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmasıdır (Wright, 1987: 96). Firmaların küçük bir müşteri yelpazesine daha yüksek bir değer sunmaya odaklandığı stratejidir. Bazen "odaklanmış farklılaşma" olarak da adlandırılan bu strateji, niş bir müşteri grubuna onların zevklerini ve gereksinimlerini rakiplerin ürünlerinden daha iyi karşılayan

ürün veya hizmetleri sunmayı amaçlar (İslami vd., 2020: 5). Saatlerinde mücevher barındıran saat firmalarının yer aldığı premium segmente odaklanan Titan marka saatler ve sadece hafif motosikletler üretmeye odaklanan Harley Davidson firması bu stratejiye örnek olarak gösterilebilir.

Porter'a göre firmalar, ister büyük pazarda isterse odaklandıkları daha dar pazar segmentinde, mevcut kaynaklarını maliyet liderliği veya farklılaştırma stratejilerinden yalnızca birine ayırmalıdır çünkü firmaların aynı anda birden fazla genel strateji izlemeye çalışması onların ortada kalarak sıkışmalarına sebep olacaktır (Kim vd., 2004: 571). Porter'a göre, ortada kalan firmalar rekabet avantajını kaybetme ve ürün/hizmetini rakiplerinden ayırt edememe riskiyle karşı karşıya kalır (Collins ve Winrow, 2010: 307). Günümüzde tek stratejiye odaklanarak başarılı olan birçok firma vardır. Buna maliyet liderliği stratejisini izleyen WalMart ve Air Asia, markada farklılaşma stratejisini izleyen Mercedes Benz, servis hizmetlerinde farklılaşma stratejisini izleyen Dominos Pizza, teknolojiye farklılaşma stratejisini izleyen Apple örnek olarak gösterilebilir (Peker vd., 2016: 13).

Cronshaw, Davis ve Kay (1994) ise işletmeler için ortada kalmanın, bir reçeteden çok stratejik sonuçları analiz etmenin bir yolu olduğunu ve maliyet liderliği ile farklılaştırma stratejisinin başarılı bir şekilde birleştirilmesinin çok daha iyi bir yol olacağını iddia etmektedirler (Dostaler ve Flouris, 2006: 22-23). Günümüz küresel rekabet ortamının arz ve talep koşullarındaki değişiklikler ve yeni teknolojik fırsatlar maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejilerinin aynı anda kullanılmasını gerektirmektedir. Hızla gelişip esnekleşen bilgi teknolojileriyle beraber pek çok firma her iki stratejiyi birlikte kullanmayı tercih etmektedir. Örneğin, United ve KLM gibi tam ücretli havayolları, Southwest Airlines ve Ryanair gibi rakiplerinden gelen tehdide karşı koymanın bir yolu olarak filolarına düşük maliyetli taşıyıcılar eklemiştir. Benzer şekilde, butik aracı kurumlar artık Scottrade ve Zecco gibi düşük maliyetli rakiplere müşteri kaçışlarını sınırlamanın bir yolu olarak düşük maliyetli çevrimiçi ticaret kullanmaktadır (Tallon, 2008: 1).

Özellikle Web 2.0 devriminin yarattığı yeni sistemle beraber firmalar rekabet gücü yüksek, karmaşık ve hızla değişen küresel ortamda faaliyet gösterme mecburiyetinde kaldıkları için, birbirleriyle birçok yönden rekabet etmek zorunda kalmaktadırlar (Erdoğan Tarakçı ve Baş, 2018: 60-61). Bilgi teknolojilerinin esnek kullanımı, firmaların pazardaki karmaşıklığın üstesinden gelmelerinde ve karma stratejilerin giderek daha sık kullanılmasını gerektiren ortamlarda başarılı olmalarında, önemli rol üstlenmektedir. Bu sebeple ortada kalan firmalar, tek strateji uygulayan firmalara göre önemli ölçüde daha esnek bilgi teknolojileri kullanmak durumundadırlar. Bilgi teknolojilerinin esnek kullanımı karma strateji uygulayan firmalarda stratejinin yapısından kaynaklanan stratejik karmaşıklıkları çözümlenmekte ve stratejileri birbirine uyarlayabilmektedir. Bu durumu dikkate alan bilgisayar firmaları da yerleşik sipariş üzerine üretim modeline paralel olarak, kitlesel pazar perakendecilerine yönelik, önceden yapılandırılmış bilgisayarları satışa çıkarmaktadır (Tallon, 2008: 1-4).

3. PERAKENDE SEKTÖRÜNDE REKABET STRATEJİLERİ

Market perakendeciliği yapısal yönden aktif ve rekabet gücü yüksek bir sektördür (Penpece ve Elma, 2014: 435). Küresel gelişmeler ile birlikte perakendecilik sektörünün geçmişe göre daha dinamik bir yapı haline geldiği görülmektedir. Özellikle 2000'li yıllarda yaşanan ekonomik krizler pazardaki oyuncularını, uyguladıkları rekabet stratejilerini yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. Örneğin Wal-Mart sektörde maliyet liderliğini uygulamış ve maliyet liderliğinin sağladığı avantajlarla diğer zincir marketlerin dikkatini çekmiştir (Özdemir ve Çırağ, 2018: 264). Perakende sektöründe rekabet stratejileri belirlenirken firmanın operasyonlarında üstün bir performans sağlama yeteneğinin güçlendirilmesi dikkate alınmaktadır. Bu tür rekabetçi konumlandırma firmaları genellikle maliyet liderliği veya farklılaştırma stratejilerine yönlendirmekle beraber, perakende sektöründe bu iki stratejiyi birleştiren bir yaklaşımın da benimsendiği görülmektedir (Helms vd., 1992: 3).

Araştırmacılar, strateji ve performans arasındaki ilişkiden daha çok perakendeciliğin yapısı ve perakende firmalarının uyguladığı stratejiler ile ilgilenmiştir (Carroll vd., 1992: 82). Bu araştırmalara göre perakende firmaları, maliyet liderliği stratejisini uygularken değer zinciri faaliyetleri boyunca maliyet azaltma kaynaklarından yararlanabilir. Perakende sektöründe maliyete dayalı rekabet avantajının kaynağı, özellikle satılan malın maliyetinde veya işletme giderlerinde yatmaktadır (Ellis ve Kelley, 1992: 384). Ölçek ekonomileri ve tedarikçiler üzerindeki buna bağlı pazarlık gücü, fiyatları belirli bir düzeyde tutmaktadır. Bu da büyük perakendecilerin genellikle maliyet liderliğini küçük perakendecilere göre daha kolay uygulamasını sağlar. Aldi, Lidl veya Wal-

Mart gibi perakende firmaları maliyet liderliği stratejisini başarılı bir şekilde uygulayan firmalara örnek olarak gösterilebilir (Lan vd., 2009: 3). Değer zincirinin pazar tarafında, mağaza tasarımına ve ambiyansına minimum düzeydeki yatırım maliyet liderliği stratejinin bir parçasıdır. Perakendecilikte farklılaştırma stratejisi belirli mağaza özelliklerini, seçilen müşteri segmentlerinin özel ihtiyaçlarına daha yakından uyarlamayı amaçlayan bir strateji olarak görülebilir. Almanya’da Douglas, Fransa’da Sephora, ABD’de Nordstrom veya Trader Joe’s, Londra’da Harrod’s gibi marketler ve bazı süpermarket zincirleri bu stratejiye örnek teşkil edebilir. Bununla birlikte, perakendecilik literatüründe, farklılaştırma seçeneklerine ilişkin ortak bir anlayış oluşmamıştır (Morschett vd., 2006: 277).

Endüstriyel sektörlerde rekabet avantajları için bir dizi tipoloji geliştirilmiş ve test edilmiş olsa da, perakende araştırmalarında bu konuda nispeten daha az çalışma yapılmıştır. Porter’ın rekabet stratejileri perakende sektöründe uygulanmış ve bu sektörde farklılaştırma ve maliyet liderliği stratejilerinin birlikte kullanılabileceği ortaya çıkmıştır (Morschett vd., 2006: 277). Market perakende firmaları, envanter yöntemlerine, lojistik yönetimine ve satın alma uygulamalarına dayalı avantajları içeren maliyet liderliği stratejisini, aynı zamanda geniş ürün gamları ile özel markalı ürünlere veya hizmet kalitesine odaklanarak segment bazlı farklılaştırma stratejisini uygulayabilir. Bu tür perakende firmalarının maliyet liderliği ile birleştirilmiş farklılaştırma stratejisini başarılı bir şekilde sektörde kullanması mümkündür. Böyle bir strateji, Dillard’s Department Stores gibi perakendeciler tarafından kullanılmıştır (Cappel vd., 1994: 209). Yine İngiltere’deki Tesco, rakiplerine karşı açık bir şekilde farklılaştırma stratejisini kullanırken, aynı zamanda düşük fiyatlar sunarak maliyet liderliği uygulamıştır. Perakende sektöründeki rekabetin şiddetinden dolayı, firmaların müşterilerini memnun etmek için çeşitli rekabet avantajları sunan fiyat ve kalite gibi farklı stratejileri birlikte kullandıkları görülmektedir (Kuzmanovic vd., 2011: 9512).

4. ZİNCİR MARKETLERDE REKABET STRATEJİLERİNE YÖNELİK ALAN ARAŞTIRMASI

Bu bölümde literatürde yaygın bir şekilde incelenen Porter’ın rekabet stratejilerinin zincir marketlerdeki uygulamaları analiz edilmektedir. Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve perakende sektöründeki iki zincir marketin 2020 yılına ait faaliyet raporları incelenmiş ve içerik analizi yapılarak yorumlanmıştır.

4.1. Araştırmanın amacı

Günümüzde zincir marketlerin faaliyette bulunduğu sektörde belirli firmaların yoğun rekabet ortamında birbirlerinden farklı stratejiler geliştirerek rekabet avantajı elde etmeye çalıştıkları gözlemlenmektedir. Firmaların sektördeki konumunun ve pazardaki davranışlarının belirleyicisi olan bu stratejilerin araştırılması, Covid 19 pandemi süreciyle beraber şekillenen yeni ekonomi, teknoloji ve pazar şartlarında rekabet edecek firmaların uygulayacakları stratejileri şekillendirmelerinde önem taşımaktadır.

Çalışmanın amacı Türkiye’de “indirim perakendeciliği” alanında faaliyet gösteren perakende zincir market ile “indirim perakendeciliği” formatında olmayan, hipermarket, süpermarket formatlarında yer alan perakende zincir marketin sektörde uyguladıkları rekabet stratejilerini araştırmak ve karşılaştırmaktır. Bu amaç doğrultuda aşağıdaki araştırma soruları oluşturulmuştur:

1. İndirim perakendeciliği formatında olan firma maliyet liderliği stratejisi uygulamakta mıdır?
2. İndirim perakendeciliği formatında olan firma farklılaştırma stratejisi uygulamakta mıdır?
3. İndirim perakendeciliği formatında olmayan firma maliyet liderliği stratejisi uygulamakta mıdır?
4. İndirim perakendeciliği formatında olmayan firma farklılaştırma stratejisi uygulamakta mıdır?
5. Perakende zincir marketler maliyet liderliği stratejisini nasıl uygulamaktadır?
6. Perakende zincir marketler farklılaştırma stratejisini nasıl uygulamaktadır?

4.2. Araştırmanın yöntemi ve kapsamı

Araştırmanın örnekleme Rekabet Kurumu tarafından 2021 yılında hazırlanan Türkiye Hızlı Tüketim Malları Perakendeciliği Sektör İncelemesi Ön Raporu dikkate alınarak belirlenmiştir. Örnekleme belirlenirken amaçlı örnekleme yöntemlerinden aşırı/aykırı durum örnekleme kullanılmış ve “indirim mağazacılığı alanında faaliyet

gösteren” ve “indirim mağazacılığı alanında faaliyet göstermeyen” perakende zincir marketler örnekleme dahil edilmiştir (Patton, 2002:230-234; Seawright ve Gerring, 2008: 301-302; Suri, 2011: 67, Yıldırım ve Şimşek, 2013: 136; Yağar ve Dökme, 2018: 5-6). Araştırma amacı ve örneklem yöntemi dikkate alınarak, örnekleme dahil edilecek zincir marketler belirlenirken karşılaştırmanın yapılabilmesini sağlayacak üç kriter dikkate alınmıştır. Birinci kriter perakende sektöründeki zincir marketlerin “indirim mağazacılığı” alanında faaliyet gösterip göstermediğiyle ilgilidir. Bu kriter bağlamında araştırmada yapılacak karşılaştırmayı sağlayabilmek için “indirim mağazacılığı” alanında faaliyet gösteren firmalar ile “indirim mağazacılığı” alanında faaliyet göstermeyen hipermarket, süpermarket kapsamında yer alan firmalar ayrıştırılmıştır. İkinci ve üçüncü kriter, birinci kriter kapsamında yapılan sınıflandırma dahilinde gerçekleştirilmiştir. Örneklemin seçimindeki ikinci kriter; araştırmaya konu olacak örneklerin kendi gruplarında ilk sırada yer almalarıdır. Başka bir ifadeyle “indirim mağazacılığı alanında faaliyet gösteren” firmalardan ilk kurulan firma ve “indirim mağazacılığı alanında faaliyet göstermeyen” hipermarket, süpermarket kapsamındaki ilk kurulan firma örnekleme dahil edilmiştir. Üçüncü kriter ise 2017-2019 yılları arasında, Türkiye Hızlı Tüketim Malları Perakendeciliği Sektör İncelemesi Ön Raporuna (2021: 21) göre perakende pazar payları gelişimi ve yoğunlaşma oranları açısından kendi gruplarında (indirim mağazacılığı alanında faaliyet gösteren grup ve indirim mağazacılığı alanında faaliyet göstermeyen grup) ilk sırada yer almalarıdır.

Her üç kriterin dikkate alınması neticesinde “indirim mağazacılığı” alanında faaliyet gösteren, bu kapsamdaki firmalar içerisinde ilk kurulmuş (1995) olan ve 2019 yılında pazar gelişimi ve yoğunlaşma oranı açısından ilk sırada yer alan firmanın BİM olduğu görülmüştür. “İndirim mağazacılığı” alanında faaliyet göstermeyen hipermarket, süpermarket kapsamındaki ilk kurulan (1954) ve kendi kategorisinde 2017-2019 yılları arasında pazar gelişimi ve yoğunlaşma oranları açısından ilk sırada yer alan firma ise Migros’tur (Türkiye HTM Perakendeciliği Sektör İncelemesi Ön Raporu, 2021: 14-19).

Araştırmada mevcut kriterler doğrultusunda örnekleme dahil edilen BİM ve Migros zincir marketlerinin 2020 faaliyet raporlarına ulaşılmış (BİM Faaliyet Raporu, 2020; Migros Faaliyet Raporu, 2020) ve durum çalışması araştırmasıyla doküman incelemesi ve herhangi bir program kullanılmadan, manuel içerik analizi yapılmıştır. Durum çalışması, bilgi kaynakları kullanılarak (gözlem, mülakat, doküman, rapor vb.) detaylı ve derinlemesine bilgi toplanması neticesinde, gerçek yaşam içerisindeki bir durumun betimlenmesini ya da durum temalarının ortaya konulmasını ifade eden nitel bir yaklaşımdır (Creswell, 2021: 98-99). Doküman incelemesi, araştırma amaçlarına ulaşmayı sağlayan doküman ve benzeri veri kaynaklarının incelenmesi sonucu gerçekleşir (Aydoğdu vd., 2017: 558). Doküman incelemesi aşamalarında (Sak ve diğ., 2021: 233); incelemeye uygun olan dokümanlar bulunmuş ve orijinalliklerini kontrol edilmiş, sistematik kodlama yapılarak temalar oluşturulmuş ve veri analizi yapılmıştır.

İçerik analizi ile verilerin kodlanarak temelinde yer alan kavramların ve bu kavramlar arasındaki ilişkilerin keşfedilmesi amaçlanmaktadır (Sığırı, 2021: 276). Bu araştırmada da ilgili literatür derinlemesine incelenmiş ve araştırma soruları hazırlanarak, bu araştırma sorularına dayalı kodlama yapılmıştır (Harwood ve Garry, 2003: 480). Kodlamalar yapılırken firmaların faaliyet raporlarındaki ifadeler dikkate alınmıştır. Her iki zincir marketin 2020 yılına ait faaliyet raporu alanında uzman üç kişi tarafından defalarca okunmuş ve kodlanmıştır. Kodlama yapılırken her üç uzman tarafından da dokümanlardan elde edilen mesajlar bölünerek önce kodlar oluşturulmuştur, daha sonra ortaya çıkan kavramların (kodlara) farklı ve benzer yönlerine göre mantıklı düzenlemeler ve gruplamalar yapılarak temalar oluşturulmuştur (Toker, 2022: 323; Bilgin, 2014: 12; Yıldırım ve Şimşek, 2013: 259). Tema başlıkları maliyet liderliği stratejisi ve farklılaştırma stratejisi olarak şekillenmiştir. Maliyet liderliği stratejisi teması altında üründe maliyet liderliği ve süreçte maliyet liderliği yer almaktadır. Farklılaştırma stratejisi teması altında ise üründe farklılaştırma ve süreçte farklılaştırma stratejisi yer almıştır.

Araştırmanın geçerliliğinin sağlanabilmesi için veri analiz süreci açıklanmış, bulgular literatürdeki kavramsal çerçeveye ile ilişkilendirilmiş, verilerin kendi içinde tutarlı ve anlamlı olmasına özen gösterilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 291). Ayrıca, üçgenleme (triangulation) gerçekleştirilmiştir (Patton, 2014: 77; Yin, 2016: 87; Creswell, 2021: 253; Sığırı, 2021: 137). Üç araştırmacının birbirinden ayrı yaptıkları kodlama ve temalandırma işlemleri, iki ayrı toplantıda bir araya gelerek karşılaştırılmış ve tutarlılıklarına bakılmıştır. Araştırmacıların kendi aralarında mutabık oldukları kodlar ve temalar, işletme alanında uzman iki akademisyenin de görüşüne sunulmuştur.

Nitel araştırmalarda güvenilirlik, araştırmacının araştırmayı kavramsallaştırdığı ve bulguları yorumladığı yöntemlerin istikrarına ve tutarlılığına odaklanır (Armour ve Williams, 2022: 71). Bu sebeple, nitel araştırmalarda, ilgili konudaki gözlemleri ve yorumları doğrulamak için ekip halinde çalışabilecek birden fazla araştırmacıya ihtiyaç duyulur. Analiz sürecinde, araştırmacıların muhakeme hatalarını gidererek, araştırma sonuçlarının güvenilirliğini artırmak için çapraz kontrol kodlaması yapılmalıdır (Thyer, 2010: 358). Kodlamanın güvenilirliği için Miles ve Huberman'ın (1994: 64) önerdiği nitel araştırmada içsel tutarlılık olarak da adlandırılan teknik kullanılmıştır. Üç araştırmacı, önce birbirlerinden ayrı ve birbirleriyle görüşmeden dokümanları inceleyerek kodlama yapmışlardır. Daha sonra araştırmacılar bir araya gelerek, her bir araştırmacının yaptığı kodlama diğer araştırmacıların yaptıkları kodlamalarla karşılaştırılmıştır. Araştırmacıların yaptıkları kodların karşılaştırılması neticesinde, güvenilirliği %93 oranında temin edildiği sonucuna ulaşılmıştır (Miles ve Huberman, 1994: 64).

4.3. Firmalar Hakkında Bilgiler

BİM, 1995 yılında 21 mağazası ile faaliyetine başlamıştır. Yüksek indirim (hard-discount) modelini ülkemize taşıyan firma bu konuda bir ilki gerçekleştirmiştir. Portföyündeki yaklaşık 750 ürün arasında çok sayıda özel markalı (private label) ürünü müşterilerine sunmaktadır. Yurt içi faaliyetlerinin yanı sıra Fas ve Mısır'da faaliyetleri bulunan firma, 2020 yılsonu itibariyle %12 oranında büyümüştür. Türkiye'de 969 (30'u File) yeni mağaza açarak toplamda 8530 (123'ü File) mağazası, Fas'ta 38 yeni mağaza açarak toplamda 537 mağazası ve ikinci yurt dışı operasyonu olan Mısır'da ise toplamda 300 mağazası bulunmaktadır. Böylece yurt içinde ve yurt dışında toplamda 9.367 mağazaya ulaşmıştır. Firma, yine 2020 yılsonu itibariyle 60.663 kişiye istihdam sağlamaktadır (BİM Tarihçe, 2022). "İndirim mağazacılığı" alanında faaliyet gösteren BİM, diğer indirim mağazaları içerisinde ilk kurulan firma olduğu gibi, pazarda da en yüksek ciroya sahip olup, 2017-2019 yılları arasında Türkiye Hızlı Tüketim Malları (HTM) organize perakende pazar payları gelişimi ve yoğunlaşma oranları açısından ilk sırada yer almaktadır (Türkiye HTM Perakendeciliği Sektör İncelemesi Ön Raporu, 2021: 15).

Migros, 1954 yılında İstanbul Belediyesi'nin kontrolünde Türkiye'de faaliyetine başlamıştır. 1990 yılından itibaren büyük mağazacılık uygulamalarında ve 1995 yılından itibaren Şok'u kurarak indirim konseptinde yeni yatırımlar yapmaya başlamıştır. Ancak Şok el değiştirerek Migros'un bünyesinden ayrılmıştır. Bu dönemde firma, Migros adıyla ilk özel markalı ürünlerini satışa sunmuştur. Mağazacılık sektöründeki farklı firmalar (2006'da Tansaş, 2017'de Kipa) ile birleşmelere giden Migros yine yurt içinde Macrocenter ve yurtdışında ise Kazakistan ve Kuzey Makedonya'da Ramstore mağazalarının açılışlarını yaparak faaliyetlerine devam etmektedir. Firma, 2020 yılı itibariyle 2052 süpermarket, 55 hipermarket, 59 Macrocenter ve 45 Ramstore olmak üzere toplamda 2211 mağazasıyla hizmet sunmakta ve 50.073 personel istihdam etmektedir (Migros Kurumsal, 2022). Migros Türkiye'de süper market, hipermarket formatında faaliyet gösteren zincir marketlerden biri olarak ilk kurulan firmadır. Süper market, hipermarket formatında, 2017-2019 yılları arasında Türkiye Hızlı Tüketim Malları (HTM) organize perakende pazar payları gelişimi ve yoğunlaşma oranları açısından ilk sırada yer almaktadır (Türkiye HTM Perakendeciliği Sektör İncelemesi Ön Raporu, 2021: 15).

5. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde BİM ve Migros'un 2020 yılına ait faaliyet raporlarından elde edilen bulgular değerlendirilmiştir. Maliyet liderliği stratejisi ve Farklılaştırma stratejisi olarak iki tema ortaya çıkmıştır. Her iki tema da ürün ve süreç bağlamında iki kodu kapsamaktadır. Tablo 1 Maliyet liderliği stratejisinin içerik analizi bulgularını ve Tablo 2 Maliyet liderliği stratejisine yönelik ifadeleri ve kodları göstermektedir.

Araştırmacıların manuel olarak yaptıkları içerik analizine göre Maliyet liderliği stratejisi teması üründe maliyet liderliği ve süreçte maliyet liderliği olmak üzere iki kodu kapsamaktadır.

Tablo 1: Maliyet liderliği stratejisine yönelik kodlar ve ifadeler

Tema	Kodlar	BİM	MİGROS
Maliyet Liderliği Stratejisi	Üründe Maliyet Liderliği	7 ifade	1 ifade
	Süreçte Maliyet Liderliği	11 ifade	4 ifade
	Toplam	18 ifade	5 ifade

Tablo 1’de görüldüğü üzere maliyet liderliği stratejisi teması altında BİM için toplam 18 ifade, MİGROS için toplam 5 ifade bulunmaktadır. BİM’in üründe maliyet liderliği stratejisini gösteren 7 ifadesi, süreçte maliyet liderliği stratejisini gösteren 11 ifadesi mevcuttur. MİGROS’un ise üründe maliyet liderliği stratejisiyle ilgili sadece 1 ifadesi bulunurken, 4 ifade süreçte maliyet liderliğine dairdir. Bu durumda BİM’in maliyet liderliği stratejisini Migros’a göre daha fazla kullandığı, ayrıca her iki firmanın da süreçte maliyet liderliği stratejisini üründe maliyet liderliği stratejisine göre daha fazla kullandığı görülmektedir. Her iki firma için maliyet liderliği stratejisini oluşturan kodlar ve ifadeler Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Maliyet liderliği stratejisine kodlar ve ifadeler

Maliyet Liderliği Stratejisi
1. Üründe maliyet liderliği
1. BİM, etkin maliyet yönetimiyle elde ettiği katma değeri müşterilerine sunduğu ürünlerin fiyatlarına yansıtılmaktadır. (BİM)
2. BİM modelinin temel politikası “her gün düşük fiyat”tır... BİM, maliyetlerden elde edilen tasarrufları ürün fiyatlarına yansıtılmaktadır. (BİM)
3. Ürün portföyünü yaklaşık 800 adet üründen oluşturarak ..... ürünlerin mümkün olan en uygun fiyatla müşteriye ulaşmasını sağlamak..... (BİM)
4. BİM ..... etkin maliyet yönetimi ile gerçekleştirdiği tasarrufları ürün fiyatlarına yansıtılmakta ve piyasadaki rekabet avantajını her geçen yıl artırmaktadır. (BİM)
5. Şirket, iş modeli gereğince maliyetlerini ..... düşük düzeyde tutarak maliyet kazanımlarını ürün fiyatlarına yansıtılmaktadır. (BİM)
6. Ürün fiyatlarını yükseltecek her türlü gereksiz harcamadan kaçınmak; ..... maliyetlerini en düşük seviyede tutmak ..... (BİM)
7. BİM, düşük maliyet politikası ..... çerçevesinde müşterilerine uygun fiyatlı ürünler sunarken ..... (BİM)
8. .... Migros ..... 2020 yılında ürün tedarik ettiği çiftçilerinin tarlalarına Dijital Tarım İstasyonları kurmaya başlamıştır. Bu istasyonlar, çiftçilerin önemli maliyet kalemleri arasında yer alan enerji ve su gibi giderlerini kontrol altına alarak ..... meyve-sebze fiyatlarında uzun süreli stabilizasyon yaratmayı amaçlamaktadır. (MİGROS)
2. Süreçte maliyet liderliği
1. BİM, yüksek alım gücü sayesinde satışını yaptığı ürünlerin çoğunun Türkiye’deki en büyük alıcısıdır. Böylece tedarikçilerinin düşük maliyetle kaliteli üretim yapmalarını teşvik etmekte ve kaliteli ürünleri uygun fiyatlara tedarik edebilmektedir. (BİM)
2. Operasyonlarını gerçekleştirirken BİM’in benimsediği ilke; maliyetleri en düşük seviyede tutarak kazanımlarını müşterilerine fiyat indirimi olarak yansıtılmaktadır. (BİM)
3. Organizasyonel yapısı, etkin maliyet yönetim uygulamaları ve sınırlı ürün portföyüyle indirim modelinin Türkiye’deki ilk temsilcisi olan BİM ..... (BİM)
4. Ürün fiyatlarını yükseltecek her türlü gereksiz harcamadan kaçınmak; yönetim, ... dağıtım, pazarlama ve reklam maliyetlerini en düşük seviyede tutmak ..... (BİM)
5. .... tedarikçilerinden düşük fiyata büyük miktarlarda alım yapmaktadır. (BİM)
6. BİM, ürün portföyünü sınırlı tutarak tedarikçilerden aracı olmadan yüksek miktarlarda düşük fiyatlı alımlar yapmaktadır. Bu da ürün fiyatlarına indirim olarak yansıtılmaktadır. (BİM)
7. Ana caddelerde yüksek maliyetli mağaza açmak yerine aynı bölgedeki ara sokaklarda hizmet sunarak kira tasarrufu sağlamaktadır. (BİM)
8. Reklam ve tanıtım harcamalarını minimum düzeyde tutmaktadır. (BİM)
9. Mağazaları olabildiğince sade dekore etmekte, minimum raf sistemi kullanmakta, maliyetleri en az düzeyde tutmakta ve elde edilen kazanımları ürün fiyatlarına yansıtılmaktadır. (BİM)

10. Genellikle kiralararak açtığı yeni mağazalarını mümkün olan en sade şekilde dekore eden Şirket, yatırım maliyetini göreceli olarak düşük düzeyde tutmaktadır. (BİM)
11. 2020 yılında yenilediği mağaza formatı ile enerji tasarrufu ve ısı yalıtımı konusunda da önemli iyileştirmelere imza atmıştır. (BİM)
12. Bazı lokasyonlardaki Migros mağazalarında belirli alanlar e-ticaret operasyonu için tahsis edilmiş olup ..... e-ticaret mini depoları kurularak ürün toplama verimliliği ..... artırılmıştır. (MİGROS)
13. Migros, 1990'lı yıllarda barkod sistemini yaygınlaştırarak, bugün sektörde süreleri ve maliyetleri azaltan elektronik kasalara daha o günlerde yön vermiştir. (MİGROS)
14. Tedarikçiler ile birlikte kurulan B2B sistemi sayesinde hem lojistikten hem de maliyetlerden çok taraflı kazanç sağlanmıştır. (MİGROS)
15. Düşük operasyon giderleri sayesinde nakliye maliyetlerinde tasarruf ..... sağlamak amacıyla ..... Dağıtım Merkezlerine 2020 yılında ..... Dağıtım Merkezi eklenmiştir. (MİGROS)

Maliyet liderliği stratejisi teması (Tablo 2) altındaki 'üründe maliyet liderliği' kodunu oluşturan ifadelerle göre BİM etkin maliyet yönetimi uygulamaktadır (ifade 1). Üründe maliyet yönetimi BİM'in temel politikasıdır ve bu politikayla yaptığı tasarrufu ürün fiyatlarına yansıtarak müşteriye ulaştırmaktadır (ifade 1, 2,3 4). BİM aynı zamanda ürün portföyünü 800 adet ürünle sınırlandırmaktadır. Böylece hem ürünler daha az yer kaplayarak yerden tasarruf sağlanmakta hem de çok fazla ürünün kontrolü tedarik, depo, stok, mağazaya transfer ve benzeri maliyetlerin de düşük tutulmasını sağlamaktadır (ifade 3). BİM temel politikası olarak ifade ettiği "her gün düşük fiyat" modeli gereğince ve etkin maliyet yönetimiyle maliyetlerini düşük düzeyde tutarak elde ettiği tasarrufları ürün fiyatlarına yansıtmakta ve böylece piyasada rekabet avantajı elde etmektedir (ifade 2, 4, 5, 6,7). Migros'un 2020 faaliyet raporu analizinde üründe maliyet liderliği kodu, meyve sebze ürünleriyle ilgili olarak sadece tek ifadeyle oluşmuştur (ifade 8). Migros, müşterilerine sunduğu meyve ve sebzeleri tedarik ettiği çiftçilerin tarlalarına 'Dijital Tarım İstasyonları' kurarak enerji ve su gibi maliyet kalemlerinin kontrol altına alınmasını ve tedarik maliyetinin düşük tutulmasını sağladığını, bunun da müşteriye ürün fiyatlarında uzun süreli stabilizasyon olarak yansıdığını ifade etmiştir (ifade 7).

Üründe maliyet liderliği stratejisi koduna göre BİM etkin maliyet yönetimi, düşük fiyat politikası, sınırlı ürün portföyü vurgularını yaparak pazardaki konumunu, üründe maliyet liderliği stratejisiyle şekillendirmektedir. Migros ise meyve-sebze ürün tedarikçileriyle yapılan iş birliği neticesinde giderlerde tasarruf sağlamak ve bunu ürün fiyatlarında uzun süreli stabilizasyon ile müşteriye yansıtmaktadır.

Maliyet liderliği stratejisi teması (Tablo 2) altındaki 'süreçte maliyet liderliği' kodunu oluşturan ifadelerle göre BİM tedarik sürecinde ölçek ekonomisi uygulamakta, pazarlamada mağaza yeri, reklam, tanıtım ve dağıtım süreçlerinde ve operasyonel diğer süreçlerde maliyet tasarrufu sağlamaktadır. Süreçte Maliyet Liderliği kodunun altındaki ifade 1 ve ifade 5'e göre BİM tedarikçilerinden yüksek miktarda ürün alarak ölçek ekonomisi avantajından yararlanmaktadır. Böylece BİM'in aldığı ürün miktarları açısından tedarikçilerinin cirolarındaki payı artmakta ve tedarikçileriyle olan pazarlıkta kendi lehine güç kazanmaktadır; BİM tedarikçilerine düşük fiyatta kaliteli üretim yaptırırken, bu ürünlerin uygun fiyata alımını yapmaktadır (ifade 1). BİM pazarda düşük ürün fiyatı temsilcisi olarak bilinmeyi tercih ederken, organizasyon yapısı (ifade 3), sınırlı ürün portföyü (ifade 3), ana cadde yerine ara sokaklarda mağaza açması (ifade 7), mağaza mülkiyetini üstüne geçirmek yerine kiralaması (ifade 7, 10), mağazalarında enerji tasarrufuna yönelik yalıtım uygulaması (ifade 11), mağazaları en sade şekilde dekore etmesi (ifade 9, 10), minimum raf sistemi kurması (ifade 9), tedarikçilerden aracı olmadan ürün temin etmesi (ifade 6), reklam ve tanıtım harcamalarını minimum düzeyde tutması (ifade 8) ve diğer operasyonel faaliyetlerinde (ifade 2) maliyetleri düşürmesi ile tasarruf yapmakta ve bu tasarrufu müşterilerine daha düşük fiyatlı ürünlerle yansıtmaktadır.

Migros'un süreçte maliyet liderliği kodu dört ifadeden oluşmuştur (Tablo 2). Bu kod altındaki 12. İfadede e-ticaret operasyonu ve e ticaret depolarıyla tedarik sürecinin verimliliğinin artırıldığı, 15. İfadede ise düşük operasyon giderleriyle nakliye masraflarından tasarruf sağlanarak tedarik fonksiyonu maliyetinin düşürüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca tedarikçilerle kurulan B2B sistemi sayesinde tedarik sürecinde önemli bir maliyet azaltımına gidildiği ifade edilmektedir (ifade 14). Migros'un maliyet düşürme konusundaki asıl belirgin öncülüğü 1990'lı yıllarda barkod sistemine geçmesiyle olmuştur (ifade 13).

Süreçte maliyet liderliği açısından BİM tedarik, organizasyon, tasarım pazarlama ve benzeri pek çok süreçte ve yapıda maliyetleri azaltan faaliyetleri yerine getirirken ve bu tasarrufu ürün fiyatıyla müşterilerine yansıttığını ifade ederken, MİGROS ağırlıklı olarak tedarik sürecinde (B2B sistemi) ve barkod sisteminde sektöründe öncülük etmektedir. Bu bağlamda pazardaki konumunu belirlerken BİM'in süreçteki maliyet liderliği uygulamalarının, MİGROS'un süreçteki maliyet liderliği uygulamalarına göre daha belirgin olduğu ve çok yönlü olduğu söylenebilir.

Araştırmacıların yapmış oldukları analizde şekillenen bir diğer tema farklılaştırma stratejisidir. Farklılaştırma stratejisinin manuel yapılan içerik analizi bulguları Tablo 3'te ve Farklılaştırma stratejisine yönelik ifadeler ve kodlar Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 3: Farklılaştırma stratejisine yönelik kodlar ve ifadeler

Tema	Kodlar	BİM	MİGROS
Farklılaştırma Stratejisi	Üründe Farklılaştırma	17 ifade	14 ifade
	Süreçte Farklılaştırma	14 ifade	22 ifade
	Toplam	31 ifade	36 ifade

Tablo 3'e göre farklılaştırma stratejisi teması altında BİM için 31 ifade, MİGROS için 36 ifade bulunmaktadır. BİM'in üründe farklılaştırma stratejisini gösteren 17 ifadesi, süreçte farklılaştırma stratejisini gösteren 14 ifadesi mevcuttur. MİGROS'un ise üründe farklılaştırma stratejisiyle ilgili 14 ifadesi bulunurken, süreçte farklılaştırma stratejisine dair 22 ifadesi bulunmaktadır. Bu durumda MİGROS ile BİM'in toplam farklılaştırma stratejisi ifade sayıları dikkate alınarak, maliyet liderliği stratejisine nispetle (Tablo 1) daha fazla farklılaştırma stratejisi kullandığı söylenebilir. Toplam farklılaştırma stratejisi ifade sayıları birbirine yakın olmakla beraber Migros'un ifade sayısı (36 ifade), BİM'in ifade sayısından (31 ifade) daha fazladır. BİM üründe farklılaştırmayı MİGROS'a göre 3 ifade farkla daha fazla belirtirken, MİGROS'un süreçte farklılaştırmayı BİM'e göre 8 ifadeyle çok daha fazla yaptığı anlaşılmaktadır. Her iki firma için farklılaştırma stratejisini oluşturan kodlar ve ifadeler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Farklılaştırma stratejisine yönelik bulgular

Farklılaştırma Stratejisi
1. Üründe farklılaştırma
1. .... sektördeki fiyat mekanizmalarının dengeli seyretmesinde ..... BİM, "her gün düşük fiyat" politikasıyla piyasaya örnek olarak düşük fiyatları sektör geneline yaymaktadır. (BİM)
2. Ürün portföyünde yaklaşık 800 ürünü bulunan Şirket, indirim kavramının Türkiye'deki ilk temsilcisi olmuştur. (BİM)
3. BİM, müşterilerine kendi markalarına ait ..... ürünleri uygun fiyata sunarak ..... önemli bir rol oynamaktadır. (BİM)
4. "Her gün düşük fiyat" politikamızla taviz vermeden müşterilerimizin yanında olduk... gıda perakendecileri için örnek teşkil etmeye devam ettik. (BİM)
5. .... uygun fiyat şiarıyla ..... BİM'in kendi markalarından oluşan ürünleri, Türkiye'nin enflasyonla mücadelesinde önemli bir rol oynamaktadır. (BİM)
6. Ürün gamımıza her yıl farklı ürünler ekleyerek, memnuniyet oluşturmaya devam ediyoruz. (BİM)
7. Kendi markalarıyla (private label) satış yapma anlayışını Türkiye perakende sektörüne getiren BİM, müşterilerine kendi markalarına ait yüksek kaliteli ürünleri uygun fiyata sunarak..... (BİM)
8. Müşterilerimizin beklentilerini dikkate alarak ürün çeşitliliğini sürekli gözden geçiriyoruz. Bu doğrultuda ürün sayısını, genel konsepti zedelemeyecek şekilde artırdık. Özellikle meyve-sebze alanına daha fazla ürün ekledik ve sağlıklı alışverişini tazeledik. (BİM)
10. Çok güçlü, çok tercih edilen kendi markalarımıza sahibiz. (BİM)
11. Çevresel, sosyal ve etik koşulların tedarik zincirine entegre edilip kontrol edilmesi, hammaddelerin/ürünlerin yalnızca bu koşullara uyan tedarikçilerden satın alınması ..... (BİM)
12. Şirket, hane halkı tüketim alışkanlıklarındaki değişime paralel olarak yeni ürün arayışlarını sürdürmektedir. (BİM)
13. Ürün portföyünün kalitesini kontrol etmek amacıyla, resmi ve özel laboratuvarların yanı sıra gerektiğinde uluslararası laboratuvarlar ile koordinasyon halinde çalışılmaktadır. (BİM)
14. .... Ürünler, BİM için özel olarak tasarlanmış paket boyları veya içeriklerle sunulan markalı ürünlerdir (BİM)

15. FİLE konsepti, özgün süpermarket anlayışı çerçevesinde sunduğu taze ve kaliteli ürün gamıyla müşteriler nezdinde önemli bir yer edinmiş. (BİM)
16. Temel ürün kategorilerinde üç yeni kendi markasını ilk kez tüketicilerin beğenisine sunan FİLE ..... Türkiye’de daha önce piyasaya sunulmamış 63 adet ürün ilk defa FİLE ile tüketiciyle buluşmuştur. (BİM)
17. FİLE mağazaları, konusuna iyi odaklanmış ve birçok çeşidi bir arada sunan mağaza anlayışı ve “mahallemizdeki modern market” algısıyla dikkat çekmektedir. (BİM)
18. Ürün portföyünü ..... en uygun ..... ve rekabetçi fiyatlarla müşterilerinin beğenisine ..... (Migros)
19. Migros, 1.500’ün üzerinde özgün markalı ürün çeşidi ile ..... son derece rekabetçi fiyatlarla ..... buldukları kategoride piyasadaki en uygun fiyatlı ürünlerdir. (Migros)
20. .... özgün markalı ürünlerin ..... fiyatları piyasanın en düşük seviyesinde tutulurken ..... (Migros)
21. Migros ..... tedarikçilerinin çevre yönetimi, iş sağlığı ve güvenliği, etik ve sosyal uygunluk gerekliliklerini içeren SMETA 2-Pillar SEDEX kriterleri kapsamındaki uygulamalarını da kontrol etmektedir. (Migros)
22. .... ürünlerin hem mal kabulde hem de akredite laboratuvarlarda periyodik olarak analizleri yaptırılarak kalite kontrol ve yasal mevzuatlara uygunluğu sağlanmaktadır. (Migros)
23. Migros, 66 yıllık perakende deneyimini dijital dönüşümle entegre ederek ..... zengin ürün çeşitlerini ..... sunmaktadır. (Migros)
24. Migros ..... en kaliteli ürünleri ..... satışa ..... ve müşterilerinin beğenisine sunarken ..... rakiplerinden farklılaşmaktadır. (Migros)
25. Migros, pişmeye hazır kırmızı et ürünlerini MAP ambalajlama yöntemiyle “Uzman Kasap” markası altında paketlenmiş olarak el değmeden üretmektedir. (Migros)
26. 2014 yılından itibaren ..... İyi Çeşit ..... İyi Et, İyi Tavuk ..... gibi uygulamalarını bir çatı altında toplayarak ..... müşterilerinin sağlıklı beslenmelerine .....ve böylece iyi bir yaşam sürmelerine katkıda bulunmaktadır. (Migros)
27. .... özgün markalı ürün çeşidi ..... X markası, organik, sınırlı kalorili, glutensiz gibi farklı alt kategorilerde ürünler sunan, sağlıklı yaşam tarzını destekleyen ürünlerin markasıdır. Bunlara ilaveten kâğıt, bebek ürünleri, tekstil, ev tekstili, oyuncak, züccaciye, valiz gibi farklı gıda dışı ürün kategorilerinde ..... gibi özgün markalı ürünler bulunmaktadır. (Migros)
28. .... “İyi Tarım Uygulamaları”, sağlıklı ürünlerin yüksek standartlarla müşterilere ulaştırılmasındaki hassasiyeti güvence altına almaktadır. (Migros)
29. Migros “İyi Tarım Uygulamaları (İTU)” sertifikasına sahip bitkisel ve hayvansal ürünleri tedarik ederek müşterilerine sunmaya devam etmiştir. (Migros)
30. Türkiye’nin tüm yörelerindeki özel lezzetlerin ve yerli tohumların taranması sonucunda hayata geçirilen “Anadolu Lezzetleri” projesi 2020 yılı sonu itibarıyla 59 ürüne ve 165 mağazaya yayılmıştır. Yöresel veya kültürel özellikleri ile ayrılan bu ürünler, geleneksel yöntemlerle üretilen ve “özel birer hikâyesi olan” ürünlerdir. (Migros)
31. Migros, Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde yürütülen ve Anadolu’nun orijinal tohumları ile üretilen “Mirasımız Yerel Tohum” mahsullerini tüketicilerle buluşturmaya devam etmiştir. (Migros)
2. Süreçte farklılaştırma
1. BİM, FİLE konseptiyle beraber son beş yıldır perakendenin... süpermarket segmentlerine hitap etmektedir. (BİM)
2. Kendi markalarıyla (private label) satış yapma anlayışını Türkiye perakende sektörüne getiren BİM, müşterilerine kendi markalarına ait yüksek kaliteli ürünleri uygun fiyata sunarak..... (BİM)
3. BİM’in kendi markalarına ait ambalaj yönetiminin ve maliyet yapısının etkinleştirilmesi ve daha çevreci ambalajlar üretmesi adına Şirket, 2020 yılında yeni bir birim kurmuş ve yeni görevlendirmeler yapmıştır. (BİM)
4. Şirket, çevresel sürdürülebilirlik hedefleri çerçevesinde, 2020 yılında 300 bin ton katı atığın geri dönüşümünü sağlamıştır. (BİM)
5. İndirim konseptiyle süpermarket anlayışını birleştiren FİLE, müşterilerine daha geniş alanlarda alışveriş yapabileme imkânı sağlamaktadır. (BİM)
6. Ürün portföyünün kalitesini kontrol etmek amacıyla, resmi ve özel laboratuvarların yanı sıra gerektiğinde uluslararası laboratuvarlar ile koordinasyon halinde çalışılmaktadır. (BİM)
7. Fas ve Mısır operasyonları ile hizmetlerini uluslararası arenaya taşıyan BİM, yurt dışı faaliyetlerinde de büyümeye devam etmektedir. (BİM)
8. Spot ürünler, stoklarda sürekli olarak bulundurulmayan, haftalık periyotlarla tüketiciye sunulan ürünlerdir. Satışa sunuldukları günlerde BİM mağazalarında müşteri yoğunluğu oluşturmakta ve normal listeli ürünlerin satışını da artırmaktadır. (BİM)
9. Ürünlerin lezzet ve ambalaj kalitelerinin korunması ve geliştirilmesi için yapılan kalite kontrol çalışmaları devam etmektedir. (BİM)
10. Bu ürünlerimizi, estetik olarak yenilediğimiz ve genişlettiğimiz raflarda sunuyoruz. (BİM)

11. Ürün görünürlüğünü ön plana çıkaran yeni mağaza konsepti ile 2020 yılı sonu itibarıyla yaklaşık 700 mağazamızı yeniledik. (BİM)
12. Yenilediği mağaza tasarımlarıyla ürünlerinin görünürlüğünü artırırken, mağazalarını da daha şık bir görünüme kavuşturmuştur. (BİM)
13. Sıcak ve samimi bir tasarım ile dekore edilen FILE mağazaları modern market görünümüyle dikkat çekmekte olup müşterilerin kendilerini mahallelerinde veya çarşılarında alışveriş yapıyormuş gibi rahat hissetmelerini sağlamaktadır. (BİM)
14. Çok güçlü, çok tercih edilen kendi markalarımıza sahibiz. Bu ürünlerimizi, estetik olarak yenilediğimiz ve genişlettiğimiz raflarda sunuyoruz. (BİM)
15. Migros Sanal Market 1997 yılında kurulmuş olup Türkiye'nin ilk gıda e-ticaret sitesidir. .... Sanal Market operasyonlarının bulunmadığı ilçelere ise kargo operasyonu hizmeti verilmeye devam etmiştir. (Migros)
16. Migros, 66 yıllık perakende deneyimini dijital dönüşümle entegre ederek, çoklu kanalları ile müşterilerine en iyi alışveriş deneyimi ..... sunmaktadır. (Migros)
17. Migros, pişmeye hazır kırmızı et ürünlerini MAP ambalajlama yöntemiyle "Uzman Kasap" markası altında paketli olarak el değmeden üretmektedir. (Migros)
18. Şirket, İzmir'deki taze et işleme tesisi ile tüm kırmızı et ihtiyacını kendi bünyesinde karşılamaktadır. (Migros)
19. Müşterilerin mağaza içinde ürünlerin barkodlarını cep telefonu ile okutarak sepetlerine ekledikleri, kasada ürünleri yeniden okutmadan alışverişini pratik ve hızlı bir şekilde bitirmelerine olanak sağlayan Mkolay uygulaması, müşteri beklentilerini yakından dinleyerek baştan yaratılmıştır. Özellikle alışverişin tamamlanma anı olan ödeme aşaması, Jetkasalar ile bir araya getirilerek temassız bir alışveriş deneyimi tasarlanmıştır. (Migros)
20. MoneyPay, ödeme alternatifleri konusunda bir ilki müşterilerine sunmaktadır.
21. Müşteriler, Migros ..... MB (Migros Blockchain) logolu 750'den fazla meyve ve sebze çeşidinin tarladan rafa uzanan yolculuğuna, Migros Mobil Uygulaması'nda yer alan "Migros Blockchain" menüsünden kolaylıkla ulaşabilmektedir. (Migros)
22. Şirket, müşteriye sesinden tanıyan etkileşimli sesli yanıt sistemi ve Türkiye'de ilk olan kolay menü çözümü gibi teknolojilere sahip yeni çağrı merkezi ..... WhatsApp uygulamasında aktif olan Chatbot çözümleri, canlı destek yetkilileri ve www.migros.com.tr adresinde bulunan ödeme adımında müşterilere destek olan WebChat çözümleri ile satış sonrası hizmetlerinde ..... müşteri deneyimine güç katacaktır. (Migros)
23. .... 2020 yılında ..... bazı lokasyonlardaki Migros mağazalarında ..... e-ticaret mini depoları kurularak ..... bir ilke imza atarak Taşıyıcı Robot konumlandırılmış ve e-ticaret siparişlerinin doğru ve hızlı bir şekilde robot yardımıyla toplanmasına başlanmıştır. (Migros)
24. .... farklılaşan teslimat modeli ..... Migros Hemen ile ..... fark yaratan ve değer katan bir uygulama ortaya çıkarılmıştır. (Migros)
25. Web sitesi ve mobil uygulamasında 2 binin üzerinde ürün için üreticilerin videolar ile kendilerini ve ürünlerini anlatmasına imkân verilmekte, müşterilerin aldıkları ürünleri daha yakından tanımaları sağlanmaktadır. (Migros)
26. Gıda israfının önlenmesi çerçevesinde WRI (World Resource Initiative) öncülüğünde 10 perakendeci firmanın bir araya gelerek başlattığı "10x20x30 Girişimi"ne Türkiye'den katılan tek perakendeci olan Migros ..... girişime 23 tedarikçi firmasını daha dâhil etmiştir. (Migros)
27. Migros ..... tedarikçilerinin çevre yönetimi, iş sağlığı ve güvenliği, etik ve sosyal uygunluk gerekliliklerini içeren SMETA 2-Pillar SEDEX kriterleri kapsamındaki uygulamalarını da kontrol etmektedir. (Migros)
28. Benzersiz hizmet kalitesi misyonunu ..... eşsiz alışveriş deneyimi stratejisini benimseyen Migros, fark yaratan alışveriş deneyimi ile ..... tercih edilen ilk adres olmayı vizyon olarak belirlemiştir. (Migros)
29. Pandemi döneminde zor şartlar altında çalışan sağlık çalışanlarına özel indirim kampanyası yapılarak toplamda 42 bin sağlık çalışanının indirimlerden yararlanması sağlanmıştır. (Migros)
30. Migros, müşteri odaklı yaklaşımla müşterilerine en iyi deneyimi sunmayı amaçlamaktadır. (Migros)
31. .... Migros ..... 2020 yılında ürün tedarik ettiği çiftçilerinin tarlalarına Dijital Tarım İstasyonları kurmaya başlamıştır. (Migros)
32. Covid-19 salgını, ...Şirket'in tedarikçilerinin denetim ve sertifikasyon süreçlerini de etkilemiştir. .... Şirket'in ürün güvenliği politikasını kesintisiz yerine getirmek amacıyla online/uzaktan denetim uygulamasına başlanmıştır. (Migros)
33. Tedarikçilerin ürün güvenliği uygulamaları GFSI (Global Food Safety Initiative) tarafından tanınan "IFS Global Market" denetimi kapsamında yapılmıştır. (Migros)
34. Tedarikçi firmalar akredite dış kurumlar tarafından denetlenmekte ve ürünlerin hem mal kabulde hem de akredite laboratuvarlarda periyodik olarak analizleri yaptırılarak kalite kontrol ve yasal mevzuatlara uygunluğu sağlanmaktadır. (Migros)

35. “Tedarikçi Performans Sistemi” uyarınca, sistematik olarak bütün gıda ve gıda dışı ürün tedarikçilerinin üretim yerleri kalite ve ürün güvenliği yönetim sistemleri kapsamında tüm dünyaca kabul gören BRC ve SEDEX bazlı checklistler ile denetlenmekte..... (Migros)

36. Migros, stratejileri ve misyonu doğrultusunda ..... sektörel öncülüğü sağlamak üzere; müşterilerine daima modern, güvenilir, ekonomik ve yüksek kalitede hizmet sunmaktadır. (Migros)

Farklılaştırma stratejisi teması (Tablo 4) altındaki “üründe farklılaştırma” kodunu oluşturan ifadelerle göre BİM’in “her gün düşük fiyat” temel politikası ile gıda perakendecileri için örnek teşkil etmesi (ifade 1, 4), onun sektördeki diğer firmalardan düşük fiyat politikası ile farklılaştığını göstermektedir. İndirim kavramının Türkiye’deki ilk temsilcisi olduğunu ifade eden BİM, çok güçlü ve çok tercih edilen diye vurguladığı ve kendisi için özel olarak tasarlanmış paket boyları veya içeriklerle sunulan kendi markalarına ait ürünleri müşterilerine uygun fiyatla sunmaktadır (ifade 2, 3, 5, 9, 13). Sharp (1991: 5)’a göre de sektörde düşük fiyat politikası bir farklılaştırma özelliği olarak ifade edilmektedir. Benzer şekilde Migros da bulunduğu kategoride, piyasadaki en uygun fiyatlı ürünler (ifade 18, 19, 20) diye ifade ettiği 1.500’ün üzerindeki kaliteli özgün markalı ürünlerini (ifade 19) rekabetçi fiyatlarla (ifade 18, 19, 20) müşterilerin beğenisine sunarken kendi kategorisindeki rakiplerinden farklılaştığını ifade etmektedir (ifade 18, 22).

BİM, Türkiye perakende sektörüne kendi markalarıyla satış yapma anlayışını getirdiğini ve yaklaşık 800 üründen oluşan ürün portföyüne müşteri beklentilerini dikkate alarak yeni ürünler (özellikle meyve-sebze alanında sağlıklı alışverişe yönelik) eklediğini ifade etmektedir (ifade 6, 7, 8). Ayrıca yeni ürün arayışları için hane halkı tüketim alışkanlıklarındaki değişimin dikkate alındığı vurgulanmaktadır (ifade 11). Hammaddelerini/ ürünlerini çevresel, sosyal ve etik koşulları tedarik zincirine entegre edip bunu kontrol eden tedarikçilerden satın aldığını ifade eden BİM, resmi ve özel laboratuvarların yanı sıra gerektiğinde uluslararası laboratuvarlar ile koordinasyon halinde çalışarak ürün portföyünün kalitesini kontrol etmektedir (ifade 10, 12). Aynı şekilde Migros da tedarikçilerinin çevre yönetimi, iş sağlığı ve güvenliği, etik ve sosyal uygunluk kriterlerini SMETA 2-Pillar SEDEX (Tedarikçi Etik Veri Değişimi) kapsamındaki uygulamalarla kontrol etmekte, tedarik ettiği ürünlerin kalite kontrol ve yasal mevzuatlara uygunluğunu hem mal kabulde hem de akredite laboratuvarlarda yapılan periyodik analizlerle sağlamaktadır (ifade 21). BİM tedarik ettiği ürünlerin çevresel, sosyal ve etik koşullar bağlamındaki kontrolünü sadece ulusal ve gerektiğinde uluslararası laboratuvarlarda yaptırdığını söylerken Migros bu konudaki farklılaşmasını uluslararası geçerliliği doğrudan bilinen SMETA 2-Pillar SEDEX tarafından yaptırdığını söyleyerek ürünlerinin güvenilirliği ve sürdürülebilirliği (Sedex/Smta, Sosyal Etik Denetimi) konusundaki farklılığını daha somut ortaya koymaktadır.

BİM, “mahallemizdeki modern market” olarak ifade ettiği taze, kaliteli ve birçok ürün çeşidini bir arada sunduğu FİLE konseptiyle ürün kategorilerine üç yeni kendi markasını eklemiştir (ifade 15, 17). Türkiye’de daha önce piyasaya sunulmamış 63 adet ürünle ilk defa tüketiciye ulaşmıştır (ifade 16). Migros ise zengin ürün çeşitlerini 66 yıllık perakende deneyimini dijital dönüşümle entegre ederek sunmaktadır (ifade 23). Sağlıklı yaşam tarzını destekleyen ürünlerin markası olarak ifade ettiği M life ile glutensiz, sınırlı kalori ve organik gibi farklı kategorilerde ürünler sunan Migros, bebek ürünleri, oyuncak, tekstil, ev tekstili, züccaciye, valiz ve kâğıtta da özgün markalı ürünlere sahiptir (ifade 27). 2014 yılından itibaren İyi Çeşit, İyi Et ve İyi Tavuk gibi uygulamalarını bir çatı altında toplayarak müşterilerinin sağlıklı beslenmelerine katkıda bulunan (ifade 26) Migros, MAP ambalajlama yöntemiyle pişmeye hazır kırmızı et ürünlerini “Uzman Kasap” markası altında paketli olarak el değmeden üretmektedir (ifade 25). Migros “İyi Tarım Uygulamaları (İTU)” sertifikasına sahip bitkisel ve hayvansal ürünleri tedarik ederek, sağlıklı ürünlerin yüksek standartlarla müşterilere ulaştırılmasındaki hassasiyeti güvence altına almaktadır (ifade 28, 29). “Anadolu Lezzetleri” projesi ile Türkiye’nin farklı yörelerindeki özel lezzetleri ve yerli tohumları mağazalarında sunmaktadır. Migros, yöresel veya kültürel özellikleri bakımından farklılaşan bu ürünlerin geleneksel yöntemlerle üretildiğini ve “özel birer hikâyesi olan” ürünler olduklarını belirtmektedir (ifade 30). Ayrıca Migros, yerel tohumları müşterileriyle buluşturmak için Anadolu’nun orijinal tohumları ile üretilen “Mirasımız Yerel Tohum” mahsullerini Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde yürütmektedir (ifade 31).

Farklılaştırma stratejisi teması (Tablo 4) altındaki ‘süreçte farklılaştırma stratejisi’ kodunu oluşturan ifadelerle göre kendi markaları (private label) ile müşterilerine hizmet sunma anlayışını Türkiye’ye getiren BİM (ifade 2, ifade 3), süreçte farklılaştırma stratejilerini, daha çok kendi markalarının satışını yaptığı FİLE ile uygulamaktadır (ifade 5). Bu yolla BİM, müşterilerine daha geniş bir satış alanında sıcak ve samimi bir tasarım ile modern market

görünümünde hizmet sunmakta ve bunu yaparken müşterilerine kendi mahallerinde veya çarşılarında alışveriş yapıyormuş hissi oluşturmaya çalışmaktadır (İfade 5, ifade 13). 2020 yılı sonu itibarıyla 700 mağazasını yenileyen (İfade 11) BİM, bu mağazalarda yeni raflarıyla ürün görünürlüğünü ön plana çıkaran estetik ve geniş raflar kullanmıştır (İfade 10, ifade 12, ifade 14). Bu durum mağazayı içeren bir format inovasyonu ile verimli son kilometre teslimatını sağlamaktadır (Wang ve Coe, 2021: 310). Aynı zamanda BİM, stoklarda sürekli olarak bulundurulmayan ve haftalık periyotlarla müşterilerine sunduğu spot ürünleriyle farklılaştırma stratejisini uygulamaktadır (İfade 8). Yurtiçi faaliyetlerinin yanı sıra Fas ve Mısır'da yapmış olduğu yatırımlar ile BİM, uluslararası ticari faaliyetlerini geliştirmektedir (İfade 7). Ürün portföyünün kalitesini test etmek amacıyla resmi ve özel laboratuvarlarda kontrol çalışmaları yapmaktadır (İfade 6). Bu çalışmalarda ürünlerin lezzeti ve ambalaj kaliteleri incelenmektedir (İfade 9). Son olarak 300 bin ton katı atığın geri dönüşümünü sağlayan BİM, çevresel sürdürülebilirlik konusunda adımlar atmaktadır (İfade 4). Bununla birlikte kendi markalarına ait ambalajlarının yönetimi, yapısının etkinleştirilmesi ve üretilmesi için 2020 yılında yeni bir birim oluşturarak çalışmalarını sürdürmektedir (İfade 3).

Farklılaştırma stratejisi teması (Tablo 4) altındaki 'süreçte farklılaştırma stratejisi' kodunu oluşturan ifadelere göre 66 yıllık perakende deneyimine sahip olan Migros (İfade 16), Türkiye'de 1997 yılında Sanal Market ile ilk gıda e-ticaret sitesini kurarak, dijital teknolojilerde yaptığı farklılaşmayla dikkat çekmektedir (İfade 15). Bu teknolojiler arasında Web sitesi ve mobil uygulamaları ile (İfade 25), müşterilerin daha iyi alışveriş deneyimi elde etmesi için ürünlerin barkodlarını cep telefonu ile okutarak sepetlerine ekledikleri, pratik ve hızlı bir şekilde işlemlerini tamamlamasını sağlayan Mkolay (İfade 19), alternatif ödeme yöntemlerinden biri olan MoneyPay (İfade 20), 750'den fazla meyve ve sebze ürünlerinin tedarik sürecini müşterilerinin takip edebilmesi için Migros Mobil Uygulaması'nda yer alan Migros Blockchain (İfade 21), Chatbot çözümleri ve canlı destek hizmetleri (İfade 22) yer almaktadır. 2020 yılında e-ticaret mini depoları kuran Migros, bu depolarda taşıyıcı robotlar kullanarak bir ilke imza atmıştır (İfade 23). Böylece sektörde önemli bir farklılaştırma gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda Migros Hemen tekniğiyle farklılaşan teslimat yöntemi oluşturmuş ve sektörde fark yaratarak değer katmıştır (İfade 24). Migros, sektörde farklılaştırma stratejisini uygularken tedarikçilerini de bu sürece dâhil etmekte ve teşvik etmektedir. Keza, Banerjee ve Mishra'nın (2017: 256) gıda perakendecilerinin tedarik zinciri yönetimi uygulamalarına yönelik yapmış oldukları çalışmalarında da tedarikçilerin karar alma süreçlerine dahil edilmesinin ve tedarikçilerle bilgi paylaşımının, perakende yöneticileri tarafından tedarik zinciri yönetiminin önemli bir boyutu olarak algılandığı sonucuna ulaşılmıştır. Migros gıda israfının önlenmesi için WRI (World Resource Initiative) öncülüğünde 10 perakendeci firmanın bir araya gelerek başlattığı "10x20x30 Girişimi"ne 23 tedarikçi firmasını da dâhil ederek Türkiye'den katılan tek perakendeci olmuştur (İfade 26). Periyodik olarak akredite dış kurumlar ve laboratuvarlar aracılığıyla (İfade 33) ve tüm dünyada kabul gören BRC ve SEDEX bazlı kontrol yöntemleriyle tedarikçilerini denetleyen (İfade 34) Migros, Covid-19 salgını ile birlikte denetimlerini online/uzaktan yürütmüştür (İfade 31). Ürün güvenliği konusunda ise tedarikçilerini GFSI (Global Food Safety Initiative) tarafından tanınan "IFS Global Market" kapsamında denetlemektedir. Dijital yatırımlarına 2020 yılında tedarikçi çiftçilerinin tarlalarına Dijital Tarım İstasyonları kurarak devam etmiştir (İfade 30). Böylece Migros müşteri odaklı bir yaklaşımla (İfade 29) sektörde öne geçmek için modern ve yüksek kalitede (İfade 35) benzersiz hizmet, eşsiz ve fark yaratan alışveriş deneyimi sunduğunu vurgulamaktadır (İfade 27).

6. SONUÇ ve TARTIŞMA

Porter, firmaların sektörde başarılı olabilmesi için maliyet liderliği, farklılaştırma ve odaklanma stratejilerinden yalnızca birini kullanması gerektiğini ifade etmiştir. Porter'a göre, bu üç genel rekabet stratejisinin her biri sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamanın farklı yollarıdır. Bu nedenle firmalar, maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejileri arasında bir seçim yapmalıdır. Porter'ın yanı sıra, firmaların bu stratejileri eşzamanlı kullanmaları halinde başarılı olmalarının mümkün olmadığı ve "ortada sıkışıp kalan" firma olarak adlandırıldıkları farklı çalışmalarda belirtilmiştir (Acquaah ve Yasai-Ardekani, 2008: 346; Nandakumar vd., 2011: 222). Bu görüş birçok sektörde test edilmiş ve desteklenmiş olsa da, perakende sektöründe yapılan araştırmalarda, sektörde farklılaştırma ve maliyet liderliğinin birlikte kullanılabileceği ortaya konulmuştur (Morschett vd., 2006: 277). Firmaların özellikle kendi markalarıyla sundukları ürünler ile bu iki stratejiyi birlikte kullanmalarının mümkün olduğu görülmüştür (Wortzel, 1987: 55). Rekabetin yoğun olduğu perakendecilik sektöründe, müşteri memnuniyetinin sağlanabilmesi için çeşitli rekabet avantajları sunan maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejilerinin birlikte kullanılması giderek daha yaygınlaşmaktadır. Örneğin İngiltere'deki Tesco, Almanya'da Douglas, Fransa'da Sephora, ABD'de Nordstrom ve

Trader Joe's gibi marketler ve bazı süpermarketler rakiplerinden açık bir şekilde farklılaşmaktadır, ancak aynı zamanda düşük fiyatlar sunmayı amaçlayarak maliyet liderliği uygulamaktadır (Kuzmanovic vd., 2011: 10377).

BİM ve Migros'un 2020 faaliyet raporları incelenerek yapılan bu araştırmada her iki firmanın maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejilerini eşzamanlı olarak kullandıkları görülmüştür. Ancak Tablo 1 ve Tablo 3'teki ifade sayıları karşılaştırıldığında görülmektedir ki; her iki firma da farklılaştırma stratejisini maliyet liderliği stratejisinden daha fazla kullanmaktadırlar. BİM üründe ve süreçte maliyet liderliği stratejilerini MİGROS'a göre daha fazla uyguladığını toplamda 13 ifade fazlasıyla ortaya koymuştur (Maliyet Liderliği stratejisini kullandığına dair BİM'in ifade sayısı 18, MİGROS'un ifade sayısı sadece 5'tir). Her iki firma da daha çok süreçte maliyet liderliği stratejisi kullanmaktadırlar. Farklılaştırma stratejisinde ise MİGROS'un toplam ifade sayısı (36 ifade), BİM'in ifade sayısından (31) daha fazladır. Bununla beraber üründe farklılaştırmayı tanımlayan BİM'in ifade sayısı, MİGROS'a göre daha fazladır (3 ifade fazla); MİGROS'un farklılaştırma stratejisi ise ağırlıklı olarak süreçte gerçekleşmektedir (22 ifade). BİM'in süreçte farklılaştırmadan (14 ifade) ziyade üründe farklılaştırma (17 ifade) yaptığı görülmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde BİM ve MİGROS daha çok farklılaştırma stratejisi kullanıyor olmalarına rağmen, maliyet liderliği stratejisini de eş zamanlı kullanmaktadırlar. Porter bu durumu "ortada sıkışıp kalma" olarak tanımlamakta ve başarılı olmalarını pek mümkün görmemektedir. Ancak, BİM ve MİGROS, yukarıda örneklemin seçimi kriterlerinde anlatıldığı üzere, kendi kategorilerinde 2017-2019 yılları arasında pazar gelişimi ve yoğunlaşma oranı açısından ilk sırada yer almaktadırlar (Türkiye Hızlı Tüketim Malları Perakendeciliği Sektör İncelemesi Ön Raporu, 2021).

Farklılaştırma stratejisi ile birlikte Maliyet Liderliği Stratejisini uygulayan BİM ve Migros, müşterilerine özel markalı ürünler (private label) sunarak üründe farklılaştırma yoluna da gitmekte; sundukları ürünlerin sektördeki benzer ürünlerden ayrıştıklarını ifade etmektedirler. BİM süreçte farklılaştırma stratejisini FILE markası ile uygularken Migros özellikle dijital teknolojilerde sunduğu hizmetlerle ve tedarikçileri ile birlikte yürüttüğü çalışmalarla süreçte farklılaştırma stratejisini uygulamaktadır. Her iki firma hem üründe hem de süreçte üretim aşamasından satış sonrası aşamalara kadar attıkları adımlar ile maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejilerini birlikte uygulamaktadır. Her iki firma da düşük fiyat beklentisi olan müşterilerinin beklentilerini karşılamak için maliyet liderliği stratejisinden, birtakım özellikleriyle benzersiz olan ürünler talep eden müşterilerinin beklentilerini karşılamak için farklılaştırma stratejisinden farklı düzeylerde yararlanmaktadırlar. Bu durumda, perakende sektöründe yer alan BİM ve Migros firmaları karma strateji uygulamakta ve "arada kalan firma" özelliği göstermektedir. Bu sonuçlar perakendecilik sektöründe daha önceden yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlarla (Cappel vd., 1994: 209; Kuzmanovic vd., 2011: 9512) paralellik göstermektedir. Keza, Alnoor ve arkadaşları (2022) yaptıkları çalışmada, özellikle COVID-19 krizi gibi yeni zorluklar sırasında birçok şirketin, başarılı olmak gayesiyle farklılaştırma stratejisini ve maliyet liderliği stratejisini birlikte kullandığını gösteren çalışmaların literatürde yer aldığını ifade etmektedirler.

Üründe farklılaştırma kodu BİM için 17 ifade, Migros için 14 ifade ile oluşmuştur. Bu kodda her ne kadar BİM'in ifade sayısı Migros'un ifade sayısından daha çok görünüyorsa da ifade içeriklerinde BİM'in ve Migros'un çoğu ifadede aynı paydada yer aldığı görülmektedir. Her iki firmada da üründe farklılaştırma kapsamında uygun fiyat, ürün çeşitliliği, yeni ürün, kendi markasıyla satış, çevresel, sosyal ve etik koşullara uyan tedarikçilerden temin edilen ürünler, ürünlerin laboratuvarlarda test edilmesi, paketleme gibi konular dile getirilmiştir. Aynı zamanda BİM "indirim mağazası" formatıyla ürünlerini daha düşük fiyata satarak sektörde ürün fiyatı üzerinden bir farklılaşma oluşturmaktadır. Bununla beraber Migros, BİM'den farklı olarak "sağlıklı yaşam tarzını destekleyen ürünler", "sağlıklı ürünlerin yüksek standart", "İyi Tarım Uygulaması Sertifikası" ile üretilen ürünler, "Anadolu Lezzetleri" projesiyle "özel birer hikâyesi olan" yöresel ve kültürel ürünler ve "Mirasımız Yerel Tohum" ürünleri ifadeleriyle gıda pazarındaki farklılaşmasını çok daha somut sunarak farklılaşma düzeyini müşteri nezdinde yükseltmekte ve özel hâle getirmektedir. Migros, Proctor & Gamble (P&G) örneğinde de olduğu gibi ürünlerinde daha fazla inovasyondan ziyade daha iyi inovasyon sağlamayı tercih ederek farklılaşmaktadır. Bu durum müşteri gözlemlerinden çok, müşteriyle birlikte yaşayıp ne yaptıklarını görmelerini gerektiren bir "müşteri iç gözü" tekniği olarak ifade edilmektedir (Akan ve diğ., 2006: 47).

Süreçte farklılaştırma kodunda Migros'un farklılaştırma stratejisini BİM'e göre daha ağırlıklı kullandığı görülmektedir. BİM kendi markası (private label), kendi markasına ait ambalajı, sürdürülebilirlik için kâğıt geri

dönüşümü, indirim konseptiyle süper market anlayışının birleştirilmesi, ürün kalitesi için laboratuvar testleri, yurtdışı pazarlara açılma, spot ürünlerin satışa sunulması, yeni raf tasarımı, yeni mağaza tasarımıyla müşterilere kendi mahallelerinde alışveriş hissini yaratılması konusunda daha geleneksel usullerle farklılık yaratmaktadır. Migros ise süreçte farklılaştırmayı daha modern tekniklerle ve çağın teknolojisi olarak ifade edilen dijitalleşme ile gerçekleştirmektedir. Dijital pazarlama kavramı dünyada 1990'lı yıllarda ortaya çıkarken (Aleksieva ve diğ., 2019: 13), 1997 yılında Türkiye'nin ilk gıda e-ticaret sitesi olarak Migros Sanal Market kurulmuştur. Sanal marketlerin sayısı özellikle son iki yılda daha çok artmış ve perakende firmaları ile müşteriler sanal pazarda bir araya gelmeye başlamıştır. Perakende firmalarında, dijitalleşme sürecinin bilinçli bir şekilde uygulanmasının, başarının anahtarı olduğu düşünülmektedir (Plazivat ve Dadić, 2017: 52). Beckers ve arkadaşlarının (2021: 6) Belçika'da yapmış oldukları çalışmaya göre de Covid19 pandemi sürecinde online kanal üzerinden yerel gıda alımları %110'dan fazla artış göstermiştir. Süreçte dijital farklılaştırmaya "sanal market ile ilk gıda e-ticaret sitesi"ni kurarak başlayan Migros, bugün Mkolay, MoneyPay, Migros Blockchain, Chatbot çözümleri, canlı destek hizmetleri, e-ticaret mini depoları, taşıyıcı robotlar, Migros Hemen tekniği ve benzerleriyle tedarikten pazarlamaya kadar tüm süreçlerde farklılaşmıştır. Migros bu farklılaşma sürecine tedarikçilerini ve müşterilerini de dahil etmektedir. Dijitalleşme sayesinde tedarik ağları daha duyarlı hale getirilmekte, tedarikçilerin sürecin bütününde kendilerini görmeleri sağlanmakta, ayrıca müşteriler açısından tüketici etkileşimi daha kişiselleştirilmiş bir alışveriş deneyimine dönüştürülmekte ve tüketiciler pazarlama ve ürün geliştirme süreçlerine kendileri dahil olabilmektedir (Wang ve Coe, 2021: 319).

Bu çalışmada elde edilen sonuçlara göre perakende sektöründe yer alan zincir marketlerin, Porter'ın görüşlerinin aksine tek bir stratejiye odaklanmadan; her iki stratejiyi bir arada kullanarak başarılı olabileceği görülmektedir. Artan rekabet ortamında firmaların, rekabet avantajı sağlayabilmesi için birden fazla stratejiyi birlikte yönetebilme becerisine sahip olmalarının günümüzde bir gereklilik haline geldiği düşünülmektedir (Tarakçı ve Baş, 2018: 60). Bilgi teknolojileri ve dijitalleşmeyle beraber hızla değişen pazar şartları, teknolojik değişim ve dönüşümler, yeni ekonomik paradigmlar vb. süreçler içerisinde işletmelerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için eskisine nazaran çok daha esnek, atik ve analitik olmaları beklenmektedir. İşletmeler varlıklarını devam ettirecek stratejileri ve bu stratejilerin gerçekleşmesinde rol oynayacak taktikleri belirlerken ve uygularken esnek bilgi teknolojileri ile dijital teknolojilerden daha hızlı ve daha verimli yararlanabilmelidir (Tallon, 2008; Tarakçı ve Baş, 2018). Bu sebeple çeşitli sektörlerde ve daha çok sayıdaki firmalar için rekabet stratejilerini araştırmaya yönelik bilimsel çalışmaların yapılması da önemli görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acquaah, M. ve Yasai-Ardekani, M. (2008). "Does the Implementation of a Combination Competitive Strategy Yield Incremental Performance Benefits? A New Perspective from a Transition Economy in Sub Saharan Africa", *Journal of Business Research*, 61/4, 346-354.
- Akan, O., Allen, R. S., Helms, M. M. ve Spralls, S. A. (2006). "Critical Tactics for Implementing Porter's Generic Strategies", *Journal of Business Strategy*, 27/1, 43-53.
- Akmermer, B. ve Ayyıldız, H. (2016). "Kuyumculuk Sektörünün Porter'ın Beş Güç Modeli ile Rekabetçilik Analizi: Trabzon İli Örneği", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/11, 47-68.
- Aleksieva, N., Stronganova O. ve Vasilenok V. (2019). "Identifying Trends in the Development of Marketing in the Digital Age", *Atlantis Highlights in Computer Sciences*, 1, 13-16.
- Allen, R. S. (2006). "Linking Strategic Practices and Organizational Performance to Porter's Generic Strategies", *Business Process Management Journal*, 12/4, 433-454.
- Alnoor, A., Khaw, K. W., Al-Abrow H. ve Alharbi, R. K. (2022). "The Hybrid Strategy on the Basis of Miles and Snow and Porter's Strategies: An Overview of the Current State of the Art of Research", *International Journal of Engineering Business Management*, 14,1847-9790
- Andriotis, K. (2004). "Revising Porter's Five Forces Model for Application in the Travel and Tourism Industry", *Tourism Today*, 131-145.
- Armour, R. ve Williams, B. (2022). "Reliability and Validity in Quantitative and Qualitative Research", *Introducing, Designing and Conducting Research for Paramedics*, (Ed:A. Olausson, K-A. Bowles, B. Lord ve B. Williams), Elsevier, 69-73.

- Ayaga, D. ve Nnabuko J. O. (2019). "Competitive Strategies and Customer Satisfaction in The Telecommunications Industry in Nigeria", *International Journal of Business and Management Review*, 7/1, 63-73.
- Aydın, O. T. (2017). "Assessing the Environmental Conditions of Higher Education: In a Theoretical Approach Using Porter's Five Forces Model", *Journal of Higher Education and Science*, 7/2, 378-391.
- Aydoğdu, Ü. R., Karamustafaoğlu, O. ve Bülbül, M. Ş. (2017). "Akademik Araştırmalarda Araştırma Yöntemleri ile Örneklem İlişkisi: Doğrulayıcı Doküman Analizi Örneği", *Dicle University Journal of Ziya Gokalp Education Faculty*, 30, 556-565.
- Awade, P. R. (2014). "Implementation of Combination Strategy Based on Porter's Model: Success Built on Lost Opportunity in Industrial Lubricants", *Asian Journal of Management Research*, 4/4, 699-710.
- Banerjee, M. ve Mishra, M. (2017). "Retail supply chain management practices in India: A business intelligence perspective", *Journal of Retailing and Consumer Services*, 37, 248-259.
- Beckers, J., Weekx, S., Beutels, P. ve Verhettes, A. (2021). "Covid-19 and Retail: The catalyst for e-commerce in Belgium?", *Journal of Retailing and Consumer Services*, 62, 1-12.
- Bilgin, N. (2014). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi, Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara. BİM Tarihçe, <https://www.bim.com.tr/Categories/626/tarihce.aspx>, (28. 01. 2022).
- BİM Hakkımızda, <https://www.bim.com.tr/Categories/108/hakkimizda.aspx>, (14. 01. 2022).
- BİM Faaliyet Raporu, (2020), <https://www.bim.com.tr/FaaliyetRaporlari/2020/Faaliyet%20Raporu%202020.pdf>, (15.11.2021)
- Bordean, O. N., Borza, A. ve Glaser-Segura, D. (2011). "A Comparative Approach of the Generic Strategies within the Hotel Industry: Romania vs. USA", *Management & Marketing*, 6/4, 501-514.
- Bülbül, H., Topal, A. ve Çağın, C. (2016). "Raf Yönetimi, Müşteri Memnuniyeti ve Tekrar Satın Alma Arasındaki İlişki", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9/3, 249-265.
- Cappel, S. D., Wright, P., Wyld, D. C. ve Miller Jr, J. H. (1994). "Evaluating Strategic Effectiveness in the Retail Sector: A Conceptual Approach", *Journal of Business Research*, 31/2-3, 209-212.
- Carroll, C., Lewis, P. M. ve Thomas, H. (1992). "Developing Competitive Strategies in Retailing", *Long Range Planning*, 25/2, 81-88.
- Collins, M. K. ve Winrow, B. (2010). "Porter's Generic Strategies as Applied Toward E-Tailers Post-Leegin", *Journal of Product & Brand Management*, 19/4, 306-311.
- Creswell, J.W. (2021), *Nitel Araştırma Yöntemleri, Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, 3. Baskıdan Çeviri, (Çeviri Editörleri: M. Bütün, S.B. Demir), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Cronshaw, M., Davis, E. ve Kay, J. (1994). "On Being Stuck in The Middle or Good Food Costs Less at Sainsbury's", *British Journal of Management*, 5/1, 19-32.
- Dess, G. G. ve Davis, P. S. (1984). "Porter's (1980) Generic Strategies as Determinants of Strategic Group Membership and Organizational Performance", *Academy of Management Journal*, 27/3, 467-488.
- Dostaler, I. ve Flouris, T. (2006). "Stuck in the Middle Revisited: The Case of the Airline Industry", *Journal of Aviation/Aerospace Education & Research*, 15/2, 33-45.
- Ellis, B. ve Kelley, S. W. (1992). "Competitive Advantage in Retailing", *International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 2/4, 381-396.
- Erdoğan Tarakçı, İ. ve Baş, M. (2018). "When 'Stuck in the Middle' is Not a Danger?", *Internet Applications and Management*, 9/2, 49-63.
- Firoz Suleman, M., Rashidirad, M. ve Firoz Suleman, S. (2019). "The Applicability of Porter's Generic Strategies in Pure Online Firms: A Case Study Approach", *Strategic Change*, 28/3, 167-176.
- Gilbert, X. ve Strebler, P. (1988). "Developing Competitive Advantage", *The Strategy Process; Concepts, Contexts, and Cases*, (Ed: J.B. Quim, H. Mintzberg and R.M. James), Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- González-Benito, J. ve Suárez-González, I. (2010). "A Study of the Role Played by Manufacturing Strategic Objectives and Capabilities in Understanding the Relationship between Porter's Generic Strategies and Business Performance", *British Journal of Management*, 21/4, 1027-1043.

- Gorodutse, A. H. ve Hilman, H. (2014). "Competitive Strategies Issues on Performance of Manufacturing Industries: Partial Least Square (PLS) Approach", *Research Journal of Applied Sciences, Engineering and Technology*, 8/14, 1673-1683.
- Grundy, T. (2006). "Rethinking and Reinventing Michael Porter's Five Forces Model", *Published Online in Wiley InterScience*, 15, 213-229.
- Güngören, M. ve Orhan F. (2013). "Sağlık Hizmetleri Sektörünün Rekabetçilik Analizi: 5 Güç Modeli Çerçevesinde Ankara İlinde Bir Uygulama", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, 201-218.
- Gyampah, K. A. ve Acquah, M. (2007). "Manufacturing Strategy, Competitive Strategy and Firm Performance: An Empirical Study in a Developing Economy Environment", *International Journal of Production Economics*, 111/2, 575-592.
- Harwood, T. G. ve Garry, T. (2003). "An Overview of Content Analysis", *The Marketing Review*, 3, 479-498.
- Helms, M. M., Haynes, P. J. ve Cappel, S. D. (1992). "Competitive Strategies and Business Performance within the Retailing Industry", *International Journal of Retail & Distribution Management*, 20/5, 3-14.
- Indiatsy, C. M., Mucheru, S. M., Mandere, E. N., Bichanga, J. M. ve Gongera, E. G. (2014). "The Application of Porter's Five Forces Model on Organization Performance: A Case of Cooperative Bank of Kenya Ltd", *European Journal of Business and Management*, 6/16, 75-85.
- Ishmuratova, D. (2012). "Porter's Five Forces in Practice: Templates for Firm and Case Analysis", *Academia*, 10/1, 22-33.
- Islami, X., Mustafa, N. ve Latkovikj, M. T. (2020). Linking Porter's Generic Strategies to Firm Performance", *Future Business Journal*, 6/1, 1-15.
- Karagiannopoulos, G. D., Georgopoulos, N. ve Nikolopoulos, K. (2005). "Fathoming Porter's Five Forces Model in the Internet Era" *Info*, 7/6, 66-76.
- Kılıç, B. ve Uslu, T. (2019). "Porter'in Rekabet Modelinin İstanbul'daki Zincir Otel İşletmelerinde İncelenmesi", *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 83-98.
- Kim, E., Nam, D. I. ve Stimpert, J. L. (2004). "The Applicability of Porter's Generic Strategies in the Digital Age: Assumptions, Conjectures, and Suggestions", *Journal of Management*, 30/5, 569-589.
- Kinyuira, D. (2014). "Effects of Porter's Generic Competitive Strategies on the Performance of Savings and Credit Cooperatives (Saccos) in Murang'a County, Kenya", *Journal of Business and Management*, 16/6, 93-105.
- Kisaka, S. N. ve Okibo, D. W. B. (2014). "Effect of Porter's Generic Strategies on Expansion of Academic Programmes for Competitive Advantage in Kenya", *International Journal of Research in Management*, 1/1, 93-97.
- Koçoğlu, D. ve Kantar, M. (2016). "Türkiye Madencilik Sektörünün Beş Güç Modeli ile Değerlendirilmesi", *Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi*, 1, 1-10.
- Kuzmanovic, M., Panic, B. ve Martic, M. (2011). "Identification of Key Positioning Factors in the Retail Sector: A Conjoint Analysis Approach", *African Journal of Business Management*, 5/26, 10376-10386.
- Lan, J., Laatikainen, M., Djinkov, Y. ve Sinha, D. (2009). "Notice of Retraction: How Can Supply Chain Collaboration Contribute to a Retail Company's Competitive Strategy: The Design of an Empirical Research", *2009 International Conference on Management and Service Science*, 1-5.
- Migros Kurumsal (2020). <https://migroskurumsal.com/hakkimizda/tarihcemiz>, (26. 01. 2022).
- Migros Faaliyet Raporu, (2020), <https://www.migroskurumsal.com/userfiles/image/pdf/migros-tr-20.pdf>, 15.11.2021
- Moon, H. C., Hur, Y. K., Yin, W. ve Helm, C. (2014). "Extending Porter's Generic Strategies: From Three to Eight", *European Journal of International Management*, 8/2, 205-225.
- Morschett, D., Swoboda, B. and Schramm-Klein, H. (2006). "Competitive Strategies in Retailing—an Investigation of the Applicability of Porter's Framework for Food Retailers", *Journal of Retailing and Consumer Services*, 13/4, 275-287.

- Nandakumar, M. K., Ghobadian, A. ve O'Regan, N. (2011). "Generic Strategies and Performance – Evidence From Manufacturing Firms", *International Journal of Productivity and Performance Management*, 60/3, 222-251.
- Omsa, S., Abdullah, I. H. ve Jamali, H. (2017). "Five Competitive Forces Model and the Implementation of Porter's Generic Strategies to Gain Firm Performances", *Science Journal of Business and Management*, 5/1, 9-16.
- Özdemir, E. D. ve Çırağ, K. (2018). "Gıda Perakende Sektöründe Yerel Rekabet Dinamiklerinin Değerlendirilmesi: Antalya İli Örneği", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 263-270.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods*, 3rd ed., Sage Publications, Thousand Oak, California.
- Pawar, S. ve Hole, Y. (2019). "Porter's Five Forces Model: Gives You a Competitive Advantage", *International Journal of Physics*, 11/4, 1436-1448.
- Peker, A. A., Özdemir, Ş., Kerse, G. ve Arsu, T. (2016). "Porter'in Jenerik Rekabet Stratejileri ve Performans İlişkisi; Aksaray İli Organize Sanayi Bölgesi Örneği", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/5, 12-22.
- Penpece, D. ve Elma, O. E. (2014). "Predicting Sales Revenue by Using Artificial Neural Network in Grocery Retailing Industry: A Case Study in Turkey", *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 5/5, 435-440.
- Pettigrew, A. ve Whipp, R. (1991). "Managing Change for Competitive Success", Blackwell: Oxford.
- Plazibat I. and Dadić M. (2017). Contemporary Issues in Retail Industry, *Journal of Corporate Governance, Insurance, and Risk Management (JCGIRM)*, 4/2, 44-53.
- Porter, M. (1979). "The Structure Within Industries and Companies' Performance", *The Review of Economics and Statistics*, 61/2, 214-227.
- Porter, M. (1980). "Competitive Strategy", *Measuring Business Excellence*, 1/2, 12-17.
- Porter, M. E. (1985). "Technology and Competitive Advantage", *Journal of Business Strategy*, 5/3, 60-78.
- Porter, M. (2007). "Understanding Industry Structure", *Harvard Business School*, 13, 1-16.
- Porter, M. E. (2008). "The Five Competitive Forces that Shape Strategy on Competition", *Harvard Business Review*, 24-41.
- Pringle, J. ve Huisman, J. (2011). "Understanding Universities in Ontario, Canada: An Industry Analysis Using Porter's Five Forces Framework", *Canadian Journal of Higher Education*, 41/3, 36-58.
- Pulaj, E., Kume, V. ve Cipi, A. (2015). "The Impact of Generic Competitive Strategies on Organizational Performance. The Evidence from Albanian Context", *European Scientific Journal*, 11/28, 273-284.
- Sak, R., Şahin-Sak, İ.T., Öneren-Şendil, Ç. ve Nas E. (2021). "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4/1, 227-250.
- Seawright, J. ve Gerring, J. (2008). "Case Selection Techniques in Case Study Research", *Political Research Quarterly*, 61/2, 294-308.
- Sedex/Smeta, Sosyal Etik Denetimi, <https://dqs.com.tr/belgelendirme/sedex-smeta-denetimi/>, (21. 01. 2022).
- Sharp, B., (1991). "Competitive Marketing Strategy: Porter Revisited", *Marketing Intelligence & Planning*, 9/1, 4-10.
- Sığrı, Ü. (2021). *Nitel Araştırma Yöntemleri*, Güncellenmiş 2. Baskı, Beta, İstanbul.
- Suri, H., (2011). "Purposeful Sampling in Qualitative Research Synthesis", *Qualitative Research Journal*, 11/2, 63-75.
- Tallon, P.P. (2008). "Stuck in the Middle: Overcoming Strategic Complexity through IT Flexibility", *Global Journal of Flexible Systems Management*, 9/4, 1-9.
- Tansey, P., Spillane, J. P. ve Meng, X. (2014). "Linking Response Strategies Adopted by Construction Firms during the 2007 Economic Recession to Porter's Generic Strategies", *Construction Management and Economics*, 32/7-8, 705-724.
- Thyer, B. A. (2010). *The Handbook of Social Work Research Methods*, Sage Publications, London, United Kingdom.

- Toker, A. (2022). "Sosyal Bilimlerde Nitel Veri Analizi İçin Bir Kılavuz", *Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51/1, 319-345.
- Türkiye Hızlı Tüketim Malları Perakendeciliği Sektör İncelemesi Ön Raporu (2021), Rekabet Kurumu, Ankara, <https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/sector-raporlari/htmparakendeciligisektorincelemesionraporu-20210705115428725-pdf>, (14.01.2022).
- Wang, Y. ve Coe, N. M. (2021), "Platform Ecosystems and Digital Innovation in Food Retailing: Exploring The Rise of Hema in China", *Geoforum*, 126, 310-321.
- Wicker, P., Soebbing, B. P., Feiler, S. ve Breuer, C. (2015). "The Effect of Porter's Generic Strategies on Organisational Problems of Non-Profit Sports Clubs", *European Journal for Sport and Society*, 12/3, 281-307.
- Wortzel, L. (1987). "Retailing Strategies for Today's Mature Marketplace", *Journal of Business Strategy*, 8, 45-56
- Wright, P. (1987). "A Refinement of Porter's Strategies", *Strategic Management Journal*, 8/1, 93-101.
- Yağar, F. ve Dökme S. (2018). "Niteliksel Araştırmaların Planlanması: Araştırma Soruları, Örneklem Seçimi, Geçerlilik ve Güvenirlik", *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3/3, 1-9.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 9. Baskı, Seçkin (Sosyal Bilimler), No: 76, Ankara.
- Yin, R. K. (2016). Qualitative Research from Start to Finish, Second Edition, The Guilford Press, New York, London.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:04.12.2022 ✓Accepted/Kabul:02.04.2023

DOI:10.30794/pausbed.1214548

Research Article/Araştırma Makalesi

Gürler, C. (2023). "Ease of Doing Business in European Union Countries and Candidates", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 57, Denizli, pp. 81-93.

EASE OF DOING BUSINESS IN EUROPEAN UNION COUNTRIES AND CANDIDATES

Cem GÜRLER*

Abstract

Doing business attracts the attention of policy makers as its economic impact. It's now widely accepted the relationship between regulations and economic performance. By making regulations, countries want to attract domestic and foreign investors to their countries to invest and to facilitate doing business. The study's goal is to investigate whether EU membership has an impact on doing business. For this purpose, the Ease of Doing Business Index data used in the analysis phase were published from the World Bank. To investigate EU membership effect on doing business, MANOVA and discriminant analysis were conducted. MANOVA results show that, only getting electricity, getting credit and resolving insolvency factors differ according to EU membership status. Furthermore, the impact of membership status on the resolving insolvency factor is the highest. After MANOVA, discriminant analysis was conducted. The correct classification rate is 87.5%. Discriminant analysis results reveal that resolving insolvency, getting credit, getting electricity, and starting a business are the most effective factors on EU membership, respectively.

Keywords: *EU membership, Ease of doing business, MANOVA, Discriminant analysis.*

AVRUPA BİRLİĞİ ÜYE VE ADAY ÜLKELERDE İŞ YAPMA KOLAYLIĞI

Öz

İş yapmak, ekonomik etkisi nedeniyle politika yapıcıların dikkatini çekmektedir. Düzenlemeler ve ekonomik performans arasındaki ilişki artık yaygın olarak kabul edilmektedir. Ülkeler düzenlemeler yaparak yerli ve yabancı yatırımcıları yatırım yapmak için ülkelerine çekmek ve iş yapmayı kolaylaştırmak istemektedir. Çalışmanın amacı, AB üyeliğinin iş yapma üzerinde bir etkisi olup olmadığını araştırmaktır. Bu amaçla analiz aşamasında kullanılan İş Yapma Kolaylığı Endeksi verileri Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir. AB üyeliğinin iş yapma üzerindeki etkisini araştırmak için MANOVA ve diskriminant analizi yapılmıştır. MANOVA sonuçları, sadece elektriğe ulaşma, kredi alma ve iflasın çözülmesi faktörlerinin AB üyelik durumuna göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, üyelik durumunun iflasın çözülmesi faktörü üzerindeki etkisi en yüksektir. MANOVA'dan sonra diskriminant analizi yapılmıştır. Doğru sınıflandırma oranı %87,5'tir. Diskriminant analizi sonuçları, AB üyeliği üzerinde en etkili faktörlerin sırasıyla iflasın çözülmesi, kredi alma, elektriğe ulaşma ve iş kurma olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: *AB üyeliği, İş yapma kolaylığı, MANOVA, Diskriminant analizi.*

*Asst. Prof., Yalova University, Department of Business Administration, YALOVA.
e-mail:cem.gurler@yalova.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-5127-6726>)

1. INTRODUCTION

It's now widely accepted that regulations and institutions have a huge impact on a country's economic performance. Numerous empirical studies illustrated that regulations are important for investments and entrepreneurship (Nnadozie and Njuguna, 2011; Alshammari, Hammoudeh and Pavlovic, 2015; Corcoran and Gillanders, 2015; Canton and Petrucci, 2017; Contractor et al, 2020; Radulović, 2020; Vučković et al. 2020). Moreover, the relationship between The World Bank's Ease of Doing Business Index (EDBI) and economic performance has been also revealed. Improvements in business regulations and public administration quality enhance economic growth and employment (Canton and Petrucci, 2017). Reducing the number of days and procedures and developing business rules and regulations to promote high productivity will improve the investment environment and that allows economies to flourish (Nnadozie and Njuguna, 2011). Regulation quality has a huge impact on foreign direct investment inflows (FDI) (Alshammari, Hammoudeh and Pavlovic, 2015) and the quality of institutions and economic growth have a long-term and short-term link (Radulović, 2020). Multinational enterprises make long-term plans when they plan to invest in a country. The ease of entry into and exiting from a country, and the profit potential in that country significantly affect that enterprises' plans (Contractor et al, 2020). On the other hand, weak regulatory environments have a detrimental impact on employment, investment, and living standards. This could increase the cost of doing business (Besley, 2015). Therefore, a country should organize its institutions well and make it easy to do business with its regulations.

The primary goal of the World Bank in the 1990s was to encourage investment by securing loans and supporting private financing. The World Bank then began to focus on the root cause of underinvestment: too burdensome business regulations (Rogge and Archer, 2021). For this purpose, the World Bank launched EDBI. EDBI has been published annually since the early 2000s and provides a measure of institutional quality as a reference for a country's effectiveness in encouraging a business environment and examines factors of business regulation that influence small domestic enterprises in the worldwide (World Bank, 2020; Rogge and Archer, 2021). Asongu and Odhiambo (2019) highlighted six main points to show the relationship between doing business and economic development:

- A comprehensive economic development strategy is built on market-oriented economic policies that provide favorable conditions for doing business in the domestic market.
- Doing business can help to a country's improvement of living conditions.
- Doing business naturally creates favorable conditions for higher GDP and GDP per capita growth
- Incentives for entrepreneurs to locate and develop their firms in less developed areas and regions might be provided.
- Doing business helps to the development and distribution of wealth.
- Doing business also helps to increase the employment through job creation.

The latest released EDBI consists of ten pillars and largest business city of 190 economies. Over 48,000 professionals from 190 economies contributed data for the EDBI indices (World Bank, 2020). The pillars and their description are given in Table 1.

Table 1. EDBI Pillars and measurements

Pillar	What is measured?
Starting a business (v1)	Procedures, time, cost, and paid-in minimum capital to establish a limited liability company.
Dealing with construction permits (v2)	Procedures, time, and cost to complete all formalities for constructing a warehouse, as well as quality control and safety procedures in the building permits system
Getting electricity (v3)	Procedures, time, and cost to connect to the electrical grid; the reliability of the power supply; and tariff transparency
Registering property (v4)	Procedures, duration, and expense of transferring a property, as well as the quality of the land administration system
Getting credit (v5)	Laws governing movable collateral and credit information systems
Protecting minority investors (v6)	Rights of minority shareholders in related-party transactions and corporate governance
Paying taxes (v7)	Payments, time, total tax and contribution rate, and post filing processes for a company to comply with all tax requirements.
Trading across borders (v8)	Time and expense of exporting the competitive advantage product and importing auto parts
Enforcing contracts (v9)	The length of time and money required to resolve a commercial issue, as well as the quality of judicial proceedings
Resolving insolvency (v10)	Time, cost, outcome, and recovery rate for commercial insolvency, as well as the soundness of the insolvency legal framework

Source: World Bank, 2020

There are 27 EU member states with the Brexit. Moreover, the negotiations are still ongoing with five candidate and two potential candidate countries. EU membership strengthens a country's economic conditions more credible and durable (Pelkmans and Casey, 2003). Compared to candidates, EU members have a richer and more stable economies. Moreover, all the candidate countries have infrastructure problems as well as their economic problems. Nevertheless, economy of the EU has struggled, and unemployment has risen in recent years (Bahouth and Ziemnowicz 2019). The EU membership process requires regulations in many areas such as economic, political, energy areas. Making the regulations does not guarantee membership. However, it can be expected that the member and the candidate countries share some similarities within the scope of the regulations. The aim of the study is to determine whether EU membership has an effect in terms of doing business. The paper is structured as follows: In the next section, the related literature is briefly discussed. Then, the research design, scope of the study, data and the methods used in this study are explained. Later, the results of the analysis are presented. Finally, these results are discussed.

2. PREVIOUS RESEARCH

EDBI measures differences in economic performance between countries based on regulatory policies (Bajra, Halili and Berisha, 2020). EDBI is widely regarded as a reputable source of business information and its significance stems from its theoretical rationale and vast application. (Pinheiro-Alvesa and Zambujal-Oliveira, 2012). In addition to being a data source, EDBI has also a considerable impact on current economic and political decisions (Besley, 2015). EDBI has persuaded governments to alter their regulatory and economic policies in order to fulfill the World Bank's expectations (Doshi, Kelley and Simmons, 2019). For example, Russian President Vladimir Putin set a target in 2012 to improve the country's Doing Business ranking from 120th to 20th by 2018 (Bryanski, 2012). Moreover, India (Gaur and Jasmin, 2017), Poland and Georgia (Piwonski, 2010) use the index to promote their policies. On the contrary, Pinheiro-Alves and Zambujal-Oliveira (2012) suggested that EDB should not be used in decision making as it has poor consistency and descriptive power.

Kersan-Škabić and Tijanić (2009) shared a result from Global Competitiveness Report. According to the result, the most three problematic factors for doing business in Southeast European Countries are as follows: foreign currency regulations, inflation and, crime and theft. The trade barriers show a decreasing trade with the EU membership. Trade liberalization affect counties' economy positively herewith (Stanojević and Veličković, 2019). Rogge and Archer (2021) indicate that there are significant differences between regions in the EDB index. For

example, the EDBI scores of the EU members vary considerably over the years, as of the years of membership. Joining the European Union as a full member will have a significant positive impact on the process of resolving current issues for candidate countries. Moreover, the key conclusion that can be reached is that candidate countries need to increase their technology transfer in order to solve their trade deficits (Yilmaz and Jürgen, 2003). Non-EU members' institutional settings should be brought up to EU standards. Nurboja and Košak (2017) reported that members of the EU are more cost-effective than non-EU members in terms of banking. They found an improvement in efficiency scores, particularly for Romania and Bulgaria since their EU membership in 2007. It is obvious that candidate countries have improved their economic situation, infrastructure, education, and health services during their EU accession process (Stanković, Džunić and Milić, 2019). The EU integration process and membership provides significant benefits to the economic performance and growth rate of the countries by significantly reducing the trade barriers of the candidate countries (Stanojević and Veličković, 2019). Stanković, Džunić and Milić (2019) reported that former members differed significantly from new member and candidate countries in most pillars of the GCI. On the contrary, it can be stated that there is not much difference between new members and candidate countries. While candidate countries performed better than 2007 members regarding health and primary education, 2007 members achieved a better score than candidate countries in the infrastructure component. Besides, old members strictly have better performance than other countries in terms of GDP.

There is a clear relationship between regulations and economic growth (Djankov, McLiesh and Ramalho, 2006; Haidar, 2012; Głodowska, 2017). Almost every additional reform leads to a 0.15 percent improvement in economic growth (Haidar, 2012). Countries should give priority to business regulation when determining their growth policies. (Djankov, McLiesh and Ramalho, 2006). Głodowska (2017) used EDBI to find out whether business environment has an effect on economic growth. The results obtained from regression analysis confirmed the relationship. Moreover, they reported that paying taxes affects economic growth the most in EU countries. High-income countries outperform the EDBI, particularly in terms of their infrastructure needs, access to finance, and the quality of policy-making institutions. Besides, it is clear that some indicators of EDBI have a positive effect on economic growth (Bajra, Halili and Berisha, 2020). For instance, Enforcing Contracts has a positive impact on FDI. On the contrary, Getting Credit and Registering Property have effect FDI negatively. Besides, starting a business and paying taxes have no effect on FDI (Hossain et al., 2018). In Poland, Slovenia, Bulgaria, Romania, and Serbia, it was found that starting a business, trading across borders, getting credit, getting electricity, enforcing contracts, and paying taxes factors have a significant impact on FDI (Vučković et al. 2020). Meanwhile FDI is most affected by the trade across border element, other factors have little or no effect on FDI. In addition, this effect is absent in Sub-Saharan Africa and the OECD countries (Corcoran and Gillanders, 2015). Nogueira and Madaleno (2021) conducted a cluster analysis. As a result of comparisons of clusters, they stated that EDBI affects GDP in Austria, Belgium, France, Germany, and Netherlands. Davletshin, Kotenkova and Vladimir (2015) also highlighted the relationship between EDBI and GDP. They stated that EDB pillars have an impact on GDP growth rate especially in developing countries. Piwonski (2010) conducted a regression analysis to demonstrate economic importance of EDB. If a country moves up one in the EDBI ranking, FDI would rise approximately \$40 million.

There are not many studies in the literature that use MANOVA and classification methods to investigate EU members and candidates in terms of the EDBI. Moreover, any researchers have not made an attempt to classify EU members and candidates according to their membership status by using EDBI. This study takes a novel approach to establish how easy it is to do business in the EU.

3. DATA

In the study, the values of 32 EU member and candidate countries in the EDBI published in 2020 were used. EDBI was calculated for 190 economies by ten pillars: starting a business, dealing with construction permits, getting electricity, registering property, getting credit, protecting minority investors, paying taxes, trading across borders, enforcing contracts, and resolving insolvency (World Bank, 2020). 32 countries were divided into 3 groups consistent with their membership status: old member, new member, and candidate. Old member refers to the countries that joined the EU before 2004 and the new member refers to those that joined in and after 2004. Table 2 shows the membership status of each country and the EDBI ranking from 2016 to 2020. As can be seen from the Table 2 the best performers in terms of EDBI for the selected years are Denmark and Sweden while the worst ones are Albania and Malta.

Table 2. Countries' membership status and rankings in EDBI between 2016-2020

Country	Membership Status	2016	2017	2018	2019	2020
Albania	Candidate	32	32	31	31	31
Austria	Old Member	9	10	10	10	10
Belgium	Old Member	21	21	26	20	21
Bulgaria	New Member	20	25	27	28	28
Croatia	New Member	24	23	24	25	23
Cyprus	New Member	22	22	25	26	25
Czech Republic	New Member	14	14	14	16	17
Denmark	Old Member	1	1	1	1	1
Estonia	New Member	3	3	3	4	5
Finland	Old Member	4	7	8	7	7
France	Old Member	13	15	17	13	12
Germany	Old Member	6	8	9	9	8
Greece	Old Member	30	30	30	30	30
Hungary	New Member	25	26	23	23	24
Ireland	Old Member	5	6	6	8	9
Italy	Old Member	23	24	21	24	27
Latvia	New Member	7	4	7	6	6
Lithuania	New Member	8	9	4	3	3
Luxembourg	Old Member	28	29	29	29	29
Malta	New Member	31	31	32	32	32
Montenegro	Candidate	26	27	19	22	22
Netherlands	Old Member	16	16	16	17	18
North Macedonia	Candidate	10	5	5	5	4
Poland	New Member	11	11	11	12	16
Portugal	Old Member	12	13	13	14	15
Romania	New Member	19	20	22	27	26
Serbia	Candidate	27	19	20	21	19
Slovak Republic	New Member	17	18	18	18	20
Slovenia	New Member	18	17	15	15	14
Spain	Old Member	15	12	12	11	11
Sweden	Old Member	2	2	2	2	2
Turkey	Candidate	29	28	28	19	13

4. METHODS

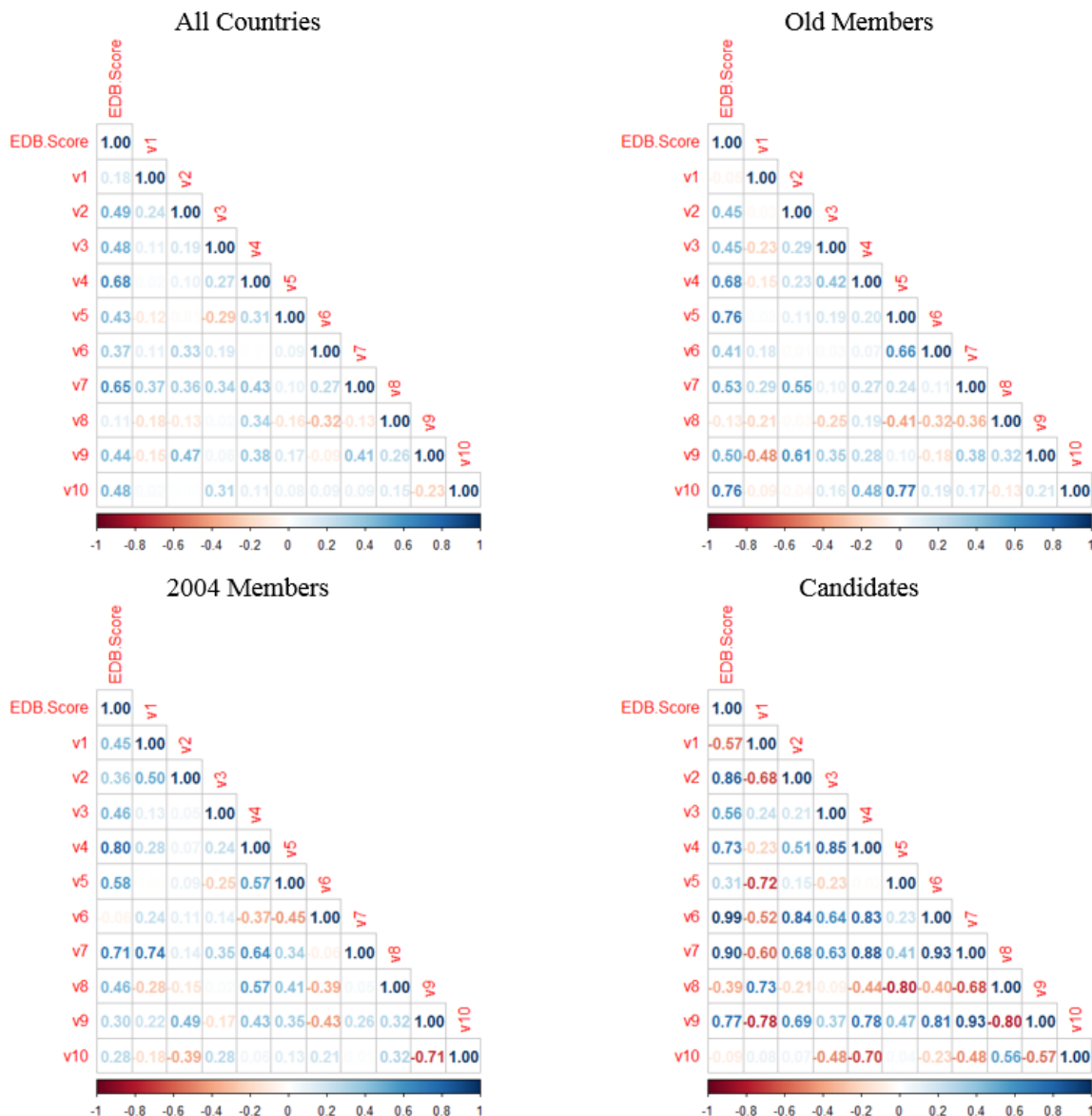
In the current study, a country's membership status with three levels (Table 2) and EDBI pillars were used for both MANOVA and discriminant analysis. If there is only one measured response variable, analysis of variance (ANOVA) can be used to analyze the data. When there are multiple response variables to be measured, multivariate analysis of variance (MANOVA) is the most suitable method (Scheiner, 1993). MANOVA, an extension of ANOVA, is a technique for measuring differences between two or more metric dependent variables. This measurement based on a set of categorical variables that act like independent variables (Hair et al., 2009). Instead of using MANOVA, ANOVA can be conducted for each independent variable. However, this can cause the following problems: increases the possibility of making a Type I error, and inability to determine whether the independent variable(s) are related to combinations of dependent variables (Warne, 2014). MANOVA is used to compare differences between multiple dependent variables simultaneously (Tohidi et al., 2018). MANOVA is used to analyze the impacts of grouping variables. On the other hand, discriminant analysis is used to describe the MANOVA effects (Huberty and Petoskey, 2000). While there is a non-metric dependent variable and more

than one metric independent variable in discriminant analysis, it is the opposite in MANOVA analysis. In other words, MANOVA has one or more metric dependent variables and one or more non-metric independent variables (Albayrak, 2006). A discriminant analysis' goal is to categorize objects into one of two or more groups using at least one independent factors (Morrison, 1969). Discriminant analysis aims to classify an observation (or several observations) into foreknown groups. The misclassification can be used to evaluate the quality of a discriminant analysis (Härdle and Hlávka, 2015).

5. FINDINGS

Before applying MANOVA and discriminant analysis, correlation analysis was conducted for each group and whole dataset separately to see the relationship between the factors and EDBI (Figure 1). The highest relationship between the factors was between dealing with construction permits and enforcing contracts ($r=0.47$). This might confirm that there was no multicollinearity in the dataset that could be a problem like misleading results to conduct the discriminant analysis (Serrano-Cinca and Gutiérrez-Nieto, 2013). When correlation analysis was conducted with all countries, the factors with the highest relationship with EDBI were registering property and paying taxes, respectively. The strongest correlations with EDBI in old members were with getting credit and resolving insolvency. Registering property had the highest correlation with EDBI in new members and protecting minority investors in candidate countries. In new member and candidate countries, paying taxes ranked second in the highest relationship with EDBI as in all countries.

Fig1. Correlation plots

5.1. Assumptions

Before applying both analysis, normality and equal covariance matrices assumptions are required (Finch, 2005). In this research, Mardia’s Test was used to check normality and Box-M for equal covariance matrices. Mardia’s Test is widely used for checking multivariate normality. Unlike univariate normality, Mardia’s Test takes into consider the relationship between variables (Liu and Lam, 1985). One can infer from the Table 3 that the multivariate normality was assessed (Korkmaz et al., 2014). After normality, equal covariances assumption was checked using Box’s M test (Box’s M= 221,859; $p < 0,0001$). The results reveal that the equality of covariances was violated. Due to the violation of equality of covariances, Pillai’s criterion was used for MANOVA. The advantage of Pillai’s criterion in terms of robustness grows when sample size small and the assumption of homogeneity of variance-covariance matrices is violated (Tabachnick, Fidell and Ullman, 2012; Sarma and Vardhan, 2018). Moreover, the violation of the equality of covariances is not critical to conducting discriminant analysis (Brown and Wicker, 2000).

Table 3. Mardia’s Test results

Test	Statistic	p-value
Mardia Skewness	242.818	0.139
Mardia Kurtosis	-0.575	0.565

5.2. MANOVA Results

Table 4 indicates that all of the MANOVA test statistics for the data were statistically significant. This significance means that membership status has a relationship with the factors (Warne, 2014). Pillai’s Trace results showed that, countries scores at least in one variable differed according to their membership status (Table 4).

Table 4. MANOVA test statistics

Criterion	Value	F	Sig.	Partial Eta Squared
Pillai’s Trace	,945	1,882	,042	,473
Wilks’ Lambda	,244	2,051	,026	,506
Hotelling’s Trace	2,326	2,210	,017	,538
Roy’s Largest Root	1,923	4,037	,003	,658

Table 5 shows the descriptive statistics and MANOVA results for the variables. From the table, it is apparent that trading across borders was the variable that countries were the best at. Old members were the best performers for five variables while they had the lowest score for getting credit score. Interestingly, the average scores of candidates’ in getting credit and protecting minority in investors were the highest among the groups. MANOVA results revealed that, membership status has a statistically significant effect on getting electricity, getting credit, and resolving insolvency. In getting electricity and getting credit factors there was a difference between old members and candidates. Old members and new members were different from each other in terms of resolving insolvency. In addition, the effect of status on the resolving insolvency factor was greater than the other variables.

Table 5. Descriptive statistics and MANOVA results

		Old Member	2004 Member	Candidate	p	Partial Eta Square
Starting a business	Mean	90.7	88.6	89.0	0,402	0,061
	Median	92.5	88.2	88.8		
	SD	4.10	4.49	1.83		
Dealing with construction permits	Mean	75.5	68.8	74.3	0,143	0,126
	Median	75.3	67.0	76.1		
	SD	5.49	9.63	13.0		
Getting electricity	Mean	86.6	78.9	74.3	0,049	0,188
	Median	85.4	82.3	73.2		
	SD	6.81	13.4	9.21		
Registering property	Mean	72.5	76.2	71.4	0,646	0,030
	Median	75.1	77.4	71.8		
	SD	12.9	12.3	7.25		
Getting credit	Mean	53.9	65.4	75.0	0,014	0,254
	Median	57.5	70.0	75.0		
	SD	14.8	14.4	7.91		
Protecting minority investors	Mean	66.9	66.2	67.2	0,963	0,003
	Median	68.0	66.0	70.0		
	SD	6.74	7.55	14.0		
Paying taxes	Mean	83.5	82.4	77.7	0,279	0,084
	Median	84.2	81.8	76.7		
	SD	7.55	5.34	8.57		
Trading across borders	Mean	97.4	97.5	94.9	0,235	0,095
	Median	100	100	93.9		
	SD	4.24	4.19	2.35		
Enforcing contracts	Mean	66.2	66.7	64.2	0,848	0,011
	Median	67.8	67.6	66.0		
	SD	8.54	8.79	6.65		
Resolving insolvency	Mean	77.3	62.5	62.4	0,013	0,258
	Median	79.4	59.8	67.0		
	SD	12.9	13.1	13.6		

5.3. Multiple Discriminant Analysis Results

Since the number of groups in the dependent variable was three, two functions were formed in the discriminant analysis (Table 6). The eigenvalue of first function was 1.923, and the canonical correlation was 0.811. In the second function, the eigenvalue was 0.404 and the canonical correlation was 0.536. Eigenvalue is a measure of how efficiently a function discriminant the groups. Although there is not an exact value, values greater than 0.40 are considered good (Kalaycı, 2016). Higher eigenvalue and canonical correlation indicate better performance. The first function’s canonical correlation of 0.811 suggests the model explains 65.77% of the variation in the dependent variable, whether a country is a new member, an old member, or a candidate. First function had higher values as expected. Wilks’ Lambda is a metric for how successfully each function discriminates cases and the values that are smaller suggest that the function has better discriminatory performance (Sun, Hoffman and Grady, 2007). According to the Wilks’ Lambda results, only the first function was useful.

Table 6. Eigenvalues

Function	Eigenvalue	% of Variance	Canonical Correlation	Test of Function(s)	Wilks' Lambda	Sig.
1	1,923	82,7	,811	1 through 2	,244	,022
2	,404	17,3	,536	2	,712	,504

Results showed that EU membership appeared to be affected by resolving insolvency most. After resolving insolvency, getting credit, getting electricity and starting a business were the most effective factors, respectively. On the other hand, registering property, enforcing contracts, and protecting minority investors had almost no effect on EU membership.

The correct classification rate was 87.5% (Table 7). As a result of the analysis, Greece was classified as a new member instead of assigning as old member. Bulgaria and Poland were classified as candidate and Slovenia as old member while they are new member. All candidate countries are correctly classified.

Table 7. Classification Results

		Predicted		
		Old Member	New Member	Candidate
Actual	Old Member	13	1	0
	New Member	1	10	2
	Candidate	0	0	5

In the context of EDBI, it can be said that old members are expected to perform best, while candidate countries are expected to perform relatively poor. However, Greece is in the 30th place among 32 countries and Bulgaria is in the 28th place in terms of EDBI. Therefore, it is hardly surprising that Greece and Bulgaria are classified in a lower group. Despite being ranked 16th, Poland was classified as candidate. This may be due to its poor performance in the Starting business and paying taxes pillars. Among the new member and candidate countries, the only country classified in a better group was Slovenia. According to the results, the pillar that affects the classification of a country as an old member most was resolving insolvency. The fact that Slovenia scored quite well in that pillar (5th out of 32 countries) can explain its classification as an old member.

6. THEORETICAL AND PRACTICAL IMPLICATIONS

EDBI is a recognized benchmark that shows how easy it is to do business in a country. Higher EDBI scores indicate better business environment and this increases domestic and foreign investment opportunities. This has a positive effect on the economies of countries where it is easy to do business. Therefore, as mentioned before, some countries are making efforts to achieve a better score in the index. Ensuring economic cooperation and increasing the level of welfare is one of the objectives of the EU. EU member and candidate countries might have common regulations in economic terms as in many areas. This study presents a novel attempt to define whether EDBI performances of the countries are affected according to EU membership status. According to the results of MANOVA and discriminant analysis, it is seen that the most important factor is resolving insolvency. Moreover, this factor performed best in old members and worst in candidate countries. Policymakers in new members and candidates should prioritize the reforms related to resolving insolvency since this factor makes investors feel safe. Moreover, the factor where members and candidates differ most from each other is paying taxes. This situation makes it difficult to do business in candidate countries and discourages investors. Candidates should diversify their revenues to attract investment and get a better EDBI score. It is obvious that the old members are the most stable, performing the best in terms of EDBI. Nevertheless, old members have also challenged, especially in getting credit factor. Although they performed poorly on this factor, this seems to be a deliberate strategy. Candidates performed best in this factor; however, they still face with problems in EDB. This shows that besides easy access to money, other factors are relatively more important for investors.

The economies with the best ease of doing business score have numerous characteristics in common, including broad usage of electronic systems (World Bank, 2020). From this point of view, it has been understood again how important the existing infrastructures, especially technologic infrastructures of the countries are. Infrastructure deficiencies and a lack of financial resources are disadvantages and problems for certain countries. These might lead the gaps between EU countries and should be taken into account by policy makers. With the onset of the coronavirus pandemic, remote working has become widespread around the world. Public institutions that can be considered more inactive compared to the private sector, have also undergone transformations to adapt to the current situation. This has led to many transactions being done online and facilitated the ease of doing business. Countries that want to perform well in EDB index improve their technological infrastructure and develop them continuously.

7. CONCLUSION

EDBI has been provided yearly cross-country statistics on how governments regulate business, allowing researchers to better understand how regulation influences development (World Bank, 2020). It can be stated that EU member and candidate countries are similar in terms of doing business, along with factors such as the reforms made in the EU membership process and trade openness. There were 32 reforms from 18 countries that made easier to do business while only four reforms made more difficult in EU members and candidates between May 2018 and May 2019. None of the old members has made any complicating reforms, eight of them have implemented facilitating reforms. The country that made the most facilitating reforms with six reforms was Serbia, one of the candidate countries. The purpose of the current study is to highlight the relationship between EU membership and doing business. The data were obtained from the EDBI 2020. MANOVA and Discriminant analysis are conducted in accordance with the aim of the study.

MANOVA results indicated that getting electricity, getting credit, and resolving insolvency scores differ significantly according to EU membership status. Candidate's average score for getting credit was the highest. That's probably because they want to promote their country to attract investment. From the results one can infer that old members are not brave like other countries in lending. When average scores are used, it is seen that the old members showed a better performance in terms of getting electricity and resolving insolvency. Correlation analysis results also confirmed that resolving insolvency differs in old members compared to other groups. Looking deeper into the getting electricity, old members, especially in infrastructure, are quite advantageous compared to other countries. The underlying reason for this could be that the old members had high development and economic stability before. This allowed them to make infrastructure investments earlier. Rule of Law Index gives some insights to explain the higher score old members got in resolving insolvency. The former members seem to have maintained the rule of law while others still have some problems especially the candidates (World Justice Project, 2020).

Discriminant analysis results revealed that resolving insolvency, getting credit, getting electricity, and starting a business are the most effective factors on EU membership, respectively and the overall classification rate was 87.5%. The correct classification rates for old members, new members and candidates were as follows: 92.86%, 76.92%, 100%. Old members were classified correctly, except, Greece. New members were the group with the highest transition between groups. Although North Macedonia and Turkey performed relatively well, the classification of all candidate countries as candidate reveals that these countries need to put more effort.

8. LIMITATIONS AND FUTURE WORK

This study has some limitations. The major limitation of this study is the examining only factors that EDBI consists. Another limitation is that this study is limited to 2020 data only. Future studies might be used more metric factors and investigate countries' progress on the over time. Moreover, the effects of EU membership can be examined more closely by doing so.

REFERENCES

- Albayrak, A. S. (2006). *Uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara, Turkey: Asil Yayın Dağıtım.
- Alshammari, M. A., Hammoudeh, M. A., & Pavlovic, M. (2015). Governance, regulations, trade openness and FDI inflows: Empirical study. *International Journal of Economics and Finance*, 7(12), 44-58.
- Asongu, S. A., & Odhiambo, N. M. (2019). Challenges of doing business in Africa: A systematic review. *Journal of African Business*, 20(2), 259-268.
- Bahhouth, V., & Ziemnowicz, C. (2019). Meeting the global challenges of doing business in the five candidate countries on the road to join the European Union. *Journal of the Knowledge Economy*, 10(3), 1297-1318.
- Bajra, U. Q., Halili, Z., & Berisha, N. (2020). Frontier economies and economic growth: Evidence from European and Central Asian Countries. *Borsa Istanbul Review*, 20(3), 279-291.
- Besley, T. (2015). Law, regulation, and the business climate: The nature and influence of the World Bank Doing Business project. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), 99-120.
- Brown, M. T., & Wicker, L. R. (2000). Discriminant analysis. In *Handbook of applied multivariate statistics and mathematical modeling* (pp. 209-235). Academic Press.
- Bryanski, G. (2012). Russia's Putin orders investment in "new economy". *Reuters*. Available on: <http://www.reuters.com/article/us-russia-putin-policy-idUSBRE8460PG20120507>.
- Canton, E., & Petrucci, M. (2017). Ease of doing business in the euro area. *Quarterly Report on the Euro Area (QREA)*, 16(2), 21-29.
- Contractor, F. J., Dangol, R., Nuruzzaman, N., & Raghunath, S. (2020). How do country regulations and business environment impact foreign direct investment (FDI) inflows?. *International Business Review*, 29(2), 101640.
- Corcoran, A., & Gillanders, R. (2015). Foreign direct investment and the ease of doing business. *Review of world economics*, 151(1), 103-126.
- Davletshin, E., Kotenkova, S., & Vladimir, E. (2015). Quantitative and qualitative analysis of foreign direct investments in developed and developing countries. *Procedia Economics and Finance*, 32, 256-263.
- Doshi, R., Kelley, J. G., & Simmons, B. A. (2019). The power of ranking: The ease of doing business indicator and global regulatory behavior. *International Organization*, 73(3), 611-643.
- Finch, H. (2005). Comparison of the performance of nonparametric and parametric MANOVA test statistics when assumptions are violated. *Methodology*, 1(1), 27-38.
- Gaur, A. D., & Jasmin, P. (2017). Ease of Doing Business in India: Challenges & Road Ahead. In *International Conference on Technology and Business Management* (pp. 77-84).
- Głodowska, A. (2017). Business environment and economic growth in the European union countries: what can be explained for the convergence?. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 5(4), 189-204.
- Haidar, J. I. (2012). The impact of business regulatory reforms on economic growth. *Journal of the Japanese and international economies*, 26(3), 285-307.
- Hair, J. F., Anderson, R. E., Babin, B. J., & Black, W. C. (2010). *Multivariate data analysis: A global perspective* (Vol. 7): Pearson Upper Saddle River.
- Härdle, W. K., & Hlávka, Z. (2015). *Multivariate statistics: exercises and solutions*. Springer.
- Hassan, Z., & Basit, A. (2018). Ease of doing business and its impact on inward FDI. Ease of Doing Business and Its Impact on Inward FDI. *Indonesian Journal of Management and Business Economics*, 1(1), 52-65.
- Huberty, C. J., & Petoskey, M. D. (2000). Multivariate analysis of variance and covariance. In *Handbook of applied multivariate statistics and mathematical modeling* (pp. 183-208). Academic Press.
- Kalaycı, Ş. (2016). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (Vol. 7). Ankara, Turkey: Asil Yayın Dağıtım.
- Kersan-Škabić, I., & Tijanić, L. (2009). The Challenges of Competitiveness in Southeast European Countries. *South East European Journal of Economics and Business*, 4(2), 23-37.
- Korkmaz, S., Gökşülük, D., & Zararsız, G. (2014). MVN: An R package for assessing multivariate normality. *R Journal*, 6(2).

- Liu, K. B., & Lam, N. S. N. (1985). Paleovegetational reconstruction based on modern and fossil pollen data: an application of discriminant analysis. *Annals of the Association of American Geographers*, 75(1), 115-130.
- Morrison, D. G. (1969). On the interpretation of discriminant analysis. *Journal of marketing research*, 6(2), 156-163.
- Nnadozie, E., & Njuguna, A. E. (2011). Investment climate and foreign direct investment in Africa. In *6th African Economic Conference* (pp. 26-28).
- Nogueira, M. C., & Madaleno, M. (2021). Are International Indices Good Predictors of Economic Growth? Panel Data and Cluster Analysis for European Union Countries. *Sustainability*, 13(11), 6003.
- Nurboja, B., & Košak, M. (2017). Banking efficiency in South East Europe: Evidence for financial crises and the gap between new EU members and candidate countries. *Economic Systems*, 41(1), 122-138.
- Pinheiro-Alves, R., & Zambujal-Oliveira, J. (2012). The Ease of Doing Business Index as a tool for investment location decisions. *Economics Letters*, 117(1), 66-70.
- Piwonski, K. (2010). Does the 'Ease of Doing Business' In a Country Influence its Foreign Direct Investment Inflows?.
- Radulović, M. (2020). The impact of institutional quality on economic growth: A comparative analysis of the EU and non-EU countries of Southeast Europe. *Economic Annals*, 65(225), 163-181.
- Rogge, N., & Archer, G. (2021). Measuring and analyzing country change in establishing ease of doing business using a revised version of World Bank's ease of doing business index. *European Journal of Operational Research*, 290(1), 373-385.
- Sarma, K. V. S., & Vardhan, R. V. (2018). *Multivariate statistics made simple: a practical approach*. Chapman and Hall/CRC.
- Scheiner, S. M. (1993). MANOVA: multiple response variables and multispecies interactions. *Design and analysis of ecological experiments*, 1, 94-112.
- Serrano-Cinca, C., & Gutiérrez-Nieto, B. (2013). Partial least square discriminant analysis for bankruptcy prediction. *Decision support systems*, 54(3), 1245-1255.
- Stanković, J. J., Džunić, M., & Milić, V. J. (2019). Competitiveness and the EU Accession Process: Can Candidate Countries Become Competitive as EU Countries?. *Economic Themes*, 57(4), 415-432.
- Stanojević, J., & Veličković, G. (2019). The role of EU accession in economic development from the international trade perspective. *Economic Alternatives*, 3, 412-428.
- Sun, X., Hoffman, S. C., & Grady, M. L. (2007). A multivariate causal model of alumni giving: Implications for alumni fundraisers. *International Journal of Educational Advancement*, 7(4), 307-332.
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., & Ullman, J. B. (2007). *Using multivariate statistics* (Vol. 6). Boston, MA: Pearson.
- Tohidi, M., Ghasemi-Varnamkhashti, M., Ghafarinia, V., Mohtasebi, S. S., & Bonyadian, M. (2018). Identification of trace amounts of detergent powder in raw milk using a customized low-cost artificial olfactory system: a novel method. *Measurement*, 124, 120-129.
- Vučković, M., Bobek, V., Maček, A., Skoko, H., & Horvat, T. (2020). Business environment and foreign direct investments: The case of selected European emerging economies. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 33(1), 243-266.
- Warne, R. T. (2014). A primer on multivariate analysis of variance (MANOVA) for behavioral scientists. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 19.
- Warne, R. T. (2014). A primer on multivariate analysis of variance (MANOVA) for behavioral scientists. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 19.
- World Bank. (2020). Doing Business 2020: Comparing Business Regulation in 190 Economies. Washington, DC: World Bank. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32436> License: CC BY 3.0 IGO

World Justice Project. (2021). *Rule of law index*. Washington, D.C: World Justice Project.

Yılmaz, B., & Ergun, S. J. (2003). *The foreign trade pattern and foreign trade specialization of candidates of the European Union* (No. 19). Ezoneplus working paper.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:31.01.2023 ✓Accepted/Kabul:09.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1245623

Research Article/Araştırma Makalesi

Gündüz, Ç. (2023). "Entegre Raporlar ve Finansal Performans: BİST Banka Endeksi Üzerine Ampirik Bir Analiz", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 95-107.

ENTEĞRE RAPORLAR VE FİNANSAL PERFORMANS: BİST BANKA ENDEKSİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ANALİZ

Çağdaş GÜNDÜZ*

Öz

Çevresel, sosyal ve ekonomik açıdan yaşanan dönüşüm paydaş beklentilerini değiştirmektedir. Artık, işletmeler çok daha sorumlu ve talepkâr bir paydaş grubu ile muhatap olmaktadır. Değişen beklentileri karşılamak için de birçok yenilikçi uygulama geliştirmektedir. Entegre raporlama yeni nesil raporlama aracı olarak bu yenilikler arasında yerini almaktadır. Bu çalışmanın amacı, entegre raporların raporlamayı yapan işletmelerin finansal performansına etkisinin olup olmadığını analiz edilmesidir. İnceleme kapsamına BİST Banka endeksinde işlem gören işletmeler alınmıştır. Yöntem olarak Panel Veri Analizi tercih edilmiştir. Finansal performans göstergesi olarak aktif kârlılığı ve öz sermaye kârlılığı kullanılmıştır. 2015-2021 yılları için yapılan analizler sonucunda, entegre raporlamanın finansal performans üzerinde herhangi bir etkisi bulunamamıştır.

Anahtar kelimeler: Kurumsal sürdürülebilirlik, Entegre raporlama, Finansal performans, BİST banka.

INTEGRATED REPORTS AND FINANCIAL PERFORMANCE: AN EMPIRICAL ANALYSIS ON BIST BANK INDEX

Abstract

Environmental, social and economic transformation changes stakeholder expectations. Now, companies are dealing with a much more responsible and demanding stakeholder group. Companies also develop many innovative applications to meet changing expectations. Integrated reporting as a new generation reporting tool is among these innovations. The goal of this study is to analyze whether integrated reports have an impact on the financial performance of reporting companies. Companies listed in BIST Bank index are included in the scope of the review. Panel Data Analysis is preferred as a method. Return on assets and return on equity are used as financial performance indicators. As a result of the analysis made for the years 2015-2021, there is no effect of integrated reporting on financial performance.

Keywords: Corporate sustainability, Integrated reporting, Financial performance, BIST bank.

*Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sermaye Piyasası Bölümü, DENİZLİ.
e-posta:cgunduz@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-2068-4951>)

1. GİRİŞ

Küreselleşme dünya ekonomisine yoğun bir şekilde yön vermektedir. Yeni ekonomik düzenin oluşumu ve buna bağlı olarak zamanla gelişen finansal krizler, teknolojik yenilikler ve artan küresel rekabet işletme faaliyetlerini daha hızlı ve derinden etkilemektedir. Artık, işletmeler açısından sadece finansal sonuçlara göre değerlendirmeler yapmanın kabul görmediği bir düzende faaliyetler yürütülmektedir. Bu noktada, işletmelerin ekonomik değer yaratmasının yanında çevresel ve toplumsal değerler yaratma potansiyeli ön plana çıkmaktadır.

Birçok işletme hedefini paydaşlarının çıkarlarını da içerecek şekilde genişletmektedir. Paydaşlar, çalışanlar, müşteriler, yatırımcılar, tedarikçiler, alacaklılar, rakipler, devlet ve çevre gibi işletmeyle doğrudan ve dolaylı olarak ilişkisi bulunan grupları kapsamaktadır. Dolayısıyla, paydaş odaklı bir işletmeden beklenen de paydaşlara zarar verecek eylemlerden kaçınarak paydaş çıkarını korumaktır ya da en azından hissedarlarının çıkarı ile dengede tutmaktır.

Paydaşların işletme faaliyetlerine dahil edilmesi genellikle kurumsal sürdürülebilirliğin (KS) bir parçası olarak görülmektedir (Marrewijk, 2003: 102). Paydaşlar işletme faaliyetleri sonucunda yaratılan değerden etkilenmektedir. Bu nedenle bir işletmenin değer yaratmada paydaşlarının finansal, çevresel ve sosyal taleplerini dikkate alması gerekmektedir (Closs vd., 2011: 102, Roca ve Searcy, 2012: 104). Paydaşları bilgilendirmek için şeffaf, eksiksiz ve güvenilir finansal tablolar hazırlamak ve sunmak işletmelerin en temel sorumlulukları arasında yer almaktadır. Ancak, finansal bilgilerin yer aldığı bu tip raporlar çoğunlukla işletme faaliyetlerinin finansal olmayan yönlerini kapsamamaktadır (Berthelot vd., 2012: 356). Paydaşların alacakları kararların doğru ve tutarlı olması için daha kapsamlı bilgiye ihtiyaç duydukları düşünüldüğünde bu durum, finansal olmayan bilgiyi de önemli kılmaktadır. Paydaşların beklentilerini karşılamak için finansal ve finansal olmayan faaliyetler bütünlük raporlanmaya başlanmıştır. Zira, mevcut düzende paydaşların finansal bilgiler kadar (Alfraih, 2016: 236) finansal olmayan bilgileri (Elliott vd., 2014: 277; Griffin vd., 2017: 1266) de kararlarında faydalı bulduklarına dair çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.

Bir işletme, faaliyetlerine ilişkin finansal olmayan bilgileri sürdürülebilirlik raporları aracılığıyla aktarabilmektedir. Bir sürdürülebilirlik raporu, faaliyetlerin sosyal ve çevresel etkileri ile bu konudaki stratejiler hakkında tüm paydaşları bilgilendirmektedir (Berthelot vd., 2012: 356). Fakat, belirli raporlama dönemine ilişkin KS bilgileriyle finansal bilgileri aynı çatıda raporlamamaktadır. Tüm bu bilgileri bir araya getiren entegre raporlar/ raporlama (ER) ise paydaşlara işletmenin KS faaliyetleri, finansal performansı ve paydaş beklentileri noktasında daha avantajlı bilgiler sunmaktadır (BİST, 2022: 37, <https://www.borsaistanbul.com/files/sirketler-Icin-Entegre-raporlama-rehberi.pdf>). Herhangi bir paydaşa daha avantajlı bilgiler sağlamak ise bilgi asimetrisini, belirsizliği ve dolayısıyla riski azaltıcı bir etki doğurabilmekte ve (Akins, 2018: 2) tarafların bu bilgilere dayalı daha rasyonel kararlar almasına yardımcı olabilmektedir. Tüm bu bilgileri ortak çerçeveye sığdıran ER bu sayede işletmenin KS performansı ile finansal performansı arasındaki ilişkinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Ancak, bir işletmenin KS faaliyetlerinin finansal performansı üzerindeki etkisini ortaya koymak Abeysekera (2008: 38) açısından, finansal olmayan açıklamaların isteğe bağlı olması nedeniyle oldukça zor görülmektedir. Ayrıca, Dahlsrud (2008:2) da bir işletmenin hangi eylemlerinin KS kapsamında değerlendirileceği hakkında görüş birliğinin olmamasını başka bir zorluk olarak vurgulamaktadır. Tüm bunlar, paydaşların bir işletmenin KS faaliyetlerinin finansal performansına etkisini belirlemesini zorlaştırmaktadır.

Finansal olan ve olmayan açıklamaları birlikte değerlendiren ER, geriye dönük ve ileriye dönük bilgileri kapsayan bütüncül bir raporlama yaklaşımı sağladığından kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır (Buallay vd., 2021: 1620). Başta yatırımcılar ve hissedarlar olmak üzere tüm paydaşların farklı derecelerde dikkatini çeken bir kurumsal iletişim aracı olarak kabul edilmektedir (Kılıç ve Kuzey, 2018: 116; IIRC, 2013: 7, <https://www.integratedreporting.org/wp-content/uploads/2014/06/13-12-08-THE-INTERNATIONAL-IR-FRAMEWORK-Turkish.pdf>).

Bu araştırmada Borsa İstanbul (BİST) Banka endeksinde işlem gören ve ER yayınlamış olan bankaların ilgili raporu yayınlamadan önceki ve yayınladıktan sonraki dönemlerde finansal performanslarında bir değişim yaşanıp yaşanmadığının analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Araştırma kapsamına 2022 yılı itibarıyla BİST Banka endeksinde işlem gören ve de bu tarihten önce ER yayınlamış işletmeler alınmıştır. Araştırma için gerekli olan veriler Kamuyu Aydınlatma Platformu'ndan (KAP) ve işletmelerin web sitelerinde kamuya açıkladıkları bilgilerden elde edilmiştir.

Çalışma, mevcut literatüre çeşitli şekillerde katkıda bulunmaktadır. İlk olarak, bu çalışma konuyu ER yayınlama faaliyetinin işletmelerin finansal performansı üzerindeki olası etkileri bağlamında dikkate almıştır. Buradan hareketle teorik olarak bu araştırmanın sağlayacağı muhtemel katkı, ER yapmanın işletmeler açısından bir ekonomik karşılığının bulunup bulunmadığını ortaya koymak şeklinde yorumlanabilmektedir. İkinci olarak, mevcut literatür incelendiğinde Türkiye’de ER ile finansal performans ilişkisini konu edinen çalışmalarının pek çoğunun ER’ye uygunluk ile bağlantılı olduğu görülmüştür. Söz konusu çalışmalarda genellikle içerik analizinin ve regresyon analizinin tercih edildiği görülmüştür (Akyüz ve Yangıbayev, 2020: 50). Dolayısıyla, ER yapmanın direkt finansal performans üzerindeki etkisini tespit etmeye yönelik olarak daha farklı istatistiki yöntemler kullanılmasının da ayrıca önem arz ettiği anlaşılmıştır. Özellikle Türkiye’de konuyla ilgili panel veri tekniği ile yapılmış az sayıda çalışmaya rastlanılmıştır. Dolayısıyla, çalışmadan bu alandaki boşluğu doldurması yönünde bir katkı sunması da beklenmektedir.

Araştırmanın giriş bölümünü konu hakkında literatür taraması izlemektedir. Üçüncü bölüm metodoloji ve ekonometrik modeli içermekte, dördüncü bölümde araştırma bulgularına yer verilmektedir. Araştırma bulgularının yorumu ve sonuçların değerlendirilmesi ise son bölümde sunulmaktadır.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Finansal raporlama ve sürdürülebilirlik bilgilerini tek çatı altında buluşturan yeni bir raporlama aracı olarak ER, son yıllarda hem akademik hem de profesyonel iş çevrelerinde daha fazla ilgi görmektedir. Literatür incelendiğinde, ER ile finansal performans arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda farklı bulgular ile karşılaşılmaktadır. Chouaibi vd. (2022a: 426; 2022b: 451), bulguların birbirlerinden farklı olmasında raporlama kalitesinin işletmeden işletmeye değişkenlik göstermesini vurgulamaktadır. Farklı bulguların varlığı ikili arasındaki ilişkinin net bir şekilde ortaya konamamasına neden olmaktadır. Bu sebeple de konuya yönelik farklı çalışmaların yapılmaya devam edeceği düşünülmektedir.

ER sayesinde paydaşlar işletmede nasıl değer yaratıldığını anlamak, işletmenin gelecekteki performansını belirlemek, iş stratejisini anlamak, işletmenin karşı karşıya olduğu finansal ve finansal olmayan riskleri ve fırsatları yönetmek gibi avantajlar sağlayabilmektedir (BİST, 2022: 39-40, <https://www.borsaistanbul.com/files/sirketler-Icin-Entegre-raporlama-rehberi.pdf>).

Bir işletmenin kurumsal sosyal sorumluluğu kapsamındaki eylemlerle finansal performansın birbiri ile ilişkili olabileceğini araştıran Al-Tuwaijiri vd. (2004: 447), kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) açıklamalarının finansal performansla pozitif bir ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre, iyi performans gösteren işletmeler, iyi çevresel performansa sahip ve daha kaliteli bilgi paylaşımında bulunan işletmelerdir. Buradan, kurumsal sorumluluklara önem vermenin yatırımcılar ve diğer paydaşlar nezdinde olumlu bir karşılık bulunduğu sonucu çıkarılabilmektedir. Ancak, KSS açıklamaları yalnızca işletme faaliyetlerinin yol açtığı sosyal, ekonomik ve çevresel etkileri değerlendirmeye odaklanmaktadır. Daha ihtiyaca uygun, daha kullanışlı bilgileri içeren ve işletmenin nasıl değer yarattığıyla çok daha fazla ilgilenen ER gibi raporların içeriği finansal verilerin ötesine geçerek kurumsal yönetim, iş modeli, performans, riskler ve fırsatlar gibi daha birbirine bağlı olan içerikleri bünyesinde barındırmaktadır (BİST, 2022: 25, <https://www.borsaistanbul.com/files/sirketler-Icin-Entegre-raporlama-rehberi.pdf>).

Aceituno, vd. (2014), ER’nin geliştirilmesinde sektörel yoğunlaşmanın, büyüme fırsatlarının, kârlılığın ve işletme büyüklüğünün etkilerini analiz etmişlerdir. 2008-2010 dönemini kapsayan çalışmada, çok değişkenli regresyon analizi ve açıklayıcı faktör analizi yöntem olarak kullanılmıştır. İşletmenin büyüklüğünü temsil eden aktif toplamı ile ER düzenleme arasında olumlu bir ilişkinin varlığından söz etmişlerdir. Ayrıca, kârlılık (ROA) ile ER arasında da pozitif bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Büyüme fırsatları (PD/DD) ve sektörel yoğunlaşma bu açıdan önemli bulunmamıştır.

Turturea (2015), Danimarka’da sağlık sektöründeki bir işletmenin ER ile birlikte çeşitli finansal göstergelerinin (brüt kâr, vergi ve faiz öncesi kâr, ROE, ROA) hisse fiyatı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Örnek olay yöntemini kullanarak tek bir işletme üzerinden inceleme yapmıştır. İşletmenin 1993 - 2003 yılları arasında hazırlanan KS raporlarının hisse senedi fiyatı üzerinde herhangi bir etkiye yol açmadığını tespit etmiştir. 2004 - 2014 yılları

arasında yayınlanmış olan ER'nin ise işletmenin hisse senedi fiyatı üzerinde pozitif etki oluşturduğu sonucuna ulaşmıştır.

Plumlee vd. (2015: 336), ER'nin, işletme bilgilerinin kalitesini ve çeşitliliğini iyileştirerek yatırımcıların gelecekteki nakit akışlarını tahmin etme yeteneğini geliştirmesi durumunda daha sağlıklı işletme değerlemeleri yapabileceğini belirtmektedir. Bu nedenle, daha kaliteli raporlar yatırımcı tahminlerini iyileştirebilmektedir. Dahası, sosyal açıdan daha sorumlu işletmelerle ilişki kuran müşteriler ve çalışanlar gibi paydaşlar için ER yol gösterici olabilmektedir. Bu, işletmenin finansal performansının artmasına neden olabilmektedir. Yapılan araştırmalar yatırımcıların ve diğer tüm paydaşların KS ve finansal bilgilerini raporlayarak şeffaflık ve hesap verebilirlik sergileyen işletmeleri ödüllendireceğini göstermiştir (Eccles vd., 2014: 2835; Dam ve Scholtens, 2015: 103). Bu nedenle, kaliteli ve düzenli ER hisse başına kazanç, aktif getirisi (ROA), öz sermaye getirisi (ROE) ve Tobin's q oranı gibi göstergelerle ölçülebilen daha yüksek finansal performans düzeylerine dönüşebilmektedir.

Barth, vd. (2016), çok değişkenli regresyon analizini kullandıkları çalışmalarında inceleme kapsamındaki işletmelerin ER'de yer alan açıklamalarının kalitesi ile hisse senedi likiditesi (alış-satış fiyatı arasındaki fark), işletme değeri (Tobin's q), gelecekte beklenen nakit akışları ve sermaye maliyeti arasında ilişki olup olmadığını incelemiştir. Johannesburg Menkul Kıymetler Borsasında (JSE) işlem gören ve ER yayınlayan 224 işletmenin verileri 2011-2013 yılları için incelenmiştir. İncelemenin sonucunda ER kalitesi ile işletme değeri arasında pozitif ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Bunun da esas olarak nakit akışı etkisinden kaynaklandığını belirtmişlerdir. Lee ve Yeo (2016), JSE'de işlem gören işletmelerden oluşan bir örneklem üzerinde ER yayınlamanın işletme değeri (Tobin's q) üzerindeki etkisini incelemiştir. Tarım, madencilik, kimya, inşaat, elektrik-elektronik, gıda, bilgi teknolojileri, imalat, perakende ve hizmetler gibi çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin incelendiği çalışma 2010–2013 yılları için 822 firma-yıl gözleminden oluşmuştur. ER skoru hesaplayıp, oluşturdukları regresyon modelinde bu skoru bağımsız değişken olarak kullanmışlardır. Sonuç olarak, ER açıklamaları ile Tobin's q oranı arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Dahası, ER yapmanın yüksek miktarda maddi olmayan duran varlığa ve birden fazla iş segmentine sahip işletmelerde bilgi ortamını iyileştirdiğini öne sürmüşlerdir. Bunun yanında, daha yüksek dış finansman ihtiyacı olan işletmelerde ER skorunun daha yüksek olduğu, ER skoru yüksek işletmelerin borsa ve muhasebe performansı açısından daha iyi performans gösterdiğini tespit etmişlerdir. Küçükgergerli (2016), çalışmada bir ER endeksi oluşturarak incelediği işletmelerin hisse senedi değeri ile entegre performansı arasındaki ilişkiyi ölçmeyi amaçlamıştır. BIST 100 imalat işletmeleri ile payları BIST'te işlem gören bankalar ve özel finans kurumlarını inceleyerek ER endeks notları elde etmiştir. 2010 – 2014 yıllarını kapsayan çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır. Sonuçta, entegre performansın hisse değerini temsil eden Tobin's q oranı üzerinde istatistiksel olarak herhangi bir etkisi tespit edilememişken, PD/DD oranını pozitif yönlü etkilediği tespit edilmiştir.

Wen vd. (2017), hisseleri Malezya Borsası'nda işlem gören ve ER yapan 46 işletmeyi incelemiştir. Dönem olarak 2012-2015 yıllarını kapsayan çalışmada çeşitli ER unsurlarının ROA ve ROE üzerinden finansal performansa etkisi araştırılmıştır. Yöntem olarak içerik analizi, korelasyon analizi ve çok değişkenli regresyon analizinden yararlanılmış, iş modeli, kurumsal yönetim, riskler-fırsatlar ve performans unsurlarının ROA ve ROE üzerinde pozitif etkileri olduğu sonucuna varılmıştır.

Düzer ve Önce (2018), KS bilgi düzeyinin işletmelerin finansal performansı üzerindeki etkisini 2008 – 2014 yılları arası için incelemiştir. BIST'te işlem gören, sürdürülebilirlik raporu ve ER yayınlayan halka açık 30 işletme analize dahil edilmiştir. Raporlarda açıklanan bilgiler ekonomik, çevresel ve sosyal performans açısından incelenmiştir. İşletmelerin finansal performansı aktif kârlılığı, özkaynak kârlılığı, PD/DD oranı ve F/K oranı gibi finansal oranlar ile ölçülmüştür. Panel veri analizi yöntemi uygulanan araştırmanın sonucunda çevresel performans göstergelerinin aktif kârlılığı ve özkaynak kârlılığı, sosyal performans göstergelerinin ise aktif kârlılığı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bernardi ve Stark (2018), Güney Afrika'da ER'nin zorunlu kılınmasının analist tahmin doğruluğu üzerindeki etkisini incelemiştir. 8 farklı sektörden 41 işletmenin 2008 ve 2012 yılları arasındaki verilerini analize dahil etmişlerdir. ER açıklama düzeyi ne kadar yüksek olursa, ER etkisinin de performans üzerinde o kadar büyük olacağı hipotezini panel veri yöntemiyle test etmişlerdir. İncelenen işletmelerin hisse başına fiyat, aktif toplamı, pasif toplamı ve net kâr bilgileri de analiz edilerek, ER'de yer alan açıklamaların işletme performansını belirlemede aracı bir değişken olduğu ve bazı sektörlerde işletmelerin performanslarında artış olduğu tespit edilmiştir. Yüksel (2018), 2014 ile 2016 yılları arasında Türkiye'deki ve Güney Afrika'daki 10 katılımlı

bankasının ER skorları ile finansal performansları arasında bir ilişki olup olmadığını incelemiştir. Korelasyon analizi uyguladığı çalışmada işletme büyüklüğü, varlık devir hızı, satışların kârlılığı (ROS), özkaynak kârlılığı (ROE), aktif kârlılığı (ROA), finansal kaldıraç ve borç/özkaynak oranları finansal ölçütler olarak alınmıştır. Sonuçta, ER skorları ile ROS, ROA, ROE, finansal kaldıraç ve borç/özkaynak oranları arasında herhangi bir ilişkiye rastlanılmamıştır. İşletme büyüklüğü (2015-2016 için) ve varlık devir hızı (2016 için) ile ER skorları arasında ise anlamlı pozitif ilişki olduğu belirtilmiştir.

Nurkumalasari vd. (2019), 2015 ve 2017 yılları arasını kapsayan çalışmalarında ER açıklamalarının işletme değerine etkisini 14 işletme üzerinden incelemişlerdir. Panel veri analizi ile test edilen modellerde bağımlı değişken olarak Tobin's q oranı, bağımsız değişkenler olarak ise ER açıklama endeksi, bağlı ortaklık sayısı, uzun vadeli borç oranı, aktif getirisi, toplam borç oranı ve toplam aktifler kullanılmıştır. Sonuç olarak, ER'nin işletme değeri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Tabash (2019), 2009 ile 2013 arasını incelediği çalışmasında Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) bankalarında ER açıklamaları ile finansal performans (ROA) arasında önemli ve pozitif bir etki saptamıştır. Sonuçlar ayrıca, daha kaliteli ER yapan bankaların daha yüksek finansal performansa yol açtığını göstermiştir. Bunun aksine Ellili ve Nobanee (2017), 2003-2013 yıllarını kapsayan çalışmada ER açıklamalarının BAE mali piyasalarında işlem gören tüm bankalarının finansal performansı (ROE) üzerinde önemli ve olumsuz etkileri olduğunu ortaya koymuşlardır.

Bir başka çalışmada Adegboyegun vd. (2020), ER'nin işletmelerin vergi sonrası kârına etkisini incelemiştir. Nijerya'da 13 banka üzerinde 2009-2018 yıllarını kapsayan bir inceleme yapmışlardır. Finansal raporların ve sürdürülebilirlik raporlarının bir karışımı olarak ER endeksini, toplam borç/özsermaye oranını ve aktif toplamını bağımsız değişkenler olarak kullanmışlardır. Analizde En Küçük Kareler ve Panel Ortak entegrasyon tekniklerinden yararlanılmış, buna göre, ER'nin işletme performansı üzerinde kısa vadede herhangi bir etkisi bulunamamıştır. Uzun vadede ise işletme performansı ile önemli bir ilişkisi olduğunu ortaya konulmuştur.

Horasan ve Tazegül (2021), çalışmalarında ER'nin mâli performans verileri ile ilişkisini değerlendirerek genel bir kaniya varmaya çalışmışlardır. BİST'te işlem görüp aynı zamanda ER yayınlayan işletmeleri incelemiş, 2014 ve 2019 arası döneme ait hisse başına kazanç, piyasa değeri, fiyat/kazanç oranı, aktif kârlılık oranı ve öz sermaye kârlılık oranından oluşan çeşitli finansal performans göstergelerini analiz etmişlerdir. Mann-Whitney U Testi yöntemiyle yapılan analizlerde işletmelerin finansal performans göstergeleri üzerinde ER etkisinin varlığı araştırılmıştır. Sonuçta, finansal performans üzerinde ER'nin etkisi istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır.

Özdemir (2022), Türkiye'de 2016-2020 yılları arasında ER yayınlayan bankaların finansal etkinliklerini ölçmeyi amaçlamıştır. Çalışmasında girdi odaklı veri zarflama analizi yöntemini kullanmış ve sonuç olarak ER'nin finansal performansa doğrudan ve düzenli bir etkisinin bulunmadığını açıklamıştır.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu araştırma, ER'nin işletmelerin rapor yayınlamadan önceki ve yayınladıktan sonraki dönemlerde finansal performansı üzerindeki etkisini ele almaktadır. ER ile finansal performans arasındaki ilişkiyi tahmin etmek için kesinleşmiş teorik ve ampirik kanıtların yokluğu göz önüne alındığında, çalışmanın hipotezleri şu şekilde ifade edilmiştir:

H0: ER'nin finansal performans üzerinde önemli bir etkisi yoktur.

H1: ER'nin finansal performans üzerinde önemli bir etkisi vardır.

Çalışmada iki ana veri kaynağı kullanılmıştır. İlk olarak finansal veriler KAP'da yayınlanan bağımsız denetimden geçmiş finansal tablolara ilişkin açıklama ve dipnotlardan alınmıştır. ER hakkındaki veriler ise işletmelerin web sitelerinde yayınladıkları entegre faaliyet raporlarından elde edilmiştir. Çalışmanın veri setini, 2016 ve 2021 yıllarında ER yayınlamış ve de 2022 yılı itibarıyla BİST Banka endeksinde işlem gören yedi adet işletme oluşturmaktadır. Ayrıca, söz konusu işletmelerin 2015 yılına ait verileri de incelemeye alınmıştır. Bunun nedeni, raporlama yapmaya başlanan ilk yıldan bir önceki yılda gerçekleşen finansal durumu ortaya koymaktır. Endekste yer alıp da raporlama yapmayan üç işletme analize alınmamıştır.

Çalışmada modele alınan değişkenler literatürde en çok kullanılan göstergeler arasından seçilmiştir. Modelde, bağımlı değişken olarak finansal performans ROE (Plumlee vd., 2015; Artiach vd., 2010) ve ROA (Vena vd., 2020; Artiach vd., 2010) olmak üzere iki gösterge tarafından temsil edilmektedir. ROE ve ROA, daha geniş bir paydaş grubu tarafından kullanılabilen muhasebe tabanlı finansal performans ölçütleri olarak bilinmektedir. Bağımsız değişkenler olarak da aktif toplamı (AKT) (Anto vd., 2021; Buallay vd., 2020), kaldıraç oranı (KAL) (Kılıç ve Kuzey, 2018; Wang ve Hussainey, 2013), sermaye yoğunluğu (SY) (Akisik ve Gal, 2020; Servaes ve Tamayo, 2013) ve faiz gelirlerindeki değişimin yüzdesi (FG) (King ve Lenox, 2002) değerleri kullanılmıştır. Ayrıca, işletmelerin ER yayınladıkları yılların etkisini kontrol etmek için kukla değişken (ER) test edilmiştir. Kukla değişkene işletmelerin raporlama yaptığı yıllar için “1”, diğer durumlarda “0” değeri verilmiştir. Modeldeki tüm değişkenler ayrıntılı olarak aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

Tablo 1: Kullanılan Değişkenler

Kısaltma	Açıklama	Hesaplama
ROA	Aktif kârlılığı	Net kâr / Aktif toplamı
ROE	Öz sermaye kârlılığı	Net kâr / Özkaynaklar
AKT	Aktif toplamı	İşletme aktiflerinin toplamı
KAL	Kaldıraç oranı	Ana sermaye / Toplam risk tutarı
SY	Sermaye yoğunluğu	Aktif toplamı / Çalışan sayısı
FG	Faiz gelirlerindeki değişim	Bir önceki yıla göre faiz gelirlerinde meydana gelen % değişim

Tablo 1’de sunulan oranlar arasında yer alan KAL, “Bankaların Kaldıraç Düzeyinin Ölçülmesine ve Değerlendirilmesine İlişkin Yönetmelik” gereği ana sermayenin toplam risk tutarına bölünmesi suretiyle hesaplanmaktadır. Söz konusu oranlar işletmelerin ER’leri ile bağımsız denetimden geçmiş finansal tablolara ilişkin açıklama ve dipnotlarından elde edilmiştir.

Çalışmada, işletmeler açısından ER’nin rapor yayınlamadan önceki ve yayınladıktan sonraki dönemlerde finansal performansları üzerindeki etkisini inceleyebilmek için ekonometrik yöntem olarak yatay kesit ve zaman serisi analizlerini birleştiren panel veri analizinin uygulanması tercih edilmiştir. Bu amaçla test edilecek modeller aşağıda sunulmuştur:

$$\ln ROA_{it} = \alpha_1 + \beta_1 FG_{it} + \beta_2 \ln AKT_{it} + \beta_3 \ln KAL_{it} + \beta_4 \ln SY_{it} + \beta_5 ER_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$\ln ROE_{it} = \alpha_1 + \beta_1 FG_{it} + \beta_2 \ln AKT_{it} + \beta_3 \ln KAL_{it} + \beta_4 \ln SY_{it} + \beta_5 ER_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Modellerde $\ln$, kullanılan değişkenlerin doğal logaritmalarına işaret etmektedir. hata terimini, sabit terimi, i ve t endeksleri sırasıyla işletmeleri ve yılı temsil etmektedir. Analizler için Stata 14.2 istatistik paket programı kullanılmıştır.

Analizlere başlarken öncelikle havuzlanmış en küçük kareler, sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modellerinin tahmincileri arasında seçim yapabilmek için birim etkinin önemi F testi ile test edilmiştir. Sonrasında, Hausman testi sayesinde tahminciler arasında bir seçim yapılmıştır. Daha sonra ise tahmin edilen modellerde değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı problemlerinin olma ihtimaline karşı birtakım spesifikasyon testleri uygulanmıştır. Tahmin edilen modellerde değişen varyans (heteroskedasite) problemi olup olmadığı Levene (1960), Brown ve Forsythe (1974) testleri, otokorelasyon sorunu olup olmadığı Bhargava, Franzni ve Narendranathan (1982) tarafından modifiye edilen Durbin Watson (DW) test istatistiği, Baltagi ve Wu (1999) tarafından geliştirilen LBI test istatistiği ve ayrıca Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen Lagrange çarpanları (LM) test istatistiği yardımıyla araştırılmıştır. Ardından, birimler arası korelasyonun önemli olup olmadığı Friedman (1937) ve Pesaran (2004) testleri yardımıyla test edilmiştir.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

Panel veri yönteminde araştırma modelinin havuzlanmış en küçük kareler modeli mi, sabit etkiler içeren model mi ya da rassal etkiler modeli mi olduğunu anlamak amacıyla çeşitli testler yapılmaktadır. Çalışmada öncelikle havuzlanmış en küçük kareler modeli ile sabit etkiler modeli arasında bir tercih yapmak amacıyla F testi uygulanmıştır. F testi sonuçları ile birlikte araştırma neticesinde elde edilen diğer tüm bulgular aşağıda yer alan Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Araştırma Modellerinin Tahmin Sonuçları

	ROA Modeli Tahmin Sonuçları	ROE Modeli Tahmin Sonuçları
F testi		
$F_{6,37}$	10.47 (0.0000)	3.64 (0.0061)
Hausman testi		
Prob>chi2	(0.0001)	(0.0984)
Değişen varyans		
W_0	(0.6460)	(0.0981)
W_{50}	(0.9165)	(0.3268)
W_{10}	(0.6460)	(0.0981)
Otokorelasyon		
Modifiye DW	2.0129	1.8922
Baltagi-Wu LBI	2.3584	2.3030
ALM	-	0.36
		(0.5475)
Bileşik LM	-	1.17
		(0.5574)
Yatay kesit bağımlılığı		
Pesaran testi	(0.0000)	(0.0007)
Friedman testi	(0.0010)	(0.0207)

Hangi modelin geçerli olduğunu test etmek için F testinden yararlanılmıştır. F testinin sonuçlarına göre; ROA modeli için $F_{6,37}=10.47$ ve $P=0.0000$, ROE modeli için ise $F_{6,37}=3.64$ ve $P=0.0061$ değerleri elde edilmiştir. Modellerde $P<0.05$ olduğundan tahmin edilen modeller için havuzlanmış en küçük kareler tahmincisinin uygun olmadığına karar verilmiştir. Arkasından sabit ve rassal etkiler tahmincileri arasında bir seçim yapmak için ise Hausman testi uygulanmıştır. Hausman testi sonuçlarına göre ilk model için $P=0.0001$, ikinci model için $P=0.0984$ sonuçlarına ulaşılmıştır. Hausman testi sonucunda ilk modelde $P<0.05$ olduğundan sabit etkiler tahmincisinin rassal etkiler tahmincisine göre daha etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Böylece ROA modeli sabit etkiler tahmincisi yardımıyla tahmin edilmiştir. İkinci modelde ise çıkan sonuçlar rassal etkiler tahmincisinin daha etkin olduğunu ortaya koymuştur ($P>0.05$).

Modellerde değişen varyans olup olmadığını anlamak için en çok tercih edilen yöntemlerden Levene (1960), Brown ve Forsythe (1974) testleri (W_0 , W_{50} ve W_{10}) uygulanmıştır. “Birimlerin varyansları eşittir” şeklinde kurulan H_0 hipotezi araştırma modelleri için kabul edilerek tahmin edilen modellerde heteroskedasite olmadığı anlaşılmıştır.

ROA ve ROE modellerinde otokorelasyonun varlığını sınamak amacıyla Bhargava, Franzni ve Narendranathan (1982) tarafından önerilen DW testi ve Baltagi ve Wu (1999) tarafından geliştirilen LBI testi istatistikleri elde edilmiştir. ROA modeli açısından her iki test için de değerler 2'den büyük olduğundan otokorelasyon olmadığı anlaşılmıştır. ROE modeli için yapılan DW testi otokorelasyon olduğunu LBI testi ise olmadığını ortaya koymuştur. Bu durumu netleştirmek adına modelde otokorelasyon LM ve ALM testleri ile ayrıca sınanmıştır. P değerleri 0.05'den büyük olduğundan otokorelasyonun olmadığı ikinci model için de kabul edilmiştir.

Araştırma modellerinde birimler arası korelasyonsuzluk Pesaran (2004) ve Friedman (1937) testleri yardımıyla test edilmiştir. Olasılık değerlerine bakıldığında ilk model için her iki test sonucunda $P < 0.05$ olduğundan H_0 yokluk hipotezi reddedilerek birimler arasında korelasyon olduğu anlaşılmıştır. ROE modeli için de her iki test istatistik sonucuna göre birimler arası korelasyonun varlığı kabul edilmiştir.

Modellerde birimler arası korelasyon, değişen varyans veya otokorelasyondan birinin olması durumunda tutarsızlıklar oluşmakta ve istatistik sonuçları etkilenmektedir (Tatoğlu, 2016: 256). Bu problemlerden birinin varlığı altında Huber (1967), Eicker (1967) ve White (1980) tarafından geliştirilmiş tahminci ve de Arellano (1987), Froot (1989) ve Rogers (1993) tarafından geliştirilmiş diğer bir tahminci sayesinde tutarlı tahminler yapılmıştır. Araştırma modellerinde birimler arası korelasyon varlığında söz konusu tahminci yardımıyla ROA ve ROE modelleri tahmin edilmiştir. Tablo 3 ve Tablo 4, bu tahminlerin sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 3. Dirençli Tahminci Sonuçları (ROA Modeli)

$\ln ROA_{it} = \alpha_1 + \beta_1 FG_{it} + \beta_2 \ln AKT_{it} + \beta_3 \ln KAL_{it} + \beta_4 \ln SY_{it} + \beta_5 ER_{it} + \varepsilon_{it}$				
Prob > F: 0.0005			Gözlem Sayısı : 49	
			Grup Sayısı : 7	
Bağımsız Değişkenler	Katsayılar	Robust Standart Hatalar	t	Olasılık
FG	.0049337*	.0014977	3.29	0.017
lnAKT	-.0211256*	.0061535	-3.43	0.014
lnKAL	.0031987	.0020179	1.59	0.164
lnSY	.0185935*	.0062625	2.97	0.025
ER	-.0004638	.0009572	-0.48	0.645
Sabit terim	.2562047	.0559562	4.58	0.004

*: .05 yanılma düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 4. Dirençli Tahminci Sonuçları (ROE Modeli)

$\ln ROE_{it} = \alpha_1 + \beta_1 FG_{it} + \beta_2 \ln AKT_{it} + \beta_3 \ln KAL_{it} + \beta_4 \ln SY_{it} + \beta_5 ER_{it} + \varepsilon_{it}$				
Prob > chi2: 0.0000			Gözlem Sayısı : 49	
			Grup Sayısı : 7	
Bağımsız Değişkenler	Katsayılar	Robust Standart Hatalar	z	Olasılık
FG	.0477072*	.0211003	2.26	0.024
lnAKT	-.0104846	.0069334	-1.51	0.130
lnKAL	.0030772**	.001855	1.66	0.097
lnSY	.0044061	.009014	0.49	0.625
ER	-.0043491	.0079263	-0.55	0.583
Sabit terim	.3194011	.318301	1.00	0.316

*: .05, **: .10 yanılma düzeyinde anlamlıdır.

Her iki tablo da incelendiğinde tahmin edilen iki modelin de istatistiksel olarak anlamlı modeller olduğu anlaşılmaktadır (ROA ve ROE için $P < 0.05$). Bu sonuçlara göre, ROA modeli için FG ($P = 0.017 < 0.05$) ve lnSY ($P = 0.025 < 0.05$) değişkenlerinin bağımlı değişken üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkileri

bulunmaktadır. InAKT değişkeninin ise bağımlı değişken ROA üzerinde %95 güven aralık düzeyinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmaktadır ($P=0.014<0.05$). Modelde, InKAL ve ER değişkenleri ise istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır. Diğer taraftan ROE modeli ele alındığında, FG değişkeninin ROE üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğu anlaşılmaktadır ($P=0.024<0.05$). Öte yandan, %90 güven aralık düzeyinde InKAL değişkeni ile ROE arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($P=0.097<0.10$). Geri kalan değişkenlerin ise bağımlı değişken üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunamamıştır.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

İşletmeler ile ilgili geçmiş döneme ait finansal bilgiler paydaşlar tarafından artık yeterli bulunmamaktadır. Başta yatırımcılar olmak üzere tüm paydaşlar işletmenin değer yaratma potansiyelini, işletme faaliyetlerinin sosyal ve çevresel etkilerini, sürdürülebilirlik yaklaşımlarını, iş stratejilerini daha fazla sorgulamaktadır. Bu şekilde finansal olmayan bilgiye artan talep, işletmeleri paydaş bilgilendirme hakkında yeni nesil raporlama yapmaya yönlendirmiştir. Bugün bakıldığında, bir işletmenin kurumsal sürdürülebilirlik eylemlerini finansal içerikli bilgiler ile aynı temele oturtan çağdaş kurumsal raporlamaya örnek ER'nin dünya genelinde uygulaması giderek artmaktadır. Entegre düşünceyi temsil eden bu raporlar daha nitelikli bilgi sunarak paydaş menfaati, işletmenin sürdürülebilirlik performansı, kurumsal hesap verebilirlik ve sermaye piyasalarının gelişimi açısından büyük önem taşımaktadır.

Her ne kadar ER ile finansal performans ilişkisi özellikle Türkiye'de son dönemde artan sayıda ampirik çalışmaya konu edilse de finans yazınında halen bu raporların işletme performansını nasıl etkilediği konusuna tam bir açıklık getirilememiş olması çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, yapılan çalışmalarda finansal performans karşılaştırmasında sıklıkla içerik analizi kullanılarak ER'ye uygunluk tespitinin yapıldığı tespit edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, panel veri tekniği kullanarak ER'nin doğrudan finansal performans üzerindeki etkisini araştıran az sayıda çalışma (Küçükgergerli, 2016; Düzer ve Önce, 2018; Bernardi ve Stark, 2018; Nurkumalası vd., 2019) arasına girmesi çalışmanın önemini diğer bir açıdan da göstermektedir.

Buradan hareketle çalışmada, 2015-2021 dönemi için ER yayınlamış ve de 2022 yılı itibariyle BİST Banka endeksinde işlem gören yedi adet işletme veri setine dahil edilmiştir. Bu işletmelerin ilk ER yaptıkları yıldan bir önceki ve sonraki dönemlerdeki finansal performansları analiz edilmiştir. ROA modeline ilişkin tahmin sonuçları incelendiğinde, modelin istatistiksel olarak anlamlı bir model olduğu anlaşılmıştır. Modelde, FG ve InSY değişkenlerinin ROA üzerindeki etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bunun yanında, InAKT değişkeninin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi tespit edilmiştir. InKAL ve ER değişkenlerinin ise ROA üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. İkinci modelin de ilki gibi istatistiksel olarak anlamlı bir model olduğu anlaşılmıştır. FG değişkeninin ROE üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğu, öte yandan ise InKAL değişkeni ile ROE arasında %90 güven aralığında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunduğu görülmüştür. InAKT, InSY ve ER değişkenlerinin ROE üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. Her iki modelde ER ile finansal performans arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu sonuçlar ilk hipotezi (H0) doğrulamaktadır. Çalışma, sonuçları yönünden Churet ve Eccles (2014) ve Yüksel (2018) ile benzerlik taşımaktadır. Nitekim, Churet ve Eccles (2014), ER ile finansal performans arasındaki ilişkiyi araştırırken raporlardaki KS bilgilerini değerlendirerek nitel bir araştırma yapmıştır. Çalışmada, işletmelerin finansal performansını temsilen yatırılan sermayenin getirisi kullanılmış ve ER skorları ile arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Yüksel (2018), de çalışmasının sonucunda elde ettiği ER skorları ile ROS, ROA, ROE, finansal kaldıraç ve borç/öz kaynak oranları arasında herhangi bir ilişkiye rastlamamıştır. Küçükgergerli (2016 - Tobin's q ile ilişki bulunamamıştır), Nurkumalası vd. (2019) ile Horasan ve Tazegül (2021) de çalışmalarında finansal performansla ER arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edememiştir. Öte yandan, ilgili literatür incelendiğinde elde edilen araştırma bulguları açısından çalışmamız ile farklılık arz eden çalışmalar da bulunmaktadır. Buna göre çalışma, Lee ve Yeo (2016), Küçükgergerli (2016 - PD/DD oranı ile pozitif yönlü ilişki saptanmıştır), Wen vd. (2017), Düzer ve Önce (2018), Tabash (2019) ile farklılık taşımaktadır. Tüm bu çalışmalarda ER ile işletme değeri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişki saptanırken, Ellili ve Nobanee (2017) ise bu ilişkinin negatif olduğunu ortaya koymuşlardır.

Analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, incelenen işletmeler açısından ER yapmanın finansal performans göstergeleri olarak seçilen ROA ve ROE üzerinde herhangi bir etkisinin bulunmadığı görülmektedir. Analiz döneminin uzun süreleri kapsamaması sonuçların bu şekilde ortaya çıkmasındaki muhtemel nedenlerden biri olarak görülmektedir. Çünkü, ER'nin görece yeni sayılabilecek bir yaklaşım olduğu ve bunu yapan çoğu işletmenin de yalnızca birkaç yıldır uygulama yaptığı anlaşılmıştır. Buradan, ER uygulaması ve bunun finansal performansa etki etmesi için daha uzun süreye ihtiyaç duyulduğu anlamı çıkarılabilmektedir. Bunun yanı sıra, yatırımcıların ve diğer paydaşların yatırım kararlarında ER dışında halen işletmenin standart finansal göstergeleri, ülke riski vb. faktörler ile daha çok ilgilendikleri düşünülmektedir.

Son olarak, çalışmadaki bazı kısıtlara değinmek gerekmektedir. Araştırmadaki temel kısıt, örneklemin sadece borsada faaliyet gösteren işletmeleri içermesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. ER oluşturan az sayıda işletme bulunmaktadır ve bu durum ER'nin finansal performans üzerindeki etkisi hakkında kesin sonuçlara varmayı zorlaştırmaktadır. Çünkü, Türkiye'de işletmeleri ER yayınlamaya zorlayan yasal bir düzenleme bulunmamaktadır. Bu da raporlama yapan işletme sayısını daraltarak araştırmanın veri setini sınırlandırmıştır. İkinci olarak, bu çalışmada elde edilen veriler sadece bankacılık sektörünü kapsamaktadır. Diğer sektörlerde faaliyet gösteren işletme verileri analiz edilmemiştir. Bu eksiklik, sonraki araştırmalar için değerli bir başlangıç noktasını temsil etmektedir. Ek olarak, gelecek çalışmalar için farklı finansal performans göstergeleri de analize dahil edilebilir.

KAYNAKÇA

- Abeyssekera, I. (2008). "Intellectual capital practices of firms and the commodification of labour", *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 21 (1), 36-48.
- Aceituno, J. V., Ariza, R.L. ve Sánchez, G. I. M. (2014). "Explanatory Factors Of Integrated Sustainability And Financial Reporting", *Business Strategy and the Environment*, 23 (1), 56-72.
- Adegboyegun, A. E., Alade, M. E., E. Ben-Caleb, A. O. Ademola, D. F. Eluyela ve O. A. Oladipo. (2020). "Integrated reporting and corporate performance in Nigeria: Evidence from the banking industry", *Cogent Business & Management*, 7 (1), 1-12.
- Akins, B. (2018). "Financial reporting quality and uncertainty about credit risk among ratings agencies". *The Accounting Review*, 93 (4), 1-22.
- Akisik, O. ve Gal, G. (2020). "Integrated reports, external assurance and financial performance: An empirical analysis on North American firms", *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 11 (2), 317-350. <https://doi.org/10.1108/SAMPJ-02-2019-0072>.
- Akyüz, F. ve Yangıbayev, B. (2020). "Entegre raporlama ile finansal performans arasındaki ilişkiye yönelik akademik çalışmaların değerlendirilmesi". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), 41-65.
- Alfraih, M. M. (2016), "Have financial statements lost their relevance? Empirical evidence from the frontier market of Kuwait", *Journal of Advances in Management Research*, 13 (2), 225-239.
- Al-Tuwaijiri, S. A., Christensen, T. E. ve Hughes, K. E. (2004). "The relations among environmental disclosure, environmental performance and economic performance: a simultaneous equations approach", *Accounting, Organizations and Society*, 29, 447-471.
- Anto, R., Pangestusti, I.R.D. ve Purwandari, E.N. (2021). "Determinants of bank efficiency in ASEAN5: size as a control variable", *Universal Journal of Accounting and Finance*, 9 (4), 542-547.
- Arellano, M. (1987). "Computing robust standart errors for within groups estimators", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 49 (4), 431-434.
- Artiach, T., Lee, D., Nelson, D. ve Walker, J. (2010). "The determinants of corporate sustainability performance", *Accounting and Finance*, 50 (1), 31-51.
- Baltagi B., H. ve Wu, P. X. (1999). "Unequally spaced panel data regressions with AR(1) disturbances", *Econometric Theory*, 15, 814-823.
- Barth, M. E., Cahan, S. F., Chen, L. ve Venter, E. R. (2016). The Economic Consequences Associated With Integrated Integrated Reportquality: Early Evidence From A Mandatory Setting. (23.02.2023), https://www.en.iuc.bwl.uni-muenchen.de/arw/paper_arw-marybarth_09_05_16.pdf.

- Bernardi, C. ve Stark, A. W. (2018). "Environmental, Social and Governance Disclosure, Integrated Reporting, And The Accuracy Of Analyst Forecasts", *The British Accounting Review*, 50 (1), 16-31.
- Berthelot, S., Coulmont, M. ve Serret, V. (2012). "Do Investors Value Sustainability Reports? A Canadian Study". *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 19, 355-363.
- Bhargava, A., Franzni, L. ve Narendranathan, W. (1982). "Serial correlation and fixed effect models", *The Review of Economic Studies*, 49, 533-549.
- BİST. (2022). Şirketler İçin Entegre Raporlama Rehberi. (1.12.2022), <https://www.borsaistanbul.com/files/sirketler-icin-entegre-raporlama-rehberi.pdf>.
- Breusch, T.ve Pagan, A. (1980). "The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics", *Review of Economic Studies*, 47, 239-253.
- Brown, M., B. ve Forsythe, A., B. (1974). "The small sample behavior of some statistics which test the equality of several means", *Technometrics*, 16, 126-132.
- Buallay, A., Fadel, S.M., Al-Ajmi, J.Y. ve Saudagaran, S. (2020). "Sustainability reporting and performance of MENA banks: is there a trade-off?", *Measuring Business Excellence*, 24 (2), 197-221.
- Buallay, A., Al Hawaj, A. A. ve Hamdan, A. (2021). "Integrated reporting and performance: a crosscountry comparison of GCC Islamic and conventional banks". *Journal of Islamic Marketing*, 12 (8), 1619-1636.
- Chouaibi, S., Chouaibi, Y. ve Zouari, G. (2022a). "Board characteristics and integrated reporting quality: evidence from ESG European companies", *EuroMed Journal of Business*, 17 (4), 425-447.
- Chouaibi, Y., Belhouchet, S., Chouaibi, S. and Chouaibi, J. (2022b). "The integrated reporting quality, cost of equity and financial performance in Islamic banks", *Journal of Global Responsibility*, 13 (4), 450-471. <https://doi.org/10.1108/JGR-11-2021-0099>.
- Churet, C. ve Eccles, R. G. (2014). "Integrated Reporting, Quality Of Management, And Financial Performance". *Journal Of Applied Corporate Finance*, 26 (1), 56-64.
- Closs, D. J., Speier C. ve Meacham, N. (2011). "Sustainability to Support End- To-End Value Chains: The Role of Supply Chain Management", *Journal of Academic Marketing Science*, 19 (1), 101-116.
- Dahlsrud, A. (2008). "How corporate social responsibility is defined: an analysis of 37 definitions", *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 15 (1), 1-13.
- Dam, L. ve Scholtens, B. (2015). "Toward a theory of responsible investing: on the economic foundations of corporate social responsibility", *Resource and Energy Economics*, 41, 103-121.
- Düzer, M. ve Önce, S. (2018). "Kurumsal Sürdürülebilirlik Raporlaması Ve Finansal Performans: BİST'te İşlem Gören İşletmeler İçin Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (2), 637-648.
- Eccles, R.G., Ioannou, I. ve Serafeim, G. (2014). "The impact of corporate sustainability on organizational processes and performance", *Management Science*, 60 (11), 2835-2857.
- Eicker, F. (1967). Limit theorems for regressions with unequal and dependent errors, in Proceedings of the fifth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability, Ed, Lecam L. and Neyman J., 59-82. Berkeley: University of California Press.
- Ellili, N.O.D. ve Nobanee, H. (2017). "Corporate risk disclosure of Islamic and conventional banks", *Banks and Bank Systems*, 12 (3), 247-256.
- Elliott, B.W., Jackson, K.E., Peecher, M.E. ve White, B.J. (2014). "The unintended effect of corporate social responsibility performance on investors' estimates of fundamental value", *The Accounting Review*, 89 (1), 275-302.
- Friedman, M. (1937). "The Use of Ranks to Avoid the Assumption of Normality Implicit in the Analysis of Variance", *Journal of the American Statistical Association*, 32 (200), 675-701.
- Froot, K., A. (1989). Consistent covariance matrix estimation with cross-sectional dependence and heteroskedasticity in financial data. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 24, 333-355.

- Griffin, P.A., Lont, D.H. ve Sun, E. Y. (2017). "The Relevance to Investors of Greenhouse Gas Emission Disclosures", *Contemporary Accounting Research*, 34 (2), 1265-1297.
- Horasan, E., ve Tazegül, S. (2021). Entegre raporlamanın şirketlerin finansal performansları üzerindeki etkisi. "İşletme Araştırmaları Dergisi", 6 (1), 141-163.
- Huber, P., J. (1967). The behavior of maximum likelihood estimates under non standart conditions, in Proceedings of the fifth Berkeley Symposium in Mathematical Statistics and Probability, 1, 221-233. Berkeley, Ca: University of California Press.
- IIRC. (2013). Uluslararası <ER> Çerçevesi. (28.12.2022). <https://www.integratedreporting.org/wp-content/uploads/2015/03/13-12-08-THE-INTERNATIONAL-IR-FRAMEWORK-Turkish.pdf>.
- Kılıç, M. ve Kuzey, C. (2018). "Determinants of forward-looking disclosures in integrated reporting". *Managerial Auditing Journal*, 33 (1), 115-144.
- King, A. ve Lenox, M. (2002). "Exploring the locus of profitable pollution reduction", *Management Science*, 48 (2), 289-299.
- Küçükgergerli, N. (2016). *Entegre Raporlama Endeksi Bir Model Önerisi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Lee, K. W. ve Yeo, G. H. H. (2016). "The Association Between Integrated Reporting And Firm Valuation", *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 47 (4), 1221-1250.
- Levene, H. (1960). Robust tests for equality of variances in Olkin I., Ghurye G., Hoeffding W., Madow W. G. and Mann H. B. (eds.), Contributions to Probability and Statistics: Stanford, California: Stanford University Press, 278-292.
- Nurkumalasari, I. S., Restuningdiah, N., ve Sidharta, E. A. (2019). "Integrated reporting disclosure and its impact on firm value: Evidence in Asia", *International Journal of Business, Economics and Law*, 18 (5), 99-108.
- Özdemir, K. (2022). "Entegre Rapor Yayınlayan Bankaların Finansal Etkinliklerinin Veri Zarflama Analizi ile Ölçülmesi: Türkiye Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14 (3), 1767-1780.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, University of Cambridge, Faculty of Economics, Cambridge Working Papers in Economics No 0435.
- Plumlee, M., Brown, D., Hayes, R.M. ve Marshall, R.S. (2015). "Voluntary environmental disclosure quality and firm value: further evidence", *Journal of Accounting and Public Policy*, 34 (4), 336-361.
- Roca, L. C. ve Searcy, C. (2012). "An analysis of indicators disclosed in corporate sustainability reports". *Journal of Cleaner Production*, 20, 103-118.
- Rogers, W., H. (1993). Regression standart errors in clustered samples, Stata Technical Bulletin 13: 19-23. in Stata Technical Bulletin Reprints, 3, 88-94, College Station, Tx: Stata Press.
- Servaes, H. ve Tamayo, A. (2013). "The impact of corporate social responsibility on firm value: the role of customer awareness", *Management Science*, 59 (5), 1045-1061.
- Tabash, M. (2019). "An empirical investigation on the relation between disclosure and financial performance of Islamic banks in the United Arab Emirates", *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 6 (4), 27-35.
- Tatoğlu, F. Y. (2016). *Panel Veri Ekonometrisi*, 3. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Turturea, M. (2015). "Integrated Reporting Into Practice-A Ten Year Experience", *SEA: Practical Application Of Science*, 3 (1), 565-572.
- Vena, L., Sciascia, S. ve Cortesi, A. (2020). "Integrated reporting and cost of capital: the moderating role of cultural dimensions", *Journal of International Financial Management and Accounting*, 31 (2), 191-214.
- Wang, M. ve Hussainey, K. (2013). "Voluntary forward-looking statements driven by corporate governance and their value relevance", *Journal of Accounting and Public Policy*, 32 (3), 26-49.
- White, H. (1980) A heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimator and a direct test for heteroskedasticity. *Econometrica*, 48, 817-838.

Wen, L. P., Kiew Heong, A. Y., ve Chee Hooi, S. L. (2017). Integrated Reporting and Financial Performance: Evidence from Malaysia. *Management and Accounting Review*, 16 (2), 101–130.

Yüksel, F. (2018). “Entegre Raporlama ve Finansal Performans İlişkisi: Türkiye ve Güney Afrika Katılım Bankaları Üzerinde Bir Araştırma”. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 1689-1699.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.03.2023 ✓Accepted/Kabul:11.04.2023

DOI:10.30794/pausbed.1259704

Research Article/Araştırma Makalesi

Çakar, E. (2023). "Alienation and Grotesque in Flannery O'Connor's *Wise Blood* and Oğuz Atay's *Tutunamayanlar*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 57, Denizli, pp. 109-117.

ALIENATION AND GROTESQUE IN FLANNERY O'CONNOR'S *WISE BLOOD* AND OĞUZ ATAY'S *TUTUNAMAYANLAR*

Emre ÇAKAR*

Abstract

The term, grotesque is a technique that is used to unite oppositions such as comedy and horror, pleasure and repulsion. Originally appearing in Renaissance art, the grotesque was also employed in literature. Thomas Mann claims that "the grotesque is its most genuine style" (1991: 13)¹, because of the sense of loss, alienation and meaninglessness caused by the Great War. Regarding alienation, two protagonists Hazel Motes from Flannery O'Connor's *Wise Blood* and Turgut Özben from Oğuz Atay's *Tutunamayanlar* are significant with their almost insane societal representations. In this paper, two novels from two different countries will be analysed to observe the elements of the grotesque and revealed how the authors applied the elements in their novels to criticise and satirize the social and political corruption in their own countries.

Keywords: *Flannery O'Connor, Wise blood, Oğuz Atay, Tutunamayanlar, Grotesque, Alienation.*

FLANNERY O'CONNOR'UN *WISE BLOOD* VE OĞUZ ATAY'IN *TUTUNAMAYANLAR* ROMANLARINDA YABANCILAŞMA VE GROTESK

Öz

Grotesk terimi, komedi ve korku, zevk ve tiksinti gibi karşıtlıkları içinde barındıran bir tekniktir. Başlangıçta Rönesans sanatında ortaya çıkan grotesk, sonraları edebiyatta da kullanılmıştır. Thomas Mann, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı kayıp, yabancılaşma ve anlamsızlık duygusundan dolayı groteskin "en özgün tarz" olduğunu iddia eder (1991: 13). Yabancılaşma teması açısından Flannery O'Connor'un *Wise Blood* romanından Hazel Motes ve Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar* romanından Turgut Özben, toplumdaki delirme temsilleriyle dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, iki farklı ülkeden iki roman incelenerek eserlerdeki grotesk unsurlar incelenecek ve yazarların kendi ülkelerindeki toplumsal ve siyasi yozlaşmayı eleştirmek ve hicvetmek için romanlarındaki unsurları nasıl uyguladıkları ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: *Flannery O'Connor, Wise blood, Oğuz Atay, Tutunamayanlar, Grotesque, Alienation.*

*Assist.Prof.Dr., Department of English Language and Literature, Manisa Celal Bayar University, MANİSA.

e-mail: emre.cakar@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-2288-9261>)

1 qtd. in Clark, Clark, J.R. (1991). *The Modern Satiric Grotesque and Its Traditions*. UP of Kentucky, Kentucky.

*All lost.
All lost in the dust.
Lost in the fall and the crush and the dark.
Now all coming back.*

Simon Armitage

*Angry son, are you the one
In this world standing alone
These are the hard times, before
The storm, just look around*

Radical Noise

Introduction

The origin of the grotesque goes back to the fifteenth century, however, the term appeared in the theoretical writings in the eighteenth century (Makaryk, 1993: 85). Nevertheless, the grotesque images which contain the representations of monsters and primordial gods and goddesses can be seen in the myths of Mediterranean cultures. During the Renaissance, the grotesque came out with some stage performances such as dancing with masks to celebrate festivals. Especially, plays of commedia dell'arte, also known as Italian comedy, with iconic costumes and masks represent the elements of the grotesque. In neoclassical English literature, a similar tendency to represent carnival characters such as clowns, jesters, magicians and fairies continued in popular plays of the period. In the Victorian period, John Ruskin approached the grotesque more theoretically, in this sense, Ruskin became "the first to admit the grotesque into serious aesthetic discourse" (Makaryk, 1993: 87). Ruskin's main idea about the grotesque centres upon the play of the mind with terror, therefore, he divides it into the terrible and the playful. In the modern period, the German thinker, Wolfgang Kayser claimed that the grotesque is a play with the absurd, while Mikhail Bakhtin argues that it carries the carnival attitude that turns all the hierarchies upside down.

In its simplest form, grotesque means "the rendering of skeletons, demons, witches and ghosts, from ancient times to the present" (Novak, 1979: 50). At the same time, grotesque means the juxtaposition of terrifying and comic, in this sense, the essence of the grotesque is best exemplified as "[t]he skeleton with its combination of deathly terror and horrible grin" (1979: 51). Of course, the apparition of supernatural characters does not necessarily make writing grotesque; the aim is to make the reader ponder the unexpected combination of two different images. So, what is the result? Is it thoroughly comic or sober? Neither is intended in a work of art or both, the target of the grotesque is also to transgress the boundaries, especially, that of the texts written during difficult times. Therefore, the grotesque is interconnected with satire as well.

The twentieth century is one of history's most troublesome and painful periods with a holocaust, two world wars, economic depressions and atomic bombs. Under these circumstances, as might be expected, the authors tended to utilize the elements of satire in their texts and the grotesque to create an alternative reality. Clark claims that "the horrors of the twentieth century have incited satirists to refurbish, to reanimate, older treatments of cannibalism in order to cope with the extravagance of the present scene" (1991: 134). In this century, "the gothic and the grotesque mate and become the dominant imagery of our era" (1991: 18). Thus, the representations of the grotesque can be traced in various literatures all over the world.

Different authors from different countries revolve around various themes according to their social or personal problems, in other words, the responses of the authors change from country to country, society to society and author to author, yet what brings those authors from all over the world is that their use of the grotesque to cope with their present realities. The American writer Flannery O'Connor (1925-1964) witnessed locally the racial issues in the South and universally the Holocaust and the Second World War in her short life. O'Connor's first novel, *Wise Blood* (1952) is the story of Hazel Motes, a veteran of World War II, and his coming back first to Tennessee and then going to Taulkinham. On the other hand, the Turkish writer, Oğuz Atay (1934-1977) observed locally two military coups, economic difficulties and internationally the world war. In his first novel, *Tutunamayanlar* (The Disconnected) (1972), Atay tells the story of Turgut Özben who tries to uncover the mystery of his dead friend Selim Işık's suicide. Both authors employed the elements of the grotesque in their novels with their own

unique techniques, and their common point is the criticism of the problems they face in their short life spans. In this paper, their use of the grotesque will be analysed, and their differences and similarities will be compared.

1. Hero or Antihero?

Modern life has brought misery to most people; the more crowded have become cities, the lonelier has become the modern individual. Among the last technological machines, people are getting more and more separated from each other and communication between people has lost both its meaning and function. The Hungarian thinker, Georg Lukács begins his book *The Theory of The Novel*, “[h]appy are those ages when the starry sky is the map of all possible paths ... everything in such ages is new and yet familiar” (1971: 29). In the age of epic, that is, the ancient ages, people were living with pleasure under the starry sky, there is no “interiority,” “otherness” and “exterior” for the soul” (1971: 30). However, with the modern life the individual lost happiness through the disappearance of the “totality of life;” therefore, heroes become the “seekers” (1971: 60). Heroes seek unity and happiness, and there is no way out, but an adventure.

Many modernist characters suffer from psychological troubles because of social disorientation. According to Lionel Trilling, the modernist tradition contains the themes of a “sense of loss,” “alienation,” and “despair” (qtd. in Ellmann and Feidelson, 1965: vi). He argues that “modern literature has elevated individual existence over social man, unconscious feeling over self-conscious perception, passion and will over intellection and systematic morals, dynamic vision over the static image, dense actuality over practical reality” (1965: vi). The major characters of modernist fiction are usually drawn as desperate, isolated and estranged from society. The same theme recurs itself in the many works of the age; James Joyce’s Leopold Bloom who wanders about in Dublin in a day, T.S. Eliot’s Alfred J. Prufrock who is never able to communicate with women, and Virginia Woolf’s Septimus Smith who commits suicide at the end of the novel, are the first names that come to mind.

The protagonist of *Wise Blood*, Hazel Motes like one of the central characters mentioned in the previous paragraph is a war veteran coming back to his hometown in Tennessee. However, finding the town abandoned, Motes decides to go to the fictional town, Taulkinham to escape his past. Denying the heritage of Jesus that he inherited from his preacher grandfather at home, Motes founds his own church, “Church Without Christ” to preach his ideas about religion. “The Bible was the only book” Motes read, and it was one of the only things he got from Eastrod into the army with him, the other one was “a pair of silver-rimmed spectacles that had belonged to his mother” (O’Connor, 2008: 14). As a protagonist, Hazel is not a typical heroic character, instead, he is depicted as a man without social skills. When he was in the army, he got some friends, but “they were not actually friends but he had to live with them” (2008: 14). A man with the glasses of his grandmother is not an ordinary character; O’Connor undermines the traditional hero concept.

Hazel’s attempt to refuse to believe in what his grandfather taught to him is a rejection of the control of his grandfather and religion in general. Therefore, he immediately founds his Church Without Christ to forget his past, however, he encounters all the symbols and ideas he has already rejected. Hazel begins to preach on his car on the streets to gather followers, yet the only supporter is a local guitarist, Hoover Shoats who later changes his name to Onnie Jay Holy. The only disciple of the Church Without Christ Holy is a swindler who uses Hazel’s church to make money. Violently enraged by Holy’s cheating on him, Hazel runs his car over Holy and kills him. At the end of the novel, he blinds himself not to meet his burden again. Blinding his eyes can be considered an instant of insanity, one of the elements of the grotesque. Bernard Mc Elroy asserts an overt relationship between insanity and the grotesque; moreover, a noticeable number of twentieth-century authors created unique first-person narrators who are either insane or possibly insane (1989: 95).

The insanity of Hazel Motes originates from the fact that he becomes paralysed by society. From the beginning of the novel, he is depicted on a train symbolising his spiritual journey in searching for existential and religious meaning. He reaches a new town where he wishes to feel content and find the meaning of life. As the days pass, his torment increases. Finally, he finds himself alienated by society because while trying to change people around him, they begin to change him through the principles he advocates. On the one hand, he cannot influence people to transform them into the group he wishes, on the other hand, he feels like he will drown since he cannot escape from those people.

The theme of insanity can be traced in Atay's *Tutunamayanlar* as well. The protagonist of the novel, Turgut, who is married to Nermin and has two children, is a petty bourgeois, "Turgut Özben: married, and has two children. The father of his children and the husband of his wife. The man of the house. A male bird. In the morning, he flew out of his window and he looked for food for his wife and children all day"¹ (Atay, 2003: 551). One day, he learns that his friend, Selim Işık, whom he met at the university while studying civil engineering, committed suicide. Then, Turgut sets off to figure out why Selim killed himself. Turgut is also drawn as an ordinary man, he does not carry heroic codes, for example, he cannot, "by reading books, stop the greengrocer from cheating" on him, indeed, he cheats him even though he is fully aware he is doing it" (2003: 370). Therefore, Turgut calls himself a so-called Don Quixote. He says, "[y]ou can compare me to Don Quixote who reads knightly novels and thinks himself a knight. However, there is one difference between me and him: I consider myself Don Quixote" (2003: 370). Thus, the image of insanity is reinforced through Turgut's similarity to Don Quixote.

In search of Selim's suicide, Turgut meets with Metin, one of Selim's friends, and they have supper at a restaurant. After dinner at midnight, Turgut takes Metin to a brothel, the Kingdom of Brothels where he acts as if he was the king of this realm. He orders to keep the doors locked so no one is allowed to enter or go out. Turgut rapidly changes his titles, once, he says, "I am Turgut Özben, son of the King of Denmark" A few lines later, he calls himself the Minister of Finance and Metin the Grand Vizier. Through the representation of the king of Denmark, he compares himself to Hamlet who overthinks and cannot act on time. Then, he says, "The world is a brothel; everyone went in and out" (Atay, 2003: 266). Through this reference, Atay refers to Shakespeare's quotation, "All the world's a stage, / And all the men and women merely players; / they all have their exits and their entrances" (Act II, Scene 4). At this point, Atay creates this scene in a play-like atmosphere where the boundaries become opaque. Turgut speaks, "We are all children of this country. We all pay our taxes. We broke down the walls separating people. Together, we serve to establish an understanding that leads us to happy tomorrows. Let's drink!" (Atay, 2003: 268). Once again, Atay emphasizes that all the restrictions are removed in this very place.

The theme of Insanity is related to the carnivalesque that Bakhtin discusses in *Rabelais and His World*. Bakhtin writes about three distinctive aspects of the grotesque, exaggeration, hyperbolism and excessiveness (1984: 303). However, all those three aspects point out the excess of depictions of the body, that is, Bakhtin deals with the grotesque in terms of body issues. He also refers to another image which is the "grotesque-utopian banquet" (1984: 337). In such a feast, which carries a highly carnivalesque atmosphere, people come together around "tables with tasty food ... spread in the streets" (1984: 337). As is observed in the brothel scene, Turgut creates a carnivalesque setting in the brothel where they all drink, and then he calls himself the prince. For Bakhtin, the second image is the uncrowning of the King, however, here it is vice versa, Turgut, as an ordinary man, becomes the King of the Brothel Kingdom. Thus, turning all the hierarchies upside down, Turgut announces his sovereignty there.

2. Social and Political Corruption

Clark maintains that "[b]oth extremes-society's growing increasingly alien, fatuous, smug, and corrupt, as well as the individual protagonist's being progressively stripped bare of heroic characteristics-are often portrayed together" (1991: 15). Clark's statement approves that O'Connor subverts the hero's reality as seen in an ordinary novel. However, the hero's presence is considerably connected to the landscape of the novel, for the presence of the protagonist is realised in this space. It is the same for Joyce's Bloom; it is almost impossible to think of Bloom outside Dublin or Prufrock outside the "half-deserted streets" of London. Therefore, space proves to be an essential element of the grotesque protagonist.

The failed journey of Hazel and Turgut has a significant relationship with society. Although the two heroes live in thoroughly different cultures, the problems they encounter are similar in essence. In *Wise Blood's* Taulkinham, fraud controls everyone and everything, for example, Asa Hawks is one of those swindler characters. He is a preacher who claims to be blind, yet he can see everything. As a trickster, he uses his so-called blindness and his daughter to get money from people. Wearing a pair of sunglasses, he looks like a blind man to deceive people. O'Connor writes,

---

¹ Unless otherwise stated, all translations regarding *Tutunamayanlar* used in the text belong to the author.

Ten years ago at a revival he had intended to blind himself and two hundred people or more were there, waiting for him to do it. He had preached for an hour on the blindness of Paul, working himself up until he saw himself struck blind by a Divine flash of lightning and, with courage enough then, he had thrust his hands into the bucket of wet lime and streaked them down his face; but hadn't been able to let any of it get into his eyes. (O'Connor, 2008: 77)

In the quotation above, O'Connor points out the manner of fraud in people; as a preacher Hawks delivers a speech about blindness, and then he looks as if blinding himself. Then, regarding his blindness, he uses the scars of the lime on his face to collect money from people.

Some critics regard *Wise Blood* as a novel of existential concerns, because "O'Connor is concerned less with the political landscape than with the spiritual" (Rath, 2010: 47). Yet, that does not mean she ignores the political problems of society. Nevertheless, she still deals with political issues, for example, Hazel's relationship with the police is troublesome. While driving on the highway, Hazel figures out a police car following him. The policeman orders him to pull over to the edge of the road. The dialogue between the two reveals the corruption in political life:

"I wasn't speeding," Haze said,

"No," the patrolman agreed, "you wasn't,"

"I was on the right side of the road."

"Yes, you was, that's right," the cop said.

"What you want with me?"

"I just don't like your face," the patrolman said. Where's your license?"

"I don't like your face either," Haze said, "I don't have a licence." (O'Connor, 2008: 142)

Then, the policeman asks Hazel to drive to the top of the hill and pushes Hazel's car down the hill. The car lands on its top and the cop says, "Them don't have a car, don't need a licence" (O'Connor, 2008: 143). O'Connor explicitly displays the problematic situation of the political authority through a grotesque event. The policeman pulls over a car because of disliking the face of the driver. It is not a feeling of doubt or a threat to the public; the cop's attitude is highly personal towards Hazel, which makes the scene quite grotesque.

Edwards and Graulund assert that "the extreme, the decadent, the excessive and the bizarre are the 'real' of the text" (2013: 8). Atay represents the civil servants as the bizarre characters in the backdrop of *Tutunamayanlar* by creating a Kafkaesque setting to satirize the state bureaucracy. Turgut parodies how issues cannot be resolved in the state bureaucracy and how people visit rooms and civil servants for only one signature of a manager. According to Turgut, one follows the ten commandments while wandering in the dark passages of the government office. The first one is "You shall not lay your hand on any piece of paper" and the others are that "you will not speak early, you will not put forward any thoughts, you will not seem to know anything, you will not be dressed strangely, you will not be able to put your hands on the table, you will pile on the agony, you will smile, you will wait, provided that you do not cause them to dismiss you.. and you will never despair" (Atay, 2003: 292). Atay regards the civil servants as the smallest representatives of state authority, thus they are represented as scary figures that people fear, which is blended with dark humour. Turgut argues that "a sullen face is necessary for the protection of state authority. Hobnobbing weakens this authority, endangers the higher interests of the state" (Atay, 2003: 302).

In *Tutunamayanlar*, "Şarkılar" (Songs) and "Açıklamalar" (Analysis) parts are the most humorous parts of the novel. In those parts, Atay overtly criticizes the traditions and institutions of the country such as politics, politicians, national education system, religion and some Turkish reforms to reveal how Turkish intellectuals suffer from institutions and traditional practices. According to some scholars, "Şarkılar" and "Açıklamalar" parts are blended with the elements of the grotesque in some sense (Apaydın, 2007: 53). However, it is hard to find elements of horror but distaste and disgust in these parts. In the first part, Selim's birth and his childhood are narrated in traditional Turkish poetic form. In the second part, Selim goes to the school where he cannot find

any happiness. Selim says that he did not like school at first, because his teacher was not like his mother (Atay, 2003: 120).

3. Setting and Atmosphere

The connection between space organization and characterization also fortifies the grotesque atmosphere of the novel. Gaston Bachelard in *The Poetics of Space* as “our first universe, a real cosmos” (1994: 4). House contains various events in daily life ranging from happiness to sadness, from love to anger, and desire to disgust. For Bachelard, there are “‘walls’ of impalpable shadows, comfort itself with the illusion of protection- or, just the contrary, tremble behind thick walls, mistrust the staunchest ramparts” (1994: 5). The modern hero belongs to the latter: he/she sets out by abandoning the house which consists of thick walls constricting both mental and physical freedom. Handan İnci Elçi, in her book *Roman ve Mekan* (The Novel and Space), examines selected Turkish novels written between Tanzimat and the Modern Era from the aspect of how the house is depicted regarding the characters in the texts. According to Elçi, the chief characters of Modernist novels are either “homeless” or in a perpetual conflict with the house (2003: 226).

Depicted as a grotesque outcast, Hazel acts like an alienated individual who is neglected by society. His exceptional condition is reasonably related to the grotesque feature of the setting of the novel. O’Connor deliberately establishes a grotesque setting to reinforce the alienation of the protagonist. Motes’ mental problem is highly connected with his homeless and shelterless condition. The novel begins with highlighting Motes’ uneasiness on the train: “Hazel Motes sat at a forward angle on the green plush train seat, looking one minute at the window as if he might want to jump out of it” (O’Connor, 2008: 3). Besides, “[h]is suit was a glaring blue and the price tag was still stapled on the sleeve of it” (2008: 3). Despite sitting on a luxurious seat and wearing a costly suit, Motes does not feel comfortable and suffers mentally.

When Motes arrives at Eastrod, he observes that his house is “as dark as night”, and there is nothing but “the skeleton of a house” (O’Connor, 2008: 16). He enters the house where “nothing left ... but the chifforobe” (2008: 16). Because of the presence of chifforobe, his mother may “rest easier in her grave,” (2008: 24) because she used to have a great attachment to the furniture. Then, Motes remembers his mother’s funeral, and how the coffin was closed on her face. A direct connection can be founded between the image of the skeleton house and that of the coffin in the sense that both of them are closed spaces and make people depressed and gloomy. Therefore, he says “I’m sick ... I can’t be closed up in this thing. Get me out!” (2008: 17). After all, it is not the picture of the house Motes desired; therefore, he cannot stand being there.

Regarding the function of the setting, every author creates his/her unique reality through writing on paper. In terms of the relationship between the setting and the grotesque O’Connor states that “anything that comes out of the South is going to be called grotesque by the Northern reader, unless it is grotesque, in which case it is going to be called realistic” (1970: 40). According to O’Connor, any piece of art written in Southern fiction is labelled as the grotesque by the Northern readers because they are not accustomed to that tradition. Therefore, geography turns out to be destiny for the Southern writer. And for the Northern reader, it is not from their everyday life. She goes on, “[i]n these grotesque works, we find that the writer has made alive some experience which we are not accustomed to observing every day, or which the ordinary man may never experience in his ordinary life” (1970: 40). The grotesque writer chooses unusual characters for the hero/ine of the novel to surprise the reader. The role of the bizarre hero is highly associated with the setting of the novel since the hero is depicted in a very special landscape.

Living in the Southern part of the USA, Motes represents all the eccentric personal traits; he seems to be an insane person which leads him to kill a person. After his army service, Hazel buys a secondhand car mostly “a house for [him],” because he does not have “any place to be” (O’Connor, 2008: 49), but one night he kills Solace Layfield, the so-called prophet of his Church without Christ with the car. While on his way back to the city, he is pulled over by the police. It is revealed that he does not have a driving license, and his car is rolled from the top of a hill and smashed. The police offer him to give a lift to where he is going, but rejecting their help, he says “No” meaning he hasn’t planned to go anywhere (2008: 143-4). It is not unexpected that he does not know where to go, because his mind is perplexed. Therefore, O’Connor does not present a place of sanctuary for Hazel to find shelter for he is outcast and almost insane.

When the relationship between the space and the mental state of the modern individual is concerned, it is not surprising that *Tutunamayanlar* begins in Turgut's place, "It all started in the second half of the twentieth century, one night at Turgut's place" (Atay, 2003: 25). Atay portrays Turgut as very restless and uneasy at the beginning of the novel, and he writes, "he was overwhelmed by the inexpressible boredom of his anger at the objects around him. Maybe Selim might have described that this life as a salon-salle-a-manger in the front, two bedrooms at the back, the kitchen-stack room-bathroom on the right of the corridor, his wife and children sleeping inside, the petty-bourgeois blessings he enjoyed in proportion to his money had made him unable to breathe" (2003: 26). Turgut is alienated to his presence in his own place, in the petit bourgeois class, in society, and even in the universe. Despite having a good life, with his wife and children, Turgut is not content with his condition.

In "The Grotesque in Southern Fiction," O'Connor again quotes Thomas Mann, "the grotesque is the true anti-bourgeois style" (1970: 44). For example, Franz Kafka's most famous protagonist Gregor Samsa who is the bourgeois office servant transforms into an enormous insect. Similarly, Turgut is portrayed as a character against middle-class values, which can be observed even in their place. The physical characteristic of a petit bourgeoisie house is depicted as containing a "living room," "two bedrooms," and a "bathroom." In addition to the organization of the space, the structure of objects in the house constitutes confinement for the characters as well, which contributes to the theme of restlessness. Turgut has a library full of hundreds of books that have been bought to imitate Selim, many books are not read yet; and there are several paintings on the walls hung by Nermin, his wife (Atay, 2003: 26). At this point, the vanity of the petit bourgeoisie lifestyle is underlined with the books and paintings functioning as a means of decoration in the house. Besides, "[t]he situation was not promising: the carpet on the floor did not match with the furniture at all" (2003: 27). Turgut's alienation is highlighted through various objects in the house such as the carpet, books, and paintings which are incongruous with each other like Turgut in the society.

Fritz Pappenheim underlines the relationship between spiritual existence and the significance of home. According to him, "the individual, who until then had considered himself integrated into a universal order embracing his physical and spiritual existence, found himself uprooted and banished ... Now he was driven to build himself a new home" (1968: 37-8). Feeling him/herself isolated in society, the individual has to find a new home to save him/herself. Pappenheim relates the importance of space which functions as a shelter for the individual, for example, Moses cannot find a new place to save himself. Feeling uprooted, Moses is driven to his death gradually, but for Turgut, a new home means the road he will take.

The relation between the depiction of the characters and the space is underlined through Turgut's feelings. Turgut is portrayed as "breathless" because of the habits of petit-bourgeoisie, but he is not aware of his anxiety: "... why does his mind hang on to them? Simple: so there's something not working. Yes, but where is the thing that doesn't work? Is it in the object? Otherwise.... Turgut could not think yet; just a restlessness" (Atay, 2003: 44). Because of the estrangement to his present condition, he is not content with his wife and children or with the objects. Throughout the novel, it will be slowly revealed that Turgut's uneasiness does not originate from the house, the objects or his family, but from himself, and he is going to be aware of his situation through the investigation of Selim's death.

The modern individual suffers from isolation from the masses as well. At the beginning of the novel, Turgut's restlessness, which is not recognized yet, is underlined through the relationship with his wife, the objects in the house, and the city as well: "As Turgut looked at the rear facades of the apartments, he wondered why the buildings had two separate facades; why, like covering the backs of back-to-wall sofas, 'modern' apartments were as meaningless as a barefaced person and why they were always yellow-washed." (Atay, 2003: 43). The "meaningless" buildings are not different from the people living in them: not only the meaningless people but also the houses have turned their back on him.

In spite of sharing a life, Turgut and Nermin do not have well-established communication. Turgut leads his life as if it was imposed upon him, and he desperately obeys the rules of the petit bourgeoisie: "The Sunday ritual of the petty-bourgeois is basically divided into three parts, my son Selim: 'Sunday Newspaper' ... 'Big Breakfast' and 'Who Should We Go to Afternoon' trouble. This class act is carried out with great care every Sunday. If you are bored as it is today, you take a look at the supplement and pass it to your wife: 'You solve the crossword, my

dear,' you say with great renunciation" (Atay, 2003: 85). It seems that the life dominates Turgut, and he is getting drowned in the deep waves of life.

Throughout the novel, Turgut gets together with Selim's other friends, such as Süleyman Kargı, Metin, Selim's mother, and Esat. With the events unfolding, Turgut deeply recognizes Selim and the causes of his death. Indeed, he is gradually becoming Selim, or is he already? In the end, he discovers that Turgut is one of the "tutunamayan." In the fourth part of the novel, Turgut comes back to his house which is still boring and constricting: "Can a person think in such an order? I mean big and beautiful things. First, the furniture gets in the way, then the conditions: the heater, the maid, the nursery. If I had a flat to think about. A small apartment with nothing to interfere with thinking." (Atay, 2003: 557). The structure of the space - the objects, the furniture, everyday habits and people - contributes to Turgut's despair retaining him from thinking about the state he is in. At the end of the novel, Turgut leaves home in the morning. He sets out with his car to the country for "a place where private cars don't pamper" (2003: 570). It is the very place he will not feel the power of the petit bourgeoisie on his shoulders so that he can handle the mental distress and free himself.

We find Turgut in the plains of Anatolia with Olric, his imaginary friend. Staying at a hotel for a long time, Turgut spends his days talking to Olric and thinking about his life. After a while, he withdraws all his money from the bank; leaving his car on a street, he gets on a train. After arriving at the station, Turgut gets off the train and takes a walk there to refresh himself, and then he and Olric get lost behind the train. His troubled feelings are intensified through the organization of the space in the novel. As a modernist protagonist Turgut is not at ease with himself, his family and his house, which draws him from his house to the journey to discover his own self, (özben) and becomes Turgut Özben.

Turgut Özben's search for self-consciousness is similar to Motes' search. On the one hand, the problem of the intellectual in society dominates Turgut's journey. Besides, several issues are underlined throughout Turgut's odyssey such as the conflict with religion, with the state and its institutions, and the clash between the culture of East and West. The main problem lies in the fact that he is not content with life; therefore, his unrest is embodied in the organization of space. For example, to investigate Selim's death, he has to stay away from his wife and children, which is the beginning of his awakening. Besides, the design of the objects in the house also arouses tension in Turgut. Alienated to his family and society, but above all, to himself, Turgut as a modernist character does nothing but escapes from his reality.

On the other hand, Hazel Motes experiences similar troubles with Turgut. For example, Motes' quest centres upon the transcendental issue stemming mainly from religion, which makes him initially a lonely character in society. At the same time, Motes criticizes religion, capitalism, capitalist religion and institutions of state which are the basic causes of unhealthy communication in society. Motes already begins his journey without shelter, in other words, his story begins after leaving his house and his town. While Turgut discovers his self-consciousness, already equipped with the knowledge Motes experiences the quest, but finally, he cannot endure his reality and passes away.

4. Conclusion

O'Connor's *Wise Blood* and Atay's *Tutunamayanlar* were analysed to figure out the elements of the grotesque from three different angles. Firstly, after the analysis of the heroes of the two novels, it can be said that both heroes are alienated from their societies, therefore they cannot breathe figuratively. O'Connor draws Motes as an untraditional hero without the essential social skills while Atay depicts Turgut as a man who is looking for his own self in the petit-bourgeois life. Motes is represented as an insane man making people afraid of him and Turgut also behaves like a madman, for example, he announces himself as the prince of the brothel. In terms of social relationships, both protagonists can be considered outcasts on their own terms. Secondly, both authors criticise the social and political corruption in their societies. O'Connor displays the social degeneration in the fictitious city of Taulkinham, for example, the so-called blind preacher represents an image of the grotesque by embodying the terrible and playful at the same time. Atay concentrates on social and political corruption as well, for instance, in the state office scene by means of the bizarre civil servants Atay reveals the Kafkaesque bureaucracy in a grotesque event, which is terrible and funny. Lastly, both novels include various representations of places that embody the elements of the grotesque. As a southern writer, O'Connor handles the elements of

the grotesque naturally, a man without a home and family Motes is portrayed in the southern region to show the true anti-bourgeois style. Similarly, depicted in the 70s, Turgut detests the bourgeois life in Turkey.

To sum up, although O'Connor and Atay lived in different countries, both authors employ the elements of the grotesque in their novels to criticise the corruption in their societies. Moreover, they focused on the bourgeois lifestyle in their own cultures by benefitting from the elements of satire. However, their techniques and concerns sometimes vary; for the protagonists, O'Connor's Motes is more brutal and violent than Atay's Turgut. O'Connor is more concerned with the social problems of her time while Atay criticises both the social and political troubles of his period. At the end of both novels, protagonists are found to be homeless, however, Turgut used to have a proper bourgeois life within an apartment, but Motes does not have a house even at the beginning of the novel. Furthermore, Motes begins his journey on a train, in which we have left Turgut and Olric. The reader does not know much about what happened in Motes' life before the train like Turgut's life after the train. In *Tutunamayanlar*, the last time we see Turgut is when they are on a train. Thus, it can be concluded that although the two authors lived in different countries, they were concerned with similar problems. To cope with those issues, they employed the elements of the grotesque in their novels making them both distant relatives and close comrades.

References

- Apaydın, M. (2007). "Oğuz Atay'ın Tutunamayanlar Adlı Romanında Mizah ve Hiciv Öğeleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/1. 45-68.
- Atay, O. (2003). *Tutunamayanlar*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bachelard, G. (1994). *The Poetics of Space*. Trans. Maria Jolas. Beacon Press, Boston.
- Bakhtin, M. M. (1984). *Rabelais and His World*. Trans. Helene Iswolsky. Indiana UP, Bloomington.
- Clark, J.R. (1991) *Modern Satiric Grotesque and Its Traditions*. UP of Kentucky, Kentucky.
- Edwards, J. D. and Rune G. (2013). *Grotesque*. Routledge, London.
- Elçi, H.İ. (2003). *Roman ve Mekan: Türk Romanında Ev*. Arma Yayınları, İstanbul.
- Ellmann, R. and Feidelson, C. (1965). "Preface" *The Modern Tradition: Backgrounds of Modern Literature*. Oxford UP, New York. v-ix.
- Lukács, G. (1971). *The Theory of the Novel*. Trans. Anna Bostock. The MIT Press, Massachusetts.
- Makaryk, I.R. (1993). *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars, Terms*. U of Toronto P., Toronto.
- Mc Elroy, B. (1989). *Fiction of the Modern Grotesque*. Palgrave Macmillan UK, London.
- Novak, M.E. (1979). "Gothic Fiction and the Grotesque", *NOVEL: A Forum on Fiction*, 13/1, 50-67.
- O'Connor, F. (1970). *Mystery and Manners: Occasional Prose*. Eds. Sally and Robert Fitzgerald. Farrar, Straus & Giroux, New York.
- O'Connor, F. (2008). *Wise Blood*. Faber and Faber, London.
- Pappenheim, F. (1968). *The Alienation of Modern Man: An Interpretation Based on Marx and Tönnies*. Monthly Review Press, New York.
- Rath, S.P. (2010). "Carnivalized Public Corruption: Old Feudalism and New Democracy in *All the King's Men*, *Wise Blood*, and *Raag Darbari*", *Comparative American Studies An International Journal*, 8/1. 39-56.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:02.09.2022 Accepted/Kabul:20.02.2023

DOI:10.30794/pausbed.1170334

Research Article/Araştırma Makalesi

Dağlı, E. (2023). "Yabancı Ülkelerden Atatürk'ün Hastalığı ve Vefatı İçin Gönderilen Kişisel Telgraflar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 119-136.

YABANCI ÜLKELERDEN ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI VE VEFATI İÇİN GÖNDERİLEN KİŞİSEL TELGRAFLAR

Erkan DAĞLI*

Öz

Mustafa Kemal Atatürk, tarihte eşine az rastlanır liderlerden biridir. Bu, O'nun hayatı, askeri başarıları ve yaptığı inkılapları incelendiğinde daha iyi anlaşılacaktır. Atatürk sadece Türkiye'de değil, dünyanın birçok yerinde saygıyla anılan ve sevilen bir lider konumuna gelebilmiştir. Bu bakımdan O'nun yaşamı kadar ölümü de diğer devletler tarafından dikkatle takip edilmiştir. Atatürk'ün ölüm haberi hem Türkiye'de hem de diğer ülkelerde büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. Bu çalışmada Atatürk'ün ölümüne yakın dönemde hastalığı, gönderilen iyi dilek telgrafları ve mektupları, hastalığının ilerlemesi, Türk ve yabancı basına yansıyanlar, ölümü ve sonrasında yaşanan gelişmeler başta arşiv belgeleri olmak üzere, Türk basını ve araştırma eserlerden yararlanılarak anlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Hastalık, Vefat, Yabancı ülkeler, Özel mektuplar, Telgraflar.

PERSONAL TELEGRAPHS SENT FROM FOREIGN COUNTRIES FOR ATATÜRK'S ILLNESS AND DEATH

Abstract

Mustafa Kemal Atatürk is one of the unique leaders in history. This will be better understood when his life, military achievements and reforms are analyzed. Atatürk has become a leader who is respected and loved not only in Turkey but also in many regions of the world. In this respect, his death as well as his life was carefully followed by other states. The news of Atatürk's death was met with great sadness both in Turkey and in other countries. In this study; Atatürk's illness in the period close to his death, the well-wishing telegrams and letters sent, the progression of his illness, the reflections in the Turkish and foreign press, his death and subsequent developments will be tried to be explained by making use of the Turkish press and research works, especially the archival documents.

Keywords: Atatürk, Disease, Death, Foreign countries, Private Letters, Telegrams.

*Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma Merkezi, ANTALYA.
e-posta:erkandagli@akdeniz.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0003-3986-4781>)

Giriş

“Yabancı Ülkelerden Atatürk’ün Hastalığı ve Vefatı İçin Gönderilen Kişisel Telgraflar” isimli çalışmanın amacı Atatürk’ün dünya insanlığı ve barışı için mücadele vermiş bir lider olarak hastalık süreciyle vefatı konusunda dünya ülkelerinden gelen bireysel telgraflar ve mektuplar makalenin ana konusunu oluşturmuştur. Atatürk’ün hastalığı ve vefatı konusunda çok fazla yayın yapılmıştır. Fakat Atatürk’ün hastalığı sürecinde yabancı ülkelerindeki insanlar O’na saygı ve sevgisini göstermek için iyi dilek telgrafları yollamışlardır. Cumhurbaşkanlığı Arşiv kurumunda bu konuyla alakalı çok fazla işlenmemiş belge olması ve yabancı insanların Atatürk’e olan sevgisini ortaya çıkarmak için bu çalışma kaleme alınmıştır. Çalışmanın önemi; Devlet büyükleri vefat ettiğinde ülkeler başsağlığı telgrafları yayınlamaları bir diplomatik gelenek olmuştur. Fakat özellikle de Cumhurbaşkanlığı Arşivi incelendiğinde Atatürk’ün hastalık sürecinin dünya kamuoyuna yansımaları ile yabancı ülkelere insanlara ilaç, doktor, farklı tedavi yöntemleri, dua ve büyü tavsiyelerinde bulunan mektuplar yollamışlardır. Vefat haberleri üzerine yabancı ülkelere insanlara bireysel olarak derin üzüntülerini bildiren mektuplar ve telgraflar yollamışlardır. Dünya tarihinde bir devlet başkanının hastalığı ve vefatı süreciyle ilgili yabancı insanların bu kadar alakadar olduğu bir başka devlet başkanı görülmemiştir. Bu kapsamda Atatürk’ün hastalığı ve vefatı sürecinde yabancı insanların özel olarak yollamış oldukları mektuplar ve telgraflar ile Atatürk’ün dünya insanlığı tarafından ne derece sevilip sayıldığını göstermesi açısından çok değerli görülmüştür. Çalışmanın sorunsalı; Atatürk’ün vefatı konusunda çok fazla makale ve kitap yazılmasına rağmen yabancı insanların bireysel mektupları çalışmalara pek konu olmadığı için bu çalışma kaleme alınmıştır.

Hayatının büyük bir bölümünü savaşlarda ve cephelerde geçiren -Trablusgarp Savaşı’ndan Kurtuluş Savaşı’nın sonuna kadar geçen zamanda yoğun bir şekilde çalışan ve yorgun düşen- Mustafa Kemal Atatürk’ün sonraki süreçte sağlığında ortaya çıkan sorunlar, bu zor sürecin bir sonucuydu. İnkılaplar sürecinde Türkiye’de yaşanan siyasi gelişmeler, Atatürk’ün Cumhuriyet’in güçlenmesi için daha çok çalışmasını etkiledi. Yoğun tempo içeren çalışmaları Mustafa Kemal Atatürk’ü Cumhuriyet’in ilanından 1936 yılının sonlarına kadar geçen sürede oldukça yıprattı.

Hastalığından dolayı 1936 yılının son aylarına doğru bedenen iyice halsiz düşen Mustafa Kemal Atatürk’ün 22 Kasım 1936’da geçirdiği ateş ve titremelerden dolayı Dr. Asım Arar ve Dr. Refik Saydam ile beraber yapılan teşhis sonucunda zatürree olduğu ortaya çıktı. Kendisine doktorlar tarafından bir hafta süreyle istirahat etmesi tavsiye edildi. (Haz. Tosun, 2003:571). Atatürk’ün sağlığı ile ilgili sorunlar özellikle de 1937’den itibaren belirgin bir hale gelmeye başladı.

Atatürk’te 1937 yılının başlarında karaciğer yetmezliği ile ilgili belirtiler görüldüyse de, bu hastalığa dair teşhis tam olarak konulamadı. İlk belirtiler bacaklarda kaşıntı olarak görülmüş ve bunun nedeni Çankaya Köşkü’nü karınca basması olarak değerlendirilmisti (Ünaydın, 1959:8). 1937’de yaptığı seyahatler -Karadeniz, Batı, Güney Doğu Anadolu’ya yaptığı inceleme gezileri- onu iyice yormuş ve bu da kısa sürede rahatsızlığının artmasına neden olmuştur (Gül, 2006: 59-69).

22 Ocak 1938’de Prof. Nihat Reşat (Belger) tarafından ve bir gün sonra da Dr. Neşet Ömer tarafından Gazi’nin Yalova’da muayene edilmesi sonucunda rahatsızlığının karaciğer büyümesi ve sertleşmesi olduğu belirlendi. Bu da sirozun başlangıcı olarak değerlendirildi (Kocatürk, 1991:373). Doktorların sürekli istirahat etmesine yönelik tavsiyelerine uymayan Atatürk’ün sağlığı gün geçtikçe kötüye gitmiştir.

Atatürk, 7 Şubat 1938’de nefes almada yaşadığı zorluklar nedeniyle Prof. Dr. Nihat Reşat Belger, Dolmabahçe Sarayı’na getirilerek Gazi’yi tedavi etti. 8 Şubat’ta Dr. Neşet Ömer Bey’in muayenesi sonucu kendisine zatürree teşhisi kondu (Ünaydın, 1959:15-16). İki haftalık bir tedavi sonrasında zatürreeden kurtulan Atatürk, İsmet İnönü ile 25 Şubat’ta İstanbul’dan Ankara’ya geldi. Başbakan Celal Bayar yaşanan gelişmeleri şu cümleleriyle anlatmaktaydı:

“...Balkan Pakti’nin Ankara’daki toplantı günleriydi. Yugoslav Başbakanı Dr. Stoyadinich ile görüşüyordum. Şükrü Kaya yaklaştı: Sağlık Bakanı müsteşarı Dr. Asım acilen görüşmek istiyor dedi. Konuun Atatürk’ün sağlığı ile ilgili olduğunu hemen anladım. Çünkü meslekte kişiliğine güvendiğim Dr. Asım Arar hükümet namına Ata’nın müdavimi tabipler ile daima temasta idi.

Bana endişelerini açıkladı: Burnundan kan geldiğini söylediler. Bu hastalığın yeni durumudur. Yabancı ülkeden uzman getirilmesi tavsiyemi tekraren arz ediyorum dedi.

Atatürk'ün gerek görmediği tavsiyeyi bu sefer ısrarla rica ve kabul ettirme kararıyla Ankara'ya gittim. Beni beklemiyordu. İsteğimi sakince dinledikten sonra: Ortada Hatay meselesi var. Hastalığının dışarıda duyulmasını istemem. Neşet Ömer ile konuş burada zaten Tıp kongresi var. Bizim doktorlar konsültasyon yapınlar cevabını verdi. Doktorlar geldiler. Muayeneden sonra alkol ve sigara almaması, mutlak dinlenmesi gibi şart fakat bir anda hepsini birden yerine getirilmesi güç tavsiyelerini tekrar ettiler. Atatürk hekimlerin ortak kararını dinledikten sonra: Zannederim haklıdırlar dedi. Ülke için ben sağlığının asıl şart olduğunu ve bu temel konusunun yanında Hatay hakkında menfi etki yapma dahil, hiçbir ihtimalin düşünülmeceğini ısrarla tekrarladım. Derin üzüntümü mümkün olduğunca saklamama rağmen, benliğime hâkim acının elbette ki farkında idi" (Şenol, 2001:220).

Kısa süre sonra İstanbul'da da Gazi'nin durumunun kötüleşmesi üzerine 15 Mart 1938'de Başbakan Celal Bayar, kendisi için Avrupa'dan hekim getirilmesi teklifini tavsiye etti (Kutay, 1981:32). Böylece Türkiye'ye davet edilen Prof. Dr. Noel Fiessinger, Paris Tıp Fakültesi'nden 28 Mart 1938'de Ankara'ya gelerek Atatürk'ü muayene etti. Karın bölgesinde su toplandığını ifade eden Prof. Dr. Noel Fiessinger, Gazi'nin istirahat etmesinin kendisi için yararlı olacağı görüşünü savunmaktaydı. Fiessinger 30 Mart'ta Atatürk'ün hastalığıyla ilgili endişe verici bir durumun olmadığını ve eski sağlığına kavuşması için bir buçuk aylık bir dinlenme dönemine girmesinin Atatürk için yeterli olacağını belirtti (Kocatürk, 1991:384). Atatürk'ün hastalık ve vefat süreci Türkiye'de derin bir boşluk yaratmış olsa da, hayatı boyunca Türkiye dışındaki Türklerin eğitimine ve yaşamlarına önemli katkılarda bulunmuştur (Tutsak, Duran, 2015: s. 24).

1. ATATÜRK'E HASTALIĞIYLA İLGİLİ GÖNDERİLEN TELGRAFLAR

Atatürk'ün rahatsızlığı mümkün olduğunca kamuoyuna yansıtılmamaya çalışıldı. Bu durum gazetelerin 1938 yılı Şubat ve Mart nüshalarında Yalova seyahati sırasında bulaşan basit bir grip olarak lanse edilmekteydi (Haber, 1938:1). Nitekim 30 Mart 1938'de Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinden yayımlanan resmi tebliğde de bu durum şöyle ifade edilmekteydi: *"Türkiye Reis-i Cumhuriyeti Atatürk, geçen Kânunusani ve Şubat aylarındaki Yalova, Bursa ve İstanbul seyahatlerinde kuvvetli bir grip geçirmişlerdi. Ankara'ya avdetlerinde grip nüksettiğinden konsültasyon için Fransa'dan Profesör Piesenje davet edildi. Profesör, tetkit ve muayene neticesinde, Atatürk'ün «sıhhatlerinde ehemmiyete şayan bir vaziyet olmadığını tesbit etmiş ve kendilerine bir buçuk ay kadar istirahat tavsiyesini kafi görerek avdet etmiştir"* (T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), 01005189).

Nisan 1938'den itibaren Atatürk'ün bu rahatsızlığından dolayı O'na yurtdışından geçmiş olsun dileklerinin bulunduğu telgraflar gönderilmeye başlandı. Şarki Ürdün Emiri Kral Abdullah 1938 Nisan'ında bir telgraf göndererek Atatürk'ün rahatsızlığı dolayısıyla ona şöyle bir temenni de bulunmaktaydı: *"...rahatsızlıklarını gazetede okudum. Merak ve teessür içindeyim... Sıhhatlerinizin tatminatına intizar ederim. Afiyetle. Daim olunuz"* (CA, 01008484-2). Diğer taraftan Türk Ermeni Katolikleri de gönderdikleri telgraflar ile Atatürk'e geçmiş olsun dileklerini sunmaktaydı. Kasapyan ailesinden Dr. Andre Pirim de 2 Nisan 1938'de gönderdiği telgrafta; *"Aziz Türk milletimiz için pek kıymetli olan sağlığını candan özleyen biz Türk Ermeni Katolikleri ulu şefimizin daimi varlığını ve sıhhat ve afiyetle muammer olmasını dileriz"* (CA, 01019988-116).

Atatürk'e gelen telgraflar sadece siyasi ve farklı mesleklerden değil, aynı zamanda farklı dinlerin çeşitli temsilcilerinden de gönderilmekteydi. Bunlardan biri de 3 Nisan 1938'de Ermeni Katoliklerinin ruhani Başkanı Başpiskopos Boğos Kireçyan tarafından gönderilen telgraftı. Başpiskopos telgrafında; *"geçirmiş olduğunuz hastalık için bütün cemaatimizle birlikte size geçmiş olsun der ve genç Türk Cumhuriyeti'ni varlığıyla daha seneler kanatların altında muhafaza etmeni dualarımla candan dilerim"* ifadeleriyle iyi dileklerini sunmaktaydı (CA, 01019988-106).

2. HASTALIĞIN İLERLEMESİ

Bu dönemin önemli meselelerinden birisi olan Hatay konusu da Atatürk'ün hastalığının ilerlemesinde etkili oldu. Şubat-Mart 1938'de Yalova'da gördüğü kısa tedavi sonrasında Gazi İstanbul'a geri döndü. Burada zatürreeye yakalanmış olması nedeniyle hastalığı daha da arttı. Türkiye'ye gelen Yugoslavya Başbakanı Milan Stoyadinoviç'i karşılaması ve Hatay'ın siyasi durumu ile ilgilenmek zorunda kalması hastalığının şiddetlenmesinde etkili oldu (Kodal, 1999:18).

Atatürk, 19 Mayıs 1938'de rahatsızlığına ve uzman tıpçıların tüm uyarılarına rağmen Adana ve Mersin gezilerine çıktı (Kocatürk, 1991:385). Seyahat sırasında iyice halsizleşince hastalığın tedavisiyle ilgili Fransa'dan ilaç ve iki sandık da "Vichy" marka maden suyu siparişi verildi. Bu dönemde Gazi'nin rejim yapması da uygun görüldü (Kodal, 1999:18). 27 Mayıs'ta Atatürk İstanbul'a döndü. 28/29 Mayıs 1938 gecesi geçirdiği rahatsızlıktan dolayı Prof. Dr. N. Ömer İrdelp Bey Atatürk'e tedavi yönetimi ile muayene uyguladı. Neşet Bey, Atatürk'ün karnında su toplanmaya başladığını tespit etti (Kocatürk, 1991:386).

Atatürk'ün hastalığının siroz olarak kabul edilmesinden sonra 1938'in Haziran'ından itibaren Atatürk için satın alınan Savarona Yatı'nda tedavisine başlandı. Hastalığın ilerlemesi sonucu 8 Haziran 1938'de Fransa'dan Prof. Dr. Noel Fiessinger yeniden Türkiye'ye davet edildi. Dr. Fiessinger, İstanbul'da Savarona Yatı'nda Gazi'yi muayene ettikten sonra 10 Haziran'da Türkiye'den ayrılacaktı (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/noel-fiessinger-1881-1946/>). Muayene sırasında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da bulunmaktaydı. Muayeneden sonra doktorlar durumla ilgili rapor hazırlarken Atatürk, Şükrü Kaya'ya kendi durumuyla ilgili ayrıntıları öğrenmesi gerektiğini şu cümleleriyle ifade etti: "*Bu akşam Dr. Fiessinger senin davetlin olsun. Baş başa konuşursunuz. Ama her şeyi, her şeyi konuşursunuz*" (Akçiçek, 2005:191).

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ise evine davet ettiği Prof. Dr. Noel Fiessinger'a akşam yemeğinde Atatürk'ün sağlık durumu ile ilgili sorular sordu. Dr. Fiessinger durumun vahametini ve gereken önlemlerin alınması gerektiğini şu cümleleriyle belirtmekteydi: "*Şimdi, hepimiz kazaya uğramış bir geminin içinde bulunuyoruz. Başımıza gelecek felaket beni de sizin kadar müteessir etmektedir. Atatürk, tıbbın müdahalesi ve tabiatın yardımıyla daha iki sene yaşayabilir. Tıp tarihinde bunun misalleri çoktur. Fakat şimdi yata döneriz, barsak veya beyin kanamasından Atatürk'ü ölmüş de bulabiliriz. Onun için siz Cumhuriyetin selameti için icabeden tedbirleri şimdiden alınız*" (Şehsuvaroğlu, 1981:77). Böylece Şükrü Kaya, Atatürk'ün "*her şeyi konuşursunuz*" söyleminin nedenini öğrenmiş oldu.

Atatürk'ün tedavisinin 1938'in 25 Temmuz'dan sonra Dolmabahçe'de devam edilmesine karar verildi. Çünkü Savarona yatında yapılan tedavi işe yaramadığı gibi siroz hastalığının ikinci safhasını başlatmıştı. Bu da ayaklarda şişme ve karında büyümeye neden olmuştu. Uygulanan tedavi yöntemlerine rağmen Gazi'nin sağlık durumunda olumlu bir değişim olmamasından dolayı Atatürk Savarona yatından Dolmabahçe Sarayına getirildi (Kodal, 1999:18). Bu arada Hatay sorunu da çözümlendi. Çünkü 5 Temmuz'da Türk Ordusu garantör sıfatıyla Hatay'a girdi (Sahillioğlu, 1991:232). Bu sırada Atatürk'ün karaciğer rahatsızlığı her geçen gün daha da artmıştı. Prof. Dr. Noel Fiessinger ve Türk doktorların tekrar yaptıkları muayeneler neticesinde karında su toplanmaya başladığı tespit edildi (<https://siyasetdergisi.com.tr/10-kasim/> E.T: 03.06.2022).

Viyana'dan 31 Temmuz-6 Ağustos 1938 tarihleri arasında Almanya'dan davet edilen Prof. Dr. Bergmann ve Prof. Dr. Hans Eppinger İstanbul'da Dolmabahçe'de Atatürk'ü kontrol ve muayene ettiler (Kocatürk, 1991:386). Ancak Viyana ve Almanya'dan getirilen bu doktorlar da hastalığı tedavi edici bir çözüm bulamadı.

Atatürk'ün tedavisi devam ederken kendisine birçok ülkeden iyi dilek mektupları da gönderilmekteydi. Bunlardan biri de 8 Ağustos 1938'de Sofya'dan İvan Dimitrof adında bir öğretmen tarafından Atatürk'e gönderilen mektuptu. Mektupta; Atatürk'ün hastalığının Sofya basınında yazıldığı belirtilmekle birlikte, karnının şişkinliğinin giderilmesi ve hastalığının tedavi edilmesi amacıyla da Sofya'da uygulanan bir yöntem de yer verilmekteydi. Tedavi yöntemi şu aşamalarla ifade ediliyordu:

“...Halk tababetimizde en ziyade kullanılan vasıta, (18-20) santimetre uzunluğunda ve (5-8) santimetre bir oduncağıdır. Bunun da istimali şöyledir: Arkası üstü yatarsın; odun göbeğinin üzerinde şakuli (düşey) bir vaziyette konur ve bastırılır. Tabii dayanabileceğin kadar bastırmalı, yoksa canını yakmaya kadar değil. Bunun sabahleyin aç karnına yapılması şayan-ı tercihtir. Odun göbeğinin üzerine konduktan sonra sabır lazım. Sen korkma, ölüm savuşturulmuş, sen de ölümden hayata dönmüş bulunursun ve hiç bir vakit ölüm acısı tatmayacaksın. Çünkü bu ‘Hayat Ağacı’ nabzını harekete getirecek ve gayet mühim olan şıryan-ı ebherin (Aorte)’un nabzını tahrik edecek, o da diğer nabızları tedrici ve müsavi bir surette işletecektir. Bunun için de yardımcın koca sabırdır. Daha doğrusu yardımcın kendin olacaksın... Hastalık bugün zorlar, yarın zorlar. Bir de bakarsın - en kederli bir ayınle - seni mezarlığa sürükler. Yani ilk Hıristiyanların dediği gibi son hareket” (CA, 01019578-80). “Hayat Ağacı” yönteminin uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir. Ancak kısa süre sonra bu yöntemin de hastalığı iyileştirici bir tarafının olmayacağı bir realiteydi.

Prof. Dr. Noel Fiessinger 6 Eylül 1938’de tekrar İstanbul’a gelerek Atatürk’ü muayene etti. Bir gün sonra Operatör Dr. Mim Kemal Öke tarafından Gazi’nin karnındaki suyun alınmasına yönelik bir ameliyat gerçekleştirildi. Bu işlem esnasında Prof. Dr. Neşet Ömer ve Prof. Dr. Noel Fiessinger da ameliyatta hazır bulunmaktaydı (Kocatürk, 1991:392). Kılıç Ali Bey bu operasyondan sonraki ilk izlenimlerini anılarında şöyle anlatmaktadır:

“...Bu ponksiyonda karnından hemen hemen bir tenekeye yakın su alınmıştı. Bu işlemden sonra hemen odasına girdim. Gördüğüm çerçeve şuydu: Atatürk sanki baya zayıflamış, çok kilo kaybetmişti. Sirtüstü iki kolunu başının altına alarak yatıyordu. Göbeği büyük bir sargı ile kaplatılmıştı. Odasına girer girmez yanına koştum: “Geçmiş olsun Paşam!” Başının altına aldığı kollarının pazusunu öptüm. Bana, doktorların duyamayacağı kadar yavaş bir sesle şöyle dedi: ‘Çıkan suyu gördün mü? Bu kadar bir su kabı insanın karnının üzerine konya nasıl tahammül eder? Bak ben ne haldeyim, nasıl tahammül etmişim?’ Ben sözümü tekrarladım: ‘Geçmiş olsun Paşam! Bunların hepsi geçecek’. Gözyaşlarımı kendisine göstermemek ve üzüntümü hissettirmemek için, bir fırsat bulurken, doktorların arkasından sıyrılıp hemen odadan dışarıya çıktım” (Derleyen: Turgut, 2005:645).

Bu ilk su alma operasyonundan sonra Atatürk’e Dr. Mim Kemal Bey tarafından 21 Eylül 1938’de ikinci bir operasyon daha yapıldı. 5 gün sonra Atatürk Dolmabahçe Sarayı’nda 26/27 Eylül 1938 gecesi hafif komaya girdi (Kodal, 1999:393). Bu operasyonlar Atatürk’te olumsuz sonuçları beraberinde getirdi. Dr. Nihat Reşat Belger’in kontrolleri neticesinde Atatürk’ün hafızasında zayıflama görülmeyle beraber, Eylül ayının sonuna doğru bedeni iyice halsizleşmişti. Dr. Noel Fiessinger da aynı şeyleri ifade ediyordu (Haz. Tosun, 2003:572).

Her şeyin farkında olan Atatürk 5 Eylül’de hazırlattığı vasiyetini 6 Ekim 1938’de Dolmabahçe Sarayı’na çağırıldığı İstanbul 6. Noter’i İsmail Kunter’e Hasan Rıza Soyak’ın da bulunduğu sırada “*Bu benim vasiyetimdir. İcap ettiği zaman lütfen kanuni muamelesini yaparsınız*” diyerek teslim etti (Sarı, 2016:649-Kocatürk, 1991:394). Mustafa Kemal Atatürk’ün vasiyetini hazırlatması onun kendi durumu hakkında yaşanacak her şeyi görebilmesinin bir sonucuydu. 6. Noter İsmail Kunter o günü şöyle anlatmaktaydı:

“...vazife başında iş görmekte iken vaki olan davet üzerine Dolmabahçe Sarayı’na gittim. İstanbul Mebusu Dr. Profesör Neşet Ömer İrdelp ve Riyaset-i Cumhur Umum Kâtibi Hasan Rıza Soyak’ın delaletleriyle Türkiye Cumhuriyeti Reis-i Atıf Atatürk’ün huzurlarına çıkarıldım. Davet sebebini kendilerinden istizan ve istifam eylediğimde: Kendi elimle yazıp zarf içine koyduğum vasiyetnameyi size tevdi ediyorum. Bu vasiyetnamemin muhafazasını ve kanun hükümlerinin yerine getirilmesini isterim buyurdular. Bana kapalı olarak verilen bu zarfı alırken mumailiyhim ve Neşet Ömer İrdelp ve Hasan Rıza Soyak hazır bulunuyorlardı. Zarfı muhafaza için aldım ve bu Zabıt Varakası’nı tanzim ederek vasiyetnameyi tevdi eden Ulu Önderimiz Atatürk ve hazır bulunanlara imza ettirdim ve ben de altını mühürleyerek imza ettim” (Aydınlık, 2018).

2.1. Atatürk'ün Sağlık Durumu ve Basına Yansıyanlar

Vasiyetini teslim ettikten 10 gün sonra Mustafa Kemal Atatürk 16 Ekim'de ağır bir komaya girdi. Bu durum 17 ve 18 Ekim 1938 günlerinde devam etti. 19 Ekim'de Atatürk yavaş yavaş komadan çıkmaya başladı. Aynı günlerde Prof. Dr. Noel Fiessinger ile telefon ile görüşülerek ne yapılacağına dair tavsiyeler alınmaya çalışıldı (Kocatürk, 1991:394). Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği tarafından Atatürk'ün geçirdiği rahatsızlık hakkında sabah-akşam olmak üzere iki bildiri basın aracılığıyla yayımlanmaktaydı. Bildirilerde; *"...Karaciğer hastalığı normal seyrini izlerken 16 Ekim 1938 Pazar günü birdenbire umumi halsizlikle birlikte sindirim ve sinir sistemine ait belirtiler göstermeye başlamıştır"* bilgisi kamuoyu ile paylaşılmaktaydı (Milliyet, 2021:1). Halk özellikle de basın aracılığıyla bilgilendirilmekteydi. *"Cumhuriyet"* gazetesinin 17 Ekim 1938 tarihli nüshasında *"Atatürk'ün Sıhhati"* başlıklı haber yazısında; 16 Ekim'de hem gündüz hem de gece yayımlanan bildiriler halkı haberdar etme konusunda dikkate değerdi. Gündüz yayımlanan bildiride şunlar belirtilmekteydi:

"1- Reiscumhur Atatürk'ün sıhhi vaziyetleri hakkında müdavi ve müşavir tabipleri tarafından bugün verilen rapor ikinci maddededir.

2- Reiscumhur Atatürk'ün dışar oldukları karaciğer hastalığı normal seyrini takip ederken, 16 Birinciteşrin (Ekim) 1938 tarihine tesadüf eden pazar günü birdenbire aşağıdaki arazi göstermiştir:

a. Saat 14.30'dan 22.00'ye kadar gittikçe artarak devam eden umumi zaaf ile hazmi ve asabi araz. Bu saate kadar nabız dakikada 116, teneffüs 22 ve hararet derecesi 36.5 idi.

b. Saat 22.00'den bu sabah saat 10.00'a kadar yukarıda ismi geçen araz kısmen hafiflemiş ve nabız dakikada 104, teneffüs 20 ve hararet derecesi 37 olmuştur.

c. Yapılan muayene ve müşavere neticesinde tespit ve tatbik edilen müdavattan sonra, umumi ahvalde hafif bir salah görülmekle beraber, vaziyet ciddiyetini muhafaza etmektedir.

3- Müteakip sıhhi vaziyet raporları neşredilecektir". Aynı tarihli gazetede gece yayımlanan diğer bildiride ise şu ayrıntılar verilmekteydi:

"1- Reiscumhur Atatürk'ün sıhhi vaziyetleri hakkında müdavi ve müşavir tabipleri tarafından, bu akşam saat 20.00'de verilen rapor ikinci maddededir.

2- Bugün, dün akşama nispetle daha iyi geçmiştir. Asabi arazlarda bir değişiklik yoktur. Nabız muntazam 116, teneffüs 20, hararet derecesi 37'dir. Müdavi Doktorlar: Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. M. Kemal Öke, Dr. Nihat Reşat Belger. Müşavir Doktorlar: Prof. Dr. Akil Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter, Dr. Abravaya Marmaralı, Dr. Mehmet Kamil Berk" (Cumhuriyet, 1938:1). Atatürk'ün sağlığı konusunda bu bildiriler, 22 Ekim'e kadar sabah ve akşam günde iki defa yayımlanacaktı (Milliyet, 2021:1).

18 Ekim 1938 tarihli *"Akşam"*da *"Atatürk'ün sıhhi vaziyeti hakkında bu sabahki tebliğ"* ve *"Ulus"* gazetesinde yayımlanan *"Atatürk'ün sıhhatleri hakkında resmi tebliğler"* başlıklı haber yazılarında da Atatürk'ün durumunun önceki güne göre daha iyi olduğu belirtilmekte, ancak ateşinin yüksek olduğu ifade edilmekteydi (Akşam-Ulus, 1938:1). 19 Ekim'de Atatürk'ün durumu komadan çıkış olarak seyretmekteydi. 20 Ekim'de ise tamamen kendine gelerek durumu düzelmeye başlamıştı (Kocatürk, 1991:3945). Atatürk'ün sağlık durumunun iyiye gidişi *"Cumhuriyet"* gazetesinin 20 Ekim 1938 tarihli nüshasında okuyucu ile şöyle paylaşılmaktaydı: *"Dün neşredilen raporlarda, Büyük Şefimizin daha iyi bir devreye girdiği bildirilmektedir... Geceyi rahatça geçirmişlerdir... Asabi arazlarda hafif, fakat aşikâr bir iyilik var. Umumi hal daha iyi"* (Cumhuriyet, 17 Ekim 1938:1).

2.2. Atatürk'e Gönderilen İyi Dilek Mektupları

Atatürk'ün durumundaki düzelme sadece Türkiye'de değil, aynı zamanda da diğer ülkelerde onu tanıyan insanları ve siyasilere de olumlu bir şekilde etkilemekteydi. Bunu o ülkelere gönderilen mektuplardan anlamak mümkündür. Bunlardan biri Atatürk'ün 1913 yılında Sofya'da Ataşemiliter olarak bulunduğu sırada burada tanıştığı Romanya'nın eski Ataşemiliteri ve Erkânıharp Kumandanı Paşa Muavini Dumitru Gherculescu'nun oğlu tarafından gönderilmişti (Aksoy-Karakuş, 2018:98). Raul D. Gherculescu, Atatürk'e 20 Ekim 1938'de gönderdiği mektupta şu iyi dileklerde bulunmaktaydı: *"...Sıhhatiniz hakkındaki acı haberleri derin bir teessürle okudum.*

Şifanız hususundaki en hararetli ve en samimi temennilerimi ifade etmek maksadıyla size bu satırları yazmak cesaretinde bulunuyorum. Çocukluğumdaki en aziz hatıralarınızı muhafaza etmekteyim. İstırapla fakat aynı zamanda ümitle çarpan kalbimle hastalığınızın seyri hakkındaki tebliğleri her gün beklemekteyim. Milletinizin ve sizi çok sevenlerin saadeti için Allah'tan size tam sıhhat dilerim. Derin saygılarımla" (CA, 01019989-148).

Bu sırada Atatürk'ün durumu hakkında yeni bilgiler basın aracılığıyla paylaşılmaya devam ediyordu. 21 Ekim 1938'de Atatürk'ün sağlığı ile ilgili yayımlanan iki yeni bildiri de geceyi ve gündüzü rahat geçirdiği ve genel durumun iyi olduğu belirtilmekteydi (Cumhuriyet, 22 Ekim 1938:1). Buna göre Atatürk, uyanır uyanmaz Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'a kendi durumuyla ilgili şunları ifade etmişti: "Gel bakalım, ne dersin; biz gittik, geldik! Bu doktorlar insana adeta can veriyorlar!" (Şimşir, 1989:60). 22 Ekim'de hastalığın seyrinin normale dönmesi sonucunda Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği tarafından Atatürk'ün sağlığı hakkında bir bildiri yayımlandı. Bildiride şunlar ifade edilmekteydi: "...Doktorların saat 20.00'de verdiği rapora göre hastalık normal seyrine dönmüştür." *Günlük bildiri yayımlamağa gerek kalmamıştır*" (Cumhuriyet, 22 Ekim 1938:1). Atatürk ile ilgili verilen son bildiri 23 Ekim'de yayımlandı: "Bir hafta evvel zuhur eden arazlar tamamen geçmiştir. Nabız, muntazam, kuvvetli, 80; teneffüs 19; hararet derecesi 36,8'dir. Hastalık normal seyrine avdet etmiştir. Günlük tebliğ neşrine lüzum kalmamıştır" (Akşam, 23 Ekim 1938: 1).

25 Ekim 1938'de kendini daha iyi hisseden Atatürk, kız kardeşi Makbule (Atadan) Hanım ve manevi kızları Prof. Dr. A. İnan ve S. Gökçen Hanımlar ile de görüştü. Onlara da doktorların kendisini iyileştirdiğini şu cümleleriyle ifade ediyordu: "doktorlar beni yeniden canlandırdılar!" (Şehsuvaroğlu,1981:35). Aynı gün Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne Gazi'nin hastalığından ötürü oldukça "müteessir" olan Herta Seitner adlı bir Alman kadının tavsiye mektubu ulaştı. Mektupta Bayan Herta Atatürk'ün hastalığından dolayı oldukça üzülmemekte olduğunu belirtmekte ve kendi tanıdığı bir doktoru da tavsiye etmekteydi. Mektup dönemin Sıhhiye Vekili Refik Saydam'a ve diğer doktorlara da okutulmuştu (CA, 01019989-45). Bir gün sonra Sırbistan'ın Valjevo şehrinden tüccar Milan Bukelitsa tarafından gönderilen mektup da Dışişleri Bakanlığı'na iletildi. Mektubun içeriğinde Milan Bukelitsa Atatürk'e iyi dileklerini şöyle ifade etmekteydi: "Türk ve Balkan milletlerinin saadeti için ekselansınızın en yakın bir zamanda iyi olmanızı kendim ve bütün arkadaşlarım namına temenni ederim" (CA, 01019989-329).

Wilhelm Bauer ile Walter Hüller isimli Alman vatandaşları Ekim 1938'de Atatürk'ün geçirmiş olduğu son rahatsızlık nedeniyle şifalar dilemişler ve Rose Reichenbach'ın isimli bir Alman kadını Atatürk'ün geçirmiş olduğu son rahatsızlığından dolayı ilaç tavsiyesinde bulunmuştur. Yine 21 Ekim Fransa'dan Jean Billac adında bir doktor Atatürk'ü iyileştirebileceğine dair bir mektup yollamıştır. Mektupta; "Her zaman hayranınız oldum. Fransız gazetesinde hastalandığınızı okuyunca acı içinde oldum. Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün hastalığının Karaciğer rahatsızlığı olduğunu öğrenince bu konuda uzman bir doktor olarak sizi tedavi etmemeye izin veriniz. Yazdığım mektupta size bu hastalıkla mücadele eden umutsuz vakaları dahi tedavi ettiğimin kanıtı olarak iyileşen hastalarımın isimlerini ve adreslerini ekliyorum. Ayrıca Ekselansları bu konuda yetkin bir hekim olduğumun kanıtı olarak başarılı tedavilerimin basında çıkan haberlerini de yolluyorum. Ekselansları sağlığınıza kavuşmanız için tanrıya dua edip sizden haber bekliyorum" (CA., 01019989-99).

3. ATATÜRK'ÜN VEFATI VE ÖLÜM RAPORU

Atatürk'e 27 Ekim 1938'de yerli ve yabancı doktorlar kontrol ederek tanı/konsültasyon yapıldı (Kocatürk, 1991:395). 5 Kasım'da hastalığın son safhasına ulaşıldığı anlaşıldı. Diğer taraftan Gazi'nin iştahı da iyice kesilmişti. Karnında yeniden toplanan sıvı Atatürk'ü rahatsız etmeye başlamış ve kendisi ikinci ağır komaya girmeden önce 7 Kasım'da sabah saat 10.30'da Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'i yanına çağırarak ona; "Doktor karnımdan bu suyu çekmek zamanı geldi. Çünkü bu mayi benim nefesime dokunuyor. Soluk almamı güçleştiriyor. Bunu çekip alın" demişti (Şehsuvaroğlu, 1981:92).

Dr. Nihat Reşat Bey ise ikinci bir su alım işlemi gerçekleştirilmemesinin zor olacağını söylemiş; çünkü suyun dışarıya alınmasından önce kalbi destekleyecek ekipmanın olmamasının olumsuz sonuçları olabileceğini Atatürk'e tekrar belirtmişti. Dayanılmaz ağrıları olan Atatürk'ün ısrarı üzerine bu operasyonun öğlen saat 12.00'de yapılmasına karar verildi. Hazırlıkları tamamlayan Dr. Mehmet Kamil Berk saat 12.00'de sıvı alımına başladı. Su alımı sırasında Atatürk de bu operasyonu izliyor ve ne kadar su çıktığını doktorlara soruyordu. Gerçekte 6 litre su alındığı halde bunun iki katı su çıkarıldığı Gazi'ye iletilmişti. Bu ikinci operasyondan sonra Atatürk rahatlamıştı. Enginar yemek

istese de o dönemde İstanbul'da enginar olmadığı için Hatay'a sipariş verilmişti. Enginar getirildiğinde ise durumu iyice ağırlaşan Gazi Mustafa Kemal Atatürk bu dileğini gerçekleştiremeyecekti (Bozgeyik, 2019:83).

Atatürk 8 Kasım 1938'de ikinci kez ağır komaya girdi. Saat 19.00'da başlayan bu durum Gazi'nin vefatına kadar devam edecekti. Durumun vahameti anlaşılınca Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği Atatürk'ün sağlığı ile ilgili tekrar resmi bildiri yayımlamaya başladı: "...Bugün saat 18.30'da hastalık birdenbire normal seyrinden çıkarak şiddetlenmiş ve sıhhi vaziyetleri yeniden ciddiyet kazanmıştır" (Kocatürk, 1991:398). Gazinin durumuyla ilgili gelişmeler yayımlanan üç bildiri ile paylaşıldı ve 9 Kasım tarihli gazetelerde de yayımlandı (Akşam-Cumhuriyet-Ulus, 9 Kasım 1938:1).

Cumhuriyet Türkiye'sinin kurucusu Gazi, Mareşal Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938'de sabaha İstanbul'da Dolmabahçe'de vefat etti (Atabey, 2012:19). Yunus Nadi Bey 10 Kasım'da "Cumhuriyet" gazetesinde yayımladığı köşe yazısı ile bunu okuyucu ile üzülen paylaşılmaktaydı: "Büyük Türk milleti her manasile büyük evladı Atatürk'ün ölümüne büyük matem içindedir. Gözlerimizden kanlı yaşlar akarak ifade ettiğimiz bu hakikatin sonsuz teessürleri arasında gene Atatürk'ün mütemadiyen karşımızda yükselen, çepeçevre her tarafımızı kaplayan besüş ve asil simaile avunabiliyoruz... Aziz Liderimiz bu hayata gözlerini kapamıştır. Bu bir hakikattir, hazin ve acı bir hakikat..." (Cumhuriyet, 10 Kasım 1938:1).

Atatürk'ün vefatı sonrasında doktorlar aynı gün bir ölüm raporu hazırladı. Raporda; Atatürk'te görülen hastalığın ilk belirtilerinin 1938 yılı Ocak ayında Atatürk Yalova'da iken ortaya çıktığı vurgulanmaktaydı. Ayrıca hastalığın evrelerinden ve yapılan tedavilerden bahsedilerek, Ocak 1938-10 Kasım 1938 tarihleri arasında hastalığının ilerleme aşamaları hakkında da ayrıntılı bilgi verilmekteydi:

"...Ankara'da 28 Şubat'ta Dr. Asim Arar, Dr. Hüsamettin Zoral, Prof. Dr. Akil Muhtar Özden ve Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Dr. Ziya Naki arasında yapılan istişarede büyük ve biraz sert kebed (karaciğer ağrısı) ve büyükçe bir tahal bulunmuş ve o zamanda ne asit nede bacaklarda ödem görülmüştür. Bir müddetten beri ara sıra zuhur eden küçük burun nezifleri (kanama) de kaydedilerek lazım gelen tedavi ve rejim tespit olunmuştur. Biraz sonra Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp ve Prof. Dr. Frank ile bir istişare yapılmış ve evvelki teşhis kabul edilerek aynı tedaviye devam edilmiştir" (CA, 01020006: 1).

Raporda; üzerinde durulan diğer önemli bir konu ise Atatürk'ün hastalığının teşhis edilmesiyle ilgiliydi. Buna göre; hastalığın teşhisi Paris'ten getirilen Prof. Dr. Noel Fiessinger ile Türkiye'de bulunan Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp tarafından tespit edilmiş ve bir "Hepatite Sclero-Congestive Ethylique" olduğu kanısına varılmıştı. Uygulanan tedavi ile hastalık bir derece yavaşlatılmış; ancak hastalığın seyrinde ciddi hiç bir gerileme meydana gelmemiş ve şiddeti artarak devam etmişti. Atatürk'ün Ankara'dan İstanbul'a gelişinde hastalığın yeni bir safhaya girdiği ve vücut içerisinde ödem ve asit oluştuğu belirlenmişti. Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp ve Dr. Nihat Reşat Belger arasında yapılan görüşme sonucunda asit ve ödemlere karşı yeni bir tedavi yöntemi ve rejimin devamına karar verilmişti (CA, 01020006: 2).

Raporda vurgulan diğer önemli konu ise 13 Temmuz 1938'de hastalığın birdenbire hızlanması Atatürk'ün vücut sıcaklığının 39,1 dereceye kadar çıkmasıydı. Rapora göre; belirtilen tarihten itibaren hastalık bazen çok hafif bazen yüksek ateşle birlikte seyretmiş ve bundan sonraki süreçte ciddi bir evreye girmişti. Bu nedenle Paris'ten iki kez Prof. N. Fiessinger, Berlin'den Prof. Dr. von Bergmann, Viyana'dan Prof. H. Sppinger getirilmişti. Yabancı doktorlar ile Prof. Dr. Akil Muhtar Özden, Prof. Dr. Süreyya Hidayet, Dr. Asim Arar, Dr. Abrevaya Marmaralı, Prof. Dr. Mim Kemal Öke, Dr. M. Kemal Berk, Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Dr. Nihat Reşat Belger, Prof. Dr. Hayrullah Diker ile ortak görüşmeler yapılarak, hastalığın teşhisi ve tedavisi hakkında ortak bir kararın alındığı ifade edilmekteydi. Raporda hastalığın özellikle son iki ay son derece ilerlediği de vurgulanmaktaydı. Raporun sonunda Atatürk'ün geçirdiği koma halleri ve 8 Kasım'da girdiği son koma durumu hakkında da ayrıntılar şöyle paylaşılmaktaydı: "...En nihayet 8 Teşrin-i Sani 1938 Salı günü bir kerre daha zuhur eden ve bütün takayyüt ve ihtimamlara rağmen terakkisine mani olunamayan ve büyük bir süratle inkişaf eden ikinci bir koma içinde 10 İkciteşrin 1938 Perşembe sabahı saat dokuzu beş geçe çok muazzez ve büyük hasta terk-i hayat etmiştir" (CA, 01020006, 2).

3.1. Atatürk'ün Vefatı Sonrası Düzenlenen Cenaze Merasimi ve Naşının Ankara'ya Getirilmesi

Gazi'nin ölümü üzerine Hükümet 10 Kasım'da bir bildiri yayınladı:

“Bugün ayrılığına ağladığımız büyük şefimiz Atatürk, her vakit Türk milletine güvendi, eserlerini bu güvenle yaptı, idamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedi Türk Milleti, onun eserlerini ebediyete kadar yaşatacaktır. Türk gençliği onun kıymetli vedası (emaneti) olan Türkiye Cumhuriyetini daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir. Kemal Atatürk, Türkün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır” (Gündüz, 2020:64).

Atatürk'ün naşı İstanbul Üniversitesi Teoloji Enstitüsü Müdür Ord. Prof. Dr. M. Şerafettin Yaltkaya'nın gözetiminde İslam an'anesine uygun olarak yıkayıp, 11 Kasım 1938 Cuma günü Gülhane Tıp Akademisi'nde görev yapan Prof. Dr. Lütfi Aksu tarafından tahnit edildi (Tinal, 2008:26). Aynı gün aralarında Dr. Neşet Ömer İrdelp, Dr. Asım Arar, Dr. Mim Kemal Öke, Dr. Nihat Reşat Belger, Dr. Abrevaya Marmaralı, Dr. S. Serter, Dr. H. Alataş, Dr. Akil Muhtar Özden ve Dr. M. Kamil Berk'in bulunduğu doktorların Atatürk'ün naşını tekrar kontrol ederek muayene raporu hazırladılar. Bu rapora göre; naşın ölümü bedensel fonksiyonlarının ölümü ile kesinleşmişti. Atatürk'ün vefat nedeni “müzmin” karaciğer hastalığı olarak bilinen ve tıp literatüründe “*Cirrhose ascitogene*” adıyla karşılık bulan karaciğer yetmezliği idi. Bu durum beraberinde derin koma halini getirmiş ve yerli-yabancı uzmanlar tarafından da teşhis edilmişti. Hastalık on bir aya yakın bir sürede seyretmiş ve ölüm nedeni hakkında şüpheye yer kalmamıştı. Bu nedenle Atatürk'ün naşı üzerinde herhangi bir otopsiye de gerek görülmedi (CA, 01020010).

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya bir gün sonra Gazi'nin vefatı dolayısıyla yapılanları bir rapor halinde Başbakan Celal Bayar'a telgrafla gönderdi. Buna göre; son tabip raporu, TBMM Başkanlığı ile Hükümet tebliğleri önce resmi yazıyla Vali, Ordu ve Kolordu Kumandanlarına gönderildi. Sonra ajanslar aracılığıyla yurdun her tarafına basın ile aktarıldı. “*Ulus*” gazetesinin de bu tebliğleri içeren nüshası aynı gün yayımlandı. Tebliğler birer önlem niteliğindedi. 11 Kasım sabahı saat 11.00'e doğru hukuk öğrencilerinin Ulus meydanına toplanarak üzüntülerini duyurmak için tezahüratta bulunmak istedikleri, ancak bu grubun ciddi olaylara karışmasını engellenmek amacıyla toplantının dağıtıldığı ve bunun gibi durumlara izin verilmeyeceği belirtilmekteydi. Mekteplerde öğrencilerin “*yersiz*” tezahürlerine izin verilmemesi ve okullardaki derslere devam edilmesi için Milli Eğitim ve İçişleri Bakanlıkları tarafından Valilere tebligatta bulunuldu. Gazetelere “*sükûnun*” ve “*vakarın*” devam ettirilmesi yönünde direktifler verildi. Bu doğrultuda İstanbul gazeteleri temsilcileri yazılarının merkezden idare edilmesi için Ankara'ya davet edildi. Türkiye'de bütün resmi binalarda, parti merkezlerinde ve Halkevlerinde bayraklar yarıya indirildi. Milletvekilleri ile Cumhurbaşkanlığı nezdinde istikrar ve nizamın korunması için bazı görüşmeler yapıldığı ifade edilmekteydi. TBMM'nin 12 Kasım 1938 saat 11.00'de toplanmasına karar verildiği yapılanlar arasındaydı (CA, 01020005-1).

Cenaze töreniyle ilgili program 13 Kasım 1938'de Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp'ın yayımladığı bir genelge ile duyuruldu. Genelgede; resmi cenaze töreninin 21 Kasım 1938 Pazartesi günü yapılacağı belirtilmekteydi. Ayrıca Atatürk'ün naşının Ankara'ya nakline kadar, Dolmabahçe Sarayı Merasim Salonu'nda bulundurulacağı ve bu süreçte üst rütbeli 6 General, Albay ya da Yarbay tarafından ihtiram nöbeti tutulacağı ifade edilmekteydi. Cenazenin 19 Kasım 1938'de saat 08.30'da saraydan alınarak top arabasına bindirileceği ve Ankara'ya nakil sürecinin başlanacağı, tören alayının ilerisinde yolu törene açık bulundurmak üzere, atlı polis kıtasının ilerleyeceği, (Hariciye Vekâleti,1938:3) cenaze töreninin Tophane-Köprü-Eminönü-Bahçekapı-Sirkeci-Salkımsöğüt yolu ile Gülhane Parkı kapısından Sarayburnu'na doğru yapılacağı ve cenaze alayını İstanbul'dan Ankara'ya kadar I. Ordu Müfettişi Fahrettin Altay'ın komuta edeceği vurgulanmaktaydı. Naşın taşındığı arabanın her iki tarafında toplam 12 General yer almaktaydı(Milli Savunma Bakanlığı, 1999:129-132).

Atatürk'ün naşının bulunduğu Türk bayraklı tabut Dolmabahçe Sarayı'nın büyük tören salonunda bir katafalk (kürsü) üzerine yerleştirilerek halkın ziyaretine açıldı. Tabut 18 Kasım 1938 akşamına kadar burada kaldı (Cumhuriyet, 18 Kasım 1938:1). Atatürk'ün cenaze namazı ise Ankara'ya nakledileceği gün olan 19 Kasım'da kılındı (Kocatürk, 1991:399).

Atatürk'ün cenazesi 20 Kasım 1938 Pazar günü saat 10.00'da, başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmak üzere TBMM Başkanı, Başbakan, Bakanlar, Genelkurmay Başkanı, milletvekilleri, devlet ve ordu ileri gelenleri tarafından Ankara tren istasyonunda törenle karşılandı. Bu karşılama esnasında bir karşılama taburu da bulunmaktaydı (Hariciye Vekâleti, 1938:39). Tabut trenden alınarak top arabasına yerleştirildi. 10.42'de büyük bir törenle TBMM binasına getirilerek, Meclis önünde hazırlanan kürsüye (katafalk) konuldu. Kürsü altı sütun üzerinde durmaktaydı. Sütunlar yeşil renkte kadife ile örtülü idi ve defne dalları ile kaplanmıştı. Kürsünün etrafında çelenkler ve birisi ortada olmak üzere yedi büyük meşale bulunmaktaydı. Yabancı heyetlerin temsilcileri naşı Ankara Palas'ın balkonundan selamlarken, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Mareşal Fevzi Çakmak ve milletvekilleri ise gelerek Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün naşını selamladılar. Saat 13.00'ten itibaren katafalkın önünden Ankara halkı "huşu" ile geçerek naşı selamlamaya başladılar. Gökyüzündeki Türk uçakları ise aynı selamlama ile karşılık vermekteydi. Naaş burada bir süre bekleldikten sonra belirlenen 12 milletvekili ile 21 Kasım 1938'de TBMM önündeki kürsüden alınarak törenle geçici mezar olarak hazırlanan Etnografya Müzesi'ne getirildi ve hazırlanan mermer sütünün üstüne konuldu (Haber, 20-21 Kasım 1938:1). Böylece Gazi'nin naşı Anıtkabir inşa edilene kadar burada kalacaktı.

4. ATATÜRK'ÜN VEFATININ YABANCI KAMUOYUNDAKİ YANSIMALARI

Atatürk'ün vefatı üzerine yabancı kamuoyunda çok sayıda Türkiye'ye baş sağlığı telgrafları ve mektupları gönderilmişti. Yabancı basın da Atatürk'ün vefatı üzerine O'nun hayatını ele alan haberler çıkmıştı. Bir devlet başkanı vefat edince ülkelerin taziye telgrafları yollaması bir diplomatik gelenek olmuştur. Atatürk gibi dünya barışı için mücadele vermiş bir liderin vefat etmesi ve akabinde çok sayıda resmi taziye telgraflarının gelmesi normal karşılanmıştı. Fakat Atatürk'ün vefatından dolayı sadece devletlerin diplomatik taziye telgrafları gelmemiş dünyanın farklı ülkelerinden insanlar bireysel olarak üzüntülerini dile getiren mektuplar yollamıştır. Bu kapsamda Atatürk'ün hastalığını tedavisi için sıklıkla Türkiye'ye gelen Doktor Fiessinger, Paris'ten derin üzüntülerini bildiren başsağlığı telgrafı yollamıştı (CA, 02011847-86).

Bu konuda en güzel örnek ise Hindistan'dan gelen mektup olmuştur. Mektup Hindistan'ın Bengal bölgesindeki Comilla Zilla Okulunda okuyan 2. sınıf öğrencilerinden gelmiştir. Dört Hintli öğrenci Atatürk'ün ani ölümü üzerine derin üzüntü içinde olduklarını ifade eden bir mektup yazmışlardır. Mektupta Türkiye'nin ve dünya insanlığının başının sağ olmasını dile getirmişlerdir. Atatürk'ün ruhunun yaratıcısının yanında olmasını ve huzur içinde uyumasını dilemişlerdir. Mektubu önemli kılan nokta ise Hindistan'daki okul çağındaki çocukların dahi Atatürk'ün vefatından dolayı duydukları üzüntüyü dile getirip bireysel olarak mektup yazmaları olmuştur (CA, 01016478-142).

4.1. Macar Basınında

Budapeşte'de Almanca olarak çıkarılan ve yarı resmi hükümet organı olan "Pester Lloyd" gazetesinin 10 Kasım 1938 tarihli akşam nüshasının birinci sayfasında Aladar V. Simonffy tarafından yazılan köşe yazısında Mustafa Kemal Atatürk tarihe yön veren önemli liderler ile karşılaştırılmakta ve eski Türkiye ile yenisi arasındaki farkı basitçe ifade etmekteydi:

"Asırlar evvel Osmanlı hanedanının cedd-i ekberi Sultan Orhan ne idiye yahut -zamanımızdan bir misal alırsak- bugün İtalya için Duçe (Mussolini) ne ise, çok ıstıraplı bir hastalıktan sonra bu sabah vefat eden Gazi de Türkiye için odur. Daha vazih bir ifade ile Gazi bütün Türk Milleti'nin tekrar hayata doğuşunun ve Türkiye'nin yeniden kuruluşunun timsalidir. Gerilik, umumi ve politik hayatta anarşi, bozuk bir maliye, bütün devlet dairelerinde irtikab (rüşvet) ve irtişa (rüşvet yeme), geniş tabakalarda cehalet... İşte idama mahkum edilen ve rütbesinden kendiliğinden gönüllü olarak feragat eyleyen Mustafa Kemal Paşa'nın Cihan Harbi'nden sonra eline aldığı miras bu idi. Fakat şimdi onun halkına terk ettiği miras: 'Umumî hayatta ve maliyede nizam, memurlarda şarkın emsalini görmediği dürüstlük ve namuskarlık, ilim ve marifet iktisabı için milletin bütün tabakalarında mütezaıd bir gayret ve mesai..." (CA, 01008485-62).

Türkiye'nin eski ve yeni hali arasındaki büyük fark Atatürk'ün eseri idi. Önsöz niteliğindeki bu açıklamadan sonra Aladar V. Simonffy tarafından Atatürk'ün çocukluğundan itibaren bütün hayatı ele alınmakta; Trablusgarp'taki faaliyetleri Anafartalar'daki kahramanlığı, Milli Mücadele Dönemi kazandığı zaferler, yeni Türkiye'yi kuruşu ve özellikle bütün alanlarda yaptığı inkılâplar ayrıntılı olarak okuyucu ile paylaşılmaktaydı. Köşe yazısı şu cümlelerle sonlandırılmaktaydı:

“Bazı tezatlarla rağmen Atatürk, popüler olmuş ve sevilmiştir. Bilhassa kendisine çok büyük iyilikler ettiği halk tabakası onu severdi ve bu halk -Selanikli küçük bir memurun oğlu olan- O'nun şahsında bir Anadolu köyle çocuğunu görür ve onu kendi etinden ve kanından bilirdi ve bu sebeple O'nun basit ve beşerî olan bazı zaafalarını hoş görürdü. Kendisine mabud gibi prestij ediliyordu. Bazıları da ona hasım idiler. Fakat hangi büyük adam vardır ki hiç bir hasmı bulunmasın? Objektif bir tarzda bakılınca görülür ki O, düşmüş ve mağlup bir milletten kalkınmış ve muzaffer bir kütle -esaret ve uşaklık menzilesine indirilmiş bir memlekette hür ve müstakil bir devlet- geri ve mütereddi Osmanlı imparatorluğundan genç bir medeniyet yaratmış ve bilhassa her sahada Türkiye'yi kuvvetlendirmiştir. O, milletin ve devrinin en ileri bir adamı idi” (CA, 01008485-63).

4.2.İsviçre Basınında

“Neue Zürcher Zeitung” gazetesinin 10 Kasım 1938 tarihli nüshasında ise Atatürk'ün bir fotoğrafına yer verilerek hayat hikâyesi ve siyasi faaliyetleri iki sütunluk bir yazı ile okuyucu ile paylaşılmaktaydı: Atatürk'ün eğitim-öğretim hayatı, Erkan-ı Harp yüzbaşısı olarak mezun olduktan sonra “Vatan ve Hürriyet” cemiyetini kurması, Trablusgarp ve İkinci Balkan savaşlarındaki faaliyet ve başarıları, Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale'deki XIX. Fırka Kumandanı olarak İngilizlere karşı başarılı müdafaaları, Kafkasya'da Ruslara karşı kazandığı zaferlerle Bitlis ve Muş'u işgalden kurtarışı, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Filistin Cephesi'nde Yıldırım Ordular Grubu'nun geri çekilmesini sağlığı, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı, 39 yaşında Milli Mücadeleyi başlatması ve kazandığı zafer, sonra da Türkiye'de her alanda yaptığı yenilikler ile Türkiye'yi yeniden kuruşu kronolojiye uygun olarak anlatılmaktaydı (CA, 01008485-66).

4.3.Alman Basınında

“Kölnische Volkszeitung” gazetesinin 11 Kasım 1938 tarihli nüshasının birinci ve ikinci sayfalarında yazılan iki sütunluk bir köşe yazısında Atatürk'ün öz geçmişi ve yaşam öyküsü hakkında bilgi verilerek, hayatı, Samsuna ayak bastığı günden itibaren başlattığı Milli Mücadele ve zaferden sonra her alanda yaptığı inkılâplar “takdirkâr” bir dille şöyle vurgulanmaktaydı:

“Genç devletin başına geçen adam kazandığı askeri muzafferiyet ve memlekete temin ettiği istiklal ile vazifesinin hitama ermemiş olduğunu biliyordu. O, bu genç Cumhuriyet'in varlığının ancak fikirlerde tam bir inkılâp yapmakla idame edilebileceğini takdir etmişti. Millet, heyet-i umumiyesi itibariyle asırlardan beri musab olduğu, Lethargyden(gaflet) ve onu kemiren unsurlardan kurtarılmak lazımdı. Yeni hükümet merkezinin İstanbul'dan Anadolu'nun ortasına, Türkiye'nin kalpgahına, Ankara'ya nakledilmesi, o tufeyli (asalak) unsurların bertaraf edilmesinin sembolik bir tezahürü oldu. Aynı zamanda İslamiyetle yeni devlet arasında enerjik bir hatt-ı fasıl çekilmek lazımdı. Çünkü İslamiyet'ten başka hiç bir din daha iptidadan beri politika işlerine bu kadar şiddetle alet edilmiş değildi. Bu sebeple hilafet ilga edildi ve bununla dervişlerin ve hocaların hâkimiyeti ortadan kalktı. Ancak bu şayan-ı hayret reformlar üzerinedir ki memleketin yeni baştan kuruluşu imkânı bulunabilmiştir” (CA, 01008485-59).

Köşe yazısının devamında Atatürk'ün Türkiye'nin Avrupa ile Ön Asya arasında köprü olma durumunu hiç bir zaman unutmadığı da vurgulanmaktaydı. Türkiye'nin köprü vazifesi görmesi, bir taraftan Balkan birliğine diğer taraftan da Ön Asya devletleri bloğuna dâhil olmasıyla gerçekleşebilirdi. Yazıda belirtilen Türkiye'nin Ön Asya'nın hâkim devleti olmasının tek yolunun “bu büyük asker, büyük devlet adamının yani Atatürk'ün eseri” olacağı ifade edilmekte ve yazı şu cümlelerle sonlandırılmaktaydı:

“Atatürk'e memleketin her tarafında dikilmiş olan anıtlar, Türk milletinin basü badel mevtinin (dirilişi) ebedi sembolü olarak kalacaktır. O'nun hayatı Türkiye Cumhuriyeti tarihini terki eden ölmez bir varlıktır. Türkiye'nin ve Türklüğün bir rehberine muhtaç olduğu kritik bir anda Atatürk ortaya çıkmış ve o zaman mağlup Türklüğü Avrupa'nın bir uşağı yapmak ihtiramiyle (saygıyla) hareket eden cihanın kurmak istediği bütün manileri yıkarak Türklüğe yol göstermiştir. Bütün Alman milleti, Türk Milleti'nin matemine samimiyetle iştirak eyler. Bilhassa biz Almanlar Atatürk'ün kendi milleti ve memleketi için yaptığı tarihî hizmetleri bütün vüs'atiyle takdir ve tebci bilimiz” (CA, 01008485-60).

Münih'te çıkarılan 11 Kasım 1938 tarihli "Völkischer Beobachter" gazetesinin birinci sayfasında büyük punto ile "Yeni Türkiye'nin yaratıcısı Kemal Atatürk ölmüştür" başlığı manşet verilmekteydi. Altında üç sütunluk bir köşe yazısı yer almaktaydı. Yazıda Atatürk'ün çocukluğundan başlanarak hayatı hakkında bilgi verilmekte, Çanakkale'deki kahramanlık ve kazandığı zaferler, Milli Mücadele ve yeni Türkiye'de yaptığı inkılaplardan övgüyle bahsedilmekteydi. Ayrıca Atatürk'ün hastalığı hakkında da ayrıntılı bilgi verilerek hastalığın geçirdiği evrelerin bir tarihçesi yapılmaktaydı. Fransız doktor Prof. Piesenje, Viyanalı doktor Prof. Eppinger ve Berlinli doktor Prof. Bergmann'ın konsültasyon için çağırıldığı bilgisi okuyucu ile paylaşılmaktaydı. Ayrıca Atatürk'ün geçirdiği krizlere rağmen kuvvetli bir bünyeye sahip olduğu ve "kırılmak bilmeyen yaşama azmi" ile ilk krizlere karşı gösterdiği direnç, dönemin siyasi gelişmelerine karşı ilgisiz kalmadığı ve Cumhuriyet'in 15'inci yıldönümü bayramı kutlamalarını radyodan dinlediği de bildirilmekteydi (CA, 01008485-60).

Yazının sonunda şunlar vurgulanıyordu: "Kemal Atatürk Türk tarihinin en yüksek şahsiyetlerinden birisidir. O, asker ve aynı zamanda devlet adamı idi. 1918'den 1922'ye kadar devam eden mücadelelerinde kazandığı parlak zaferlerine sulh yolundaki faaliyetlerinin zaferlerini de ilave etmiştir. Hitler Temmuz 1933'te Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Encümeni Reisi ile yaptığı bir mülakatta: 'Atatürk'ün idare ve rehberliği altında Türkiye'nin kazandığı muvaffakiyetlerin Almanya'da Nasyonal Sosyalist hareketinin muzaffer olacağına dair kendi kanaatini takviye etmiş ve kendisine Türk İstiklal Mücadelesi'nin parlak bir örnek vermiş olduğunu, Almanya'da olduğu gibi Türkiye'de de kuvvetli bir köylü ekseriyetinin yenilmez millî kudret membaini teşkil ettiğini, her iki milletin aynı siyasî hedeflere malik olup aralarındaki dostluğun da canlı iktisadî münasebetlerle kuvvetlendiğini söylemişti" (CA, 01008485-61).

4.4. Bulgar Basınında

Atatürk'ün vefat Bulgar basınında büyük yankı uyandırdı. 11 Kasım 1938 tarihli "Zora" gazetesinde Danail Krapçeff tarafından yazılan "Kemal Atatürk" başlıklı köşe yazısında Atatürk'ün ölümü "kivılcım saçan parlak gözlerini ebediyen yummuş" ifadesiyle belirtilmekteydi. Atatürk'ün yeni Türkiye'si ile ilgili şunlar okuyucu ile paylaşılmaktaydı: "...bu, bitmek, tükenmek bilmeyen kudretli bir enerjinin politik sahneden inmesi demektir. Büyük Türk inkılapçısının yarattığı eser muazzamdır. Atatürk filhakika Türk imparatorluğu hudutlarını eski Türkiye hudutları dışında bir arazi ile tevsi etmiş değildir. Fakat umumi harp sonunda dağılan askerî kuvvetleri toplayarak ve inhilal etmiş halk kütlelerini organize ederek bunları yüksek bir kudretle İstiklal Savaşı'na şevketti. Bu çetin mücadelenin neticesidir ki Atatürk, fikir ve ideal arkadaşlarıyla birlikte, Kur'an ve şeriat esaslarına dayanan eski Osmanlı devleti yerine bugünkü modern ve laik Türkiye'yi kurmaya muvaffak oldu" (CA, 01008485-64).

Danail Krapçeff yazısının devamında Atatürk'ün Türk milletine armağan ettiği mirasın ölümünden sonra ortadan kalkacağına ya da tarihten silineceğine ihtimal verilemeyeceğini belirtmekteydi. Atatürk'ün bıraktığı "muazzam eser" ya da Cumhuriyet sonraki süreçte de esas prensiplerini ve ana inkılaplarını koruyacak ve gelişimini sürdürmeye devam edecekti. Bu süreçte Atatürk'ün sert mizacı, bitmek ve tükenmek bilmeyen kudret ve enerjisi, her zaman uyanık ve zinde fikirleri ve yenilmeyen iradesi Cumhuriyet Türkiye'sinin kuruluşunda önemli birer etkendi.

Mustafa Kemal Atatürk'ün "damgasının" izlerini sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinde değil, aynı zamanda da günlük politik olaylarda da görmek mümkündür. O, Türkiye'yi ilgilendiren her gelişmeye karşı hemen "şedid" ve "mukabil" önlemler almaktaydı. Danail Krapçeff'e göre Atatürk'ün ölümüyle Türk politik sahnesi özellikle bu "mizaçtan" mahrum kalacaktı. Çünkü bu özelliklerin bir kişide toplandığı bir lideri tarih ne zaman gönderir bilinmezdi. Ayrıca Atatürk'ün yerine halef olarak geçen kim olursa olsun, o halefte Yıldırım Bayezid'in mizacını hatırlatan ve Atatürk'te toplanan "ateş mizacını" bulabilmek imkânsızdı. Hızlı hareket, hızlı karar verme ve karşısındakini etkileme, kısa sürede yönlendirme gibi birçok özelliği bir arada bulunduran ateş mizaç, Türk siyasi sahnesinden kendisiyle birlikte inecekti (CA, 01008485-65). Yazıda Atatürk'ün sözlerine ve resimlerine de yer verildi.

4.5. Mısır Basınında

Atatürk'ün ölümü sonrasında Mısır basınında da birçok yazı yayımlandı. Bunlardan biri de "El Ebrahim" gazetesinin 11 Kasım 1938 tarihli nüshasındaydı. Yazıda "Atatürk öldü" başlığıyla manşet verilmişti. Devamında ise; "Türk milletinin babası ve son asırların yetiştirdiği en büyük adam" ve Türkiye'yi "kulluktan" kurtaran, işgale

karşı İstiklal Mücadelesini başlatan, savaş meydanlarında Türk milletine başbuğluk edip “*kurtuluş sahiline*” çıkaran bir devlet lideri olarak değerlendirilmekteydi (CA, 01008485-6).

Yazının devamında şu övgülü cümleler Atatürk'ün ölümünün Mısır'da ne kadar büyük bir etkiye sahip olduğunu göstermekteydi:

“...Muahedeleri yırtan, devletlerin kararlaştırdıklarını tanımayan, milletleri kendisine hürmet ettiren, milletini de o ihtiram mevkiine çıkaran, diğer milletlere saydıran adam öldü. Zaif, kanadı kırık, düşkün, yorgun, yokluk, kulluk darbeleri altında inleyen bir milletten ileri, kuvvetli, muhterem, hep yükselen ve atılgan bir millet meydana getiren büyük adam öldü. Hakikat O, bir vatan kurtarmış, bir milleti islâh etmiştir. Atatürk'ün adı, her Türk'ün medarı hürmet ve iftihar olarak kalacaktır. Bugün toprak, kahramanlığı destanı dillerde dolaşan bir adamı içine almış bulunuyor. Fakat tarih, onun adını ebedileştirecektir” (CA, 01008485-6).

Atatürk bir liderin kendi milleti için gerçekleştirmek istediği her şeyi başarmıştı. Ayrıca yaptığı yeniliklerin “*semelerini*” de görebilmişti. Bu daha önce hiç kimse tarafından başarılabilmiş bir şey değildi. Bu nedenle Atatürk'ün ölümü sadece Batı dünyası için değil, aynı zamanda doğulu milletler için de büyük bir kayıptı. Dolayısıyla Atatürk, Hitler, Mussolini ve Roosevelt'ten de daha büyüktü. Çünkü bu liderler zaten tarihsel süreçte muasırlaşmış bir millet başında bulunmaktaydı. Ancak Atatürk karşısında kendi benliği unutturulan, “*kaçak, sürgün zabıt, siyasetçe, savaşça, iktisatça bitgin bir millet*” bulmuştu. Batı dünyası bu millete “ölü adam” adını vermişti. Atatürk bu ön yargıyı değiştirmeyi başarmış, Türk milletine “*kendi ruhundan üfürmüş*” ve benliğini geri kazanmasını sağlamıştı. Yazı Atatürk'ün “*yeni Türkiye'nin ebedi kurucusu ve bağımsızlığının bekçisi*” olarak kalacağı ile sonlandırılmaktaydı (CA, 01008485-7).

4.6.ABD Basınında

ABD basını da diğer ülkelerin basınlarından farklı davranmadı. Önce Atatürk'ün ölüm haberi tüm basın organlarında yayımlandı. Sonra da eski ve yeni Türkiye farkını anlatan köşe yazıları okuyucu ile paylaşılmaya çalışıldı. 11 Kasım 1938 tarihli “*New York World Telegram*” gazetesinde “*Atatürk'ün Üfulu*” başlıklı yazıda Atatürk hakkında “*harikulade bir adam*”, “*Sultan*” ve “*Halife*” olarak tanımlanırken şu değerlendirmede bulunulmaktaydı:

“Türk Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Atatürk öldü. Beşeriyetin aksam-ı mütebakiyesini kendi mikyaslarımızla ölçmeğe meyyal olan biz Amerikalıların bu habere ehemmiyet vermeden geçmesi muhtemeldir. Fakat Atatürk çok harikulade bir adamdı. Onun ismi bihakkın tarihte yaşayacaktır, Bin bir gece hikâyelerini, âdetlerini ve itiyatlarını andıran bir ülkede nisbî fakr-ü zaruretten ve ehemmiyetsiz bir vaziyetten yükselerek, hakikatte hem Sultan ve hem de halife oldu. Mağlub ve parçalanmış bir Türkiye'nin içinde bulunduğu maktelden, evvela memleketinin arta kalmış kısımlarını da mahvetmek üzere Galiplerce yapılan müşterek teşebbüslere meydan okudu ve sonra da yirmi seneden daha az bir zaman içinde milletini birçok hususlarda değiştirdi ve iki bin sene ileriye götürdü” (CA, 01008485-8).

Yazının sonunda Atatürk ve arkadaşlarının Türkiye'yi sultanlıktan kurtararak modern bir devlet haline getirdiğini, milli bir meclis kurarak, milli bir anayasa oluşturdukları ifade edilmekteydi. Kadın-erkek eşitliği ve seçme seçilme hakkının kadınlara da verilmesi diğer önemli yeni Türkiye gerçeğiydi. Ayrıca kadının medeni durumunda gerçekleştirilen modernite ya da “çok eşliliğe” son verilmesi, kadının Türk toplumundaki esaretinin sona erdiğinin bir göstergesiydi. Bununla da yetinilmemişti: Dini kurumlarda yapılan reformlar, resmi nikâhın zorunlu olması, fes ve çarşaf kullanımının kaldırılması, harem ile kadınların toplumdan soyutlanmasına yönelik uygulamalara son verilmesi, cuma günü yerine pazar gününün tatil edilmesi, ölçü ve takvimde yapılan değişiklikler, Latin alfabesi ile basitleştirilmiş bir okuma ve yazma dilinin oluşturulması, ırk ve mezhep farkına bakılmaksızın azınlıklara kanun önünde eşit haklar verilmesi gibi birçok konu yeni Türkiye'nin iki bin sene ileriye gitmesini sağlamıştı. Yazı şu cümleyle sonlandırılmaktaydı: “*bu nedenle bütün bu şeyler göz önünde tutulursa görülür ki, Türkiye'nin 'New Deal'i Garp medeniyetinde asırlarca süren ıslahat ve inkılâplara lüzum gösteren her şeyi ihtiva ediyor*” (CA, 01008485-10).

4.7.Yunan Basınında

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü Yunan basınında da yankı bulmuştur. Atina'da çıkarılan "Atinaika Nea" gazetesinin 21 Kasım 1938 tarihli nüshasında "Bahtiyar Ölü" olarak paylaşılan bir haber yazısı paylaşılmıştır. Haberde; "Bugün Ankara'da bütün Türk milletinin gözyaşları arasında Atatürk'ün tedfin merasimi yapılmıştır" yazısıyla Yunan kamuoyu bilgilendirilmiştir. Haberde Yunan tarihçisi ve biyografi yazarı Plutarhos'un Atatürk ölümü üzerine söylediği bir söze de yer verilmiştir: "...Ancak sağlıklarında büyük işler başaran ve milletlerinin sevgi ve matem tezahüratı arasında ebediyete intikal edenler, hayatta tamam ile muvaffak olmuş mesut ve bahtiyar yaşamış ad edilebilirler..." Tarihçi Paralilus'un "Vios" adlı yapıtında geçen bir söz de yine Atatürk'ün ölümü üzerine paylaşılmıştır:

"...hayat bu suretle tamam ile muvaffak olmak şerefini ancak mahdud bir kaç kimselere hasreylemektedir". Haber yazısında belirtilen şey Mustafa Kemal Atatürk'ün geçmiş dönemlerde yaşamış olması halinde büyük tarihçilerin ondan övgüyle söz edeceğini vurgulamaktı. Yazının devamında Atatürk "Türk Milletinin babası" olarak değerlendirilirken, Atatürk hakkında ifade edilen şu övgü dolu cümleler de Yunan basınında Atatürk'ün ne kadar dikkate değer bir kişi olduğunu göstermesi açısından önemlidir: "Türk milleti, kendisine yeniden hayat vermiş hakiki bir baba olarak tanıdığı Atatürk'ün ziyasına tam on gün fasılasız olarak ağlamıştır. Türkler halaskarlarının ufulünden dolayı hissettikleri acı, teessür ve matem tarihte emsaline ender tesadüf edilmektedir. On günden beri Anadolu'nun her köşesinden ancak ağlamalar hınçkırıklar ahh ve eninler iştiliyordu. Gerek İstanbul ve gerek Ankara'da Atatürk'ün tabutu önünde on binlerce halk hürmetle eğilmiştir" (CA, 01008485-1).

Aynı tarihli yazıda Atatürk'ün Türk milletini kadın ve erkek olarak sosyal ve siyasi her türlü "esaretten" kurtardığını ifade edilmiştir. Ayrıca Atatürk Türk milletini sadece milli bir yok oluştan değil, milletleri sorgulayamamaya mahkûm eden eski rejimlerden de kurtarmıştı. Atatürk'ün Türk milletine bıraktığı miras şu cümlelerle vurgulanmıştır: "...Kemal Atatürk, Türklere miras olarak bıraktığı Türkiye? Sultanların devrinden teslim aldığı Türkiye'den çok farklıdır. Eski ve yeni Türkiye arasında kıyas kabul etmeyecek derecede büyük bir fark vardır. Yeni Türkiye yaşamağa namzettir ve yaşayacaktır eskisi ise paralize olmuş ölü halinde idi" (CA, 01008485-62).

"Atinaika Nea" gazetesi Osmanlı Devleti hakkında da bir değerlendirme yapmıştır. Gazetede ki haberde Osmanlı Devleti'nin "Hasta adam" ve "can çekişmekte olan bir imparatorluk" olarak yıkıldığı ifade edilmiştir:

"...Onun yerine her gün terakki eden milli mefkûre sahibi tam dinç ve kuvvetli yepyeni bir Türk devleti kaim olmuştur. Mukadderata mütevekkilane inkiyad gösteren eski Türkiye, çalışkan ve müteşebbis, zirai ve sinai bir memleket haline gelmiştir. Medeniyet yollarında seri adımlarla yükselmektedir. Şark, garba mülaki olmak için ilerlemektedir. Şimdiden birçok noktalarda Şark, Garba yetişmiş ve kendisi ile kabili kıyas bir hale gelmiştir. Bütün bunlar Atatürk'ün ve kendisinden ilham alan mesai arkadaşlarının eseridir. Türkler, Atatürk'e fani hayattan ebediyete intikal ettiği için ağlamıştır. Onlarla beraber bütün Balkan milletleri dahi müstakir sulh şeraiti yaratmış olduğu için Atatürk'ün ufulü (ölümü) dolayısı ile ağlamıştır. Atatürk'ün cenaze merasiminde hazır bulunmak üzere bütün komşu ve uzak memleketlerden heyetler toplanmıştır (CA, 01008485-2). Bu suretle bütün devletler tarafından memleketine karşı olan borcu muasır şahsiyetlerden ziyade bilmiş ve ifa etmiş olan Atatürk'e şeref verilmektedir" (CA, 01008485-3).

Atatürk'ün vefatı üzerine İngiliz kamuoyunda da çok fazla haber çıkmıştır. O'nun kahramanlıkları ve modern Cumhuriyete övgü dolu yazılar kaleme alınmıştır. İngiliz basınında ve elçilik raporlarında İsmet İnönü ve Atatürk çeşitli farklılıkları ortaya konulmak istenmiştir. Örneğin; "İsmet, hiçbir zaman Mustafa Kemal'in arkadaşı olmadı ve Atatürk'ün son dönemlerinde araları bilinenden daha soğuktu" şeklinde cumhuriyetin iki önemli liderini ayırttırmaya çalışmışlardır (Turan, 2020: 1695). Ayrıca İtalyan basınında diğer ülkelerin aksine Atatürk'ün vefatına neredeyse yer verilmemiş daha çok İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilme sürecini konu almıştır. "Il Giornale d'Italia" gazetesinin 12 Kasım 1938 tarihli nüshasında "İsmet İnönü" başlıklı bir haber yazısı ile Atatürk'ün vefat konusunu es geçmiştir (CA, 01008485-8).

SONUÇ

Yaşamı boyunca büyük zorluklarla karşılaşan Mustafa Kemal Atatürk, dehası, tükenmeyen cesareti, ileri görüşlülüğü ve Türk milletine olan tam inancı sayesinde bunların üstesinden gelmeyi başarabilmiştir. Gerçekten Atatürk'ün bünyesi normal bir insanın bünyesinden daha güçlüydü. Ancak Atatürk'ün karşılaştığı zorluklar, ülkesi ve milleti için durmadan ve yılmadan çalışması bedeninin zayıf düşmesine ve sonunda sağlık sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştu.

1936-1937 yılları arasında Atatürk'ün yoğun çalışma programı sağlık problemlerini de beraberinde getirmişti. 1938'den itibaren yurt dışından getirtilen doktorların yaptığı uygulamalar Atatürk'ü kısmen iyileştirmeye yönelik olsa da sağlığının iyice bozulmasına neden olmuştur. Bu zor süreçte birçok ülkeden Atatürk'e telgraflar ve iyi dilek mektupları gönderilmiştir. Bu süreçte hastalığıyla ilgili haberler de başta paylaşılmasa da 1938 yılından itibaren yoğun bir şekilde Türk basını aracılığıyla okuyucularla paylaşılmaya çalışılmıştı.

1938 yılında Atatürk'ün hastalığının ilerlemesi sonucu tedavisine Dolmabahçe sarayında devam edilmiştir. Saraya birçok Avrupa ülkesinden Türkiye'ye getirtilen yabancı uzmanlar ile Türk doktorları aracılığıyla Atatürk tedavi edilmeye ve iyileştirilmeye çalışılmıştır. Ancak yapılan tüm müdahalelere rağmen Gazi'nin sağlık durumunda olumlu bir gelişme olmadı ve 10 Kasım 1938'de ebedi aleme intikal etmişti. Cenaze törenine birçok ülkeden heyet katılmakla birlikte, tören ile ilgili iki aşamalı program da gazeteler aracılığıyla halka duyurulmuştur.

Atatürk'ün ölümü sonrasında yabancı basında ve Türk ulusal basınında Atatürk'ün hayatı, başarıları ve Türk inkılâbı yeniden değerlendirilmiştir. Türk ulusal gazetelerindeki köşe yazılarında aydınlar Atatürk ile ilgili özellikle Milli Mücadele ve Türkiye'nin modernleşmesi sürecinde yaptığı katkılarında bahsetmiştir. Yabancı kaynaklı gazetelerde ise Atatürk'ün Türkiye'nin kurucusu ve Asya kıtasının da Atası olarak değerlendirildiği görülmüştür. Atatürk'ün başarıları, yeni bir devlet kurması ve inkılâpları da yabancı basında övgüyle bahsedilmiştir.

Gerek hastalığı süresince gerek ölümü sonrasında yabancı devletler tarafından gönderilen taziye mesajları; telgraf, mektup, basın ve resmi organlar aracılığıyla Türkiye'ye iletilmiştir. Bu da Atatürk'ün bütün dünya devletleri tarafından saygıyla anılan bir lider olmasının sonucuydu.

KAYNAKÇA

1- Arşivler

T.C Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

2- Gazeteler

Haber,

Cumhuriyet,

Akşam,

Ulus,

Aydınlık,

Milliyet,

3- Araştırma Eserler

Akçiçek, E. (2005). *Atatürk'ün Sağlığı Hastalıkları ve Ölümü*, Güven Kitabevi, İzmir.

Aksoy, G., KARAKUŞ İ. (2018). *Atatürk Atatürk'ü Anlatıyor - Benim Tutkularım Var*, Poseidon, İstanbul.

Bozgeyik, B.(2019). *Meşhurların Son Anları*, Çığır Yayınları, İstanbul.

Der: Turgut, H.(2005). *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Duran, M. Ö., Tutsak S. (2015). *Acıyı Bal Eylemek, 2015, Timaş Yayınevi, İstanbul.*

Gündüz, A.(2020), 10 Kasım, Kafekültür.

Hariciye Vekâleti Protokol Dairesi (1938). *Atatürk'e Yapılacak Cenaze Törenine Ait Esas Program*, Ankara.

Haz: Tosun, H.(2003). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, Ankara.

Kocatürk, U. (1991). *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, İş Kültür Yayınları, Ankara.

- Kutay, C.(1981). *Atatürk'ün Son Günleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Sarı, İ.(2016). *Bütün Yönleriyle Mustafa Kemal Atatürk*, Net Medya, Antalya.
- Şehsuvaroğlu, B. (1981). *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- Şenol, C. (2011). *Gazi Paşam*, Görsel Yapım, İstanbul.
- Şimşir, B. (1989). *Atatürk'ün Hastalığı*, TTK, Ankara.
- T.C. Milli Savunma Bakanlığı (1999). *Atatürk*, Ankara.
- Ünaydın, R. E. (1959). *Atatürk'ün Hastalığı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

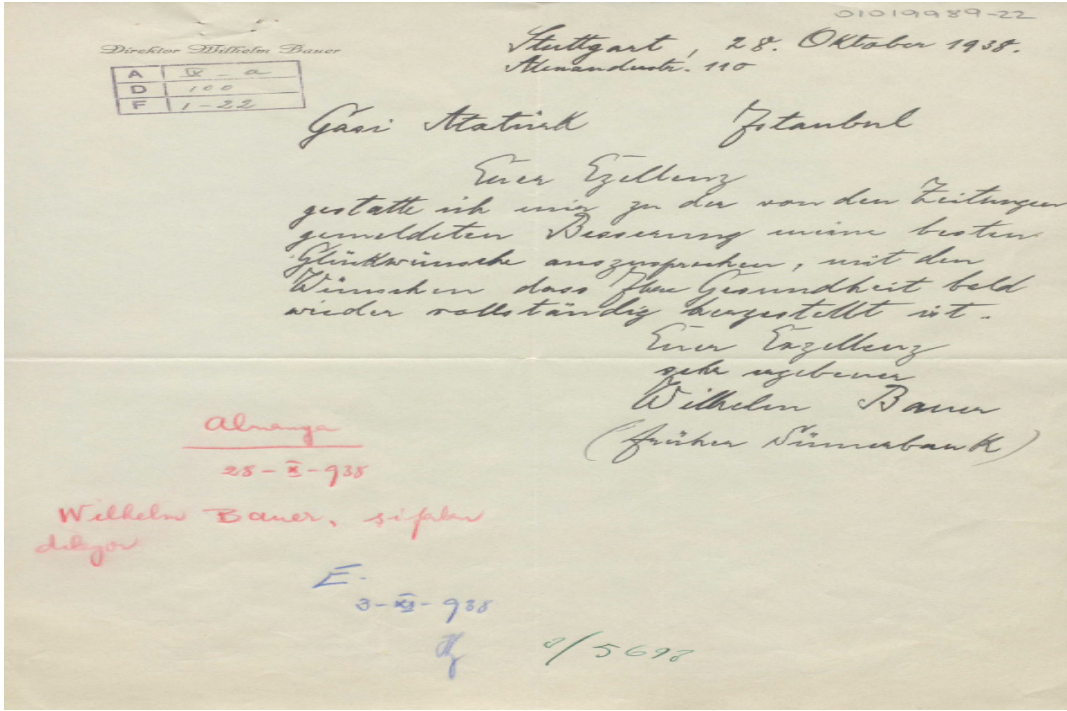
4- Makale ve Ansiklopediler

- Atabey, F. (2012). "Atatürk'e Denizden Yapılan Cenaze Töreni", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVIII, S.83, s.17-38.
- Gül, M.(2006). "Atatürk'ün Yurt Gezileri'nin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S.3, s.51-72.
- Kodal, T. (1999). "Atatürk'ün Ölümü ve Denizli Kamuoyu", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, s.17-27.
- Sahillioğlu, H. (1991). "Antakya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul, s.228-232.
- Tinal, M.(2008), "Atatürk'ün İzmir Ziyaretleri Ve Vefatının İzmir'deki Yankıları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.VII, S.16, s.19-33.
- Turan, O. (2020). "II. Dünya Savaşı Yıllarında İngiliz Büyükelçiliğinin Erken Cumhuriyet Devri Lider Kadrosu Üzerine Değerlendirmeleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 9/2, s.1685-1704.

5- Elektronik Kaynaklar

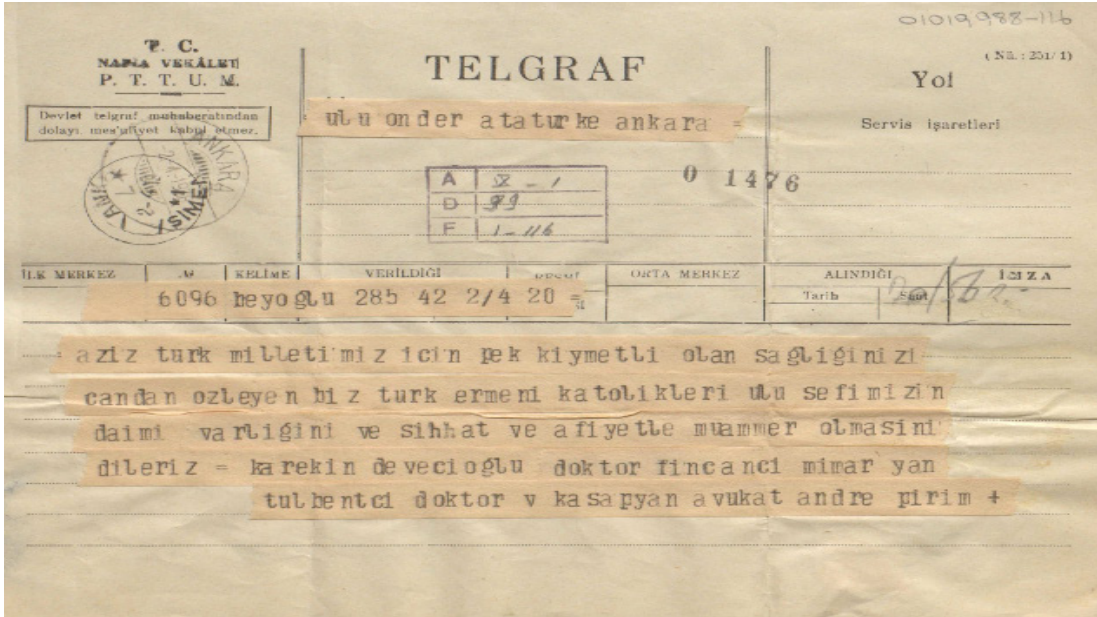
- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/noel-fiessinger-1881-1946/> (Erişim Tarihi: 15.05.2022).
- <https://isteaturk.com/Kronolojik/Tarih/1938/6/1/Savarona-Yatinda-ilk-gununde-dinlenirken-01061938/16> (E.T: 20.05.2022).
- <https://siyasetdergisi.com.tr/10-kasim/> (E.T: 03.06.2022).

EKLER

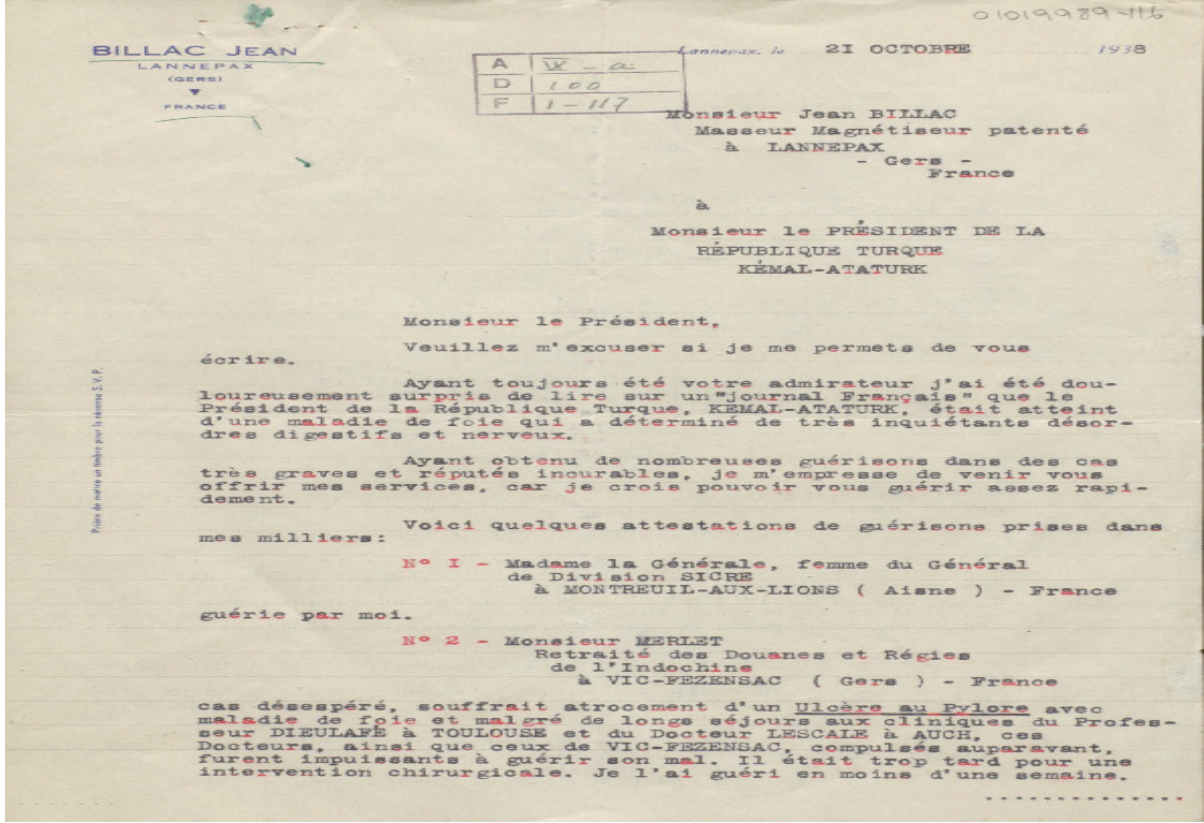
T.C Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belge No: 01019989, 667699-21

Almanya'dan Wilhelm Bauer'ın Atatürk'ün Geçirmiş Olduğu Son Rahatsızlığı Nedeniyle Şifalar Dilediği 28 Ekim 1938 Tarihli Mektubu.

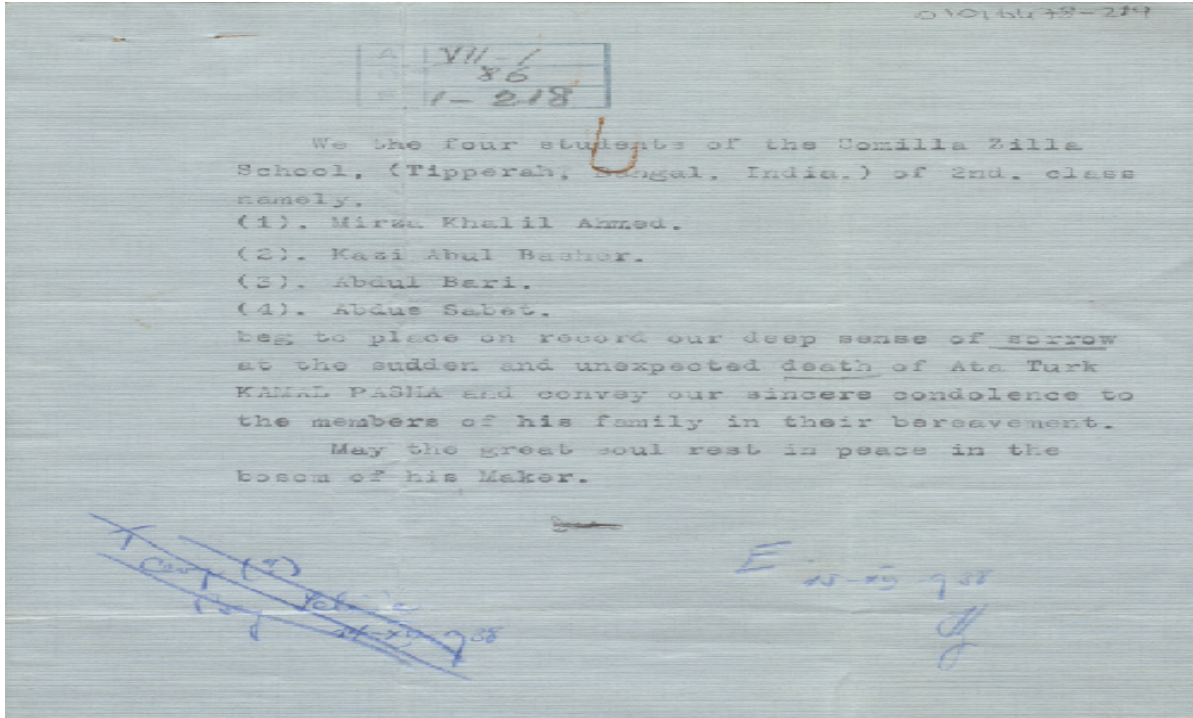
T.C Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belge No: 01019989, 99, 661866

Türk Ermeni Katolikleri Adına Karekin Devcioğlu, Dr. Fincancı Mimaryan Ve Diğer Zevatin, Atatürk'ün Rahatsızlığı Nedeniyle Gönderdiği Geçmiş Olsun Telgrafı.

T.C Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belge No: 01019989, 97, 661866

Fransa'dan Jean Billac'ın, Atatürk'ün Rahatsızlığını Tedavi Edebileceğinden Bahisle İyileştirdiği Kişilerin İsimleri Ve Adreslerini Bildirdiği Mektubu.

T.C Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belge No: 01016478, 142, 662313

Hindistan'dan Comilla Zilla Öğrencilerinin, Atatürk'ün Vefatı Münasebetiyle Gönderdikleri Mektup.

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.01.2023 ✓Accepted/Kabul:13.02.2023

DOI:10.30794/pausbed.1227883

Research Article/Araştırma Makalesi

Ünlü, E. (2023). "Raif İsmail Paşa (1725-26/1785)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 137-151.

RAİF İSMAIL PAŞA (1725-26/1785)

Ertan ÜNLÜ*

Öz

18. yüzyılda yaşamış Osmanlı devlet adamlarından biri olan Raif İsmail Paşa, Malatyalı İbrahim Paşa'nın oğlu olarak 1725-1726 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Bir süre babasının kethüdalığını yürüttükten sonra, küçük evkaf payesi ile divan-ı hümayun hâceganları arasına girmiştir. Ardından Gelibolu ve İstanbul baruthane nazırlığı, sipahiler ve silahtar kâtipliği, darphane emniyeti, reisülküttaplık, Mısır, Girit ve Mora valilikleri, Kandiye, Anabolu ve Belgrad muhafızlığı gibi çeşitli devlet kademelerinde görev yapmıştır. I. Abdülhamid'in yerine Şehzade Selim'i tahta geçirme teşebbüslerine adı karışması nedeniyle de vezirliği kaldırılarak Mayıs 1785'te katledilmiştir. Bu doğrultuda bu çalışma, Raif İsmail Paşa'nın hayatını konu edinmektedir. Bundaki etken, efendilikten paşalığa yükselen ve akabinde de öldürülen Raif İsmail Paşa'nın hayatının modern literatürde yeterince yer bulmamasıdır.

Anahtar kelimeler: *Raif İsmail Paşa, Darphane emini, Reisülküttap, Mısır, Girit, Mora, Belgrad.*

RAIF ISMAIL PASHA (1725-26/1785)

Abstract

Raif Ismail Pasha, one of the Ottoman statesmen who lived in the 18th century, was born in Baghdad in 1725-1726 as the son of Ibrahim Pasha from Malatya. After working as his father's chamberlain for a while, he got in hodjas of the imperial council with the rank of small foundation. Afterwards, he served in various state positions such as Gallipoli and Istanbul gunpowder's warden, cavalry and gunsmith clerkship, mint warden, reis effendi, the governorships of Egypt, Crete and Morea, and the guard of Heraklion, Navplion and Belgrade. He was murdered in May 1785 by removing his viziership due to his involvement in the attempts to put Prince Selim on the throne instead of Abdulhamid I. In this direction, this study deals with the life of Raif Ismail Pasha. The reason for this research is to make a contribution, as the life of Raif Ismail Pasha, who was promoted from master to pasha and then killed, could not find a place in modern literature.

Keywords: *Raif Ismail Pasha, Warden of the mint, Reis effendi, Egypt, Crete, Peloponnese, Belgrade.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, ANKARA.
e-posta: eunlu@ankara.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8192-0359>)

GİRİŞ

Bu makale, 18. yüzyılda yaşamış Osmanlı devlet adamlarından biri olan Raif İsmail Paşa'nın hayatını konu edinmektedir. Bundaki etken, Raif İsmail Paşa'nın hayatının modern literatürde yeterince yer bulmamış olmasıdır. Oysaki Raif İsmail Paşa, aşağıda daha detaylı görüleceği üzere, "ehl-i kalem" ya da "kalemiye" olarak da anılan bürokrasinin çeşitli kademelerinden yükselerek paşalığa terfi etmiştir. I. Abdülhamid'in yerine Şehzade Selim'i tahta geçirme teşebbüslerine adı karışması nedeniyle de katledilmiştir. Dolayısıyla burada onun inişli çıkışlı yaşamı resmedilecektir. Dönemin kronikleri ve arşiv belgeleri de çalışmaya kaynaklık edecektir.

RAİF İSMAIL PAŞA'NIN HAYATI

Raif İsmail Paşa¹, Belgrad muhafızı iken 1758'de vefat eden Malatyalı İbrahim Paşa'nın oğlu olarak 1725-1726 (1138) yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Dedesi Hacı Mustafa'dır. Annesinin adı Hatice'dir. Saliha isimli bir de kız kardeşi vardır. Ailenin Koyunoğlu olarak anılan köklü bir soydan geldiği vurgulanmaktadır (Mehmed Süreyya, 1996: 771; Aydın, 2013: 1-2, 27-29; Erdem, 2014: 2-3).²

Yedi yaşında eğitim hayatına başlayan Raif İsmail, dikkatli ve idareli bir genç olarak kaynaklarda zikredilmektedir. Babasının görevleri dolayısıyla pek çok yer gezmiş ve vezirliği döneminde onun kethüdalığını üstlenmiştir. Ardından divan-ı hümayun hâceganları arasına dahil olmuştur. Bu da Raif İsmail'e "beyefendi" unvanı kazandırmıştır. Askeri sınıfa mensup bir babanın ilmiye sınıfına dahil olmuş evladı olarak Raif İsmail Beyefendi, küçük evkaf payesine sahiptir. Bu sıralarda o Şerife Saide Hanım ile evlenmiş olmalıdır. Zira oğlu İbrahim İsmet 16 Aralık 1750'de dünyaya gelmiştir. Onun, İbrahim İsmet dışında, Halil Galip adında bir oğlu ve iki de kızı bulunmaktadır. Ancak onların doğum tarihleri belli değildir (İlgürel, 1978: 256; Özcan, 2018: 151; C.AS. 1124/49861; Erdem, 2014: 1-3).³

Bu bağlamda kendi aile birliğini kurmuş olan Raif İsmail Beyefendi, babasının Sivas valiliği yaptığı sırada Gelibolu baruthanesi nazırlığına tayin edilmiştir (31 Ocak 1751). Onun bu görevi sadece yedi ay sürmüştür ve bu dönemde Gelibolu baruthanesinde 1.000 kantar barut üretilmiştir. Raif İsmail Beyefendi 29 Ağustos 1751'de bu vazifesinden azledilmiştir (C.AS. 1124/49861; AE.SOSM.III. 50/3577; C.BH. 79/3788; KK.d. 6691; AE.SMST.III. 302/24150; A.İRSK.d. 1570, s. 11; 1588, s. 36).

Raif İsmail Beyefendi'nin Gelibolu baruthane nazırlığından azledilmesinin nedeni tam olarak bilinmemektedir. Ancak o, Salih Efendi'nin istifası sebebiyle, aşağı yukarı iki hafta içinde İstanbul baruthanesi nazırlığına tayin edilmiştir (14 Eylül 1751). Raif İsmail Beyefendi'nin yeni görevi 20 Ağustos 1752'ye kadar yaklaşık bir yıl sürmüştür ve bu dönemde İstanbul baruthanesinde 1.500 kantar barut üretilmiştir. Dolayısıyla Raif İsmail Beyefendi'nin İstanbul'a gelişi, Ahmed Resmi, Süleyman Faik ve Mehmed Süreyya'nın belirttiğinden çok daha önce, yani babasını 1758'de kaybetmeden evveldir, ki Ahmed Vâsîf ile Ahmed Cevdet'in verdiği bilgiler de bu minvaldedir (C.BH. 79/3788; D.BŞM.BRİ.d. 18282; MAD.d. 19316; AE.SMHD.I. 10/682; A.İRSK.d. 1570, s. 8; 1588, s. 35, 70-71; İlgürel, 1978: 256; Özcan, 2018: 152; Ahmed Resmi Efendi, 1269: 114; Süleyman Faik Efendi: 15a; Mehmed Süreyya, 1996: 771, 837).⁴

İstanbul baruthane nazırlığının ardından Raif İsmail Beyefendi'ye hemen vazife verilmemiştir. Onun bu bekleme döneminde ne yaptığı bilinmemektedir. Sonrasında ise Raif İsmail Beyefendi tekrar Gelibolu baruthanesine nazır olarak atanmıştır (10 Ağustos 1753). Yine 1.000 kantar barut üretiminin yapıldığı bu ikinci dönem, 28 Temmuz 1754'e kadar sürmüştür ve Raif İsmail Beyefendi makamından azledilmeden, cebeci, topçu, alemdar gibi görevlilerin maaşlarıyla ilgili işlemlere bakan piyade mukabelesi kalemine tayin edilmiştir (C.BH. 79/3788; KK.d. 6691; AE.SOSM.III. 50/3582, 60/4420, 60/4432, 60/4433, 63/4730, 63/4731, 63/4732, 63/4733; AE.SMST.III. 302/24150; A.İRSK.d. 1602; 1570, s. 10; 1588, s. 36, 91; Güngör, 2019: 58-59, 144-145; Sağlam, 2020: 22-23, 38-39).

1 Raif İsmail Paşa'nın hayatı hakkında bk. (İlgürel, 1978: 256-257; Özcan, 2018: 151-152; Ahmed Resmi Efendi, 1269: 114-116; Süleyman Faik Efendi: 14b-15b; Mehmed Süreyya, 1996: 837-838; Cunbur, 2007: 280; Aydın, 2013: 2-4).

2 Arif Hikmet Koyunoğlu'nun anılarında Raif İsmail Paşa'nın doğum yılı 1729 olarak verilmiştir. Bk. (Kuruyazıcı, 2008: 75).

3 TSMA.e. 24/16'ya göre Raif İsmail Paşa'nın kızlarının adlarının Hüsnüye ve Atiye olması muhtemeldir. Paşanın kızlarından biri Hatmanzade Hasan Efendi ile evlidir. Bk. (AE.SABH.I. 16/1377). Aydın, çalışmasının bir yerinde Halil Galip'i Raif İsmail'in kardeşi olarak zikreder. Yine Ebubekir Rakım Efendi'yi de bir yerde kardeş olarak zikrederken başka bir yerde oğlu olarak belirtmektedir. Ancak mezar taşlarında Ebubekir Rakım Efendi, Raif İsmail Paşa'nın torunu olarak kayıtlıdır. Bk. (Aydın, 2013: 4-5, 27-31; Aydın, 1990: 254-60).

4 Aydın, MAD.d. 19316'ya atf yaparak Raif İsmail'in Bender muhafızlığı yaptığını belirtmektedir. Ancak ilgili belgede Bender muhafızı Raif İsmail'in babası İbrahim Paşa'dır. Bk. (Aydın, 2013: 2). Uzunçarşılı'ya göre Raif İsmail küçük yaştan itibaren hükümet merkezindedir. Bk. (Uzunçarşılı, 1936: 251).

Raif İsmail Beyefendi, yaklaşık bir yıl süren piyade mukabelesi kalemindeki görevinden 17 Temmuz 1755'te azledilmiştir. Yeni mansıbına atanana kadar yine beklemededir. Bu sırada o, bir süre babasının maiyetine katılmıştır. Sonrasında merkeze dönen Raif İsmail Beyefendi'ye 11 Temmuz 1756'da sipah kâtipliği tevcih olunmuştur. Fakat onun bu tayini durdurulmuştur. Bunun nedeni bilinmemektedir ve Raif İsmail Beyefendi'ye ancak 23 Haziran 1757'de sipah kâtipliği uygun görülmüştür (A.İRSK.d. 1603, 1605, 1588, s. 92, 134, 141-142).

Bu süreçte Raif İsmail Beyefendi, önceki kâtipler gibi, sipah ve silahtar ocaklarından tedarik edilen mahlulattan kendisine 120 akçe ihsan buyurulmasını talep etmiştir (20-24 Ekim 1757). Bu talebine karşılık bulan Raif İsmail Beyefendi, Ocak 1758'de Belgrad muhafızı olan babasını kaybetmiştir. 10 Haziran 1758'de ise sipah kâtipliğinden azledilmiştir (AE.SOSM.III. 19/1275; A.İRSK.d. 1588, s. 92, 158; Sağlam, 2020: 118; Mehmed Süreyya, 1996: 771; Aydın, 2013: 2; Erdem, 2014: 2).⁵

Beş altı ay gibi kısa bir zaman dilimi içerisinde hem babasını hem de mansıbını kaybeden Raif İsmail Beyefendi, yaklaşık bir yıllık bekleme dönemi yaşamıştır. Ardından 31 Mayıs 1759'da ikinci kez sipah kâtipliğine tayin olunmuştur. Ancak yine görev süresi aşağı yukarı bir senedir ve Raif İsmail Beyefendi 20 Mayıs 1760'ta yeniden azledilmiştir. Bu süreçte Raif İsmail Beyefendi, matbah-ı amire emini Elhac Ebubekir Efendi, Mehmed Said Efendi ve Abdullah Şefik Ağa'yla müştereken Malatya voyvodalığı ve tevabi mukataasının yarı hissesini de malikane olarak tasarruf etmiştir (AE.SMST.III. 13/838, 204/16062, 354/28408; C.DH. 276/13737; A.İRSK.d. 1588, s. 92, 171; Güngör, 2019: 801-803; Sağlam, 2020: 170).

Sipah kâtipliğinden ikinci defa azledilen Raif İsmail Beyefendi, yeni görevi için yine yaklaşık bir yıl beklemiştir. Ardından 15 Mayıs 1761'de silahtar kâtipliği kendisine tevcih edilmiştir. O bu vazifeyi 29 Nisan 1762'ye kadar devam ettirmiştir (A.İRSK.d. 1596, 1588, s. 92; C.SM. 89/4495; AE.SMST.III. 72/5354, 86/6431; Güngör, 2019: 1010-1011; Sağlam, 2020: 213, 228-229).

Bürokrasideki inişli çıkışlı kariyeri nedeniyle Raif İsmail Beyefendi bu dönemlerde sıkıntılı bir süreç geçirmiştir. Bunda mal varlığı ve gelirin yeterli düzeyde olmaması etken gösterilir. Zaten sırtını dayayacağı babası artık hayatta değildir. Bundan dolayı Raif İsmail Beyefendi'nin bazı devlet adamları ve servet sahiplerine yakınlaştığı vurgulanır. Onun kötü talihini tersine çeviren ise Tahir Ağa'dır. Zira Tahir Ağa, Sultan III. Mustafa (1757-1774)'ya Raif İsmail Beyefendi'nin durumunu anlatmıştır. Bunun akabinde III. Mustafa'nın iltifatına mazhar olan Raif İsmail Beyefendi, devlet malını israf etmekle suçlanan Sıdkı Mustafa Efendi'nin yerine, Osmanlı maliyesinin temel taşlarından biri sayılan darphanenin nazırlığına tayin edilmiştir (10 Ocak 1763) (AE.SMST.III. 72/5354, 369/29289; C.DH. 197/9806; İlgürel, 1978: 256; Özcan, 2018: 152; Ahmed Resmi Efendi, 1269: 114; Süleyman Faik Efendi: 15a; Mehmed Süreyya, 1996: 837; Sağlam, 2020: 238, 294; Güngör, 2019: 1098; Aktepe, 1981: 56-57).⁶

21 Mart 1766'ya kadar yaklaşık üç yıl darphane nazırlığını sürdüren Raif İsmail Beyefendi, bu görevini layıkıyla yerine getirmiştir. Zira halefi İzzet Mehmed Efendi, bütün darphane personeli ile sahip-i ayar Mustafa Efendi, darphane sarrafları Bedros ve İstefan, ifrazcı Düzoğlu, taşra sarraflarının kethüda ve yiğitbaşlarının da katılımıyla gördükleri detaylı hesap sonucu, Raif İsmail Beyefendi'nin zimmetinde bir nesne kalmadığını belirtir (HAT. 1660/4; AE.SMST.III. 85/6332, 208/16365, 369/29289; TSMA.d. 2153, 2409, 2410; TSMA.e. 407/31, 1065/20, 1128/26, 2/16, 2/17, 2/19, 2/21, 2/22; D.BŞM.DRB.d. 16639, 16640; C.ML. 695/28465; C.DRB. 28/1371, 60/2966, 64/3151). Ancak bu, Raif İsmail Beyefendi ile ilgili söylenti çıkmasına engel değildir. Şöyle ki;

İsmi belli olmayan bir kişi başkâtip Ali Efendi'nin hanesine gider. Tesadüfen malikane halifesi Hasan Efendi de oradadır. Sohbet esnasında eski darphane emini Raif İsmail Beyefendi'nin adı geçer. Konuklar durumun nasıl olduğunu Ali Efendi'den sorar. Ali Efendi, Raif İsmail Beyefendi'nin açıkta olan hesaplarının görüldüğünü, fakat gizli saklı makbuzu olan akçenin hesabının yapılmadığını ve dolayısıyla Raif İsmail Beyefendi'nin zimmetinde çok mal kaldığını söyler. Haberi aktaran kişi başta bunlara kulak asmaz. Ama benzer şeyleri başkalarından da duyunca, ilk işittiklerine inanır (TSMA.e. 1137/16).

⁵ Arif Hikmet Koyunoğlu'nun anılarında Raif İsmail Paşa'nın babasının da katledildiği yazılıdır. Ancak arşiv belgelerinde İbrahim Paşa maktul olarak vurgulanmamaktadır. Bk. (Kuruayazıcı, 2008: 75).

⁶ Ömerül Faruk Bölükbaşı Raif İsmail Paşa'nın darphane nazırlığına atanmasını 16 Ocak 1763 olarak vermektedir. Bk. (Bölükbaşı, 2013: 34).

Dönemin kaynaklarında doğruluktan şaşmayan bir bürokrat olarak vurgulanan Raif İsmail Beyefendi'nin devlet malından zimmetine para geçirip geçirmedığı bilinmez. Ancak bal tutanın parmağını yalama ihtimali her zaman olasıdır. Zaten bu, Raif İsmail Beyefendi'nin darphane nazırlığı sırasında gerek müşterek gerek bireysel olarak birçok çiftlik, mukataa ve tevliyeti tasarruf etmesinden de anlaşılmaktadır. İstanbul ve tevabi resm-i kantar mukataası, Drama ve tevabi çeltik nehirleri mukataası, İnöz memlehası ve tevabi mukataası, Livadiye mukataası, Tırkeş mukataası, Mora'da emlak-ı hümayundan olan çiftlikler, Yenişehir çiftlikleri, Selanik emtia gümrüğü, Manisa tevliyeti, Malatya voyvodalığı ve tevabi mukataası bunlardandır. Bu çiftlik, mukataa ve tevliyetlerin bir kısmı darphanedeki göreviyle ilintilidir. Zira görevden el çektilince Raif İsmail Beyefendi yeni darphane nazırı İzzet Mehmed Efendi'ye bunlarla ilgili de hesap vermiştir (C.İ.KTS. 3/148; AE.SMST.III. 208/16365, 369/29288; C.ML. 223/9274, 695/28465, 421/17115; İlgürel, 1978: 256-257; Ahmed Resmi Efendi, 1269: 114-116; Süleyman Faik Efendi: 15a-b).

Darphane nazırlığından azledildikten yaklaşık bir yıl sonra Raif İsmail Beyefendi, 6 Mart 1767'de defterdara bağlı olarak hazinenin bütün işlemlerini yapan ruznamçe-i evvel kalemine tayin edilmiştir. Yine bu sırada o, hazine-i hümayun kethüdası Yusuf Ağa'yla İstanbul ve tevabi resm-i kantar mukataasını; Subhi Mehmed Efendi ve Abdülaziz Efendi ile de Şehirköy ve tevabi mukataasını tasarruf etmektedir. Onun ruznamçe-i evvel kalemindeki görevi, Haşim Ali Bey'in atandığı 23 Şubat 1768'e kadar devam etmiştir (A.İRSK.d. 1611; AE.SMST.III. 223/17639, 223/17640, 223/17654, 313/25176; C.ML. 752/30637, 223/9274; Kütükoğlu, 1959: 20; Özcan, 2018: 152; Sağlam, 2020: 327; Ahmed Resmi Efendi, 1269: 114; Süleyman Faik Efendi: 15a; Mehmed Süreyya, 1996: 837).

Raif İsmail Beyefendi, ruznamçe-i evvel kalemindeki görevinin ardından yeni bir bekleme dönemine girmiştir. Onun bu bekleme döneminde Osmanlı İmparatorluğu, Lehistan'ın iç işlerine karışması ve Kırım Hanlığı ile kendi topraklarına saldırılarda bulunması dolayısıyla, 8 Ekim 1768'de Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Sonuçları açısından Osmanlı İmparatorluğu için dönüm noktası olan bu savaş sürecinde Raif İsmail Beyefendi, reisülküttap vekili olarak İstanbul'da bırakılmıştır (Şubat 1769) (Ahmed Resmi Efendi, 1269: 114; Süleyman Faik Efendi: 15a; Mehmed Süreyya, 1996: 837; Aktepe, 1981: 114-115; İlgürel, 1978: 256-257; Sağlam, 2020: 327).

Reisülküttap vekilliği, Raif İsmail Beyefendi'nin bürokratik kariyerindeki en uzun görevdir. Zira o, 19 Şubat 1774'e kadar bu vazifede kalmıştır. Bu süreçte Anavarin mukataasının yarı hissesi ile Daye Köyü mukataasını da tasarruf eden⁷ Raif İsmail Beyefendi, cepheyle irtibat halindedir ve ordudan kaçan askerlerin yakalanıp, yine orduya sevk edilmesine bile dikkat etmiştir. III. Mustafa'ya bu konuda özel olarak düşüncelerini de iletmıştır (CML. 33/1530; C.DH. 119/5903; A.İRSK.d. 1614; TSMA.e. 518/66, 581/66; A.İAMD. 22/59; Yıldız, 2017: 3, 81-93, 101, 115-122, 128-132, 143-145, 168, 179-180; Göksu, 1993: 43).

III. Mustafa'nın lütf ve itimadını kazanmış bir reisülküttap vekili olarak İstanbul'da diplomatik görevlerini de yerine getiren Raif İsmail Beyefendi, Anadolu kazaskeri Atif Mehmed Emin Efendi ve nişancı vekili Seyyid Osman Efendi'nin de katılımlarıyla, Avusturya'nın İstanbul'daki elçisi Thugut ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşme sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasında, bir sene içinde Avusturya'ya 20 bin kese akçe verilmesi, Küçük Ulah olarak adlandırılan bölgenin Avusturya'ya terk edilmesi, Eflak ve Boğdan tarafında yer alan sınırın barıştan sonra yeniden düzenlenmesi, Avusturyalı tüccarların gümrük vergisinden muaf tutulması ve bunların korunmaları ile Avusturya'nın Lehistan'ın bağımsızlığına ve Rusya tarafından işgal edilen yerlerin tahliyesine çalışmasıyla ilgili beş maddelik bir antlaşma imzalanmıştır (6 Temmuz 1771) (TSMA.e. 420/47; Köse, 2006: 54, 56).

Öte yandan Raif İsmail Beyefendi, Temmuz-Eylül 1772'de Fokşan'da Rusya ile yapılan görüşmelere murahhas olarak gönderilen nişancı Yenişehirli Osman Efendi'nin kendisiyle beraber gitmesi isteğini, bir oyalama taktiğiyle yerine getirmemiştir. Ahmed Vâsıf bunu şöyle aktarır:

Osman Efendi, rikab günü Raif İsmail Beyefendi'nin kendisiyle gitmesini talep eder. Fakat III. Mustafa, merkezin boş kalacağını beyan ederek, bu talebe karşı çıkar. Ama Osman Efendi, barış görüşmelerinin daha önemli olduğunu, eğer Raif İsmail Beyefendi'ye izin verilmezse, kendisinin

⁷ Anavarin mukataası daha sonraki dönemlerde de Raif İsmail'in tasarrufunda kalmıştır. Bk. (TSMA.e. 23/13, 107/10, 107/11, 107/12, 107/13, 107/14, 107/15, 107/16, 107/17, 107/18, 107/19, 107/20, 107/21, 107/22, 107/23, 107/24, 107/25, 107/26, 107/27, 107/28, 107/29, 107/30, 107/31, 107/32, 509/19; AE.SMST.III. 88/6612).

de affolunması gerektiğini ileri sürer. Dolayısıyla III. Mustafa, Raif İsmail Beyefendi'nin Fokşan'a gitmesini onaylar. Lakin son ana kadar gitme hazırlığı yaptığını vurgulayan Raif İsmail Beyefendi, Osman Efendi'nin yola çıkacağı gün bahane uydurarak Fokşan'a gitmez (Sağlam, 2020: 538).

Ahmed Vâsıf'ın garip bir olay şeklinde anlattığı bu anekdotun gerçeklik payı vardır. Zira III. Mustafa, sadrazamına yazdığı yazılarda, bu konuda kendini savunmak durumunda kalmıştır:

Osman Efendi ile Yasincizade Osman Efendi, mevlit günü, yani 13 Haziran 1772 Pazar günü saat beşte yola çıktılar. Raif İsmail Beyefendi bazı mazeretleri nedeniyle alıkondu. Elbette yerine güvenilir birini atamak mümkün. Ancak Osman Efendi kabul etmiyor. Siz beni ifşa etmeden, kendi tarafınızdan olmak üzere kimi uygun görürseniz onu atayın. Raif İsmail Beyefendi'nin burada kalması benim korumamdan kaynaklı değil. Kötü huylu elçileri yıldırır ve münakaşa eder diye düşünülmüştü. Osman Efendi'ye bunu duyurmayın (TSMA.e. 788/60).

Bir başka yazıda ise III. Mustafa şunları dile getirir:

Reis vekili Raif İsmail Beyefendi'nin tarafımdan korunup kollandığı ve dolayısıyla murahhaslık hizmetinden affedildiği dedikodusu orduda duyulmuştur. Size bu konuda hatt-ı hümayun gönderdim. Henüz bu tarafta Raif İsmail Beyefendi'nin memuriyeti ilan olunmadan, o tarafta böyle uydurma lafların tarafıma atfedilmesi delile muhtaçtır. Kaldı ki Raif İsmail Beyefendi'nin benimle özel bir bağı yoktur. Sadece devlet adamlarından birisidir. Ragıp Paşa döneminde darphane eminiğinde bulunmuştur ve sefer nedeniyle de reis vekilliğinde istihdam olunmuştur. Zira adam azdır. Yani onun ayrıcalığı yoktur. Nezdimde diğer devlet adamlarıyla aynıdır. Öte yandan bütün devlet görevlilerini himaye etmek saltanat şanındandır. Kötü düşünceli kişiler bunu ayıp saymaktadır. İnsaf. Akla gelmeyen manalar lisana geldi (TSMA.e. 539/14).

III. Mustafa her ne kadar çıkan dedikodular nedeniyle Raif İsmail Beyefendi ile arasına mesafe koymaya çalışsa da onu görevinden almamıştır. Dolayısıyla Raif İsmail Beyefendi, yukarıda vurgulandığı üzere, 19 Şubat 1774'e kadar bu vazifede kalmıştır. Bu arada III. Mustafa 21 Ocak 1774'te vefat etmiş ve yerine I. Abdülhamid (1774-1789) tahta geçmiştir.

I. Abdülhamid'in tahta geçmesinin ardından Raif İsmail Beyefendi 19 Şubat 1774'te reisülküttap vekilliğinden azledilmiştir. Ancak I. Abdülhamid buna hemen karar vermemiştir. Öncelikle sadrazamıyla durumu değerlendiren I. Abdülhamid, Raif İsmail Beyefendi'nin reisülküttap vekilliğiyle birlikte nişancı vekili olarak da bırakılmasından yanadır. Fakat bunun münasip olmadığını da vurgulamaktadır. I. Abdülhamid'in kaygısı, eğer Raif İsmail Beyefendi reisülküttap vekili olursa, bu dönemde sadaret kaim-makamı olarak rikab-ı hümayunda bulunan Süleyman Paşa ile iyi geçinememeleridir. Zaten kısa bir süre sonra Süleyman Paşa, Raif İsmail Beyefendi'nin azli konusunda padişahı ikna etmiştir. Dolayısıyla reisülküttap vekilliğinden alınan Raif İsmail Beyefendi, bir süre mansıp verilmeden evinde ikamet etmiştir (TSMA.e. 481/32, 806/7, 806/9, 806/11, 806/12, 806/19).⁸

Raif İsmail Beyefendi'nin mansıp verilmeden evinde ikameti, 16 Mart 1774'te defter-i hakani emaneti vekilliğine tayin edilmesiyle son bulmuştur. Ancak Raif İsmail Beyefendi bu görevde fazla uzun kalmamıştır. Çünkü her işe aşına olduğu düşüncesiyle 2 Nisan 1774'te eski vazifesi olan reisülküttap vekilliğine iade edilmiştir (C.DH. 263/13132; CML. 204/8414; TSMA.e. 526/51; Aktepe, 1981: 4-5; Sağlam, 2020: 604-605; Çiçek, 2018: 414).

Reisülküttap vekilliğinin bu ikinci döneminde Raif İsmail Beyefendi'nin hizmet etmek üzere orduya gönderilmesi düşünülmüştür. Fakat 21 Temmuz 1774'te Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sayesinde Raif İsmail Beyefendi bu işten kurtulmuştur. Akabinde de o, ordu İstanbul'a dönmeden evvel, vekaleten yürüttüğü reisülküttaplığa asaleten atanmıştır (10 Ağustos 1774) (TSMA.e. 408/53, 807/5; Göksu, 1993: 56; Aktepe, 1981: 28, 40; Çiçek, 2018: 469).

⁸ Uzunçarşılı'ya göre I. Abdülhamid Raif İsmail'i hiç sevmez. O, bunun sebebi olarak, Raif İsmail'in III. Mustafa ve oğlu Selim'e olan yakınlığını göstermektedir. Raif İsmail'in Kıbrıs'a sürgüne gönderilmesi ve vezirliği sırasında İstanbul'a gelememesinin nedeni de budur. Bk. (Uzunçarşılı, 1936: 252).

Raif İsmail Beyefendi'nin reisülküttaplığı kısa sürmüştür. Çünkü 7 Temmuz 1775'te sadrazamlığa atanan Mehmed Derviş Paşa ile yıldız bir türlü barışmamıştır. Dolayısıyla iki yıllık görev süresinin ardından Raif İsmail Beyefendi reisülküttaptıktan azledilerek, Kıbrıs'a sürgüne yollanmıştır (22 Temmuz 1776).⁹ Bu sırada I. Abdülhamid, onun Bahçekapısı civarındaki arsasını satın alarak, üstüne bir imaret yaptırmıştır (C.HR. 170/8496; İlgürel, 1978: 257; Ahmed Vâsıf Efendi, 2014: 59-60, 69, 125-126; Aykut, 2018: 46, 104-105; Özcan, 2018: 152; Ahmed Resmi Efendi, 1269: 115; Süleyman Faik Efendi: 15a; Mehmed Süreyya, 1996: 837; Rûzmerre: 2a, 3b, 5a; Çalışkan, 2000: 457, 490-491; Çiçek, 2018: 564-565, 769).¹⁰

Reisülküttaplığı sırasında Yörük mukataasını malikane olarak tasarruf eden Raif İsmail Beyefendi, İstanbul kadısı Ahmed Efendi'yle beraber 7 Mayıs 1775 tarihinde Avusturya'nın İstanbul'daki elçisi Thugut ile, Avusturya'nın Lehistan'dan zapt ettiği Galiçya ve Lodomirya eyaletlerine Erdel tarafından kolaylıkla gidip gelmek için Boğdan arazisi hududunda bazı düzenlemeler yapılmasına ilişkin bir görüşme gerçekleştirmiştir (C.ML. 181/7638; C.HR. 30/1469; AE.SABH.I. 313/21066; A.{DVNSNMH.d. 17, s. 97, hüküm no: 142; A.{DVNSNMH.d. 9, s. 69-71, hüküm no: 64-67).

Avusturya ile dört maddelik bir ahitnamenin imzalandığı bu görüşme dışında Raif İsmail Beyefendi, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın tasdikinden önce, bağımsız bir yapıya kavuşturulan Kırım'da hutbe ve sikkenin Osmanlı padişahı adına olması ile teşrifat ve menşur gönderilmesinin yine Osmanlı İmparatorluğu tarafından yapılması noktasında Rusya feldmareşaline bir takrir yazarak, yollanmasını sağlamıştır. Bu takrire kırk gün sonra gelen cevap olumludur ve akabinde de Rusya'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı kapıya çağrılarak, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın tasdik edilen nüshaları değiştirilmiştir (25 Ocak 1775). Bu törende Raif İsmail Beyefendi'ye yeşil çukaya kaplı bir kürk giydirilmiştir (Ahmed Vâsıf Efendi, 2014: 8; Aykut, 2018: 4-5; Çiçek, 2018: 342, 480-481).

Raif İsmail Beyefendi, reisülküttaplık görevinden azledilmeden kısa süre evvel, yani 14 Mart 1776'da İstanbul'dan gidecek olan Rusya elçisi Repnin'e Küçüksü'da ziyafet vermiştir. Ayrıca onun yerine İstanbul'a gelmiş olan Rusya orta elçisi Stachiev'le de Kuzguncuk'taki sahilhanesinde bir görüşme gerçekleştirmiştir. 7 Mayıs'ta gerçekleşen bu görüşmede Raif İsmail Beyefendi, Kırım başta olmak üzere, esirler, reyanın durumu gibi çeşitli konularla ilgili Stachiev'e bazı sorular yönelmiştir. Fakat Rusya orta elçisi Raif İsmail Beyefendi'nin ilettiği 12 maddeden oluşan bu sorulara hemen cevap vermemiştir. Çünkü öncelikle devleti ile durumu değerlendirmesi gerekmiştir. Rusya'dan beklenen karşılık ancak Raif İsmail Beyefendi'nin vazifesinden uzaklaştırılmasından sonra gelmiştir (15 Eylül 1776) (Y.EE. 91/44; Aktepe, 1981: 38; Ahmed Vâsıf Efendi, 2014: 42, 56-57; Aykut, 2018: 45, 325; Çiçek, 2018: 559-560).¹¹

Bu sırada Raif İsmail Beyefendi Kıbrıs'a varmış olmalıdır. Zira 24 Temmuz 1776'da Kıbrıs'a nakli için gemi kiralamıştır. Ancak o Kıbrıs'ta fazla durmamıştır. Çünkü ailesi, hastalıklı mizacının yanı sıra, Kıbrıs'ta doktor tedarikinin zor olmasını gerekçe göstererek, onun Sakız'da ya da İzmir'de ikamet etmesini talep etmişlerdir. Onların bu istekleri, Raif İsmail Beyefendi'nin zamanında Kıbrıs'a geri dönmesi koşuluyla karşılık bulmuş ve Raif İsmail Beyefendi'nin hac mevsimine kadar Sakız'da oturmasına izin verilmiştir (C.HR. 170/8496; A.{AMD. 22/70; Aykut, 2018: 46, 104; Ahmed Vâsıf Efendi, 2014: 125-126; Çiçek, 2018: 749-750).

Sakız'a geçtikten sonra Raif İsmail Beyefendi tekrar Kıbrıs'a dönmemiştir. Çünkü kendisine 29 Ağustos 1778'de vezaret rütbesi verilerek, Mısır'a vali tayin edilmiştir. Dolayısıyla o artık üç tuğlu bir vezirdir ve böylece beyefendilikten paşalığa terfi etmiştir. Raif İsmail Paşa'ya bu haberi getiren ise kendisi gibi haccan sınıfına dahil olmuş olan oğlu İbrahim İsmet Efendi'dir (A.{DVNSNŞT.d. 2, s. 106; A.{DVNSNŞT.d. 16, s. 218; A.{RSK.d. 1601, s. 12; Rûzmerre: 5a; Ahmed Vâsıf Efendi, 2014: 125-126; Ahmed Resmi Efendi, 1269: 115; Süleyman Faik Efendi: 15a; Mehmed Süreyya, 1996: 837; Çiçek, 2018: 749-750; Aykut, 2018: 104-105).¹²

9 Uzunçarşılı, Raif İsmail'in Kıbrıs'a sürgün edilmesini, Kırım'ın tekrar devlete bağlanmasının mümkün olduğunu söylemesi ve bunda muvaffak olamamasına bağlamaktadır. Bk. (Uzunçarşılı, 1936: 252)

10 Raif İsmail Beyefendi'nin reisülküttaplığı sırasında yaptığı bazı masrafları ile kendisine gelen ve kendisinin verdiği hediyeler için bk. (TSMa.e. 24/1).

11 Rusya ve Avusturya ile olan sınır meseleleriyle ilgili görüşme mazbataları Raif İsmail Paşa'nın kitaplarının arasında olduğundan, paşanın ölümünden sonra bunların buldurulması istenmiştir. Bk. (A.{AMD. 57/20).

12 Raif İsmail Beyefendi'nin Sakız'da ikameti sırasında bazergan Cani'den 5.823 kuruş ve İzmir'de Madam Liti'den 5.000 kuruşluk borç almıştır. Bk. (TSMa.e. 24/19).

Oğlunun getirdiği müjdeyle vezirliğe yükseldiğini öğrenen Raif İsmail Paşa'ya tevcih olunan sadece Mısır valiliği değildir. Mısır darphanesi ile Mısır tevliyetinin idareleri de 31 Ağustos 1778'de Raif İsmail Paşa'nın sorumluluğuna verilmiştir. 27 Ekim 1778'deki atama döneminde ise Raif İsmail Paşa Mısır valiliğinde bırakılmıştır (C.EV. 624/31477; C.DRB. 62/3065, 18/868; A. {DVNSMSR.MHM.d. 9, hüküm no: 319-320; A. {DVNSNŞT.d. 16, s. 218; A. {RSK.d. 1601, s. 12; AE.SABH.I. 140/9396; TSMA.d. 5058, s. 6a, 34a, 37b).

Gönderdiği emirde I. Abdülhamid, Raif İsmail Paşa'nın önceki vazifelerinde gösterdiği çabalara değinerek onun Mısır valiliğine ne kadar layık olduğunu vurguladıktan sonra, Raif İsmail Paşa'nın bir an önce bulunduğu mahalden mansıbına gitmesini ve selefi İzzet Mehmed Paşa'dan Mısır'ın kaidelerini iki üç gün içinde öğrenmesini istemiştir. Çünkü İzzet Mehmed Paşa'nın da Anadolu'daki yeni görev yerine geçmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Raif İsmail Paşa, İstanbul'a dönmeden, Sakız'dan Mısır'a gelmiştir. Ancak onun Mısır'a ne zaman ulaştığı belli değildir (A. {DVNSMSR.MHM.d. 9, hüküm no: 320).¹³

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli eyaletlerinden biri olan Mısır, Raif İsmail Paşa'nın geldiği dönemde çok da huzurlu bir yer değildir. Zira Rusya ile yapılan savaşı fırsata çevirmek isteyen Bulutkapan Ali Bey'in isyanı, kısa bir süre önce bastırılmıştır. Dolayısıyla imparatorluk, gönderdiği valilerle, Mısır'da eski düzenini tesis etmek gayretindedir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'daki idaresini tanımış olan Ebuzzeheb Muhammed'in ölümünden sonra Mısır'daki yönetimi ele geçiren İbrahim ve Murad beyler gibi Memlûkler, buna pek müsaade etmemektedir. Bu açıdan Habeş ile Cidde'nin idare ve hasılatı, Mekke şerifleri ile valiler arasındaki merasim, mütesellim nasbı gibi sorduğu çeşitli sorularla yeni görev mahalliyeye ilgili bilgi toplamaya çalışan Raif İsmail Paşa'nın işi hiç de kolay olmamıştır. Çünkü Mısırlılar onu Bulak'ta oturmaya zorlamıştır. Bu durumu İstanbul'a ileten ise paşanın bazerganıdır ve ancak bundan sonra Raif İsmail Paşa merkeze bir tahrirat yazma cesareti göstermiştir. Buna göre bazen devletin yanında bazen de karşısında yer alan İbrahim ve Murad beyler, donanmayı hümayun denizden, Abdi Paşa ile Ali Paşa'nın da karadan Mısır üzerine tayin edildiklerini haber aldıktan sonra biraz teskin olmuşlardır (TSMA.e. 724/26, 23/11; HAT. 15/604, 18/809).¹⁴

Bu doğrultuda Raif İsmail Paşa, selefi İzzet Mehmed Paşa'nın Mısır'da kaim-makam olarak bıraktığı şeyhülbeled İbrahim Bey ile Mısır darphanesinin hesaplarını incelemiştir. Ancak darphanenin sermayesi, daha önce Ali Bey'in zimmetine geçtiğinden, Raif İsmail Paşa sermayesiz olarak Mısır darphanesini teslim almıştır. Yine de o, hazine irsali, barut, güherçile ve zahire gönderimi, tevliyet işleri, Mekke ve Medine'deki bazı yerlerin tamirâtı, haccın güvenli olarak gerçekleştirilmesi gibi imparatorluğa karşı sorumluluklarını yerine getirmeye gayret göstermiştir. Ayrıca, Süveyş Benderi'ne gelen İngiltere gemileri mülki ve dini birçok sıkıntıya yol açtıklarından, yabancı gemilerin Süveyş'e girmelerinin engellenmesi konusunda da mesuliyet Raif İsmail Paşa'ya verilmiştir. Fakat bütün bunlar, Raif İsmail Paşa'nın Mısır valiliğinden alınmasına engel olmamıştır. Dolayısıyla Raif İsmail Paşa, yaklaşık bir yıllık Mısır valiliğinin ardından, 8 Temmuz 1779'da Mekke-i Mükerrerme şeyhülharemiği ve Habeş Eyaleti de dahil olmak üzere Cidde valiliğine atanmıştır. Dönemin Cidde valisi İbrahim Paşa da Mısır'a vali yapılmıştır. Ama bu dönem çok kısadır. Çünkü İbrahim Paşa aşağı yukarı üç ay içinde vefat etmiştir ve Raif İsmail Paşa 13 Ekim 1779'da tekrar Mısır'a vali tayin edilmiştir (C.AS. 339/14081; C.BH. 85/4095; C.DH. 115/5703, 269/12969, 329/16409; C.DRB. 62/3065, 18/868; C.EV. 624/31477, 639/32228; C.ML. 165/6927; C.SM. 46/2334, 75/3769, 157/7886; HAT. 19/883, 25/1230; TSMA.e. 23/7, 24/3, 24/4, 24/9, 24/11, 24/12, 24/31, 703/1, 724/29, 1063/62; TSMA.d. 5058, s. 6a, 34a, 37b; A. {DVNSNŞT.d. 16, s. 218; A. {RSK.d. 1601, s. 12; A. {DVNSMSR.MHM.d. 9, hüküm no: 319-320, 324, 329-345, 348, 351-352, 356, 358, 360-361; AE.SABH.I. 104/7074, 140/9396).

Raif İsmail Paşa'nın bu kısa süre zarfında Cidde'ye gidip gitmediği bilinmemektedir. Ancak bu görev değişimi sırasında Mısır hazinesi İstanbul'dan gönderilen Hasan Bey'in idaresine verilmiştir. Raif İsmail Paşa, Mısır valiliği sırasında, üzerindeki Bender-i Dimyat cizye ve ağalığı ile Bender-i İskenderiye ağalığının yetkilerini kendisinin bazerganbaşısı olan Artin'e devretmiştir. Yine Artin başta olmak üzere, Sakızlı Dimitri, bazergan Mıgırdıç, Sakızlı bazergan Yani, kürkçü Yorgi, kürkçü Nikola gibi çeşitli ticaret erbabı kişilerle kürk vs. alışverişinde de bulunmuştur. Bu noktada Yorgi ve Nikola'ya 75.678 kuruşluk kürk bedeli ödemiştir. İki adet samur kürkten Mıgırdıç'a 900

13 Sarıcaoğlu, İzzet Mehmed Paşa'nın 11 Aralık 1778'de İçil sancak beyliğine atandığını, ancak daha yola çıkmadan bu sancağın ilavesiyle 9 Mart 1779'da Sivas valiliğine getirildiğini vurgular. Ayrıca, İzzet Mehmed Paşa'nın Mısır'dan Sivas'a tayin edildiğinde maddi güçlükler sebebiyle hareketini geciktirmek zorunda kaldığını belirtir, ki bu, İzzet Mehmed Paşa'nın tahriratında da dile getirilmiştir. Bk. (Sarıcaoğlu, 2001: 558; HAT. 19/866).

14 Uzunçarşılı'ya göre Murad Bey, önceden Raif İsmail Paşa'nın kölesidir ve efendisi tarafından başka birisine satılarak İstanbul'dan Kahire'ye gitmiştir. Raif İsmail Paşa Mısır valisi olduğunda Murad Bey bu durumu lehine çevirmek istemiştir. Bk. (Uzunçarşılı, 1995: 429-433, 509-518).

mahbub altını borçlanmıştır. Ayrıca Sakızlı Dimitri ile olan hesapları da 81.407 kuruş değerindedir. Bunlar sadece bir örnektir. Zira onun giderleri daha yüksektir. Zaten ölümünden sonra muhallefati borçlarını karşılamaya yetmemiştir. Ancak şunu söylemek gerekir; ilgili dönemde Raif İsmail Paşa vezarete yeni atanmış bir Osmanlı paşasıdır. Dolayısıyla o, kürkler vasıtasıyla zenginlik ve cömertliğini yansıtarak hem kendi iktidarının meşruiyetini hem de imparatorluğun Mısır'da sarsılan otoritesini sağlamlaştırmayı amaç edinmiş olmalıdır. Nihayetinde bu kürklerin bir kısmı kendi kapı halkı içinken bir kısmı da Mısır'daki ümeraya hilat olarak dağıtılmıştır (C.DRB. 53/2629; C.ADL. 30/1799; D.BŞM.d. 5006; TSMA.e. 23/1, 23/2, 23/3, 23/9, 23/10, 24/2, 24/3, 24/5, 24/6, 24/8, 24/12, 24/13, 24/14, 24/15, 24/18, 539/16, 550/45, 550/46, 550/48, 550/50, 550/51).

Bu doğrultuda Raif İsmail Paşa'nın Mısır valiliğinin ikinci dönemi 3 Ekim 1780'e kadardır. Zira bu tarihte Raif İsmail Paşa, Kandiye Kalesi muhafazası şartıyla Girit'e vali olarak atanmıştır. Onun Mısır'dan Girit'e nakledilmesinde, Esir Ahmed Kaptan'ın bindiği Ciran-ı Bahri kalyonu görevlendirilmiştir. Ancak I. Abdülhamid, halefi olan Mehmed Paşa'nın Mısır'a ulaşmasının ardından, gerekli hesapların görülmesinden sonra Raif İsmail Paşa'nın yeni mansıbına gitmesini tembihlemiştir (A.{DVNSNŞT.d. 16, s. 47, 218; A.{RSK.d. 1601, s. 12; TSMA.d. 5058, s. 6a, 34a, 37b; AE.SABH.I. 151/10182; Çiçek, 2018: 839; A.{DVNSMSR.MHM.d. 9, hüküm no: 393-396, 398-410, 412, 414, 417, 419-425, 428, 432-435, 437-438, 439, 441-446, 451, 454; C.BH. 113/5462, 241/11192).

23 Eylül 1781'de Girit valiliği tekrar onanan Raif İsmail Paşa, 12 Eylül 1782'ye kadar bu görevde kalmıştır. Bu süreçte malikane olarak tasarruf ettiği İnöz memlehasını kendi isteğiyle bırakan Raif İsmail Paşa, Resmo sancağı mutasarrıfı Muhtar Paşazade Mehmed Paşa ile yetki çatışması yaşamıştır. Şöyle ki Raif İsmail Paşa, kendi yetki alanında olan Milapotma Nahiyesi hasılatından olduğu düşüncesiyle, Resmo iskelelerinden tüccarlara satılan zeytin yağından alınan verginin yarısının kendisine verilmesini ister. Dolayısıyla toplanan verginin bir kısmına el koyar. Ancak bu durum merkeze iletilir ve defter-i hakani kayıtları incelenir. Sonuç ise tam tersidir. Zira Resmo iskelelerinden satılan zeytin yağından elde edilen vergiler, gelirlerinin az olması sebebiyle, Resmo sancağı mutasarrıflarınındır. Bu nedenle Raif İsmail Paşa'nın müdahale etmemesi vurgulanır ve zapt ettiği verginin geri iadesi kararlaştırılır (C.SM. 173/8663; C.DH. 119/5929; TSMA.e. 23/12; A.{DVNSNŞT.d. 16, s. 47, 231; A.{RSK.d. 1601, s. 12; AE.SABH.I. 116/7792, 340/23709, 362/25250; Çiçek, 2018: 988; İlgürel, 1978: 124; Aykut, 2018: 183).

Kandiye'deki mukataa sahipleri ile ziraat yapanlar arasındaki hınta bedeli ve aşarın nakli konusundaki kavgalarla da uğraşmak durumunda kalan Raif İsmail Paşa, yaklaşık iki yıllık Girit valiliği sırasında kuyumcu Ali Ağa ile alışverişte bulunmuştur. Hacı Salih Bey'e de borçlanan Raif İsmail Paşa, 12 Eylül 1782'de Anabolu Kalesi muhafazası şartıyla, muhassıllığı ile birlikte Mora Eyaleti'ne vali olmuştur (C.ML. 752/30632; TSMA.e. 23/5, 23/6; A.{DVNSNŞT.d. 16, s. 47, 231; A.{RSK.d. 1601, s. 12; AE.SABH.I. 362/25250; Çiçek, 2018: 988; İlgürel, 1978: 124; Aykut, 2018: 183).

Yeni mansıbına 7 Kasım 1782'de ulaşan Raif İsmail Paşa'ya Mora'daki görevliler at vs. değerli hediyeler göndermiştir. Raif İsmail Paşa'nın Mora'daki öncelikli vazifesi ise, Eğriboz muhafızlığına atanan eski Mora muhassılı Seyyid Ahmed Paşa ile cizye ve avarız bedelinden olan hesabını görmektir. Çünkü imparatorluk, Seyyid Ahmed Paşa'nın hesabını kapatmadan Eğriboz'a gitmesini uygun bulmamıştır (A.{RSK.d. 1601, s. 12; A.{RSK.d. 1620B; Rûzmerre: 12a; Aykut, 2018: 115; TSMA.e. 23/23, 24/21, 24/25, 975/64; C.ML. 637/26173).

Mora'ya ayak basmasından yaklaşık iki ay sonra Raif İsmail Paşa İstanbul'dan sevindirici bir haber almıştır. Zira bir zamanlar âmedî kalemine sokarak, bürokraside yükselmesine yardımcı olduğu Halil Hamid Paşa, 31 Aralık 1782'de Yeğen Mehmed Paşa'nın yerine sadrazamlığa terfi etmiştir.¹⁵ Bu değişiklik, Raif İsmail Paşa için sonun başlangıcı olsa da bu sıralarda o bunun bilincinde değildir. Dolayısıyla Raif İsmail Paşa, karındaşı olarak seslendiği Halil Hamid Paşa'ya bir mektup göndererek, tebriklerini ve muhabbetini bildirmiştir (TSMA.e. 24/20).¹⁶

25.000 kuruşluk caize bedeliyle 5 Eylül 1783'teki atama döneminde de görevinde bırakılan Raif İsmail Paşa'nın Mora'daki sorumluluğu, Girit'e kıyasla daha çoktur. Zira imparatorluk, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Mora'da çıkan isyanın (1770) izlerini silmek niyetindedir. Bu noktada da Raif İsmail Paşa'dan sürekli bir şeyler talep edilmiştir. Bunların başında Mora'daki kaleler ve camilerin tamir edilmesi gelmektedir. Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın uhdesindeki Cezayir Eyaleti'ne ilhak olunmuş olan Manya'da fitne ve fesada neden olan reayadan

¹⁵ Halil Hamid Paşa ile ilgili bk. (Uzunçarşılı, 1936: 213-269; Beydilli, 1997: 316-318).

¹⁶ Halil Hamid Paşa ve Raif İsmail Paşa'nın yapacakları işlerin ne zaman uygun olacağı ile ilgili bir astronomi kaydı için bk. (TSMA.e. 1298/1).

bazı kişilerin yakalanarak donanmaya gönderilmesi; Mehmed Paşa'nın Mora muhassıllığı sırasında Mora harcı adıyla halka tevzi eylediği evrakların araştırılması; matbah-ı amireye zahire yollanması; muhassıllık gelirlerinin toplanması ve bunlardan kalyoncu, topçu ve sair askerlerin mevaciplerinin karşılanması; Modon ve Mezistre'deki cami görevlilerine maaş ödenmesi de bu isteklerdendir (A.İRSK.d. 1601, s. 12; C.DH. 231/11539, 306/15271, 317/15819; C.BH. 81/3868; HAT. 18/795; AE.SABH.I. 153/10261, 240/16043, 300/20181; TSMA.d. 4202; TSMA.e. 1070/17, 1047/65, 1062/55, 166/23, 23/21, 23/15, 24/26, 24/23; C.AS. 1097/48423, 952/41379, 1206/54030, 1157/51453, 1178/52487, 1122/49728, 211/9029, 1112/49226, 1164/51804, 1183/52776, 1183/52783, 1167/51942; C.SM. 52/2634; C.ML. 41/1863, 426/17241, 650/26633, 575/23576, 657/26872; C.ZB. 40/1959; A.DVNSAHK.MR.d. 12, s. 108-159).

Raif İsmail Paşa'dan istenenler sadece bunlarla sınırlı değildir. Mora kıyılarının korunması için İstanbul'dan toplarla birlikte yeni teşkil edilmekte olan sürat topçularından bir kıta bölgeye gönderilmiştir ve bunlara haftada iki gün talim yaptırılması paşaya emredilmiştir. Yine sefer zamanında Mora reayasının ellerinde olan silahların, özellikle de küçük büyük demeden ehl-i zimmet olanlarda bulunanların toplatılması da talepler arasındadır. Zira imparatorluk, 1770'teki isyana benzer bir olayın bölgede tekrar yaşanmaması arzusundadır (C.AS. 917/39604; C.DH. 138/6855).

Bu doğrultuda Raif İsmail Paşa da boş durmaz. Mora'daki kalelere barut ve kurşun gönderilmesinin yanı sıra, yapılacak tamirler için Selanik'ten kereste ister. Bununla birlikte Raif İsmail Paşa, muhafaza için tayin edilmiş olan İstanköylü Mehmed Kaptan'dan şikayetçi olur. Zira Mehmet Kaptan, teçhizat az diye korsan takibine çıkmamakta ve Anabolu Kalesi'nde yatmaktadır. Oysaki bölgede Venedik ve Rusya tehlikesi vardır ve onların hangi durumda olduğunu Raif İsmail Paşa casusları aracılığıyla öğrenerek, merkeze raporlamıştır. Bu raporlara göre, ilgili dönemde Venedik'in Zanta civarında bir tedariki yoktur. Sadece iki adet çektirme tabir olunur gemileri vardır ve onlar da Kefalonya tarafındadır. Kefalonya ve Çuka adalarına ise bölgenin muhafazasından sorumlu bir general, her sene olduğu gibi birkaç gemi ve çektirme ile gelmektedir. Yine Kefalonya'da, içinde beş yüz kişinin bulunduğu bir Rus gemisi Kılburun'a gitmek üzere beklemektedir. Ayrıca Rusya, Zanta'da otuz, otuz beş civarında top alır bir sefine inşa ettirmektedir. Ancak bu henüz bitmemiştir (C.BH. 251/11613; C.AS. 1157/51453, 1167/51942; HAT. 18/795, 12/447; TSMA.e. 537/8).

Bu minvalde yaklaşık iki yıl Mora valiliği yapan Raif İsmail Paşa¹⁷, 16 Mart 1784'te Belgrad Kalesi muhafazası şartıyla Semendire Sancağı'na tayin edilmiştir. Ancak imparatorluk, cizye, avarız vs. miri malından bakaya kalanların tahsil edilmeden Raif İsmail Paşa'nın Belgrad muhafazasına gitmemesini tembihlemiştir. Dolayısıyla Raif İsmail Paşa görev yerine ulaşana kadar, defterdarı Hüsnü Yusuf Efendi mütesellim olarak ona vekalet etmiştir (A.İRSK.d. 1601, s. 12; A.İRSK.d. 1620B; Rûzmerre: 12a; İlgürel, 1978: 124; Özcan, 2018: 115; C.ML. 556/22836, 724/29633, 752/30659, 752/30660; TSMA.e. 23/28, 23/27; C.DH. 274/13681).

Raif İsmail Paşa'nın Mora'dan Belgrad'a atanması, dönemin sadrazamı Halil Hamid Paşa'yı biraz etkilemiştir ve o kardeşi olarak seslendiği Raif İsmail Paşa'ya bunu şöyle dile getirmektedir: "*Mora'dan 'azlinizin bi'l-iktizâ olmadığınızı, cenâbınıza bedel olur denilecek ta'yînlerde bir gayri vezîr olsa cenâbınızın Mora'dan 'azlini murâd etmezdik.*" (TSMA.e. 23/38) Bu da onlar arasındaki bağın ne kadar kuvvetli olduğunun ve birbirlerini koruyup kolladıklarının açık delilidir. Yine de sadrazam Halil Hamid Paşa'nın elinden bir şey gelememiştir. Dolayısıyla Raif İsmail Paşa, ister istemez Mora'dan Belgrad'a geçmiştir.

Bu doğrultu imparatorluk, öncelikle Raif İsmail Paşa'dan¹⁸ eski Belgrad muhafızı İzzet Mehmed Paşa'nın zapt edilen para, mücevher, mal ve eşyalarının merkeze gönderilmesini istemiştir. Manastırlı Azmzade Mustafa'nın inşa ettirdiği Morava köprüsünün muhafazasına da dikkat etmesi Raif İsmail Paşa'ya söylenmiştir. Belgrad muhafızları ve yeniçerilerinin maaşlarını ise Mora muhassıllığı bedelinden ödemesi talep edilmiştir. Raif İsmail Paşa Öziçe Kalesi muhafazasına memur yerli azap ve süvarilerin mevaciplerini de Anadolikoz mukataası malından vermiştir

17 Raif İsmail Paşa'nın Mora valiliğinde cizye, avarız ve bedeliye mallarının yanı sıra, sarraflar vs. ile olan hesapları için bk. (AE.SABH.I. 40/2936; C.ML. 247/10240, 550/22632; TSMA.e. 549/5, 23/17, 23/24, 23/26, 23/36, 23/25, 24/30, 23/48, 24/24, 23/18, 24/27, 23/29, 24/22; D.BŞM.d. 5180). Sarıcaoğlu ve ona atfen Aydın, Raif İsmail Paşa'nın sadrazam Halil Hamid Paşa tarafından Sofya seraskerliğine getirildiğini belirtmektedirler. Ancak bu İsmail Paşa, Raif İsmail Paşa değil, Anadolu valisi İsmail Paşa'dır. Bk. (Sarıcaoğlu, 2001: 146; Aydın, 2013: 2; TSMA.e. 104/21, 243/51).

18 Raif İsmail Paşa'nın bu süreçte yaptığı bazı masraflar için bk. (TSMA.e. 23/25, 23/47, 24/28, 537/9).

(C.ML. 458/18580, 570/23303, 715/29214; C.NF. 53/2607, 54/2651; TSMA.e. 23/41, 23/45; C.AS. 1186/52938, 12/489, 533/22286, 908/39199; AE.SABH.I. 76/5294; A.{DVNSMHH.d. 182, s. 190, hüküm no 603, 604).

İmparatorluk, evlad-ı fatihandan 1.118 nefer eşkincinin yanı sıra, her istenildiğinde 1.882 nefer miri fatihanın Raif İsmail Paşa'nın maiyetine verilmesini uygun görmüştür. Zira Belgrad serhaddinin muhafazasının diğer yerlere kıyas kabul etmediğini imparatorluk iyi bilmektedir. Bu noktada Raif İsmail Paşa'ya şu uyarı yapılmıştır: *Belgrad muhafazasına memuriyetin sadece muhafazayla ilgili değildir. Eşkiyanın ortadan kaldırılması da görevinin bir gereğidir.* İmparatorluğun bu uyarıyı yapmasında ise, Tuna sahillerinde ortaya çıkan haydutların Belgrad ve civarına zarar vermelerinin yanı sıra, Avusturya tarafından İstanbul'a gönderilen yasakçıların Belgrad'da soyulmaları etken teşkil etmiştir. Dolayısıyla imparatorluk, çalınan eşyaların bulunmasını ve bölgedeki menzillerin beygir vs. eksikliklerinin de giderilmesini Raif İsmail Paşa'ya emretmiştir (C.AS. 1184/52816; TSMA.e. 387/10; AE.SABH.I. 228/15102, 318/21446; C.NF. 53/2626; C.HR. 181/9005; C.MTZ. 19/935).

Belgrad muhafazasında Raif İsmail Paşa'ya problem çıkaran sadece haydutlar değildir. Niş civarındaki yeniçeriler de tezkereleri nedeniyle ihtilale sebep olmuştur. Ama sorun çıkaranların gözü maaşlarının iptali ve uzak yerlere sürgünle korkutulduğundan, durum çabuk çözüme kavuşturulmuştur (C.AS. 908/39161; AE.SABH.I. 144/9737).

Bununla birlikte Raif İsmail Paşa, Avusturya tarafından 15 neferin Bozofça kasabasına girerek bir Hristiyan kadını götürmelerinden kuşku duymuş ve bunun harp başlangıcı olup olmadığını casusları aracılığıyla araştırmıştır. Ancak alınan istihbarat, Avusturya'nın Felemenk'e verdiği iki kaleyi geri almak için Belgrad'a yakın olan Pançova ile Zemun civarından asker topladığı yönündedir. Bu bilgi, bölgeye gidip gelen tüccarlar ile memuriyetle Belgrad'da bulunan Zemun tercümanınca da tasdik edilmiştir. Yine de Raif İsmail Paşa, Avusturya'nın bu hazırlıklarına karşı temkinli olunması ve gerekli tedbirlerin alınması yönünde imparatorluğu uyarmaktan geri durmamıştır, ki zaten 1787-1791 Osmanlı-Avusturya savaşı bu endişenin açık kanıtıdır (TSMA.e. 434/57; A.{AMD. 26/29).

Bu doğrultuda Belgrad muhafızlığını sürdüren Raif İsmail Paşa'nın 13 Ocak 1785'te Silistre ve Özi seraskerliğine tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bundaki etken, Raif İsmail Paşa'nın Belgrad'a gittiğinden beri yeniçeri ağaları ve serhat ahali ile bir türlü anlaşamamasıdır. Çünkü, her ne kadar Raif İsmail Paşa tehditle onları yatıştırırsa da, yeniçeri yamakları rahat durmamaktadır. Dolayısıyla imparatorluk, din düşmanı gibi kavga ve perişanlıktan çekindiğinden, Raif İsmail Paşa'nın görev yerinin değişmesinin daha iyi olacağı kanaatindeydi. Ancak Raif İsmail Paşa'ya 17 Ocak 1785'te bir mansıp tevcih olunmamıştır (A.{AMD. 25/63, 57/20; AE.SABH.I. 7/622; Rûzmerre: 14a; Özcan, 2018: 140; İlgürel, 1978: 217).

Bunun neden kaynaklandığı bilinmese de bir süre sonra Raif İsmail Paşa'nın Bosna'ya vali olarak gönderilmesinin daha uygun olacağı düşünülmüştür. Çünkü bu sırada Bosna valisinin azli planlanmaktadır ve Belgrad Bosna'ya yakın bir konumdadır. Bu minvalde 1 Mart 1785'te Raif İsmail Paşa Bosna'ya vali tayin edilmiştir. Fakat bu çok kısa sürecektir. Zira bu esnada Eğriboz valisi Livadiyeli Hasan Paşa görevinden alınmıştır. Dolayısıyla Raif İsmail Paşa, Eğriboz Kalesi muhafazası şartıyla 5 Mart 1785'te Eğriboz ve Karlılı sancaklarına atanmıştır (C.ML. 748/30463; TSMA.e. 803/57; A.{AMD. 27/13; A.{DVNSNŞT.d. 16, s. 230; İlgürel, 1978: 190, 212, 217, 237; Rûzmerre: 14a).

Eğriboz, Raif İsmail Paşa için son mansıptır ve o, Bosna örneğinde olduğu gibi, yeni görev yerine hiç ayak basamamıştır. Çünkü 31 Mart 1785'te Halil Hamid Paşa sadrazamlıktan azledilmiş ve onunla aynı gün Raif İsmail Paşa'nın da vezirliği kaldırılarak Kıbrıs'a sürgün edilmiştir. 1 Nisan 1785'te ise Raif İsmail Paşa'nın yanında olan mal ve eşyalarını müsadere etmek için kapıcıbaşı Osman Ağa görevlendirilirken, sürgün yerine ulaştırılmasında da Feyzi Ağa vazifelendirilmiştir. İstanbul'daki hanesi ile Kuzguncuk'taki sahilhanesi de mühürlenmiştir. Ancak ailesinin haline merhameten ev ve yalıdaki eşyaları onlara bırakılmıştır (C.DH. 138/6865, 333/16648, 299/14943; C.ML. 744/30318; AE.SABH.I. 15/1359, 248/16552, 370/25887; TSMA.d. 3351, TSMA.e. 23/10; A.{DVNSMHH.d. 57, s. 144, hüküm no 784; A.{DVNSNMH.d. 9, s. 9, hüküm no 10; Rûzmerre: 14b; İlgürel, 1978: 237; Özcan, 2018: 105, 140-143; Aydın, 2013: 3; Uzunçarşılı, 1936: 252-253).¹⁹

Öte yandan Raif İsmail Paşa'nın cezası Kıbrıs'a sürgünle sınırlı kalmamıştır. Zaten Kıbrıs'a gitmeye fırsatı da olmamıştır. Zira Halil Hamid Paşa, I. Abdülhamid'i tahttan indirip yeğeni III. Selim'i tahta çıkarmayı planlamakla suçlanmaktadır. Aralarındaki bağın kuvvetli olmasından dolayı Raif İsmail Paşa da bu suça ortak sayılmıştır. Bu minvalde onların cellatları da müşterektir. Çünkü Karakethüdazade Ali Bey, önce Cidde valiliğine atanmış olan

¹⁹ Raif İsmail Paşa'nın sürgün yeri bir belgede İstanköy'ken, başka bir belgede ve dönemin kroniklerinde Kıbrıs ya da Lefkoşa olarak geçmektedir.

Halil Hamid Paşa'yı Bozcaada'da 27 Nisan 1785'te katletmiş, akabinde de sürgün yerine ulaşmaya çalışan Raif İsmail Paşa'ya yolda yetişerek, Serez'e yakın bir bölgede yer alan Petriç Kasabası'nda idam etmiştir (HAT. 18/826; AE.SABH.I. 9/858, 365/25532; C.BH. 256/11857, C.ML. 533/21890; TSMA.e. 526/72; TSMA.d. 3351, 7633; İlgürel, a.g.e., s. 231-233, 235-237, 243-248, 256-257; Özcan, 2018: 142-152; Uzunçarşılı, 1936: 253; Beydilli, 1997: 316-318; Bölükbaşı, 2013: 38-39; Sarıcaoğlu, 2001: 123-124, 148-152; Aydın, 2013: 3, 29; Emecen, 2003: 63-66).²⁰

Raif İsmail Paşa'nın ölüm tarihi mezar kitabesinde "fi Cumâdelâhire sene 1199" olarak verilmiştir. Mahir Aydın bunu Nisan 1785 olarak belirtir (Aydın, 2013: 29; Aydın, 1990: 254).²¹ Fakat 4 Mayıs 1785 tarihli belgeye göre, Raif İsmail Paşa daha Belgrad'a yakın bir konumda olan Yagodine palankası civarındadır ve Genç Osman Ağa burada Raif İsmail Paşa'nın yanında olan muhallefatı teslim almıştır (AE.SABH.I. 193/12894; A.{DVNSMHH.d. 183, s. 19, hüküm no: 62-63; Uzunçarşılı, 1936: 253). Bununla birlikte, Ali Bey'in Raif İsmail Paşa'yı katlettiği gün, Petriç ayanı Kuduz Mehmed, yanındaki adamlarıyla beraber paşanın harem dairesine girmiş ve zorla Raif İsmail Paşa'nın değerli eşyalarını zapt etmiştir. Bu olayı Raif İsmail Paşa'nın eşi Serez kadısına bildirmiş ve Serez kadısı da 17 Mayıs 1785'te durumu merkeze arz etmiştir. Yine Raif İsmail Paşa'nın kesik başı da 18 Mayıs 1785'te İstanbul'a gelmiştir. Dolayısıyla Raif İsmail Paşa'nın katli, 4-17 Mayıs 1785 tarihleri aralığında gerçekleşmiş olsa gerekir (C.ADL. 88/5272; C.ML. 681/27966, 624/25678; AE.SABH.I. 9/858).²²

Raif İsmail Paşa'nın kesik başı İstanbul'a ulaştığında ise I. Abdülhamid, "hakkımda hâ'in olanlar bi-avnihi te'âlâ böylece makhûr olur iktizâsınca şukkasıyla ser-maktû'u bâb-ı mu'tâda vaz" olunsun emrini vermiştir. İbretiâlem için saray meydanında bir süre sergilendikten sonra da Raif İsmail Paşa'nın kesik başı Üsküdar Akyapı'daki türbesine defnedilmiştir. Paşanın bedeni ise Petriç'tedir (AE.SABH.I. 226/13205, 9/858; Emecen, 2003: 64; Mehmed Süreyya, 1996: 838; Ahmed Resmi Efendi, 1269: 115; Süleyman Faik Efendi: 15a-b; İlgürel, 1978: 256; Aydın, 2013: 3; Kuruyazıcı, 2008: 75).

Uzunçarşılı, Vakaname adlı esere atfen, Raif İsmail Paşa'nın kesik başının İstanbul'da teşhir edilen yaftasında, Mora'da fakir ve fukaraya zulmü olduğunu, Belgrad gibi büyük bir sınırdı ocaklıyı birbirine düşürdüğünü ve padişahın rızasına uymayan hareketlerde bulunmasından dolayı cezasının verildiğini yazmaktadır (Uzunçarşılı, 1936: 253).

Raif İsmail Paşa'nın öldüğü sırada yanındaki muhallefatını Genç Osman Ağa 27 Mayıs 1785'te İstanbul'a getirmiştir. Paşanın bazı eşyaları ile cariyeye ve gulamlarını da Ali Bey merkeze ulaştırmıştır (C.SM. 50/2513; C.ML. 681/27966; AE.SABH.I. 10/935, 15/1318, 16/1402, 165/11083; D.BŞM.MHF. 50/39, 75/8).²³ Ancak Raif İsmail Paşa'nın muhallefatı, yukarıda vurguladığımız gibi, borçlarını karşılamaya yetmemiştir. Çünkü Raif İsmail Paşa'nın Sakızlı Dimitri, bazergan Artin, Bedros, Mıgırdıç, Todori vs. sarraf, bazergan ve tüccara 448 kese borcu çıkmıştır. Paşanın borcunu ödemek için eşyalarının oğlu İsmet Beyefendi'ye teslim edilmesi kararlaştırılmışsa da, İsmet Beyefendi kibarca reddetmiş ve bunu da şu şekilde ifade etmiştir: *Eşyaları kendisinin satması halinde, 100 kuruş kıymetli bir mal, 50 kuruşa alıcı bulacaktır. Oysaki miri kâtibi ya da kapı kethüdası marifetiyle bu satış gerçekleşse, 50 kuruşluk eşya, 100 kuruşa elden çıkacaktır* (AE.SABH.I. 1/81, 42/3047, 47/3348, 305/20483, 9/779; D.BŞM. MHF. 75/5; TSMA.d. 2700, 2430, 7217, 69; TSMA.e. 23/32, 537/10; C.ADL. 30/1799; Aydın, 2013: 3-4).

İmparatorluk, Raif İsmail Paşa'nın eşyalarının içerisinde nakit, altın, beyaz akçe vs. mücevheratı ile değerli bazı mallarının olmadığı gerekçesiyle, paşanın damadı Hatmanzade Hasan Efendi'yi²⁴ sorgulamış ve Mora valisi ile defterdara da bu eşyaların bulunması için emirler göndermiştir. Hasan Efendi'nin verdiği cevap ise şöyledir:

20 Vâsif ve Cevdet tarihinde Halil Hamid Paşa'nın ocaklıların esame hususu ile bazı uygun olmayan hareketlerinden dolayı azledildiği vurgulanmaktadır. Yine bu süreç, Halil Hamid Paşa ile Cezayirli Gazi Hasan Paşa hizipleri arasında yaşanan bir çatışmadır. Bu süreçte Şeyhülislam Dürrizade Mehmed Ataulah da azledilmiştir. Ancak o hacca giderken Gelibolu'da yolda vefat etmiştir.

21 Ahışalı ise Raif İsmail Paşa'nın ölüm tarihini 31 Mart 1785 olarak vermektedir. Sarıcaoğlu ise onun Halil Hamid Paşa'dan önce idam edildiğini belirtmektedir. Bazı çalışmalarda paşanın ölüm tarihi 1776 olarak da geçmektedir. Bk. (Ahışalı, 1999: 37; Sarıcaoğlu, 2001: 149, 151; Bilge, 1991: 365).

22 Raif İsmail Paşa'nın eşinin bahsettiği eşyalar, ortası zümrüt ve etrafı elmas ile süslü bir çelenk, etrafı elmas ve inci ile süslü bir çift zümrüt küpe, zümrüt imamelî on üç adet incili tespih, zümrüt taşlı bir altın yüzük, bir çuval dolusu elbise ve eşya, bir bakır ibrik, taht-ı revan takımı, on iki şilte ve yasdık ve harem ağasının bir adet simli piştovdur.

23 Paşanın 11 Şubat 1785'ten katledildiği güne kadar olan masrafları için bk. (TSMA.e. 23/31). Paşanın İstanbul'a getirilen gulam ve cariyelerinin miktarları şöyledir: Azatlı 4 nefer beyaz ve 4 nefer Arap cariyeye. Azatsız 1 nefer tavaşi, 1 nefer Arap ve 1 nefer beyaz gulam. Bk. (AE.SABH.I. 9/776).

24 Aydın, Hatmanzade Hasan Efendi ve çocuklarının, ki bunlar Ratibe, Zehra, Şerife Saide ve Seyyid Mehmed Raif'tir, mezarlarının Raif İsmail Paşa'nın aile kabristanı içerisinde yer almasını, Raif İsmail Paşa'nın Mora valiliği sırasında Hatmanzade ailesinin Mora ile gelenlerinden olmasına bağlar. Bk. (Aydın, 2013: 27-31; Aydın, 1990: 254-260).

Belgrad'da paşanın yanındayken bana 21.150 kuruş nakit verdi. Bunu, kapı kethüdası Çelebi Efendi ile sarraf Dimitri'ye olan borçlarının yanı sıra, çadır ve sair çeşitli siparişler için olduğunu söyledi. Ben, bana verilen bu paranın 10 bin kuruşunu Çelebi Efendi'ye, 5 bin kuruşunu Dimitri'ye, 1.050 kuruşunu kapı kethüdasının Mora'dayken gönderdiği poliçeye karşılık olarak verdim. Yine 500 kuruş poliçenin faizine, öteki 500 kuruş kapı kethüdasının çukadarına ve 500 kuruş da iki kişiye inam olmuştur. Zimmetimde 3.600 kuruş geriye kaldı. Bunun da 1.967,5 kuruşuyla eşya satın alıp, gönderdim. Geri kalan 1.632,5 kuruşu da çadır imali için çadırcılara dağıttım. Bunlarında dışında küçük kızına 40 üstüfe yasdık, 2 oda takımı, üstüfe makad ve köşe minderleri, kapı ve ocak perdeleri ile eşine Avusturya işi bir cibinlik şerit gönderdi. Eşyayı getirip oğlu İsmet Bey marifetiyle kızı ve eşine teslim eyledim (AE.SABH.I. 16/1377; C.ML. 575/23592; C.AS. 1172/52197).

Kısacası imparatorluk, bu sorgulamadan pek bir şey elde edememiştir.

Raif İsmail Paşa'nın ölümünde sonra ailenin nüfuzu devam etmiştir. Zira oğlu İbrahim İsmet Beyefendi III. Selim döneminde Rumeli kazaskerliği yapmıştır. Torunu Ahmed Arif Hikmet Beyefendi ise Tanzimat dönemi şeyhülislamıdır. Edebi yönü de bulunan Raif İsmail Paşa'nın Üsküdar'da Atik Valide Sultan Camisi nezdindeki Arakiyyeci Hacı Mehmed Mahallesi Akyapı mevkiindeki mescit, çeşme ve hankâhtan oluşan bir de vakfı vardır ve aile bireyleri bu vakfa mütevellî atanmıştır (C.BLD. 13/635; TSMA.e. 24/33, 24/16; AE.SABH.I. 226/13205; AE.SSLM.III. 378/21619; Mehmed Süreyya, 1996: 838; Ahmed Resmi Efendi, 1269: 115; Süleyman Faik Efendi: 15b; Erdem, 2014: 72).²⁵

Raif İsmail Paşa'nın kişiliği ile ilgili Vâsıf ve Cevdet tarihlerinde farklı görüşler vardır. Ahmed Vâsıf, Raif İsmail Paşa'nın vali olduğu memleketlerde zulüm yaptığını ve Belgrad serhaddinin ihtilaline neden olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Raif İsmail Paşa'nın devlet işlerini ihmal ettiğini ve kalbinde merhametten eser olmadığını da belirtmektedir (İlgürel, 1978: 256-257).

Buna karşılık ise Ahmed Cevdet, Raif İsmail Paşa'nın iyi ahlak sahibi olduğunu, bulunduğu mansıplarda doğruluktan şaşmadığını ve gittiği yerlerde halkı koruyup kolladığını dile getirir. İlaveten Cevdet, Raif İsmail Paşa'nın kendisine atfedilen suçlardan da aklandığını beyan etmektedir (Özcan, 2018: 152).

Ahmed Vâsıf ve Ahmed Cevdet'in Raif İsmail Paşa'nın kişiliğiyle ilgili söylemlerinin birbirinden farklı olması, muhtemelen Ahmed Vâsıf'ın, Halil Hamid Paşa örneğinde olduğu gibi, bir zamanlar hamisi olan Raif İsmail Paşa ile de arasına mesafe koymaya çalışmasından kaynaklanmış olmalıdır. Zira aksi takdirde kendi hayatının tehlikeye girmesi kaçınılmazdır. Bu noktada da Ahmed Vâsıf, Gazi Hasan Paşa hizbiyle bütünleşerek, büyük hayranlık duyduğu eski hamilerini gözden çıkararak, metninde kötü yansıtmıştır (Mençinger, 2022: 19, 97, 127-129).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Efendilikten paşalığa yükselmiş 18. yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından biri olan Raif İsmail Paşa, şanslı kazananlardandır. Çünkü o, köklü bir aileye mensup bir paşazade olarak hayata adımını atmıştır. Dolayısıyla ikbal kapıları ona çabuk açılmıştır. Ancak kariyerinin ilk yılları Raif İsmail Paşa için çok da parlak geçmemiştir. Nihayetinde bir sene görevdeyse ikinci yıl genellikle azledilmiştir. Fakat bu Raif İsmail'e özgü değildir. Zira 18. yüzyılda genişlemeye başlayan Osmanlı bürokrasisindeki kâtiplerin hepsi yıllık tevcihat uygulamasıyla benzer süreçler geçirmiş olsa gerekir.

Bu bağlamda 18. yüzyıl Osmanlı bürokratik hayatının karakteristik bir özelliği olan intisap, Raif İsmail Paşa'nın da hayatını değiştirmiştir. Zira onun Tahir Ağa ile oluşturduğu bağ, kariyerindeki önemli dönüm noktalarından biridir. Çünkü bu sayede o III. Mustafa'yla yakınlık kurabilmiştir. Zaten bu yakınlık, Raif İsmail Paşa'yı 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı'nda aktif olarak cepheye gitmekten de kurtarmıştır. Her ne kadar bu III. Mustafa'nın itibarını sarsmış olsa da, yine de III. Mustafa Raif İsmail Paşa'yı harcamamıştır.

I. Abdülhamid'in tahta geçmesi ise Raif İsmail Paşa'nın hayatı için ikinci ve en önemli dönüm noktasıdır. Zira bu dönemde Raif İsmail Paşa'nın kariyeri inişli çıkışlıdır. Önce reisülküttaplıkla bürokrasinin zirvesine ulaşmış, akabinde Kıbrıs'a sürgünle cezalandırılmıştır. Vezaret rütbesi ve ardından gelen Mısır, Girit, Mora valilikleri de

²⁵ Raif İsmail Paşa'nın diğer aile fertleri için bk. (Aydın, 2013: 1-31).

Raif İsmail Paşa nezdinde paha biçilmez makamlardır. Ancak o, bir türlü sadaret mührüne erişemeyen efendi paşalardanır. Zaten bunun olmasına fırsatı da kalmamıştır. Çünkü I. Abdülhamid, kendine yönelik yapılan komplo girişimi nedeniyle, Raif İsmail Paşa'nın da canını almıştır. Bu noktada Raif İsmail Paşa'nın imparatorluk sahnesinde eksik olmayan hizip çatışmalarının bir kurbanı olduğunu da vurgulamak lazımdır. Nihayetinde yükselmesine yardımcı olduğu sadrazam Halil Hamid Paşa ile Cezayirli Gazi Hasan Paşa arasındaki güç mücadelesi onun ölümüne yol açmıştır. Fakat yine de bu, Raif İsmail Paşa'nın ailesine olumsuz yansımamıştır.

Son olarak Raif İsmail Paşa borçlu ölmüş olsa da, bu onun müsrifliğinden kaynaklı olmasa gerektir. Zira ondan ailesine bir yalı ile bir hane kalmıştır. Ayrıca o, kurduğu vakıfla, hayatında ailesinin geleceğini de garanti altına almıştır, ki bu, müsadereye kaçmak için Osmanlı bürokratları arasında yaygın bir uygulamadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri, Sultan Abdülhamid I (AE.SABH.I.) 1/81, 42/3047, 47/3348, 305/20483, 9/779, 10/935, 15/1318, 16/1402, 165/11083, 104/7074, 140/9396, 116/7792, 340/23709, 362/25250, 144/9737, 15/1359, 248/16552, 370/25887, 151/10182, 153/10261, 240/16043, 300/20181, 16/1377, 193/12894, 9/858, 226/13205, 228/15102, 318/21446, 313/21066, 362/25250, 40/2936, 76/5294, 9/776, 365/25532, 7/622.

Ali Emiri, Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I.) 10/682.

Ali Emiri, Sultan Mustafa III (AE.SMST.III.) 13/838, 204/16062, 354/28408, 208/16365, 369/29288, 223/17639, 223/17640, 223/17654, 313/25176, 302/24150, 72/5354, 369/29289, 86/6431, 85/6332, 88/6612.

Ali Emiri, Sultan Osman III (AE.SOSM.III.) 19/1275, 50/3577, 50/3582, 60/4420, 60/4432, 60/4433, 63/4730, 63/4731, 63/4732, 63/4733.

Ali Emiri, Sultan Selim III (AE.SSLM.III.) 378/21619.

Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemî (A.{AMD.}) 27/13, 22/59, 22/70, 25/63, 57/20, 26/29, 57/20.

Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mısır Mühimme Defterleri (A.{DVNSMSR.MHM.d.}) 9.

Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mora Ahkam Defterleri (A.DVNSAHK.MR.d.) 12.

Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.{DVNSMHM.d.}) 182, 183, 57.

Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A.{DVNSNMH.d.}) 9, 17.

Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Tahvil (Nişan) Defterleri (A.{DVNSNŞT.d.}) 16, 2.

Bâb-ı Âsâfi Ruus Kalemî Defterleri (A.{RSK.d.}) 1570, 1588, 1596, 1601, 1602; 1603, 1605, 1611, 1614, 1620B.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Darbhâne-i Âmire Defterleri (D.BŞM.DRB.d.) 16639, 16640.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Bartuhanesi Defterleri (D.BŞM.BRİ.d.) 18282.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d.) 5006, 5180.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği (D.BŞM.MHF.) 50/39, 75/8, 75/5.

Cevdet Adliye (C.ADL.) 30/1799, 88/5272.

Cevdet Askeriye (C.AS.) 1097/48423, 952/41379, 1206/54030, 1157/51453, 1178/52487, 1122/49728, 211/9029, 1112/49226, 1164/51804, 1183/52776, 1183/52783, 1167/51942, 1124/49861, 1157/51453, 1172/52197, 1184/52816, 1186/52938, 12/489, 533/22286, 908/39199, 339/14081, 908/39161, 917/39604.

Cevdet Bahriye (C.BH.) 113/5462, 241/11192, 251/11613, 256/11857, 79/3788, 81/3868, 85/4095.

Cevdet Belediye (C.BLD.) 13/635.

Cevdet Dahiliye (C.DH.) 115/5703, 269/12969, 329/16409, 119/5903, 119/5929, 138/6855, 333/16648, 299/14943, 197/9806, 231/11539, 306/15271, 317/15819, 263/13132, 274/13681, 276/13737.

Cevdet Darphane (C.DRB.) 28/1371, 60/2966, 64/3151, 53/2629, 62/3065, 18/868.

Cevdet Evkaf (C.EV.) 624/31477, 639/32228, 624/31477.

Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ.) 19/935.

Cevdet Hariciye (C.HR.) 170/8496, 181/9005, 30/1469.

Cevdet İktisat (C.İKTS.) 3/148.

Cevdet Maliye (C.ML.) 748/30463, 165/6927, 181/7638, 223/9274, 695/28465, 421/17115, 247/10240, 550/22632, 41/1863, 426/17241, 650/26633, 575/23576, 657/26872, 458/18580, 570/23303, 715/29214, 533/21890, 556/22836, 724/29633, 752/30659, 752/30660, 575/23592, 637/26173, 681/27966, 624/25678, 695/28465, 744/30318, 752/30632, 752/30637, 223/9274, 204/8414, 33/1530.

Cevdet Nafia (C.NF.) 53/2607, 54/2651, 53/2626.

Cevdet Saray (C.SM.) 173/8663, 46/2334, 75/3769, 157/7886, 50/2513, 52/2634, 89/4495.

Cevdet Zabtiye (C.ZB.) 40/1959.

Hatt-ı Hümayun (HAT.) 15/604, 18/809, 18/795, 12/447, 18/826, 19/883, 25/1230, 19/866, 1660/4.

Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.) 6691.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 19316.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler (TSMA.d.) 2153, 2409, 2410, 2700, 2430, 7217, 69, 3351, 7633, 4202, 5058.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA.e.) 1070/17, 1047/65, 1062/55, 166/23, 23/21, 23/15, 24/26, 24/23, 1137/16, 1298/1, 23/1, 23/2, 23/3, 23/9, 23/10, 24/2, 24/3, 24/5, 24/6, 24/8, 24/12, 24/13, 24/14, 24/15, 24/18, 539/16, 550/45, 550/46, 550/48, 550/50, 550/51, 23/12, 23/13, 107/10, 107/11, 107/12, 107/13, 107/14, 107/15, 107/16, 107/17, 107/18, 107/19, 107/20, 107/21, 107/22, 107/23, 107/24, 107/25, 107/26, 107/27, 107/28, 107/29, 107/30, 107/31, 107/32, 509/19, 23/23, 24/21, 24/25, 975/64, 23/25, 23/47, 24/28, 537/9, 23/28, 23/27, 23/31, 23/32, 537/10, 23/38, 23/41, 23/45, 23/5, 23/6, 23/7, 24/4, 24/9, 24/11, 24/31, 703/1, 724/29, 1063/62, 24/1, 24/19, 24/20, 24/33, 24/16, 387/10, 407/31, 1065/20, 1128/26, 2/16, 2/17, 2/19, 2/21, 2/22, 408/53, 807/5, 420/47, 434/57, 481/32, 806/7, 806/9, 806/11, 806/12, 806/19, 518/66, 581/66, 526/51, 526/72, 537/8, 539/14, 549/5, 23/17, 23/24, 23/26, 23/36, 23/25, 24/30, 23/48, 24/24, 23/18, 24/27, 23/29, 24/22, 724/26, 23/11, 788/60, 803/57, 104/21, 243/51.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 91/44.

Diğer Kaynaklar

Ahışhalı, R. (1999). *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık Müessesesi (XVIII. Yüzyıl)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ahmed Resmi Efendi (1269). *Halifetü'r-Rüesâ (Sefinetü'r-Rüesâ)*.

Ahmed Vâsif Efendi (2014). *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr 1774-1779 (H. 1188-1193)*. (M. İlgürel, haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aktepe, M. (1981). *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür'î't-Tevârih*, 3 Cilt, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Aydın, M. (2013). *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aydın, M. (1990). Şeyhülislâm Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi, *Bellekten*, 54/259, 245-260.

Aykut, Ş. N. (2018). *Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet*, Cilt 2/1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Beydilli, K. (1997). Halil Hâmid Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 15, ss. 316-318), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bilge, M. L. (1991). Ârif Hikmet Bey, Şeyhülislâm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 365-366), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bölükbaşı, Ö. F. (2013). *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Cunbur, M. (2007). Râif Paşa. *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* içinde (C. 7, s. 280), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Çalışkan, M. S. (2000). *(Vekâyi'nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihi'nin I. Cildinin Metin ve Tahlili (1182–1188/1768–1774)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çiçek, H. (2018). *(Vekâyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187–1197/1774–1783)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

- Emecen, F. M. (2003). *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*. İstanbul: TATAV Yayınları.
- Erdem, S. (2014). *Tezkire-i Şu'arâ İnceleme-Çeviriyazı-İndeksli Tıpkıbasım Arif Hikmet*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Göksu, S. (1993). *Mehmed Hasib Rûznâmesi (H. 1182-1195/M. 1768-1781)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Güngör, T. (2019). *Mehmed Hâkim Efendi, Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, 2 Cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- İlgürel, M. (1978). *Ahmed Vâsif Efendi, Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Köse, O. (2006). *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuruyazıcı, H. (2008). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu Anılar, Yazılar, Mektuplar, Belgeler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kütükoğlu, B. (Haz.), *Çeşmi-zâde Mustafa Reşid Çeşmi-zâde Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1959.
- Mehmed Süreyya (1996). *Sicil-i Osmanî*, C. 3, (N. Akbayan, haz.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Menchinger, E. L. (2022). *İlk Modern Osmanlı Ahmed Vâsif'in Fikri Gelişimi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özcan, A. (2018). *Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet*, C. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rûzmerre [I. Abdülhamid-III. Selim Dönemi Olayları Kronolojisi]*. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yazma: Y/1001.
- Sağlam, N. (2020). *Ahmed Vâsif Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sarıcaoğlu, F. (2001). İzzet Mehmed Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 23, ss. 557-558), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarıcaoğlu, F. (2001). *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*. İstanbul: TATAV Yayınları.
- Süleyman Faik Efendi. *Devhâtü'l-Meşâyih Zeylinin Zeyli*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, numara: NEKTY10131.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1936). Sadrâzam Halil Hamid Paşa. *Türkiyat Mecmuası*, C. 5, İstanbul, 213-269.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı Tarihi*, C. 4/1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldız, K. (2017). *Reisülküttâb Recâî Mehmed Emîn Efendi'nin Osmanlı-Rus Savaşı'na Dâir Derlediği Resmi Yazılar (1769-1772)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.10.2022 ✓Accepted/Kabul:24.04.2023

DOI:10.30794/pausbed.1183613

Research Article/Araştırma Makalesi

Çiçek, F. (2023). “İzmir’in Göbeğinde Tenha Bir Yerde Kaldık, Sıkıştırdılar Bizi”: Kentlerde Sosyal ve Mekânsal Ayrışmanın Yarattığı Mahalle Tipolojileri ve Muhtar Somutlaşmaları Üzerine”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 153-178.

“İZMİR’İN GÖBEĞİNDE TENHA BİR YERDE KALDIK, SIKIŞTIRDILAR BİZİ”: KENTLERDE SOSYAL VE MEKÂNSAL AYRIŞMANIN YARATTIĞI MAHALLE TİPOLOJİLERİ VE MUHTAR SOMUTLAŞMALARI ÜZERİNE*

Fatih ÇİÇEK**

Öz

Neoliberal ideolojinin benimsenmeye başlaması ile sermayenin birikim alanına dönüşen kentlerde, kısa sürede yaşanan mekânsal dönüşümün ortaya çıkardığı sosyal ayrışma bugün bütün dünya kentlerinde gözle görülebilir şekilde belirginleşmiştir. Salt bir fiziksel değişim olarak kalmayan bu yeniden üretim, benimsenen kentsel dönüşüm pratiklerine bağlı olarak kentlerde ciddi sosyo-ekonomik, kültürel ve mekânsal ayrışmalar/farklılaşmalar yaratmıştır. Bu çalışmanın amacı kentsel dönüşüm pratiklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan mahalle tipolojilerini ve bu mahallelerin farklı şekillerde somutlaştırdığı muhtar(lık) ile mahallelinin bu figür ile nasıl bir ilişki kurduğunu ortaya çıkarmaktır. Farklı nitelikteki yerelliklerin seçilmiş fakat idari bir dokuya sahip bu kurum/kişi ile olan ilişkilerinde, önemli ölçüde farklılaşan davranış kodlarına sahip oldukları görülmüştür. Bu çalışmada ilk olarak Türkiye’de kentleşme ve kentsel dönüşüm pratikleri kısaca ele alınacaktır. Devam eden kısımda bu pratiklerin neoliberal kentte ortaya çıkardığı mekânsal ve sosyal ayrışma ile mahalle tipolojileri tartışılacaktır. Son kısımda bu farklı tipolojilerin aynı kurumsal yapıya sahip olan mahalle muhtarlığını nasıl farklı şekillerde somutlaştırdığı tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Kentleşme, Kentsel dönüşüm, Mekânsal ve sosyal ayrışma, Muhtar, Mahalle tipolojisi.*

“WE REMAINED IN A SECLUDED AREA AT THE HEART OF İZMİR. THEY SQUEEZED US IN”: ON NEIGHBORHOOD TYPOLOGIES CREATED BY SOCIAL AND SPATIAL SEGREGATION IN CITIES AND EMBODIMENT OF NEIGHBORHOOD HEADMEN

Abstract

With the adoption of neo-liberal ideology, the social segregation caused by the spatial transformation experienced in a short time in cities that have become the accumulation area of capital, has become visibly evident in all cities of the world today. This reproduction, which does not remain as a mere physical change, has created serious socio-economic, cultural and spatial differentiations in cities depending on the adopted urban transformation practices. The aim of this study is to reveal the neighborhood typologies that emerged as a result of urban transformation practices and how these neighborhoods embodied in different ways, and how the neighborhood residents relate to this figure. It has been observed that different localities have significantly different codes of behavior in their relations with this institution/person, which has been elected but has an administrative texture. In this study, firstly, urbanization and urban transformation practices in Turkey will be briefly discussed. In the following part, the spatial and social segregation and neighborhood typologies created by these practices in the neoliberal city will be discussed. In the last part, it will be discussed how these different typologies embody the neighborhood headman in different ways even though it has the same institutional structure at every neighborhood.

Keywords: *Urbanization, Urban transformation, Spatial and social Segregation, Neighborhood headmen (mukhtar), Neighborhood Typologies.*

*Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yürütülmekte olan “Mekânsal ve Sosyal Ayrışmanın Yarattığı Mahalle Tipolojileri ve Muhtar Deneyimleri Üzerine Fenomenolojik Bir Alan Araştırması” isimli doktora tezi temel alınarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, MANİSA.
e-posta: fatih.cicek@cbu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-4847-3777>).

1. GİRİŞ

Neoliberal ekonomik modelin hakim model olarak benimsenmesi ile hızlı bir biçimde sermayenin birikim alanına dönüşen kentlerde kısa sürede önemli yapısal değişiklikler meydana gelmiştir. Kentleşme ve kentsel dönüşüm pratikleri, kenti meydana getiren en küçük yerleşim birimi olan mahalleler arasında önemli fiziksel ve sınıfsal farklılıkların oluşmasına neden olmaktadır. Bu mekânsal çeşitlilik, yönetsel bir kurum olan mahalle muhtarlığının oldukça farklı şekillerde somutlaşmasına ve fonksiyonel alanının bazı mahallelerde oldukça genişlerken bazı mahallelerde daralmasına neden olmuştur. Mekan (mahalle), muhtar ve mekan kullanıcısı (mahalleli) arasındaki etkileşimin neden farklı şekillerde meydana geldiğini açığa çıkarmak amacıyla muhtara, mekana ve ikisi arasındaki ilişkiye kısaca değinmek gerekmektedir. Çünkü muhtarlık Massicard'ın (2015) belirttiği gibi fiziksel, ilişkisel ve sosyal olarak vatandaşa en yakın olan kurumdur ve içine inşa edildiği toplumsal yapı tarafından yeniden üretilir.

İlk defa 1829 yılında İstanbul'da kurulan muhtarlık, 1833 yılında Kastamonu Sancağında yaşanan yerel bir sorun üzerine taşrada teşkil edilmiştir. Akyıldız (2006) muhtarlık kurumun taşrada teşkilinin merkezi idarenin planlı bir eylemi olmadığını, daha ziyade orada gerçekleşen fiili durumun bir sonucu olarak ortaya çıktığını söyler. Çadircı'nın Takvim-i Vekayiden aktardığına göre Kastamonu Sancağına bağlı Taşköprü Ayanı Hacı Ömer'in halka zulmetmesi ve çeşitli bahanelerle fazla vergi toplaması halkın şikâyetine konu olmuştur. Bunun üzerine Mutesellimin müdahalesi ile isyan eden Ayan öldürülmüş ve yerine yenisi seçilmemiştir. Mutesellim yeni bir Ayan seçmek yerine, İstanbul mahallelerinde uygulanmakta olan muhtarlığın Kastamonu sancağına bağlı mahallelerde de uygulanmasını istemiştir. Bunun üzerine her mahallede halkın takdirini kazanmış ehli kişilerden muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sâni olmak üzere iki muhtar seçilmesi istenmiş ve muhtarlara mahalle imamını, mahalle halkına da muhtarları kefil etmiştir. Bu durumu öğrenen II. Mahmut durumdan memnun kalmış, bu uygulamanın diğer vilayet kaza ve kura mahallelerinde de teşkili için emir vermiştir (1970: 410-11).

Literatürde muhtarlığın kuruluş saiklerinin ne olduğuna dair farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerin bir kısmı muhtarlığın kuruluşunu güvenlik ve asayiş ekseninde değerlendirirken, diğerleri muhtarlığın, imamların yolsuzluk yapmalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığını iddia eder. Akyıldız'a göre (2006) muhtarlık "Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından İstanbul'da sosyal yapıda meydana gelen sorunların çözülmesine ve güvenliğin sağlanmasına yardımcı olması amacıyla, bir ihtiyaç eseri olarak" (13) ve "II. Mahmud'un kaldırmak ve nüfuzunu yok etmek istediği âyanlığın yerine ikame olarak" ortaya çıkmıştır (14). Diğer taraftan Osman Nuri Engin'in Lütfi Tarihinden aktardığına göre "[muhtarlık] Tanzimat'a doğru imamların zulmünden ve istibdadından halkı kurtarmak ve istişare ile iş gördürmek için" kurulmuştur. (Engin'den aktaran, Çadircı, 1970:409). Çadircı, Osman Nuri'nin muhtarlık teşkilatının halkı imamların zulmünden kurtarmak için oluşturulduğu iddiasına katılmaz ve muhtarlığın kuruluş amacını Takvim-i Vekayî'ye dayandırarak şöyle ifade eder; "teşkilat ilk defa taşrada halkı ayanın zulmünden kurtarmak amacı ile Ayanlık teşkilatı yerine kurulmuştur. Üstelik muhtarlara imamlar kefil ettirmekle imamların itibarı arttırılmıştır" (411). B. Alada (2008: 186) ise muhtarlığın kuruluş amacına ilişkin olarak "kurumun, öncelikle dönemin toplumsal, yönetsel koşullarının zorunlu sonucu olarak ortaya çıktığını ve devletin yeni merkezîyetçi anlayışına koşut olarak mahallelerle, merkezi idare arasında bürokrasi yoluyla **bilgi-denetim** (vurgu orijinal) ağını gerçekleştirmiş olduğu[nu]" söyler. Benzer şekilde Arıkboğa (1999: 107) da muhtarlığın kuruluşunu "merkezi devletin oluşumunun anlamlı bir parçası" olarak görmektedir. Yaman (1940) muhtarlığın "İstanbul ve vilayetlerde halkın hükümetle olan münasebetlerinin daha düzgün esasa bağlanması maksadıyla" oluşturulmuş olduğunu söyler (Yaman, 1940:69'dan aktaran, Çadircı, 1970: 410). Muhtarlığın teşkili farklı sebeplere bağlansa da ortaya çıkmasını tetikleyen dönemin koşullarıdır. Bu sebeple, bu kurumun ithal bir kurum olmadığını ve bir ihtiyaç eseri olarak ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır (Ortaylı, 1985; Akyıldız, 2006).

Cem Behar, Osmanlı'nın İstanbul'da bulunan bir mahallesini o dönemde tutulmuş kayıtlardan yola çıkarak anlattığı "Neighborhood in Ottoman İstanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle" adlı eserinde muhtarlara ayırdığı bölümde, muhtarın nasıl bir figür olduğunu ve neler yaptığını detaylı olarak aktarmıştır. Behar'a (2003, 160:169) göre, muhtar mahalleli ile hükümet arasında aracılık yapan, hükümetin yürütme ve yargı işlerini gören, kurumlara karşı mahallesini temsil eden bir figürdür. Muhtarın mahalleyi temsil etmesinin yanında orayı kontrol altında tutması ve mahallede ikamet eden herkesi tanıması beklenirdi. Muhtar

mahallesinde yaşayan sakinlere gönderilen tebligatları onlara iletir, imamın kıydığı nikahın kayıtlarını tutar ve mahallede el değiştiren varlıkların kaydını defterine işlerdi. Resmi görevlerine ek olarak, mahallenin önde geleni olmasından kaynaklı birçok gayri resmi işi de üstlenmiştir. Muhtar yeri geldiğinde bir noterin işlevini üstlenir, şahitlik eder, anlaşmazlık yaşayan sakinler arasında arabuluculuk eder, devlet kurumuna işi düşen vatandaş için arzuhalcilik yapardı. Yani muhtar aslında yapmakla yükümlü olmadığı, fakat mahalledeki konumu gereği yapması gerektiği düşünülen birçok görevi de yerine getirirdi. Muhtar böylelikle formel alanına ek olarak, kendisine geniş bir enformel alanı yaratmış, mahalledeki otorite haline gelmiştir. Behar (2003), mahallede yaşayan herhangi birini, onun gündelik sosyal yaşantısına ve aile yapısına hâkim, onunla aynı fiziki ve sosyal alanda yaşayan muhtardan daha iyi hükümetin hangi görevlisi tanıyabilir diye sorar. Bugün olduğu gibi Osmanlı mahallesinde de muhtar sosyal ve mekânsal olarak mahalleliye en yakın, onları en iyi tanıyan görevlidir. Osmanlı hükümeti güvenlik, asayiş ve nüfus hareketlerinden dolayı, özellikle başkentte bulunan mahallelerde görev yapan muhtarlardan mahallelerinde vuku bulan her olay/gelişmeden haberdar olmalarını ve mahalleyi ahlaki olarak da gözetim altında tutmalarını beklerdi.

Bugünkü hali ile muhtarlığın yasal/ıdari sistem içerisinde tam olarak nereye konumlandırılacağı net değildir. İdari bir bağlamda ele alındığında muhtarlığın “yerel yönetim, merkezi yönetim ve özel büroya ait nitelikler” taşıdığı ve “boşluk doldurucu ve aracı kurum” olduğu ifade edilmektedir (Arıkboğa, 2000:167). Benzer şekilde Massicard (2015) da muhtarlığı “tamamlanmamış”, “yarı-resmi” “kurumsallaşmış bir aracı” ve “melez” bir kurum olarak tanımlamış, ne tür bir form alacağına sosyal süreçler tarafından belirlendiğini ifade etmiştir. Muhtarlık kurumunun inşa edildiği günden itibaren yasal sınırları içinde kalmadığı gerek mahallenin zorlaması gerekse diğer kurumların geride bıraktığı boşluğu doldurması sebebiyle, kendisine geniş bir enformel alan yaratmıştır. Muhtarın gerek yasal olarak tanımlanan gerekse mahallelinin ona yüklediği görev/iş yelpazesinin genişliği, onun tanımlanmasını zorlaştırmaktadır. Muhtar her an ulaşılabilir, her işe koşulabilir ve her soru işaretinin cevabına sahip olabilir görüldüğü için, deneyimlediği eylem repertuarı da oldukça geniştir. Lakin bu durumun her muhtar için aynı olduğunu iddia etmek yanlış olur. Çünkü muhtar somutlaşmalarında/deneyimlerinde görülen farklılaşmanın en önemli belirleyeni içinde bulunduğu mekanın (mahallenin) yapısıdır. Günümüz kentlerinde görülen mekânsal çeşitlilik kaçınılmaz olarak mahalle muhtarlığının farklı şekillerde yeniden üretilmesine olanak sağlar. Muhtarlığı dönüştürme kapasitesine sahip olan mahalle de kentleşme, kentsel dönüşüm, küreselleşme gibi yerel ve küresel etkilere bağlı olarak günümüz kentlerinde çeşitli somutlaşmalara (gerek fiziksel gerek içinde barındırdığı toplumsal sınıf açısından) maruz kalmıştır.

Osmanlı şehrinde mahalle, “birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu [ve] sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Bir diğer tanımla, aynı mescitte ibadet eden cemaat ’in, aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir” (Ergenç, 1984:69). Sınıf ve statü farklılıklarının şekillendirmediği, zenginın konağı ile fakirin evinin karşılıklı olduğu bir yaşam alanıdır (Ortaylı, 2000). Osmanlı şehrinde mahalle sadece mekânsal bir alanı değil aynı zamanda “gündelik hayatı her yönüyle kapsayıcı, zengin bir anlam bütünlüğünü” içinde barındırır (B. Alada, 2008:117).

19.yy’a gelindiğinde hem global ölçekte hem de Osmanlı sınırları içinde meydana gelen bazı gelişmeler, Osmanlı’da klasik döneminin mahallesinin hem fiziksel yapısında hem de iktisadi ve toplumsal dokusunda bir dizi değişikliğe sebep olmuştur. Anadolu’da artan nüfusun şehirlere doğru bir göçü tetiklemeyle üretimde yaşanan azalmalar, ticaret yollarının değişmesi ve bunun bir gelir krizi yaratması, iltizam sistemine geçiş ile beraber mültezimlerin yerel güç haline gelmeye başlamaları, dünyada yaşanan sanayileşme, milliyetçilik akımlarının güçlenmesi ve batının dünyadaki güç merkezi haline gelmesi gibi çeşitli sebepler Osmanlı’da yapısal ve kurumsal bazı değişiklikleri tetiklemiştir. Bu değişiklikler özellikle ticaret merkezi haline gelen kıyı şehirlerinde daha yoğun hissedilmiştir. Mevcut kurumların bu değişen yapıya yeterince ayak uyduramaması, Tanzimat döneminin bürokrasisinin batı şehri özentisi, ticaret yaparak zenginleşmiş azınlık tüccarlarının baskısı gibi çeşitli sebepler batı tarzı şehir yönetim modelinin uygulanmasının önünü açmıştır (Alada, 2008:180-182; Tekeli, 1983).

Sınıf ve statü farklarının şekillendirmediği klasik mahalle, Tanzimat’tan itibaren süregelen yenileşme hareketiyle sadece mekânsal olarak değil, toplumsal, iktisadi ve sınıfsal olmak üzere çok boyutlu bir değişim geçirmiştir. 1900’lü yıllara gelindiğinde ekonomik durumun mahallenin niteliğinde belirleyici olduğu, aynı sosyal sınıfa mensup olanların şehrin belli yerlerinde kümelendiği, dayanışan topluluktan bağımsız bireye dönüşün

yaşandığı gözlemlenmektedir. Mahalle, kendi içinde yaşadığı bu kopuşa ek olarak, göçün taşıdığı kırsal nüfusunda eklenmesiyle alt kültürün etkilerine de maruz kalmıştır. (Alada, 2008: 194)

Sanayileşme sürecinin hız kazanması ile kentlere doğru yaşanan yoğun göç, Osmanlı'da oldukça homojen bir yapıya sahip olan mahallenin yapısını derinden etkilemiştir. Geleneksel anlamıyla mahalledeki herkesi içine alan, onlara bir aidiyet hissi veren (birlik, aynı olma) ve kolektif bir kimlik olan "mahallelilik" yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır (Alver, 2010) Mahalleler daha heterojen, dışarıya daha açık, bir aidiyet ve güven hissi oluşturmeyen konaklama alanlarına dönüşmüşlerdir (Şahin ve Işık, 2011). Mahalle sadece sosyo-kültürel olarak değil, fiziksel olarak da farklılaşmaya başlamıştır. Bu farklılaşma "kentleşme pratiklerinin kendine özgü dinamikleri sonucu, mahalle tipolojilerinde genişleyen bir çeşitlilik" ortaya çıkarmıştır (Çılgın ve Yirmibeşoğlu, 2019:103). İlerleyen bölümlerde kapsamlı olarak ele alınan kentleşme ve kentsel dönüşüm pratikleri bugünkü mahalle tiplerini ortaya çıkarmıştır. Bu farklı mahalle tiplerinin sınıfsal özellikleri muhtarlıkların da değişken biçimler göstermesine sebep olmuştur.

Muhtar somutlaşmalarında ve muhtar-mahalleli ilişkilerinde görülen çeşitliliğin kavramsal ve kuramsal karşılığı Bourdieu'nun toplumsal sınıf, tabakalaşma ve Habitus kavramlarında aranmalıdır. Çünkü mekana bağlı olarak ortaya çıkan davranış pratikleri, mekanın içerdiği toplumsal sınıfın yapısı tarafından belirlenir. Mekan toplumsal bir inşadır ve iktidar ilişkilerinden bağımsız değildir. Toplumsal mekan, özellikle kent mekanı, çokluk-çeşitlilik içinde ortaya çıkar. Devlet ve devleti oluşturan kurumların bir mekan kurgusu vardır ve mekan bu kurgunun ihtiyaçlarına göre şekillenir, yeniden üretilir (Lefebvre, 2014). Yeniden üretilen kentsel mekan içerdiği toplumsal grupların niteliğine göre kimlik kazanır. Hakim kentsel dönüşüm pratiklerine bağlı olarak yeniden üretilen kentsel alan, sınıf ve statü farklılıklarını temsil edecek biçimde somutlaşır. Kent, tabakalı bir toplumsal yapıyı fiziksel mekanda somutlaşacak biçimde içselleştirir. Yani aynı kent mekanı içinde, duvarlar ile örülü, kapalı kapılı özel siteler ile kaliteli bir yaşama olanak vermeyen yerleşim yerleri aynı anda var olur. Bu farklı mekânsal somutlaşmalar, tabakalaşmış bir toplumsal yapıyı temsil eder. Farklı toplumsal sınıflar, farklı toplumsal mekanlar meydana getirirler. Bu mekanlar, mekan kullanıcılarının pratiklerini, yatkınlıklarını, neye erişip neye erişemeyeceğini belirler.

Bourdieu'nun toplumsal sınıf tanımının ve geliştirdiği habitus kavramının, mekan-bağımlı somutlaşma biçimlerinde ortaya çıkan farklılık ve benzeşmeleri aydınlatmada güçlü birer araç olduğu düşünülmektedir. Bu ikisinin birlikte ele alınması, mekana daha bütüncül bakabilmeyi olanaklı kılar. Çünkü Bourdieu'nun sınıfa ilişkin açıklamaları salt üretim ilişkileri boyutunu içermez, kültürel ve toplumsal olanı da kapsar. Sınıfı, habitus kavramı ile açıklayan Bourdieu'ya göre toplumsal sınıf, benzer yatkınlık ve hayat olasılıklarını, benzer yaşam koşullarını ve koşullanmaları paylaşan toplumsal gruplar için geçerli bir kavramdır (Swartz, 2013:215). Bourdieu, hiyerarşik olarak yapılanmış toplumsal mekanın çok boyutlu olduğunu, bu nedenle ekonomi gibi tek bir nedensel mekanizmaya indirgenemeyeceğini öne sürer (Swartz, 2013: 203-204). Toplumsal mekanın içerdiği toplumsal sınıfın, salt üretim ilişkileri içindeki konumu üzerinden tanımlanmasının eksik bir sonuç doğurduğunu söyleyen Bourdieu, toplumsal sınıfın o üretim ilişkileri içindeki konumu ile özdeşleşmiş "sınıf habitusu" ile değerlendirmesinin daha doğru olduğunu söyler. Çünkü pratiği şekillendiren, bir bütün olarak mekandır.

Onun sınıf tahlilinde meslek ve gelire ek olarak, hayat tarzına işaret eden unsurlar, beğeniler, eğitim durumu gibi farklı faktörler aynı anda bulunur. "Bourdieu'nün sınıfları, tabakalaştırıcı etkenlerin birlikteliğidir; nasıl ki bütün, içerdiği tek tek parçaların toplamından fazlasıysa, Bourdieu'ye göre toplumsal sınıfları da tek bir belirleyici etken değil, tabakalaştırıcı unsurların bir aradalığı oluşturur" (Swartz, 2013: 206). Toplumsal mekanda meydana gelen somutlaşma biçimleri, gündelik pratikler, formel ve enformel alanın sınırları, mekanda bulunan toplumsal sınıfın salt ekonomik durumu ile açıklanamaz. Sınıf, kendinde bir yapıdan ziyade, siyasi ve kültürelidir (Lovell, 2005:48'den aktaran: Bektaş-Ata, 2019:30); bireyin ikamet ettiği mahalleden, bedenine, giyim tarzına, aksanına kadar "her şeyde" sınıfın izleri vardır. Orta-alt ve alt sınıf mahalleler ile orta-üst ve üst sınıf mahallelerde görülen muhtar deneyimlerindeki karşıtlık salt ekonomik durum ile açıklanamaz. Mahallelinin habitusu, onun davranış biçimine de yansır.

Muhtar ile mahalleli arasındaki ilişkinin kurulduğu düzlem, toplumsal sınıfın habitusu tarafından şekillendirilir. Habitus, doğuştan gelen bir yeti değildir; ailede ya da emsal gruplarında yaşanan sınıfa özgü sosyalleşme

deneyimlerine dayanan, “yapılanmış bir yapı”dır (Swartz, 2013:147). Failler bu yapının sınırları içinde hareket ederler ve bu durumu içselleştirmişlerdir. Kılık kıyafete, ilişki düzeyine ve gündelik pratiklere sirayet eden habitus, var olanın “neden olduğu şekilde var olduğunu” anlamamıza yardımcı olur. Bazı mahallelerde “abi, abla, oğul, baba, anne, kardeş” şeklinde konumlanan, akrabalaşan ve aileden biri haline gelen muhtarın diğer bazı mahallelerde, mahalleli tarafından tanınmaması, ilişkilerin “hanım efendi, beyefendi” düzleminde kurulması, toplumsal sınıfın ait olduğu habitus ile ilgilidir. Bu durum, muhtar deneyimlerinden, formel ve enformel alanın sınırlarına, muhtarın tanımlanmasına, muhtar-vatandaş ilişkisinin dokusuna kadar “her şeyde” etkilidir.

Kent içinde oldukça farklılaşırken kendi içinde homojen bir yapı gösteren mekan (mahalle), habitusun kolektif bir temeli olmasından kaynaklanır. Muhtar pratiklerinin mahalle içinde oldukça tutarlı bir görüntü vermesinin sebebi “benzer hayat olasılıklarını içselleştiren bireylerin” aynı toplumsal mekanda bulunmasından kaynaklanır. Habitusu “şefsiz orkestrasyona” benzeten Bourdieu, bilinçli eşgüdüm olmaksızın “pratiklerin düzenliliğini, birliğini ve sistemliliğini” vurgular (Bourdieu 1990: 59). Bourdieu’ya göre, “aynı grubun, ya da farklılaşmış bir toplumda aynı sınıfın mensuplarının pratikleri, her zaman faillerin bildiğinden ya da arzu ettiğinden daha fazla ve daha iyi uyum içindedir” (Swartz, 150). İleriki bölümlerde detaylı olarak ele alınan muhtar pratiklerinin benzer yapıdaki mahallelerde gösterdiği örtüşme ile farklı mahalleler arasında gözlenen karşıtlık, toplumsal sınıfın habitusu ile ilgilidir. Sosyo-ekonomik durumun bir açıklama gücü vardır, fakat mekanın çok katmanlı boyutu, daha bütüncül bir bakış açısı sunan habitus ile daha iyi çözümlenir.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada, mahalle muhtarlarının deneyimlerini ve somutlaşma biçimlerini ortaya çıkarmak amacıyla İzmir’de üç merkez ilçeden on dört mahalle ve Malatya’da iki merkez ilçeden on dört mahalle¹ olmak üzere yirmi sekiz mahallede muhtarlar² ile toplamda 1121 dakika görüşme yapılmıştır. 5 Aralık 2020 tarihinde başlayan saha araştırması 28 Nisan 2021 tarihinde verinin doyuma ulaşması ile sonlandırılmıştır. Bu mahalleler üç farklı kategoriye bağlı olarak seçilmiştir. Bazı mahalleler üst ve orta-üst sınıfın, bazıları orta-alt ve alt sınıfın, bazıları ise muhtarlarının “orta direk”, “orta halli” olarak tanımladığı grupların yaşam alanlarıdır. Böyle bir kategoriye bağlı olarak seçim yapılmasının sebebi farklı nitelikteki sosyo-mekanlarda ortaya çıkan deneyimlerden “tipik bir öz” bulmaya çalışmaktır. Farklı toplumsal mekanlarda üretilen pratiklerin ve somutlaşma biçimlerinin açığa çıkarılması, muhtarın fonksiyonel alanının sınırlarının anlaşılması ve farklılaşmaların bağlamının ifşa edilmesi ancak böyle mümkün olmuştur. Mahalle seçimi yapılırken mahallede hakim konut biçimleri, park-bahçe gibi sosyalleşme alanlarının varlığı veya yokluğu, yol-kaldırım kalitesi, zincir marketlerin ve alış-veriş merkezlerinin varlığı veya yokluğu gibi fiziksel özellikleri ile gelir ve eğitim seviyesi gibi niteliksel özellikler göz önünde bulundurulmuştur. Araştırma sahasının İzmir ve Malatya olarak belirlenmesinin çeşitli sebepleri vardır. İlk olarak, araştırmaya bir doğu-batı boyutu kazandırmak için bu iller seçilmiştir. İkinci olarak, her iki il bulunduğu bölgedeki illere oranla oldukça yüksek göç almaktadır. Göç, muhtar deneyimleri ve somutlaşmaları üzerinde önemli bir belirleyendir. Göç aynı zamanda kentleşme, kentsel dönüşüm, kentte sosyal ve mekânsal ayrışma gibi olguların açıklanmasında başvurulan önemli bir konudur. Son olarak, her iki ilde görülen kentsel dönüşüm pratikleri birbirinden farklıdır. Malatya, son on yılda çok hızlı bir kentsel dönüşüm deneyimi geçirmiş bir mekan olarak kent içi nüfus hareketinin yoğun olduğu bir ildir. Malatya’da kentsel dönüşüm mekanın fiziksel ve nüfus yapısında önemli bir değişiklik meydana getirecek biçimde gerçekleşmektedir. Diğer taraftan İzmir, Malatya’da olduğu kadar kapsamlı kentsel dönüşüm deneyimi yaşamamıştır. İzmir’de dönüşüm, Malatya’ya kıyasla daha yavaş ve mikro bir düzeyde gerçekleşmektedir. Son olarak her iki ilde de derin kentsel ayrışmalar mevcuttur. Görüşme yapılan mahalleler kendi içinde oldukça homojen bir sınıfsal yapıya sahipken, mahalleler arasında derin sınıfsal farklılıklar vardır. Bu durum, muhtar somutlaşmalarının ve pratiklerinin mekana bağlı olarak gösterdiği çeşitliliği anlamlandırmamıza yardımcı olmaktadır.

1 Bu araştırma kapsamında görüşme yapılan mahalleler illerin merkez ilçelerinde bulunan mahallelerdir. Saha araştırması içinde 6/12/2012 tarihinde resmi gazetede yayımlanan 6360 sayılı kanun ile tüzel kişiliği kaldırılarak mahalle statüsüne dönüştürülen alanlar (köyler) bulunmamaktadır. Araştırma yapılan mahalleler, illerin merkez mahalleleridir. Bu araştırma, kentlerde görülen sosyal ve mekânsal ayrışmanın alanı olabilecek yakınlıktaki mahallelerdir. 6360 sayılı kanun ile mahalle olan alanlar bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Araştırma alanları çalışmanın sonuna ek olarak koyulmuştur.

2 Bu saha araştırması için Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan 16/04/2021 tarihinde E-87347630-640.99-44977 sayılı uygunluk kararı alınmıştır. Katılımcılara araştırma ile ilgili bilgilendirme yapılmış ve gönüllü onam formu imzalatılmıştır.

Amaçlı bir seçim yapmak için muhtarların aracılığına da başvurulmuştur. Mahalle muhtarları gerek formel yollardan (muhtar dernekleri, belediye meclis toplantıları vb.) gerekse enformel kanallar aracılığıyla birbirini tanıyan, deneyimlerini birbirleriyle paylaşan ve kimin, nasıl mahallelerde muhtarlık yaptığını bilen kişilerdir. Araştırmacı sahaya giriş yaptıktan sonra, görüşme yaptığı katılımcıdan, kendisini “tanımlanan niteliklere sahip” mahallelere yönlendirmesi için aracılık yapmasını istemiştir. Bu yolla, araştırmada arzulanan çeşitliliğe ulaşılmıştır. Katılımcı belirlenirken kullanılan bu yöntem “amaca yönelik seçim” yapmaya olanak sağlayarak, araştırmanın cevaplamak istediği sorulara cevap üretmeyi mümkün kılmıştır.

Amaç muhtarın gündelik iş pratiklerini/deneyimlerini ortaya çıkarmak olduğu için fenomenolojik yaklaşıma dayalı niteliksel araştırma metodu kullanılmıştır. Fenomenoloji bir “öz” arayışıdır. Salt bir yöntemin ötesinde bir felsefedir aynı zamanda (Dowling 2007:131). Araştırmacıların bu yöntem ile amaçladıkları şey çalışılan fenomenin (olgu, olay, konu, süreç vb.) farklı özneler tarafından nasıl deneyimlendiğini ve bu farklı öznelerin deneyimlerindeki ortaklıkları ortaya çıkarmaktır (Creswell ve Poth, 2018: 296-99). Yani amaç sadece tek bir öznenin deneyimi nasıl yaşadığını anlamak değil, öznelerin deneyimlerinden evrensel bir anlam/anlayış çıkarmaya çalışmaktır.

Görüşme verileri analiz edilirken tematik bir yöntem benimsenmiştir. Tematik analiz, elde edilen verilerdeki temaların belirlenmesini, veriye aşına olunmasını, verinin yazıya geçirilmesi ve tekrar tekrar okunmasını, ilk kodların oluşturulmasını, kodların temalar altında toplanmasını, her temanın açıkça tanımlanmasını ve isimlendirilmesini, dikkat çeken alıntılarının seçilmesini içeren aşamalardan oluşmaktadır (Braun ve Clarke 2019; aktaran Kara, 2022:401)).

Bilgisayar destekli nitel veri analizi (Computer Assisted Qualitative Data Analysis- CAQDAS) araçlarından MAXQDA kullanılmıştır.

3. TÜRKİYE’DE KENTLEŞMENİN PRATIĞI

Bu çalışmada kentleşme sebeplerinden ziyade ortaya çıkardığı sonuçlar üzerinden tartışılacaktır. Kentleşmeden kaynaklı nüfus hareketi ve bu nüfusun vardığı yerde ortaya çıkardığı sosyo-mekân --geniş ölçekte kent, dar ölçekte mahalle— tartışılacaktır. Türkiye de kentleşme ile ilgili çalışmalar ağırlıklı olarak kentleşme modelleri ve politikaları (Işık, 2005; Kızıroğlu, 2013; Genç, 2014) ile göçün nedenleri ve dönemleri (Gür ve Ural, 2004; Yılmaz ve Çiftçi, 2011) üzerine yoğunlaşmıştır. Türkiye’de kentleşme literatürüne bakıldığında kentleşmenin farklı şekillerde dönemlere ayrıldığı görülür. Tekeli (2011) Cumhuriyet dönemi kentleşmesini ele alarak kentleşmeyi 2. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası olarak değerlendirirken, Özgür (1998) 1950 öncesi, 1950-60 Demokrat Parti dönemi ve 1960 sonrası planlı kentleşme olarak ayırır. Şevket Işık (2005) kentleşmeyi 1923-50, 1950-80 ve 1980 sonrası olarak üç dönemde ele alırken, Yılmaz ve Çiftçi (2011) düşük kentleşme dönemi (1923-50), kırsal çözülme kaynaklı kentleşme dönemi (1950-60), kentsel gelişme dönemi (1960- 80) ve kentsel dönüşüm dönemi (1980 sonrası) olarak ele alır. Şengül’ün (2009) yaklaşımına göre ise, Osmanlı deneyimi Cumhuriyet dönemi kentleşmesi üzerinde etkili olmuş ve sonraki süreç ulus-devletin kentleşmesi (1923-50); emek gücünün kentleşmesi (1950-80) ve sermayenin kentleşmesi (1980 sonrası) olarak belirmiştir.

Türkiye’de kentleşmeyi ortaya çıkardığı toplumsal etkiler düşünüldüğünde 1980 öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayırmak, bu çalışmanın cevaplamak istediği sorulara yanıt vermek için yeterli olacaktır. 1950’li yıllarda başlayan kente göç, kurumların ve kentlerin daha önce deneyimlemediği bir olguydu. Kent ise göç edenler için bilinmeyen, keşfedilecek yeni bir alandı. Fakat 1980 sonrasında kentleşme, kentlerin tecrübe ettiği, yeni göç edenlerinse kentte oluşan toplumsal kümelenmeler sayesinde kente angaje olmakta zorlanmadığı bir olgu haline gelmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu iki dönemin kısa, orta ve uzun vadede ortaya çıkardığı toplumsal, mekânsal, kültürel, politik ve ekonomik sonuçlar da farklı olacaktır. Dönemsel değerlendirmeyi gerekli kılan bir diğer unsur, bu tarihler arasında kentlerde bulunan sınıfların zaman içinde gösterdiği değişiklikler ve özellikle 1980 sonrası kentlerde ortaya çıkan gelir dağılımındaki dengesizliktir.

1980 öncesi kentlerde konut formlarının iki farklı şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu iki farklı konut tipi, aynı zamanda iki farklı toplumsal sınıfı ve yaşam biçimini temsil etmektedir. Orta sınıf olarak nitelendirilen kentlilerin yaşam alanı olarak ortaya çıkan apartmanlar ve kente göç edenlerin barınak olarak kent çeperlerinde oluşturdukları gecekondular, bu iki oldukça farklı tarafı temsil eder. Öyle ki, gecekondular kaçak yollarla plansız

olarak inşa edilen ve dolayısıyla altyapı sorunları bulunan; kente yeni göç eden marjinal kesimlerin yaşam alanıdır. Diğer taraftan apartmanlar, imar kurallarına uygun olarak yasal yollarla inşa edilen, alt yapı sorunları daha inşa esnasında çözülen, planlı, formel ve kentli orta sınıfın yaşadığı alanlardır (Işık ve Pınarcıoğlu, 2012:103).

Bu iki farklı konut tipinin üretim süreçleri incelendiğinde ortaya çıkan ilişki ağlarının niteliği—formel veya enformel—yukarıda yapılan ayrımı doğrulamaktadır. Apartmanlar, 1980 öncesi güçlü olmayan konut sektöründe, diğer ülkelerde çok göremeyeceğimiz bir üretim biçimini ortaya çıkarmıştır. Küçük arsa sahipliğinin olduğu, inşaat sektörünün henüz gelişmediği kentlerde, kat karşılığı yap-satçılık hâkim konut üretim modeline dönüşmüştür. Buna göre arsa sahibi, arsasını üstleniciye devrederek karşılığında belli sayıda kat almaktadır. Üretici ise, arsaya hiç para ödemediği apartmanın dairelerini satarak sermaye edinmekte ve bu üretim döngüsünü sürdürebilmektedir. Diğer taraftan, kente yeni göç edenler, arsa sahibi olmadıkları için formel konut piyasasına girememektedir. Devletinde pasif bir rol yüklediği bu konut piyasası, göç edenlerin kendi enformel konut piyasasını oluşturmalarına, kendi ilişki ağları ve imkanları çerçevesinde konut üretimine girmelerine neden olmuştur. Devletin ve formel konut piyasasının bıraktığı bu boşluğu, bir gecede inşa edilen gecekondu doldurmuştur.

Genel hatları ile 1980 öncesi, devletin pasif kaldığı, formel konut piyasasına dahil olamayan göçenlerin hazine arazisi üzerine hemşerilik ve akrabalık ilişki ağları sayesinde konut inşa ettikleri; formel konut piyasasının ise küçük sermaye sahipleri ile arsa sahipleri arasında kurulan ilişkiye dayandığı akışkan bir kentleşme modelinin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönem –hem devletin toplumsal uzlaşıda henüz hakem rolünde olması, hem de kentteki rant mücadelesinin 1980 sonrasında olduğu kadar şiddetli olmaması—kentleşmenin yumuşak bir şekilde gerçekleştiği; kente göç edenlerin başka şartlar altında kolaylıkla edinmeyeceği kazanımlar edindiği bir dönemdir. Fakat ithal ikamesi ekonomi modelinin bozulmaya başlaması ile sınıflar arası uzlaşının korunamaması, takip eden süreçte benimsenen neoliberal ekonomi modeli ve küreselleşme etkisi, yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur (Işık ve Pınarcıoğlu, 2012:102-122; Şengül, 2009; Arslan, 2014).

1980 sonrası dönem devletin iç piyasada sınıflar arası dengeyi korumaya yönelik tedbirleri terk edip, ekonomide daha pasif bir rol almaya başladığı dönemdir. Küresel sermayeye kapıların açılması, refah devletine özgü birtakım uygulamaların sona ermesi, özelleştirmeler ile devletin ekonomideki rolünün daralması 1980 sonrası dönemin kentleşme pratiklerinin genel karakteristiğini büyük oranda etkilemiştir. İthal ikamesinin sona ermesi ile zengin ve yoksul arasındaki gelir dağılımının hızla makul seviyelerden uzaklaşması, özellikle büyük kentlerde derin toplumsal, mekânsal ve kültürel ayrışmaların da tetikleyicisi olmuştur. Kentlerin devletin hakemliği altında daha geniş bir toplumsal tabana yayıldığı bir dönemden, kentleşmeyi yönlendiren kurumların yıkıldığı; daha kontrolsüz, daha acımasız ve daha dışlayıcı bir döneme geçilmiştir. Bu dönem, iki şekilde meydana gelen klasik kentleşme eğilimlerini çeşitlendirmiş ve keskin ayrımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kentlerin alanlarının yeniden bölünmesine, kent yoksulları ve orta sınıfa ek olarak, kente yeni gelen global sermayenin yarattığı üst sınıf ve onun konut edinme biçimi de eklenmiştir. 1980’den önceki dönemde küçük sermayenin yap-sat usulü ile yapılaşan kentler, kent merkezinden dışarı doğru halkalar şeklinde büyürken, takip eden süreçte, değişen kentleşme dinamikleri nedeniyle sıçramalı gelişme olarak adlandırılan bir büyüme modeline geçmiştir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2012:128-133).

Özetle Türkiye’de kentleşmenin, Erder’in (1999: 68) ifade ettiği gibi ne “piyasa” kurallarına ne de etkin kamu denetiminin olduğu “planlı” kurallara dayanmadığı; kentleşmenin süreç ve sonuçlar şeklinde gerçekleştiği söylenebilir. Kalıcı bir kentleşme politikasının yokluğunda “kendi kendine” şekillenen kentleşme pratikleri, 1980’den sonra global ve yerel ölçeklerdeki çeşitli gelişmeler neticesinde kentleri sermayenin rant alanı haline getirmiş ve bu pratiklerin neden olacağı sosyal maliyetler göz ardı edilmiştir. Özellikle 2000’li yılların başında, kentleşmenin yerini kentsel dönüşüme bırakması ile bu sosyal maliyet giderek artmış ve kentlere bugünkü sınıf bazlı mekânsal ayrışma hakim olmuştur.

4. KENTSEL DÖNÜŞÜM

Kentsel dönüşümün kentlerde derin yapısal, toplumsal ve ekonomik sonuçlar doğuracak etkide meydana gelmesi erken 2000’li yıllarda başlamış ve günümüzde hala devam etmektedir. Çünkü bu dönemde yaşanan kentsel dönüşüm gerek neoliberalizmin etkisi gerekse hükümet politikaları sonucunda beraberinde mekânsal ve sosyal ayrışmayı da getirmiş ve kentlerde belirgin bir sınıfsal nitelikte yerleşme düzeni oluşturmuştur. Kentsel

dönüşümün Türkiye’de önemli bir fenomen haline gelmesi 2000’li yılların başında, bir dizi önemli gelişmeyi takiben başlamıştır. 1999 İzmit depremi, dünyada yaşanan ve Türkiye’de ciddi ölçüde hissedilen ekonomik kriz ve Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) tek başına iktidar kurması, Türkiye’de kentsel dönüşüm pratiklerini belirleyen önemli gelişmelerdir. 2000 öncesinde bütçe açıkları, yüksek enflasyon ve yasal boşluklar devleti bir kentsel dönüşüm girişimden alıkoymaktaydı. Buna ek olarak, özel sektör (GYO’lar, finans şirketleri, büyük müteahhitler vb.) kentsel dönüşüm için ya kaynaktan mahrumdu ya da bunu ekonomik açıdan yeteri kadar karlı bulmuyordu (Kuyucu, 2018). Adalet ve Kalkınma Partisi, iktidar olduktan sonra ortaya koyduğu Acil Eylem Planı’na konut politikasını dahil etmiş ve bunun ekonomiye bir ivme kazandırmasını amaçlanmıştır (Arslan, 2014). Toplu Konut İdaresi’nin yeniden düzenlenerek aktif hale getirilmesi bu döneme denk gelmektedir. 2005 yılında çıkarılan 5393 sayılı belediye kanunu ile 5366 sayılı koruma alanlarını yenileme projelerine açan kanun, kentsel dönüşüm projelerinin yasal bir zemine oturtulması için yapılan iki önemli düzenlemedir. Fakat, ivedilikle yapılan ve iyi düşünülmemiş bu düzenlemeler, mevcut koruma kurulu yasa ve yönetmelikleri ile uyuşmamış ve uygulamada aksaklıklara neden olmuştur. 2005-2012 yılları arasında ekonomik büyümede görülen artış ve yasal engelleri ortadan kaldırmaya yönelik yapılan yeni düzenlemeler, Türkiye’de daha önce tecrübe edilmemiş ölçekte kentsel dönüşüm projelerinin fitilini ateşlemiştir. Lakin, bu kentsel dönüşüm projelerinin çok azı nihayete kavuşmuş, büyük bir kısmı ya karar aşamasında ya da uygulama esnasında çeşitli engellere takılmıştır (Kuyucu, 2018).

Deprem tehlikesi altındaki bölgelerin güvenli hale getirilmesi, kentlerde ekonomik dönüşümün başlatılması ve altyapı sorunu olan düşük standartlı konut alanlarının yenilenmesi gibi amaçları olan bu büyük çaplı kentsel dönüşüm projelerinin uygulanmasında aksaklık yaşanmasının önündeki engellerler nelerdi? Bu soruya vereceğimiz cevap, hem Türkiye’de kentsel dönüşüm pratiklerinin nasıl meydana geldiğini, hem de bu pratiklerin kentlerde ne tür sosyolojik, ekonomik ve mekânsal etkileri olduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır. Büyük çaplı kentsel dönüşüm projelerinin sektöre uğramasının önündeki en büyük engellerden biri hukuki karmaşa ve bunun neden olduğu kurumsal çatışmalardır. Mevcut imar, planlama ve koruma mevzuatının yeniden düzenlenmeden, üzerine ivedilikle inşa edilen yeni hukuki düzenlemeler, kurumlar arasında bir yetki karmaşası yaratmıştır. Merkezi yönetim ile yerel idarelerin farklı partilerden olduğu yerlerde bu durum daha belirgin bir hal almış ve haliyle kurumlar arası koordinasyon imkânsız hale gelmiştir. Bu duruma ek olarak, özellikle İstanbul gibi büyük kentlerde yerel halkın örgütlü olarak dönüşüme karşı çıkması, toplumsal muhalefet ve hukuki mücadele, projelerin aksaklığa uğramasına neden olmuştur. Farklı toplumsal bileşenlerin dışında bırakılarak ivedilikle planlanan kentsel dönüşüm projeleri, sağlam bir hukuki ve idari altyapıdan mahrum kalmış ve merkezi hükümeti farklı çözüm yolları üretmeye itmiştir. İşte bu noktada Türkiye’de “kentsel dönüşümün dönüşümü” (Kuyucu, 2018) veya kentsel dönüşümde “yeniden ölçekleme” (Şahin, 2018) başlamıştır.

Kentsel dönüşüm projelerinin arzulanan hızda ve oranda gerçekleşmiyor olması, beklenen ekonomik katkıyı üretememesi ve yavaşlayan ekonomik büyüme, merkezi hükümetin kentsel dönüşümü yeniden formülize etmesine neden olmuştur. Bu projeler eliyle ekonomiye canlılık getirmeyi amaçlayan AKP, önemli adımlar atarak dönüşüm projelerinde karar alma yetkisini merkezileştirmiş (Şahin, 2018), projelerde ölçeği küçültmüş ve toplumsal muhalefeti güçsüzleştirme yoluna gitmiştir. Atılan bu adımlar Türkiye’de kentleşmenin biçimini, niteliğini ve doğurduğu sonuçları derinden etkilemiştir. Kentsel dönüşüm projelerinin kapsamı daraltılarak bina ve parsel bazına indirgenmiştir. Kentlerin daha yaşanılabilir bir alana dönüştürülmesi amacı taşıyan büyük kentsel projeler yerini kısa vadeli ekonomik çıktıya bırakmıştır. İlk tasarlandığı haliyle “bölgesel tasarımı amaçlayan ve karmaşık fiziksel, ekonomik ve sosyolojik sorunlara çözüm üretme odaklı” projeler kısa vadeli ekonomik kazanç feda edilmiş ve Türkiye önündeki önemli bir yeniden yapılanma fırsatını kaçırmakla kalmamış; daha derin sosyal, ekonomik ve mekânsal sorunlara yol açacak olan bir sürecin başlangıcını yapmıştır (Kuyucu, 2018:375).

Bu strateji değişimi ile kentsel yeniden yapılanma “...şehrin acil dönüşüm ihtiyacı olan bölgeleri yerine, müteahhitler ve mülk sahipleri için kazanç olanaklarının yüksek olduğu alanlara yoğunlaşarak asıl sorunları çözümsüz bırakmaktadır” (Kuyucu, 2018:377). Dönüşüm, bütüncül mekânsal yeniden yapılanmadan koparılıp, bina ve parsel boyutuna indirgenmesi, müteahhitlerin ve arsa sahiplerinin rant temelli aksiyon almalarına ve dolayısıyla dönüşümün “ihtiyaçtan” ziyade kısa vadeli ekonomik çıkara endekslenmesine neden olmuştur. Bu karar, devam eden yıllarda bir yanı ultra lüks site ve rezidanslar ile donatılmış, diğer yanı hala altyapı sorunları olan, depreme dayanıksız ve niteliksiz konutlar ile kaplı kentsel alanlar ortaya çıkaracaktır. Kentsel dönüşüm pratiğinin 2010 yılında geçirdiği revizyon, mekânsal eşitsizliklere bağlı olarak sosyo-ekonomik ve sosyo-mekânsal

eşitsizlikleri derinleştirmiş, daha da önemlisi kentlerde belirgin bir sınıfsal-mekânsal ayrışmayı ve dolayısıyla sosyal kopuşu derinleştirmiştir.

Kentsel dönüşüm, yerinden dönüşümden ziyade, yani orada yaşayanların hayat şartlarını daha nitelikli konutlar inşa ederek iyileştirmek yerine, mekânın fiziksel ve demografik niteliğini yükselterek, pahalı ve lüks alanlar haline getirmiş ve nüfusun değişimine, yerinden etmeye dönmüştür (Kuyucu ve Ünsal, 2010). Böylelikle, büyük ölçekli kentsel dönüşüm projelerinin, niteliksiz konutların iyileştirilmesi, daha yaşanabilir kentsel alanların oluşturulması ve şehirli yoksulların yaşam şartlarının iyileştirilmesi gibi amaçlarla başlayan serüveni, potansiyel kentsel rant alanlarının belirli aktörlere aktarılması olarak son bulmuştur (1945). Çünkü bölgede yaşanan fiziksel ve demografik dönüşüm, konutu daha pahalı hale getirerek, zaten orada yaşayan dar gelirli olan orada kalmasını zorlaştırmıştır. TOKİ'nin kuruluş amacı ile pratiği arasındaki paradoks, bu durumu daha net ortaya koymaktadır; "...kuruluş amacı alt gelir gruplarının konut ihtiyacını karşılamak olmasına rağmen, [TOKİ] vizyon projelerine yönelmiş ve büyük inşaat şirketleriyle yaptığı anlaşmalarla 'yoksulları' kentlerin görünmez kısımlarına tahliye etmenin aracı olmuştur" (Arslan, 2014:5).

Erder (1999) Türkiye'de kentleşmenin ne piyasa kurallarına ne de etkin kamu denetiminin olduğu "planlı" kurallara dayanmadığını, bu yüzden oldukça karmaşık bir niteliğe sahip olduğunu ve kenti tanımlarken "fili tanımlamaya kalkan kör" durumuna düştüğümüzü söyler. Türkiye'de hâkim kentsel dönüşüm pratiklerini göz önüne aldığımızda, mekânda görülen değişimin/dönüşümün, salt bir fiziksel düzenleme ile sınırlı kalmadığı, asıl önemli etkinin bölgede yaşayan nüfusun niteliği üzerine olduğu görülmektedir. Kentleşme yoluyla üretilen yeni kentsel alanlar, özellikle konut alanları, haliyle kentte bir nüfus hareketliliğine ve yeni yaşam biçimlerinin oluşmasına/örgütlenmesine sebep olmaktadır. Erder (1999) radikal nüfus hareketlerinin olmadığı geleneksel toplumlarda konutun kullanım değeri olan bir "barınak" olduğunu ve konutun toplumsal konum belirlemek dışında başka anlamı olmayabileceğini belirtmektedir. Diğer taraftan, "Ticarileşmenin yaygınlaştığı toplumlarda, konutun anlamı salt "barınak" olmanın ötesine çıkarak, spekülasyon, gelir, yatırım, birikim, güvence gibi çok boyutlu alanlara da yayılmaktadır" der(prg.5). Bu bağlamda ele alındığında, şehirlerin çeperlerine kurulmuş gecekondu alanlarının özellikle özel girişim ile yeniden inşa edilen bölgeleri bir taraftan büyük bir rant yaratırken diğer taraftan şehir içindeki nüfus hareketini de ciddi ölçüde etkilemektedir. Bu yeniden dönüşen alanlara kurulan lüks sitelere şehrin zengin ve varlıklı nüfusu yerleşirken, oradaki kira ve yaşam maliyetini de yükseltir. Bu durumda kıyıda-köşede kalan dar gelirli grubu o alanın dışına iterek, o bölgenin nüfus yapısında/niteliğinde önemli bir kayma meydana getirir.

Kentsel dönüşüm pratiklerinin ve kentsel dönüşümün ekonomi-politiğinin yarattığı sonuçlar, sadece mekânsal değil, çok katmanlı/boyutlu sosyal, sınıfsal, kültürel ve ekonomik sonuçlardır. Bu sebeple kentsel dönüşüm salt mekân ile ilgili bir olgu değildir. Mekânın yeniden tasarımı ile başlayan süreç, takip eden zamanda kronik bir toplumsal sorun olan sosyal ayrışma, yabancılaşma ve ötekileştirmeye dönüşmektedir. Bu sebeple, bu çalışmada mekânın dönüşümden ziyade, bu dönüşümün yarattığı sonuçlara daha fazla odaklanılmaktadır. Bu, mekânın dönüşümünün daha az önemli olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Bireyin mekân ile kurduğu ilişki, ona atfettiği yeni anlam, onu nasıl yorumladığı, bu çalışmanın özüne daha yakındır. "Bu bağlamda, yeni-liberalizmin kentinde yalnızca görkemli gökdelenlerin, lüks rezidansların, plazaların yer almadığı ,janus'un diğer yüzünde ayrışma, kutuplaşma, yoksulluk, yoksunluk ve sefaletin tüm çıplaklığıyla görünür hale geldiği yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu nedenle, yenilberalizmin kenti dönüştürme süreci ele alınırken, ekonomik, toplumsal ve mekânsal boyutların bir arada değerlendirilmesi bir gerekliliktir" (Sipahi, 2012:113).

5. ÇILGIN KALABALIKTAN UZAKTA...: KENTLERDE MEKANSAL VE SOSYAL AYRIŞMA

1950'lerde başlayan ve 1980'den sonra neoliberal politikaların benimsenmesi ile hız kazanan kentleşme süreci, özellikle büyük kentlerde işsizlik, çarpık kentleşme, altyapı yetersizliği gibi sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Refah devletinin küçülmeye başlaması ve özelleştirmeler ile daha da derinleşen gelir dağılımındaki eşitsizlik, sermayenin alanına dönüşen kentlerde, bir tarafta kentli zenginlerin artışına, diğer tarafta göç ile oluşmuş kalabalıkların işsizliğine ve alt sınıfın genişlemesine yol açmıştır. Bu uçurum, gruplar arası bir sosyal ayrışma ile kendisini özel güvenli siteler olarak somutlaştıran mekânsal bir ayrılığı beraberinde getirmiştir. Global ölçekte benimsenen neoliberal ekonomi politikalarının meydana getirdiği orta-üst sınıf, kent merkezinin

uzaklaşılması gereken bir suç alanına dönüştüğünü düşünerek kent dışında, alt sınıfın ulaşamayacağı, korunaklı, suçtan arındırılmış ve çeşitli sosyal imkanları da beraberinde sunan, çevrelenmiş-korunaklı sitelere kaymaya başlamıştır. Kentsel ayrışma, sadece kentli zengininin kendisini alt sınıflardan ayırtırmak, daha güvenli, izole bir yaşam sürme arzusunun sonucu değil aynı zamanda konutun bir tüketim aracına dönüşmesi ve sosyal statüyü temsil edebilme gücüne sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Erder, 1999). Kentte oluşan orta-üst sınıfın sahip olduğu ekonomik güç, mekânı dışlayıcı bir şekilde tasarlamasına imkân sağlamıştır (Özgür, 2006)

Küreselleşme ile başlayan, yeni-liberalizmin market koşullarını düzenlemesi ile hız kazanan ve toplumsal ölçeğin tüm seviyelerinde belirgin hale gelen eşitsizlik ve ayrışma, artık geniş kabul gören bir olgudur. Özellikle küresel sermaye ile iç içe geçmeyi başarmış, uluslararasılaşmış metropollerde, çok hızlı bir büyüme ve zenginleşme yaşanıyor olsa bile, bunun sosyal ve mekânsal yansımaları pek de arzulanan bir biçimde gerçekleşmemektedir. Bunun başlıca nedeni, kentlerdeki zenginleşmenin çok küçük bir grubun kontrolünde olması ile kentli alt sınıfların giderek daralan iş gücü piyasasında yeterince yer bulamamalarıdır. Bu gelir dağılımdaki dengesizlik, yoksulluk ve dışlanmışlık ile zenginlik ve gösterişin eş zamanlı olarak aynı kent içinde var olmasına neden olmaktadır. Bu durum doğal olarak kentte bir mekânsal ve sosyal ayrışmayı beraberinde getirmektedir (Geniş, 2007b). Kentler, bir yandan profesyoneller ve sermaye sahipleri için zenginleşmenin mekanına dönüşürken, yoksulluğun tabanının genişlediği ve derinleştiği bir alan olmuştur.

Geniş'e (2007a: 773) göre, kapalı toplulukların ortaya çıkışı ve yayılışının nedeni yeni liberal ekonomik modeli benimseyen devletin konut piyasasının dinamiğini ve aktörlerini değiştirmiş olmasıdır. Yeni ortaya çıkan inşaat firmaları ve global yatırımcıların, devletin de alan açması ile, keşmekeşe dönüşmüş şehir yaşamından izole, modern, güvenli ve kapalı konut alanları arz etmeleri, şehirli orta ve üst sınıfın ilgisini çekmiş ve lüks yaşam alanlarının artışında radikal bir yükseliş gözlemlenmiştir.

Geniş (2007a; 777) İstanbul'da bulunan kapalı lüks sitelerden birinde yaptığı saha araştırması kapsamında görüştüğü, siteyi inşa eden firmanın halka ilişkiler direktörünün kapalı/kapalı sitelerde amaçlananın çevresi ile organik bir ilişki kurmak olmadığını, aksine amacın dışarıya değil içeriye dönük bir yaşam biçimi sunmak; dışarıdan izole etmek olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Önemli olan dışarıda kimin olduğu değil, bu kapalı kapılar arkasında kimlerin yaşadığıdır. Kentin orta-üst ve üst sınıfının, kentlin iç içe geçmiş heterojen ve tehlike arz eden sosyal hayatından ve kamu hizmetlerinin aksaklığından kaçmak; daha izole, modern, çeşitli sosyal, spor ve kültürel aktiviteleri kesintisiz sunan kapalı sitelere gösterdikleri ilgi mekânsal ayrılığa ek olarak, sistemik bir sosyal ayrışmayı ve "ötekinin" üretimini kolaylaştırmaktadır. Kapalı kapılar ardında, kendisine benzeyen homojen grup ile kurduğu ilişki, duvarın diğer tarafında yaşayanları otomatik olarak öteki yapmakta ve onu bir tehlike olarak görmesine neden olmaktadır. Dışarı, tehlikeli, farklı, suç üreten ve dolayısıyla uzak durulması gereken bir çevreye dönüşür (Geniş, 2007a; 792). Dışarıdaki itici faktörler ile birleşen bu cazibe merkezlerinin çekim gücü mekânsal ayrışmayı derinleştirmekle kalmaz, kentte yaşayan gruplar arasındaki etkileşime de son verir. Çünkü bu durum "...yalnızca benzerleriyle bütünleşme değil, daha yoğun olarak kendileri gibi olmayandan ayrışma, statü farkını aleni kılma girişimi [ve] sosyal ayrışmanın mekânsal tezahürüdür." (Arslan, 2014:13)

Türkün'ün (2014) derlediği "Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul'da Kentsel Dönüşüm" isimli kitapta yer verilen mahalle çalışmaları Türkiye'de kentsel dönüşüm pratiklerinin nasıl meydana geldiğini ve bu pratiklerin kentlerde ortaya çıkardığı sosyal, ekonomik ve mekânsal sonuçları anlamada önemli veriler sunmaktadır. İstanbul'un küresel ekonomiye angaje olma çabasında sürekli bir dönüşüm ve rant baskısı altında olan; dönüşüm projeleri kapsamında inşa edilecek lüks konutların neden olduğu mekânsal ayrışma ve sınıfsal dönüşümün yaşandığı alanlar haline gelen (Şen ve Öktem-Ünsal, 2013) mahallelerin ele alındığı bu çalışmada, kentsel dönüşümün temel olarak kentsel alanların özelleştirilmesi ve toprak-mülk sahipliğinin el değiştirmesi üzerine kurulu olduğunu ve bu durumun bir tarafta mülksüzleşmeye sebep olurken diğer tarafta hızlı bir zenginleşme yarattığı aktarılır (Şen ve Türkmen, 2014). Kentsel dönüşüm projelerinin mahallelerin "mahalle olma özelliğini aşındırdığı" ve fiziksel, sınıfsal ve demografik özelliklerini de büyük oranda değiştirdiği görülmektedir (Aslan ve Kaya, 2014: 241). İyi bir yaşam için elverişli olmayan, konut kalitesinin oldukça düşük ve alt-üst yapının yetersiz olduğu alanların, yerinde dönüşüm yapılarak daha elverişli yaşam alanlarına dönüştürülmesi ve bölgede yaşayanların yerinden edilmemesi gereken dönüşüm projelerinin, beklenenin dışına çıkarak, çeşitli yıldırma ve yerinden etme stratejileriyle dönüşüm alanlarını soylulaştırma girişimleri (Türkün ve Sarioğlu, 2014) kent içinde kronikleşen bir mekânsal ve sosyal ayrışmaya neden olmaktadır.

Kentlerde görülen kümelenme ve ayrışma, kentleşme pratiklerinde de beslenir. Ayata (1989:103) kümelenmenin varlığını sürdürebilmesinin, kente yeni göç edenlerin kentte karşılaştıkları sorunlara üretebilecekleri pratik çözümlerin varlığına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Yani kente yeni göç etmiş, henüz kent ile ilişki kuramayan, entegre olmakta güçlük çekenlerin ihtiyaç duyduğu yardımlaşma ve dayanışma ağlarının varlığıdır. Kümelenmenin kente yerleşmede hakim model olmasının sebebi, kente yeni göç edenlerin, onlardan önce göç etmiş akraba ve tanıdıklarından iş ve kalacak yer bulma, kurumlarla iletişim kurabilme, kente adaptasyon gibi geniş yelpazedeki konularda yardım alabilmeleridir. Kümelenmeyi hayatta tutan başka bir sebep ise kır ve köy yaşamını hala diri tutabilme ve köy ile bağlarını koruyabilme imkanı vermesidir. Kümelenme ile oluşmuş mahalleler, kır ve köyden kalma geleneklerin yaşam alanı bulmasına, sürdürülebilmesine imkan tanıdığı ölçüde varlığını sürdürebilmektedir. Bu tip yerleşmelerde yapılan araştırmalar evliliklerin aynı çevre içinde yapılmaya devam ettiğini tespit etmiştir (Karpas, 1976). Varlığı ile fiziksel olarak kentte mekânsal bir ayrışmaya sebep olan kümelenme biçimindeki yerleşmeler, kent genelinde sosyal bir ayrışmanın da ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Kümelenme ile oluşmuş gecekondular mahallelerinde görülen “mahallelilik” nosyonu, dışarıya karşı bir temsil gücüne sahiptir. Mahallenin dışında kalanın “öteki” olarak konumlandırıldığı bu tabloda, kent ile bütünleşmemiş, kente entegre olmakta zorluk çeken ve mahalleli olarak sahip olduğu kimliği koruma eğilimindeki bu grup, bir “biz” ve “onlar” ayrımına giderek, kendisini apartmanda oturan, ekonomik durumu iyi şehirliden ayırır (Ayata, 1989; Şenyapılı, 1978). Aynı özelliklerin ve yaşam biçiminin apartman-hakim semtlerde mevcut olduğunu söylemek oldukça zordur. Apartman çevreleri içinde barındırdığı sınıfsal ve sosyo-kültürel çeşitlilik nedeniyle daha heterojen bir çevredir. Gecekondular bölgelerinde görülen yakın akrabalık/komşuluk ilişkileri arzulan bir durum değildir ve kontrollü bir biçimde gerçekleşir.

Gecekondularda görülen ilişki ağı komşuluk, hemşerilik, dayanışma, yardımlaşma gibi geniş bir yelpazeye sahip iken, apartmanda yaşamdaki ilişki ağı oldukça kısıtlıdır. Zaten süregelen bir ilişkinin devamı olarak kümelenme biçiminde oluşan gecekondular bölgeleri, kentin yabancılaşması ile var olan ilişkilerin korunmasına, bazı durumlarda artarak devam etmesine olanak sağlamaktadır. Aynı ilişki ağının apartman çevrelerinde görülmemesinin çeşitli sebepleri vardır. Apartmanda yaşamın idame ettirilmesi gecekondular bölgelerine kıyasla oldukça pahalıdır. Pazar koşulları izin vermediği için apartmanda kümelenme ile oluşan bir ilişki ağı yoktur. Bunun yerine, apartmanda yaşamayı finanse edebilecek tek tek ailelerin yerleşmesi ile oluşur. Zamana yayılabilen ve kurulduğunda da oldukça kısıtlı olan komşuluk ilişkileri tek ilişki ağıdır. Gecekondularda yoğun olan ilişki ağları belli bir noktaya kadar “hayatı” o çevre için ortak eder. Orada yaşayanlar komşularının sürdürdüğü hayata, dertlerine, sevinçlerine, yaşam biçimlerine hakimdir ve süregelen bir paylaşım vardır. Apartmanda ise yeni kurulan komşuluk ilişkisi, mahremiyet arayışına yenik düşer ve kısıtlı kalmak zorundadır. Bu durum gecekondular tipi yerlerde bir cemaatleşmeye götürürken, apartman hâkim yerlerde bireyselleşmenin önünü açar (Ayata, 1989: 125-126).

Sonuç olarak, Türkiye’de hakim kentleşme ve kentsel dönüşüm pratiklerinin mekânsal tezahürü bir yanda kapalı kapılı siteler, lüks rezidanslar, alış-veriş merkezleri, park ve bahçeler ile donatılmış mahalleler ile diğer tarafta yaşama elverişli olmayan konutların olduğu, alt ve üst yapının yetersiz, kurumsal ilgisizliğe maruz bırakılmış, sıkıştırılmış, kent hafızasında uzak durulması gerek yerler olarak işaretlenmiş mahallelerdir. Bu mekânsal ayrışma, bireylerin erişim gücüne bağlı olarak sosyal bir ayrışmaya da neden olur.

6. İYİ, KÖTÜ, ÇİRKİN: YENİ KENTLERİN YENİ YÜZLERİ

Türkiye’de kentsel nüfusun hızlı ve plansız artışı kent mekanının yapısını korumayı imkânsız kılmıştır. Özellikle son 20 yılda gerçekleşen kentsel dönüşüm ve buna bağlı olarak kent-içi nüfus hareketleri, klasik anlamda bir mahalle ve mahallelilik nosyonu bırakmamıştır. Bugün mahalleleri tanımlarken komşuluk ve dayanışma gibi kavramlar ile “bizim mahalle” gibi aidiyet oluşturan ve kimlik atayan tanımlama girişimleri kentsel alanda mümkün değildir. Bunun yerine bir mahalleyi tanımlanırken o mahallenin fiziki yapısı, konut kalitesi, park ve bahçe ile spor alanları, kira seviyeleri veya suç potansiyeli, güven(siz)liği, “uzak durulması gereken bir yer” olması gibi nitelikleri konuşulur. Bu sebeplerle ki bu araştırmada mahalleler arasından seçim yapılırken mahallenin somut nitelikleri üzerinden hareket edilmiştir. Bir mahalle tipolojisi ortaya koymak zordur. Fakat araştırma sırasında mahallelerde yapılan kısa gözlemler bile mahalleler arasındaki çok boyutlu farklılıkların somut yansımalarını görmek için yeterlidir. Bir mahallede tek bir tane zincir market, restoran, kahve evi bulunmazken, kimi mahalleler lüks restoran ve alış-veriş alanları ile çevrilidir. Benzer şekilde, çevre temizliği, yol ve kaldırımların varlığı/yokluğu ve çöp kovasının kalitesi

(açık veya kapalı olması ile geri dönüşüm konteynırlarının varlığı-yokluğu) gibi temel hizmetlerin görünürlüğü bile mahalleleri belli ölçüde ayırmak için veri sağlayabilir. Bu araştırmaya veri sağlayan farklı illerin farklı mahalleleri arasından seçim yapılırken mahallenin fiziki yapısı, kent içindeki konumu, kira fiyatları, mahallede yaşayan nüfusun sosyo-ekonomik ve eğitim durumu göz önüne alınmıştır. Fakat mahallelerin tanımlanması araştırmacıya değil, orada yaşayan ve muhtarlık yapan, mahallesini tanıyan³ muhtarlara bırakılmıştır.

Bu kısımda, bugünkü kentlerin nasıl mahallelerden oluştuğu, İzmir ve Malatya illerinin çeşitli mahallelerinde yapılan görüşmelerden elde edilen veriler doğrultusunda tartışılacaktır. Çünkü farklı mahalle yapılarının, muhtarlık kurumunu birbirinden oldukça farklı yorumladıkları, ona yeni anlamlar yükledikleri, muhtarın fonksiyonel alanını genişletip veya daralttıkları, muhtar ile vatandaş arasındaki ilişkinin niteliğini (formel veya enformel) etkiledikleri tespit edilmiştir. Ayrıca son kısımda muhtarın ve muhtarlık kurumunun mekâna bağlı olarak nasıl farklı somutlaştığını ortaya koyarken şimdi yapacağımız mahalle gruplandırması oldukça gereklidir. Buradan hareketle muhtarlar ile yapılan derinlemesine görüşmeler ve mahallelerde yapılan gözlemler sonucunda elde edilen veriler, bu araştırma kapsamında mahalleleri üç farklı grupta değerlendirebileceğimizi göstermektedir.

İlk grupta yer alan mahalleler altyapı sorunları olmayan, içinde yaşayan nüfusun sosyo-ekonomik olarak kent ortalamasının üzerinde olduğu; yüksek katlı lüks apartmanların bulunduğu, alışveriş merkezleri ve spor kompleksleri olan, kiraların yüksek olduğu ve muhtarlıkların birer “yardım merkezine”⁴ dönüşmediği mahallelerdir. Bu grupta yer alan mahallelerin muhtarları, mahallenin niteliğine ilişkin bilgi verdiklerinde mahallelinin ekonomik geliri ile eğitim seviyesi ve genel hatları ile iş gücünün sektörel dağılımından bahsetmektedir. İzmir’in sahil hattı üzerinde yer alan mahallelerinden bazılarında yapılan görüşmelerde muhtarlar mahallelerini tanımlarken şu ifadeleri kullanmışlardır:

Benim mahalle levanten mahalle. Eğitim ve gelir düzeyi yüksek bir mahalle. Memur kesimi, ağır sanayi veya üretime yönelik bir nüfus yok (Cem, İzmir, Karşıyaka).

Burası farklı bir mahalle. Karşıyaka’nın son kurulan mahallelerinden bir tanesi. Eğitim seviyesi yüksek, gelir seviyesi yüksek.... Burası 1995’te oturma açıldı. O tarihte Ankara’dan emekli olan Türkiye’nin çeşitli yerlerinden emekli olan bazı bürokratlar veya devlet memurları falan [buraya geldi]. Çünkü o anda Türkiye’de yapılmış en yeni binalar buradaydı. (Galip, İzmir, Karşıyaka).

%60’ı emekli burasının. Her yöreden, bölgeden mahalle sakini var. Yaşanılacak bir mahalle. 14 park var, otopark sorunu yok. Mahalle spor kompleksi olan bir mahalle. Sosyo-ekonomik durumu iyi. Birçok okul var. (Remzi, İzmir, Karşıyaka).

Yukarıda betimlenen bu mahalleler, Türkiye’de son 20 yılda gerçekleşen kentsel dönüşüme ciddi derecede maruz kalmamış, yer yer eklemelerin, rezidansların, sosyal tesis ve spor alanlarının ve alışveriş merkezlerinin yapıldığı mahallelerdir. Kentsel dönüşüm vasıtasıyla mekânda kökten bir değişim yapılmayan “oturmuş” ve geleneksel olarak kentte sosyo-ekonomik ve eğitim düzeyi olarak orta-üst ve üst sınıfın ikamet ettiği alanlardır. Diğer taraftan, kentsel dönüşümün kimliğini tamamen değiştirdiği mahallelerde araştırma sahası içinde vardır. Bu “yeniden yaratan” kentsel dönüşüm, kent içinde önemli bir nüfus kaymasına sebep olarak, zaten fiziksel olarak yenilenen mekânın, sosyo-mekansal kimliğini de yeniden oluşturur. Kapsamlı bir kentsel dönüşüm geçiren Malatya ilindeki bir mahallenin muhtarı, mahallenin niteliğini --söylerken gururlanarak-- şu şekilde ifade etmiştir:

Bir modernizasyon oldu. 10 yıllık bir dönüşüm geçirdi. Ekonomik olarak en iyi mahalle diyebilirim. Malatya’nın en üst seviyesi diyebiliriz. Yeni bir mahalle olduğu için ilk tercih edilen mahallelerden biri burası. Malatya’nın sosyete mahallesi [Vurgu yazara ait]. (Kadir, Malatya, Yeşilyurt)

³ Muhtarın mahallesini ne ölçüde tanıdığı mahalleye bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Kimi muhtarlar mahallede yaşayan herkesi tanıdığını ifade ederken, kimisi bunun mümkün olmadığını söylemektedir. Fakat istisnasız bütün muhtarların mahallesini tanımlarken zorluk çekmediği kaydedilmiştir.

⁴ Araştırma kapsamı içinde olan belli nitelikteki mahallelerde muhtarlıkların birer yardım kuruluşu gibi çalıştığı, yüzlerce hanenin muhtarlıklarda sosyal yardım dosyalarının bulunduğu tespit edilmiştir. Muhtarlıkların birer “sosyal yardım” merkezi gibi çalıştığı mahalleler genellikle orta-alt ve alt sınıfın ikamet ettiği; düzenli gelire sahip nüfusun düşük olduğu, yatay yapılaşmanın hakim olduğu; konut kalitesinin oldukça düşük olduğu yerlerdir. Bunun yanında bu mahallelerde muhtar-vatandaş ilişkisi oldukça enformel ve yoğundur. Muhtar mahalleye karışmıştır ve komşulaşmıştır.

Başka bir muhtar, mahallesinde ikamet eden nüfusun yoğunluklu olarak ekonomik açıdan “iyi” durumda olduğunu, kendisine ve kıyas yaptığı başka bir mahalledeki muhtara yapılan *yardım başvuruları* üzerinden ifade etmektedir:

*Malatya'nın yerlisi buradaydı. ....'a [daha iyi durumdaki başka bir mahalle] gitti bir kısmı. Gelir düzeyi yüksek, geneli üniversite mezunu. **Zengin mahalle olduğu için sosyal yardım tek tük geliyor.** Mesela, ... ve .... [Muhtarlarının varoş mahalle diye nitelendirdikleri başka iki mahalleye atıf yapıyor] gibi yerlerde 500 hane vardır yardım isteyen. Buranın iyi tarafı biz de böyle bir durum yok. [Vurgu yazara ait] **(Biol, Malatya, Yeşilyurt)***

Kentsel dönüşüm sadece gerçekleştiği alanı sosyal ve fiziksel olarak değiştirmekle kalmaz. Çekim merkezi haline gelen bu yeni alan, kent içindeki çeşitli yerlerden sosyo-ekonomik durumu iyi olan nüfusu süzerek içine alır. Böylelikle kent içinde, kentsel dönüşümden kaynaklı olarak, mahalleler arasındaki nitelik makası daha çok açılmaktadır. Kentsel dönüşümün kentsel ayrışmayı nasıl beslediğini, mahallenin sosyolojik ve sosyo-kültürel yapısı üzerinde nasıl bir etki bıraktığını, dönüşümden kaynaklı olarak nüfus kaybeden bir mahallenin muhtarı şöyle aktarmaktadır:

*Herkesi çok iyi tanırım. Bizim mahalle eskiden Malatya'nın en seçkin mahallelerinden biriydi. Lakin durumu iyi olanların ...[Kentsel dönüşüm] bölgesine taşınmasıyla, yerlerine devlet memurları, sonra şehre yeni yeni taşınan insanların mahallesini olmaya başladı. **Yani durumu iyi olan, imkanı elveren gittikçe, yerlerine durumu daha kötü olanlar gelmeye başladı. Mükemmel bir sınıf geçişi var.** Bizim zorlandığımız konuda bu biraz. **Müstakil evlerden (gecekondu) apartmanlara taşıyorlar, sosyo-kültürel yapıları çok farklı.** Şehir yaşamına uygunluk konusunda sıkıntı çekiyorlar. Komşuluk ilişkilerinde sorun çıkıyor. Kapı önünde 10 çift ayakkabı bırakmak gibi. Ortak kullanımları bilmiyorlar. Adaptasyon sorunları yaşıyorlar. Ama daha gelişmiş yerlere göre iyi yanı şu ki bir aidiyet bağı var. Komşuluk ilişkileri daha iyi. Daha önceden bu mahallenin çoğu üniversite mezunuydu, şimdi ortalama lise. [Vurgu yazara ait] **(Abdullah, Malatya, Battalgazi)***

Kentsel dönüşüm kapsamında çehresi 10 yıl gibi kısa bir sürede tamamen değişen ve kentin yerleşke olarak çekim alanlarından birine dönüşen başka bir mahallede, dönüşümden öncesinde ve sonrasında muhtar olduğu için, değişime yakından şahit olan bir muhtar mahallesini şöyle betimlemektedir:

*Eski ...[mahalle] geneli bağ bahçe ile uğraşan, asgari ücretli çalışanların yoğun olduğu bir mahalleydi. **Ama şimdi kültürel anlamda elit bir yere dönüştü.** Belediye başkanları, emniyet müdürleri, vali yardımcılarını, iş insanların oturduğu bir mahalleye dönüştü. **Eski ...[mahalle] ile yeni ...[mahalle] arasında çok önemli fark var. İmar ile mahalle başka bir yere dönüştü.** Daha rahat yardım ulaştırabiliyoruz bu sayede. Ekonomik durumu insanlar çoğaldı burada. [Vurgu yazara ait] **(Hamit, Malatya, Yeşilyurt)***

Muhtarları tarafından bu şekilde tanımlanan ve içinde yaşanılması “arzulanan” bu sosyo-mekanlar ilk grup mahallelerini oluşturmaktadır. Muhtarlarının benzer eylem repertuvarlarına ve meşguliyetlere sahip olmaları mahalle grubu içinde bir örtüşme göstermektedir. İleriki bölümlerde daha ayrıntılı işlenecek olan “farklı nitelikteki mahallelerin muhtarlıkları nasıl farklı yorumladıkları” sorusu, bu ayrımın analitik önemini gösterecektir.

İkinci grupta yer alan mahalleler, muhtarlarının mesailerinin çoğunu *sosyal yardım bulmak* için harcadığı; mahalledeki işsizlik, fakirlik, yetersiz eğitim ve uyuşturucu madde kullanımından şikâyet ettiği; mahallesini “unutulmuş” olarak nitelediği; konut kalitesinin oldukça düşük, altyapı sorunları tamamen çözülmemiş, apartman tipi konuttan ziyade yatay mimarinin hâkim olduğu; fakat muhtarlarının bir nebze de olsa dayanışma ve mahallelilik nosyonunun yaşatıldığını ifade ettiği yerlerdir. İzmir'in, şehrin üst nitelikteki yaşam alanlarına kuşbakışı oldukça yakın fakat nitelik olarak arada uzun mesafeler olan, dışarıdan göç sonucu kümelenme biçiminde oluşmuş mahallelerin muhtarları şunları ifade etmiştir:

*Bizim burası eskiden köy olan, sonradan dışarıdan gelen insanlarla -gerek Anadolu'dan gerek yurtdışından- yani göçmen dediğimiz muhacir dediğimiz insanların gelmesi ile oluşmuş bir toplum. Bir de buradaki insanların **yüzde 80'i eğitim ve maddi yönden zayıf insanlardır.** Buradaki vatandaşımızın yüzde 80'i ilkokul ortaokul mezundur. Belki hiç tahsilli değildir. **Anadolu'nun köylerinden, dışarıdan gelmiş.** Bunların*

devletle olan bağı çok sıkı değildir. Vergi öder, askerliğini yapar ama karakola, belediyeye gitmeye çekinir. Oraya gitsem acaba muhtarım bir tanıdık var mı diye sorar. **Elektrik yanmaz, su akmaz, otobüs gelmez, asfalt bozulmuştur, işte kedi köpek vardır rahatsız eden, komşular kavga eder, hatta evde karı-koca kavga eder bize gelirler.** [Vurgu yazara ait] (**Asım, İzmir, Karşıyaka**)

Aynı mahallenin muhtarı çevresi ile kendi mahallesi arasında kıyas yaparken, kentsel ayrışmanın ne kadar derin olduğunu da gözler önüne sermektedir:

... [Kendi mahallesi] ve civarı Hindistan gibi çok zengin de var çok fakir de var. Kirası 4 bin lira olan [2021 yılı için] çok lüks siteler var. Bir de hala çadırda ve barakada yaşayan insanlar var. (**Asım, İzmir, Karşıyaka**)

Bahsi geçen mahalleye komşu mahallelerden birinin muhtarı mahallesini şöyle tanımlıyor:

Varoş diye geçiyor burası ama İzmir'in ilk kurulan mahallelerinden. Yüzyıllara varıyor burası. Burası dağın başıymış. **Burası geri kaldı. Hep sahil kısmı rant hep orda.** Bizim mahallemize uyuşturucu bağımlısı çoktur. Torbacı denen madde bağımlısı. Geldiğimde parklara kimse çıkamıyordu. Kimse caddede yürüyemiyordu. Akşam sekizden sonra kimse buraya gelip buradan geçemiyordu. Eğitim durumu orta. Mesela adam Muş'tan, Diyarbakır'dan, Van'dan gelmiş. En çok karşılaştığım burada, doğu ve güneydoğu kökenli insanlar. Adam hiç köyden çıkmamış. Okuma yazma zayıf. Genci de yaşlısı da aynı. **Türkçe okuma yazma fazla bilmedikleri için [çeşitli] iş kollarında yer bulamıyorlar. İnşaatlarda [çalışıyorlar]. Yardım istiyor, kömür istiyor.** [vurgu yazara ait] (**Özcan, İzmir, Karşıyaka**)

Görüşme yapılan mahallelerden birinin sınırları içine geçildiğinde, insana görünmeyen bir kapıdan geçildiği hissi⁵ veren “ani” ve derin ayrışmayı gözden kaçırmak mümkün değildir. Muhtarlığı bulmak için mahallede yürürken yapılan gözlem, kentsel alanlar arasındaki uçurumun ne kadar derin olduğunu daha ilk dakikada göstermektedir. Bu mahallede sınıfsal bir ayrışmaya ek olarak, etnik bir farklılığın da bulunması, ayrışmayı daha da derinleştirmiştir. Mahallenin 46 yıllık muhtarı mahalleyi şu şekilde anlatmaktadır:

Burada gerçekten gariban kişiler var. **Zaten mahalledeki en büyük sorun işsizlik. Çalışan yok. Millet çok zor durumda. İşsizlik burada çok kötü. Buna bir çare. Ara sıra okula, hastaneye adam alıyorlar ama geçici. 6-7 ay çalışıyor. Bir ailede 6-7 kişi var nasıl geçinecekler. ...buradaki alt yapı sorunu çözülmüş değil. Burada iki-üç günde, bir haftada bir milletin tuvaleti tıkanıyor, pislik gitmiyor. Onun için, ayağını vursalar muhtara koşuyorlar. Başka nereye gidecekler zaten. Kentsel dönüşüm gelse güzel olacak. Kenar mahalle olduğu için, en büyük sorunumuz da eğitimsizlik olduğu için bu mahalle muhtarsız olmaz. Mesela, en büyük derdimiz eğitimsizlik, altyapı sorunu, milletin refahı hayatı yok. Burada gönübirlik yaşıyor insanlar. Allahtan insanlar burada birbirlerini çok tanıyor, mesela komşusu aç kaldıysa yemeğin yarısını ona veriyor. Aç bırakmıyor yani. Yardımlaşma çok var kendi arasında. O gibi şeyleri çok güzel [ama] işsizlik ve uyuşturucu çok büyük problem bizde. İzmir'in göbeğinde تنها bir yerde kaldık. Sıkıştırdılar bizi. [bazı iş merkezlerinin taşınması sonucu] artık burası tamamen köhne bir yer oldu. Köy gibi oldu.** [Vurgu yazara ait] (**Arif, Konak, İzmir**)

Muhtarın ifade ettiği gibi, en büyük sorunun işsizlik ve yetersiz eğitim olduğu; lokasyon olarak değil ama nitelik bakımından “kenar” olarak nitelenen bu mahallede, insanların düzenli bir gelire sahip olmayışı ve bunun neden olduğu “günü birlik” yaşam pratiği, uyuşturucu madde kullanımı ve suç oranlarının yüksek olmasına neden olmaktadır. Muhtara göre meşgul olacağı bir işi olmadığı için eninde sonunda 13-14 yaşında çocukların bile uyuşturucu madde bağımlısı olabildikleri görülmektedir. Bu gibi yerlerde sosyal yardıma olan yüksek talep muhtarlığın niteliğini de önemli ölçüde etkilemektedir.

5 Araştırmacıda bu duyguya sebep olan bazı gözlemler vardır. Bahsi geçen mahalle İzmir'de bulunan ve mahalle muhtarının beyanına göre nüfusunun yüzde yüzünün Roman olduğu bir mahalledir. Bu homojenlik, dışardan mahalleye gelen bir yabancı olarak araştırmacının daha ilk dakikalarda mahallelinin merakına konu olmasına sebep olmuştur. Henüz mahalleye adım atmışken gelen “Sen sivil (polis) misin?” sorusunun neden sorulduğunu anlamak için muhtara başvurduğumda verdiği cevap şu şekildeydi; “Bu mahallede herkes birbirini tanır. Yabancıyı kabul etmez bu mahalle. Dışardan birini getirsen üç gün yaşayamaz burada”. Buna ek olarak, mahalle ile onu çevreleyen bölge arasındaki fiziksel farklılığın boyutu, “birbirine bu kadar yakınken birbirinden nasıl bu kadar uzak/farklı olabilir?” sorusunu akla getirmektedir. Gerçekten de mahalle kaliteli bir yaşama imkan sağlamanın çok ötesindedir. Kurumsal ve sermayenin ilgisizliğine maruz kalmış bu mahallede, muhtarın araştırmacıya “tuvalet” olarak adres gösterdiği yer, yarısı yıkılmış harabe bir evdi. İleriki kısımlarda ayrıntılı olarak aktarılan muhtar beyanlarından mahallenin nasıl bir niteliğe haiz olduğu anlaşılmaktadır.

İzmir'in eski kent merkezlerinden biri olan bir mahallenin muhtarı⁶ da mahallesinin konumu, fiziki yapısı ve sosyo-ekonomik durumu ile ilgili bilgiler verirken, "mahallenin niteliği ve muhtarlığın somutlaşma biçimi" arasındaki ilişkinin ip uçlarını vermektedir:

Şehrin merkezinde ama kenarda kalmış diyebilirim. Konağın kalbi burası. Hastaneler buradan gitti. Ekonomileri zayıf, sosyal hayatları zayıf, hepsi zayıf annem. Küçük bir mahalle. Köy değil ama köy gibi bir yer. Yaşlılarımız, hastalarımız var. Mahalle yapısı olarak eski tip, kibrit kutusu gibi sefer taşı gibi üst üste evler. Ekonomileri çok zayıf. Evlatlarını yetiştirmek istiyorlar eğitim olarak ama imkanları yetmiyor. Ayakta kalmaya çalışan insanlar. Zaten muhtarlıkta bana cazip gelende onlara dokunabilmek. Özetle mahalle ekonomik ve eğitim seviyesi açısından çok yüksek değil, kol gücüne dayalı bir işgücü var mahallede. İş yok. Gençlerimiz işsiz. Ve aş istiyorlar. Hele şu pandemi girdiğinden beri perişanız. Saldırıyorum. Nerden erzak alacağım, nerden yardım bulabilirim diye. İhtiyaçları var çünkü. Garson ve gece bekçisi olarak çalışanlar vardı. Ayakçılar, kahvede çalışıyorlar. Hepsi kapandı. Restoranlarda, pidecilerde, kafelerde çalışan insanlar. Akşam-sabah erzak istiyorlar [vurgu yazara ait] (Zeynep, Konak, İzmir)

Bazı mahalle muhtarları mahallelerinde bulunan mülteci sayısının fazlalığını ucuz kiraya bağlamaktadır. Yapılaşmanın yatay olduğu bu mahallelerde kira fiyatlarının düşüklüğü, kente yeni göç eden ekonomik olarak kırılğan grupların ilk uğrak yeridir. Muhtarlardan bazılarının "geçiş mahallesi" olarak niteledikleri bu yerler, ekonomik olarak biraz güçlenenlerin başka yerlere taşınması ile yoksulluğu, yerine gelen yeni kişilere devrettiği sosyo-mekanlardır. Işık ve Pınarcıoğlu'nun (2012) "nöbetleşe yoksulluk" olarak adlandırdığı bu nüfus hareketini bu kategori içine aldığımız mahallelerin muhtarlarının geneli ifade etmiştir. İlk kategoride bulunan, "yaşanılması arzulanmış" mahallelerin tam aksine, bu gruptaki mahalleler "ilk fırsatta terkedilmesi" gereken yerlerdir.

Ucuz kiraya ek olarak, yatay yapılaşmanın açtığı özel alan apartman tipi yerleşmelerin aksine sakinlerine daha geniş alan açar. Bu yaşam alanlarının sunduğu "kalabalık ikamet imkânı" bu yerlerin mülteciler ve dışarıdan yeni gelenler için tercih edilme olasılığını arttırmaktadır. Bu tip mahallelerin muhtarları konuya ilişkin olarak şunları ifade etmiştir:

Niye gelmesin buraya, burası fakir yer, ucuz. Kira 500 lira. 10-15 kişi bir evde kalıyor. Gitse Hatay'a, Şirinyer'e⁷ zaten ev vermezler kalabalık diye. Parası olan böyle yerlerden kaçıyor. Parasına göre. Bir de burada biz birbirimize yardım ediyoruz [diye geliyorlar]. [vurgu yazara ait] (Semra, Gürçeşme, Konak, İzmir)

Çoktu (Suriye uyruklu). Burası geçiş bölgesiydi. İlk önce buraya geldiler. Buradan dağıldılar. Suriye'den göç eden ilk önce varoşa geliyor, sonra nerelerde akrabası varsa oralara gidiyor. Kendi yoğun bölgeye gidiyor. 400-600 arasında en iyisi [kira bedeli]. Kenar mahalle olduğu için pahalı değil. O yüzden Suriyeli buraya geliyor. [vurgu yazara ait] (Yavuz, Gürçeşme, Konak, İzmir)

2 bine yakın Suriyeli var mahallede. Ekonomik durumu zayıf bir mahalle. Buca'nın en yoksul mahallelerinden biriyiz. Bazılarının akrabaları var burada...Bir de fakir insanlar oldukları için, gidip şehir merkezinde, Karşıyaka'da oturmaz. Kiralarımız ucuz olduğundan dolayı buraları tercih ettiler. [vurgu yazara ait] (İbrahim, Buca, İzmir)

Bu gibi yerlerin kentler için birer tampon bölge/ilk yaşam alanı⁸ olduğunu, imkanlar el verdiğinde mekânın başka gruplara devredildiğini muhtarlar şöyle ifade etmektedir:

Ekonomik olarak fakir. Eğitim durumu da çok düşük. Kenar mahalle, göç edenler oluyor buraya. Okuyan zaten gidiyor buradan. Bingöl, Muş, Van'dan gelenler çok. [vurgu yazara ait] (Hasan, Yeşilyurt, Malatya)

⁶ Aynı zamanda Türkiye Muhtarlar Federasyonunda yönetici ve Türkiye genelinde muhtarlar ile toplantılar düzenleyen; muhtarlık mesleğine ve mahallesine oldukça hakim 25 yıllık bir muhtar.

⁷ Hatay ve Şirinyer semtleri muhtarın mahallesine kıyasla daha "iyi durumda" olan mahallelerin bulunduğu semtlerdir.

⁸ Bu durum kente yeni gelen herkesi kapsamamaktadır. Kent içinde başka bir yerdeki barınma masrafını karşılayamayacak olanlar için geçerli bir durumdur.

[Mahallelinin] %70'inin ekonomik durumu düşük. Eğitim durumu da çok iyi değil. Bu mahallenin insanları fakir. Suriyeli var 7-8 kapı. İlk zamanlar daha çoktu. Madde kullanımı da var. Bir senedir operasyonlardan dolayı düştü. Kenar mahallelerden geliyor, burası bağ bahçe olduğu için. Malatya'nın ilk mahallesi. **Durumu iyi olanlar başka yere taşındı. Dışarıdan durumu kötü olanlar geldi** [vurgu yazara ait] **(Veli, Yeşilyurt, Malatya)**

Son grupta yer alan mahalleler birinci ve ikinci grup arasında kalan yerlerdir. Bu mahallelerin ekonomik ve eğitim seviyesi muhtarları tarafından "orta halli", "orta direk" olarak ifade edilmektedir. İşgücünün sektörel olarak daha çeşitli olduğu; zengin, fakir ve orta hallinin aynı anda ikamet edebildiği; eğitim ortalamasının üniversite, ilkokul ve ikisi arasındaki dereceler tarafından dengeli olarak belirlendiği yerlerdir. Bu gibi yerler kısmi olarak kentsel dönüşüm yaşamış alanlar ile kentin cazibe merkezlerine yakın yerler olabilmektedir. Muhtarların mahallenin "durumunu" belirlerken diğer kategoriler ile kıyas yaptıkları kaydedilmiştir:

Benim burası daha iyi. [ikinci grupta yer alan iki mahalleye referans veriyor] gibi yerler ile mukayese edilemez. Burada memur, işçi takımı var ama. Durumu iyi olanlarda var. Ama bir Alsancak, Karşıyaka değil. [vurgu yazara ait] **(Kadir, Konak, İzmir)**

Birinci kategoride bahsedilen bazı mahallelerin muhtarları, mahallenin ekonomik ve eğitim seviyesinin iyi olduğunu söylerken, aldıkları yardım başvurularına referans vermişlerdi. Benzer şekilde üçüncü gruptaki mahallelerin muhtarlarından bazıları da yardım başvurularının azlığını işaret ederek mahallelerinin ortalama olduğunu ifade etmiştir:

Ekonomik durumları orta halli. Mesela Ramazandayız daha 5 kişi bile yardım talebinde bulunmadı. Bazı muhtarlara çok gidiyor. Herkesin evi var, kiracı çok az. En fazla 10 kişi ihtiyaç sahibi var. [vurgu yazara ait] **(Fatih, Buca, İzmir)**

Diğer bazı muhtarlar kısmi kentsel dönüşüm etkisiyle mahallenin kent içindeki statüsünün yükseldiğini ifade etmişlerdir. Bu mahallelerde dönüşüm kısmi olduğu için nüfusunun bir kısmı ekonomik ve eğitim seviyesi açısından yükselirken, diğer kısmı dönüşümden etkilenmediği için mahalle her gruptan vatandaşın bulunduğu bir sosyal mekâna dönüşmüştür. Muhtarlar bu tip mahalleler için şunları söylemişlerdir:

Orta sekme bir mahalle. Ne çok düşük ne çok yüksek. Hala müstakil yapılar var. Kentsel dönüşüme giren yerlerimiz var. Orta düzey. Bizim mahallenin imar durumu ile alakalı. Bazı lüks rezidans siteler var. Zenginler oturuyor. Popüler bir yer. Her kesimden, gelir durumu olarak, insan var. Alt, üst, orta durumlu insanlar. Bir taraftan alıp diğer tarafa veriyoruz. Hem zengini hem fakiri olan bir mahalle. [Vurgu yazara ait] **(Osman, Yeşilyurt, Malatya)**

Başka bir mahallenin muhtarı, kentsel dönüşümün mahallesindeki nitelikli nüfusu çekip almadan önce üst seviye bir mahalle olduğunu, ancak giden nüfusun yerine yeni gelenin mahalleye ortalama bir nitelik kazandırdığını söyledikten sonra mahallesi ile ilgili şu tanımlamayı yapmıştır:

Genellikle orta sınıf, orta direk bir mahalle. Dolayısıyla sosyal ve ekonomik açıdan kıt kanaat geçinen insanların çoğunluk olduğu bir mahalle haline geldi. Kenar mahalle diye ayırım yapıyoruz ya bazen, aslında oraların yaşam standardı bizimkinden daha yüksek. Çünkü insanlar orası ihtiyaç sahibi diye yardımı oraya götürüyor. Burada fakirin kapısı sık çalınmıyor. [Vurgu yazara ait] **(Abdullah, Battalgazi, Malatya)**

7. MAHALLE NİTELİĞİNE BAĞLI OLARAK DEĞİŞKENLİK GÖSTEREN MUHTAR-VATANDAŞ İLİŞKİSİ

Bu kısımda aynı kurumsal yapıya ve yasal düzenlemeye tabi olan mahalle muhtarlığının/muhtarının içinde bulunduğu sosyo-mekanın niteliğine bağlı olarak "nasıl" ve "neden" farklı şekillerde somutlaştığı; deneyimlerinin neden mekan ve bağlam bağımlı olduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Saha araştırması benzer özellikteki yerelliklerin benzer somutlaşmalar ürettiğini fakat farklı sosyo-mekanların birbiriyle oldukça farklı, bazen zıtlaşan deneyimler ortaya çıkardığını ortaya koymuştur. Bu kısımda ilk olarak muhtarların bir sosyo-mekan olan mahalleye bağlı olarak farklılaşan deneyimlerine daha sonra muhtar-vatandaş ilişkisinin değişken dokusuna yer verilecektir.

İkinci kategori içinde değerlendirilen mahallelerin muhtarlarının yasal/formel yükümlülüklerine ek olarak kendilerine çok geniş bir enformel alan açtıkları görülmüştür. Bu enformel alanın üretiminin yerelin kurumları dönüştürücü etkisinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Putnam (1994) yaklaşık 20 yıla yayılan geniş ölçekteki araştırmasında, İtalya’da kurumların demokratik performansı ile vatandaş-kurum ilişkilerinin dokusunda ülkenin güneyi ile kuzeyi arasında oldukça büyük farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Güney, tarihsel olarak var olan patron-yanaşma ilişkilerini devralıp, bu ilişkileri canlı tutmuştur. Kurum-vatandaş ilişkileri daha enformel bir dokuya sahiptir. Diğer taraftan kuzey bölgesi yaşanan göçler ve sanayileşme ile bir dönüşüm yaşamış ve daha modern bir toplum oluşmuştur. Güneyde kurulan ilişkilerin daha dikey, patron-yanaşma dokusuna sahip ve kişilerin yöneticilerle daha yoğun ve çıkar üzerine bir ilişki kurduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan kuzeyde ilişkilerin daha yatay olduğu, vatandaşlık bilincinin yerleşik, kolektif eylemin ve karşılıklı güven ilişkilerinin yaygın ve sivil toplumun daha güçlü olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle ülkenin kuzeyinde kurum-vatandaş ilişkileri daha formel bir alana sıkışmışken, güneyinde bu ilişkiler enformel bir alana taşmıştır. Bu yüzden kuzeyde kurumların demokratik performansı, güneydekilere oranla oldukça yüksektir. Kuruluşunda özdeş olan bölgesel hükümetlerin zaman içinde gösterdiği farklılığın vatandaşlık kültürüne sahip olup olmamaktan, ilişkilerin yatay-dikey kurulması durumundan, sosyal sermaye ve sivil toplum faaliyetlerinin varlığından/yokluğundan kaynaklandığı ortaya çıkmıştır. Bu araştırmada mahalleler arasında muhtarın somutlaşma biçiminde görülen bu farklılaşmanın benzer nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığı görülmüştür.

Türkiye’de hakim kentleşme ve kentsel dönüşüm pratiklerine bağlı olarak şekillenen yerleşim biçimleri, sınıfsal olarak homojen grupların aynı mahallelerde kümelenmesine neden olmuştur. Bu kümelenme, muhtarın ve muhtarlık kurumunun o yerelin yapısal özelliklerine bağlı olarak farklı biçimlerde somutlaşmasına sebep oluşturur. Özellikle birinci ve ikinci kategori mahalleler arasında görülen karşıtlık yerelin yapısının kurum ve kişilerin şekillenmesinde ne ölçüde etkin olduğunu anlamakta oldukça net veri sağlamaktadır. Bu kategoriler arasında görülen karşıtlığın, hala varlığını sürdüren 1)kientalizm ve patronaj ilişkileri ile vatandaş olamayan kentli yoksulun varlığına, 2) kurumların mahallenin niteliğine bağlı olarak sergiledikleri ikircikli tutuma, 3) muhtarın mahallede komşulaşması/akrabalaşmasına, 4) bazı mahallelerde muhtarların, ihtiyaç kalmadığı için “muhtarlığın kaldırılması” gerektiğini ifade ederken, bazı mahallelerde muhtarların, muhtarın yokluğunda mahallelinin “öksüz” kalacağını ve mahallenin kaosa sürükleneceğini ifade etmelerine, 5) mahalledeki suç oranının, uyuşturucu kullanımının ve mahallenin bir geçiş mahallesi olmasının doğurduğu farklılıklara bağlandığı ortaya çıkmıştır.

Mahallelinin vatandaşlık bilincine sahip olduğu ve olmadığı mahallelerde muhtar ve vatandaş arasındaki ilişkide dikotomi görünür hale gelmiştir. Sınıfsal olarak üstte olan mahallelerde, vatandaşlık bilinci ve sosyo-ekonomik ve eğitim durumundaki gelişmişlik, vatandaşın muhtar ile olan ilişkisini formel alana sıkıştırmaktadır. Muhtar, vatandaş tarafından hesap sorulabilir, “ezilebilir” ve iş saatinde yerinde olması gereken bir figürdür. Bu tip mahallelerde muhtarlar diğer mahallerin muhtarlarına göre işlerinin daha zor olduğunu söylerler. Bu zorluğun temel kaynağı vatandaşın şikâyet mekanizmasını çalıştırması, muhtarın mesai saatinde muhtarlıkta bulunmaya zorlanması ve muhtarın aldığı tebligatlar⁹ yüzünden tebliğ edilenin [neden tebligatı kabul ettiğine dair] hesap sormasıdır. Diğer taraftan, tebligat dağıtımının iş yükünün çok küçük bir parçasını oluşturduğu yerlerde muhtarlar, asıl işi kendilerinin yaptığını, sosyoekonomik olarak iyi mahalle muhtarlarının bir iş yapmadığını söylerler. Çünkü onlara göre, enformel alan içinde icra ettikleri işler ve vatandaş ile kurdukları ilişkilerin yoğunluğu, onları kolaylıkla diğerlerinden farklı bir konuma yerleştirir. Çünkü mahalleli kurumlar ile ilişki kurabilecek seviyeye sahip değildir. Kentte yaşamın ve kurumlarla ilişki kurmanın bilgisine ve tecrübesine sahip olmayan vatandaş, bu işe muhtarı koştuktan, onu vekil kılmaktan ve aracı yapmaktan memnundur. Bir vatandaşlık bilinci yerleşik değildir. Bu durum muhtar üzerinde yüksek hacimli bir enformel iş yükü oluşturur.

Muhtarlara meslektaşları ile kendi iş yoğunlukları arasında uyum olup olmadığı sorulduğunda, ikinci grup mahalle muhtarları “yardım bulma” ve “mahallelinin kurumlarla ilişki kuramamasından” kaynaklı iş yüklerinin kendilerini birinci gruptan ayırdığını söylerken, birinci grup mahalle muhtarları “tebligat” yoğunluğunu işaret etmiştir. Muhtar’ın “*Kültürü oturmuş, muhtardan ne istediğini bilen, yardımı nereden alacağını bilen insanlar yaşıyor.*” diyerek adres gösterdiği komşu mahalle, coğrafi olarak oldukça yakın olmasına rağmen sınıfsal olarak ayrılmaktadır. Kendi iş yükünün neden diğer mahalle muhtarınınkinden daha fazla olduğunu açıklarken, komşu mahallede yaşayanların kurumlarla etkileşimin bilgisine sahip olduğunu söyler. İkinci grup mahalle muhtarları

9 PTT tarafından kişilere gönderilen tebligatlar, eğer kişi adres yerinde ulaşılamazsa adresin bağlı bulunduğu muhtarlığa bırakılır.

iş yüklerindeki yoğunluğun vatandaşın “neyi-nasıl” yapacağını bilmemesinden kaynaklandığını oldukça sık aktarmaktadırlar. Mahallesini kenar mahalle olarak tanımlayan Malatya’dan bir muhtarın merkez¹⁰ muhtarları olarak tanımladığı birinci grup mahalle muhtarları ile deneyimlerinin neden ayrıştığını açıklarken verdiği çok boyutlu cevap, iş yükünün farklılaşmasının önemli nedenlerinden biri olarak yine “bilinçli” olup olmama durumunu göstermektedir:

“...merkez ile arasında fark var. Nasıl? Bizim burada toplum fazla bilinçli değil. Evinde elektrik kesilse muhtarı arar, 186’yı arayamaz bilmediği için. Ama merkezdeki vatandaş bunu bilir. Maalesef mahallenin ekonomik ve eğitim durumu buna sebep oluyor. Merkezdeki bilinçli. Burada her şey muhtara sorulur. 5 parmağın 5’i bir olmaz. Gece kaç olursa olsun burada beni kolaylıkla arayabilirler. Ama diğer arkadaşlar tepki gösterebilir. Merkezde olanlar”. [Vurgu yazara ait] (Hasan)

Muhtar, iş yükündeki yoğunluğu ve neden kendi mahallesinin diğerlerinden ayrıştığını mahallede yaşayanların vatandaşlık bilincine bağlamaktadır. Bu bilincin oluşmamasının sebebini de ekonomik ve eğitim durumunda bulur. Muhtar enformel alanının yarattığı iş yükü yoğunluğunu “gece kaç olursa olsun” müsaitliği ile beslemeye devam etmektedir. Fakat bu durumun merkezde olanlar için sürdürülebilir olamayacağını da altını çizer. Bunun nedeni muhtarın mahallede nasıl bir figür olduğu, nasıl konumlandığı ve mahalleli ile olan ilişkisinin mahalleye bağlı olarak değişmesidir. Muhtar bazı mahallelerde akrabalашırken, diğerlerinde formel alanının dışına çıkmaz ve ulaşılama hakkını kullanır.

Saha araştırması muhtarlık deneyiminin farklılaşmasında daha az görünür olan vatandaş olabilmek/olamama olgusunun rolünün açığa çıkmasını sağlamıştır. Sahanın çok katmanlı/boyutlu yapısı, gündelik muhtar pratiğinin alt ve orta-alt mahallelerde sosyal yardım ve iş bulma, kurumlar ile vatandaş arasında ilişki tesis etme, bilirkişilik yapma¹¹ ile orta-üst ve üst mahallelerde tebligat işleri ve diğer resmi işler arasında salındığını göstermektedir. Vatandaşın kurumlar ile ilişki kuramamasının nedeni yetersiz eğitim ve ekonomik dezavantaj olarak gösterilmektedir. Fakat, kurumlarla ilişkinin bilgisine sahip olup/olmamak, Kadioğlu’nun (2008) Türkiye’de vatandaşlık olgusunda eksik gördüğü “şehirleşme” bağlantısının yokluğundan veya zayıflığından da beslenmektedir. Orta-alt ve alt sınıf mahallelerin muhtarları, mahallelerinin, çoğunluğu doğu ve güneydoğudan göç edenlere ev sahipliği yaptığını ifade etmişlerdir. Türkiye’de kentleşme tartışmalarında sıklıkla vurgulanan sorunlar arasında, göç edenlerin kente angaje olamadıkları, kent yaşamını içselleştiremedikleri ve geldikleri bölgelerden miras kalan pratikleri sürdürdükleri gösterilir. Yani bir “şehirleşme” eksikliğinin Türkiye kentleşmesinde var olduğu açıktır. Bu nedenle, vatandaşlık bilinci olgusunun salt bir eğitim eksikliği ve ekonomik dezavantaj sorunu olmadığı, aynı zamanda bunun kentsel yaşama entegrasyon ile sıkı bir korelasyon içinde olduğu açıktır. Bu nedenle vatandaşlık bilinç seviyesinin muhtar(lığ)ın gösterdiği değişkenlikte önemli bir belirleyen olduğu düşünülmektedir. Çünkü bilinç düzeyi, muhtar vatandaş ilişkisinin yapısını belirlerken, bu ilişkinin sürdürülmesi ve yeniden üretilmesinde de önemli bir oynar.

Muhtarlık kurumunun iş kapsamını, vatandaş ile ilişkisinin yoğunluğunu ve düzeyini ve formel/enformel aksiyon alanının sınırlarını belirleyen faktörlerden bir diğeri belediyenin ve diğer kamu hizmeti sağlayan kurumların mahallenin niteliğine göre değişiklik gösteren tutumlarıdır. Kentleşme ve kentsel dönüşüm pratiklerinin beslediği mekânsal ve sosyal ayrışmanın kalıcı olmasına neden olabilecek “kamusal ilgisizliğin” mekânın niteliğinden bağımsız olmadığı görülmektedir. Kamu kurumlarının sosyal hayatın, konut kalitesinin ve altyapı hizmetlerinin geliştirilmesi yönündeki yetersiz aksiyonlarına ek olarak, rant odaklı kentsel dönüşüm projelerinin kâr marjı düşük olduğu için yatırım yapmadığı kentsel alanlar, kentlerde “tenha” birer yere dönüşerek, “unutulmaya” yüz tutmaktadır. Saha çalışmasının yürütüldüğü ikinci grup mahallelerde kısa bir yürüyüş, sadece kamu kurumlarının değil, sermayenin de bu alanlardaki yokluğunu görmek için yeterlidir. Yol ve kaldırım kalitesi, park ve bahçe

10 Muhtarın merkez olarak nitelendirdiği alanlar özellikle son on yılda hızlı bir kentsel dönüşüm geçirerek, kentin cazibe merkezi haline gelen, kentteki zengin nüfusu çekerek kentte bir ayrışmaya neden olan ve kentte “zenginlerin yaşadığı yer”, “oralar çok değerlendi” gibi tanımlamalar yapılan yeni mahallelerdir.

11 Burada bilirkişilikten kastedilen vatandaşın hemen her konuda muhtara danışmasıdır. Bunun nedeni muhtarın özellikle orta-alt ve alt mahallelerde, genellikle mahallenin önde gelenlerinden, tanınanlarından biri olmasıdır.

gibi kamusal alanların sıklığı ve güvenliği¹², zincir marketin bulun(ma)ması, çöp kovalarının sıklığı ve kalitesi¹³ gibi değişkenlerin mahallenin niteliğine bağlı olarak nasıl farklılaştığını görmemek neredeyse imkansızdır. İşte bu kurumsal ve sermaye ilgisizliği kentlerdeki mekânsal eşitsizliğin kronik bir hale gelmesine neden olmaktadır. Kurumların mahalledeki yetersiz varlığı, doğal olarak muhtarı bu açığı kapatmaya itmektedir. Orta-üst ve üst mahallelerde gerek vatandaşın kurumları harekete geçirme yetisi gerekse mahallenin zaten oturmuş bir altyapıya sahip olması muhtarı mahalledeki tek kurum olmaktan çıkarır. Fakat, orta-alt ve alt sınıftaki mahallelerde iki temel faktör muhtarın iş yoğunluğunda önemli bir artışa sebep olur. İlki, kurumların mahallede yeterince varlık göstermemesi, hizmet takibi yapmaması ve mahalleye yönelik ikircikli tutumdur. İkincisi, mahallelinin kurumlarla etkileşim kurma bilgi ve deneyiminin yetersizliği ve kurumları harekete zorlayamamasıdır. Bu iki faktörün genellikle aynı anda var olduğu ve birbirini beslediği saha çalışmasında ortaya çıkmıştır.

“Çevreyolunun üzerine gittiğimde başka bir dünyaya gitmiş gibi hissediyorum. Yolun üstüne çok yatırım yapan önceki başkan altına hiçbir şey yapmadı. Çevreyolunun¹⁴ altına gerekli özen gösterilmedi” (Malatya) diyerek sitem eden çevreyolu altı mahallelerden birinin muhtarı Cahit, belediyenin sınıfsal bir tutum içinde olduğunu işaret etmektedir. Benzer şekilde devletin/kurumların mahalleye olan ilgisizlikleri ve varlıkları ile ilgili olarak *“Hep sahil kısmı, rant hep orda. Sadece seçim zamanlarında geliyorlar halkı kucaklıyorlar, vekiller buradan ayrılmıyor. Seçim bittiğinde 4-5 sene kimse buraya gelmiyor.”* diyen Özcan aynı kurumsal tutumu işaret etmektedir. Muhtarının fakir, varoş gibi sıfatlar ile tanımladığı, kent algısında “uzak durulması gereken yer”, “tehlikeli” olarak işaretlenen ve uyuşturucunun yaygın olduğu bir mahallenin muhtarı Semra, mahallesine İzban¹⁵ durağı yapılması için eski muhtar olan kocasının ve şimdiki muhtar kendisinin çok uğraştığını ama mahalleye istasyon yaptıramadıklarını ifade etmiş ve kurumların sorumluluk almadan, “topu sürekli birbirlerine attıklarını” söylemiştir. Bu mahalleye komşu başka bir mahallenin muhtarı Yavuz da aynı durumdan yakınmış ve bir istasyonun mahalleyi şehre bağlayacağını aktarmıştır. Yavuz’un ben söz verdim “bir gün o tren burada duracak” derken, bunun salt bir ulaşım ihtiyacından kaynaklanmadığını, “terkedilmiş, unutulmuş, ilgilenilmeyen, kabullenilmeyen ve kent kimliğine katkısı reddedilen” bu yerlerin kabulü için verilen uğraşı ifade ettiği oldukça açıktı. Oraya bir istasyon kurulması oranın kent tarafından tanınması, kabul edilmesi olarak anlaşılmaktadır. Gerçekten de coğrafi olarak dere yatağının yamacında bulunan bu bölgede ulaşım bir sorundur. Mahallelinin kent yaşamına dahil olmasının en kolay yolu, bölgeden geçen raylı sisteme entegre edilmesidir. Fakat muhtarlar kurumların çeşitli bahanelerin arkasına saklanarak, durak inşa etmemekte direttiklerini ifade etmişlerdir. Semra, bu direktmenin mahallenin varoş, fakir bir yer olmasından kaynaklandığını, ama “kodamanların” oralardan çok yer aldığını ve “imar girince” onlar istemese de buraya durak yapılacağını söylemiştir. Muhtarın, belediyenin bu sınıfsal tutumunu ortaya koyarken yaptığı, “mahallenin şimdiki niteliği” ile kodamanların dönüşümü başlatmaya yetecek miktarda “yer kapattığında” ortaya çıkacak mahalle karşılaştırması Türkiye’de kentsel dönüşüm sürecini hem sermaye hem de kurumlar bazında ifşa etmektedir.

Mekân, içinde toplumsallık barındırır. Onu konumdan/yerden ayıran, içerdiği toplumsal kesimlerin gündelik pratikleriyle ve birbirleri ile olan ilişkileriyle örülmesidir (Şentürk, 2014:145). “Örneğin bir mahalle, devinim halindeki sokaklarıyla, mimarisıyla, komşular arasında örülen/örülemeden ilişkileriyle, süreklilik/süresizlikleriyle ve üretim biçimleriyle bir toplumsal mekândır” (Bektaş-Ata, 2019:21). Tek tek bireylerin oluşumuna katkı verdiği ve onun ile etkileşimde olan mekân, zaman içinde bir kimlik ve ruh kazanır. “Mahalleli/mekân kullanıcısı gündelik çevre yoluyla kendisini ortaya koyar ve anlar; yaşanan mekân, davranışlara, davranışlar yaşanan mekâna anlamını verir” (Schuitema, 2016: 25’den aktaran: Bektaş-Ata, 2019:22). “Bu sebeple, ‘failin içsel dinamiklerini’ ve ‘sosyomekânsal bağlamın çok yönlü karakteristiğini’ ortaya çıkarmak ve bu ikisi arasındaki diyalektik ilişkinin fail ile hareketinin çoklu bağlamlarını nasıl etkilediği ve değiştirdiğini anlamak önemlidir (Madanipour, 2003:3’ten aktaran: Bektaş-Ata, 2019:22). Muhtar ile toplumsal mekân olan mahalle arasında kurulu ilişki de bu bağlamdan beslenir. Muhtarın ve mahallelinin davranışlarını etkileyen mekânın niteliğidir, mekânın yeniden üretimini

12 2.grup mahallelerde yapılan görüşmelerde, mahalle muhtarları, parkların uyuşturucu kullanım alanlarına dönüştüğünden veya bazı grupların bu alanları sosyalleşme için kullandıklarının sıklıkla şikâyetinde bulunmuşlardır. Bu durum, mahallelinin park gibi kamusal alanları kullanımını kısıtlamaktadır.

13 1.grup mahallelerde geri dönüşüm amaçlı kurulan çöp konteynırlarına, 2.grup mahallelerde rastlamak mümkün değildir. Çöp kovalarının sıklığı, temizliği ve kalitesi arasında da gözle görülür bir farklılık vardır.

14 Malatya’da kentin içinden geçen çevreyolu, kenti içindeki mekânsal ve sosyal ayrışmanın sınırı kabul edilmektedir. Çevreyolu altı orta-alt ve alt gelir grubunun ikamet ettiği alanları oluştururken üstü orta ve orta-üst ve üst sınıf yaşam alanlarını oluşturur.

15 Aliağa-Selçuk arasında ulaşım hizmeti veren, kentin kuzeyi ile güneyi arasındaki raylı sistem.

sağlayan da muhtar ile mahalleli arasındaki süregelen ilişkidir. Mahallenin niteliği, muhtarın “ne yapacağını” çok kısa sürede atayarak, muhtarı hızlı bir şekilde dönüştürme gücüne sahiptir. Mahallelisine benzemeyen birinin muhtar seçilmesi oldukça zordur. Mahalle ve muhtar arasında oluşabilecek bir doku uyumsuzluğu hem muhtarın hem de mahallelinin çıkarına olmayacaktır. Çünkü o toplumsal mekânın muhtara biçtiği bir rol vardır ve mahalleli muhtardan “bir boşluğu doldurmasını” bekler. O boşluğu doldurmayan birinin bir sonraki seçimlerde seçilmesi mümkün değildir. Bu nedenle mekâna bağlı olarak bir tarafta muhtar komşulaşırken diğer tarafta klasik anlamda bir memur tanımına yakınlaşır.

Muhtarın iş tanımının/formel alanının dışında kalan işleri yapıyor olması, mekânın yapısından kaynaklıdır. Resmi olarak yapmak zorunda değildir ama sosyo-mekân ona o rolü biçmiştir ve muhtar da mahalleli de bunun farkındadır. Burada mekân kullanıcısı ile muhtar arasında yazısız, hatta “lafı bile edilmeyen” bir sosyal sözleşme mevcuttur. Muhtar yapmak zorunda olmadığı işleri yapmasını bazen bunun “bir gönül işi” olduğunu söyleyerek bazen de sosyo-mekânın dayattığı sosyal sözleşmeden kaynaklı olarak “mecbursun” diyerek meşrulaştırır.

“Muhtar olarak gecenin bir yarısı yetim bebek üşümesin diye arabam ile gidip odun-kömür almak durumunda kalıyorsun. Aldığımız maaş büro giderine ve araç yakıtına ancak yetiyor. Emekli maaşım olmasa bu işi yapamam. Bu iş sevgi, samimiyet, heyecan ve özveri işi. Yoksa bu kadar insanın kahrını çekemezsin” (Şükrü, Malatya).

Muhtarın vatandaş tarafından konumlandırıldığı pozisyon onun yapmak durumunda olduğu iş çeşitliliğini oldukça arttırmaktadır. Mesai saati dışında olması bir yana, gecenin bir yarısı gelen telefon çağrısı ile harekete geçtiğini söyleyen birçok muhtar vardır. Bu durumun yaptığı işin bir kazanç sağlamak bir yana, ekonomik durumda kötüleşmeye sebep olduğunu söyleyenler vardır. Bu iş “sevgi, samimiyet...” işi derken, muhtarlığı nereye koyduğunu ve kendisini nasıl tanımladığını da ortaya koymaktadır.

Muhtarın mahallede bir komşu/akrabaya dönüşmesi onu formel bir figür olmaktan uzaklaştırır. Muhtar, ikinci grup mahallelerde, vatandaş ile bir kamu çalışanı veya bir seçilmiş pozisyonu ile ilişkisi kurmaz. Mahalleden biridir ve mahallenin algısında “abi, abla, baba, oğul, anne, kardeş” şeklinde yer eder. Yani sadece mahalleden biri değil, aynı zamanda aileden biridir. Bu ilişki düzeyi doğal olarak vatandaşın her “sıkıştığında” muhtara başvurmasına sebep olur. Diğer taraftan, gününün büyük kısmını muhtarlık evinde evrak başında geçiren muhtarın mahalleye “katılması” oldukça güçtür. Muhtar ile vatandaş arasındaki ilişkinin niteliğini muhtara nasıl ulaşılabileceğinden de gözlemlemek mümkün. Her an ulaşılabilir, aranabilir bir muhtarın muhtarlık evinde durmaması sorun değildir. Fakat, muhtarın “yerinde” olması gerektiğinden hareketle, muhtara ulaşmak isteyen veya muhtarı arayacak kadar yoğun bir ilişkiye sahip olunmadığı durumlarda muhtarın mesai saatleri içinde büroda olması gerekmektedir. Birinci grup mahallelerde ortaya çıkan durum budur. Vatandaş muhtarı bir tür gözlem altında tutar ve algılarda muhtarlık bürosu bir “kamu ofisidir”. Her an ulaşılabilir olan muhtar için büroda olmamak vatandaş tarafından bir problem haline getirilmez. Muhtar “buralardadır” ve er geç vatandaşın işini görecektir. Telefon ile arar, iş yerine gider, evine gider veya kahvehanede karşılaşır. Nerede oturduğu bilinir, o yüzden ofiste ulaşılamaması, yarınki mesai saatinin beklemesine sebep olmaz.

Muhtar-vatandaş ilişkisinde mekânın niteliğine bağlı olarak ortaya çıkan bu ikilik, muhtarın mahalledeki konumlanması ile ilişkilidir. Weber’e göre her memur açıkça tanımlanmış, sınırları belli bir sorumluluk alanına sahiptir. Orta-üst ve üst sınıf mahallelerde muhtarın eylem repertuarını belirleyen sınır genel olarak formel alan içinde yaptıklarıdır. Bu nitelikte bir mahallenin muhtarının mesaisini neye harcadığı sorulduğunda “*Tebliğat işleri var. Islak imzalı evrak isteyen makamlar için gelip bizden evrak alıyorlar. Artık eskisi gibi evrak verme şeyi yok. Vatandaşlar internet üzerinden, e-devlet üzerinden evraklarını alabiliyorlar. Ama bizim günümüzün büyük bir kısmı postacıdan tebligat almak, vatandaşa tebligat vermekle geçiyor*” (Galip) diyerek oldukça formel bir iş tanımı yapması muhtarlığın bir kamu kurumuna/ofisine yaklaştığını gösterir. Yani muhtar, bir mesaiye tabidir ve yasal yükümlülükleri dışına genelde taşmaz. Orta-alt ve alt sınıftaki mahallelerde muhtarın iş tanımının bir sınırı yoktur. Muhtar bir mesaiye de tabi değildir. “*Muhtarlığın saati olmaz, ben 24 saat görevdeyim. Telefonum hep açık. Herkeste, her yerde telefonum var*” (Kadir) beyanından muhtarlığın “kapalı ve sınırlı” bir kurum olmadığını okumak olanaklıdır. Her an ulaşılabilir olmak ve “ulaşılamama” hakkından feragat etmek, mahallenin sınıfsal konumundan ve mahalleli-muhtar ilişkisinin niteliğinden kaynaklanır. Formel alanının aslında iş yükünün çok az

bir kısmını oluşturduğunu söyleyen ikinci grup mahalle muhtarları yaptıkları işlerin “%90’ ının [onlarla] alakası olmayan işler” olduğunu ve “*İş bulma, hastaneye götürme, evde kavga olması, yangın olması, yardımlar...*” (Doğan) gibi enformel alanın dayattığı işlerle meşgul olduklarını ifade ederler.

Mekânın niteliğine bağlı olarak, muhtar deneyimlerinde, mahalleli-muhtar ilişkilerinde, enformel alanın oluşum ve sınırlarında mahalleler arasında karşılık diyebileceğimiz düzeyde bir farklılaşma ortaya çıkmaktadır. Kentte hayatta kalmanın yolunu, henüz kente yeni geldiğinde, kuracağı enformel ilişkilerde arayan ve bu yüzden kümelenme şeklinde bir kentleşme eğilimine girenler, bu ilişkileri mahalle içinde canlı tutarlar. Kenti öteki olarak konumlandırılan orta-alt ve alt sınıf mahalleler, yaşadıkları mekânın kimliğine bürünür ve bu kimliği yeniden üretir. Bu tip mahallelerde, mahallelinin komşulaşması enformel ilişkileri besler. Muhtarın önemli bir figür olduğu bu yerlerde, muhtarın bu ilişkilerin merkezinde olması kaçınılmazdır. Bu yüzden muhtar, komşulaşmanın ötesine geçerek, bir akrabaya, ailenin bir ferdine dönüşür. Diğer tarafta, bireyselleşmiş, vatandaşlık bilincine sahip ve kent içindeki devingenliğini bir gruba bağlı olmadan gerçekleştirebilen sosyal kesimlerin, muhtar ile bir ilişkisi yoktur. Diğerinin aksine muhtar el üstünde tutulması gereken bir figür değildir. Muhtarlar konfederasyonunda görevli ve İzmir’de muhtar olan Zeynep’in “*Mesela ...[üst sınıf bir mahalle] muhtarım tebligat ile ilgili sorunlar yaşıyor. Sosyo-ekonomik olarak yüksek mahallelerde muhtarı eziyor, tebligatı neden aldığına hesabını soruyor. Muhtar değil misin yerinde oturacaksın diyor.*” şeklinde ortaya koyduğu üst sınıf bir mahallenin muhtar-vatandaş ilişkisi, farklılaşmanın kutuplarını ortaya koyar. Bu farklılık, muhtar deneyimlerinin de farklılaşmasına neden olur.

Orta-alt ve alt sınıf mahalle muhtarlarının nerdeyse tamamı mahallelerinden bahsederken, mahallede bir uyuşturucu sorunu olduğunu ve bu durumun onların işlerini oldukça zorlaştırdığından bahsetmişlerdir. Saha araştırmasında muhtar deneyimlerinin farklılaşmasında önemli bir bileşen olarak beliren uyuşturucu sorununun, orta-üst ve üst sınıf mahallelerdeki görüşmelerde hiç bahsi geçmemiştir. Mahallede uyuşturucu kullanımının farklı şekillerde muhtarı etkilediği söylenebilir. Madde bağımlılarının, mahalledeki park ve bahçe gibi kamusal alanları bu amaç için işgal etmesi, “köşe tutmaları”, mahallede bir güvenlik sorunu ortaya çıkarır. Mahallelinin, kamusal alanda sosyalleşmemesi, mahalle-içi ilişkileri etkilerken, mahallelinin kentsel alandaki etkileşimini de kısıtlar. Kendisi muhtar olmadan önce mahalledeki durumu “*Geldiğimde parklara kimse çıkamıyordu. Kimse caddede yürüyemiyordu. Akşam 8’den sonra kimse buraya gelip buradan geçemiyordu.*” şeklinde ifade eden alt sınıf bir mahallenin muhtarı Özcan, bu durumun değişmesi için gösterdiği çabayı başarısı olarak görür. Madde kullanımı ve suç oranındaki yüksekliğin mahalledeki yüksek işsizlikten kaynaklandığı ve mahallelinin sınırlılıkları tarafından belirlendiği aktarılır: “*Oturuyor bütün gün kahvede ne olacak ne yapabilir. Ya kâğıt oynayacak ya bilmem ne yapacak ya da uyuşturucuya alınsacak. Başka çaresi de yok, şans da yok*” (Arif). Mahalledeki bu durum muhtarın mahalleli ile etkileşimin bilgisine sahip olmasını gerekli kılar. Polis baskınlarında muhtarların yasal olarak hazır bulunması gerekir. Bu nedenle muhtar suçlu için bir “hedef” veya “işbirlikçi” haline gelir. Muhtarlar bu yüzden birçok kez saldırıya uğradıklarını ifade etmişlerdir. Muhtarın mahallede bu durum ile baş edebilecek şekilde konumlanması kaçınılmazdır. Semra, mahalleli ile etkileşimin bilgisine sahip olduğunu ve kendisini mahallede nasıl konumlandığını şöyle aktarır: “*Her yol var bizim mahallede [suç teşkil eden aktivitelerden bahsediyor]. Burada herkes muhtarlık yapamaz. Bizi iyi kötü biliyorlar. Kimine alttan, kimine üstten işte. Mahallenin hem anası hem babası hem belediye başkanı hem devleti, her şeyi bizim mahallenin.*” Semra, “kimine alttan, kimine üstten” diyerek davranış repertuarının, kendisini diğer meslektaşlarından ayırdığını, deneyiminin biricik olduğunu ve mahallesinde “herkesin muhtarlık yapamayacağını” ortaya koyar.

Kentleşme ve kentsel dönüşüm pratiklerinin bir sonucu olarak, kentsel alanda kümelenme şeklinde bir yerleşme hakimdir. Mekânsal ve sosyal ayrışma olarak somutlaşan bu yerleşme biçimi, kente yeni gelenlerin nereye erişip nereye erişemeyeceğini de belirler. Sınıfsal bir boyut kazanan bu pratik, habitusun etkisiyle “tabakalı bir toplumsal dünyada insana nereye ait olduğu ve nereye ait olmadığı duygusunu kazandırır” (Swartz, 152). Bu yatkınlık ile hareket eden göçerler, kentsel alanda yerleşim yeri seçerken, sınıfının sınırlılıkları içinde hareket eder. “Bourdieu, benzer toplumsal hayat koşullarına ve bunlara tekabül eden yatkınlık kümelerine sahip her türlü birey grubunu toplumsal sınıf olarak tanımlar” (Swartz, 215). Toplumsal sınıf kavramına yönelik bu bütüncül bakış açısı, yerleşme pratiklerinin “neden olduğu şekilde olduğunu” anlamamıza katkı sağlar.

Göç ile kurulan ve devingenliğin oldukça yüksek olduğu mahallelerde, muhtar deneyimlerinin çeşitlendiği ve iş yoğunluğunun arttığı görülür. Göç ile kurulduğu için, takip eden nesillerin de göç ettiklerinde kültürel yakınlık, akrabalık/hemşerilik ve ucuz kira gibi gerekçelerle ilk uğrak yeri olurlar. Bu durum mahallede süregelen bir nüfus hareketliliğine neden olur. İşte bu nüfus hareketliliği “muhtar için daha çok iş” anlamına gelir. Göç edenlerin genel olarak sahip olduğu ve mahalleye taşıdığı iki özellik vardır. İlki, mahallenin sınıf yapısına benzer bir sınıfa mensup olmaları ve o mahalleye gelmelerinin gerekçelerinden birini yaşam maliyetlerinin kentin diğer yerlerine kıyasla düşük olmasıdır. Diğeri, geldikleri mahallenin habitusuna dahil ve mahalleli ile “benzer yakınlıklar” gösteriyor olmalarıdır.

Geçiş mahallesi diyebileceğimiz bu nitelikteki yerlerde, iki yönlü bir nüfus hareketi mevcuttur. Dışarıdan gelenlerin kente ilk tutundukları yerler buralardır. Fakat zamanla durumunda iyileşme olanların kentin daha iyi yerlerine göç ettikleri, yerlerinin ise yeni gelenler tarafından doldurulduğu aktarılır. Bu mahallelerde nüfus hareket halindedir. Fakat bir şey sabittir: sınıfsal olarak homojen bir mahalle niteliği. Bu “nöbetleşe yoksulluk”¹⁶ durumu, mahalle muhtarı için süregelen bir enformel alan oluşturur. Çünkü “durumu iyi olanlar[ın] başka yere taşındığı” ve yerlerine “dışarıdan durumu kötü olanlar[ın] geldiği” (Halil) bir mahallede sabit olan başka bir şey de muhtarın iş yüküdür.

8. SONUÇ

Günümüz kentlerinde kent-içi mekânsal ve sosyal ayrışma, kent içinde yapılacak küçük bir gezinti ile tespit edilebilecek kadar görünürdür. Bu belirgin ayrışmanın nedeni kentleşme ve kentsel dönüşüm pratiklerinde aranmalıdır. Neoliberal politikalar sonucu sermayenin birikim alanına dönüşen kentlerde, kentsel dönüşüm konut kalitesinin iyileştirilmesi, hayat standardının yükseltilmesi ve yerinden dönüşüm gibi “olması gereken” amaçlarından kopararak ekonomik büyümeye ve mekanın dönüşümünün yaratacağı artı değere endekslenmiştir. Bu eğilim bir yanda ultra lüks, kapalı kapılı sitelerin oluşmasına neden olurken diğer tarafta unutulmuş, konut kalitesi oldukça düşük, yatay mimarinin hakim olduğu yerleşim alanları meydana getirmiştir. Ayrışma sadece mekânsal boyutta kalmamış, beraberinde “sınıf temelli” bir sosyal ayrışmayı da getirmiştir. Bunun sonucunda kentlerde farklı niteliklerde mahalle tipolojileri ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma kapsamında yapılan saha araştırması genel hatları ile üç farklı mahalle tipi olduğunu göstermektedir. Muhtar somutlaşmalarında görülen farklılaşmanın belirleyeni olan mahalleler kendi aralarında hem büyük bir benzerlik hem de keskin ayrışmalar göstermektedir. Üç grup altında toplayabileceğimiz bu mahallelerden ilk grupta yer alanları muhtarlarının¹⁷ “ekonomik durumu iyi”, “eğitim durumu iyi”, “buranın sosyete mahallesi” şeklinde tanımladıkları mahallelerden oluşmaktadır. Bu mahalleler kentin yaşanılması arzulanan, kentsel dönüşüm geçirmiş, lüks sitelerin bulunduğu, alış-veriş merkezleri ve zincir marketlerin olduğu alanlardır. Bu mahalleler sınıfsal olarak üst ve orta -üst sınıfın yaşam alanlarıdır. Mekânsal ve sosyal kutuplaşmanın bir tarafını temsil eder. Diğer bir grupta yer alan mahalleler ise orta-alt ve alt sınıfların ikamet ettiği alanlardır. Bu mahallelerdeki konut kalitesi oldukça düşüktür. Yatay mimari hakimdir ve altyapı sorunları çözülmemiştir. Muhtarların uyuşturucu kullanımının yoğunluğundan şikayet ettiği, yerel yönetimlerin ilgi göstermediği, kente dışardan gelenlerin (ekonomik olarak kötü durumda olanlar ile mülteciler) ucuz kira ve kalabalık ikamet olanağından dolayı ilk uğrak yeri olan fakat durumunda biraz iyileşme olanların hemen terk ettiği, eğitim seviyesinin düşük olduğu ve muhtarlıkların sosyal yardım merkezine dönüştüğü yerlerdir. Burada yaşayanlar genellikle günübürlük işlerde çalışan ve düzenli bir gelire sahip olmayan insanlardır. Bu mahalleler kent hafızasında tehlikeli olarak işaretlenmiş, yaşamak için elverişli olmayan yerlerdir ve mekânsal ve sosyal ayrışmanın diğer kutbunu temsil eder. Son olarak bu iki grup arasında olan mahallelerde kentlerde geniş yer tutmaktadır. Bu mahalleler lokasyon olarak iki grup arasında bulunan yerlerdir. Kısmi olarak kentsel dönüşüm deneyimlemiş bu yerler kentin cazibe merkezlerine yakındır. Hakim konut tipi apartmandır. Bu mahallelerde yaşayan toplumsal gruplar, mahalle muhtarları tarafından “orta halli”, “orta direk” olarak tanımlanır. Eğitim derecesi ilköğretim, üniversite ve aradaki dereceler arasında dengeli bir şekilde dağılmaktadır. Bu mahallelerde yaşayanların çalıştıkları iş kolları çeşitlilik göstermektedir.

¹⁶ Kavramın daha geniş bir tanımı için bkz.: Işık, O., & Pınarcıoğlu, M. M. (2012). Nöbetleşe yoksulluk: Gecekondulaşma ve kent yoksulları: Sultanbeyli örneği. İletişim Yayınları.

¹⁷ Görüşme yapılan muhtarların geneli en az iki dönemdir muhtarlık yapanlardan oluşmaktadır. Üç ve dördüncü döneminde olan muhtarlar yoğunluktadır. 46 senedir kesintisiz muhtar olan katılımcı bulunmaktadır. Bu nedenle görüşme yapılan muhtarların mahalle bilgisi oldukça fazladır.

Bu farklı yaşam alanlarının, idare sisteminin en alt kademesinde olan fakat sosyal, mekânsal ve ilişkisel olarak vatandaşa en yakın olan muhtarlığı çok farklı şekillerde somutlaştırdığı görülmüştür. Orta-üst ve üst sınıf mahallelerde, dijitalleşmenin artması ile birçok asli görevi fiili olarak ortadan kalkan muhtarlığın oldukça dar bir formel alana sıkıştığı, mahallesi ile bağlantısının zayıf olduğu ve geleneksel rollerinden ayrılarak bir memuriyete yaklaştığı görülür. Bu niteliğe haiz mahallelerde muhtarların “muhtarlığa çok ihtiyaç kalmadı, kaldırılması düşünülebilir” şeklinde beyan verdikleri kaydedilmiştir. Diğer taraftan, orta-alt ve alt sınıf mahallelerde muhtarlıkların birer “yardım merkezine” dönüştüğü, muhtarın asıl işinin “iş olmadığı” şeyler olduğu görülmektedir. Muhtarın mahalleli ile olan ilişkisinin oldukça yoğun olduğu, muhtarın mahallede “akrabalaştığı” ve her an ulaşılabilir bir figür olduğu ortaya çıkmıştır. Muhtarın geleneksel rolleri devam etmektedir. Muhtar mesaisinin büyük kısmını “sosyal yardım bulmak”, iş isteyenlerin iş taleplerine cevap vermeye çalışmak, kurumlar ile etkileşimin bilgisine sahip olmayan mahalleli için iş takibi yapmak ve mahallenin alt yapı sorunlarını çözmek için harcar. Muhtar mahalleye ciddi ölçüde “karışmış” olduğu için kişiler arası anlaşmazlıkların ve aile içi sorunların çözümü gibi enformel konularda da rol alır. Muhtarlığın yerelin niteliğine bağlı olarak gösterdiği bu değişkenlik, yerelin kurumları dönüştürücü etkisini ortaya çıkarmak için önemli veri sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akgün, A. (2014). “Ayrışma-Ayrıştırma Temelli Mekânsal Pratiklerin Toplumsal Pratiklerle İlişkisi Üzerine Bir Çalışma”. *İdealkent* 5 (2014): 28-39
- Akyıldız, A. (2006). Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 14: 11-30.
- Alada, A. B. (2008). *Osmanlı şehrinde mahalle*. Sümer Kitabevi.
- Alver, K. (2010). Mahalle: Mekân ve Hayatın Esrarlı Birlikteliği. *İdealkent Dergisi*, 2, 116-139.
- Arıkboğa, E. (1999). Yerel Yönetim Açısından Mahalle Muhtarlığına Bir Bakış. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 8(3): 103-125
- Arıkboğa, E. (2000). Boşluk Doldurucu ve Aracı Kurum: Mahalle Muhtarlığı, *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, TODAİE Yayınları, 167- 176.
- Arslan, H. (2014). Türkiye’nin Kentleşme Sürecinde Konut Politikalarının Evrimi. *Akademik Bakış Dergisi*, 40.
- Aslan, Ş., & Kaya, E. (2014). Aydınli: Tarımdan sanayi havzasına, sanayiden teknokente bir köyün konut deposuna dönüşümü. *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul’da Kentsel Dönüşüm*, 355-390.
- Ayata, S. (1989) “Toplumsal çevre olarak gecekondü ve apartman.” *Toplum ve Bilim* 46.47 (1989): 101-127.
- Bektaş Ata, L. (2019). *Kentsel Dönüşümün Eşiğinde Ev, Mahalle ve Kent Deneyimi: Limontepe Örneği*. İdealkent Yayınları: Ankara, 2021 Haziran.
- Behar, C. (2003). *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*. SUNY Press.
- Braun, V., Clarke, V. (2019). *Psikolojide Tematik Analizin Kullanımı*. (Çevirenler; S. N. Şad, N. Özer ve A. Atlı). Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education, 7(2), 873-898.
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage publications.
- Çadircı, M. (1970) Türkiye’de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme. *Belleten*, XXXIV/135, Ankara, s. 409-420.
- Çetin, İ. (2012). «Kentsel ayrışma ve mekânsal kümelenme biçimleri.» *İdealkent* 3.7 (2012): 160-186.
- ÇILGIN, K., & Yirmibeşoğlu, F. (2019). Yerel demokrasi arayışında mahalle yönetimi. *Planlama*, 29(2), 102-114.
- Dowling, M. (2007). “From Husserl to van Manen. A review of different phenomenological approaches”. *International journal of nursing studies*, 44(1), 131-142.
- Erder, S. (1999). “Göç, Yerleşme ve “çok” kültürel Tanışma”. *Birikim Dergisi*, Sayı: 123, Birikim Yayınları, İstanbul
- Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*(4), 69-78.
- Geniş, Ş. (2007a). “Producing Elite Localities: The Rise of Gated Communities in Istanbul.” *Urban Studies*, 44(4), 771–798. doi:10.1080/00420980601185684

- Geniş, Ş. (2007b). "Küreselleşme, toplumsal eşitsizlik ve mekânsal ayrışma." *Sivil Toplum*, 5 (17-18). 69-84.
- Gür, T. H. & Ural, E. (2004). "Türkiye'de Kentlere Göçün Nedenleri" . *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 22 (1) , 23-38."
- Roos, N. P., & Roos, L. L. (1973). Social Stratification as an Obstacle to Development: A Study of Four Turkish Villages. By Jan Hinderink and Mubeccel B. Kiray.(New York: Praeger Publications, 1970. Pp. 248). *American Political Science Review*, 67(2), 665-666.
- Işık, O., & Pınarcıoğlu, M. M. (2012). Nöbetleşe yoksulluk: Gecekondulaşma ve kent yoksulları: Sultanbeyli örneği. *İletişim Yayınları*.
- Işık, Ş. (2005). "Türkiye'de kentleşme ve kentleşme modelleri". *Ege Coğrafya Dergisi*. 14, 57-71.
- Kadioğlu, A. (2008). Vatandaşlık Kavramının Farklı Anlamları. A. Kadioğlu (Der.). Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara (s. 21-31). *İstanbul: Metis Yayınları*.
- Kara, Y. (2022). "Nitel Bir Araştırmanın Gösterdikleri: Türkiye'de LGBTQ+ Olmak", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 52, Denizli, ss. 396-415
- Karpat, K. H., & Karpat, K. H. (1976). The gecekondu: Rural migration and urbanization. *Cambridge University Press*.
- Kurtuluş, H. (2006). Kentsel Dönüşüme Modern Kent Mitinin Çöküşü Çerçevesinden Bakmak. *Planlama*, 2, 7-12.
- Kurtuluş, H. "Mekânda billurlaşan kentsel kimlikler: İstanbul'da yeni sınıfsal kimlikler ve mekânsal ayrışmanın bazı boyutları." *Doğu Batı* 6.23 (2003): 75-96.
- Kuyucu, T. (2018). Türkiye'de Kentsel Dönüşümün Dönüşümü: Kurumsal Bir Açıklama Denemesi. *İdealkent*, 9(24), 364-386.
- Kuyucu, T., & Ünsal, Ö. (2010). "Urban transformation'as state-led property transfer: An analysis of two cases of urban renewal in Istanbul". *Urban Studies*, 47(7), 1479-1499.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Madanipour, A. (2003). Public and Private Spaces of the City. *London ve New York: Routledge*.
- Massicard, E. (2015). *The Incomplete Civil Servant?: The Figure of the Neighbourhood Headman (Muhhtar)*. İçinde Order and compromise: government practices in Turkey from the late Ottoman Empire to the early 21st century (pp. 256-290). Brill.
- Nanetti, R. Y., Leonardi, R., & Putnam, R. D. (1994). Making democracy work: Civic traditions in modern Italy.
- Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1985). *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları. İstanbul.
- Öncü, A., "The myth of the 'ideal home' travels across cultural borders to İstanbul", *Space, Culture and Power: New Identities in Globalizing Cities*, 56-72, 1997.
- Özgür, E. F. «Sosyal ve mekânsal ayrışma çerçevesinde yeni konutlaşma eğilimleri: kapalı siteler, İstanbul, Çekmeköy örneği." *Planlama Dergisi* 4 (2006): 79-95.
- Rodgers, D. (2004). "Disembedding" the city: crime, insecurity and spatial organization in Managua, Nicaragua". *Environment and Urbanization*, 16(2), 113-124.
- Şahin, S. Z. (2018). "Neoliberal Yeniden Ölçeklenme Etkisi Altında Türkiye'de Kentleşme Politikasının Dönüşümü". *Alternatif Politika*, 10(Special), 1-30.
- Şahin, M., & Işık, E. (2010). Osmanlı'dan Cumhuriyete Mahalle Yönetimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(30), 221-230.
- Schuitema, K. (2016). *Social Memory and Identity in the Gentrifying Neighbourhood of Tophane (Istanbul)*. Alvarez, M. D., Go, F. M. ve Yüksel, A. (Der.). Heritage Tourism Destinations Preservation, Communication and Development (s. 22-40). Oxfordshire ve Boston: CABI.
- Şen, B., & Öktem Ünsal, B. (2014). Derbent-Memeleketin İşçi Mahallesi ya da Küresel Kentin» Hukuksuz» Gecekondu Alanı. A. *Türkün içinde, Mülk, Mahal, İnsan-İstanbul'da Kentsel Dönüşüm*, 189-225.
- Şen, B., & Türkmen, H. (2014). Başbüyük-Bir Kentsel Dönüşüm Sınaması. A. *Türkün içinde, Mülk, Mahal, İnsan-İstanbul'da Kentsel Dönüşüm*, 143-188.

- Şengül, H. T. (2009). "Türkiye’de kentleşmenin izlediği yol üzerine: bir dönemleme girişimi". O. Bensoy (Haz.). *Kentsel Çelişki ve Siyaset* (s. 97-153). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Şentürk, Y. (2014). "İstanbul Kent Çalışmaları ve Unutulan Emek". A. Bartu -Candan ve C. Özbay (Der.). *Yeni İstanbul Çalışmaları Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar* (s. 133-165). İstanbul: Metis Yayınları.
- Şenyapılı, T. (1981). "A New Component in Metropolitan Areas. The ‘Gecekondu Women’". In *Women in Turkish society* (pp. 194-214). Brill.
- Şenyapılı, T.(1978), Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu , ODTÜ, Ankara.
- Sipahi, E . ""Yeni" Liberalizmin "Yeni" Yaşam Alanları Olarak Güvenlikli Siteler: Konya Örneği". *İdealkent 3* (2012): 110-135
- Swartz, D. (2013). *Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu’nun Sosyolojisi*. (E. Gen, Çev.). 1. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.)
- Türkün, A. (2014). Mülk Mahal İnsan. *İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*.
- Türkün, A., & Sarioğlu, A. (2014). Tarlabaşı: tarihi kent merkezinde yoksulluk ve dışlanan kesimler üzerinden yeni bir tarih yazılıyor. *Mülk, mahal, insan: İstanbul’da kentsel dönüşüm*, 267-307.
- Yaman, T. M. (1940). *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*. Cumhuriyet Matbaası. İstanbul.
- Yılmaz, E ve Çitçi, S (2011). "Kentlerin Ortaya Çıkışı Ve Sosyo-Politik Açidan Türkiye’de Kentleşme Dönemleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(35), 252-267.

EKLER

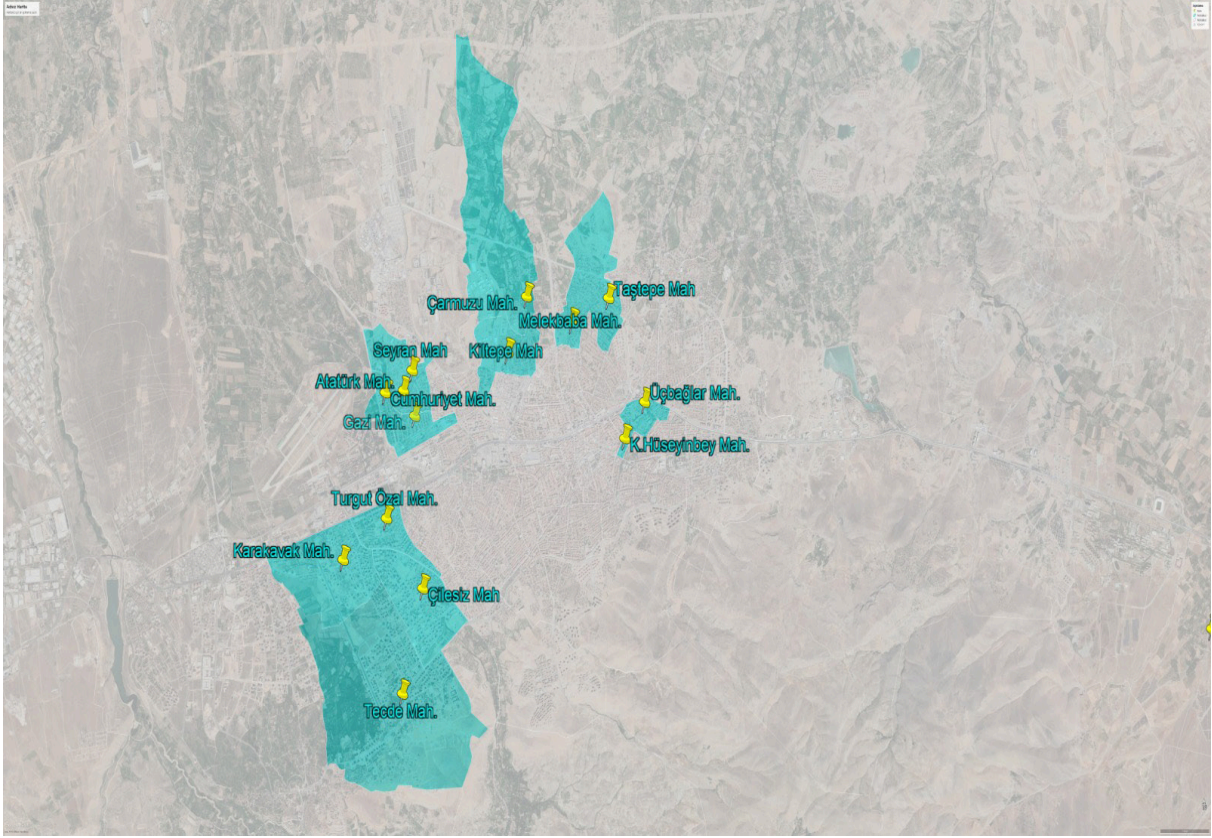
Ek-1

İzmir ilinde saha araştırması yapılan alanları gösteren harita

Ek-2

Malatya ilinde saha araştırması yapılan alanları gösteren harita

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.12.2022 ✓Accepted/Kabul:11.02.2023

DOI:10.30794/pausbed.1214090

Research Article/Araştırma Makalesi

Kocakaya, G. (2023). "Investigation of Plastic Waste With Environmental Kuznets Hypothesis: An Empirical Study on European Union Countries", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 57, Denizli, pp. 179-188.

INVESTIGATION OF PLASTIC WASTE WITH ENVIRONMENTAL KUZNETS HYPOTHESIS: AN EMPIRICAL STUDY ON EUROPEAN UNION COUNTRIES*

Gülşah KOCAKAYA**

Abstract

Plastics have become an indispensable part of modern life. Although plastics, which become waste after use, are recycled for the economy, they have become a critical problem because many cause environmental pollution and threaten life. It is known that the use of plastics has increased rapidly in parallel with the increase in income that has emerged from the increasing industrialization since the 1950s. According to the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis, there is an inverted U-shaped relationship between environmental pollution and economic growth. Considering the critical importance of the plastic waste problem, plastic waste should also be evaluated with the EKC approach. For this purpose, panel data analysis was applied to the plastic waste data of the European Union (EU) countries. Research findings show that the EKC validates plastic waste in EU countries from 2004 to 2019. This shows that environmental policies should be planned around the Plastic Waste EKC.

Keywords: *Plastic waste, Environmental kuznets Hypothesis, Environmental kuznets curve, Panel data analysis, European union.*

JEL Codes: *Q50, Q51, Q56*

PLASTİK ATIKLARIN ÇEVRESEL KUZNETS EĞRİSİ HİPOTEZİ İLE İNCELENMESİ: AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA

Öz

Plastikler modern yaşamın vazgeçilmez bir parçasıdır. Kullanıldıktan sonra atığa dönüşen plastikler ekonomi için geri dönüştürülse de önemli bir kısmı çevre kirliliğine neden olduğu ve yaşamı tehdit ettiği için kritik bir sorun haline gelmektedir. 1950'li yıllardan itibaren artan sanayileşme ile ortaya çıkan gelir artışına paralel olarak plastik kullanımının hızla arttığı bilinmektedir. Çevresel Kuznets Eğrisi'ne göre çevre kirliliği ile ekonomik büyüme arasında ters U şeklinde bir ilişki vardır. Plastik atık sorununun kritik önemi göz önüne alındığında, plastik atıkların da Çevresel Kuznets Eğrisi yaklaşımıyla değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla Avrupa Birliği (AB) ülkelerine ilişkin plastik atık verilerine panel veri analizi uygulanmıştır. Araştırma bulguları Çevresel Kuznets Eğrisinin 2004-2019 döneminde AB ülkelerindeki plastik atıklar için geçerli olduğunu gösteriyor. Bu da çevre politikalarının Plastik Atık Çevresel Kuznets Eğrisi etrafında planlanması gerektiğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Plastik atık, Çevresel kuznets hipotezi, Çevresel kuznets eğrisi, Panel veri analizi, Avrupa birliği.*

JEL Kodları: *Q50, Q51, Q56*

*This study was presented by the author at the 2nd International Istanbul Economic Studies Conference (IIERC).

* Res. Asst., Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, ISTANBUL.

e-mail: gulsahsenturk@istanbul.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-4252-4772>)

1. INTRODUCTION

Plastics have become an indispensable part of modern life today. Plastics have many areas of use, ranging from packaging to durable industrial applications (Hopewell et al., 2009). However, as it is known, most plastics are produced for a limited period of use and become waste after use (Chawla et al., 2022). As plastics become waste after use, they become a critical problem due to causing environmental pollution and threatening life, even though some are recycled for the economy.

The global plastics industry, which did not show significant growth in the half-century following the production of the first synthetic plastic in 1907, has developed rapidly since the 1950s. According to the OECD's Global Plastics Outlook (2022) report, global plastic production has reached 460 million tons. On the other hand, it is known that most of the plastics produced are crude or primary plastics made from crude oil or gas. The amount of plastic obtained from recycled or secondary plastics corresponds to only 6% of the total plastic production. Although secondary plastic production increases rapidly, this rate is expected to reach only 12% by 2060 (OECD, 2022). The more critical estimate in the OECD report is that the leakage of plastic waste into the environment may double and reach 44 million tons per year. In addition, the amount of plastic waste accumulating in aquatic environments is expected to triple. According to this scenario, it can be said that the adverse effects of plastics on the environment and health will reach excellent dimensions beyond the current situation.

It is known that the use of plastic has increased rapidly in parallel with the increase in income due to increasing industrialization since the 1950s. Studies conducted within the framework of environmental pollution relevant to economic growth argue that pollution, which increases rapidly in the early stages of development, reaches a peak at a certain income level and then slows down (Grossman & Krueger, 1991; Cole et al., 1997; Schmalensee et al., 1998; Agras & Chapman, 1999; Galeotti & Lanza, 1999; Neumayer, 2002; Cole & Elliott, 2003; Dijkgraaf & Vollebergh, 2005; Apergis & Payne, 2010; Bento & Moutinho, 2016). In these studies, carbon emissions are generally discussed as the center of environmental pollution. However, plastic waste is thought to be directly proportional to income, considering the periods of high consumption patterns.

The amount of plastic waste generated annually in the EU is approximately 26 million tons. Moreover, less than 30% of the plastic waste generated is recycled. While some plastic waste is exported to non-EU countries for recycling, the remaining waste is collected in landfills, incinerated, or released to waterways. The Plastics Strategy, included in the Circular Economy Action Plan of the EU Commission, aims to make all plastic packaging recyclable by 2030. On the other hand, this strategy consists of a plan to reduce the consumption of single-use plastics. Considering these targets, it is thought that more research and guiding recommendations for policies are needed for EU countries, especially regarding plastic waste.

The primary aim of this study is to address the increasing production of plastics and the plastic waste problem. The concern over the depletion of limited resources arises from the leakage of plastics into the aquatic environment after use, which causes environmental pollution due to their insoluble nature for extended periods (World Economic Forum, 2016). On the other hand, considering the findings in the literature regarding the effects of economic growth on pollution, plastic waste pollution may also be associated with economic growth. Using the EKC, this study examines the relationship between plastic waste and economic development in EU countries. On the other hand, no analysis was found in the literature in which the relationship between plastic waste and economic growth was evaluated within the framework of the EKC. The main constraints of this study are that it only covers countries in the European Union and that the plastic waste was analyzed without being included in any classification. If the lack of data is eliminated in future studies, plastics can be classified according to their areas of use and analyzed using different models covering all countries.

The remaining parts of this study are designed as follows. Section 2 introduces the theoretical framework and literature findings. Section 3 describes the data and methodology. Then, Section 4 shows empirical findings. Finally, Section 5 discusses results in the context of empirical and theoretical approaches in the literature.

2. THEORETICAL FRAMEWORK AND LITERATURE FINDINGS

The Kuznets curve is a hypothesis that examines GDP per capita and income inequality in its original version and states that the relationship between these variables has an inverted U-shape. Accordingly, while per capita income increases, income inequality will first increase and reach its peak, and then it will begin to decrease (Kuznets, 1955). This hypothesis was later used in studies focused on the pollution problem to examine the linkage between economic growth and environmental quality. It has begun to be called the EKC (Grossman & Krugman, 1991).

The EKC (EKC) hypothesis expresses an inverted U-shaped relationship between pollution and economic growth. Expressing the relationship between pollution and economic development as an inverted U-shape began with the hypothesis proposed by Grossman and Krueger (1991). Grossman and Krueger (1991), in their study, which was one of the initial works in the literature investigating the relationship between environmental pollutants and economic activities, modeled a cubic function of per capita income and trade intensity of some pollutants such as smoke, SO₂, and SPM to examine whether the trade liberalization under NAFTA affects the environment or not. In their study, Grossman and Krueger determined that as the income level increases in Mexico, various pollutants reach their maximum levels and decrease the environmental quality in the subsequent periods. This relationship was named the "EKC" (EKC) hypothesis in the literature by Panayotou (1993) due to its similarity with Kuznets's (1955) hypothesis. The EKC hypothesis argues that environmental destruction and degradation occur at a particular stage of economic development. Moreover, economic growth increases environmental quality after passing a certain income level (Dinda, 2004).

Following Grossman and Krueger's (1991) testing of EKC for ten different environmental indicators through linear, quadratic, and cubic functional forms, Shafik (1994) found that environmental indicators related to water and sanitation were positively correlated with income. It was determined that indicators related to the quality of life negatively correlated with income. With the publication of the findings of Shafik and Bandyopadhyay's (1992) work in the World Development Report 1992, the EKC hypothesis had a broad repercussion in the literature on environmental economics. Many studies examined the EKC hypothesis for different countries, regions, periods, and methodologies (Lieb, 2003; Purcel, 2020). In some studies, variables such as CO₂, SO₂, and SPM were considered as air pollution criteria (Al-Mulali et al., 2015; Shahbaz & Sinha, 2019; Narayan & Narayan, 2010), while in some others, wastewater and seawater qualities were considered as water pollution criteria (Wang et al., 2020; Diao et al., 2009; Zhang et al., 2017; Sebri, 2015), and their relationship with economic growth was investigated.

Apart from issues such as air pollution, water pollution, and environmental quality, the problem of waste is an essential aspect of ecological problems. Poor waste management can release various toxic gases during the waste disposal process or cause the accumulation of multiple wastes, especially plastics, in the oceans and waterways. Fossil-based plastics, which contain chemicals considered carcinogenic and are released into the ocean and waterways, can be ingested by sea creatures and enter the human food chain (OECD, 2011; Geyer et al., 2017; Chaerul et al., 2013; Azapagic et al., 2003). Accordingly, due to waste's adverse effects, waste management has become the focus of much research.

Boubellouta and Kusch-Brandt (2020), who examined e-waste for the European Union countries with the EKC, found that e-waste increased with economic growth, reached a peak at a certain level, and then decreased with the increase in growth. On the other hand, they stated that the turning point of the EKC for e-waste was at a very high GDP level. Studying municipal solid waste in the USA, Tsiamis et al. (2018) determined that while solid waste generation increased by approximately %2.8 during the 1960-2013 period, plastic production increased by 84 times. Przydatek (2020), examining the changes in municipal waste accumulations in Poland, found that the amount of waste generated and the GDP indicated a specific convergence. Barnes (2019) examined the relationship between plastic waste and economic development in 151 countries with cross-sectional data and determined that the EKC was valid for 2010 for mismanaged plastic waste per person. Examining the relationship of household plastic waste with economic growth, lack of education and corruption in 122 countries, Cordier et al. (2021) found that improving corruption control policies could reduce plastic waste by 28% and that there was

a negative relationship between economic growth and plastic waste. Testing the EKC hypothesis in the context of garbage using the provincial data in China, Song et al. (2008) determined that there was an inverted U-shaped relationship between waste gas, wastewater, solid wastes, and GDP.

In the empirical literature, there are studies on municipal solid waste, e-waste, packaging waste, medical waste, and industrial waste addressed by the EKC (Boubellouta & Kusch-Brandt, 2020; Mazzanti & Zoboli, 2008; Managi & Kaneko, 2009; Cheng et al., 2020; Su & Chen, 2018; Arbulú et al., 2015; Ichinose et al., 2015; Kim et al., 2018; Gui et al., 2019). The study by Barnes (2019), which examined plastic waste, was based on cross-sectional data, and the information he gave was limited to the year of analysis. On the other hand, Cornier discussed the relationship of plastics with economic growth, lack of education, and corruption in different income-level countries. Accordingly, no study investigating plastic waste in EU countries within the framework of the EKC hypothesis was found. As far as is known, this study is the first to examine plastic waste in the framework of testing the EKC for 2004-2019 on panel data for EU countries.

3. DATA AND METHODOLOGY

This study discusses the countries of the European Union¹ and examines the relationship between plastic waste generation and economic growth within the framework of the EKC hypothesis. The analysis did not cover three EU countries² due to a lack of data. GDP per capita³ in US dollars represents economic growth, and plastic waste generation per capita in kilograms represents plastic waste. The recovery rate of plastic waste was considered a percentage, and energy recovery from plastic waste was included in the analysis in kilograms per capita. Considering the data availability, 2004-2019 was included in the study.

This study hypothesizes that “the EKC is valid for plastic waste in the countries of the European Union”. This hypothesis was tested using the panel data analysis method. In this context, the equation of the model that was created with the panel data is expressed as follows:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1it} + \beta_2 X_{2it} + \dots + \beta_k X_{kit} + v_{it} \quad (1)$$

$$v_{it} = u_{it} + e_{it} \quad (2)$$

$$i = 1, 2, \dots, N \quad (3)$$

$$t = 1, 2, \dots, T \quad (4)$$

Accordingly, the model of the EKC is expressed as follows:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1it} + \beta_2 X_{1it}^2 + v_{it} \quad (5)$$

According to equation (5), if the EKC is valid, the turning point or threshold value calculation is expressed as follows (Dinda, 2004):

$$\frac{-\beta_2}{2 \cdot \beta_1} \quad (6)$$

Accordingly, the models of the empirical analysis are expressed as follows:

$$\text{Model - 1: } RP_{it} = \beta_0 + \beta_1 GDP_{it} + \beta_2 GDP_{it}^2 + u_{it} \quad (7)$$

$$\text{Model - 2: } PW_{it} = \beta_0 + \beta_1 GDP_{it} + \beta_2 GDP_{it}^2 + u_{it} \quad (8)$$

$$\text{Model - 3: } RT_{it} = \beta_0 + \beta_1 GDP_{it} + \beta_2 GDP_{it}^2 + u_{it} \quad (9)$$

The variables in the model are defined as follows:

PW: Plastic Waste Generation per Capita in Kilograms

RT: Recovery of Plastics Waste (%)

1 Belgium, Bulgaria, Czechia, Denmark, Germany, Estonia, Ireland, Greece, Spain, France, Italy, Cyprus, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Hungary, Malta, Netherlands, Austria, Poland, Portugal, Romania, Slovenia, Slovakia, Finland, Sweden, United Kingdom, Iceland, and Norway.

2 Croatia, Liechtenstein, and Northern Ireland

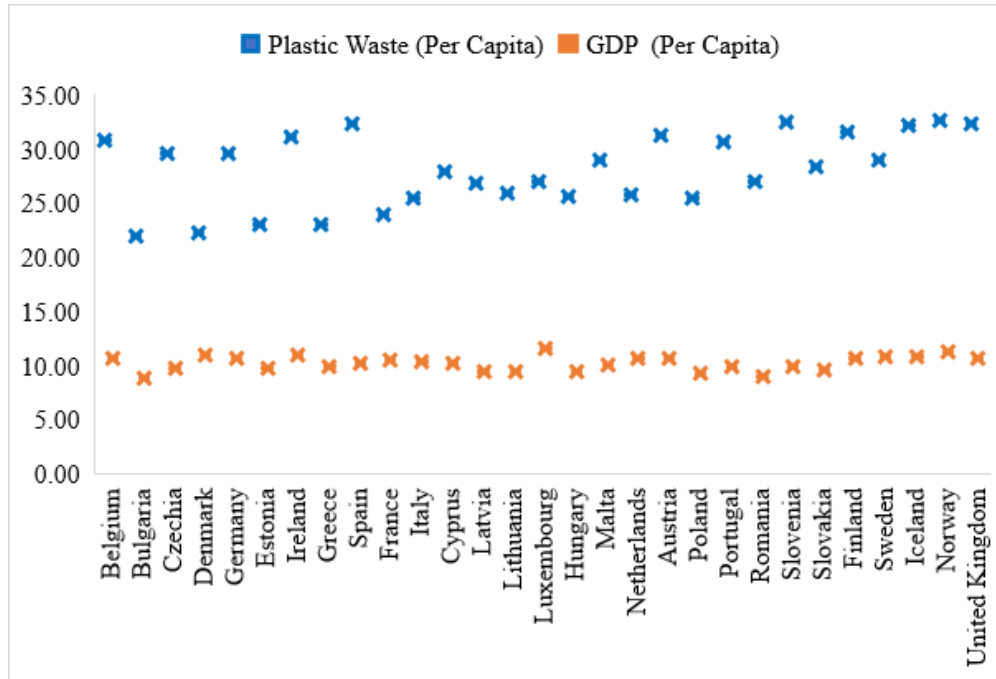
3 World Bank Database, Date of Access: 01.08.2022

RP: Energy Recovery from Plastic Waste per Capita in Kilograms

GDP: GDP (per Capita) in USD at Fixed Prices

GDP²: GDP (per Capita) in USD Squared at Fixed Prices

Figure 1 shows the average values of plastic waste generation per capita and GDP per capita for the referred countries.

Figure 1: Average Values of Variables by Country

Six out of ten countries with the highest average income per capita in the European Union during 2004-2019 also have the highest average plastic waste generation per capita. This indicates that there may be a relationship between income level and plastic waste generation.

Since the variables show a geometric increase, all except RP were included in the analysis logarithmically to eliminate the scale difference. Descriptive statistics are shown in Table 1.

Table 1: Descriptive Statistics

Variable	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min.	Max.
PW	444	3.27	0.36	2.23	4.16
RT	453	3.94	0.58	1.09	4.85
RP	442	7.98	8.86	0	44.79
GDP	464	10.19	0.67	8.48	11.62
GDP ²	464	104.36	13.77	72.02	135.25

Diagnostic test statistics are shown in Table 2.

Table 2: Diagnostic Test Statistics

	Model – 1	Model – 2	Model – 3
VIF	687.00	678.49	692.44
LR Time Effect	1.8e ⁻¹²	4.0e ⁻¹³	48.35*
LR Unit Effect	319.02*	0.66	235.41*
Cluster-Robust Hausman Test	39.91*	76.79*	21.65*
Modified Bhargava et al. Durbin-Watson Test	0.32	1.97	0.35
Modified Wald Test	20626.00*	32.66	8.8e ⁵ *
Pesaran’s Test of Cross-Sectional Independence	1.71*	-2.17*	20.2*

Findings related to diagnostic tests indicated autocorrelation, heteroscedasticity, and cross-sectional dependence in all three models. Therefore, in the analysis of the models, the problems of autocorrelation, heteroscedasticity, and inter-unit correlation were solved by estimating with the Driscoll-Kraay resistant standard errors.

According to the results of the Hausman test applied to choose between the fixed effects and the random effects of the models, the models were analyzed with the fixed effects.

4. EMPIRICAL FINDINGS

Model statistics are shown in Table 3.

Table 3: Model Statistics

	Model – 1	Model – 2	Model – 3
GDP	-237.01*	5.05*	7.65**
GDP²	12.88*	-0.26*	-0.31***
Constant	1079.31*	-21.09*	-40.67**
R²	0.2559	0.0047	0.149
F	29.91*	7.83*	13.91*
Obs.	442	444	453

Note: *, ** and *** are significant at the levels of 1%, 5%, and 10%, respectively

Accordingly, Model 1 showed that the energy recovery from plastic waste first decreases with an increase in income and then increases after reaching the minimum point. Model 2, on the other hand, indicated that the plastic waste generation per capita rises with income and decreases after reaching the maximum threshold. Similarly, Model 3 showed that plastic waste recovery increases with increasing revenue and decreases after reaching the maximum point. The findings of Models 2 and 3 are consistent with studies of Song (2008), Barnes (2019), and Boubellouta & Kusch-Brandt (2020).

It can be said that the energy recovery from plastic waste follows a decreasing course with the increase in income and that the economies with an income per capita level below a certain level do not attach enough importance to energy recovery from waste in the beginning. However, creating income and energy recovery from plastic waste increases. This shows that high-income groups may compensate for some energy loss due to plastic production. On the other hand, the total plastic waste recovery rate initially follows an increasing trend along with income. Accordingly, recycling plastics is essential in economies with an income below a certain per capita. However, after a certain income level, the total plastic recovery rate begins to decrease in the face of an income increase. This may be because the plastics are not available in forms suitable for recycling. For example, plastics mixed with garbage must be separated from the other waste before recycling. This can often lead to high costs. On the other hand, more research is needed on plastics recovery. Finally, plastic waste generation, which is the main focus of this study, initially shows an increasing trend with the increase in income. This means a society with an expanding income consumes more plastic-containing or packaged products. However, it is observed that

plastic waste production decreases after a certain income level. This may be related to the high-income groups' environmental awareness, consumption habits, and environmental regulations that restrict the use of plastics.

When the turning points of all three models for the EKC were calculated according to the formula in equation (6), it was observed that they were 1.027, 1.026, and 1.021, respectively. Since these values express low-income levels well below the income levels in the data set, we can say that the relationship in Model 1 is negative. In contrast, the relationships in Models 2 and 3 are positive.

5. CONCLUSION

Although plastics have become an indispensable part of our lives, the problem of waste caused by plastics is essential. Plastic waste characterizes life and the environment as being threatened in many ways. Considering that the cause of waste is related to production and consumption activities, it becomes essential to examine how waste management changes with the development of economies.

Many researchers examined the relationship between environmental pollution and income per capita, believing that there may be a similar relationship between environmental pollution and revenue through various variables. In the literature, studies confirm the relationship between income and environmental factors such as air quality, water pollution, carbon emissions, greenhouse gases, and ecological footprint in the context of the EKC. On the other hand, various wastes were also examined within the framework of the EKC. Solid waste, household waste, e-waste, and municipal waste are the types of waste for which there is evidence of the EKC. In this study, plastic waste and income per capita were examined for EU countries in the context of the EKC.

Recycling methods are used to recycle the wastes generated by the increasing use of plastics, industrialization, and the production cycle. It is known that most of the plastics we use in our daily lives are produced from petroleum derivatives. Although it is known that plastics cause energy loss during the production phase, energy recovery is attempted through the recycling process. This circumstance can be expressed as the primary motivation for us to focus on the variables such as plastic waste amount, amount of energy recovery from plastic waste, and recovery rate of plastics in the empirical analysis of this study.

The EKC argues for an inverted U-shaped relationship between environmental pollution and income level. Many studies on various ecological pollutants have confirmed this hypothesis. However, studies examining the EKC within the framework of waste are limited. On the other hand, as far as we know, there is no study on plastic waste in European Union countries. For this reason, this study investigated whether the EKC hypothesis is valid by considering plastic waste generation per capita, total plastic waste recovery, and energy recovery from plastic waste per capita in European Union countries. Empirical findings show that the EKC hypothesis is valid for plastic waste generation per capita, total plastic waste recovery, and energy recovery from plastic waste per capita in European Union countries.

The findings show a U-shaped curve for the relationship between energy recovery from plastic waste and income per capita (Model 1). It has been determined that the relationship between income per capita with variables of plastic waste generation per capita (Model 2) and total plastic waste recovery (Model 3) is inverted U-shaped. On the other hand, as far as we know, there is no study on plastic waste in European Union countries. For this reason, this study investigated whether the EKC hypothesis is valid by considering plastic waste generation per capita, total plastic waste recovery, and energy recovery from plastic waste per capita in European Union countries.

When the turning points of the EKC were calculated, they indicated low-income levels according to the dataset values. This shows a negative relationship between energy recovery from plastic waste and income per capita. On the other hand, a positive relationship exists between plastic production per capita and total plastic recovery rate as a function of income level. Based on these results, several policies are suggested for the EU countries as follows:

- More emphasis should be placed on energy recovery from waste,
- Plastic waste recycling campaigns should be organized separately for consumers and producers,
- Interventions should be arranged to keep the rate of increase in plastic waste production lower than the rate of recovery of plastic waste,
- Awareness studies should be carried out to increase the environmental responsibility of high-income groups for plastic waste consumption,
- Another way to increase the recovery rate of plastic waste is the taxation policy. Accordingly, a policy should be designed so that a tax rate will be determined according to the amount of plastic waste they use in production, especially for businesses that contribute high amounts of plastic waste production.

Conflicts of interests

The authors declare that they have no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

Funding Statement

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

REFERENCES

- Al-Mulali, U., Saboori, B., & Ozturk I. (2015). Investigating the EKC hypothesis in Vietnam. *Energy Policy*, 76: 123–131. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.11.019>
- Arbulú, I., Lozano, J. & Rey-Maqueira, J. (2015). Tourism and solid waste generation in Europe: A panel data assessment of the EKC. *Waste Management*, 46: 628–636. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2015.04.014>
- Azapagic A., Emsley A., & Hamerton, I. (2003). *Polymers, The environment, and sustainable development*. John Wiley & Sons, Chichester.
- Barnes, S. J. (2019). Understanding plastics pollution: The role of economic development and technological research. *Environmental Pollution*, 249: 812–821. <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2019.03.108>
- Boubellouta, B. & Kusch-Brandt, S. (2020). Cross-country evidence on EKC in waste electrical and electronic equipment for 174 countries. *Sustainable Production and Consumption*, 25: 136–151. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2020.08.006>
- Chaerul, M., Fahrurroji, A. R., & Fujiwara, T. (2013). Recycling of Plastic Packaging Waste in Bandung City, Indonesia. *Journal of Material Cycles and Waste Management*, 16: 509–518.
- Chawla, S., Varghese, B. S., Chithra A. C., Hussain, C. H., Keçili, R., & Hussain, C. M. (2022). Environmental impacts of post-consumer plastic wastes: treatment technologies towards eco-sustainability and circular economy. *Chemosphere*, 35867. <https://doi.org/10.1016/j.chemosphere.2022.135867>
- Cheng, F., Shi, F., Yi, J., & Fu, H. (2020). Analysis of the factors that affect the production of municipal solid waste in China. *Journal of Cleaner Production*, 259(120808). <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120808>
- Cordier, M., Uehara, T., Baztan, J. Jorgensen, B. & Yan, H. (2021). Plastic pollution and economic growth: The influence of corruption and lack of education. *Ecological Economics*, 182(106930). <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2020.106930>
- Diao, X.D., Zeng, S.X., Tam, C.M. & Tam, V. (2009). EKC Analysis for studying economic growth and environmental quality: A case study in China. *Journal of Cleaner Production*, 17: 541–548. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2008.09.007>
- Dinda, S. (2004). EKC Hypothesis: A survey. *Ecological Economics*, 49(4): 431–455. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2004.02.011>

- Geyer, R., Jambeck, J. R., & Kara, L. L. (2017). Production, use, and fate of all plastics ever made. *Science Advances*, 3(7): 1–5. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1700782>
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American Free Trade Agreement. *NBER Working Paper*, 3914.
- Gui, S., Zhao, L., & Zhang, Z. (2019). Does municipal solid waste generation in China support the EKC? New evidence from spatial linkage analysis. *Waste Management*, 84: 310–319. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2018.12.006>
- Hopewell, J., Dvorak, R., & Kosior, E. (2009). Plastics recycling: Challenges and opportunities. *Philosophical Transactions of the Royal Society: Biological Science*, 364(1526): 2115–2126.
- Ichinose, D., Yamamoto, M., & Yoshida, Y. (2015). The decoupling of affluence and waste discharge under spatial correlation: do richer communities discharge more waste? *Environment and Development Economics*, 20(2): 161–184. <https://doi.org/10.1017/S1355770X14000370>
- Kim, Y., Tanaka, K., & Ge, C. (2018). Estimating the provincial EKC in China: a geographically weighted regression approach, *Stochastic Environmental Research and Risk Assessment*, 32: 2147–2163. <https://doi.org/10.1007/s00477-017-1503-z>
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45(1): 1–28.
- Lieb, C.M. (2003). The EKC – A survey of the empirical evidence and of possible causes. University of Heidelberg, Heidelberg, *Discussion Paper Series*, No. 391.
- Managi, S., & Kaneko, S. (2009). Environmental performance and returns to pollution abatement in China. *Ecological Economics*, 68: 1643–1651. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2008.04.005>
- Mazzanti, M., Montini, A., & Nicolli, F. (2012). Waste dynamics in economic and policy transitions: decoupling, convergence and spatial effects. *Journal of Environmental Planning and Management*, 55(5): 563–581. <https://doi.org/10.1080/09640568.2011.616582>
- Narayan, P.K. & Narayan, S. (2010). Carbon dioxide emissions and economic growth: Panel data evidence from developing countries. *Energy Policy*, 38(1): 661–666. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.09.005>
- OECD (2011). Towards green growth. OECD Publishing.
- OECD (2022). Global plastics outlook: Policy scenarios to 2060. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/aa1edf33-en>
- Panayotou, T. (1993). *Empirical tests and policy analysis of environmental degradation at different stages of economic development*. International Labor Office World Employment Programme Research Working Paper, Geneva.
- Przydatek, G. (2020). Assessment of changes in the municipal waste accumulation in Poland. *Environmental Science and Pollution Research*, 27: 25766–25773. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-08943-6>
- Purcell, A. (2020). New insights into the EKC Hypothesis in developing and transition economies: A literature survey. *Environmental Economics and Policy Studies*, 22: 585–631. <https://doi.org/10.1007/s10018-020-00272-9>
- Sebri, M. (2015). Testing the EKC Hypothesis for water footprint indicator: A cross-sectional study. *Journal of Environmental Planning and Management*, 59(11): 1933–1956. <https://doi.org/10.1080/09640568.2015.1100983>
- Shafik, N. (1994). Economic development and environmental quality: An econometric analysis. *Oxford Economic Papers*, 46: 757–773.
- Shafik, N. & Bandyopadhyay, S. (1992). Economic growth and environmental quality: Time series and cross-country evidence. *Policy Research Working Paper Series 904*, The World Bank.
- Shahbaz, M. & Sinha, A. (2019). EKC for CO₂ emission: A literature survey. *Journal of Economic Study*, 46(1): 106–168. <https://doi.org/10.1108/JES-09-2017-0249>

- Song, T., Zheng, T. & Tong, L. (2008). An empirical test of the EKC in China: A panel cointegration approach. *China Economic Review*, 19(3): 381–392. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2007.10.001>
- Su, E. C. & Chen, Y. (2018). Policy or income to affect the generation of medical wastes: An application of EKC by using Taiwan as an example. *Journal of Cleaner Production*, 188: 489–496. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.04.011>
- Tsiamis, D. A., Torres, M. & Castaldi, M. J. (2018). Role of plastics in decoupling municipal solid waste and economic growth in the U.S. *Waste Management*, 77: 147–155. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2018.05.003>
- Zhang, C., Wang, Y., Song, X., Kubota, J., He, Y., Tojo, J. & Zhu, X. (2017). An integrated specification for the nexus of water pollution and economic growth in China: Panel cointegration, long-run causality and EKC. *Science of The Total Environment*, 609: 319–328. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2017.07.107>
- Wang, Z., Rasool, Y., Zhang, B., Ahmed, Z. & Wang, B. (2020). Dynamic linkage among industrialisation, urbanisation, and CO₂ Emissions in APEC realms: Evidence based on DSUR estimation. *Structural Change and Economic Dynamics*, 52: 382–389. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2019.12.001>
- World Bank. (1992). *World Development Report 1992: Development and Environment*. Oxford University Press, New York. <http://hdl.handle.net/10986/5975>
- World Economic Forum. (2016). *The new plastics economy: rethinking the future of plastics; industry agenda ref 080116*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:05.09.2022 ✓Accepted/Kabul:27.03.2023

DOI:10.30794/pausbed.1171163

Research Article/Araştırma Makalesi

Çelik, H. ve Aytekin, İ. (2023). "Küreselleşme ve İktisadi Büyümenin Gıda Güvenliği Üzerindeki Etkisi: MIST Ülkeleri İçin Ampirik Bir Analiz", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 189-199.

KÜRESELLEŞME VE İKTİSADİ BÜYÜMENİN GIDA GÜVENLİĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: MIST ÜLKELERİ İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ

Hüseyin ÇELİK*, İbrahim AYTEKİN**

Öz

Küreselleşme, son yüzyılın sosyo-ekonomik, siyasi, kültürel vd. birçok alanda önemli etkileri olan bir olgudur. Küreselleşme ile tüketim alışkanlıkları da değişme gösterebilmektedir. Nitekim gıda güvenliği açısından küreselleşmenin etkilerinin de ayrıca ele alınması, incelenmesi gerektiği ifade edilebilir. Bu noktadan hareketle bu çalışmanın amacı da MIST ülkeleri için 1970 ile 2019 yılları arasında küreselleşme ve iktisadi büyümenin gıda güvenliği üzerindeki etkisini incelemektir. Gıda güvenliği göstergesi olarak gıda üretim indeksi alınmıştır. Ampirik analizlerde CADF birim kök testi, Durbin-Hausman Eşbütünlük testi ve AMG katsayı tahmincisi kullanılmıştır. Analiz sonucunda MIST ülkelerinde küreselleşme, iktisadi büyüme ve gıda güvenliği arasında eşbütünlük ilişkisine rastlanmıştır. Ayrıca iktisadi büyüme gıda güvenliği üzerinde pozitif yönlü ve istatistiki açıdan anlamlı bir etkiye sahipken, küreselleşmenin gıda güvenliği üzerinde istatistiki açıdan anlamlı ancak negatif yönlü bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimler: *Durbin-Hausman, Gıda güvenliği, İktisadi büyüme, Küreselleşme, MIST ülkeleri.*

THE EFFECT OF GLOBALIZATION AND ECONOMIC GROWTH ON FOOD SECURITY: AN AMPIRIC ANALYSIS FOR MIST COUNTRIES

Abstract

Globalization is a phenomenon that has significant effects in many areas such as socio-economic, political, cultural etc. of the last century. With globalization, consumption habits may also change. As a matter of fact, it can be stated that the effects of globalization on food security are also a subject that needs to be addressed and examined. From this point of view, the aim of this paper is to investigate the effect of globalization and economic growth on food security for MIST countries between 1970 and 2019. Food production index was taken as a food safety indicator. In empirical analysis, CADF unit root test, Durbin-Hausman cointegration test, and AMF coefficient estimator were used. As a result of the analysis, a cointegration relationship was found between globalization, economic growth and food security in MIST countries. Furthermore, while economic growth has a positive and statistically significant effect on food security, globalization has a statistically significant but negative effect on food security.

Keywords: *Durbin-Hausman, Food security, Economic growth, Globalization, MIST countries.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, DİYARBAKIR.

e-posta: huseyincelik@dicle.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2455-9381>)

**Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, BİTLİS.

e-posta: iaytekin@beu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-3574-1007>)

1. GİRİŞ

Gıda güvenliği, insanoğlunun hayatını idame ettirebilmesi bakımından ihtiyaç duyduğu gıdanın temin edilmesi ve çevre sağlığıyla da ilgili olması bakımında büyük bir önem arz etmektedir. Arz ve talep dengesinin oluşabilmesi, üretici fiyatlarıyla tüketici fiyatlarında yaşanan oynaklıklar, tarım politikaları, iklim krizinin olası olumsuz etkileri, çevre ve sağlık konularında artan endişeler, üretim şartlarının değişmesi ve buna benzer birçok faktörle birlikte dünyada gıda güvenliği ön plana çıkmaktadır (Koç ve Uzman, 2015: 40). Dolayısıyla günümüzde gıda güvenliği konusu ulusal bir konu olmasının yanı sıra, uluslararası bir konu haline de dönüşmüştür. Nihayetinde gıda güvenliği gerek ülke düzeyinde gerekse de küresel düzeydeki üretici ve tüketiciler için ekonomik, politik, toplumsal, tarımsal, sosyal ve çevresel yönden büyük bir önem arz etmektedir (Gülse-Bal vd. 2006: 10).

Literatürde küreselleşme, iktisadi büyüme ve gıda güvenliği arasındaki ilişkiyi ele alan sınırlı sayıda çalışmaya ulaşılmış olup, bu konuya yönelik olarak literatürde; Jenkins ve Scanlan (2001), Timmer (2004), Oriola (2009), Akter ve Basher (2014), Abdulkadyrova vd. (2016), Popova, Skiter ve Dugina (2017), Dithmer, ve Abdulai (2017), Hanus (2018), Uğur ve Özocaklı (2018), Manap, ve Ismail (2019), Khatami vd. (2021), Mekonnen vd. (2021), Köse ve Tuğan-Meral (2021) tarafından yapılan çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı literatürde görülen bu boşluktan hareketle MIST (Malezya, Endonezya, Güney Kore, Türkiye) ülkelerinde 1970-2019 yıllarını kapsayan dönemde küreselleşme ve iktisadi büyümenin gıda güvenliği üzerinde nasıl bir etki oluşturduğunun tespit edilmesidir. Dolayısıyla bu çalışmanın literatüre katkısı birkaç maddede ele alınabilir: (i) Küreselleşmenin gıda güvenliği üzerindeki etkisini ele alan çalışma sayısının kısıtlı olması ve bu alana katkı sağlaması. (ii) Küreselleşme ve ekonomik büyümenin gıda güvenliği üzerindeki etkisini MIST ülkeleri için ele alan sınırlı çalışmalardan biri olması. (iii) Küreselleşme ve ekonomik büyümenin gıda güvenliği üzerindeki etkisini Durbin-Hausman eşbütünlük testi ile ele alarak literatüre bu yönde katkı sağlayan çalışmalardan biri olmasıdır.

Çalışmada yöntem olarak panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu analiz yöntemi kullanılırken ilk etapta değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı incelenmiştir. Ardında değişkenlerin durağan yapılarını kontrol etmek için değişkenlere CADF birim kök testi uygulanmıştır. Son olarak değişkenler arasındaki ilişkiyi tespit etmek için ise değişkenlere Durbin-Hausman Eşbütünlük testi uygulanarak analiz tamamlanmıştır. Çalışma giriş, gıda güvenliği, küreselleşme ve gıda, iktisadi büyüme ve gıda, literatür incelemesi, veri seti ve yöntem, ampirik bulgular ve sonuç kısmından oluşacak şekilde tasarlanmıştır.

2. TEORİK ARKA PLAN

2.1. Gıda Güvenliği

Gıda güvenliği, araştırma ve politika kullanımında onu tanımlamaya yönelik birçok girişimin yansıttığı gibi esnek bir kavramdır. Gıda güvenliği kavramı yaklaşık olarak 50 yıl önce, 1970'lerin başındaki küresel gıda krizleri sırasında ortaya çıkmıştır. Yirmi yıl önce bile, yayınlanmış yazılarda gıda güvenliği için yaklaşık 200 tanımlı yapılmıştır (Peng ve Berry, 2019: 1). Ancak gıda güvenliğinin en yaygın tanımı, "aktif ve sağlıklı bir yaşam sürdürmek için ihtiyaç duyulan enerji ve besin maddelerini sağlamak için tüm insanların her zaman yeterli ve uygun gıdaya erişimidir" şeklinde yapılmaktadır. Sonuçta gıda güvenliği, yeterli ve uygun gıdalara erişimi ifade ederken; gıda güvensizliği yeterli ve uygun gıdalara erişememe durumunu ifade etmektedir. Bu nedenle gıda güvenliği, beslenme ve sağlıkla ilgili doğal bir öncelikler statüsüne sahiptir (Barrett, 2002: 4-5).

1970'lerin başında, küresel gıda krizlerinin yaşandığı bir dönemde, gıda güvenliği başlangıçta gıda mevcudiyetini ve temel gıdaların fiyat istikrarını sağlamaya odaklanmış ve bu durumun temel nedeni tarımsal emtia fiyatlarının aşırı oynaklığı ile para ve enerji piyasalarındaki türbülans kaynaklanmıştır (Peng ve Berry, 2019: 2). Kıtık, açlık ve gıda krizlerinin ortaya çıkması, potansiyel olarak savunmasız ve etkilenen insanların kritik ihtiyaçlarını ve davranışlarını tanıyan daha geniş bir gıda güvenliği tanımını ortaya çıkartmıştır (Shaw, 2007: 241-243). Bu nedenle dünyada gıda tüketiminin istikrarlı bir şekilde genişlemesini sürdürmek, üretim ve fiyatlardaki dalgalanmaları dengelemek için temel gıda maddelerinin yeterli bir şekilde tedariki hep ön planda tutulmuştur. Özellikle 1970'li yıllarda yaşanan protein-enerji eksikliğinin dünya nüfusunun yaklaşık olarak %25'inden fazlasını etkilediğinin düşünülmesi artan üretim ihtiyacını daha anlaşılır bir hale getirmiştir. Dolayısıyla bu süreç gıda güvenliğindeki krizlerin daha iyi algılanmasını, daha sonra gıdanın bulunabilirliğinden daha geniş bir

yaklaşımına vurgu yapılmasına zemin hazırlamış ve gıda güvenliği kavramına “gıdalara ekonomik erişim” kavramının girmesine zemin hazırlamıştır. Ardından gıda güvenliğinin gözden geçirilmiş bir tanımı “tüm insanların her zaman ihtiyaç duydukları temel gıdaya hem fiziksel hem de ekonomik erişime sahip olmalarını sağlamaya” yönelik bir kavrama dönüşmüştür (Peng ve Berry, 2019: 2).

Toplumu oluşturan fertlerin hayatlarını sağlıklı olarak devam ettirebilmeleri, fiziki ve zihinsel olarak gelişmelerini sağlayabilmeleri için yeterli, düzenli ve dengeli bir şekilde beslenmeye ihtiyaç duyarlar. Beslenme, bir toplum sağlığının korunmasında önemli faktörlerinden bir tanesinin olmasının yanı sıra ekonomilerin gelişmesinde ve ülkelerin kalkınmasında da temel itici güçlerden bir tanesini oluşturmaktadır. Asırlardır oluşan ve bu oluşumunu halen devam ettiren beslenme kültürü, küresel iktisadi dinamiklerin etkisiyle hızlı değişim sürecine girmiş, tüketilen gıda ürünlerinin çok çeşitli oluşundan üretim yöntemine, tüketim mekanlarından sunum şekillerine kadar birçok yönden marjinal değişimler geçirmiştir. Gün geçtikçe de insanların dışarıda yemek yeme alışkanlıkları artmış ve bu artışla beraber yiyecek ve içecek hizmeti sunan işletme ve sektör sayısı artmıştır. Fakat dışarıda yemek yeme alışkanlıklarının yaygınlaşması beraberinde gıda zehirlenme sayısı ile beslenmeden kaynaklı diğer sağlık sorunlarının sayısının artmasına zemin hazırlamıştır (Sevim ve Görkem, 2015: 59). Dolayısıyla gıda ve beslenmeye yönelik olarak küresel ekonomilerde ve piyasalarda yaşanan bu tür gelişmeler günümüzde gıda güvenliğinin insan sağlığı açısından ne kadar önemli bir konu olduğunu bir kez daha göstermiştir.

2.2.Küreselleşme ve Gıda

Küreselleşme olgusu literatürde 21. yüzyılın zorluklarından biri olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla literatürde küreselleşme sürecinin tanımı konusunda sürekli bir tartışma mevcuttur. Örneğin, ekonomik bir bakış açısından Stiglitz (2004)'e göre küreselleşme, ulaşım ve iletişim maliyetlerini azaltarak sermayenin serbest dolaşımına yol açan, sınır engellerini kaldırarak bilginin, emeğin ve ülke ekonomilerinin entegrasyonu anlamına gelmektedir. Küreselleşmenin sosyolojik tanımları küreselleşmeyi, insanların bağımlılığını küresel çapta derinleştirme, genişletme ve hızlandırma süreci şeklinde açıklar. Öte yandan siyaset biliminin temsilcileri küreselleşmeyi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçeğe dönüşen uluslararası bir karşılıklı bağımlı bağlantılar ağı olarak görmektedir. Ancak kuşkusuz küreselleşme çok yönlü ve disiplinler arası bir olgu olarak ele alınmalıdır ve bu nedenle küreselleşmenin tanımlardan bir tanesi küreselleşmeyi kültürel, ekonomik, politik, teknolojik ve çevresel faktörlerden bağımsız olarak insanları küresel ölçekte birbirine bağlama süreci şeklinde tanımlamaktadır (Wlodarczyk, 2015: 65).

Literatürde ise genel olarak küreselleşme; insanların, bilginin, teknolojinin, düşüncenin, kültürün, sermayenin, politikanın, malların, hizmetlerin ve benzer konuların kıta içinde veya kıta sınırlarını aşarak yer değiştirme süreci şeklinde tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda küreselleşme ulusal sınırları aşındıran, ulusal ekonomileri, kültürleri, teknolojileri ve yönetişimi bütünleştiren ve karşılıklı olarak bağımlılık ilişkileri üreten bir süreçtir (Gygli, 2019: 546).

Günümüzde, toplumlarda şekillenen tüketicilerin gıda tüketim davranışları da dahil olmak üzere genel piyasa davranışları büyük ölçüde medeniyet ile kültürel gelişmenin ve devam eden küreselleşme sürecinin bir sonucudur. Özellikle 21. Yüzyılda ürüne kolay erişimden etkilenen küreselleşme süreçleri son derece önemli süreçlerdir. Bu küreselleşme süreçleri, küresel ürünler satın almak, alıcılar tarafından arzulan bir yaşam tarzını benimsemek, tüketim kalıplarının ve tüketicilerin davranışlarının modellenmesine katkıda bulunmak ve şimdiye kadar önemsiz olan tüketim koşullarının bazılarının rolünün artmasına katkıda bulunmuşlardır. Hane halkı tüketiminin oluşumunda sosyal taklit, grup içi ve gruplar arası taklit, uluslararası taklit, gösterişli tüketim, etki gösterme ve moda gibi alanlarda satın alma ve ortaya çıkma istekliliğini belirleyen psikososyal kalıplarda küreselleşmeyle birlikte ön plana çıkmaya başlamıştır (Hanus, 2018: 170).

Küreselleşmenin tüketicilerin gıda davranışları üzerindeki etkisi başlıca üç alanda görülebilir. Bu etkileri; tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli pazar ortamı ve koşulları, ihtiyaçları karşılama yolları ve bu ihtiyaçların yapısı ile hiyerarşisi şeklinde sıralamak mümkündür (Wlodarczyk, 2015: 66-67). Küresel gıda tüketiminin ilk alanı, perakende ve hizmet altyapısı, hipermarketlerin genişlemesi, fast food restoran zincirleri ve tüketicilerin çıkarlarının korunmasını düzenleyen yasal hükümler ile ilişkilidir. İkinci alan, bireysel tüketici segmentlerinde genişleyen alışveriş ve yeme alışkanlıkları, markalar ve çeşitlerle ilişkilidir. Üçüncü alan, Batı medeniyetinin varlığının ve gelişiminin bir parçası olarak şekillenen, benimsenen normlar, değerler ve uygulanan yaşam tarzı

tarzlarından kaynaklanan bir ihtiyaçlar hiyerarşisidir (Hanus, 2018: 172). Sonuç olarak küreselleşmeyle birlikte gıda ve diğer ürünler üzerinde yeni tüketim biçimleri ve tüketici davranışları ortaya çıkmış; yeni ürünler, yeni satış noktaları ve yeni ihtiyaçlar doğmuş; değişen tüketim kalıpları, eğilimleri ve yaşam tarzları oluşmuş; pazardaki tüketici faaliyetlerine yönelik artış ve tüketici rekabet gücü ve girişimciliği artmıştır (Wlodarczyk, 2015: 66).

2.3. İktisadi Büyüme ve Gıda

İktisadi büyüme, ekonomi biliminin önemli iktisadi göstergelerinden bir tanesi olmasının yanı sıra artan refahın da temelini oluşturmaktadır. Yeni sermayeye (beşeri ve fiziksel) yatırım, yeni üretim tekniklerinin uygulanması ve yeni ürünlerin tanıtılması, büyüme sürecinin temel aşamalarından bazılarını oluşturmaktadır (Myles, 2000: 141).

Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde artan nüfusa paralel olarak eğitim, yaşam ve refah seviyesinin yükseltilmesi çabalarının arttığı ve önem kazandığı görülmektedir. Bu ülkeler bu hedeflere ulaşmak için emek gücü, finans, teknoloji, doğal kaynaklar, hammadde, donanım, yazılım, eğitim, sağlık ve üretim yöntemleri gibi faktörlerden en üst seviyede fayda elde edebilmek için bu faktörleri etkin bir şekilde kullanmayı diğer bir ifadeyle verimliliği yükseltmeyi amaçlamışlardır (Yaylalı ve Lebe, 2011: 26). Buradan hareketle iktisadi büyüme, bir ülkede yaşayan vatandaşların yaşama koşullarının sürekli bir şekilde iyileştirilmesi ve yükseltilmesi için biçilmiş bir kaftandır. Dolayısıyla bütün ülkelerin temel ekonomi politikalarının başında iktisadi büyüme hızını arttırmak ve bu iktisadi büyüme hızında istikrarı yakalamaktır (Kanca, 2012: 4).

İktisadi büyüme ile gıda güvenliği arasındaki ilişkiye bakıldığında ise gıda güvenliği ile iktisadi büyüme, kalkınma süreci boyunca birbirleriyle sürekli bir etkileşim halinde olmuşlardır. Toplumların gıda güvenliğine ulaşması ancak modern zamanlarda olmuştur. Ancak günümüzde başta Afrika ve Güney Asya olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde halen gıda güvenliği sorunu devam etmektedir. Gıda güvenliği, ekonomik büyüme, yoksulluğun azaltılması ve kaliteli bir yaşam her ülke vatandaşı tarafından arzulanmaktadır. Bu doğrultuda ekonomide görülen büyümenin yoksullara ulaşarak gıda güvenliğini tesis edecek şekilde tasarlanması büyük bir önem arz etmektedir. Aksi takdirde, yoksulluğun azaltılması gecikecek ve gıda güvenliği sorunu devam edecektir. Diğer bir ifadeyle gıda arzının daralması veya fiyatların aşırı bir şekilde yükselmesi yoksul haneleri yoksulluk sınırının altında bırakacak ve bu durum ise gıda güvenliğini tehlikeye düşürecektir (Timmer, 2004: 2-7).

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Literatürde küreselleşme, iktisadi büyüme ve gıda güvenliğini inceleyen az sayıda çalışmaya ulaşılmıştır. Literatürde yer alan bu çalışmalarda ulaşılan sonuçlar ağırlıkta benzer sonuçlar iken literatürde farklı sonuçlara ulaşan çalışmalarda bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma küreselleşme ve iktisadi büyümenin gıda güvenliği üzerindeki etkilerini ele alan literatürü güçlendirmesi ve bu literatüre katkı sağlaması açısından büyük bir önem arz etmektedir.

Literatürde yer başlıca çalışmalar; Jenkins ve Scanlan (2001), Timmer (2004), Oriola (2009), Akter ve Basher (2014), Abdulkadyrova vd. (2016), Popova, Skiter ve Dugina (2017), Dithmer ve Abdulai (2017), Hanus (2018), Uğur ve Özocaklı (2018), Manap ve Ismail (2019), Khatami vd. (2021), Köse ve Tuğan-Meral (2021), Mekonnen vd. (2021) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalarda ulaşılan sonuçlara yönelik detaylara aşağıda yer verilmiştir.

Jenkins ve Scanlan (2001), düşük gelirli ülkelerde 1970-1990 dönemi için gıda güvenliği ve çocuk açlık oranlarını panel veri yöntemiyle analiz etmişlerdir. Yapılan analizde, iktisadi büyümenin hem gıda güvenliğinin sağlanmasında hem de çocuk açlığının düşürülmesinde olumlu bir etki oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır. Timmer (2004), Asya ülkelerinde iktisadi büyüme ve gıda güvenliği arasındaki ilişkiyi ekonomik ve siyasi politikalar çerçevesinde inceleyerek değerlendirmiştir. Yapılan incelemede iktisadi büyüme ile gıda güvenliği arasındaki pozitif yönlü ilişkinin uzun dönemde bazı siyasi politikalarla kaynaklı negatif yönlü bir ilişkiye yönelme potansiyeli taşıdığını tespit etmiştir. Oriola (2009), Nijerya'nın 1965-2007 dönemini gıda güvenliği, sulama sistemi ve yoksulluk değişkenleri çerçevesinde veri karşılaştırma yöntemiyle incelemiştir. Yapılan incelemede sulamalı tarım sisteminde yapılan reformların gıda üretiminin artışı teşvik ettiğini ve bunun sonucunda tarım ile tarım dışı kırsal ekonomilerde iktisadi büyüme ve istihdamı arttırdığını, yoksulluğun azaldığını ve gıda güvenliğinde istikrarın yakalandığı gözlemlenmiştir. Akter ve Basher (2014), çalışmalarında 2007-2009 dönemi için Bangladeş'in 12

ilçesinden 1800 kırsal hanenin anket verilerini kullanarak gıda fiyatları ve gelir şoklarının hane halkı gıda güvenliği ile ekonomik refahı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Yapılan incelemede yükselen gıda fiyatları ile gelir şokları Bangladeş'in kırsal bölgelerinde gıda güvenliğini olumsuz yönde etkilediği anlaşılmıştır. Ayrıca bu şokların olumsuz etkilerinin emek ve emtia piyasası düzenlemeleri, bölgesel ekonomik büyüme ve iç politika tepkileri nedeniyle zamanla azaldığı ve çoğu durumda hane halkının ekonomik refahı üzerinde derin etkiler bırakmadığı görülmüştür.

Abdulkadyrova vd. (2016), modern dünya ekonomisinde analiz, mantıksal genelleme ve bilimsel soyutlama yöntemlerini kullanarak küresel gıda güvenliği sorunlarını araştırmışlardır. Yapılan araştırmada küresel gıda sorununu ve güvenliğini çözenin en önemli yollarından bir tanesinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde aşırı fiyat artışlarının kontrol altına alınmasından geçtiği sonucuna ulaşılmıştır. Popova vd. (2017), nicel (istatistiksel) araştırma yönteminin yanı sıra tümevarım, tündengelim, sistemleştirme ve resmileştirme yöntemlerini kullanarak modern Rusya'da gıda güvenliğinin sağlanmasına yönelik incelemelerde bulunmuşlardır. Çalışmada Rusya'nın gıda güvenliği sorununun bölgesel ekonomisine özgü sorun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Burada gıda güvenliği sorununun ortaya çıkmasının temel nedeni, bölgesel ekonominin sürdürülemez bir şekilde gelişim sağlamasıdır. Dithmer ve Abdulai (2017), seçilmiş 151 ülkeyi 1980-2007 dönemi için ticari açıklık ve gıda güvenliği çerçevesinde panel veri yöntemiyle incelemişlerdir. Yapılan incelemede ticari açıklık ve ekonomik büyümenin gıda güvenliği üzerinde olumlu etkiler oluşturduğu yönündedir. Hanus (2018), 1995-2017 yılları arasında Dünya'da küreselleşmenin tüketicilerin gıda davranışları üzerindeki etkisini incelemiştir. Yapılan incelemede küreselleşmenin tüketicilerin yiyecek davranışları üzerindeki etkisinin, süpermarketlerden yiyecek satın alma, hazır yemek restoranlarında yemek yeme ve hem yemekte rahatlık hem de benzersiz deneyimler arama gibi davranışlarda görünür olduğu bulunmuştur. Bununla birlikte, küreselleşmenin yerel veya ekolojik ürünleri tercih etme, gıda güvenliği alanındaki eylemler gibi ona karşı bazı hareket ve tutumların oluşmasında da etkili olduğu da belirtilmiştir. Uğur ve Özocaklı (2018), az gelişmiş/gelişmekte olan 80 ülkede 2000-2015 yılları arasında gıda güvencesizliğinin bazı belirleyicilerini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada yapılan analiz sonuçlarına göre kişi başına GSYİH ve net gıda üretim endeksi ile gıda güvencesizliği arasında güçlü bir ilişki bulunurken, gelişmiş su kaynakları ve sanitasyon olanaklarına erişim ile gıda güvencesizliği arasında zayıf bir ilişkiye rastlanmıştır.

Manap ve Ismail (2019), 1970-2016 yılları arasında kurak arazilere sahip 75 gelişmekte olan ülkede iktisadi büyüme ve gıda güvenliği arasındaki ilişkiyi dinamik panel veri yöntemiyle incelemişlerdir. Yapılan incelemede gıda güvenliği ile iktisadi büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Khatami vd. (2021), beş Avrupa ülkesinin küreselleşme ve gıda üretimi değişkenleri arasındaki ilişkiyi 2013-2017 dönemi için statik panel veri analizi yaklaşımıyla incelemişlerdir. Yapılan inceleme sonucunda küreselleşmenin üç bileşenin (sosyal, teknolojik ve ekolojik) gıda endüstrisine önemli ölçüde katkı sunduğu, fakat küreselleşmenin diğer iki bileşenin (ekonomik ve politik) gıda üretimi ile negatif ilişki içerisinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mekonnen vd. (2021), 1980-2016 yılları arasında Etiyopya'nın yerel iklim değişikliklerini, hane halkı gıda güvenliği durumunu, gıda güvencesizliğinin iklimle ilgili nedenlerini, gıda güvenliği belirleyicilerini ve yerel çiftçilerin uyum stratejilerini lojistik regresyon yöntemiyle incelemişlerdir. Yapılan incelemede gelir çeşitlenmesinin gıda güvenliği üzerinde olumlu bir etki oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır. Köse ve Tuğan-Meral (2021), Türkiye'nin 1986-2016 yılları arasındaki gıda güvenliği, tarımsal destekler ve ekonomik büyüme değişkenlerini ARDL sınır testi ve nedensellik testi yöntemiyle incelemişlerdir. Yapılan incelemede Türkiye'de gıda güvenliği ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisine rastlanırken, tarımsal destekler ile ekonomik büyüme arasında ise herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır.

4. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Son dönemlerde uluslararası alanda meydana gelen gelişmeler ve pandemi gıda arz, gıda temini daha genel bir ifade ile gıdanın önemine istinaden gıda güvenliğinin önemini ortaya koymuştur. Bu noktadan da hareketle bu çalışmanın amacı küreselleşme ve ekonomik büyümenin gıda güvenliği üzerindeki etkisi olarak ifade edilebilir. Bu amaç doğrultusunda MIST (Malezya, Endonezya, Güney Kore, Türkiye) ülkelerine ait 1970-2019 dönemini kapsayan veri seti ile ampirik analizler gerçekleştirilmiştir. Son dönemde yaşanan gelişmeler özellikle Covid-19 salgınının gıda güvenliği üzerindeki etkilerinin gözlemlenmesi arzulanmış ancak verileri en son 2019 yılına kadar mevcut olması nedeniyle analizler 1970-2019 dönemi ile sınırlı tutulmak zorunda kalmıştır. Gıda güvenliği (*food*) göstergesi olarak gıda üretim indeksi alınmıştır (Tochukwu vd., 2022). Gıdanın üretim aşamasından tüketime kadar her aşama gıda güvenliği açısından önem arz etmektedir. Özellikle Covid-19 pandemisi ve Rusya-Ukrayna

savaşı gıdanın üretiminin de ne derece önemli olduğunu ortaya koymuştur. Çeşitli göstergelerle gıda güvenliği ele alınabilmektedir. Belirtilen salgın ve savaş nedenlerinden ötürü ortaya çıkan gıda üretiminin önemine istinaden çalışmada gıda güvenliği göstergesi gıda üretimi olarak alınmıştır. Ekonomik büyüme (*gdp*) göstergesi sabit fiyatlarla GSYH alınmıştır. Küreselleşme göstergesi olarak da küreselleşme indeksi alınmıştır. Gıda güvenliği ve ekonomik büyüme serileri Dünya Bankası veri tabanından küreselleşme göstergesi ise KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsü'nden alınmıştır. Gıda güvenliği ve küreselleşme göstergeleri indeks verisi olduklarında logaritması alınmamış olup ekonomik büyüme göstergesinin logaritması alınarak yarı logaritmik bir model kullanılmıştır.

Çalışmanın modeli oluşturan seriler arasındaki ilişki fonksiyonel olarak aşağıda ifade edildiği şekildedir:

$$f(\log gdp, kof) = food$$

Ampirik analizlerde Denklem 1'de gösterilen model ile tahmin edilmiştir:

$$food_{it} = \beta_0 + \beta_1 \log gdp_{it} + \beta_2 kof_{it} + \mu_{it} \quad (1)$$

Burada, β , parametre katsayılarını; t , zaman boyutunu; i , yatay kesitleri yani ülkeleri; μ , hata terimini ifade etmektedir.

Çalışmanın ampirik analizlerinde öncelikle modeli oluşturan serilerin durağanlık düzeylerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Ancak durağanlık düzeyi tespitinde kullanılacak olan birim kök testlerinin doğru seçilmesi önemli bir husustur. Yatay kesit bağımlılığı içeren serilerin bağımlılığı dikkate alınmayan birim kök testleri ile incelenmesi durağanlık mertebelerinin hatalı tespitine neden olabilmektedir. Bu nedenle öncelikle serilerin bağımlılık içerip içermediği araştırılmalıdır. Serilerin yatay kesit bağımlılığına sahip olup olmadıkları CD_{im} testi ile incelenmiştir. CD_{im} testi, Pesaran (2004) tarafından literatüre kazandırılmış bir testtir. Bu testin avantajı hem $T > N$ hem de $T < N$ durumunda etkin sonuçlar veriyor olmasıdır. Testte seri yatay kesit bağımlılığına sahip değildir şeklindeki temel hipotezine karşılık seri yatay kesit bağımlılığına sahiptir şeklinde olan alternatif hipotezi sınanmaktadır (Pesaran, 2004).

Yatay kesit bağımlılığına sahip olan serilerin durağanlık mertebeleri Pesaran (2007) tarafından literatüre kazandırılan CADF birim kök testinden yararlanılmıştır. Bu test $T > N$ ve $T < N$ durumlarında etkili sonuçlar veren, Monte Carlo kalıntılara dayalı olarak hesaplama yapmaktadır. Temel hipotezde seriler durağan değildir, alternatif hipotezde seriler durağandır şeklinde seriler birim kök bakımından incelenmektedir (Pesaran, 2007).

Elde edilen yatay kesit bağımlılık sonuçlarından hareketle ikinci kuşak eşbütünleşme testi kullanılması gerektiği görülmüştür. Serilerin farklı düzeylerden durağan olmaları açısından Durbin-Hausman eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Durbin-Hausman eşbütünleşme testi Westerlund (2008) tarafından literatüre kazandırılan bir testtir. Durbin-Hausman eşbütünleşme testi yatay kesit bağımlılığını dikkate alan heterojen ve homojen sonuçlar veren bir panel eşbütünleşme testidir. Bu testte Durbin $H_{Grup \text{ İstatistiği}}$ ve Durbin $H_{Panel \text{ İstatistiği}}$ olmak üzere iki istatistik elde edilmektedir. Heterojen özellikte olan modellerde Durbin $H_{Grup \text{ İstatistiği}}$ istatistiği, homojen özellikte olan modellerde ise Durbin $H_{Panel \text{ İstatistiği}}$ istatistik sonuçlarının dikkate alınmaktadır. Durbin-Hausman eşbütünleşme testinin diğer bir özelliği ise bağımlı değişken birinci farkta durağan olmakla (seviyede durağan olmamakla) beraber bağımsız değişkenlerin düzeyde durağan olması durumunda da kullanılabilir olmasıdır (Westerlund, 2008;1997-2000). Bu testte hem heterojen hem de homojen sonuçlar elde edildiğinden elde edilecek sonuçların değerlendirilmesi açısından modelin homojenite durumuna Delta ve Δ_{adj} testleri ile bakılmıştır.

Uzun dönem katsayı tahminleri Bond ve Eberhardt (2009) ve Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisinden yararlanılmıştır. AMG, yatay kesit ve heterojenliğin geçerli olduğu durumda kullanılan bir tahmincidir. AMG katsayı tahmin süreci üç aşamada gerçekleşmektedir. Birinci aşamada birinci farklar havuzlanmış regresyon T-1 kadar dönem kukla değişkenle tahmin gerçekleştirilmektedir. İkinci aşamada birinci aşamadaki her yatay kesit için tahminler yapılmaktadır. Son aşamada Pesaran ve Smith (1995) MG yaklaşımı ile sonuçlar tahmin edilmektedir.

5. AMPİRİK BULGULAR

5.1.Yatay kesit bağımlılık sonuçları

Yatay kesit bağımlılık test sonuçları Tablo 1’de gösterilmiştir. Elde edilen bulgulara göre serilerinin hepsinde %1 istatistiksel önem düzeyinde temel hipotez reddedilmekte, yatay kesit bağımlılığının varlığını ifade eden alternatif hipotez kabul edilmektedir. Dolayısıyla seriler yatay kesit bağımlılığına sahiptir. Bir seri de yatay kesit bağımlılığının olması, bir ülkede meydana gelen iktisadi bir şokun diğer ülke veya ülkelerin iktisadi göstergeleri üzerinde etkiye sahip olması olarak ifade edilebilir.

Tablo 1:Yatay Kesit Bağımlık Test Sonuçları

Test	food		loggdp		kof	
	t-ist.	Prob.	t-ist.	Prob.	t-ist.	Prob.
CD _{lm}	16.307 ^a	0.000	17.131 ^a	0.000	16.897 ^a	0.000

Not: ^a, ^b ve ^c sırasıyla %1, %5 ve %10’u temsil etmektedir.

5.2.CADF Birim Kök Testi Sonuçları

Tablo 2:CADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit	Sabit ve Trend
	t-bar [p-değeri]	t-bar [p-değeri]
food	-1.621 [0.632]	-1.678 [0.934]
gdp	-1.178 [0.900]	-2.230 [0.599]
kof	-2.394 ^c [0.096]	-3.125 ^b [0.037]
Δ(food)	-3.385 ^a [0.000]	-3.954 ^a [0.000]
Δ(gdp)	-3.100 ^a [0.002]	-3.761 ^a [0.001]
Δ(kof)	-3.964 ^a [0.000]	-3.711 ^a [0.001]

Not: ^a, ^b ve ^c sırasıyla %1, %5 ve %10’u temsil etmektedir.

Birim kök test sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır. Birim kök sonuçlarına göre *food* ve *gdp* göstergeleri hem sabitli modelde hem de sabit ve trendli modelde düzeyde birim kök içermekte olup birinci farkta durağan hale gelmektedir. Ancak küreselleşmeyi ifade eden *kof* serisinin sabitli modelde %10, sabitli ve trendli modelde %5 istatistiksel önem düzeyinde seviyede durağan olduğu görülmektedir. *kof* serisinin farkı alındığında durağanlık düzeyi istatistiksel olarak daha güçlü bir anlamlılık düzeyinde durağan hale gelmekle birlikte nihai olarak *food* ve *gdp* serileri I(1), *kof* serisi ise I(0) mertebesinde durağandır. Bir serinin durağan olması, seriye gelen bir şoktan sonra şokun etkilerinin geçici olduğu yani seri eski haline veya düzeyine dönebiliyorken, seviyede durağan olmayan bir seri ise şokun etkilerinin seri üzerinde kalıcı olduğu, serinin eski haline dönmediği anlamına gelir. Sonuç olarak yapılan CADF birim kök testine göre değişkenlerin farklı mertebelerde durağan oldukları görülmüştür. Değişkenlerin farklı mertebelerde durağan olması ise analizde Durbin-Hausman eşbütünleşme testinin kullanılabilmesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle bu çalışmada Durbin-Hausman eşbütünleşme testi tercih edilmiştir.

5.3.Homojenite Test Sonuçları

Homojenite test sonuçları Tablo 3’te gösterilmiştir. Delta ve Delta_{ajd} test sonuçlarına göre %1 istatistiksel önem düzeyinde her iki testte de katsayılar homojendir şeklindeki temel hipotez reddedilmektedir. Katsayılar

heterojendir şeklindeki alternatif hipotez kabul edilmektedir. Yani çalışmanın model heterojendir. Heterojenlik durumu paneli oluşturan ülkelerin farklı özellikte olduğu ve kendilerine özgü özelliklerini panele yansıttığını ifade eder.

Tablo 3: Homojenite Test Sonuçları

Homojenite Testleri	t-İst	p-değeri
Δ	2.517	0.006 ^a
Δ_{adj}	2.690	0.004 ^a

Not: ^a, %1'i temsil etmektedir.

5.4. Durbin-Hausman Eşbütünleşme Sonuçları

Eşbütünleşme test sonuçları Tablo 4'te görülmektedir. Durbin-Hausman eşbütünleşme testi homojen modeller için Durbin H_{Panel} İstatistiği, heterojen modeller için ise Durbin H_{Grup} İstatistiği ile sonuçlar vermektedir. Tablo 4'ten görüldüğü üzere her iki test sonucuna göre eşbütünleşme ilişkisi %1 istatistiksel önem düzeyinde vardır. Ancak Tablo 3'teki homojenite testi sonucunda modelin heterojen olduğu tespit edildiğinden Durbin H_{Grup} İstatistiği istatistiğinin dikkate alınması sağlıklı olacaktır. Dolayısıyla sonuç olarak modeldeki değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır.

Tablo 4: Durbin-Hausman Eşbütünleşme Test Sonuçları

Model	t-İst.	p-değeri
food = f (gdp, kof)		
Durbin H_{Grup} İstatistiği	24.811 ^a	0.000
Durbin H_{Panel} İstatistiği	25.846 ^a	0.000

Not: ^a, %1'i temsil etmektedir.

5.5. AMG Katsayı sonuçları

Eşbütünleşme ilişkisinin elde edilmesinden sonra modeldeki seriler arasında uzun dönem katsayı tahmininde bulunulmuştur. Sonuçlar Tablo 5'te gösterilmiştir. Katsayı tahmin sonuçlarına göre ekonomik büyüme gıda güvenliğini %5 istatistiksel önem düzeyinde pozitif etkilerken, küreselleşme gıda güvenliğini %10 istatistiksel önem düzeyinde negatif etkilemektedir. Diğer yandan ülke bazlı sonuçlara bakıldığında Endonezya hariç diğer ülkelerde ekonomik büyüme istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde gıda güvenliğini pozitif etkilemektedir. Başka bir ifade ile Endonezya hariç diğer ülkelerde ekonomik büyüme gıda güvenliğini istatistiksel anlamlılık düzeyinde gıda güvenliğini olumlu yönde etkilemektedir. Küreselleşme tüm ülkeler için istatistiksel olarak gıda güvenliğini anlamlı olarak etkilerken bu etkileşim Güney Kore için pozitif, Malezya, Endonezya ve Türkiye için negatif olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgular Dithmer ve Abdulai (2017), Tochukwu (2022) ile paraleldir. Diğer bir ifade ile küreselleşmenin artması gıda güvenliğini Güney Kore için artırırken, paneli oluşturan diğer ülkelerde gıda güvenliğini azaltmakta, olumsuz yönde etkilemektedir.

Tablo 5: AMG Katsayı Tahmin Sonuçları

Ülkeler	<i>loggdp</i>		<i>kof</i>	
	Katsayı	p-değeri	Katsayı	p-değeri
Malezya	68.643 ^a	0.000	-0.870	0.007
Endonezya	9.828	0.342	-0.372	0.010
Güney Kore	102.73 ^a	0.000	0.766	0.000
Türkiye	37.806 ^a	0.000	-0.731	0.000
PANEL	54.515 ^b	0.017	-0.584	0.074

Not: ^a, ^b ve ^c sırasıyla %1, %5 ve %10'u temsil etmektedir.

6. SONUÇ

Bu çalışmada küreselleşmenin ve ekonomik büyümenin gıda güvenliği üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çalışmanın ampirik analizleri 1970-2019 dönemini kapsamakta olup MIST ülkeleri için gerçekleştirilmiştir. Yatay kesit bağımlılığına sahip seriler ve heterojen olan modelin ampirik analizlerinde CADF birim kök Testi, Durbin-Hausman eşbütünleşme testi, AMG katsayı tahmincisi kullanılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre I(1) ve I(0) olan serilerden oluşan modelde uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Uzun dönemde ekonomik büyümenin gıda güvenliğini pozitif; küreselleşmenin ise negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik büyümenin gıda güvenliği üzerindeki etkilerine ait katsayıların büyük olması, gelir düzeyi ile açıklanabilir. Şöyle ki ekonomik büyüme ile beraber daha fazla gıda üretimi ve halkın gelir seviyesinin yükselmesi ile daha fazla ve daha sağlıklı gıdaya erişime olanak sağlayacaktır. Elde edilen sonuçlar Dithmer ve Abdulai (2017), Khatami vd., (2021), Tochukwu (2022) ile paraleldir.

Küreselleşmenin gıda güvenliği üzerindeki etkisinin negatif olmasını Hanus (2018) tarafından uluslararası hazır yemek restoranlarını, süpermarket ve hipermarketlerin çoğalması, özellikle genç kitleler başta olmak üzere hazır gıda tüketiminin artması olarak açıklamaktadır. Küreselleşme ile insanların dünya genelinde birbirinden farklı yönlerden etkilenmesi, bir yakınlaşmanın oluşması uluslararası fastfood restoranlarına olan talebi de beraberinde arttırmaktadır. Diğer yandan iktisadi amaçlı entegrasyon ve birliklerin kurulmasıyla uluslararası ticaretin önündeki kısıtlamaların kalkması veya daha kolay hale gelmesi ile gıda ürünlerin ithalat ve ihracatı neticesinde küreselleşmenin gıda güvenliğini negatif yönde etkileyebileceği ifade edilebilir. Gıda sektörünün genişlemesi artan nüfus ve buna bağlı olarak artan talebin bir sonucu olarak ifade edilebilir. Küreselleşme ve ekonomik büyümenin gıda güvenliğini olumsuz etkilememesi için artan arzın kontrollü olarak gerçekleşmesi sağlanabilir. Elbette ki ekonomik büyüme gerçekleşmelidir ancak ekonomik büyümeyi sağlayan iktisadi faaliyetlerin gerçekleşmesinde çevre ve tarımsal alanlar üzerindeki negatif dışsallıkları önlenmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdulkadyrova M. A. et al. (2016). Global food security problems in the modern World economy *International Journal of Environmental ve Science Education*. 11(12): 5320- 5330.
- Akter, S. ve S.A. Basher. (2014). The impacts of food price and income shocks on household food security and economic well-being: Evidence from rural Bangladesh", *Global Environmental Change*, 25(March), 150-162.
- Barrett, C. B. (2002). Food security and food assistance programs. Edit. B. Gardner and G. Rausser *Handbook of Agricultural Economics*, Volume: 2, Chapter: 40, 1-75
- Dithmer, J., Abdulai, A. (2017). Does trade openness contribute to food security? A dynamic panel analysis. *Food Policy*, 69, 218–230.
- Eberhardt, M. (2012). Estimating panel time-series models with heterogeneous slopes. *The Stata Journal*, 12(1), 61-71.
- Eberhardt, M., ve Bond, S. (2009). Cross-section Dependence Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator. *Munich Personal RePEcs(17870)*.
- Eberhardt, M., ve Teal , F. (2010). Productivity Analysis in Global Manufacturing Production. *Discussion Paper 515*,.
- Gülse-Bal, H. S., Göktolga, Z.G., ve Karkacier, O. (2006). Gıda güvenliği konusunda tüketici bilincinin incelenmesi (Tokat ili örneği). *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 12(1), 9-18.
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N. ve Sturm, J.E. (2019). The KOF globalisation index revisited. *The Review of International Organizations*, 14, 543-574.
- Hanus, G. (2018). The impact of globalization on the food behaviour of consumers-literature and r e s e a r c h review. *CBU International Conference on Innovations in Science and Education*. March 21-23, 2018, Prague, 170-174.
- Jenkins, J. C., ve S. J. Scanlan. (2001). Food security in less developed countries, 1970 to 1990. *American Sociological Review*, 66(5), 718–744.

- Kanca, O., C. (2012). Türkiye’de işsizlik ve iktisadi büyüme arasındaki nedenselliğin ampirik bir analizi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 1-18.
- Khatami vd. (2021). Effects of globalization on food production in five European countries. *British Food Journal*, 124(5), 1569-1589, doi: 10.1108/BFJ-03-2021-0301.
- Koç, A. A., Bölük, G., ve Aşçı, S. (2008). Gıda güvenliği ve kalite standartlarının gıda iamatat sanayinde yoğunlaşmaya etkisi. *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, 16, 83-115.
- Koç, G. ve Uzman, A. (2015). Gıda güvencesi ve gıda güvenliği: Kavramsal çerçeve, gelişmeler ve Türkiye. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 21(1), 39-48.
- KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsü, (2022), Globalization Indeks, <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (06.07.2022)
- Köse, Z. ve Tuğan-Meral, G. (2021). Türkiye’de tarımsal destekler, gıda güvenliği ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine bir inceleme. *Studies on Social Science Insights*, 1(2), 51-73.
- Manap, N. M. A., ve Ismail, N. W. (2019). Food security and economic growth. *International Journal of Modern Trends in Social Sciences*, 2(8), 108-118, Doi:10.35631/IJMTSS.280011.
- Mekonnen, A., Tessema, A., Ganewo, Z. ve Haile, A. (2021). Climate change impacts on household food security and farmers adaptation strategies. *Journal of Agriculture and Food Research*, 6(2021), 100197, 1-9.
- Myles, G. (2000). Taxation and Economic Growth, *Fiscal Studies*, 21(1), 141–168.
- Oriola, E. O. (2009). A framework for food security and poverty reduction in Nigeria. *European Journal of Social Sciences*, 8(1), 132-139.
- Peng, W. ve Berry, E. M. (2019). The concept of food security. *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*, 2(2019), 1-7.
- Pesaran, M. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics*, No. 0435.
- Pesaran, M. H. (2007). *A simple panel unit root test in the presence of cross section*. Cambridge University Working Paper.
- Pesaran, M., ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Popova, V. L., Skiter, N. T., ve Dugina, T. A. (2017). Sustainable Development of Russian Regional Economy for Provision of Food Security: Successful Experience and New Approaches. E.G. Popkova (ed.). *Overcoming Uncertainty of Institutional Environment as a Tool of Global Crisis Management, Contributions to Economics*, 581-587. Cham: Springer.
- Sevim, B. ve Görkem, O. (2015). Gastronomi ve açılış programlarında gıda güvenliği donanım altyapısının değerlendirilmesi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(1), 59-67.
- Shaw, D.J., (2007). *World food security. A history since 1945*. New York: Palmgrave Macmillan.
- Stiglitz, J. E. (2004). *Globalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa.
- Swamy, P. (1970). Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model. *Econometrica*, 38(2), 311-323.
- Timmer, C. P. (2004). Food security and economic growth: An Asian perspective. Center for Global Development: Working Paper Number 51.
- Tochukwu, O. R., Olanipekun, W. D., Omoyele, O. S., ve Aderemi, T. A. (2022). Agriculture, food security and poverty reduction in Nigeria: Cointegration and Granger causality approach. *Acta Universitatis Danubius*, 18(1), 126-136.
- Uğur, A. A. ve D. Özocaklı. (2018). Gıda güvencesizliğinin bazı belirleyicileri (Kantil regresyon yöntemi ve sabit etki panel yönteminin karşılaştırılması). *Sosyoekonomi*, 26(35), 195-205.
- Yaylalı, M. ve Lebe, F. (2011). Beşeri sermaye ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin ampirik analizi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XXX(I), 23-51.
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher effect. *Journal Econometrics*, 23(2), 193-233.

Włodarczyk, K. (2015). Globalization and economic patriotism of polish consumers. *Economic Studie-Scientific Papers in Katowice*, (214), 66-67.

World Bank. (2022). World Development Indicators: <https://databank.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS/1ff4a498/Popular-Indicators#>, (2022, 07 06).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:06.12.2022 ✓Accepted/Kabul:03.03.2023

DOI:10.30794/pausbed.1215073

Research Article/Araştırma Makalesi

Özdemir, L. (2023). "The Association Among Dimensions of Financial Development and Logistics Performance", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 57, Denizli, pp. 201-217.

THE ASSOCIATION AMONG DIMENSIONS OF FINANCIAL DEVELOPMENT AND LOGISTICS PERFORMANCE

Levent ÖZDEMİR*

Abstract

Although value of financial development for logistics industry is stressed by literature, the studies examining the impact of the dimensions of financial development -depth, access, and efficiency- on logistics performance are limited. Hence, the purpose of this paper is to contribute to the literature by empirically examining the association among logistics performance, financial depth, access and efficiency, by adding global competitiveness and good governance variables into the model. PLS-SEM is used to test the causal relationship between the variables simultaneously. Test results show that good governance has the largest impact on all. Importantly, financial depth, access, and efficiency have a significant and positive impact on logistics performance. One-unit change in financial depth, access, and efficiency leads 0,272, 0,195 and 0,164 unit change in logistics performance, respectively. Interestingly, we are not able to find statistically significant support for the linkage between financial depth and global competitiveness, but we find that financial access has the largest impact on global competitiveness compared to financial efficiency.

Keywords: *Logistics performance, Financial depth, Financial access, Financial efficiency, Good governance, Global competitiveness.*

FİNANSAL GELİŞİMİŞLİĞİN BOYUTLARI İLE LOJİSTİK PERFORMANS ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ARAŞTIRILMASI

Öz

Akademik çalışmalarda gelişmiş finansal sistemin lojistik sektörü için değeri vurgulanmaktadır. Ancak finansal gelişmişliğin boyutları olan finansal derinlik, erişim ve verimliliğin lojistik performans üzerindeki etkisini inceleyen çalışma sayısı sınırlıdır. Bu nedenle, lojistik performans ile finansal derinlik, erişim ve verimlilik arasındaki ilişkiyi ampirik olarak inceleyerek literatüre katkıda bulunulması hedeflenmiştir. Sayılan bu değişkenlere ilave olarak iyi yönetim ve küresel rekabet gücü değişkenleri de kurulan modele eklenmiştir. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini eş zamanlı olarak test etmek için PLS-SEM kullanılmıştır. Test sonuçları, iyi yönetimin bütün değişkenler üzerinde önemli etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Finansal derinlik, erişim ve verimlilik, lojistik performans üzerinde önemli ve olumlu bir etkiye sahiptir. Finansal derinlik, erişim ve verimlilikteki bir birimlik değişiklik, lojistik performansta sırasıyla 0,272, 0,195 ve 0,164 birimlik değişikliğe yol açmaktadır. Finansal derinlik ile küresel rekabet gücü arasındaki bağlantı için istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç bulunamamıştır, ancak finansal erişimin finansal verimliliğe oranla küresel rekabet üzerinde daha büyük etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Lojistik performans, Finansal derinlik, Finansal erişim, Finansal verimlilik, İyi yönetim, Küresel rekabet gücü.*

*Dr., Independent Researcher, AUSTRIA.
e-mail: levent4775@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0003-4578-9247>)

1. INTRODUCTION

Logistics is a part of supply chain management and it is the backbone of trade both domestically and internationally. Logistics fundamentally “plans, implements, and controls the efficient, effective forward and reverse flow and storage of goods, services, and related information between the point of origin and the point of consumption in order to meet customers’ requirements” (CSCMP, n.d.). Logistics operations require detailed plans and implementation of complex operations such as inventory management, payment systems, warehousing, freight transportation, border clearance and many more functions (Arvis et al., 2012: iii).

Logistics industry is subject to a variety of operational and financial risks, uncertainties and threats (Heckmann et al., 2015: 119-120; Zhen et al., 2016: 51). Over the past decades, logistics industry has become more complicated as a result of a series of changes in social, financial, technological, environmental, and other matters. With globalization and the increase in international trade, all of these shifts have deteriorated the size and scale of the risks, uncertainties and threats the logistics industry faces (Kwak et al., 2018: 372-373). However, financial intermediaries have offered numerous remedies and assistance to the logistics industry to cope with these risks, uncertainties, and threats.

In recent years, the number of academic studies emphasizing sophisticated financial systems leads to better logistics performance (Ellram, 1991: 14-16; Bowersox and Closs, 1996; Mentzer et al., 2004:607-609; Fugate et al., 2010: 44-43; Gupta and Dutta 2011: 48; Hofmann and Johnson, 2016: 3; Ozdemir, 2017: 1-7; Song et al., 2018: 70) have increased significantly.

Silvestro and Lustrato (2014: 299-301) stress that financial products or services such as invoice financing, letters of credit, open account, purchase order financing, pre- and post-shipment financing, payables discounting, receivables financing, global asset-based lending facilitate the flows of goods, services and information. Likewise, financial intermediaries like insurance companies assist to the logistics industry (Choi et al., 2016: 2-3; Zhen et al., 2016: 51-53) to deal with risks and threats such as loss, damage, strike, terrorism, civil unrest, fire, flood, collision. Financial derivatives market provides instruments like options, futures or forward freight agreements to hedge against the risks like high volatility in freight rates as well as in operating and capital risks (Kleindorfer and Visvikis, 2007: 6-8). In sophisticated financial system, the logisticians can reach the more cost-efficient and diverse financial products and services to support their capital needs and to manage their inventory needs and working capital (Buzacott and Zhang, 2004: 1274-1277; Hofmann, 2009: 716-718, More and Basu, 2013: 624-628).

Financial development arises if financial intermediaries ease the effects of information, enforcement, and transactions costs (World Bank, 2022). Typically, financial development is characterized as a combination of depth, access and efficiency (Sahay et al., 2015: 5). Countries with sophisticated financial systems could efficiently produce information about probable investments and allocate capital in line with these assessments. Furthermore, financial intermediaries monitor the entrepreneurs and exert corporate control following the allocation of the capital while providing liquidity, assisting in risk management and facilitating the exchange of goods and services. Thus, a sophisticated financial system significantly contributes to the logistics industry, which is a capital-intensive and subjected to numerous risks, uncertainties and threats.

Although studies examining the linkage between development of finance and logistics performance have recently emerged, the study investigating the linkage between dimensions of financial development -depth, access and efficiency- and logistics performance does not exist as far as we know. However, the argument of whether dimensions of financial development have an impact on logistics performance deserves to work; as the level of improvement of the dimensions of financial development may vary (Cihak et al., 2012: 1-3, Sahay et al., 2015: 5). That is, the deep financial system of a country may not indicate that the country has an easily accessible and effective financial system or vice versa. Thereby, investigation of whether the dimensions of financial development have different effects on logistics performance will contribute to the literature. Hence, to fill the gap, we examine the impact of financial depth, financial access and financial efficiency on logistics performance by adding good governance and global competitiveness factors into the model.

Contribution of this paper to the relevant literature is four-fold. Firstly, we examine the association and its strength between good governance and dimensions of financial development; depth, access and efficiency. Secondly, we test the linkage between good governance and logistics performance and global competitiveness factors. Thirdly, we investigate whether there is a linkage among financial depth, access and efficiency with logistics performance and global competitiveness factors. Lastly, we investigate the relationship between logistics performance and global competitiveness factors. To investigate all relationships among the variables concurrently we use Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM). We conclude the study with offering some recommendations for policymakers, and business environment.

The test results indicate that good governance has a great impact on dimensions of financial development, logistics performance and global competitiveness. Notably, test results indicate a statistically significant and positive linkage between financial depth, access and efficiency with logistics performance. Importantly, financial depth has the biggest impact on logistics performance, followed by financial access and efficiency, respectively. On the other side, financial access has the biggest impact on the countries' global competitiveness factors, but we couldn't find a statistically significant association between financial depth and global competitiveness.

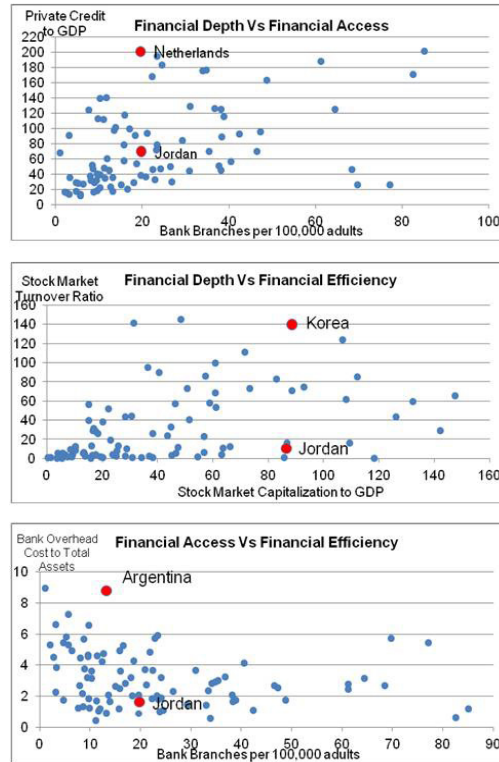
This paper is organized as follows: section two presents the theoretical background with the hypotheses. Section three focuses on the research methodology and details of the dataset. Section four provides the analysis results. Section five concludes the study and proposes recommendations for relevant parties.

2. THEORETICAL FRAMEWORK AND HYPOTHESES DEVELOPMENT

Financial intermediaries perform significant functions for business and society. They channel funds from the savers to the investors. However, there are numerous frictions in the market such as information asymmetry, agency problem, transaction cost etc. Thus, according to Levine (2021: 12), the financial intermediaries carry out the following functions in the economy to ameliorate the market frictions: (a) collecting funds from the savers and pooling them to allocate the investments, (b) information production about the possible investments and choosing the capital allocation; (c) monitoring the investment after allocation of capital with applying corporate governance rules and procedures; (d) render risk management tools to handle, trade or diversify them, (e) facilitating the trade including payment process (IMF, 2005: 20-21). Financial development refers to improvements in these key functions. On the other side, financial development is cited as a combination of three dimensions;

- Depth (the size and liquidity of financial institutions and markets),
- Access (ability of individuals to access financial services at reasonable price to meet their needs) and
- Efficiency (ability of institutions to provide financial services at low cost and with sustainable revenues, and the level of activity of capital markets) (Sahay et al., 2015: 5).

Financial depth, access and efficiency characterize diverse dimensions of development of finance. Sahay et.al., (2015: 10-11) argue that it is not possible to expect a country with financial depth to also have high financial access and financial efficiency. Likewise, high financial access does not indicate that the financial system is deep or efficient in this country. Özdemir (2017: 65-66) compares the financial depth, access and efficiency of countries by graphs. As shown Figure 1, the study points out that the Netherlands and Jordan have almost same level financial access in terms of bank branches per 100.000 adults, however, they have highly differentiating financial depth -privat credit to GDP- as Netherlands has almost three times larger private credit to GDP compared to Jordan. Namely, Korea and Jordan have almost the same financial depth in terms of stock market capitalization to GDP, however, they have a very different stock market efficiency. Last but not least, Argentina and Jordan have relatively close financial access (bank branches per 100.000 adults), however, Jordan has a more efficient financial system (less bank overhead cost to total assets).

Figure 1: Comparison of financial depth, access, and efficiency

Source: Özdemir, 2017: 66

It is therefore important to consider which dimension of financial development -depth, access and efficiency- has superior impact on logistics performance and their association with other variables good governance and competitiveness factors. Thereby, we offer relevant hypotheses to examine the relationship and size of it among financial depth, financial access, financial efficiency, logistics performance, good governance and competitiveness factors.

Good governance refers to the separation of powers of the legislators, the executive and judicial system of government, and the effectiveness of democracy. Effective separation of powers provides an effective system of checks and balances within the countries that prevent a party from applying power unilaterally or arbitrarily. Thus, an unbiased, efficient, and sustainable public administration under good governance leads to a responsible, transparent and consensus-based political and social environment in which government and people follow the rule of law and have the commitment to fight against corruption.

Thereby, good governance is indispensable for development of finance, logistics performance, economic growth and better living conditions of citizens. Cihak and Demircuc-Kunt, (2013: 2-7) mention that a well-functioning financial system which is deep, accessible and efficient, relies on a wide range of high-quality social, political, environmental factors and regulatory system. Likewise, Beck et al. (2006: 948-949) stress that firms in the countries within higher overall institutional development report less financial obstacle and financial development.

Levine (1997: 690) emphasizes that countries' legal system and policy institutions stimulate not only financial development but also economic growth. Haber (1991: 559-562; 1996: 1-10) point out that the structure and size of the financial intermediaries significantly relies on to a large extent on the quality of regulatory policies. Outreville (1999: 12) indicates a reverse association between political instability and development of finance. Thereby, good governance is closely linked to the development of finance and thereby its dimensions -depth, access and efficiency-. Hence, we propose the following hypotheses:

Hypothesis 1 (H1): Good governance is positively associated with financial depth.

Hypothesis 2 (H2): Good governance is positively associated with financial access.

Hypothesis 3 (H3): Good governance is positively associated with financial efficiency.

Good governance has not only had significant impact on financial development but also logistics performance and competitiveness factors of the countries. Effectiveness of government bureaucracy, powerful tools to fight against corruption, bribery, red tape which are essential for higher logistics performance. Good governance facilitates the operations of the logistics industry and spurs global competitiveness. Uyar et.al, (2021: 37) find that public governance quality is closely linked to the performance of logistics sector performance. Banda (2022: 1) also states that good governance is significantly linked to logistics performance in Sub-Saharan Africa. Thereby, we propose the following hypothesis:

Hypothesis 4 (H4): Good governance is positively associated with logistics performance.

Global competitiveness refers to the critical factors, institutions, and policies which lead to better outcomes for productivity (World Economic Forum, 2015: 35). World Economic Forum cites the competitiveness factors as; national institutions, macroeconomic environment, health system, education, goods and labor market efficiency, technological readiness, market size, business sophistication and innovation. Not surprisingly these factors rely on many social, economic and political factors. Thus, Acemoglu and Robinson (2012) mention that political power, democratic principles and economic incentive have a comprehensive effect on the living standards of citizens and competitiveness factors of the countries. Brunet (2012: 62-63) reveals that a well-functioning government economic environment and superior democratic practices lead higher global competitiveness factors. Thereby, we propose the following hypothesis:

Hypothesis 5 (H5): Good governance is positively associated with global competitiveness.

Sophisticated financial system is essential for logistics industry for efficient handling, storage and flow of goods, services and associated information between the parties such as seller and buyer or sender and receiver etc. (Ellram, 1991: 14; Bowersox and Closs, 1996; Mentzer et al., 2004: 607; Fugate et al., 2010: 43-44 and Gupta and Dutta 2011: 48, Ozdemir, 2017: 143-146; Song et al., 2018: 70). Logistics industry rely on various products and services provided by financial intermediaries such as insurance coverage for various kinds of risks (Fan and Stevenson, 2018: 205-206; Cavinato, 2004: 383; Choi et al., 2016: 2; Zhen et al., 2016: 51-53, Schramm, 2012) or hedging instruments for financial risks (Kavussanos and Visvikis, 2006; Kleindorfer and Visvikis, 2007: 6; Manuj and Mentzer, 2008: 192-196; Hertwig and Rau, 2010; Alizadeh et al., 2015: 57; Govindan and Chaudhuri, 2015: 178-180;) credit for working capital or fixed assets and infrastructure (Drobetz et al., 2013: 49-52).

Hence, we propose the following hypotheses;

Hypothesis 6 (H6): Financial depth is positively associated with logistics performance.

Hypothesis 7 (H7): Financial access is positively associated with logistics performance.

Hypothesis 8 (H8): Financial efficiency is positively associated with logistics performance.

Sophisticated financial system has a significant impact on the countries' competitiveness factors. Relevant literature indicates that the causality runs from financial development to global competitiveness factors (Ozdemir, 2017: 143-148). For example, Goldsmith (1969: 114-117), King and Levine (1993: 717), Levine (1997: 690; 2005: 869), and Beck et al. (2000) emphasize a sound linkage between development of finance and economic growth. Rajan and Zingales (1998: 560) illustrate the causal relationship between development of finance and economic growth. Outreville (1999: 12) states a strong association between the level of financial development and higher education. Acemoglu (2001: 665) and Gatti and Vaubourg (2009: 5) note that financial development drives creation of job. Claessens and Feijen (2007: 61) show that financial development has a positive linkage with gender equality, education and health. Fanelli and Medhora (2002), Levine (2005: 869), and Hsu et al. (2014: 116) stress the positive relationship between development of finance and technological innovation. Thereby, we propose the following hypotheses;

Hypothesis 9 (H9): Financial depth is positively associated with global competitiveness.

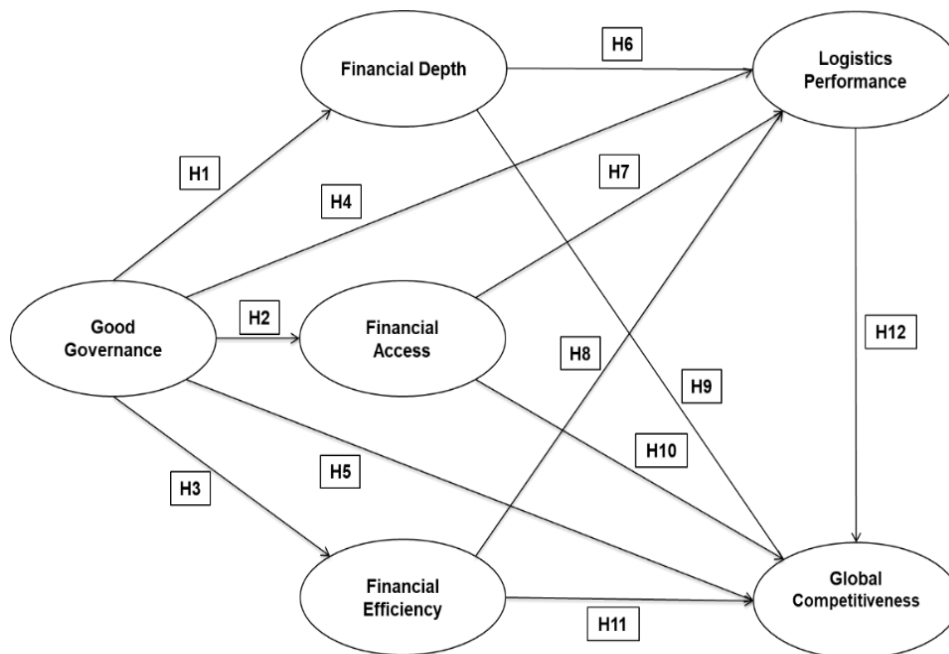
Hypothesis 10 (H10): Financial access is positively associated with global competitiveness.

Hypothesis 11 (H11): Financial efficiency is positively associated with global competitiveness.

Logistics is the backbone of trade, it can spur the overall competitiveness of day-to-day business operations (Martí et al., 2014: 2982-2983). Fawcett et al. (2011: 115-117) argue that global economic and trade improvement can only be achieved with a sophisticated logistics system. Coto-Milan et al. (2013: 301-302) investigate the associations between economic growth and logistics performance for years of 2007-2012; they discover that logistics operations have a larger impact on economic growth. The superior logistics performance boosts not only the competitiveness of the corporates but also the countries. Göçer et al. (2022: 22) postulate a sound association between logistics performance, economic growth and the development of national competitiveness. We propose the following hypothesis;

Hypothesis 12 (H12): Logistics performance is positively associated with global competitiveness.

Figure 2 provides 12 testable hypotheses in the model. The direction of the arrows points out the causality.

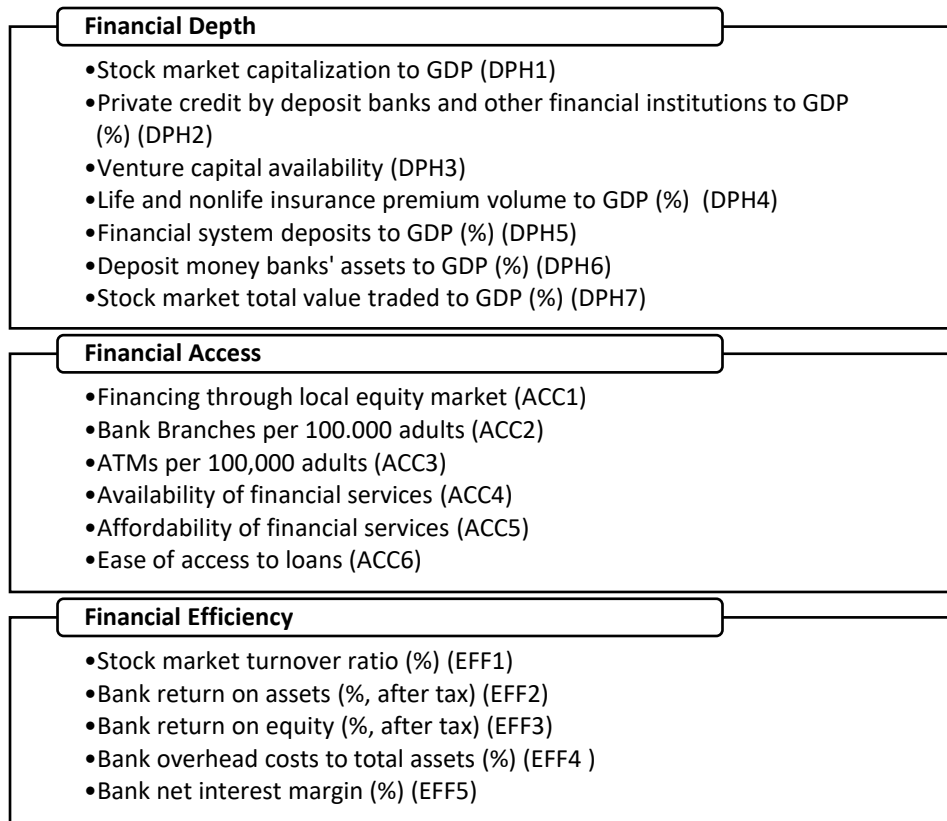
Figure 2: Proposed hypotheses

3. METHODOLOGY AND DATA

In this paper, we use Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) to test the association among the variables; good governance, financial depth, financial access, financial efficiency, logistics performance, and competitiveness factors. PLS-SEM is an appropriate econometric analysis method for this study as it allows to the inclusion of more than one dependent variable into the model (Astrachan et al., 2014: 116) to concurrently test the association among the variables. Moreover, when the sample size is small, PLS-SEM doesn't have any requirement in terms of distribution assumption. PLS-SEM also provides robust results if the amount of missing data is smaller than % 5 (Hair et.al, 2022: 19).

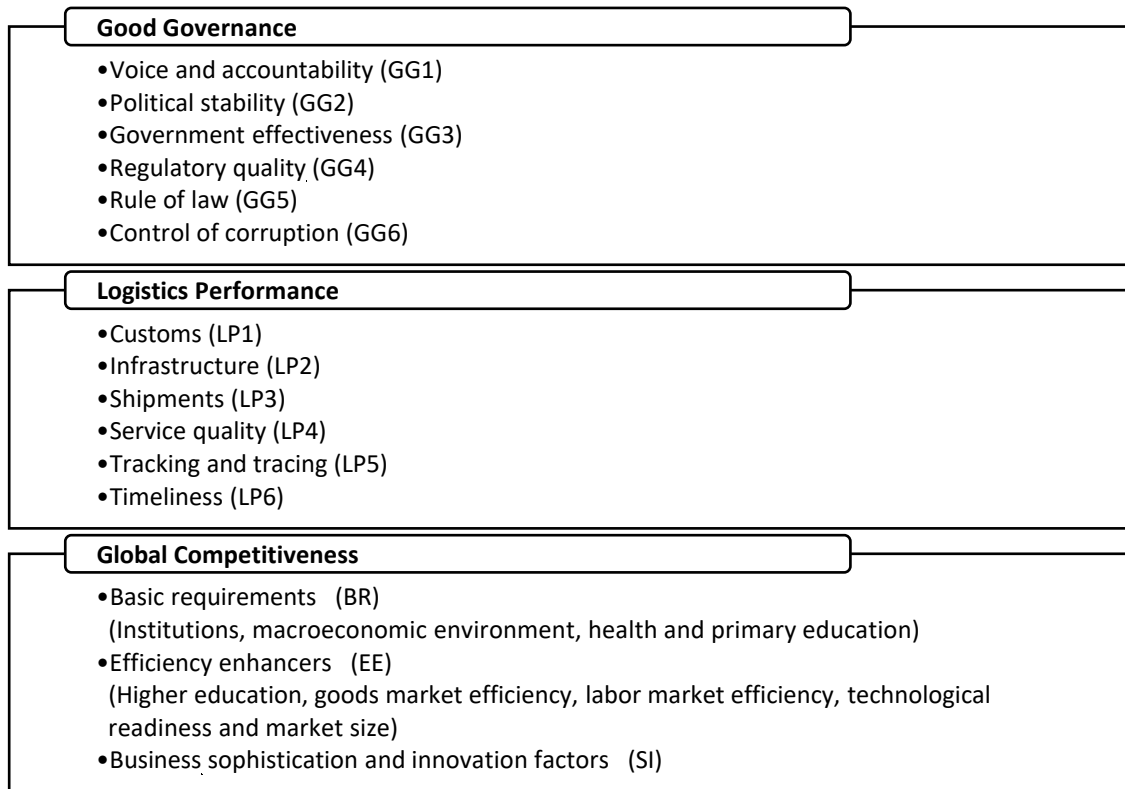
In this study, the analysis is made using the relevant data from 99 countries for year-2012. Due to the greater availability of data, the year 2012 is selected because the number of data is significantly reduced if data are selected for other years. By selecting the year 2012, we are able to have a dataset which has missing data of less than % 5.

In this study, the financial depth variable is represented with seven indicators. All indicators but venture capital availability are received from the World Bank Financial Development databank and venture capital availability are received from the World Economic Forum databank. The indicators represent various financial intermediaries such as banks, the stock market, venture capital and insurance data. Financial access variable is represented with six indicators. The data relating to the number of bank branches and ATMs per 100.000 adults received from the databank of the World Bank and the others received from the World Economic Forum databank. Lastly, the financial efficiency variable is represented with five indicators and all received from the World Bank database. Figure 3 provides the indicators for the financial depth, access, and efficiency variables.

Figure 3: Indicators of financial depth, financial access and financial efficiency

Good governance data and logistics performance data are obtained from the World Bank's databank. However, global competitiveness data is received from the World Economic Forum's databank. The World Economic Forum determines 12 pillars to measure the global competitiveness of the states. These pillars are divided into three subgroups; basic requirements, efficiency enhancers, and business sophistication/innovation factors. In this study, we eliminate two indicators: the infrastructure and financial market development as the indicator of infrastructure are already included in logistics performance variable and financial market development is also a contrast in our model. We aggregated these three variables by average as offered by the World Economic Forum (2012: 385-397). Figure 4 shows the indicators for good governance, logistics performance, and global competitiveness.

Figure 4: Indicators of good governance, logistics performance and global competitiveness

4. ANALYSIS AND RESULTS

In this paper, we set up six reflective measurement models as offered by Hair et.al., (2021: 77). They argue that if the indicators in the constructs are expected to be closely associated with each other, they should be designed as reflective measures. Analysis of the reflective measurement models begins with a sequence of evaluations of convergent validity, internal consistency, and discriminant validity.

As a first step, we begin with convergent validity test to examine the constructs' reliability. With convergent validity, we test whether the indicators in the construct are positively correlated with each other. If they are correlated, it shows that the construct is reliable as the indicators share a high proportion of the variance. We use outer loadings and average variance extracted (AVE) to test convergent validity. As a rule of thumb, an indicator with outer loading higher than 0,70 is closely correlated with other indicators in the same construct and it should be kept in the construct; an indicator with outer loading lower than 0,40 is not correlated with other indicators and it shall be removed from the construct; lastly, an indicator with outer loadings between 0,40 and 0,70 should be considered for elimination if removing the indicator increases the internal consistency reliability and discriminant validity (Hair et al., 2016).

Thereby indicator of ACC2 (bank branches per 100.000 adults) is removed from the construct as its outer loading is 0,233. On the other side, DPH3 (Venture capital availability) and ACC3 (ATMs per 100.000 adults) have outer loadings of 0,436 and 0,617, respectively. They are not only below the threshold of 0,70, but also, they alleviate discriminant validity within their constructs. Cross-Loadings and Fornell-Larcker Criterion measures show that when DPH3 and ACC3 are in the model, the financial depth and financial access construct do not meet the discriminant validity. Thus, DPH3 and ACC3 indicators are eliminated from the constructs. On the other side, even though EFF1 and EFF3 have outer loadings of 0,668 and 0,673, respectively, we keep them in the financial efficiency construct as when they are in the model, the construct's reliability and validity values are already above the thresholds. As a result, after removing DPH3, ACC2, and ACC3 indicators from the constructs, all constructs meet convergent validity and internal consistency reliability as seen in Table 1.

Table 1: Convergent validity and internal consistency reliability results

Latent Variable	Indicators	Convergent Validity		Internal Consistency Reliability	
		Outer Loadings > 0,70	AVE > 0,50	Cronbach's Alpha > 0,70	Composite Reliability > 0,70
Good Governance	GG1	0,844	0,867	0,969	0,975
	GG2	0,854			
	GG3	0,973			
	GG4	0,958			
	GG5	0,980			
	GG6	0,966			
Financial Depth	DPH1	0,760	0,698	0,913	0,933
	DPH2	0,919			
	DPH4	0,851			
	DPH5	0,803			
	DPH6	0,875			
	DPH7	0,795			
Financial Access	ACC1	0,865	0,830	0,932	0,951
	ACC4	0,940			
	ACC5	0,958			
	ACC6	0,878			
Financial Efficiency	EFF1	0,668	0,565	0,809	0,865
	EFF2	0,701			
	EFF3	0,673			
	EFF4	0,766			
	EFF5	0,921			
Logistics Performance	LP1	0,958	0,929	0,985	0,987
	LP2	0,978			
	LP3	0,981			
	LP4	0,941			
	LP5	0,949			
	LP6	0,973			
Global Competitiveness	BS	0,905	0,888	0,936	0,960
	EE	0,967			
	SI	0,954			

Lastly, discriminant validity tests, cross-loadings and Fornell-Larcker Criterion, are applied to examine whether the constructs are distinct from each other (Hair et al., 2009: 18). Cross-loadings approach refers that if the indicators in a construct have the highest cross-loading in its own construct compared to other constructs, discriminant validity is established for the construct (Hair et al., 2016: 32-41). Table 2 reflects that all indicators have the highest cross-loadings in their own construct. An alternative test, Fornell-Larcker Criterion, proposes that if a latent variable explains the highest variance in its own indicators compared to other constructs in the same model, the discriminant validity is established. Thus, to examine this requirement, in Fornell-Larcker Criterion, the average variance extracted (AVE) of each construct is compared with its squared correlations with other constructs. As a result, Table 2 indicates that the square root of AVE's for each construct shown on the diagonal has the largest correlations compared to other constructs. These test results indicate that each reflective construct has a unique concept.

Table 2: Discriminant validity test results

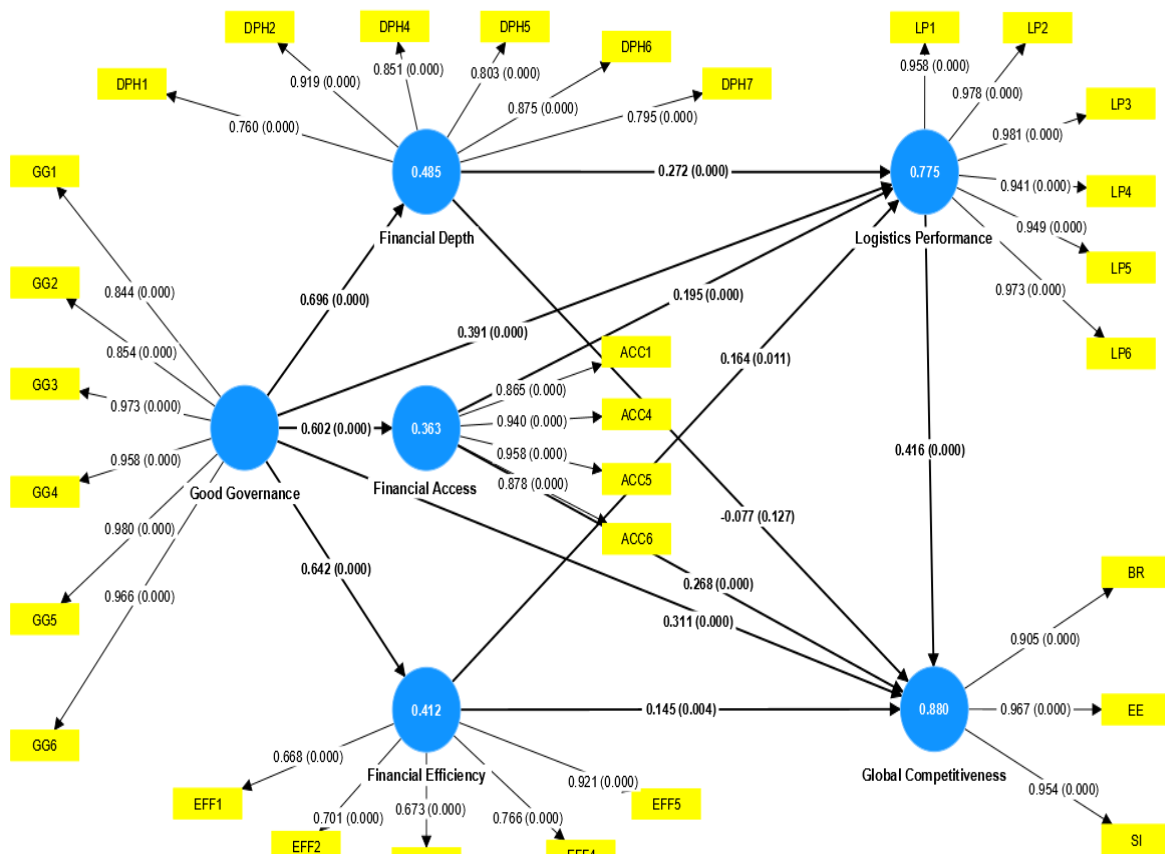
Construct		Discriminant Validity											
		Cross-Loadings						Fornell-Larcker Criterion					
		Good Governance	Financial Depth	Financial Access	Financial Efficiency	Logistics Performance	Global Competitiveness	Good Governance	Financial Depth	Financial Access	Financial Efficiency	Logistics Performance	Global Competitiveness
Good Governance	GG1	0,844	0,531	0,319	0,479	0,591	0,556	0,931					
	GG2	0,854	0,464	0,366	0,471	0,587	0,639						
	GG3	0,973	0,741	0,663	0,66	0,851	0,894						
	GG4	0,958	0,683	0,638	0,632	0,769	0,821						
	GG5	0,980	0,712	0,629	0,687	0,805	0,865						
	GG6	0,966	0,690	0,637	0,605	0,813	0,861						
Financial Depth	DPH1	0,468	0,760	0,689	0,469	0,575	0,600	0,696	0,836				
	DPH2	0,645	0,919	0,491	0,679	0,687	0,640						
	DPH4	0,693	0,851	0,489	0,597	0,753	0,646						
	DPH5	0,549	0,803	0,489	0,598	0,537	0,514						
	DPH6	0,627	0,875	0,436	0,712	0,652	0,614						
	DPH7	0,479	0,795	0,549	0,587	0,700	0,671						
Financial Access	ACC1	0,393	0,506	0,865	0,341	0,539	0,585	0,602	0,621	0,911			
	ACC4	0,700	0,702	0,940	0,563	0,737	0,777						
	ACC5	0,589	0,594	0,958	0,456	0,649	0,743						
	ACC6	0,451	0,410	0,878	0,264	0,49	0,611						
Financial Efficiency	EFF1	0,388	0,630	0,382	0,668	0,657	0,594	0,642	0,729	0,462	0,752		
	EFF2	0,35	0,362	0,056	0,701	0,35	0,27						
	EFF3	0,397	0,405	0,002	0,673	0,32	0,314						
	EFF4	0,475	0,488	0,474	0,766	0,463	0,538						
	EFF5	0,698	0,719	0,555	0,921	0,695	0,732						
Logistics Performance	LP1	0,845	0,763	0,667	0,669	0,958	0,882	0,803	0,785	0,675	0,704	0,964	
	LP2	0,800	0,794	0,670	0,713	0,978	0,88						
	LP3	0,781	0,748	0,643	0,66	0,981	0,868						
	LP4	0,732	0,742	0,650	0,694	0,941	0,824						
	LP5	0,702	0,714	0,618	0,621	0,949	0,804						
	LP6	0,775	0,774	0,653	0,709	0,973	0,87						
Global Competitiveness	BR	0,752	0,552	0,718	0,57	0,717	0,905	0,846	0,738	0,755	0,705	0,888	0,942
	EE	0,821	0,768	0,691	0,729	0,903	0,967						
	SI	0,814	0,752	0,729	0,685	0,879	0,954						

Before proceeding to the predictive capabilities of the model and the causality linkages, we check whether collinearity is a problem. The inner variance inflation factor (VIF) values are lower than the threshold of 5; thus, we comment that collinearity isn't an issue for the model and we can proceed to the examination of the structural model results.

Table 3 shows hypotheses, PLS-SEM path coefficients, t-statistics and acceptance or reject of the hypotheses. PLS-SEM path coefficients are standardized beta coefficients in an OLS regression and they vary between -1 to +1. Path coefficients close to -1 denote reverse associations between the variables, and +1 represent positive relationships between the variables. Thus, path coefficients close to 0 indicate weaker linkages between the variables.

Figure 5 provides general view of the structural model results. The numbers on the arrows between the latent variables represent weight of path coefficients and p-values (in parentheses), the numbers in ovals show R² values, the numbers on the arrows between the latent variable and its indicators reflect outer loading and p-values (in parentheses). On the other side Table 3 provides details whether the hypotheses are accepted or not. Therefore, Figure 5 and Table 3 points out extensive support for all hypotheses at 1% significance level excluding H8 and H9 in the model. H8, which states that countries' financial efficiency is positively associated with their logistics performance, is significant at 5% significance level. However, according to test results, there is no significant evidence for H9 which postulates that the countries' financial depth is positively associated with their global competitiveness. Thereby, statistically significant and larger coefficients support all hypotheses but H9.

Figure 5: PLS-SEM structural model.

More specifically, test results show that one-unit increase in good governance leads to 0,696, 0,602, and 0,642 unit increase in financial depth, financial access, and financial efficiency, respectively, when everything else remains constant. On the other hand, one-unit increase in good governance spurs 0,391 and 0,311 unit increase in logistics performance and global competitiveness factors. These path coefficients refer that good governance has a significant and almost the same level strong impact on dimensions of financial development. Also, we can comment that good governance has a larger direct impact on dimensions of financial development compared to logistics performance and global competitiveness.

Table 3: PLS-SEM estimation for the model

Hypotheses	Hypotheses paths	Path coefficients	t-values	Accept / Reject significance
H1	Good Governance → Financial Depth	0,696	15,490	Accept ***
H2	Good Governance → Financial Access	0,602	10,084	Accept ***
H3	Good Governance → Financial Efficiency	0,642	13,796	Accept ***
H4	Good Governance → Logistics Performance	0,391	5,920	Accept ***
H5	Good Governance → Global Competitiveness	0,311	4,267	Accept ***
H6	Financial Depth → Logistics Performance	0,272	3,446	Accept ***
H7	Financial Access → Logistics Performance	0,195	3,373	Accept ***
H8	Financial Efficiency → Logistics Performance	0,164	2,270	Accept **
H9	Financial Depth → Global Competitiveness	-0,077	1,136	Reject
H10	Financial Access → Global Competitiveness	0,268	5,095	Accept ***
H11	Financial Efficiency → Global Competitiveness	0,145	2,600	Accept ***
H12	Logistics Performance → Global Competitiveness	0,416	5,797	Accept ***

* p < 0,10; ** p < 0,05; *** p < 0,01

Importantly, each dimension of financial development has a positive and statistically significant relationship with logistics performance. Financial depth (0,272) has the largest positive relationship with logistics performance compared to financial access (0,195) and financial efficiency (0,145).

Likewise, each of the exogenous variables but financial depth has a statistically significant and positive relationship with global competitiveness. One-unit change in financial access, financial efficiency, and logistics performance lead to 0,268, 0,145, and 0,416, unit change, respectively, in global competitiveness factors. Logistics performance has the largest impact on global competitiveness compared to financial access and financial efficiency. Notably, Financial access has the largest impact on global competitiveness compared to financial efficiency. This finding is not surprising as in easily accessible financial markets, the logistics industry can reach and benefit from various financial products and services to cope with operational and financial risks and uncertainties.

The coefficient of determination, R^2 , which gives predictive power of the model is presented in Table 4. R^2 shows the endogenous latent variable's explained variance by all linked exogenous variables. R^2 results indicate that good governance quality explains % 48,5, % 36,3, and % 41,2 of the variance in financial depth, financial access and financial efficiency, respectively. Likewise, good governance, financial depth, financial access and financial efficiency explain % 77,5 of the variance in logistics performance. Lastly, all constructs explain % 88 of the variance in global competitiveness.

To determine the contribution of the exogenous latent variables to R^2 of an endogenous latent variable, we use Cohen's f^2 (Cohen, 1988). In Cohen's f^2 test, we investigate how R^2 of an endogenous construct is affected by the removal of a selected exogenous construct from the model (Hair et. al., 2019: 119) As a rule of thumb, Cohen's f^2 values larger than 0,02, 0,15 and 0,35 refer the size of the explanatory power of the exogenous construct on the endogenous construct as a small, medium and large effect, respectively (Hair et al., 2016). Table 4 presents that good governance has a medium effect on the explained variance of logistics performance (0,292) and global competitiveness (0,267) constructs. Financial depth, financial access, and financial efficiency have a small effect size on logistics performance's explained variance. While financial access and financial efficiency have a small effect size on global competitiveness, financial depth does not have a statistically significant effect size on it.

Table 4: PSL-SEM structural model metrics

Constructs	R ²	f ²		Q ²	q ²	
		Logistics Performance	Global Competitiveness		Logistics Performance	Global Competitiveness
Good Governance		0,292	0,267		0,16	0,095
Financial Depth	0,485	0,111	0,015	0,307	0,062	-0,011
Financial Access	0,363	0,094	0,304	0,266	0,053	0,109
Financial Efficiency	0,412	0,052	0,072	0,209	0,027	0,021
Logistics Performance	0,775		0,324	0,662		0,124
Global Competitiveness	0,880			0,726		

In this step, we apply Stone-Geisser’s Q² (Stone 1974; Geisser, 1974) as offered by Hair et al. (2011: 25) to examine the path’s predictive relevance. Q² values greater than zero show that the exogenous construct has predictive relevance for the linked endogenous construct. Table 4 indicates that all endogenous constructs have Q² values larger than zero. To examine which exogenous construct has predictive relevance on an endogenous construct, we use q² test. q² values greater than 0,02, 0,15, and 0,35 indicates that the exogenous construct has a small, medium, and large predictive relevance for the linked endogenous construct, respectively (Hair et al., 2016: 26-44). Thereby, Table 4 indicates that good governance has medium predictive relevance for logistics performance; on the other side, financial depth, financial access, and financial efficiency have small predictive relevance for logistics performance. Lastly, all the exogenous variables but financial depth have small predictive relevance for global competitiveness. These findings are in tandem with our previous findings.

5. CONCLUDING REMARKS

In this paper, the linkages among good governance, dimensions of development of finance -depth, access and efficiency-, logistics performance, and global competitiveness are examined. We find strong evidence that good governance is positively associated with all constructs in our model. Thus, good governance of the states is almost a prerequisite for development of finance, logistics industry and global competitiveness. Notably, test results specify that good governance has a significant impact on dimensions of financial development constructs. One-unit increase in good governance leads 0,696, 0,602 and 0,642 unit increase in financial depth, access and efficiency, respectively. Likewise, one-unit increase in good governance leads 0,391 and 0,311 unit increase in logistics performance and global competitiveness. As a result, industries and firms in a country severely depend on the good governance, namely; government efficiency, political stability, voice and accountability, control of corruption, regulatory quality and rule of law. Thus, it is advisable for policymakers to develop good governance indicators to boost financial depth, financial efficiency, financial access, logistics performance and global competitiveness, respectively.

Importantly, financial depth, financial access and financial efficiency are positively linked with logistics performance. One-unit change in financial depth, financial access, and financial efficiency leads 0,272, 0,195 and 0,164 unit change in logistics performance, respectively, when everything else remains constant. Financial depth has the greatest impact on logistics performance compared to financial access and financial efficiency. Notably, test results empirically demonstrate that each dimension of financial development is crucial for logistics performance as the financial intermediaries provide vital products and services for the logistics industry to mitigate its operational and financial risks, uncertainties, and shortcomings. As hypothesized by the literature and reinforced by the results of this paper, a well-functioning, depth, accessible and efficient financial system has a crucial influence on the logistics performance of the countries. Therefore, policymakers and practitioners should have a decent comprehension of the linkage between financial depth, financial access, financial efficiency, and logistics performance in order to enhance the logistics performance of the country and global competitiveness factors.

On the other side, financial access has the largest impact on global competitiveness, and then financial efficiency follows it, however empirical results could not able to find statistically significant evidence supporting the argument that financial depth is positively associated with global competitiveness. Therefore, this study gives evidence for the World Bank (2008: 113-121), Ardic et al. (2011: 1-5), Samans et al.'s (2015: 12) argument which stress that better access to financial products and services reduces poverty, facilitates daily life of citizens and leads to the likelihood of obtaining higher education and better health and public services.

Finally, logistics performance is significantly and positively linked with global competitiveness. One-unit change in logistics performance leads 0,416 unit change in global competitiveness. By this means, the policymakers who desire to expand their country's global competitiveness shall concentrate on logistics.

This study examines the relationship between the variables without grouping the countries according to their economic development levels. In future studies, the associations can be examined by dividing countries according to their level of economic development as the strength of the path coefficient might differ for developed and developing countries.

REFERENCES

- Acemoglu, D. (2001), "Credit Market Imperfections And Persistent Unemployment", *European Economic Review*, 45, 665-679.
- Acemoglu, D. and Robinson, J.A. (2012), *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York, NY: Crown.
- Alizadeh, A.H., Kappou, K., Tsouknidis, D. and Visvikis I. (2015), "Liquidity Effects and FFA Returns in the International Shipping Derivatives Market", *Transportation Research Part E*, 76, 58-75.
- Ardic, O.P., Heimann, M. and Mylenko, N. (2011), "Access to Financial Services and the Financial Inclusion Agenda around the World A Cross-Country Analysis with a New Data Set", working paper 5537, The World Bank. <https://elibrary.worldbank.org/doi/epdf/10.1596/1813-9450-5537>
- Arvis, J.F., Mustra, M.A., Ojala, L., Shepherd, B. and Saslavsky, D. (2012), *Connecting to Compete 2012, Trade Logistics in the Global Economy, The Logistics Performance Index and Its Indicators*, The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank, Washington, DC.
- Astrachan, C.B., Patel V.K., and Wanzernried G. (2014), "A comparative study of CB-SEM and PLS-SEM for theory development in family firm research", *Journal of Family Business Strategy*, 5, 116-128.
- Banda, L.G. (2022). The Unsprising Role Of Governance On Logistics Performance: Panel Evidence From Sub-Saharan Africa. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4235178
- Beck, T., Levine, R. and Loayza, N. (2000), "Finance And The Sources Of Growth", *Journal of Financial Economics*, 58, 261-300.
- Beck, T., Demircuc-Kunt, A., Laeven, L., and Maksimovic, V. (2006), "The Determinants of Financing Obstacles", *Journal of International Money and Finance*, 25/6, 932-952, doi:10.1016/j.jimonfin.2006.07.005.
- Bowersox, D.J., and Closs, D.J. (1996), *Logistical Management: The Integrated Supply Chain Process*, McGraw-Hill, New York.
- Brunet, F. (2012), *Regulatory Quality and Competitiveness in Recent European Union Member States*, *L'Europe en Formation*, 2012/2 No:364.
- Buzacott J.A., and Zhang, R.Q. (2004), "Inventory Management With Asset-Based Financing", *Management Science*, 50/9, 1274-1292.
- Cavinato, J.L. (2004), "Supply Chain Logistics Risks", *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 34/5, 383-387.
- Choi, T.M., Chui, C.H and Chan, H.K. (2016), "Risk Management of Logistics Systems", *Transportation Research Part E*, 90, 1-6.
- Claessens, S. and Feijen, E. (2007), *Financial Sector Development and the Millennium Development Goals*, working paper, The World Bank. <http://dx.doi.org/10.1596/978-0-8213-6865-7>.

- Cihak, M., Demirguc-Kunt, A., Feyen, E., and Levine R, (2012), *Benchmarking Financial Systems Around The World*, Working Paper, The World Bank.
- Cihak, M., and Demirguc-Kunt, A., (2013), *Rethinking the State's Role in Finance*, World Bank, Washington, DC. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/13197>.
- Cohen, J. (1988), *Statistical Power Analysis for The Behavioral Sciences (2nd ed.)*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- Coto-Milan, P., Agueros, M., Casares-Hontanon, P. and Pesquera, M. (2013), "Impact of Logistics Performance on World Economic Growth 2007–2012", *World Review of Intermodal Transportation Research*, 4/4.
- CSCMP, Council of Supply Chain Management Professionals, (n.d.), *CSCMP Supply Chain Management definitions and Glossary*. https://cscmp.org/CSCMP/Educate/SCM_Definitions_and_Glossary_of_Terms.aspx.
- Drobetz, W., Gounopoulos, D., Merikas, A. and Schöder, H. (2013), "Capital structure decisions of globally-listed shipping", *Transportation Research Part E*, 52, 49-76.
- Ellram, L.M. (1991), "Supply-Chain Management: The Industrial Organization Perspective", *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 21/1, 13–22.
- Fan, Y., and Stevenson, M., (2018), "A Review Of Supply Chain Risk Management: Definition, Theory, and Research Agenda", *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*. 48/3, 205-230.
- Fanelli, J.M. and Medhora, R., (2002), *Finance and competitiveness in developing countries*. José María Fanelli and Rohinton Medhora Routledge (Ed.), International Development Research Center, London, New York.
- Fawcett, S.E., Waller, M.A., and Bowersox, D.J. (2011), "Cinderella in the C-Suite: Conducting Influential Research to Advance the Logistics and Supply Chain Disciplines", *Journal of Business Logistics*, 32/2, 115–121.
- Fugate, B.S., Mentzer, J.T., and Stank, T.P. (2010), "Logistics Performance: Efficiency, Effectiveness, and Differentiation", *Journal of Business Logistics*, 31/1, 43–62.
- Gatti, R. and Vaubourg, A. (2009), *Unemployment and Finance: How Do Financial and Labor Market Factors Interact?*, The Institute of the Study of Labor (IZA) Discussion Paper Series, Bonn, Germany.
- Geisser, S. (1974), "A predictive approach to the random effect model", *Biometrika*, 61/1, 101–107.
- Goldsmith, R.W. (1969), *Financial Structure and Development*, Yale University Press, New Haven.
- Govindan, K. and Chaudhuri, A. (2015), "Interrelationships of Risks Faced By Third Party Logistics Service Providers: A DEMATEL Based Approach", *Transportation Research Part E*, 90, 177-195.
- Göçer, A., Özpeynirci, Ö., Semiz, M. (2022). "Logistics Performance Index-Driven Policy Development: An Application to Turkey", *Transport Policy*, 124, 20-32.
- Gupta, S., and Dutta, K. (2011), "Modeling of Financial Supply Chain", *European Journal of Operational Research*, 211/1, 47–56.
- Haber, S.H. (1991), "Industrial concentration and the capital markets: A comparative study of Brazil, Mexico, and the United States 1830– 1930", *Journal of Economics History*, 51/3, 559–580.
- Haber, S.H., (1996), *Capital Immobilities and Industrial Development: A Comparative Study Of Brazil, Mexico, and the United States, 1840–1930*, Stanford University.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., Anderson, R. E., and Tatham, H.A. (2009), *Multivariate Data Analysis (7th Edition)*, Pearson Prentice-Hall, Upper Saddle River, NJ.
- Hair, J.F., Ringle, C.M., and Sarstedt, M. (2011), "PLS-SEM: Indeed A Silver Bullet", *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19/2, 139-151.
- Hair, J.F.Jr., Hult, G.T.M., Ringle, C.M. and Sarstedt, M. (2016), *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*, SAGE Publications, Kindle Edition.
- Hair, Jf., Risher, J.J., Sarstedt, M., Ringle, C.M. (2019). When To Use and How to Report the Results of PLS-SEM. *European Business Review*. <https://doi.org/10.1108/EBR-11-2018-0203>.
- Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C.M., Sarstedt, M., Danks, N.P., Ray, S. (2021). *Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) Using R*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-80519-7>

- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., and Sarstedt, M. (2022). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*. 3rd Ed. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Heckmann, I., Comes, T., and Nickel, S. (2015), "A critical review on supply chain risk - Definition, measure and modeling", *Omega-International Journal of Management Science*, 52, 119-132.
- Hertwig, P. and Rau, P. (2010), *Risk Management in the Air Cargo Industry Revenue Management, Capacity Options and Financial Intermediation*, Hamburg: Diplomica Verlag GmbH.
- Hofmann, E. (2009), "Inventory Financing in Supply Chains: A Logistics Service Provider-Approach", *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 39/9, 716–740.
- Hofmann, E. and Johnson, M., (2016), "Guest editorial", *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 46/4.
- Hsu, P., Tian, X., and Xu, Y. (2014), "Financial Development And Innovation: Crosscountry Evidence", *Journal of Financial Economics*, 112/1, 116-135.
- IMF, International Monetary Fund. (2005), *Financial Sector Assessment A Handbook Chapter 2 Indicators of Financial Structure, Development, and Soundness*. Washington, D.C. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fsa/eng/>.
- Kavussanos, M.G. and Visvikis, I., (2006), *Derivatives and Risk Management in Shipping, 1st Edition*, Witherbys Publishing, London.
- King, R.G. and Levine, R. (1993), "Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right", *Quarterly Journal of Economics*, 108, 717–738.
- Kleindorfer, P.R. and Visvikis, I., (2007), *Integration of Financial and Physical Networks in Global Logistics*, presented at the Wharton-INSEAD Alliance Conference: Network-based Strategies and Competencies, Philadelphia.
- Kwak, D.-W., Rodrigues, V. S., Mason, R., Pettit, S., and Beresford, A. (2018), "Risk Interaction Identification in International Supply Chain Logistics", *International Journal of Operations and Production Management*, 38/2, 372–389. doi:10.1108/ijopm-03-2016-0121.
- Levine, R. (1997), "Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda", *Journal of Economic Literature*, 688-726.
- Levine, R. (2005), *Finance and Growth: Theory and Evidence*, In *Handbook of Economic Growth*. Philippe Aghion and Steven Durlauf (Ed.), 865–934.
- Levine, R. (2021). *Finance, Growth, and Inequality*. IMF Working Paper, WP/21/164. <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/WP/2021/English/wpiea2021164-print-pdf.ashx>
- Manuj, I. and Mentzer, J.T. (2008), "Global supply chain risk management strategies", *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 38/3, 192-223.
- Martí, L., Puertasa, R. and Garciab, L. (2014). The Importance of the Logistics Performance Index in International Trade. *Applied Economics*, 46/24, 2982 – 2992.
- Mentzer, J.T., Soonhong, M., and Bobbitt, L.M. (2004), "Toward a Unified Theory of Logistics", *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 34/8, 606–627.
- More, D. and Basu, P. (2013), "Challenges of Supply Chain Finance: A Detailed Study and A Hierarchical Model Based on The Experiences of An Indian Firm", *Business Process Management Journal*, 19/4, 624-647.
- Outreville, J. F. (1999), "Financial Development, Human Capital and Political Stability", UNCTAD Discussion Paper No. 142.
- Ozdemir, L. (2017), *Relationship Between Financial Development And Logistics Performance And Their Effects On The Competitiveness: An Empirical Cross-Country Study*, Doctoral Dissertation. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp> (Accession Number: 481540).
- Rajan, R., and Zingales, L. (1998), "Financial development and growth", *American Economic Review*, 88, 559-551.

- Sahay, R., Cihak, M., N'Diaye, P., Barajas, A., Bi, R., Ayala, D., Gao, Y., Kyobe, A., Ngyuen, L., Saborowski, C., Svirydzhenka, K., and Yousefi, S.R. (2015). *Rethinking Financial Deepening: Stability and Growth in Emerging Markets*, IMF Discussion Note SDN/15/08. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2015/sdn1508.pdf>
- Samans, R., Blanke, J., Corrigan, G. and Drzeniek, M. (2015), *The Inclusive Growth and Development Report*, The World Bank Insight Report, Geneva.
- Schramm, H.J. (2012), *Freight Forwarder's Intermediary Role in Multimodal Transport Chain*, Physical-Verlog, Springer Heidelberg Dordrecht, New York.
- Silvestro, R. and Lustrato, P. (2014). Integrating Financial and Physical Supply Chains: The Role of Banks in Enabling Supply Chain Integration. *International Journal of Operations and Production Management*, 34/3, 298-324.
- Song, H., Yu, K. and Lu, Q. (2018), "Financial Service Providers and Banks' Role in Helping SMEs to Access Finance", *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 48/1, 69-92.
- Stone, M. (1974), "Cross-validators Choice and Assessment of Statistical Predictions", *Journal of the Royal Statistical Society*, 36, 111-147.
- Uyar, A., Fernandes, V. ve Kuzey C., (2021). The Mediating Role of Corporate Governance Between Public Governance and Logistics Performance: International Evidence. *Transport Policy*, 109, 37-47.
- World Bank. (2008), *Finance for All? Policies and Pitfalls in Expanding Access*. A World Bank Policy Research Report. Washington DC: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- World Bank (2022). Financial development. <https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/gfdr-2016/background/financial-development>.
- World Economic Forum. (2012), *Financial Development Report 2012*, The World Economic Forum USA Inc.
- World Economic Forum, (2015). *The Global Competitiveness Report 2015-2016*. Switzerland, Geneva. https://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf.
- Zhen, X., Li, Y., Cai, G. and Shi, D. (2016), "Transportation Disruption Risk Management: Business Interruption Insurance and Backup Transportation", *Transportation Research Part E*, 90, 51-68.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

ÇAVDARHİSAR'DAKİ TAHİL AMBARLARI*

Mustafa EKMEKÇİ**

Öz

Kütahya'nın Çavdarhisar ilçesindeki antik dönemin önemli şehirlerinden Aizanoi, 13. yüzyıldan itibaren kesintisiz olarak Türk boyları tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Günümüzde antik dönem yapı kalıntılarının yanı sıra Türk-İslâm dönemine ait eserlerin de görülebildiği Çavdarhisar'da, özgün durumlarını koruyan sivil mimari eserlerin varlığı bilinmektedir. Eserler arasındaki örneklerden biri de tahıl ambarlarıdır.

Karasal iklimin hakim olduğu Çavdarhisar'da tarımsal üretimin neredeyse tamamını tahıl ürünleri oluşturmaktadır. Arpa, buğday ve nohut gibi hububatların üretim fazlası veya bir sonraki senenin tohumları bu tahıl ambarlarında muhafaza edilmiştir. Tamamen ahşap malzemeyle, çanti tekniğiyle oluşturulan ambarlar basit temel duvarları veya taş bloklar üzerine konumlandırılarak yer ile irtibatı kesilerek zeminden yükseltilmiştir. Herhangi bir yön kaygısı güdülmeden evlerin avlusundaki müsait bir noktaya yerleştirilen ambarların ne zaman ve kim tarafından inşa edildikleri ise bilinmemektedir.

Çavdarhisar'daki ambarların birçoğunun yıkılmış, sökülmüş, hatta başka bir şehre satılmış olduğu tespit edilmesine rağmen özgün durumlarını koruyan örnekler de bulunmaktadır. Bu çalışmada, Çavdarhisar'ın eski yerleşim yerindeki mahallelerden toplam on sekiz ambar tanıtılmıştır. Geleneksel mimarinin somut örneği konumundaki Çavdarhisar tahıl ambarlarının, Anadolu'daki benzer örneklerle ortak ve farklı yönleri üzerinde durularak Türk sanatı içerisindeki yeri ve önemi vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Aizanoi, Çavdarhisar, Tahıl ambarları, Geleneksel mimari.*

THE GRANARIES IN ÇAVDARHİSAR

Abstract

Being one of the most important ancient cities, Aizanoi in Kütahya's Çavdarhisar town is settled continuously by Turkish tribes from the 13th century onwards. As well as ancient building remains, buildings belonging to the Turkish-Islamic period can be seen in Çavdarhisar, and it is known that there are civil architectural works that preserve their original state. Some examples of these buildings are granaries.

In Çavdarhisar, where the continental climate is dominant, almost all the agricultural production consists of grain products. The surplus of cereals such as barley, wheat and chickpeas or the seeds for the next year were stored in these granaries. Built with only wooden material using "çanti" technique (joint notched, also known as dog's neck cornered), the granaries were placed on simple foundation walls or stone blocks and raised from floor level by disconnecting their contact with the ground. Built in available places on house yards without any concerns about direction, it is not known when and by whom these granaries were built.

*Bu çalışma, başkanlığı 2011-2020 yılları arasında Prof. Dr. Elif ÖZER tarafından yürüten "Aizanoi Antik Kenti Kazısı"nın, Sanat Tarihi ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu vesileyle sayın Prof. Dr. Elif ÖZER'e yayın izni verdiği için çok teşekkür ederim. Yürütücülüğü Prof. Dr. Kasım İNCE tarafından gerçekleştirilen 2012KRM014 numaralı "Aizanoi Ören Yeri Türk Dönemi Mimarisi" adlı proje kapsamında yapılan bu çalışmaya destek oldukları için PAÜ BAP yetkililerine ve Prof. Dr. Kasım İNCE'ye şükranlarımı sunarım.

**Dr. Mustafa Ekmekci, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı, DENİZLİ.

e-posta: mekmekci@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-7138-8856>)

Although many granaries in Çavdarhisar are known to be demolished, undone, or even sold to other cities; there are still some examples that preserve their original state. In this study, a total of eighteen granaries located in four neighborhoods of Çavdarhisar's old settlement will be introduced. By discussing the common features and differences of similar examples in Anatolia, the place and importance of Çavdarhisar granaries, which are a concrete example of traditional architecture place and importance in Turkish art were emphasized..

Keywords: *Aizanoi, Cavdarhisar, Granaries, Traditional architecture.*

1. GİRİŞ

Kütahya'nın Çavdarhisar ilçesi, 1975 yılında arkeolojik sit alanı ilan edilene kadar Aizanoi antik kenti ve çevresinde yerleşim göstermiştir¹. Yerleşimin içinden geçen ve kuzeydoğu güneybatı doğrultusunda ilçeyi ikiye bölen Kocaçay (Penkalas Çayı)², aynı zamanda günümüzdeki mahallelerin doğal sınırını oluşturmaktadır. Bunun yanında Roma döneminden kalma köprüden geçen karayolu ilçeyi doğu-batı doğrultusunda ikiye bölmektedir. Hem köprü hem de Kocaçay'ın oluşturduğu doğal-beşeri sınırlarla ilçe dört ada şeklinde ele alınmış ve bu adalara günümüzde halen kullanılan mahalle isimleri verilmiştir. Roma köprüsünün kuzeydoğusunda Kemaller, güney doğusunda Cereller, kuzeybatısında Yukarı ve güneybatısında Meydan mahalleleri bu sınırlarla belirlenen mahallelerdir. Mahalleleri oluşturan evler, çevre duvarıyla sınırlandırılmış bir bahçe içerisinde genellikle yol, sokak ve arazi yapısına göre konumlandırılmıştır. Bu evlere ait bahçelerde tamamen ahşap malzemeden, çivi kullanılmadan, çantı tekniğiyle inşa edilmiş tahıl ambarları bulunmaktadır³.

Günümüzde ikametinin devam ettiği Çavdarhisar'da üretim sadece küçük tarlalarda ve bireysel tüketime yöneliktir. Hâlbuki 19. yüzyılda ilçenin en büyük geçim kaynakları arasında hububat üretiminin yer aldığı arşiv belgelerinden öğrenilmektedir⁴. Yoğun tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü dönemlerde ürünün depolanması ve saklanması bu ambarlar sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak zamanla asıl iş gücünü oluşturan genç nüfusun kentlere göç etmesi, 1970 yılında yaşanan Gediz depreminin olumsuz etkileri, bölgedeki tarımsal faaliyetlerin azalmasına ve ambarların asıl işlevlerinden uzaklaşmasına sebep olmuştur⁵. Ayrıca 2011 yılında kentsel arkeolojik sit ilan edilen ilçede ikamet edenlerin kendi konutlarının bakımları aşamasında yaşadıkları zorluklar da kente olan göçü hızlandırmıştır⁶. Tüm bu etkenlerin üretimi neredeyse durma noktasına getirmesi hem konutların hem de ambarların kaderine terk edilmesini beraberinde getirmiştir. Geleneksel mimari uygulamaların özgün birer örnekleri konumundaki ambarların tamamen yok olmadan belgelenmesi ve literatüre kazandırılması elzemdir. Bu bağlamda 2012-2015 yılları arasında ilçede gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde Yukarı Mahalle'de on üç, Meydan Mahallesi'nde altı, Kemaller Mahallesi'nde beş ve Cereller Mahallesi'nde bir adet olmak üzere toplam yirmi beş tahıl ambarının varlığı tespit edilmiştir. Sahiplerinin izin verdiği ölçüde incelemeleri yapılan tahıl ambarlarının tamamının fotoğrafları çekilmiş, sağlam vaziyette olanların ölçüleri alınmıştır.

Çavdarhisar'da günümüze ulaşan tahıl ambarlarının sayısına bakıldığında geçmiş dönemlerdeki tahıl üretiminin bölgenin başlıca geçim kaynakları arasında olduğu, üretimin sürekliliğini sağlamak amacıyla bir takım önlemler alındığı anlaşılmaktadır. Bu önlemlerden sadece biri olan mahsulün bir sonraki seneye kadar bozulmadan saklanması ambarlar tarafından sağlanmıştır. İncelenen örneklerin tamamının çantı tekniğinde inşa edilmesi ise ambarlarla ilgili en genel tespiti oluşturur. Bunun yanında, genellikle dikdörtgen plan oluşturacak şekilde ele alınan ambarların, en altta hem zemin tahtalarının tatbik edildiği hem de gövdeyi oluşturan duvarların üzerinde yükseldiği en az üç tomruğa yer verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır⁷. Ambarların altına boylamasına yerleştirilen bu tomruklar, uçlarına açılan kertikler ve bu kertiklere geçirilen diğer ahşaplarla, beşik çatılı bir örtünün alt yapısı oluşturulana kadar yükselmektedir. Gövdesi ve çatısı tamamlanan ambarların kısa kenarlarından birinin ortasında kapı açıklığına yer verilmiştir. Kapı açıklığının hemen ardında merdiven ve bu merdiveni çevreleyen

1 Gayrimenkul Eski Eserler Ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 20.12.1975 tarih ve 8854 sayılı kararıyla Arkeolojik Sit olarak tescil edilmiştir.

2 Özer vd., 2022: 299.

3 Çavdarhisar'daki ambarlarla ilgili yapılan ilk çalışmada Kemaller Mahallesinde tespiti yapılan beş ambar ele alınmıştır. Bu çalışmada ise yerleşimde tespiti yapılan ve önceki çalışmada yer alan örneklerin haricindeki tüm ambarlara yer verilmiştir. Ambarların malzeme, inşa tekniği ve tanımlamaları için Bkz. Ekmekci, 2016: 305-321.

4 Kaplan, 2001: 13.

5 İnce, 2016: 324.

6 Kütahya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 27.06.2011 tarih ve 1077 sayılı kararı ile Kentsel Arkeolojik Sit sınırı onaylanmıştır.

7 İncelenen örnekler arasında iki, dört ve beş adet tomruğun bulunduğu örnekler de yer almaktadır. Ancak üç tomruktan fazla veya eksik olan örneklerin ilk inşa edildiği hallerinden bugünkü yerlerine taşınma esnasında bu değişikliğin yapılmış olduğu düşünülmektedir.

depolama gözleri ambarların iç düzenini oluşturur. Yukarıda anlatılan biçimde ambarların modüler bir yapıya sahip olması, ilk inşaa aşamasının nasıl gerçekleştirildiği hakkında bir takım soruları akla getirmektedir. Bunlardan belki de en önemlisi inşaatın, ahşap malzemenin elde edildiği yerde mi yoksa malzemenin son kullanıcının ikametine ham biçimde taşınarak daha sonra burada işlenerek mi gerçekleştirildiğidir? Günümüzde bu sorulara cevap verebilecek bir ustanın bulunmayışı ise inşaa sürecinin nasıl ilerlediğiyle ilgili bilginin eksik kalmasına neden olmaktadır. Çalışmada bu konuya açıklık getirebilecek bir takım verilere de ulaşılmıştır.

Çavdarhisar'daki ambarları bir bütün olarak ele alan bu çalışmada ambarların detaylı tanımlamaları yapılmış, günümüzdeki durumları hakkında bilgi verilmiştir. Birçoğu asıl işlevinden uzak farklı amaçlarla kullanılan, atıl veya kaderine terk edilmiş vaziyetteki ambarların, kırsal mimari mirasın somut örnekleri olarak bu çalışmayla belgelenmesi sağlanmıştır.

2. ÇAVDARHİSAR'DAKİ TAHİL AMBARLARI⁸

Katalog No: 1 (A13.ST.SMA01)

İncelenme tarihi: 25.06.2013

Cereller Mahallesi Cumhuriyet Caddesi'nde, kuzeybatı – güneydoğu doğrultudaki 16 numaralı evin avlusunda yer almaktadır. Avlunun kuzeybatı köşesine, eve yakın biçimde konumlandırılan ambar, Fadime Yeşildere'ye aittir. Ambarın kim tarafından inşaa edildiği ile inşaa tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Örtü sisteminin bir kısmı çökmüş olan ambar iyi durumda ancak atıl vaziyettedir (Fot. 1).

Ambar kuzeybatı – güneydoğu doğrultuda, 1.70 m. yükseklikte, çamur harçlı moloz taş malzemeyle oluşturulan dikdörtgen temel duvarları üzerinde yer almaktadır. Ambarın doğu cephesini kaplayacak biçimde, sonradan inşaa edildiği anlaşılan, küçükbaş hayvan barınağı, bu cepheyi tanımlamayı güçleştirmektedir. Ayrıca barınağın kapısının kilitli olması ve sahibinin izin vermemesinden dolayı ambarın bu yöndeki duvarına ulaşılamamış ve ambar altı bölümüne geçişi sağlayan açıklığın olup olmadığı hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Yüksek temel duvarları üzerinde yer alan ambarın, sahanlık bölümüne çıkışı sağlayan merdiven vb. yapı elemanlarından herhangi birine rastlanmamıştır. Ortalama çapları 0.24 m. olan üç adet tomruk üzerinde ambarın inşası gerçekleştirilmiştir.

Dikdörtgen plâna sahip ambara, güneydoğudaki kısa kenarı ortasında yer alan kapı açıklığından girilir. İçeriye doğru açılan kapı kanadının bitiminde başlayan üç basamaklı merdiven ve bu merdiveni üç yönden çevreleyen altı ayrı depolama gözü bulunmaktadır. Ayrıca merdivenin son basamağının üzeri de ayrı bir ambar gözü biçiminde düzenlenmiş, burası da diğer gözler gibi kullanılmıştır (Fot. 2). Depolama alanının yüksekliği yaklaşık olarak 1.70 m. dir.

Ambar, marsilya tipi kiremitle kaplı, beşik çatı ile örtülmüştür.

Katalog No: 2 (A14.ST.SMA02)

İncelenme tarihi: 25.06.2014

Meydan Mahallesi Çarşı Sokak 10 numarada, kuzeybatı – güneydoğu doğrultudaki evin avlusundadır. Ali İhsan Evkaya'ya ait olan ambarın ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. İyi durumda olan ambarın, günümüzde, birtakım malzemelerin saklandığı depo olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Fot. 3).

Moloz taş malzemeyle oluşturulan temel duvarları yerden 0.45 m. yüksekliğe sahiptir. Bu duvarların üzerine ambar yerleştirilerek zemin ile teması ortadan kaldırılmıştır. Ortalama çapları 0.24 m. olan üç adet tomruğun üzerinde yükselen ambarın kuzeybatıdaki girişinin önünde sahanlığı bulunur. Sahanlığa ulaşmayı sağlayan merdiven vb. düzenlemeye rastlanılmamıştır.

Dikdörtgen plânlı ambarın, kuzeybatıdaki kısa duvarının ortasında kapı açıklığına yer verilmiştir. Ambarın içinde yer alan merdiven ve bu merdivenin etrafını saran dört adet depolama gözü mevcuttur. Burada merdivenin iki yanındaki gözler tek parça halinde olduğu için bölme sayısı dörde düşmüştür. Ambarın içinde oldukça fazla malzeme bulunduğundan depolama gözlerinin tam derinliği tespit edilememiştir.

⁸ Ambarların her birine inceleme tarihine göre envanter numarası verilmiştir. Örn, A14.ST.SMA20 numarası sırasıyla; Aizanoi 2014 yılı (A14), Sanat Tarihi (ST), Sivil Mimari Ambar 20. örneği (SMA20) ifade edecek şekilde düzenlenmiştir.

Beşik çatılı ambar Marsilya tipi kiremitle kaplanmıştır. Kuzey yöndeki saçağının uç kısımlarına ise teneke kaplandığı görülmüştür.

Katalog No: 3 (A14.ST.SMA03)

İncelenme tarihi: 25.06.2014

Meydan Mahallesi Kemer Caddesi Dere Sokak 11 numarada Mustafa Kök'e ait evin avlusunda yer alır. Kuzeybatı – güneydoğu doğrultuda uzanan evin avlusunun güneydoğu köşesine yerleştirilmiştir. Ambarın ne zaman inşa edildiği ve ustası hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İnceleme sırasında atıl durumda olduğu tespit edilen ambar harap vaziyettedir (Fot. 4).

Ambar ortalama çapları 0.30 m. olan dört adet devşirme sütun parçaları üzerine konumlandırılmıştır. Sütunlar, kareye yakın dikdörtgen plânlı ambarın dört köşesine gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı köşelerde yer alan bu üç sütunun arası, moloz taş malzeme ile doldurulurken, sadece kuzeybatı köşedeki sütun serbest vaziyettedir. Bu durumda ambarın altı iki yönden açık, iki yönden kapalı bir hal almıştır. Ambarın kütlesini taşıyan ve ortalama çapları 0.26 m. olan iki adet tomruk ise bu sütunlar üzerine yerleştirilmiştir. Ambarın kuzeydoğudaki kapı açıklığının önünde sahanlığı bulunmakla birlikte bu yönde merdiven, basamak vb. düzenlemeye rastlanılmamıştır.

Kareye yakın dikdörtgen plânlı ambarın, kuzeydoğudaki kısa duvarının ortasında kapı açıklığına yer verilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki basit ahşap kapısı sağlam ve yerindedir. İçeride merdiven ve bu merdivenin etrafında yer alan depolama gözleri mevcuttur. Ayrıca merdivenin son basamağının bulunduğu alan da depolama bölümü biçiminde düzenlenmiştir. Böylelikle içeride yedi adet depolama alanı oluşturulmuş, ancak bunların derinlikleri tespit edilememiştir.

Marsilya tipi kiremit kaplı beşik çatının, güneydoğudaki eğimli bölümü tamamen ambarın içine çökmüşken, diğer eğimli kısım sağlamdır.

Katalog No: 4 (A14.ST.SMA04)

İncelenme tarihi: 16.07.2012

Meydan Mahallesi Kemer Caddesi Kanal Sokak 8 numaradaki İsmail Birinci'ye ait evin avlusunda bulunmaktadır. Doğu – batı doğrultudaki ev ile kuzeyinde yer alan müstemilat arasında kalan bölüme, evin kuzeydoğu köşesine, kuzey – güney doğrultuda bitştirilmiştir. Ambarın kim tarafından ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. İyi durumdaki ambar günümüzde atıl vaziyettedir (Fot. 5).

Ambar, yaklaşık 1.65 m. yüksekliğinde olan temel duvarları üzerinde yer almaktadır. Bu duvarlardan güneydeki aslında evin kuzey duvarıdır. Doğu duvarını ise moloz taş malzemeli avlu duvarı oluşturmaktadır. Batı duvarı ise 0.30 m. yüksekliğinde, 0.46 m. genişliğinde moloz taş malzemeli, çamur harçlı duvar ile bu duvarın üzerinde devam eden 0.15 m. genişliğindeki hımış duvardan oluşmaktadır. Ambarın kuzey duvarı bu yönde yer alan müstemilat ile ortaktır. Fakat müstemilat ile ambarın altı bölümü, üzerinde kapı açıklığının yer aldığı hımış duvarla birbirinden ayrılmıştır. Ambar ortalama çapları 0.18 m. olan beş adet tomruk üzerinde yer alır. Kuzeyindeki sahanlığa dokuz basamaklı merdivenle çıkılan ambarın bu bölümü müstemilat ile ortak kullanılmaktadır.

Kareye yakın dikdörtgen plânlı, 4.07 x 3.71 m. ölçülerindeki ambarın kuzey yöndeki kısa duvarının ortasında, 0.90 m. genişliğindeki kapı açıklığına yer verilmiştir (Plan 1). Dikdörtgen şeklindeki ahşap kapı sağlam ve yerindedir. İçeride merdiven ve bu merdivenin etrafını çevreleyen altı adet depolama gözü mevcuttur. Bu bölmelerin derinliği ise yaklaşık 1.47 m. dir.

Beşik çatılı ambarın üzeri Marsilya tipi kiremitle kaplanmıştır.

Katalog No: 5 (A14.ST.SMA05)

İncelenme tarihi: 25.06.2013

Meydan Mahallesi Cumhuriyet Caddesi 10 numaralı Adnan Karadal'a ait evin avlusunda yer alır. Kuzeybatı – güneydoğu doğrultusundaki ambar, avlunun güney köşesine yerleştirilmiştir. Ambarın kim tarafından ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Kısmen yenilenmiş ve sağlam olan ambar bahçe malzemelerinin konulduğu depo olarak kullanılmaktadır (Fot. 6).

Ambar yerden yaklaşık 1.65 m. yükseklikteki temel duvarları üzerine oturtulmuştur. Temel duvarları, çamur harçlı moloz taş ve yer yer devşirme malzemeyle oluşturulmuştur. Temel duvarlarıyla çevrelenen kareye yakın dikdörtgen plânlı ambar altı bölümüne giriş, kuzeydoğudaki kapı açıklığından sağlanmaktadır. Ortalama çapları 0.18 m. olan dört adet tomruk bu temel duvarları üzerine oturtulmuştur. Kuzeydoğusunda yer alan sahanlığa dokuz basamaklı sabit ahşap merdiven ile ulaşılır.

Kareye yakın dikdörtgen plânlı ambarın kuzeydoğudaki kısa duvarının ortasında kapı açıklığına yer verilmiştir. Ambarın ahşap malzemeli dikdörtgen kapısının ortasında daire biçiminde kedi deliği bulunmaktadır. İçeride merdivenin sadece ilk basamağının yerinde olması bu kısmının değişikliğe uğradığını göstermektedir. Öyle ki merdivenin doğusunda yer alması gereken bölmeler de yerinde değildir. Dolayısıyla ambarda sadece dört depolama gözü mevcuttur. Bölmelerin ortalama derinliği ise 1. 20 m. dir.

Ambarın kapı açıklığının yukarısı yuvarlak kemer şeklinde düzenlenmiştir. Burada kemer kavisinin her iki yanında ve kemer altında olmak üzere, kazıma tekniğinde geometrik ve bitkisel süslemelere yer verilmiştir (Fot. 7). Kemer altında birbiriyle kesişerek ilerleyen ve kemerin çevresini saran yarım daire şekilleri ile bu şekilleri sınırlandıran dairesel çizgi yer alır. Kemer kavisinin her iki yanındaki süslemeler ise merkezinde, daire ile sınırlandırılmış altı yapraklı çiçek motifi ve bu dairenin etrafını dolanan, birbirleriyle kesişen daha büyük yarım dairelerden oluşmaktadır (Fot. 8). Ayrıca ambarın uzun duvarlarının dış yüzeyinde birbirini çapraz kesen doğruların oluşturduğu geometrik düzenlemeler yer alır.

Marsilya tipi kiremitle kaplı beşik çatının bazı bölümlerinin yenilendiği anlaşılmaktadır.

Katalog No: 6 (A14.ST.SMA06)⁹

İncelenme tarihi: 21.08.2012

Meydan Mahallesi Taksim Caddesi 40 numarada İbrahim Takıl'a ait evin avlusunda bulunur. Kuzeydoğu – güneybatı yönünde konumlandırılmış evin, güney köşesine yakın bir alana, kuzeybatı – güneydoğu doğrultuda yerleştirilmiştir. İnşa tarihi ve ustası hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan ambar, inceleme tarihinde atıl vaziyettedir (Fot. 9).

Ambar, 1. 49 m. yüksekliğindeki temel duvarları ve bunlarla aynı seviyedeki avlu duvarı üzerine konumlandırılmıştır. Avlu duvarı kuzeybatı – güneydoğu doğrultusunda uzamakta ve arazinin sınırını belirlemektedir. Burada avlu duvarı ile buna dik açıyla uzanan 3.01 m. uzunluğundaki iki duvarla ambarın temel duvarları oluşturulmuştur. Moloz taş malzemeli, çamur harçlı ve devşirme parçaların bulunduğu bu duvarlardan kuzeydekinde 0.49 m. genişliğinde bir niş bulunmaktadır. Ortalama çapları 0.24 m. olan üç tomruk bu temel duvarları ile avlu duvarının üzerine oturtulmuştur.

Ambarın kuzeybatıdaki kapı açıklığının önünde geniş bir sahanlık mevcuttur. Ambar ile sahanlık arasında organik bir bağlantının bulunmaması bu bölümün sonradan ilave edildiğini göstermektedir. Ayrıca kullanılan malzeme ile inşa tekniği arasındaki farklılıklar bu durumu destekler. Sekiz basamaklı sabit ahşap merdivenle ulaşılan sahanlığın, merdiven boşluğu hariç tutulduğunda diğer cephelerinin örtü seviyesine kadar ahşap malzemeyle kapatıldığı görülmüştür.

Dikdörtgen plânlı ambar 3.93 x 3.14 m. ölçülerindedir (Plan 2). Kuzeybatıdaki kısa duvarının ortasında 0.81 m. genişliğinde kapı açıklığına yer verilmiştir. Ahşap malzemeli dikdörtgen kapısı sağlam ve yerindedir. İçeride merdiven ile depolama gözlerini oluşturan parçaların yerinde olmadığı, ancak duvarlardaki izlerden bu kısımların sökülmüş olduğu tespit edilmiştir (Fot. 10).

⁹ Ev ve avlusunda yer alan yapılar tümüyle restore edilmiştir. Günümüzde turizm amacıyla işletilen özel mülk olarak hizmet vermektedir.

Ambarın beşik çatısı marsilya tipi kiremit ile kaplanmıştır. Sahanlığın üzeri ise galvanizli çatı kaplaması ile kapatılmış ve kuzeyindeki eve kadar uzatılmıştır.

Katalog No: 7 (A14.ST.SMA08)

İncelenme tarihi: 21.08.2012

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi Direk Taşı Mevki 52-54 numaralı evin avlusundaki beşik çatılı binanın içinde yer alır (Fot. 11). Binanın sadece kapı ve pencere açıklıklarına sahip olması, içeride oda, ocak gibi düzenlemelerin bulunmaması, binanın günlük veya mevsimlik işler için kullanıldığını göstermektedir. Doğu – batı doğrultusundaki müştemilatın içindeki ambar bina ile aynı doğrultudadır. Ambarın kim tarafından ve ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Günümüzde kapısı sökülmüş ancak diğer kısımları oldukça iyi korunmuştur (Fot. 12).

Ambarın müştemilat içindeki durumuna bakıldığında binanın, ambarı da içine alacak biçimde sonradan inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle ambarın temel duvarları, taşıyıcı tomrukları ve ambar altı bölümü hakkındaki tespitleri imkânsız hale getirmiştir. Fakat binada, ambarın bulunduğu bölüme ulaşmayı sağlayan yedi basamaklı merdiven yer almaktadır. İlk iki basamağı devşirme bloklardan oluşan merdivenin diğer beş basamağı ahşap olarak düzenlenmiştir. Bu da bize ambarın doğrudan yer ile bağlantısının bulunmadığını gösterir. Merdivenler aynı zamanda ambarın sahanlık bölümüne ulaşmayı sağlamaktadır. Ancak bu bölüm hem malzeme hem de teknik açıdan ambardan ayrılmaktadır.

Ambarın doğudaki kısa duvarının ortasında kapı açıklığına yer verilmiştir. Yerinde olmadığı tespit edilen ambar kapısına, içinde bulunduğu binanın çatı arasında rastlanılmıştır. Dikdörtgen formdaki ahşap kapının alt seviyesinde üçgen şeklinde kedi deliği bulunmaktadır. Ambarın içinde merdiven ve bu merdiveni çevreleyen depolama gözleri yer alır. Ayrıca merdivenin son basamağı da bölme biçiminde düzenlenerek toplam yedi adet depolama gözü elde edilmiştir.

Ambarın beşik çatısı üzerinde hartamaların haricinde herhangi bir kaplama görülmemektedir (Fot. 13). Ambarın bina içerisinde yer almasından dolayı kiremit kaplamaya ihtiyaç duyulmamış olmalıdır.

Katalog No: 8 (A14.ST.SMA09)

İncelenme tarihi: 15.06.2012

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi 1-3 numaralı Naciye Karabulut'a ait evin avlusunda yer almaktadır. Kuzeybatı – güneydoğu doğrultudaki ambar, avlunun kuzey tarafına konumlandırılmıştır. İnşa tarihi ve ustası bilinmeyen ambarın, günümüzde sağlam fakat atıl durumda olduğu tespit edilmiştir (Fot. 14).

Ambar 6.09 x 3.96 m. ölçülerindeki temel duvarları üzerindedir (Plan 3). Moloz taş malzemeli, çamur harçlı ve 0.45 m. genişliğindeki temel duvarlarının güneybatıdaki kısa kolu üzerinde kapı ve pencere açıklığına yer verilmiştir. Yerden yüksekliği 1.23 m. olan duvarların kuzeybatı köşesinin bir kısmı içeriye doğru yıkılmıştır. Ambar altı bölümündeki yemlik ve saman kalıntıları buranın bir zamanlar küçükbaş hayvan barınağı biçiminde kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Ambarın üzerine inşa edildiği, ortalama 0.24 m. çapındaki üç adet tomruk bu temel duvarları üzerine oturmaktadır. Güneydoğudaki kapı açıklığının önünde yer alan sahanlığa, günümüzde sadece iki basamağı yerinde olan sabit ahşap merdiven ile ulaşılır. Ayrıca sahanlığın zemin tahtalarının bir kısmı tahrip olmuştur.

Dış ölçüleri 4.31 x 3.22 m. olan ambarın güneydoğu yönündeki kısa duvarın ortasında 0.76 m. genişliğinde kapı açıklığına yer verilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki ahşap kapısı sağlam ve yerinde olup, kapının alt seviyesinde daire biçiminde kedi deliğine yer verilmiştir. İçeride merdiven ve bu merdiveni çevreleyen altı adet depolama gözü mevcuttur. Depolama gözlerinin ortalama derinliği ise 1.63 m. dir.

Ambarın beşik çatısı Marsilya tipi kiremitle kaplanmıştır.

Katalog No: 9 (A14.ST.SMA10)

İncelenme tarihi: 19.06.2012

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi 17 numaralı Hatice Erdem'e ait evin avlusunda yer alır. Avlunun kuzeyine, kuzeybatı – güneydoğu doğrultuda yerleştirilen ambarın inşaa tarihi ve ustası hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Günümüzde sağlam vaziyette olan ambar atıl durumdadır (Fot. 15).

Ambar, kareye yakın dikdörtgen plânlı olup, moloz taş malzemeli (kuzeybatı yöndeki duvarı hariç), çamur harçlı, yer yer devşirme malzemelerin de görüldüğü duvarlar üzerinde yer almaktadır (Plan 4). Moloz taş malzemeli duvarlar 0.60 m. kalınlığındayken, kuzeybatıda yer alan ve hımış duvar şeklinde yapılan duvarın kalınlığı ise 0.22 m. dir. Aynı zamanda bu ince duvarda bir kapı, bir de pencere açıklığına yer verilmiştir. İçeride güneydoğu duvarının ortasında bir ocak nişi, bu ocak nişinin her iki yanında da biri 0.42 m. diğeri 0.44 m. genişlikte iki niş bulunur (Fot. 16). Ayrıca güneybatı duvarında da 0.45 m. genişlikte pencere açıklığı bulunmaktadır. Ortalama çapları 0.24 m. olan üç tomruktan kenarlarda yer alanlar temel duvarları üzerine oturtulmuşken, ortadaki tomruk, altına yerleştirilen ahşap direk ve zeminde bir kısmı görünen mermer sütunun üzerine oturtulmuştur. Sahanlığının bir kısmı yerinde olan ambarın, bu bölümüne altı basamaklı sabit ahşap merdiven ile ulaşılmaktadır.

Dış ölçüleri 4.68 x 4.16 m. olan ambarın kuzeybatıdaki kısa duvarının ortasında, 0.79 m. genişliğinde kapı açıklığına yer verilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki ahşap kapı sağlam ve yerindedir. Kapının alt seviyesinde yarım daire şeklinde kedi deliği bulunmaktadır. Ancak kedi deliğinin bir kısmının kırılarak yarım daire formunu kaybettiği görülmüştür. İçeride merdiven ve bu merdiveni çevreleyen depolama gözleri mevcuttur. Sadece merdivenin kuzeydoğusundaki bölmenin kendi içinde eşit parçaya ayrılmıştır. Diğer yönlerdeki bölmeleri ayıran parçalar yerinde olmadığından ambarda toplam dört depolama gözü tespit edilebilmiştir. Bu kısımların sökülmüş olduğu ambarın içindeki zıvana izlerinden anlaşılmaktadır.

Beşik çatılı ambarın üzeri alaturka kiremitle kaplanmıştır.

Katalog No: 10 (A14.ST.SMA11)

İncelenme tarihi: 25.06.2014

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi 39 – 41 numaralı Ayşe Hanım Takıl'a ait evin avlusunda yer alır. Kuzeydoğu – güneybatı doğrultusunda, avlunun ortasında yer alan ambarın inşaa tarihi ve ustası bilinmemektedir. Günümüzde çatısı yıkılmış olan ambar kullanılmamaktadır (Fot. 17).

Ambar moloz taş malzemeli, çamur harçlı ve yer yer devşirme blokların kullanıldığı temel duvarları üzerine konumlandırılmıştır. Bu temel duvarlarından kuzeybatıdaki hımış duvar olarak yapılmış ve buraya bir de kapı açıklığı eklenmiştir. Ambarın kütesinin taşındığı, ortalama çapları 0.24 m. olan üç adet tomruk ise bu temel duvarları üzerine yerleştirilmiştir. Güneybatı yönde bulunan sahanlığa ulaşımı sağlayan herhangi bir merdiven vb. düzenleme bulunmamaktadır. Ancak kalan izlerden burada bir merdivenin olduğu anlaşılmaktadır. Sahanlığın güneybatı ve güneydoğu cepheleri, düzensiz biçimdeki tahta parçalarıyla zeminden örtü sistemine kadar kapatılmıştır. Sadece merdiven boşluğu açıkta bırakılmış ve sahanlıkta kısmen kapalı bir alan oluşturulmuştur. Kullanılan malzemeye ve inşaa tekniğine bakıldığında buranın sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Dikdörtgen plânlı ambarın güneybatıdaki kısa duvarının ortasında kapı açıklığına yer verilmiştir. Basit dikdörtgen biçimindeki ahşap kapısı yerindedir. Ancak ambar örtüsünün içine çökmesinden dolayı kapı açılmamakta ve ambarın içi ile ilgili tanımlama imkânsız hale gelmektedir.

Yukarısı yuvarlak kemer şeklinde düzenlenen kapı açıklığının kemer kavisinin her iki yanında ve kemer altında, kazıma tekniğinde geometrik ve bitkisel süslemeler yer alır (Fot. 18). Kemer kavisinin her iki yanındaki simetrik süslemeler, merkezinde daire ile sınırlanmış altı yapraklı çiçek motifi ve bu dairenin etrafını dolanan birbirleriyle kesişen daha büyük yarım dairelerden oluşmaktadır (Fot. 19). Kemer altında ise birbiriyle kesişerek ilerleyen ve kemerin çevresini saran yarım daire şekilleri ile bu şekilleri sınırlandıran dairesel çizgi bulunmaktadır.

Ambarın üzeri marsilya tipi kiremit ile kaplanırken, sahanlığın üzeri alaturka kiremitle kaplanmıştır.

Katalog No: 11 (A14.ST.SMA12)

İncelenme tarihi: 23.07.2012

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi Çatal Sokak 47 numaralı Şerif Ahmet Demir / Süleyman Demir'e ait evin avlusunda yer alır. Kuzeydoğu – güneybatı doğrultuda bir kısmı avlu duvarı, bir kısmı temel duvarları üzerine konumlandırılmıştır. İnşa tarihi ve ustası bilinmeyen ambar, günümüzde atıl vaziyettedir (Fot. 20).

Ambar, içinde devşirme bloklarında bulunduğu moloz taş malzemeli, çamur harçlı, 2.00 m. yükseklikteki temel duvarları üzerinde yer almaktadır (Plan 5). Bu temel duvarlarından kuzeybatıdaki aynı zamanda avlu duvarıdır. Kuzeydoğu ve güneybatıdaki temel duvarları ise ortalama 0.65 m. kalınlığında ve avlu duvarına dik uzanmaktadır. Güneydoğuda yer alan temel duvarı ise 0.19 m. genişliğinde hımsız duvar olup, bir kapı ile bir pencere açıklığına sahiptir. İçeride kuzeydoğu duvarın ortasında bir ocak nişi ve bu nişin iki yanında yer alan 0.40 m. genişliğinde diğer nişler yer almaktadır. Hımsız duvarın güney köşesinde, 0.75 m. genişliğinde kapı açıklığına yer verilmiştir. Aynı duvarda bir de 0.26 m. genişliğinde pencere bulunmaktadır. Ambarın kütlesini taşıyan, ortalama çapları 0.25 m. olan üç tomruk bu temel duvarları üzerine oturtulmuştur. Ocak nişinin hemen önünde yer alan ve tomruklardan ortadakinin altına yerleştirilen, ahşap direk sonradandır (Fot. 21). Ambar altı bölümünün tüm duvarlarının çamur harç ile sıvandığı görülmüştür. Ambarın güneybatısında yer alan sahanlığa altı basamaklı sabit ahşap merdiven ile ulaşılmaktadır. Günümüzde bu merdiven yerinde ancak yana yatmış durumdadır.

Dış ölçüleri 4.21 x 3.15 m. olan dikdörtgen plânlı ambarın güneybatıda yer alan kısa duvarının ortasında, 0.58 m. genişliğinde kapı açıklığına yer verilmiştir. Ambarın dikdörtgen ahşap kapısı yerinde ve sağlamdır. Kapının alt seviyesinde daire şeklinde kedi deliğine yer verilmiştir. Ambarın içinde merdiven ve bu merdivenin etrafında yer alan altı adet depolama gözünün ortalama derinliği 1.41 m. dir.

Beşik çatılı ambarın saçak uzunlukları birbirinden farklı olup, kuzeybatıdaki saçak daha uzun tutulmuştur. Sahanlığın üzerini de kapsayacak biçimde düzenlenen çatı marsilya tipi kiremit ile kaplanmıştır.

Katalog No: 12 (A14.ST.SMA14)

İncelenme tarihi: 29.07.2012

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi 55 numaralı Tahir Şahin'e ait evin avlusunda yer alır. Kuzeydoğu – güneybatı ekseninde avlunun doğusuna konumlandırılmıştır. Ambarın inşa tarihi ve ustası hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Günümüzde çatısı yıkılmış olan ambar atıl vaziyettedir (Fot. 22).

Ambar yerden 1.30 m. yükseltilmiş, moloz taş ve tuğla malzemeli, çamur harçlı temel duvarları üzerinde yer almaktadır. Bu duvarlarla oluşturulan ambar altı bölümüne giriş güneybatı köşede yer alan kapı açıklığından sağlanmaktadır. Duvarlarda kalan izlerden bu bölümde küçükbaş hayvan muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Ortalama çapları 0.24 m. olan üç tomruk bu temel duvarları üzerine oturmaktadır. Güneybatı yönde bulunan sahanlığa ulaşmayı sağlayan herhangi bir merdiven vb. araç bulunmamaktadır. Sahanlık bölümünün zemin tahtalarının bir kısmı tahrip olmuştur (Fot. 23).

Dikdörtgen plânlı ambarın güneybatıdaki kısa duvarının ortasında kapı açıklığına yer verilmiştir. Ahşap malzemeli dikdörtgen biçimindeki kapının alt seviyesinde, daire formunda kedi deliği bulunmaktadır. Ambarın örtü sisteminin çökmesi, sahanlığı ve ambarın içini tahrip etmiştir. Dolayısıyla içeride bulunan enkaz nedeniyle ambarın kapısı açılmamaktadır. Bu durum ambarın içi ile ilgili bilgiye ulaşılmasını imkânsız hale getirmiştir. Buna rağmen çöken kısımlardaki açıklıklardan ambarın içinde merdiven ve bu merdivenin etrafındaki depolama gözleri az da olsa seçilebilmekte; fakat depolama gözlerinin sayısı belirlenememektedir.

Beşik çatılı ambarın üzeri marsilya tipi kiremitle kaplanmıştır.

Katalog No: 13 (A14.ST.SMA15)

İncelenme tarihi: 20.08.2012

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi 60 numaralı Mehmet Dalkılıç'a ait evin avlusunda yer alır. Ambar, kuzeybatı – güneydoğu doğrultuda, evin güneydoğu köşesine yakın biçimde, bir kısmı avlu duvarı üzerine gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Ustası ve yapım tarihi bilinmeyen ambar günümüzde harap ve atıl vaziyettedir (Fot. 24).

Ambar yerden ortalama 1.08 m. yükseklikte bulunmaktadır (Plan 6). Bu yükselti güneybatı yönde avlu duvarıyla, kuzeydoğuda iki adet devşirme blokla sağlanmıştır. Bloklar ambarın bu yöndeki duvar köşelerinin uç kısımlarının altına yerleştirilmiştir. Ambar altı bölümü güneybatıdan avlu duvarı, güneydoğudan ise 0.15 m. genişliğindeki hımsız duvar ile iki yönden sınırlandırılmıştır. Diğer iki yönden açık bırakılan ambar altı bölümünde tahta ve odun parçaları depolanmıştır. Ortalama çapları 0.25 m. olan üç tomruk, devşirme bloklar ve avlu duvarı üzerine oturmaktadır. Kuzeybatıdaki sahanlık oldukça tahrip olmuş sadece iki sıra zemin tahtası günümüze sağlam gelebilmiştir. Sahanlığa erişimi sağlayan herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır (Fot 25).

Dış ölçüleri 4.90 x 3.58 m. olan ambarın kuzeybatıdaki kısa duvarının ortasında, 0.83 m. genişliğinde kapı açıklığına yer verilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki ahşap kapısı yerinde ve kısmen sağlamdır. Kapının alt seviyesinde, daire formunda kedi deliği bulunmaktadır. İçeride merdiven ve bu merdiveni çevreleyen depolama gözleri mevcuttur. Ayrıca merdivenin son basamağı da bölme biçiminde düzenlenerek toplam yedi adet depolama gözü elde edilmiştir. Bölmelerin ortalama derinliği ise 1.47 m. dir.

Ambarın beşik çatısının bazı kısımları içine çökmüş, sahanlığın üzerine gelen kısımları ise tamamen yıkılmıştır. Genel olarak alaturka kiremitle kaplanmış olan ambar örtüsünün bazı bölümlerinde marsilya tipi kiremitler de bulunmaktadır.

Katalog No: 14 (A14.ST.SMA16)

İncelenme tarihi: 21.08.2012

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi 70 numaralı Ali Okur'a ait evin avlusunda yer alır. Ambar evin batısında, kuzeybatı – güneydoğu doğrultuda, bir kısmı avlu duvarı üzerine gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Günümüzde örtü sistemi tamamen çöken ambar harap vaziyettedir (Fot. 26).

Ambar, moloz taş malzemeli duvarlar ile devşirme mermer bloklar üzerinde yer almaktadır (Fot. 27). Güneyde avlu duvarına, batıda buradaki başka bir binanın duvarı üzerine oturtulmuştur. Kuzey ve doğu yönlerinde ise ortalama çapları 0.26 m. olan üç tomruktan ikisinin altına yerleştirilen devşirme mermer bloklar üzerine konumlandırıldığı görülmektedir. Ambar altı bölümü, güney ve batı yönlerinden duvarla kuzey yönde ince hımsız duvarla sınırlandırılmış ve bir de kapı açıklığı eklenmiştir. Ambar altı bölümünü doğuda sınırlandıran herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Ambarın doğusundaki sahanlığa ulaşmayı sağlayan dört basamaklı sabit ahşap merdiven kısmen sağlam ve yerindedir. Ancak sahanlık bölümü örtü sisteminin enkazı altında kalmıştır.

Dikdörtgen plânlı ambarın güneydoğudaki kısa duvarının ortasında kapı açıklığına yer verilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki ahşap kapısı yerinde ve sağlamdır. Kapının alt seviyesinde üçgen şeklinde kedi deliğine yer verilmiştir. İçeride bir kısmı yerinde olmayan merdiven ve bu merdivenin etrafını çevreleyen depolama gözleri mevcuttur. Ayrıca bu merdivenin son basamağının da bölme biçiminde düzenlenmiş olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Çatısının tamamen içine çöktüğü anlaşılan ambarın, depolama gözlerinin sayısı hakkında net rakam verilememektedir. Ayrıca bu gözlerin derinlikleri de tespit edilememiştir.

Beşik çatılı ambarın üzerinin alaturka kiremit ile kaplandığı enkazdaki parçalardan anlaşılmaktadır.

Katalog No: 15 (A14.ST.SMA17)

İncelenme tarihi: 20.08.2012

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi 82-84 numaralı Mehmet Gündüz'e ait evin avlusunda yer almaktadır. Ambar kuzeybatı – güneydoğu doğrultusunda, günümüzde sadece bir duvarı ayakta kalan evin güneydoğu köşesine yakın bir şekilde konumlandırılmıştır. İnşa ustası ve tarihi bilinmeyen ambarın günümüzdeki konumuna 1954 yılında getirildiği ambar sahibinin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır (Fot. 28).

Kareye yakın plânlı ambar, devşirme mermer bloklar ile ahşap direkler üstüne yerleştirilmiştir (Plan 7). Yerden yüksekliği 1. 29 m. olan mermer bloklar, ambarın dört köşesinin altına gelecek biçimde konulmuştur. Bunun yanında güney yönde, köşelerdeki mermer blokların arasına gelecek biçimde, ambarın yükünü desteklemek amacıyla 0.19 m. çapında ahşap dikme de bulunmaktadır. Bu ahşap dikmenin hizasında, taşıyıcı olmayan, 0.20 m. genişliğindeki hımış duvarın ambar altının bir kısmını ayırmak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Ortalama çapları 0.34 m. olan iki adet tomruk, köşelerdeki mermer bloklar üzerine doğu – batı doğrultusunda oturtulmuştur. Batıda yer alan sahanlığa beş basamaklı sabit ahşap merdivenle ulaşılmaktadır.

Kareye yakın plânlı 3.47 x 3.27 m. ölçülere sahip ambarın batıdaki duvarının ortasında 0.58 m. genişliğinde kapı açıklığına yer verilmiştir. Ambarın kapısı yerinde ve sağlamdır. İçeride merdiven ve bu merdiveni çevreleyen depolama gözleri mevcuttur. Günümüzde, ambar, beş adet depolama gözüne sahiptir. Fakat merdivenin güneyinde yer alan bölmedeki izlerden burada daha önce bir ayırıcının olduğu ve ambarın aslında altı adet depolama gözünün olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bölmelerin ortalama derinliği ise 1. 40 m. dir.

Ambarın beşik çatısı sahanlığı da kapsayacak biçimde batı yönde uzatılmış ve üzeri alaturka kiremitle kaplanmıştır.

Katalog No: 16 (A14.ST.SMA18)

İncelenme tarihi: 25.06.2014

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi 90 numaralı Mehmet Gürdal'a ait evin birinci kat hizasında bulunmaktadır. Kuzeydoğu – güneybatı doğrultusunda uzanan evin güneybatı köşesinde yer alan ambar, üzerine inşa edilen binanın içerisinde kalmıştır. Ustası ve yapım tarihi bilinmeyen ambar günümüzde atıl vaziyettedir (Fot. 29).

Ambar yerden 1.35 m. yükseklikteki çamur harçlı, hımış temel duvarları üzerinde yer almaktadır. Bu duvarlarla meydana getirilen ambar altı bölümüne erişimi sağlayan kapı açıklığı tespit edilememekle birlikte, avlu cephesinde sadece pencere açıklığına yer verilmiştir. Dolayısıyla ambar altı bölümünün işlevi hakkında bilgi elde edilememiştir. Ambarın kapı açıklığının önündeki sahanlığı da kapsayacak şekilde üzerinin kapatıldığı, hatta sahanlığın avlu yönündeki cephesinin de ahşap malzemeyle kaplandığı görülmüştür.

Dikdörtgen plânlı ambarın güneybatıdaki kısa kenarının ortasında kapı açıklığına yer verilmiştir. Kapı açıklığını örten ahşap kapak yerinde ve sağlamdır. İçeride dört basamaklı merdiven ve bu merdiveni çevreleyen altı depolama gözü mevcuttur. Ortalama derinliği 1.40 m. olan depolama gözlerini birbirinden ayıran ahşap parçalar yerinde ve özgündür. Üzerine inşa edilen binadan dolayı beşik çatılı ambarın örtüsünde kiremit vb. malzeme bulunmamaktadır.

Katalog No: 17 (A14.ST.SMA19)

İncelenme tarihi: 25.06.2014

Yukarı Mahalle Abdullah Özcan Caddesi 110-112 numaralı Recep Dalkılıç'a ait evin avlusundaki müştemilatın kenarına konumlandırılmıştır. Oldukça harap vaziyetteki ambarın ustası ve yapım tarihi bilinmemekle birlikte günümüzde evcil hayvan barınağı olarak kullanıldığı görülmüştür. (Fot. 30).

Ambar, moloz taş malzeme ve çamur harcıyla meydana getirilen, zeminden 0.30 m. yükseklikteki temel duvarları üzerine yerleştirilmiştir. Yüksek tutulmayan temel duvarlarından dolayı ambarın altında diğer örneklerde olduğu gibi ambar altı bölümünden söz edilememektedir. Ortalama çapları 0.25 m. olan üç tomruk üzerinde yükseldiği anlaşılan ambar bu temel duvarları üzerine yerleştirilmiştir. Kapısının önünde sahanlık veya sahanlığa ait herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Dikdörtgen plânlı ambarın kısa kenarının ortasında, yuvarlak kemerli, 0.75 m. genişliğinde kapı açıklığına yer verilmiştir. Kapı açıklığını örten kapak yerinde değildir. İçeride dört basamaklı merdiven ve bu merdiveni çevreleyen altı ayrı depolama gözü bulunmaktadır. Bunun yanında merdivenin son basamağı da depolama gözü biçiminde düzenlenmiştir. Böylelikle içeride yedi adet depolama alanı oluşturulmuş, ancak derinlikleri tam tespit edilememiştir.

Üzeri kiremit kaplı beşik çatıya sahip ambarın örtü sisteminin tamamen içine çökmüş olması bu bölümün tanımını güçleştirmektedir.

Katalog No: 18 (A14.ST.SMA20)

İncelenme tarihi: 25.06.2013

Yukarı Mahalle Taksim Caddesi ile Mustafa Ertaş Caddesinin kesiştiği köşedeki tarla üzerinde yer alır. Metin Akyüz'e ait ambarın kim tarafından ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Günümüzde oldukça sağlam olan ambar kullanılmamaktadır (Fot. 31).

Ambar, 0.90 m. yükseklikteki moloz taş malzemeli çamur harçlı temel duvarları üzerinde yer almaktadır (Plan 8). Bu duvarlardan kuzeybatıdaki ortasında 1.41 m. genişliğinde açıklığa yer verilmişken, güneydoğu yönünde herhangi bir duvar veya açıklık bulunmamaktadır. Ortalama çapları 0.18 m. olan beş adet tomruk, kuzeydoğu – güneybatı ekseninde bu temel duvarları üzerine oturtulmuştur. Kuzeydoğusunda yer alan sahanlığa beş basamaklı sabit ahşap merdiven ile ulaşılmaktadır. Sahanlığın zemin tahtalarının bir kısmının yerinde olmadığı görülmüştür.

Kareye yakın dikdörtgen plânlı ambarın kuzeydoğusundaki duvarın ortasında, 0.82 m. genişliğinde kapı açıklığı bulunmaktadır (Çiz. 1). Dikdörtgen şeklindeki ahşap kapı yerinde ve sağlamdır. Kapının alt seviyesinde daire formunda kedi deliği bulunmaktadır. İçeride merdiven ve bu merdivenin etrafını çevreleyen depolama gözleri yer alır. Toplam altı depolama gözünün bulunduğu ambarın bu bölümlerinde bazı düzenlemelerin yapıldığı burada kullanılan malzeme farklılığından anlaşılmaktadır. Bölmelerin ortalama derinliği ise 1.40 m. dir.

Ambarın beşik çatısı sahanlığı da kapsayacak biçimde örtülmüş ve marsilya tipi kiremitle kaplanmıştır.

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Ülkemizde, özellikle yoğun ormanlık alanlara sahip olan Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ahşabın birincil inşaa malzemesi olarak kullanılması, bu coğrafyada çantı tekniğindeki yapıların sayısının diğer bölgelerdeki örneklere nazaran sayıca daha fazla olmasında etkili olmuştur. Ancak Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ahşap yığma tekniğiyle inşa edilmiş sivil ve dini mimari örneklerin varlığı da bilinmektedir¹⁰. Dolayısıyla kullanılan tekniğin sadece bölgesel olmadığı, hammaddenin kaynağına doğrudan erişimin bulunduğu coğrafyada teknik bilgiye sahip yerel ustalar tarafından da bu uygulamaların gerçekleştirilebildiği anlaşılmaktadır. Kütahya'nın Çavdarhisar ilçesinde bulunan tahıl ambarları için de böyle bir durumdan söz etmek mümkündür.

Çavdarhisar'ın konumu göz önünde bulundurulduğunda yaklaşık 16 km. çapındaki bir alanda ormanlık arazinin bulunmadığı görülmektedir. Karadeniz bölgesiyle karşılaştırıldığında, tahıl ambarı inşa etmek için gerekli olan hammaddenin sağlanması bakımından uzun bir mesafe anlamına gelen bu durumun yerel ustalar tarafından nasıl çözüme kavuşturulduğu ise bilinmemektedir. Herhangi bir yazılı kaynakta ambarların inşa süreci ve tarihi ile ilgili bilginin bulunmaması, ikincil kaynak konumundaki sözlü tarih verilerinin önemini bir kere daha ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda Çavdarhisar'da yapılan sözlü tarih çalışmalarında ambarların ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği ile ilgili bilgiye maalesef ulaşılamamıştır. Ancak Yukarı Mahalle 60 numaralı evin avlusunda bulunan tahıl ambarının sahibi Mehmet Dalkılıç'ın¹¹ verdiği bilgiler konu ile ilgili ayrı bir öneme sahiptir. Ambarın, dedesi Halil Dalkılıç'ın¹² babası Hacı Ali Nakipoğlu tarafından yaptırıldığını aktarmaktadır. Ambarın sipariş üzerine "Emet Dağı (Kendi ifadesiyle Koca Dağ)"da yapıldığını ve evin avlusunda monte edildiğini belirtmektedir. Hammaddenin yerinde işlenerek hazır hale getirildikten sonra son kullanıcının ikametine taşınması ve burada birleştirilmesi, Çavdarhisar ambarlarının yapım sürecine ışık tutmaktadır. Bir başka önemli husus ise inşa tarihleri bilinmeyen ambarların verilen bilgiler doğrultusunda 19. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş olabilecekleridir¹³.

10 Konut örnekleri için Bkz. Özgüner, 1970: 51-58.; Tayla, 2007:811; Bayraktar vd., 2018: 60; Bayraktar vd., 2021: 211-213; Bayraktar, 2022: 543-560; Çelemoğlu, 2022: 391-392; Cami örnekleri için Bkz. Nefes vd., 2015, 291-317; Dolu, 2015: 1685-1701; Seyfi, 2017: 327-346; Nefes vd., 2019: 595-605; Mısırlı, 2022: 55-70; Ambar örnekleri için Bkz. Polat, 2016: 230-243; Bayraktar vd., 2018: 68-69; Bayraktar vd., 2021: 223-225; Bayraktar, 2022: 565-574; Bülbül vd., 2022: 787-200; Balkoca vd., 2023: 264-279.

11 Mehmet Dalkılıç, 1955 doğumlu. 20.08.2012 tarihinde yapılan araştırma notlarından aktarılmıştır.

12 Mehmet Dalkılıç'ın dedesi. 1962 yılında 74 yaşında vefat ettiğini bildirmektedir.

13 1962 yılında 74 yaşında vefat eden Halil Dalkılıç'ın doğumu 1888 yılına rast gelmektedir. Ambarı inşa ettirdiği söylenen Hacı Ali Nakipoğlu'nun Halil Dalkılıç'ın doğduğu sene 20-30'lu yaşlarında olduğu varsayıldığında 19. yüzyılın son çeyreğini gösteren tarih aralığı çıkmaktadır.

Nitekim bu tarih arşiv belgelerindeki tahıl üretiminin yoğun olduğu dönemlerle de örtüşmektedir¹⁴. Dolayısıyla yukarıdaki bilgileri aktaran kişi olaylara şahit olmasa da sözlü tarih aktarımı vasıtasıyla ambarların inşa süreci ve tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Tarımsal faaliyetlerin sonucunda elde edilen ürünlerin saklanması için iklim ve coğrafyaya bağlı olarak tasarlanan çeşitli yapıların inşa edildiği görülür. Bu yapılar arasında özellikle Karadeniz Bölgesi'nde yaygın olarak kullanılan serenderler, tasarım açısından Çavdarhisar tahıl ambarlarına oldukça benzemektedir. Fakat işlevsellik bakımından serenderlerin, mahsulün saklanması yanında ürünün kurutulması için gerekli hava dolaşımının sağlandığı bölümleri de bulunmaktadır. Bunun yanında serenderlerin ahşap dikmeler üzerine konumlandırılması ve bu ayakların üstüne metal kaplamalı daire veya çokgen başlıkların yerleştirilmesiyle kemirgenlerin bu noktadan yukarıya çıkmaları engellenmiştir. Çavdarhisar'daki tahıl ambarlarında ise böyle bir durumdan söz edilemez. Her iki örnekte de su veya nem riskinin azaltılması için yerden yükseltmeleri ortak noktalarını oluştururken, kemirgenleri uzak tutmak bağlamında serenderler daha başarılı bir tasarıma sahiptir. Çavdarhisar'daki örneklerde bu durum karşısında, ambar kapılarının zemine yakın kısımlarına açılan delikler sayesinde kemirgenlerin bir başka hayvan tarafından uzak tutulması sağlanmaya çalışılmıştır. Çalışmada kapıların alt kısımlarında açılan bu boşluklara "kedi deliği" adı verilmiştir. İncelenen ambarların yarısından fazlasında karşılaşılan bu deliklerin, yapım aşamasında mı yoksa daha sonra mı açıldığıyla ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Daire, çokgen ve gelişigüzel şekillerde açılmış bu deliklerden birkaçı zemine yakın noktaya değil kapının orta kısmına açılmıştır¹⁵.

Çavdarhisar ambarlarının, yer ile temasını kesmek için bazen blok taşlarının bazen temel duvarlarının bazen ise altlarına inşa edilmiş kapalı mekânların üzerine konumlandırıldığı tespit edilmiştir¹⁶. Blok taşlar üzerine konumlandırılmış beş örnekte Aizanoi antik kentine ait mimari parçaların kullanıldığı görülmüştür. Moloz taş malzemeli, harçlı veya kuru örgü, ortalama yükseklikleri 0.80 m. olan temel duvarları üzerinde yer alan sekiz örnek bulunmaktadır. Ambarların altında kapalı bir alan oluşturacak biçimde düzenlenen, ortalama boylardaki bir insanın içeride rahatça dolaşabileceği yükseklikte, kapısı ve bazen penceresi bulunan örneklerin sayısı ise ondur. Bu mekânların bazılarında ocak nişleri bazılarında ise küçükbaş hayvan yemlikleriyle karşılaşılmıştır.

Ambarlardan on ikisinin çatısında kullanılan Marsilya tipi kiremitler, günümüzde de geniş kullanım alanına sahip örtü malzemelerindedir. Hartamaların üzerine doğrudan yerleştirilen bu malzemeler arasında alaturka kiremitlerle de karşılaşılmaması, ambarların bu bölümlerinin zamanla yıprandığını ve gerekli yenilemelerin günün koşullarına göre yapıldığını göstermektedir. Bu durum inşa edildikleri dönemde farklı bir kaplama malzemesiyle tamamlanan ambarların özgünlüğüne gölge düşüren bir uygulama olmayıp aksine iklim koşulları karşısındaki direncin artırılmasına yönelik bir önlem olarak algılanmalıdır.

İncelenen örneklerden sadece ikisinde geometrik bezemelerle karşılaşılmıştır. Daire ve yarım daireler kullanılarak oluşturulan bezemeler arasında altı yapraklı çiçek motifi ilgi çekicidir. Bu bezemelerin her iki örnekte de aynı kompozisyona sahip olması süslemenin tek bir elden çıkmış olabileceğini akla getirmektedir.

Yakın coğrafya incelenecek olursa Kütahya'nın ilçelerinden Tavşanlı'ya bağlı Kocayeri Köyü'nde ahşap yığma tekniğiyle inşa edilmiş tahıl ambarlarıyla karşılaşılmaktadır. Bu ambarlarda teknik açıdan bir farklılık görülmezken tasarımında birtakım farklılıklar göze çarpar. Beşik tonoz biçiminde yapılmış ambar örtüsü ile ambar kapılarının kısa kenarın ortasına konumlandırılmaması bu farklılıklar arasında gelmektedir¹⁷. Ancak Altıntaş ilçesindeki örneklere bakıldığında Çavdarhisar'daki tahıl ambarlarıyla oldukça benzer özellikler taşıdıkları tespit edilmiştir (Fot. 32). Çavdarhisar'ın daha güneyinde, Banaz ve Uşak merkez ilçesindeki ambarlar da hem teknik hem de tasarım açısından Çavdarhisar örnekleriyle benzerdir. Genellikle altlarına yerleştirilen blok taşlar üzerinde konumlandırılan bu ambarlar yörede "meydan ambarı" olarak bilinir¹⁸. Çavdarhisar ve çevresindeki ambarların işlevsellik bakımından benzer özellikte olması, tasarım veya konumlandırma açısından ise farklı uygulama örnekleriyle karşılaşılmaması, yerel usta faktörüyle ve tarımsal faaliyetler süresince gelişen alışkanlıkların bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

14 Bakan, 2007: 74, 76, 78.

15 Kedi deliği örneklerinden sadece birinde bu açıklık haşhaş bitkisine benzetilmiştir. Bkz. Ekmekci, 2016: 316.

16 Üzerine konumlandırıldığı unsur ne olursa olsun ambarların altları da işlevsel hale getirilmiştir. Bu bölümlerin yüksekliklerine göre bazen tarım aletlerinin muhafazası, bazen yakacak odunların depolanması ve bazen de küçükbaş hayvan barınağı gibi kullanılmalarından dolayı, ambarların bu bölümlerine "ambar altı" adı verilmiştir. Bkz. Ekmekci, 2016: 311.

17 Bülbül vd., 2022: 787-200.

18 Polat, 2016: 230-243.

İç Batı Anadolu'da yer alan Çavdarhisar'daki tahıl ambarlarının yanında Anadolu'nun farklı bölgelerinde de temelde aynı amaca hizmet eden, tasarım olarak farklı uygulamalara sahip, tamamen ahşap malzemeden ve çantı tekniğinde inşa edilmiş ambar örnekleriyle de karşılaşılır. Antalya'nın Kaş ilçesindeki Bezirgan Köyü Tahıl ambarları korumaya alınan örnekler arasında olması açısından önemlidir¹⁹. Marmara Bölgesi örnekleri arasında yer alan, Balıkesir'in Sındırgı ilçesindeki tahıl ambarları da ahşap yığma tekniğinde ancak tasarım açısından farklı örneklerindedir²⁰. Çorum'un İskilip ilçesi köylerindeki tahıl ambarları, tasarım ve teknik açıdan benzer özellikler göstermelerinin yanında ambarların ahşap yığma kütükler üzerinde yerleştirildiği örnekleri de bulunmaktadır²¹. Samsun'un Tekkeköy ilçesinde serenderlerin haricinde ambarların da bulunması her iki yapının işlevsel farklılıklarının olduğunu göstermesi açısından önemlidir²².

Tarımla ilişkili toplulukların, iklim ve coğrafyaya bağlı olarak geleneksel yöntemlerle gerçekleştirdikleri üretimin sürekliliğinin sağlanması aşamasında önemli yapılar konumundaki ambarların Çavdarhisar örnekleri üzerinde durulmuştur. Anadolu'nun birçok bölgesinde tasarım farklılıkları olmasına rağmen temelde aynı amaca hizmet eden bu yapıların günümüzde çeşitli nedenlerle asıl işlevlerinden uzak durumda veya atıl oldukları bilinmektedir. İhtiyaç duyulduğu dönemlerdeki şekliyle kullanılmayan ambarlar gerek doğal gerek beşeri faktörler nedeniyle yok alma tehlikesiyle karşı karşıyadır²³. Kırsal mimarinin somut örnekleri olmaları bakımından ambarların ivedilikle önce bölgesel daha sonra ülke genelinde haritasının çıkarılması elzemdir. Ayrıca ambarları inşa eden veya inşa sürecinde bulunmuş ustaların da tespit edilerek koruma sürecine dâhil edilmeleri gerekmektedir. Özgün dokusu bozulmadan, yeniden, farklı alanlarda işlev kazandırılarak ambarların kaybolmasının önüne geçilebildiği gibi yaşaması da sağlanmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Balkoca, Ö., Sağıroğlu Demirci, Ö., & Güngör, C., (2023). Kırsal Üretimde Yardımcı Mekânlar: Tahıl Ambarları, *Online Journal Of Art And Design*, cilt.11, s.1, 264-279.
- Bayraktar M. S., Atıcı A., Çelemoğlu Ş. (2018), "Tekkeköy'de Türk Devri Mimarisi", *Tekkeköy Tarihi - Dünden Bugüne: Türk İslam – Cilt: II*, (Ed. M. Y. Erler ve M. S. Bayraktar), Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara
- Bayraktar M. S., Atıcı A., Çelemoğlu Ş., Yiğitpaşa N. T. (2021), "Tekkeköy'de Tarihi Yapı Mirası", *Tarih Boyunca Tekkeköy*, (Ed. İ. Tellioglu), Serander Yayınları, Trabzon
- Bayraktar, M. S. (2022), "Sinop Ayancık Yenikonak (Osmanlı) Köyü'nde Geleneksel Kırsal Mimari I - Evler", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8/16, 539-578.
- Bülbül R., Gökbulut N., Gökdemir A., Oluk M. (2022), "Geleneksel Yöntemlerle İnşa Edilen Tahıl Ambarları: Kütahya Örneği", *International Scientific Research Congress Dedicated To The 30th Anniversary Of Baku Eurasia University*, Baku, Azerbaycan, s.787-800.
- Çelemoğlu Ş. (2022), "Fatsa Kabakdağı Kırsal Mimarisi", *Fatsa ve Yöresi Tarihi II*, (Ed. S. Gülten, M. Özkan, M. Karakulak, K. Yavuz, C. Erbil), Fenomen Yayıncılık, Erzurum.
- Dolu Y. B.(2015). "Kocaeli ve Çevresinde Çandı (Ahşap Yığma) Teknikle Yapılmış Camiler", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli Belediyesi Yayını, Kocaeli.
- Ekmekci M. (2016), "Çavdarhisar'daki Geleneksel Depolama Mekânlarından Bir Grup Örnek", *Aizanoi II*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Eruzun C. (1972), Artvin ve Çevresinde Halk Mimarisi, *Mimarlık*, 104, 51-58.
- İnce K. (2016), "Çavdarhisar (Aizanoi)'daki Türk Dönemi Konut Mimarisindeki Ahşap Tavan Göbekleri", *Aizanoi II*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- M. K. (2001). *19. Yüzyılda Virancık (Örencik) Nahiyesi'nin Sosyo -Ekonomik Yapısı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.

19 Antalya Kültür Yünlüklerini Koruma Bölge Kurulunun 15.10.2012 tarih ve 979 sayılı kararı ile tahıl ambarlarını koruma alanı belirlenmiştir.

20 <https://www.trthaber.com/foto-galeri/sindirgida-kulturel-miras-350-yillik-tahil-ambarlari/36433/sayfa-5.html> (21.03.2023)

21 Balkoca vd., 2023: 264-279.

22 Bayraktar vd., 2018: 68-69; Bayraktar vd., 2021: 223-225

23 Eski konutların kapıları, ahşap tavanları ve diğer süslemeli ahşap parçaları günümüzde yerlerinden sökülerek turistik bölgelerdeki pazarlarda satılmaktadır. Bu dejenerasyonun önüne geçilmesi için alınan önlemler yetersizdir. Benzer bir durum ambarlar için de söz konusu olabilir. Ayrıca çalışmanın yürütüldüğü tarihlerde ambarların tescil durumu hakkında bilgi edinilememiştir.

- Mısırlı A. (2022), “Zonguldak/Çaycuma’da Çantı Tekniğinde İnşa Edilmiş Bir Cami: Akçahatipler Köyü Camii”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 26, 55-70.
- N. B. (2007). *Salnamelere Göre Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kütahya Sancağı’nın Sosyo-Ekonomik Profili* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Nefes E., Gün R. (2019), Samsun/Yakakent’te Çantı Tekniğinde İnşa Edilen Geleneksel Köy Camileri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/68, 595-605.
- Nefes E., Gün R., Çakır A. (2015), “Samsun/Bafra İlçesi’nde Çantı Tekniğinde İnşa Edilmiş Bir Grup Ahşap Camii”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 15/2, 291-317.
- Özer E. ve Özcan S.(2022). “Aizanoi Antik Kenti Penkalas Çayı Arkeoloji ve Restorasyon Çalışmaları”, *Art Sanat*, 18, 299.
- Özgüner O.(1970), *Köyde Mimari doğu Karadeniz*, 1. Baskı, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara
- Polat S. (2016). Uşak İlinde Bir Ev Eklentisi Olarak Ambarlar, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0 (34), 230-243.
- Seyfi, S. (2017). Ordu/Akkuş’ta Çantı Tekniğinde Yapılmış Cami Örnekleri, *Ekev Akademi Dergisi*, 71, 327-346.
- Tayla H. (2007), *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları II*, 1. Baskı, TAÇ Vakfı, İstanbul.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.trthaber.com/foto-galeri/sindirgida-kulturel-miras-350-yillik-tahil-ambarlari/36433/sayfa-5.html>
(21.03.2023)

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: A13.ST.SMA01 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

Fotoğraf 2: A13.ST.SMA01 Envanter Numaralı Ambarın İçinden GrnŖ

Fotoğraf 3: A14.ST.SMA02 Envanter Numaralı Ambarın Genel GrnŖ

Fotoğraf 4: A14.ST.SMA03 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

Fotoğraf 5: A14.ST.SMA04 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

Fotoğraf 6: A14.ST.SMA05 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

Fotoğraf 7: A14.ST.SMA05 Envanter Numaralı Ambarın Kapı Açıklığı Çevresindeki Süsleme

Fotoğraf 8: A14.ST.SMA05 Envanter Numaralı Ambarın Süsleme Detayı

Fotoğraf 9: A14.ST.SMA06 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

Fotoğraf 10: A14.ST.SMA06 Envanter Numaralı Ambarın İçinden Grnş

Fotoğraf 11: A14.ST.SMA08 Envanter Numaralı Ambarın İçinde Bulunduğu Yapı

Fotoğraf 12: A14.ST.SMA08 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüü

Fotoğraf 13: A14.ST.SMA08 Envanter Numaralı Ambarın Çatısı

Fotoğraf 14: A14.ST.SMA09 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüü

Fotoğraf 15: A14.ST.SMA10 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüü

Fotoğraf 16: A14.ST.SMA10 Envanter Numaralı Ambarın altındaki Mekândan Görünüş

Fotoğraf 17: A14.ST.SMA11 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüü

Fotoğraf 18: A14.ST.SMA011 Envanter Numaralı Ambarın Kapı Açıklığı Çevresindeki Süsleme

Fotoğraf 19: A14.ST.SMA11 Envanter Numaralı Ambarın Süsleme Detayı

Fotoğraf 20: A14.ST.SMA12 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

Fotoğraf 21: A14.ST.SMA12 Envanter Numaralı Ambarın altındaki Mekândan Genel Görünüş

Fotoğraf 22: A14.ST.SMA14 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

Fotoğraf 23: A14.ST.SMA14 Envanter Numaralı Ambarın Sahanlığından Görünüş

Fotoğraf 24: A14.ST.SMA15 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

Fotoğraf 25: A14.ST.SMA15 Envanter Numaralı Ambarın Sahanlığından Görünüş

Fotoğraf 26: A14.ST.SMA16 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

Fotoğraf 27: A14.ST.SMA14 Envanter Numaralı Ambarın Altındaki Devşirme Bloklar

Fotoğraf 28: A14.ST.SMA17 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüü

Fotoğraf 29: A14.ST.SMA18 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüü

Fotoğraf 30: A14.ST.SMA19 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

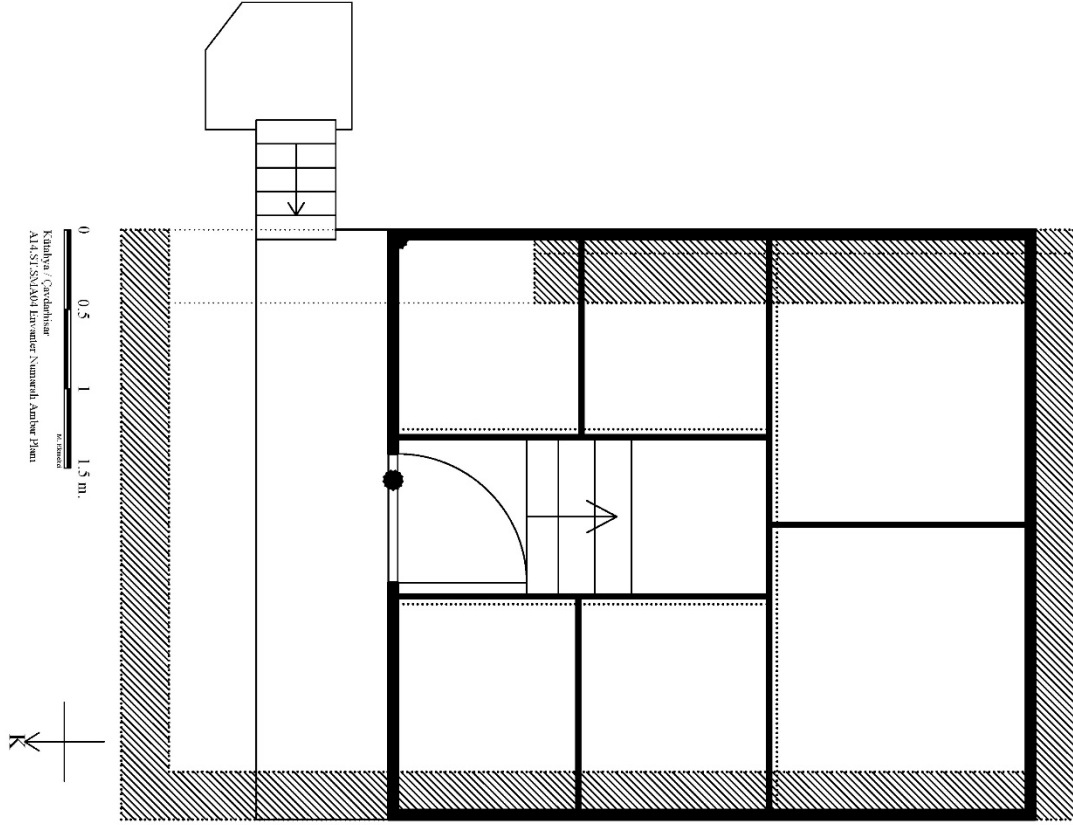

Fotoğraf 31: A14.ST.SMA20 Envanter Numaralı Ambarın Genel Görünüşü

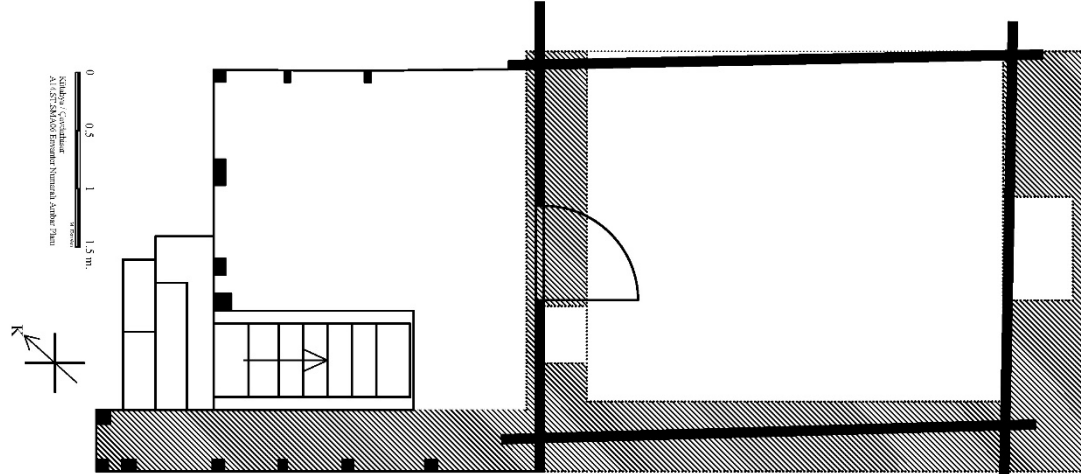

Fotoğraf 32: Altıntaş İlçesindeki Ambarın Genel Görünüşü

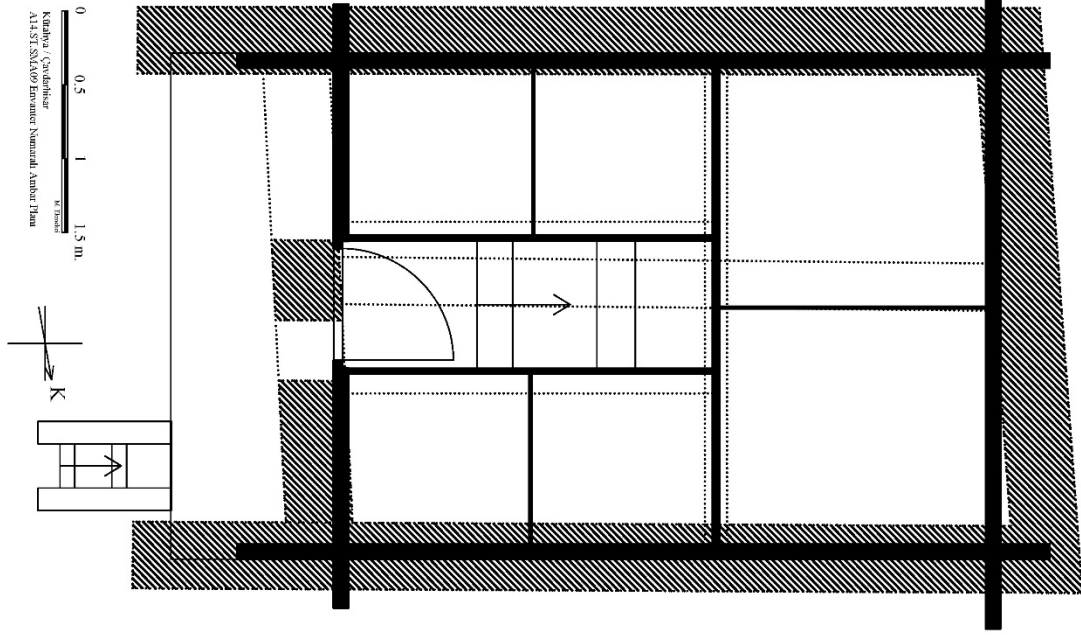

Plân 1: A14.ST.SMA04 Envanter Numaralı Ambarın Planı

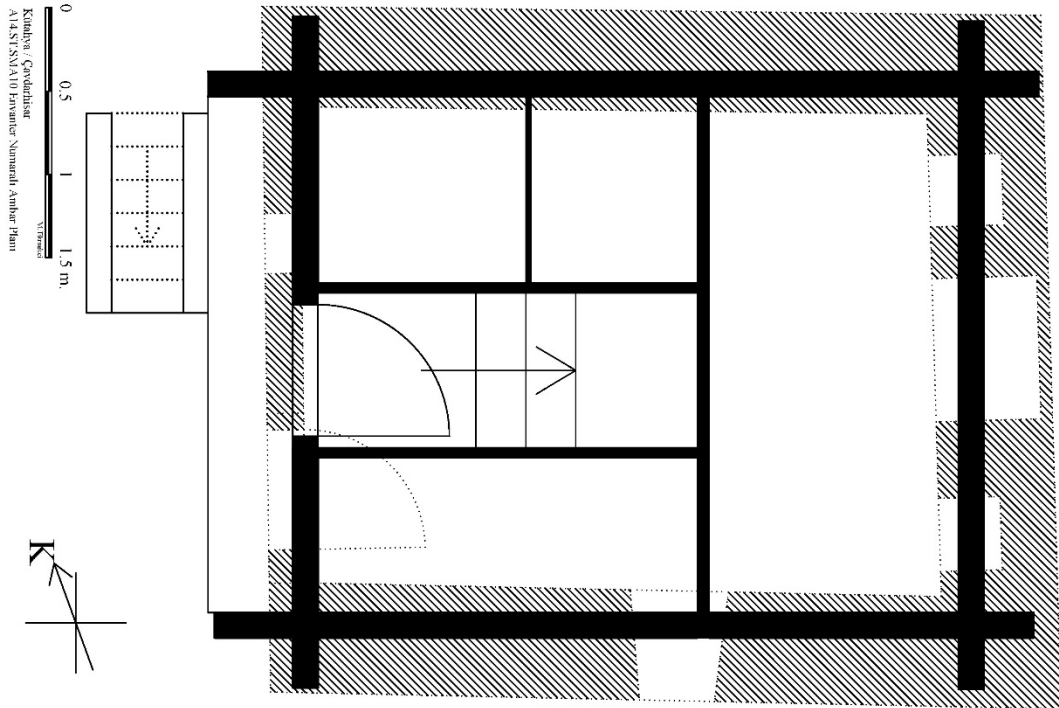

Plân 2: A14.ST.SMA06 Envanter Numaralı Ambarın Planı

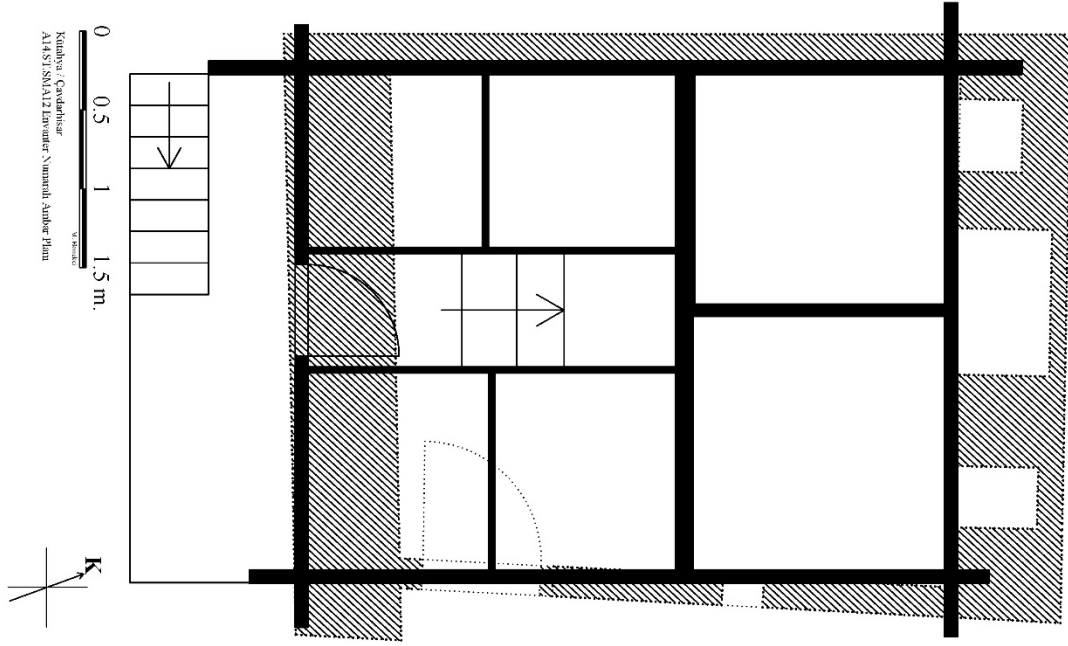

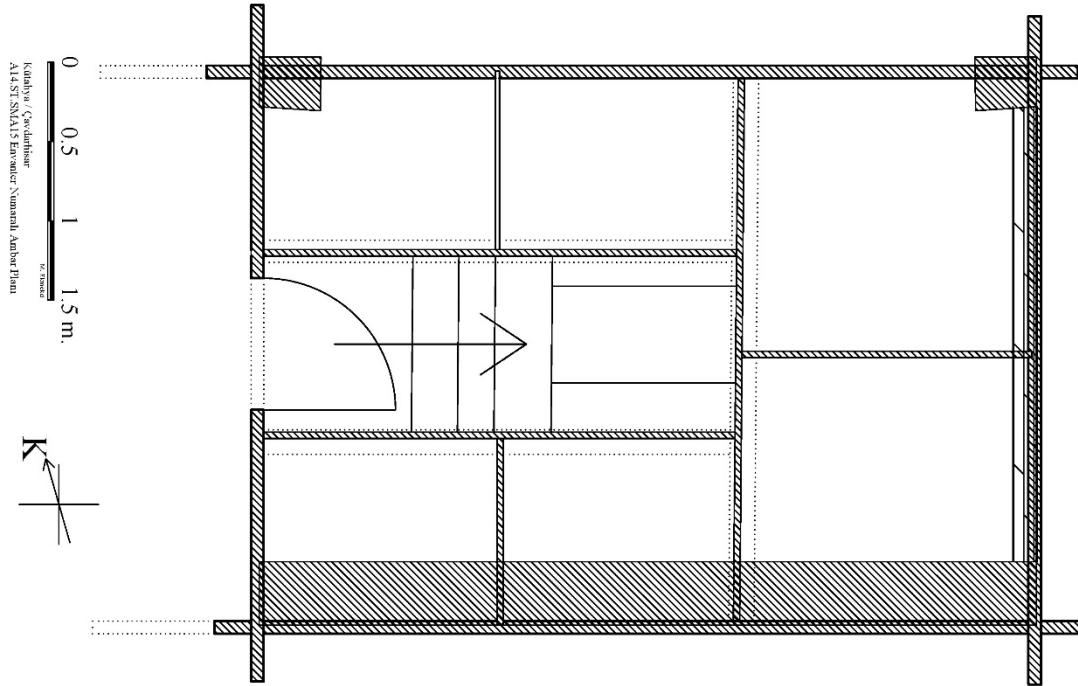
Plân 3: A14.ST.SMA09 Envanter Numaralı Ambarın Planı

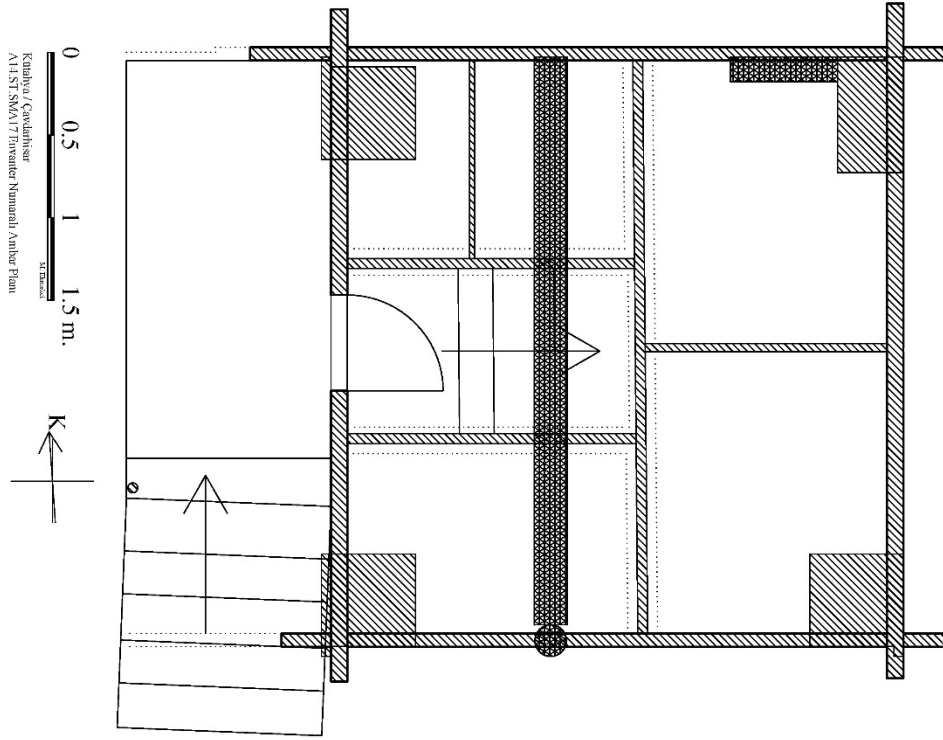
Plân 4: A14.ST.SMA10 Envanter Numaralı Ambarın Planı

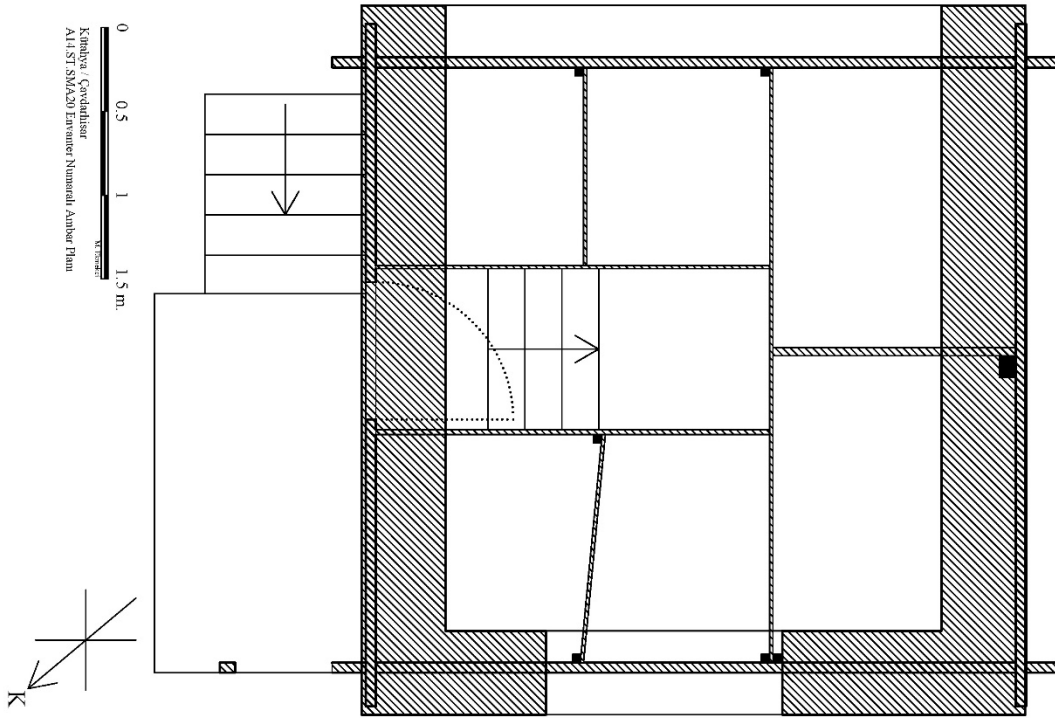
Plân 5: A14.ST.SMA12 Envanter Numaralı Ambarın Planı

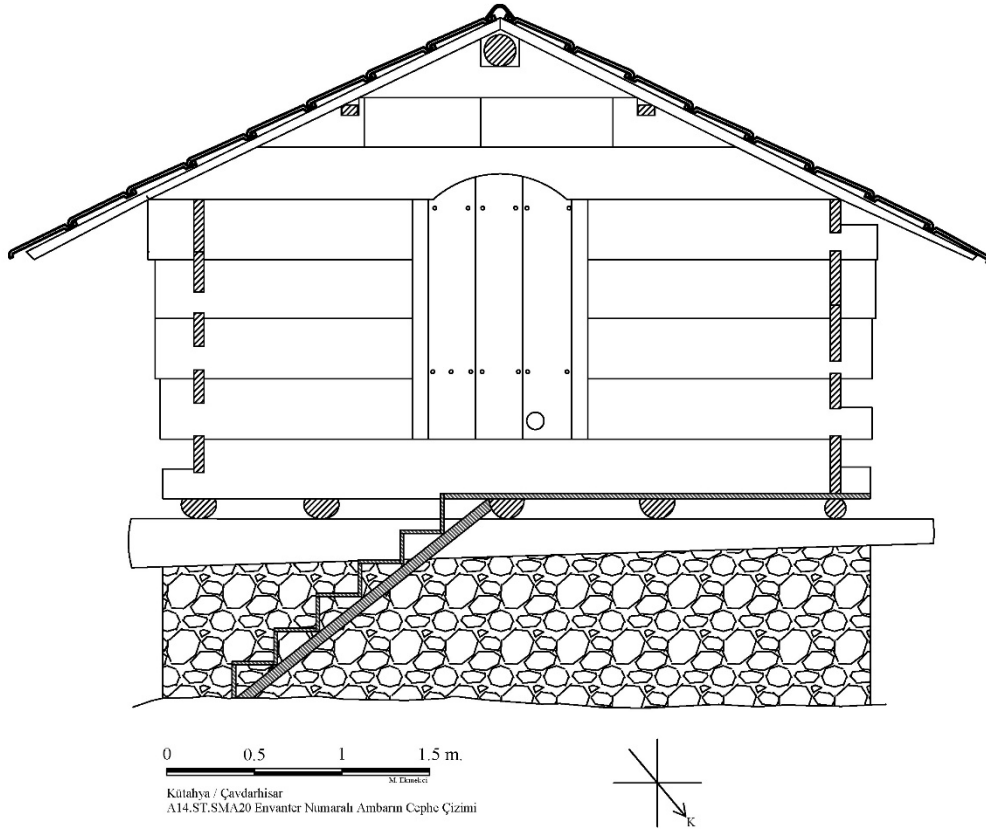
Plân 6: A14.ST.SMA15 Envanter Numaralı Ambarın Planı

Plân 7: A14.ST.SMA17 Envanter Numaralı Ambarın Planı

Plân 8: A14.ST.SMA20 Envanter Numaralı Ambarın Planı

Çizim 1: A14.ST.SMA20 Envanter Numaralı Ambarın Cephe Çizimi

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:03.12.2022 Accepted/Kabul:09.04.2023

DOI:10.30794/pausbed.1212942

Research Article/Araştırma Makalesi

Tire, O. ve Öztürk, M. (2023). "Evlilik Tutumunun Bir Yordayıcısı Olarak Çocukluk Çağı Ruhsal ", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss.255-266.

EVLİLİK TUTUMUNUN BİR YORDAYICISI OLARAK ÇOCUKLUK ÇAĞI RUHSAL TRAVMALARI

Olca YİRE*, Meral ÖZTÜRK**

Öz

Bu araştırmada çocukluk çağı ruhsal travmaları ile evlilik tutumu arasındaki ilişkinin ortaya konması amaçlanmıştır. İlişkisel tarama modelinin kullanıldığı araştırma 18-35 yaş aralığında evli olmayan genç yetişkinlerle gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya internet yoluyla ulaşılabilen 645 kişi katılmıştır. Katılımcıların 481'i (%74,6) kadın, 164 (%25,4)'ü erkek olup yaş ortalamaları 24,15±7,22'dir. Araştırmada "kişisel bilgi formu", "Çocukluk Çağı Ruhsal Travma Ölçeği" ve "İnönü Evlilik Tutum Ölçeği" kullanılmıştır. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni yordama gücünü analiz etmek için Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi'nden faydalanılmıştır. Bulgulara göre katılımcılar çocukluk çağı ruhsal travmalarına maruz kalmış, en sık duygusal ihmal mağduru olmuşlardır. Katılımcılar evliliğe yönelik olumlu tutuma sahiptir. Duygusal istismar, fiziksel istismar ve minimizasyon alt boyutları evlilik tutumu üzerinde anlamlı etkiye sahiptir. Duygusal istismar ve fiziksel istismar evlilik tutumunu negatif yönlü etkilerken, minimizasyon alt boyutu evlilik tutumunu pozitif yönde yordamaktadır.

Anahtar kelimeler: Çocukluk çağı travmaları, Evlilik tutumu, Genç yetişkinlik.

CHILDHOOD TRAUMAS AS A PREDICTOR OF ATTITUDES TOWARDS MARRIAGE

Abstract

The present study aimed to analyze the relationship between childhood traumas and marriage attitude. The research, based on a correlational research model, conducted with unmarried young adults aged between 18-35 years. 645 participants, reached via the internet, filled out the questionnaire. Of these, 481 (74.6%) were female and 164 (25.4%) were male, with a mean age of 24.15±7.22 years. "The Personal Information Form", "Childhood Psychological Trauma Scale" and "Inonu Marriage Attitude Scale" were used to collect the data. Multiple Linear Regression Analysis was performed to analyze the predictive power of independent variables on the dependent variable. The findings revealed that the participants had been exposed to childhood traumas, most commonly emotional neglect. Participants generally had a positive attitude towards marriage. Emotional, physical abuse and minimization sub-dimensions had a significant impact on participants' attitudes toward marriage. While emotional and physical abuse negatively influenced, minimization sub-scale positively predicted attitudes towards marriage.

Keywords: Childhood traumas, Marriage attitude, Young adulthood.

*Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, TUNCELİ
e-posta:olcaytire@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-7622-062X>)

**Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, SİVAS.
e-posta:mrozturk@cumhuriyet.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7570-5361>)

GİRİŞ

Toplumların sürekliliğini sağlayan aile kurumu evlilikle oluşur. Yetişkin bir kadın ve erkeğin cinsel ilişkilerine meşruiyet sağlamak ve neslin devamını sürdürmek için yaşamlarını birleştirmeleri olarak tanımlanabilen evlilik (Tire, 2020), hem toplumun huzurunu sağlamanın kaynaklarından biri hem de çoğu insan için bireysel mutluluğun kaynağıdır (Şahin, 2019).

İnsan yaşamının dönüm noktalarından birisi olan evlilik kararı çoğunlukla genç yetişkinlik döneminde alınmaktadır (Akbaş vd., 2019). Ancak günümüzde gençlerin bir kısmı, evliliğin maddi ve manevi yükünün geçmişe kıyasla daha ağır olduğunu düşünerek evlenmeyi ertelemekte veya farklı kişisel arayışlara yönelmektedir. Bununla birlikte halen evliliğe olumlu anlamlar yükleyen gençler de söz konusudur. Evliliğe yönelik bu farklı tutumlar kişilerin çocukluklarında travma (duygusal-fiziksel-cinsel istismar, fiziksel-duygusal ihmal) yaşayıp yaşamamalarıyla ilişkili olabilir zira ruh sağlığı alanında yaşanan gelişmeler çocukluk travmalarının insanın kendini, diğerlerini ve dünyayı algılama biçimini etkilediğini göstermektedir (Du vd., 2022). Bu bilgiler ışığında bu çalışmanın amacı, çocukluk çağı ruhsal travmaları ve evlilik tutumu arasındaki ilişkiyi inceleyerek çocuklukta maruz kalınan istismar ve ihmal türlerinin evlilik tutumunu ne düzeyde ve yönde yordadığını ortaya koymaktır. Araştırma, Havighurst'un genç yetişkinlik dönemi olarak ifade ettiği 18-35 yaş aralığında bulunan ve bekâr olan gençler üzerinde yapılmıştır (Zastrow ve Kirst-Ashman, 2015). Evlilik, bekârlara kendilerini değiştirme, geliştirme ve yeniden şekillendirme fırsatı sunmaktadır. Evleninceye kadar kendi istek ve amaçlarını gerçekleştirmek için gayret sarf eden bekârlar, evlilikle birlikte kendileriyle beraber diğer aile üyelerinin sorumluluğunu da almaktadır. Evlilik bu anlamda gençlere yeni hedefler sunarak hayatlarını izlenebilir/öngörülebilir bir yöne çevirmelerini sağlamaktadır. Bu nedenle, evli olanların evlilik tutumu kadar evli olmayanların evliliğe yönelik duygularını ve evlilik tutumlarını etkileyen faktörleri incelemek önemlidir (Du vd., 2022).

LİTERATÜR TARAMASI

Evlilik Tutumu

Evlilik tutumu, bireylerin evlilik kurumuyla ilgili duygu ve düşünceleri olarak tanımlanabilir. Evliliğe ilişkin olumlu tutum evlilik kurumuna yönelik olumlu inançları, olumsuz tutum ise evlilik kurumuyla ilgili olumsuz inançları göstermektedir (Öz vd., 2016; Şahin, 2019). Evlilik tutumu kişisel bir içsel standart olup, aşka, evliliğe ve diğer konulara yönelik kişinin öznel algılarını içermektedir. Bu öznel algılar bireyin sevgisinin kalitesini ve evlilik hayatındaki mutluluğunu doğrudan etkilemektedir (Xing'e, 2011).

Evlilik olgusuyla ilgili yapılan araştırmalarda genel olarak cinsiyetin (Arıkan, 2020; Kamaç, 2021; Sönmez, 2022), ebeveynlerin evlilik ilişkilerinin (Bener ve Günay, 2013; Kendir ve Demirli 2016), aile birlikteliğinin (Kayaalp, 2017; Maden, 2015) ve anne babaların evlilik tutumunun (Şahin, 2019) bireylerin evlilik tutumunu etkilediği tespit edilmiştir. Cinsiyet bağlamında yapılan araştırmaların bazılarında erkeklerin (Arıkan, 2020; Keldal, 2015), bazılarında ise kadınların (Kamaç, 2021; Yalçın vd., 2017) evlilik tutumlarının daha olumlu olduğu saptanmıştır. Bu durum, bazı araştırmacılar tarafından erkeklerin evlilik yaşantıları ile ilgili beklentilerinin yüksekliği (Akyazı vd., 2022), kadınların ise evliliğe gelenekselci bakışları çerçevesinde açıklanmaktadır (Dombak ve Çelik, 2022). Ebeveyn ilişkileri ile evlilik tutumu arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda anne babaları arasında sağlıklı ilişki olan gençlerin evliliği önemsendiği, yararlı ve olumlu algıladığı saptanmıştır. Örneğin Akbaş ve arkadaşları (2019) ile Şahin (2019), anne babasının mutlu ve sağlıklı bir ilişkiye sahip olduğunu düşünen üniversite öğrencilerinin ebeveynleri arasında çatışma olduğunu düşünen gençlere kıyasla evliliğe dair daha olumlu düşüncelere sahip olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Riggio ve Weiser (2008), ebeveynlerin sağlıklı ilişki yaşadığı ailelerde büyüyen gençlerin onları rol model olarak evlilik kurumuna daha fazla önem verdiğini, boşanmayı daha az düşündüklerini iddia etmektedir. Aile birlikteliğinin evlilik tutumu üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalar da ebeveynleri boşanmış bireylerin evlilik tutumunun daha olumsuz olduğunu ortaya koymuştur (Kayaalp, 2017; Maden, 2015). Bu duruma ebeveynleri boşanmış olan gençlerin kendi ebeveynlerinin yaptığı hataları yapmaktan duydukları kaygının neden olabileceği (Knafel vd., 2012) düşünülmektedir. Bireylerin evliliğe ilişkin tutumları ile anne babaların evlilik tutumu arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar ise ebeveynleri olumlu evlilik tutumuna sahip olan bireylerin evliliğe yaklaşımı ile evliliğe yükledikleri anlamların daha olumlu olduğunu ortaya koymuşlardır (Şahin, 2019).

Çocukluk Çağı Ruhsal Travmaları

Çocukluk çağı ruhsal travmaları çocuk istismarı; fiziksel istismar, cinsel istismar, duygusal istismar ve ihmal olmak üzere dört temel gruba ayrılmaktadır. Bu istismar türlerinin sadece birine maruz kalınacağı gibi birkaçı aynı anda gerçekleşebilir (Dedeler vd., 2016).

Fiziksel istismar; çocuğun ana babası veya temel bakımı karşılayan kişi tarafından dövülmek, itilmek, sarsılmak, ısırılmak gibi eylemlerle fiziksel hasara uğraması veya yaralanmasıdır (Güner vd., 2010; Helvacı ve Hocoğlu, 2018). Bu istismar türü tespiti en kolay çocuk istismarı olmasına rağmen bazı kültür ve ailelerde çocukların disiplini ve terbiyeleri için gerekli olduğu düşünülendiğinden çocuk eğitiminin önemli bir unsuru olarak algılanmakta, dolayısıyla tespiti zorlaşmaktadır (Baygal, 2016; Helvacı ve Hocoğlu, 2018).

Çocukluktaki cinsel istismar, bir yetişkinin cinsel arzu ve gereksinimlerini gidermek amacıyla çocukları kötüye kullanmasıdır (Taner ve Gökler, 2004). Cinsel istismarın yaşandığı ailelerde, anne- baba arasında evlilik sorunları, ailede alkol, uyuşturucu madde bağımlılığı, psikolojik problemlerin varlığı; annenin güçsüz, bağımlı, pasif olması; ailenin sosyo-ekonomik düzeyinin düşük olması gibi temel özellikler dikkat çekmektedir (Zeybekoğlu, 2016).

Çocukluktaki duygusal istismar, en yaygın istismar türleri arasındadır. Duygusal istismar çocuğun duygusal gelişimini, sosyal gelişimini ve kişilik gelişimini engelleyen tüm davranışlar olarak tanımlanabilir (Baygal, 2016). Çocuğa bağırma, küfretme, hakaret etme, lakap takma, aşırı baskı ve otorite kurma, çocuğu reddetme, sürekli eleştirme, aşağılama, yalnızlaştırma, yıldırma, tehdit etme, sevmeme, değer vermeme, önemsememe, küçük düşürme, küçük yaşta çalıştırma, başkalarıyla kıyaslama ve aile içi uyumsuzluklarda taraf olmaya zorlama duygusal istismar türleridir (Acehan vd., 2013; Baygal, 2016; Dedeler vd., 2016). Fiziksel ve cinsel istismarın olduğu durumların pek çoğunda duygusal istismar da bulunmaktadır (Taner ve Gökler, 2004).

Çocukluk çağı travmalarından olan ihmal ise çocuğun yaşamsal gereksinimlerinin (beslenme, barınma, giyinme, sağlık, sevgi ve ilgi vb.) ihmal edilmesi veya karşılanmaması nedeniyle çocuğun fiziksel, ruhsal ve sosyal gelişiminin zarar görmesi anlamına gelmektedir (Acehan vd., 2013; Baygal, 2016). İhmal ve istismar çoğu yerde aynı anlamda kullanılmasına karşın istismarın aktif, ihmalin pasif bir olgu olması iki kavramı ayıran en temel nokta olarak dikkat çekmektedir (Baygal, 2016). İhmalde çocuğun bakımından sorumlu olan kişi ya da kişiler yapmaları gerekeni yapmamakta, pasif kalmaktadırlar (Helvacı ve Hocoğlu, 2018).

Çocukluk çağında yaşanan travmalar fiziksel, duygusal, bilişsel, davranışsal ve sosyal alanlarda çocuğun gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir (Dereboy vd., 2018). Kişisel ilişkilerde bozukluk, içe kapanma, aileden uzaklaşma, gerginlik, kendine güven duygusunda azalma, bağlanma sorunları, benlik saygısının düşmesi, uyumsuzluk, saldırganlık, suçluluk duygusu, tedirginlik, yorgunluk, güvensizlik, intihar girişimi veya düşüncesi, gelecek hakkında olumsuz düşüncelere sahip olma gibi sorunlar çocuklukta yaşanan travmalarla ilişkilidir (Bigras vd., 2015; Godbout vd., 2017; Helvacı ve Hocoğlu, 2018). Çocuklukta yaşanan travmanın derecesi ne kadar yüksekse, birey kendini o kadar değersiz ve beceriksiz hissetmekte, sevmeye/ilgi görmeye layık olmadığını düşünerek kişilerarası ilişkilerinde başarısız olmaktadır (Du vd., 2022).

Çocukluk Çağı Ruhsal Travmaları ve Evlilik Tutumu

Literatürde evlilik olgusuyla ilgili pek çok çalışma göze çarpmaktadır. Araştırmalarda çoğunlukla evli bireylerin evlilik uyumu, evlilik kalitesi, evlilik stresi, evlilik doyumu gibi konulara odaklanıldığı görülmektedir (Gobout vd., 2020; Wagner, 2022; Whisman, 2006). Literatürde evliliğe aday gençlerin evlilik tutumuna yönelik araştırmalara da rastlanılmakta olup (Karabacak ve Çiftçi, 2016; Mutlu, 2013; Türkarlan ve Suleymanov, 2010) gençlerin evliliğe yönelik inançlarının, memnuniyetlerinin ve beklentilerinin çocukluklarındaki ebeveyn profilleri ve aile ortamıyla ilişkili olduğu ortaya konulmaktadır (Li, 2014).

Aile ortamının gençlerin evlilik tutumu üzerindeki etkisine karşın çocukluk çağında yaşanan ruhsal travmaların evlilik tutumuna etkisini inceleyen çalışmalar ise oldukça sınırlıdır. Bu kapsamda Du ve arkadaşları (2022) yaptıkları araştırmada duygusal istismar, fiziksel istismar, cinsel istismar ile evlilik tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişki saptamış, çocuklukta yaşanan söz konusu travmalar arttıkça evliliğe yönelik olumlu tutumun arttığını gözlemlemişlerdir. Araştırmacılar bulguyu “yansıtıcı özdeşim” kavramı çerçevesinde açıklamaktadır. Buna göre

çocuklukta ebeveynlerle kurulamayan yakın ilişki ve sevgi eksikliği, bireylerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için başkalarına yönelmesine neden olmaktadır. Tam da bu noktada evlilik bir alternatif alan olarak görülebilmektedir. Larson ve Lamont (2005) ise bekâr kadınların çocukluk çağı cinsel istismar durumları ile evliliğe yönelik tutum ve hazır oluş algıları arasındaki ilişkiye odaklandıkları araştırmalarında, yaş değişkeni kontrol altına alınca cinsel istismarın evlilikle ilgili daha olumsuz duygu/tutum, evliliğe daha az hazır hissetme ve geç evlenme ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Araştırmacılara göre bu durum çocuklukta cinsel istismarın, evliliğe uyum sağlamanın zor olduğuna ve evlilikte mutsuz olunacağına yönelik inancı güçlendirmesiyle ilgili olabilir.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Nicel araştırma yaklaşımının benimsendiği bu çalışma genel tarama modelleri içerisinde yer alan ilişki tarama modeline dayalıdır. Genel tarama modelinde evren hakkında bir sonuca ulaşabilmek için evrenin tümünden veya bir bölümünden alınacak bir grup üzerinde çalışma yapılmaktadır. Genel tarama modellerinden ilişki tarama modelinde ise iki ya da daha çok sayıdaki değişkenler arasında bir ilişkinin olup olmadığı varsa bu ilişkinin derecesinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu modelde değişkenlerin birlikte değişim gösterip göstermediği, değişim gösteriyorsa bunun ne yönde olduğu saptanmaya çalışılmaktadır (Karasar, 2003). Bu model “kuvvetli bir varsayımı, ortaya konulmak istenen olguyu ya da önermelerin doğruluğunu ispat etme imkânı” tanımıyla araştırmacıya avantaj sağlamaktadır (Bekman, 2022). Araştırmanın gerçekleştirilmesinden önce Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan 24.01.2020 Tarihli 60263016-050.06.04-E.437783 Sayı numaralı etik kurul izni alınmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni 18-35 yaş aralığında bulunan ve henüz evli olmayan gençlerden oluşmaktadır. Bu yaş grubunda bekâr kaç kişinin bulunduğu dair resmi bir veriye ulaşılamamış, evrenin bilinmediği durumlarda kullanılan $n=(t^2 \times p \times q) \div d^2$ formülü (Aksakoğlu, 2001) ile örneklem hacmi hesaplanmıştır. Formüldeki değerler ($n=(1,96)^2 \times (0,50) \times (0,50) \div (0,05)^2$) yerine konulduğunda 384 kişinin yeterli olduğu görülmektedir. Örneklem evreni temsil düzeyini artırabilmek için bu sayının iki katına anket uygulanması uygun görülmüş, internet yoluyla ulaşılan 645 kişi anketi doldurmuştur.

Katılımcıların 481’i (%74,6) kadın, 164 (%25,4)’ü erkek olup, yaş ortalaması $24,15 \pm 7,22$ ’dir. Örneklem %62’si en son bir ortaokul/lise veya mezunu olduğunu söylerken %38’i ya halen bir üniversitede eğitim aldığını veya üniversiteden mezun olduğunu ifade etmiştir. %81, 4’ü şehir merkezinde yetiştiğini, %18,6’sı ilçe, kasaba veya köyde yetiştiğini belirtmiştir. %82’sinin çekirdek, %12,2’sinin geniş ailesi varken %5,1’inin ailesi parçalanmıştır. Katılımcıların çoğunluğu alt (%56,2) ve orta gelir (%38,3) grubuna mensuptur.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada sosyo-demografik özellikler hakkında bilgi elde etmek için “kişisel bilgi formu”, çocukluk çağı travmalarını ölçmek üzere “Çocukluk Çağı Ruhsal Travma Ölçeği”, evlilik tutumunu belirlemek üzere “İnönü Evlilik Tutum Ölçeği” kullanılmıştır. **Çocukluk Çağı Ruhsal Travma Ölçeği (ÇTQ)**: Bernstein ve arkadaşları (2003) tarafından geliştirilen ölçek Şar ve arkadaşları (2012) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. 28 maddeden oluşan ölçekte duygusal istismar, fiziksel istismar, fiziksel ihmal, duygusal ihmal, cinsel istismar ve minimizasyon olmak üzere 6 alt faktör bulunmaktadır. 5’li likert tarzında cevaplar içeren ölçekte 2, 5, 7, 13, 19, 26, 28 maddeler ters kodlanmaktadır. Toplam puanında alınabildiği ölçekten en az 25 en çok 125 puan elde edilmektedir. 35 ve üzerinde puan almak çocukluk çağı travmalarına maruz kalındığını göstermektedir. Minimizasyon alt boyutu toplam puanı etkilememektedir. Bu alt boyut travmayı reddetme durumunu ölçmektedir. Alt faktörler tek tek ele alındığında cinsel ve fiziksel istismar için 5 puan, fiziksel ihmal ve duygusal istismar için 7, duygusal ihmal için 12 puan almak pozitif bildirim sayılmaktadır. Ölçeğin orijinalinde güvenilirlik katsayısı 0,93; bu çalışmada ise 0,91 olarak hesaplanmıştır. **İnönü Evlilik Tutum Ölçeği**: Bayoğlu ve Atlı tarafından (2014) geliştirilen ölçek 21 maddeli ve tek faktörlüdür. 5’li likert tipinde cevaplar içeren ölçekten elde edilebilecek en düşük puan 21, en yüksek puan 105’dir. Puan yükseldikçe evliliğe yönelik tutum olumlu iken puan düştükçe evliliğe yönelik tutum

olumsuzdur. Ölçekte ters puanlama yapılan madde bulunmamaktadır. Orijinal ölçekte iç tutarlılık katsayısı 0,90 olarak hesaplanmıştır. Bu çalışmada ölçeğin iç tutarlık katsayısı 0,88 olarak hesaplanmıştır.

Verilerin Toplanması

Araştırmanın ölçme araçları “Google Formlar” kullanılarak oluşturulan çevrimiçi anket formu aracılığıyla 1-15 Mayıs 2021 tarihleri arasında sosyal medya platformları (WhatsApp, Twitter, Telegram vb.) üzerinden katılımcılara ulaştırılmıştır. Ulaştırılan çevrimiçi anket formu gönüllülük ve gizlilik ilkeleri çerçevesinde 645 kişi tarafından doldurulmuştur.

İşlem

Araştırmanın verileri SPSS 25.0 paket programı aracılığıyla analiz edilmiş olup betimleyici istatistiklerde frekans, yüzde, ortalama, standart sapma vb. hesaplamaları yapılmıştır. Açıklayıcı istatistiklerde bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni yordama gücünü analiz etmek için çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır.

Analizden önce çoklu doğrusal regresyon analizinin varsayımları incelenmiştir. Bu kapsamda tortuların bağımsızlığı, değişkenler arasında oto korelasyon olup olmadığı, bağımsız değişkenler ve bağımlı değişkenin birlikte doğrusal bir ilişki gösterip göstermediği test edilmiştir. Ardından bağımsız değişkenler arasında çoklu lineer bağlantı probleminin olup olmadığı analiz edilmiş, böyle bir problemin söz konusu olmadığı görülmüştür. Bunun yanında dışa düşen değerler ile analize olumsuz etki yapan çok güçlü değerler temizlenmiştir. Son olarak tortuların normal dağılıp dağılmadığı kontrol edilmiş verilerin normal dağıldığı anlaşılmıştır (Kalaycı, 2006).

BULGULAR

Değişkenlere İlişkin Betimleyici İstatistikler

Araştırmaya katılanların ÇTQ’dan aldıkları ortalama puan ($\bar{x}=40,14$), katılımcıların çocukluklarında travma yaşadıklarını göstermektedir. Tüm boyutlarda katılımcıların ölçekten anlamlı düzeyde puan aldıkları dikkat çekmektedir.

Katılımcılar en sık duygusal ihmal mağduru olduklarını ($\bar{x}=10,63$ ss. $\pm 4,85$) düşünmektedir. Bu kapsamda sıklıkla “ailelerinden yeterince ilgi görmedikleri” ve “özel biri gibi hissetmedikleri” şeklinde duygusal ihmale uğradıklarını belirtmişlerdir. Bunu duygusal istismar ($\bar{x}=7,99$ ss. $\pm 3,95$), fiziksel ihmal ($\bar{x}=7,49$ ss. $\pm 3,38$), cinsel istismar ($\bar{x}=7,13$ ss. $\pm 3,53$) ve fiziksel istismar ($\bar{x}=6,54$ ss. $\pm 3,15$) takip etmektedir. Duygusal istismar kapsamında katılımcıların en sık maruz kaldıkları davranışlar; “ailelerinden sık sık aşağılama ve hakaret işitmeleri”, “kırıcı ve saldırgan sözler duymaları” ve “beceriksiz ve tıpsız” gibi ağır sıfatlarla özdeşleştirilmeleridir.

Katılımcıların minimizasyon alt boyutundan aldıkları toplam puanlara bakıldığında 356’sının (%55,2) 0 puan aldığı görülmektedir. Bu grup, var olan çocukluk çağı travmalarını inkâr etmeyip kabul eden kişilerden oluşmaktadır. Diğer katılımcıların puanlarına bakıldığında ise, 165 katılımcının (%25,6) minimizasyon puanının 1 olduğu yani çocukluk çağı travmalarını düşük düzeyde inkâr ettikleri; 89 katılımcının (%13,8) minimizasyon puanının 2 olduğu yani çocukluk çağı travmalarını orta düzeyde inkâr ettikleri; 35 katılımcının (%5,4) minimizasyon puanının 3 olduğu yani çocukluk çağı travmalarını yüksek düzeyde inkâr ettikleri görülmektedir.

Evlilik tutumuna bakıldığında katılımcıların ölçekten ortalamadan üzerinde puan aldıkları ve dolayısıyla evliliğe yönelik tutumlarının olumlu olduğu görülmektedir ($\bar{x}=79,03$ ss. $\pm 18,37$). Ölçek maddeleri tek tek incelendiğinde en yüksek ortalamadan “evliliğin duyguları paylaşacak birisini sağladığı” ($\bar{x}=4,23$ ss. $\pm 1,15$), “hayatta karşılaşılan sorunlara birlikte çözme imkân verdiği” ($\bar{x}=4,21$ ss. $\pm 1,11$) ve “iki kişi arasındaki bağlılığın bir göstergesi olduğu” ($\bar{x}=4,18$ ss. $\pm 1,09$) yönündeki maddelerden alındığı görülmektedir. Sonuçlar Tablo 1’de özetlenmektedir.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Betimleyici İstatistik Değerleri

Değişkenler		N	Min.	Max.	$\bar{x}$	ss.
Toplam	ÇÇQ	645	25	104	40,14	14,70
Faktör 1	Duygusal İhmal	645	5	25	10,63	4,85
Faktör 2	Duygusal İstismar	645	5	25	7,99	3,95
Faktör 3	Fiziksel İhmal	645	5	25	7,49	3,38
Faktör 4	Cinsel İstismar	645	5	24	7,13	3,53
Faktör 5	Fiziksel İstismar	645	5	25	6,54	3,15
Faktör 6	Minimizasyon	645	0	3	0,69	0,90
Toplam	Evlilik Tutumu	645	21	105	79,03	18,37

Çocukluk Çağı Ruhsal Travmaları ve Evlilik Tutumu Arasındaki İlişki

Çocukluk çağı ruhsal travmaları ve evlilik tutumu arasında ($r=-,226$; $p<.01$) zayıf düzeyde negatif yönlü anlamlı bir ilişki vardır. Buradan hareketle çocukluk çağı travmaları yüksek olan katılımcıların evlilik tutumlarının da olumsuz olduğu söylenebilir. Bunun yanında ÇTQ'nun alt boyutları ile evlilik tutumu arasındaki ilişkiye tek tek bakıldığında duygusal istismar ($r= -,274$; $p<.01$), fiziksel istismar ($r= -,080$; $p<0.01$), cinsel istismar ($r= -,220$; $p<.01$), duygusal ihmal ($r= -,211$; $p<.01$) ve fiziksel ihmal ($r= -,098$; $p<.01$) alt boyutları ile evlilik tutumu arasında negatif yönlü zayıf ama anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Minimizasyon ($r= ,212$; $p<.01$), alt boyutu ile evlilik tutumu arasında ise pozitif yönlü zayıf düzeyde bir ilişki vardır.

Tablo 2. Değişkenler Arasındaki İlişkiler

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Duygusal İstismar	1							
2. Fiziksel İstismar	,606**	1						
3. Cinsel İstismar	,621**	,469**	1					
4. Duygusal İhmal	,572**	,460**	,492**	1				
5. Fiziksel İhmal	,414**	,543**	,388**	,604**	1			
6. Minimizasyon	-,448**	-,390**	-,374**	-,647**	-,421**	1		
7. ÇTQ	,825**	,762**	,767**	,809**	,741**	-,580**	1	
8. Evlilik Tutumu	-,274**	-,080*	-,220**	-,211**	-,098*	,212**	-,226**	1

* $p<0,05$; ** $p<0,01$

Çocukluk çağı ruhsal travmalarının evlilik tutumu üzerindeki etkisi Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi ile test edilmiştir. Regresyon analizi sonucuna göre çocukluk çağı ruhsal travmaları, evlilik tutumunun %12'sini yordamaktadır. Ölçeğin alt boyutlarından duygusal istismar ve fiziksel istismar evlilik tutumunu negatif yönlü etkilerken; minimizasyon evlilik tutumunu pozitif yönde yordamaktadır.

Tablo 3.Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi Bulguları

Değişkenler	β	ss.	t	p	Tolerans	VIF	R ²
Duygusal İstismar	-1,197	,260	-4,597	,00*	,440	2,274	11,8
Fiziksel İstismar	-,759	,301	2,523	,01*	,517	1,934	
Cinsel İstismar	-,088	,217	-,404	,68	,675	1,483	
Duygusal İhmal	-,224	,211	-1,057	,29	,443	2,259	
Fiziksel İhmal	-,056	,280	-,201	,84	,520	1,925	
Minimizasyon	2,642	,872	3,029	,00*	,754	1,326	

*p<0,05

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada 18-35 yaş aralığındaki bekâr genç yetişkinlerin çocukluk çağı ruhsal travmalarının evlilik tutumları üzerindeki etkisini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Araştırmanın birinci bulgusu, katılımcıların çeşitli şekillerde çocukluk çağı ruhsal travmalarına maruz kalmalarıdır. Katılımcılar en sık duygusal ihmal mağduru olduklarını ifade etmekte, bu kapsamda sıklıkla “ailelerinden yeterince ilgi görmedikleri” ve “özel biri gibi hissetmedikleri” şeklinde duygusal ihmale uğradıklarını düşünmektedir. Bunu duygusal istismar takip etmektedir. “Ailelerinden sık sık aşağılama ve hakaret işitme”, “kırıcı ve saldırgan sözler duyma” ve “beceriksiz-tipsiz” gibi ağır sıfatlarla özdeşleştirilme en sık karşılaşılan duygusal istismar davranışlarıdır. Araştırma bulguları, çocukluk çağı ruhsal travmalarının yetişkinlerde ortalamaların üzerinde olduğunu gösteren (Lynch vd., 2008; Mahram vd., 2013; May-Chahal ve Cawson, 2005; McGhee vd., 2011; Runyan vd., 2002) ve duygusal ihmal ve istismarın sık karşılaşılan şiddet türleri olduğunu (Grilo ve Masheb, 2001; Spertus vd., 2003; Stoltenborgh vd., 2015; Tingberg ve Nilsson, 2020) ortaya koyan araştırma bulgularıyla örtüşmektedir. Literatürde duygusal ihmal ve istismarı ortaya çıkaran pek çok faktöre vurgu yapıldığı bu kapsamda kardeş sayısının çokluğunun önemli olduğu ifade edilmektedir (Glaser, 2002). Bu çalışma kapsamında katılımcıların 108’inin (16,7) 3 kardeş, 145’inin (%18) 4 ve üzerinde kardeşe sahip olduğu tespit edilmiştir. Ailede çocuk sayısı arttığında çocuklara verilen değer azalabilmekte, aile içi iletişim zayıflayarak çocuğa yeterli düzeyde sevgi verilememektedir (Kaya ve Çeçen-Eroğul, 2011). Ekonomik yetersizlik ihmal ve istismara neden olan bir diğer faktör olarak dikkat çekmektedir (Meinck vd., 2015). Bu araştırmaya katılanların 427’sinin (%66,2) ailelerinin gelir düzeyi asgari ücretin altındadır. Ekonomik yetersizlik nedeniyle gençlerin fiziksel ve duygusal ihtiyaçlarının karşılanamaması neticesinde ihmal duygusunun yükselmesi olasıdır (Öztep, 2010). Hart ve arkadaşları (1996) tarafından yapılan bir çalışmada ekonomik seviyesi düşük olan bireylerde duygusal istismarın ekonomik seviyesi yüksek olanlara göre yaklaşık beş kat, duygusal ihmalin ise dört buçuk kat daha fazla olduğu saptanmıştır. Ebeveyn çocuk yetiştirme stili ile aile tiplerinin (Lowenthal, 2001) duygusal ihmal ve istismar için önemli risk faktörlerinden olduğuna yönelik bulgularda dikkat çekicidir. Bu çalışmaya katılanların 262’sinin (%40,6) ailelerinin otoriter ve baskıcı, 33’nün (%6,7) ise ilgisiz olması duygusal ihmalin aile yapısı ile ilişkisi konusunda ipucu vermektedir. Baskıcı ve otoriter aileler ya da tam tersi ilgisiz ebeveynler farkında olarak veya olmayarak duygusal ihmal/istismarı çocuk terbiye biçimi olarak görebilirler. Ataerkil yapıya sahip ailelerde, çocuklara karşı baskıcı ve otoriter tutum, çocukların başarılarından ziyade hatalı davranışlar ve başarısızlıkları üzerine odaklanılmasına neden olmaktadır. Bu tür ailelerde katı kurallar bulunmaktadır ve bu kurallara herkesin uyması beklenmektedir. Çocuğun aile içerisinde alınan kararlarda hiç söz hakkı bulunmamaktadır. Ataerkil ailelerde birey içine kapanık, çekingen, otoriter sisteme boyun eğen, yapılan hatalara karşı affedici olmayan özelliklere sahip olabilmektedir (Kendir ve Demirli 2016: 97). Aşırı ilgisiz ailelerde ise ebeveynler bir yandan çocuklarını özgür bırakırken bir yandan da ebeveynlik görevlerini ihmal etmiş olabilir (Sürenkök, 2021).

Araştırmanın ikinci bulgusu, katılımcıların evliliğe yönelik tutumlarının olumlu olduğudur. Bulgu literatürle uyumaktadır (Akbaşı vd., 2019; Bener ve Günay, 2013; Huang ve Lin, 2014; Köroğlu, 2013). Katılımcıların evlilikle ilgili olumlu düşünceleri, Türkiye’de aileyle ilgili geleneksel değerlerin halen korunuyor olmasından kaynaklanabilir. Türkiye’de her ne kadar modern değerlerin benimsenmesiyle beraber evlilik oranlarında bir

düşüş görülse de (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2022) halen toplulukçu kültürün özelliklerini içinde barındıran bir ülke olarak (Oyserman vd., 2002) evlilik, aile, din gibi toplumsal değerlere bağlılık söz konusudur. Bu durum toplumun geneli kadar gençler için de geçerli olabilir. Nitekim Öztürk ve Ünal (2018) tarafından bu konuda yapılan bir araştırmada gençlerin toplumsal değerlere bağlılığının güçlü olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu çalışmada evlilik tutum ölçeğindeki “evliliğin toplum içerisinde güvende hissetme” ($\bar{x}=3,40$ ss. $\pm 1,32$) ve “saygınlığı artırması” ($\bar{x}=3,32$ ss. $\pm 1,37$) gibi katkılarının olduğu düşüncesine katılımın ortalamanın üzerinde olduğu görülmektedir. Bulgu modernleşmeyle beraber artan bireyselci değerler yanında evlilik ve aileye yönelik geleneksel değerlerin gençler arasında da kabul gördüğünü gösteren bir işaret olarak kabul edilebilir.

Araştırmanın üçüncü bulgusu evlilik tutumu ile çocukluk çağı ruhsal travmalarının duygusal istismar, fiziksel istismar, cinsel istismar, duygusal ihmal ve fiziksel ihmal alt boyutlarının negatif yönlü ilişkisi olduğudur. Minimizasyon ve evlilik tutumu arasında ise pozitif bir ilişki mevcuttur. İki değişken arasındaki ilişkiyi yola çıkarak yapılan çoklu doğru regresyon analizinde çocukluk çağı ruhsal travmalarından duygusal istismar, fiziksel istismar ve minimizasyon alt boyutlarının evlilik tutumu üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Duygusal istismar ve fiziksel istismar evlilik tutumunu negatif yönlü etkilerken minimizasyon boyutu evlilik tutumunu pozitif yönde yordamaktadır. Buradan duygusal istismar ve fiziksel istismar düzeyi arttıkça evliliğe yönelik tutumun olumsuz olduğu, minimizasyon arttıkça evlilik tutumunun pozitif olduğu söylenebilir. Tüm istismar türlerinde olduğu gibi duygusal ve fiziksel istismar bireylerin ruh sağlığı üzerinde olumsuz etkiye sahiptir. Çocukluk çağı ruhsal travmalarının etkisi yetişkinlik dönemine de yansarak bireylerde benlik ve özsaygının düşmesi, bağımlı kişilik geliştirme, kendini olumsuz değerlendirme ve değersiz hissetme, kişisel ilişkilerde bozukluk, içe kapanma, uyumsuzluk, tedirginlik, yorgunluk, güvensizlik gibi psikolojik etkilere neden olabilmektedir (Bigras vd., 2015; Du, vd., 2022; Godbout vd., 2017; Helvacı ve Hocaoglu, 2018). Söz konusu ruhsal sorunlar bireylerin evliliklerinde başarısız olmalarına, evliliğe uyum sağlayamayacaklarına ve dolayısıyla mutsuz olmalarına inanmalarına yol açabileceğinden yakın ilişki gerektiren evlilik olgusuna olumsuz yaklaşımlarına neden olabilir (Larson ve Lamont, 2005). Araştırmada minimizasyon yani travmanın inkârı ile evlilik tutumu arasında pozitif yönlü bir ilişkinin bulunması da muhtemelen inkârın istismarın etkilerini azaltmak için kullanılan bir savunma mekanizması olmasıyla ilişkilidir. Çoğu kişinin, çocukluk çağında maruz kaldığı ihmal ve istismarı kimseyle paylaşmadıkları, özellikle cinsel istismar mağdurlarının ya utandığından ya da aşağılanma, ayıplanma, dışlanma korkusuyla durumu gizlemeye çalıştıkları bilinmektedir (Alpaslan, 2014; Feiring vd., 2002). Bu durumda bireyler, yaşadıkları travmanın etkilerini gerçekte olabileceğinden daha az görerek kendilerine olan saygılarını kaybetmemeye çalışmaktadır (Baumeister vd., 2022). Öz saygısı yüksek olanlar yakın ilişkilere daha açık olabilmekte ve ilişkiyi yürütebilme noktasında kendilerine daha fazla güvenebilmektedir (Çatalkaya, 2018). Bu da beraberinde evlilik tutumuna daha olumlu bakmayı getirebilmektedir.

Bulgular değerlendirildiğinde araştırmada gençlerin evlilik tutumlarının çocukluk çağındaki travmalarla ilişkisi olduğu görülmektedir. Ancak iki değişken arasındaki ilişkiyi ortaya koyan araştırmaların sayısının az olması, bulguların karşılaştırılması ve daha doğru yorumlanabilmesi imkânını sınırlandırmaktadır. Bu nedenle konuyla ilgili akademik çalışmaların artması gerektiği düşünülmektedir.

Bu bulguların ışığında gençlere, evliliğe ve çocukluk çağı travmalarına ilişkin farkındalık artırıcı kongre, konferans, panel, seminer vb. bilimsel etkinliklerin düzenlenmesi önerilebilir. Bu kapsamda başta sosyal hizmet kurumları olmak üzere üniversitelerin psikiyatri, psikoloji, sosyoloji ve sosyal hizmet bölümleri bilimsel etkinliklerin gerçekleştirilmesinde etkin rol üstlenebilir. Çocukluk çağı ruhsal travmaları konusunda farkındalık oluşturacak etkinliklerde belediyelerin ve konuyla ilgili sivil toplum örgütlerinin de işbirliği sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Acehan, S. Bilen, A., Ay, M. O., Gülen, M., Avcı, A. ve İçme, F. (2013). Çocuk istismarı ve ihmalinin değerlendirilmesi. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 22(4), 591-614.
- Akbaş, M., Gökyıldız, S. Ş., Onat, K. C. ve Öztürk, M. (2019). Üniversite öğrencilerinin evlilik tutumlarını etkileyen faktörler. *Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi*, 44(1), 93-100.
- Aksakoğlu G (2001). *Sağlıkta araştırma teknikleri ve analiz yöntemleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük Matbaası.

- Akyazı, K. G., Çıtak, Ş. ve Tosun, C., (2022). Evlilik tutumunun bir yordayıcısı olarak evlilik rol beklentileri. *ODÜSOBİAD*, 12 (2), 931-948.
- Alpaslan, A. H. (2014). Çocukluk döneminde cinsel istismar. *Kocatepe Tıp Dergisi*, 15 (2), 194-201.
- Arıkan, G. (2020). *Üniversite öğrencilerinin evliliğe ilişkin tutumlarında toplumsal cinsiyetin ve romantik ilişkilerde akılcı olmayan inançların rolü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Burdur.
- Baumeister, R. F., Dale, K. ve Sommer, K. L. (2022). Freudian defense mechanisms and empirical findings in modern social psychology: Reaction formation, projection, displacement, undoing, isolation, sublimation, and denial. *Journal of Personality*, 66(6), 1081-1124. doi: 10.1111/1467-6494.00043
- Baygal, A. (2016). Şiddetin aile içi görünüşleri. N. Adak (Ed.). *Değişen Toplumda Değişen Aile Sosyolojik Tartışmalar* içinde (ss: 177-199). Ankara: Siyasal.
- Bayoğlu, F. ve Atlı, A. (2014). İnönü evlilik tutum ölçeği: geçerlik ve güvenilirlik analizleri. *Ege Eğitim Dergisi*, 15 (2), 397-415 .doi: 10.12984/eed.79063
- Bekman, M. (2022). Halkla ilişkiler uygulamalarında nicel araştırma yöntemi: İlişkisel tarama modeli. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 6(16), 238-258.
- Bener, Ö. ve Günay, G. (2013). Gençlerin evlilik ve aile yaşamına ilişkin tutumları. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (1), 1-16.
- Bernstein, D. P. vd. (Stein, J. A., Newcomb, M. D., Walker, E., Pogge, D., Ahluvalia, T., Stokes, J., Handelsman, L., Medrano, M., Desmond, D., ve Zule, W. (2003). Development and validation of a brief screening version of the Childhood Trauma Questionnaire. *Child Abuse & Neglect*, 27(2), 169-190.
- Bigras, N., Godbout, N., Hebert, M., Runtz, M. ve Daspe, M.E. (2015). Identity and relatedness as mediators between child emotional abuse and adult couple adjustment in women. *Child Abuse & Neglect*, (50), 85-93. doi: 10.1016/j.chiabu.2015.07.009
- Çatalkaya, Ş. (2018). Aile içi şiddet, benlik saygısı ve kişilerarası ilişki kurma arasındaki ilişkinin incelenmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dedeler, M., Öpez, T. ve Öztürk, C. (2016). Çocukluk çağı cinsel istismarına yönelik tedavi ve önleme yaklaşımları: Bir gözden geçirme. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 3(1), 28-43.
- Dereboy, Ç., Şahin, D. E., Şakiroğlu, M. ve Şafak, Ö. C. (2018). Çocukluk çağı travmalarının, kimlik gelişimi, duygu düzenleme gücü ve psikopatoloji ile ilişkisi. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 29(4), 269-278.
- Du, S., Xiong, X., Zhang, B., Huang, J. ve Zhang, P. (2022). The impact of childhood trauma on adult marital attitudes: The mediating effect of core self-evaluation. *International Journal of Education and Humanities*, 2(3), 168–174. doi:10.54097/ijeh.v2i3.388
- Feiring, C., Taska, L., ve Chen, K. (2002). Trying to understand why horrible things happen: Attribution, shame, and symptom development following sexual abuse. *Child Maltreatment*, 7(1), 25–39. doi:10.1177/1077559502007001003
- Glaser, D. (2002). Emotional abuse and neglect (psychological maltreatment): A conceptual framework. *Child Abuse & Neglect*, 26(6), 697-714.
- Gobout N, Morissette Harvey F, Cyr G, Bélanger C. (2020). Cumulative childhood trauma and couple satisfaction: examining the mediating role of mindfulness. *Mindfulness*, 11(7), 1723–1733 doi:10.1007/s12671-020-01390-x
- Godbout, N., Daspe, M.E., Lussier, Y., Sabourin, S., Dutton, D. ve Hebert, M. (2017). Early exposure to violence, relationship violence and relationship satisfaction in adolescents and emerging adults: The role of romantic attachment. *Psychological Trauma Theory Research Practice and Policy*, 9(2), 127-137. doi:10.1037/tra0000136
- Grilo, C.M. ve Masheb, R. M. (2001). Childhood psychological, physical, and sexual maltreatment in outpatients with binge eating disorder: frequency and associations with gender, obesity, and eating-related psychopathology. *Obesity Research*, (5), 320-325. doi: 10.1038/oby.2001.40.

- Güner, İ. Ş., Güner, S. ve Şahan, M. H. (2010), Çocuklarda sosyal ve medikal bir problem; istismar. *Van Tıp Dergisi:17* (3), 108-113.
- Hart, S.N., Brassard, M.C. ve Karlson, H.C. (1996). Psychological maltreatment. J. Briere, L. Berliner, J.A. Bulkey, C. Jenny ve T. Reid (Ed), *The APSAC handbook on child maltreatment* içinde (ss: 72-89). Sage Publications.
- Helvacı, Ç. F. ve Hocaoğlu, Ç. (2018). Çocukluk çağı travmaları: bir gözden geçirme. *Sakarya Tıp Dergisi*, 8(4), 695-711
- Huang, Y.C. ve Lin, S.H. (2014). Attitudes of Taiwanese college students toward marriage: A comparative study of different family types and gender. *Journal of Comparative Family Studies*, 45(3), 425-438.
- Kalaycı, Ş. (Ed.) (2006). *Spss uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil.
- Kamaç, Z. (2021). *Üniversite öğrencilerinin kişilik özelliklerinin evlilik tutumlarıyla ve beklentileriyle ilişkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Karabacak A., ve Çiftçi, M. (2016). Üniversite öğrencilerinin evliliğe ilişkin tutumları ile romantik ilişkilerde akılcı olmayan inançları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Psikoloji Çalışmaları*, 36(2), 25-43.
- Karasar, N. (2003). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel.
- Kaya, İ. ve Çecen-Eroğul, A. R. (2011). Ergenlerde çocukluk dönemi istismar yaşantılarının yordanmasında aile işlevlerinin rolü. *XI. Ulusal PDR Kongresi*. İzmir, Türkiye.
- Kayaalp, S. (2017). *Genç erişkinlerin evlilik tutumunu etkileyen faktörler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lefkoşa.
- Keldal, G. (2015). Üniversite öğrencilerinin evliliğe ilişkin tutumlarının yordayıcısı olarak eş seçme stratejileri ve cinsiyet rol algıları (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Kendir M. E. ve Demirli, C. (2016). Evlilik doyumu üzerinde anne baba tutumunun etkisinin incelenmesi. *Education Sciences*, 11(3), 96-113.
- Knafli, K. Deatrick, J.A. ve Havill, N. (2012). Continued development of the family management style framework. *Journal of Family Nursing* 2012 18(1), 11–34. doi: 10.1177/1074840711427294
- Koroğlu, T. (2013). *Üniversite gençliğinin evlilik, aile ve boşanma konusundaki düşünce ve görüşleri üzerine sosyolojik bir araştırma: Karabük Üniversitesi örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- Larson, J.H. ve Lamont, C. (2005). The relationship of childhood sexual abuse to the marital attitudes and readiness for marriage of single young adult women. *Journal of Family Issues*,26(4), 415-430. doi:10.1177/0192513X04270474
- Li, X. (2014). What influences the attitudes of people in the United States toward marriage? A critical review. *The Family Journal*, 22(3), 292–297. doi:10.1177/1066480714529743
- Lowenthal, B. (2001). *Abuse and neglect the educator's guide to the identification and prevention of child maltreatment*. London: Paul H. Brookes Publishing.
- Lynch, M.A., Saralidze, L., Gogvadze, N. veZolotor A. (2008). National study on violence against children in Georgia. 2.2. 2023 tarihinde https://www.unicef.org/georgia/media/2161/file/Violence_Study_ENG_final.pdf adresinden alınmıştır.
- Maden, H. (2015). *Anne babası boşanmış üniversite öğrencilerinin evlilik tutumu ile anne babası evli üniversite öğrencilerinin evlilik tutumunun karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Mahram, M., Hosseinkhani, Z., Nedjat, S. ve Aflatouni, A. (2013). Epidemiologic evaluation of child abuse and neglect in school-aged children of qazvin province, Iran. *Iranian Journal of Pediatrics*, 23(2), 159-64.
- May-Chahal, C. ve Cawson, P. (2005). Measuring child maltreatment in the United Kingdom: A study of the prevalence of child abuse and neglect. *Child Abuse & Neglect*, 29(9), 969-984. doi:10.1016/j.chiabu.2004.05.009

- McGee, H., Garavan, R., Byrne, J., O'Higgins, M. ve Conroy, R. M. (2011). Secular trends in child and adult sexual violence-one decreasing and the other increasing: A population survey in Ireland. *The European Journal of Public Health*, (21), 98-103. doi:10.1093/eurpub/ckp203
- Meinck, F., Cluver, L.D. ve Boyes, M.E. (2015). House hold illness, poverty and physical and emotional child abuse victimisation: Findings from South Africa's first prospective cohort study. *BMC Public Health*, 15(1), 1-13. doi:10.1186/s12889-015-1792-4
- Mutlu, H. (2013). *Engelli kardeşe sahip olan 18-30 yaş arasındaki bireylerin evliliğe yönelik tutumlarının incelenmesi* (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Oyserman, D., Coon, H. M. ve Kemmelmeier, M. (2002). Rethinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. *Psychological Bulletin*, 128(1), 3-72. doi:10.1037/0033-2909.128.1.3
- Öz, S. F. S., Uz, B. A. ve Aysan, F. (2016). Evlilik tutumu ölçeğinin Türkçe 'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 24(4), 1951-1964.
- Öztep, İ. C. (2010). *Duygusal istismar algılayan ve algılamayan ergenlerin kaygı düzeyleri ve denetim odaklarının karşılaştırılması*(Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öztürk, M. ve Ünal, V. (2019). Temel insani değerler ile yaşam doyumu arasındaki ilişki: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (1), 61-74. doi:10.32600/huefd.433294
- Riggio, H. R. ve Weiser, D. A. (2008). Attitudes toward marriage: Embeddedness and outcomes in personal relationships. *Personal Relationships*. (1). 123-140.
- Runyan, D., Hassan, F., Robin, I., Laurie, R. ve Corrine, W. (2022). Child abuse and neglect by parents and other caregivers. *World Report on Violence and Health*, 57-86.
- Sönmez, N. (2022). *Evlenmemiş genç bireylerin toplumsal cinsiyet rollerine yönelik tutumları, evlilik tutumları ve evlilik kaygıları arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Spertus, I.L., Yehuda, R., Wong, C.M., Halligan, S. ve Seremetis, S.V. (2003). Childhood emotional abuse and neglect as predictors of psychological and physical symptoms in women presenting to a primary care practice. *Child Abuse & Neglect*, 27(11), 1247-58. doi: 10.1016/j.chiabu.2003.05.001.
- Stoltenborgh, M., Bakermans-Kranenburg, M.J., Alink, L.R.A. ve VanIjzendoorn, M.H. (2015). The prevalence of child maltreatment a cross the globe: Review of a series of meta-analyses. *Child Abuse Review*, 24(1), 37-50. doi:10.1002/car.2353
- Sürenkök, G. (2021). *Duygusal ihmal: Ebeveyn tipleri. 8.2. 2023 tarihinde* <https://yakiniliskiler.com/2083-Duygusal-%C4%B0hmal-Ebeveyn-Tipleri> adresinden alınmıştır.
- Şahin, E. S. (2019). *Üniversite öğrencilerinin çeşitli kaynaklardan aldıkları evlilik mesajları ve evliliğe ilişkin tutumları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara
- Şar, V., Öztürk, E. ve İkikardeş, E. (2012) Çocukluk Çağı ruhsal travma ölçeğinin Türkçe uyarlanmasının geçerlilik ve güvenilirliği. *Journal of Medical Science*, 32(4),1054-63,
- Taner, Y. ve Gökler, B. (2004). Çocuk istismarı ve ihmali: Psikiyatrik yönleri. *Hacettepe Tıp Dergisi*, 35, 82-86.
- Tingberg, B. ve Nilsson, D. (2020). Child neglect-still a neglected problem in the global world: A review. *Journal of Advanced Pediatrics and Child Health*, (3), 38-46. doi: 10.29328/journal.japch.1001016
- Tire O. (2020). Geçmişten günümüze aile ve evlilik. E. Dikici, O.Tire ve Z.S. Adıgüzel (Ed). *Aile ve Sosyoloji* içinde (ss: 7-30). Konya: Eğitim.
- Türkarlan, N. ve Suleymanov, A. (2010). Üniversite son sınıf öğrencilerinin evlilik konusundaki görüş ve düşünceleri-Azerbaycan ve Türkiye karşılaştırması. *Karadeniz-Uluslararası Bilimsel Dergi*, (5), 54-66.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2022). *Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2021*. Sayı: 45568. 5.2. tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Boşanma-İstatistikleri-2021-45568> adresinden alınmıştır.

- Wagner, M. (2022). *The relation between childhood maltreatment and marriage quality in adulthood* (Undergraduate Honors Thesis). University of Nebraska-Lincoln.
- Whisman, M. A. (2006). Childhood trauma and marital outcomes in adulthood. *Personal Relationships*, 13(4), 375-386. doi: 10.1111/j.1475-6811.2006.00124.x
- Yalçın, H., Arslan-Kılıçoğlu, E. ve Acar, A. (2017). Gençlerin evlilik ve toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumları. *Journal of International Social Research*. 52,852-865.
- Xing'e, C. (2011). *A study on the relationship between adult attachment, self-esteem and love attitude among college students* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). MS.Beijing Forestry University.
- Zastrow, C. ve Kirst – Ashma, K. (2015). *İnsan davranışı ve sosyal çevre 2:Yetişkinlik-Yaşlılık*. Ankara: Nika.
- Zeybekoğlu, D. Ö. (2016). Sosyal problem boyutuyla aile. N. Adak (Ed.). *Sosyal problemler sosyolojisi dünyadan ve Türkiye'den örnekler içinde* (ss: 35-69). Ankara: Siyasal.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Kocaaga, O. (2023). "Türkiye'de Siyasi Partiler Üzerine Araştırmalar İçin İstatistikî Bir Model Önerisi: Çoklu Müttekabiliyet Analizi Tekniği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 267-286.

TÜRKİYE'DE SİYASİ PARTİLER ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR İÇİN İSTATİSTİKİ BİR MODEL ÖNERİSİ: ÇOKLU MÜTEKABİLİYET ANALİZİ TEKNİĞİ

Osman KOCAAGA*

Öz

Bu çalışma, kategorik değişkenlerin analizinde kullanılan istatistikî yöntemlerden biri olan çoklu müttekabiliyet analizinin (multiple correspondence analysis) avantajlarını, potansiyellerini ve analitik değerini Türkiye'de siyasi parti araştırmaları için açığa çıkarmak amacındadır. Bu çalışmada tekniğin sosyal bilimler içinde yaygınlaşmasında önemli bir yere sahip olan Bourdieu'nün görüşlerinden, ilgili literatürden ve tekniğin yazarın önceki kullanımları üzerine inşa edilen oto-analizden yararlanılmıştır. Teknik, araştırmacılara farklı düzeylerde avantajlar sağlamaktadır. Birincisi devasa veri setlerinden oldukça ekonomik yorumlar yapılabilme olanağını sunmaktadır. İkincisi bu teknik aracılığıyla gündelik yaşamdaki ampirik bireyler, analiz içerisinde tanımlandıkları nitelikleriyle epistemik bireyler olarak inşa edilebilmektedir. Üçüncüsü, değişkenler (ve kategorileri) arasında a priori teori, model veya hipotezler gerektirmediği için görece bir kolay kullanım olanağı sunmaktadır. Dördüncüsü, mikro düzey etnografik araştırmalar için örneklem seçimine istatistikî bir dayanak oluşturabilmektedir. Tüm bu nedenlerle, sonuç olarak çalışmada Türkiye'de siyasi partiler araştırmalarında neredeyse hiç kullanılmayan çoklu müttekabiliyet analizi tekniği araştırmacıların kullanabileceği özgün bir istatistikî yöntem olarak önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Siyasi Partiler, Çoklu Müttekabiliyet Analizi, Pierre Bourdieu, Oto-analiz*

A STATISTICAL METHODOLOGY PROPOSAL FOR RESEARCH ON POLITICAL PARTIES IN TURKEY: MULTIPLE CORRESPONDENCE ANALYSIS TECHNIQUE

Abstract

This study aims to reveal the advantages, potentials and analytical value of multiple correspondence analysis, which is one of the statistical methods used in the analysis of categorical variables, for political party literature in Turkey. In this study, Bourdieu's opinions, who has a major role on dissemination of the technique within the social sciences, relevant literature and an auto-analysis that builds upon the prior uses of the technique by the author has been utilized. The technique provides researchers with different levels of advantages. First, it offers the opportunity to make very economical interpretations from big data sets. Second, through this technique, empirical individuals in everyday life can be constructed as epistemic individuals with the defined qualities in the analysis. Third, the technique offers a relatively easy use, as it does not require any a priori theory, model, or hypotheses between variables (and their categories). Fourth, it can provide a statistical basis for case selection for micro-level ethnographic studies. To conclude, for all these reasons, multiple correspondence analysis technique, which is almost never used in political parties research in Turkey, is suggested as an original statistical method that researchers can use.

Keywords: *Political Parties, Multiple Correspondence Analysis, Pierre Bourdieu, Auto-analysis.*

*Ar. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, KIRKLARELİ. TÜBİTAK Bursiyeri, Doktora Sonrası Misafir Araştırmacı – Sussex Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü, Brighton- İngiltere. e-posta:osman.kocaaga@klu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0689-8101>)

1. Giriş

Bu çalışma kategorik çok değişkenli verilerin analizinde kullanılan çoklu müteakabiliyet analizinin (*multiple correspondence analysis* – çalışmanın bundan sonraki kullanımlarında kısaca ÇMA) taşıdığı potansiyellerine, ayırt edici niteliklerine, diğer istatistikî yöntemlerden farklarına ve avantajlarına odaklanarak, bu tekniği Türkiye’de siyasi partilerle ilgili farklı düzeylerde incelemelerde bulunmak isteyen araştırmacılara özgün bir istatistikî yöntem olarak önermek amacındadır. ÇMA tekniğinin genel olarak tüm siyaset bilimi araştırmaları için değil de siyasi partiler üzerine araştırmalar için önerilmesinin nedeni yazarın siyasi partiler literatürüne hakimiyeti ve kişisel araştırma gündemi çerçevesinde topladığı veri setlerinin bu literatürle ilgili olmasıdır. Türkiye’de siyasi partiler, elitler, parti içi demokrasi, aday belirleme yöntemleri, parti üyeliği, parti değiştirme, parti seçmen ağları, seçim stratejileri, örgütsel dinamikler, parti monografileri vs. alanlarda çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Bu literatürde istatistikî tekniklerin Batıda yayınlanan dergiler ve kitaplara kıyasla oldukça düşük düzeyde kullanıldığını görülmektedir. Ancak yapılan istatistikî araştırmalarda da ÇMA tekniğinin, farklı akademik disiplinlerde kullanılma düzeyinin aksine, yeterince kullanılmadığı görülmektedir. Tam da bu noktada mevcut çalışmanın ilk amacı istatistiksel araçları kullanan bu literatüre kullandıkları yöntemlerden farklı birtakım avantajları olduğu ve bu bakımdan tamamlayıcı ya da alternatif olarak kullanılabilmesiyle ÇMA’yı önermektir. İkincisi ve daha önemlisi ise istatistikî araçlardan yararlanmayan siyasi parti literatürüne bu tekniği tanıtarak olağanüstü birtakım potansiyellerini gelecekteki araştırmalar için sunmaktır. Bunun için teknik olmayan ve yazarın kendi araştırma gündemine dayanan (Bourdieu’cü anlamıyla) öz-düşünümsel (self-reflexivity) ve oto-analistik bir çerçeve takip edilecektir.

ÇMA, belki de en çok Bourdieu’nün yöntemin geliştirilmesinde ve yayılmasında gösterdiği etkiyle, günümüzde daha çok sosyoloji araştırmalarında kullanılmaktadır. Nitekim Türkiye’deki kullanımlarına bakıldığında bu tekniğin daha çok sosyologlar tarafından kullanıldığı göze çarpmaktadır. Örneğin Nur ve Koytak (2014), Bourdieu’cü teorinin ve kavram setinin araştırmalarda nasıl kullanıldıklarını sorunsallaştırdıkları ve eklektik bir okumanın hayata geçirildiğini vurguladıkları makalelerinde ÇMA analizlerinden yararlanmaktadır. Yemenciler (2021), ÇMA tekniğinden diğer araçlarla birlikte yararlandığı doktora çalışmasında Bourdieu’nün *Ayırım*’da kullandığı perspektife benzer bir ayrışmanın kendi örneğinde geçerli olmadığı iddiasındadır. Farklı yazarlar da orta sınıfa dair örüntülerin ve hareketlilik dinamiklerinin nasıl gerçekleştiğini görebilmek için ÇMA analizlerinden yararlanmışlardır. (Karademir Hazır vd., 2016) Antalya’da yaşlılar üzerine yürütülen bir başka çalışmada ise ÇMA, yaşlıların sınıfsal konumlarına göre ihtiyaç duydukları hizmetlerin neler olduğunu açığa çıkarmak amacıyla kullanılmıştır. (Arun ve Elmas, 2016) Soytemel (2014) de kentsel ayrışma ve sınıf oluşumu süreçlerini Bourdieu’cü perspektiften ÇMA ile incelemiştir. Sosyoloji disiplinde yürütülen ve ÇMA’yı kullanan araştırmaların sayısını arttırmak mümkündür.

ÇMA’nın kullanımı yalnızca sosyoloji araştırmalarıyla da sınırlı değildir. Farklı disiplinlerin de ÇMA’yı analize dahil ettikleri görülmektedir. Bu noktada sosyal politika (Keskiner, 2021), şehir ve bölge planlama (Ertek, 2015; Saydam, 2019), mimarlık (Altınkaya Genel, 2017; Fidan, 2019), eğitim bilimleri (Atmaca, 2019), su ürünleri (Kocatepe vd., 2020), işletme (Yoruk ve Yoruk, 2012), turizm (Aylan, 2021), sağlık bilimleri (Özgür vd., 2017), antropoloji (Ateş, 2019) gibi disiplinlerde de ÇMA’nın kullanıldığı çalışmaların varlığına dikkat çekmek gerekmektedir. Sosyolojide yaygın ve diğer disiplinlerde de kullanılan yöntemlerden biri olmasının aksine ÇMA tekniğinin siyaset bilimi ve özellikle siyasi partiler literatüründe kullanımı ise hem yerel hem de uluslararası literatür göz önünde bulundurulduğunda oldukça nadirdir. Çeğin’in (2013) Denizli’de siyasal yatkınları Bourdieu’cü perspektiften inceleyen çalışması ile tekniğin Türkiye’deki çalışmalarda kullanılmasında öncü isimlerden olan Güvenç’in (2009) Türkiye siyasetinde değişim ve sürekliliği incelediği çalışması ÇMA analizlerini kullanan istisnai araştırmalara örnektir. Kentlerde yaşayan Alevi gençliği üzerine yürüttüğü çalışmada Mahir (2016) de ÇMA tekniğinden yararlanmışlardır. Farklı sorunsalları olan bu örnek niteliğinde araştırmaların her birini, ÇMA tekniğini kullanan ve *yalnızca* milletvekili adaylığı sürecine dayalı yapılacak farklı araştırmalarla zenginleştirmek, bu çalışmanın ortaya koymaya çalıştığı ÇMA tekniğinin istisnai birtakım potansiyellerini açığa çıkarmak açısından başlangıç düzeyinde fikir verebilir.

Parti siyasetinin farklı veçhelerine dair analizlerde istatistikî araçların çeşitliliğinin yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye’de parti içi siyaset ve klientelizm arasındaki ilişkiyi Arjantin ve Türkiye ile karşılaştırmalı bir biçimde inceleyen Kemahlıoğlu (2012) örneğin *oyun teorisini* kullanmaktadır. Kemahlıoğlu’nun bu çalışması

ÇMA ile karşılaştırmalı bir biçimde derinleştirilebilir. Örneğin, milletvekili adaylığı mücadelelerinin kimler arasında geçtiği, farklı sermaye türleri ve hacminden yararlanarak ÇMA analizleri ile üretilebilir. Herhangi bir parti tarafından kimlerin aday gösterildiği ve milletvekili seçildiği tek tek tespit edilebilir. Bu durumda klientelistik araçları ellerinde bulduranların parti içi siyaset ya da adaylık mücadelesinde bu araçları nasıl kullandıklarına ve adaylık mücadelesinde kimlerin klientelistik araçlarla desteklendiğine makro düzey bir istatistiki bir pencereden bakılabilir. Tunus'ta yer alan partilerle ilgili karşılaştırmalı bir biçimde CHP'yi örgütsel kenetlenme ve birliğin sağlanması noktasında incelediği çalışmasında Şaşmaz (2021) ise farklı istatistiki araçları bir arada kullanmaktadır. Şaşmaz'ın araştırmasının bulgularından biri, parti içi mücadeleler nedeniyle CHP'nin olması gerekenden daha düşük profilde yerel seçim adaylarıyla seçmenin karşısına çıktıkları ve bu nedenle daha yüksek düzeyde oy elde etme olasılığına rağmen istenilen sonuçları alamadıklarıdır. ÇMA analizleri, Şaşmaz'ın çalışmasına paralel olarak CHP'de ya da başka partilerde ister yerel seçimler isterse genel seçimler söz konusu olsun aday ve milletvekili kompozisyonlarının nasıl şekillendiğini uzun erimli, örüntüleri tespit etmeye olanak sağlayacak şekilde ve ilişkisel bir biçimde gösterme kapasitesine sahiptir. Aday ve vekil kompozisyonlarının, örüntülerinin uzun erimli ve istatistiki hesaplamalara dayanan görseller aracılığıyla bilinmesi halinde Şaşmaz'ın araştırmasını destekle(me)(yen) yeni bulgular elde edilebilir.

ÇMA'nın farklı çalışmalarla diyaloga girebilme ve bu çalışmaları derinleştirilme kapasitesi yalnızca bu araştırmalarla da sınırlı değildir. Aytaç ve Çarkoğlu (2019), 7 Haziran ve 1 Kasım 2015 seçimleri arasında yaşanan terör saldırılarının seçmenlerin önceliklerini nasıl etkilediklerini *panel veri seti ve lojistik regresyon analizi* ile incelemişlerdir. Seçmenlerin önceliklerinin seçim sonuçları üzerindeki etkisini ölçen bu çalışma, derinlemesine bir ÇMA analizi ile zenginleştirilebilir. AKP'nin 7 Haziran seçimlerindeki mağlubiyetinin ardından 1 Kasım seçimlerine giderken milletvekili aday listesinde yaptığı geniş ölçekli değişikliğin seçim sonuçlarına etkisi ÇMA tekniği ile açığa çıkarılabilir. 7 Haziran ve 1 Kasım seçimleri için ayrı ayrı üretilebilecek ÇMA haritaları aracılığıyla AKP'nin aday ve milletvekili kompozisyonunda meydana gelen değişimin görsel olarak okunabilmesi seçim sonuçlarında örgütsel dinamiklerin etkisini açığa çıkarılabilmeye yardımcı olabilir. Böylelikle Aytaç ve Çarkoğlu'nun 1 Kasım seçim sonuçlarının yorumlanmasında seçmen tercihlerinin etkisine yönelik yorumları partiye içeriden bir bakışla ve örgütsel açıdan getirilebilecek bir analizle zenginleştirilebilir. Bu aday belirleme yönteminin milletvekili ve aday kompozisyonlarını nasıl etkilediğini ÇMA haritalarıyla ortaya koymak bir başka çalışmanın bulgularına karşılaştırmalı bir dayanak oluşturabilir. Yıldırım ve diğerlerinin (2019) yeniden aday gösterilmede milletvekillerinin parlamenter performanslarının etkisini ölçmede *lojistik regresyon modelini* kullanan çalışması da bu bağlamda düşünülebilir. Farklı aday belirleme yöntemleriyle, örneğin, ön seçimlerle milletvekili adaylarının belirlenmesi durumunda kimlerin yeniden vekil seçil(me)diklerinin tespit edilmesi ve hangi gerekçelerle bu kişilerin yeniden aday gösterildiklerini ÇMA tekniğiyle bulguyabilmek parlamenter faaliyetlerin yeniden milletvekili seçilmedeki rolünü tayin etmede karşılaştırmalı bir temel oluşturabilir.

Görüldüğü üzere ÇMA tekniği, seçmeli bir biçimde ele alınan bu araştırmalara *yalnızca* milletvekili adaylığı bağlamında kullanılarak dahi oldukça kolay bir biçimde eklenilebilmesi ve bulgularıyla bu araştırmalara karşılaştırmalı bir perspektiften dayanak oluşturabilmesiyle siyasi partiler literatürünü ilerletebilme açısından oldukça nadir görülebilecek güçlü potansiyellere sahiptir. Bu çalışma, soyut düzeyde ve birkaç örnek üzerinden sunduğunu bu iddianın nasıl hayata geçirilebileceğinin cevabını ise metin boyunca izleyen kısımlarda arayacaktır. Bunun için birinci bölümde ÇMA tekniğinin kısa bir tanıtımına, istatistiki hesaplamaların nasıl yapıldığı ele alınmaksızın¹, yer verilecektir. Bu bölümde aynı zamanda Bourdieu'nün tekniğin geliştirilmesi ve yayılmasındaki katkıları ele alınacaktır. İkinci bölümde ise ÇMA tekniğinin yapabileceği katkılar verilerin toplanması, kodlanması, analiz çıktılarının yorumlanması açısından diğer yöntemlerden farklı olarak kendine has karakteristikleri öncelikle soyut düzeyde Bourdieu'nün görüşlerinden ve ilgili literatürden yararlanarak dört alt başlıkta incelenecektir. Bu alt bölümlerde yer verilen soyut önermeler yazarın kişisel araştırma gündemine dayanan bir oto-analizle somutlaştırılacaktır. Sonuç kısmında ise bulgulara ve potansiyellere dair genel bir değerlendirmeye yer verilecek ve gelecekteki siyasi partiler araştırmalarına dair genel bir çerçeve sunulacaktır. Bu çalışma mevcut literatüre tam da bu noktada siyasi parti araştırmaları için keşfedilmemiş bu tekniği tanıtarak ve tekniğin literatürün geliştirilmesine

¹ Çok değişkenli istatistik yöntemlerin türlerine, bunların işletilmesi süreçlerinde önem kazanan terimlere (standart sapma, varyans, eigenvalue (öz-değer), eigenvektör (öz-vektör), inertia (atalet, yayılma gibi) ve bunların nasıl hesaplandığına dair Türkçe'de Alpar'ın kitabına bakılabilir. (Alpar, 2011:355-383). Yalnızca ÇMA tekniğinin istatistiki hesaplamalarının nasıl yapıldığı için ayrıca bkzn. (Le Roux ve Rouanet, 2010; Rosenlund, 2009: 59-84)

farklı açılardan katkıda bulunulabilecek potansiyellerini açığa çıkararak katkıda bulunmak amacındadır. İkincil bir amaç ise tekniğin siyasi partiler araştırmalarında giderek artan bir kullanımının hayata geçirilebilmesi halinde ise çok değişkenli istatistik yöntemleri üzerine literatürüne katkıda bulunmasıdır.

2. Çoklu Mütakabiliyet Analizinin Yöntemsel Temelleri

Costa'nın (2013) da belirttiği gibi ÇMA, karmaşık veri kümelerindeki kalıpları ortaya çıkaran kümeleme, faktör analizi ve temel bileşen analizi gibi bir tanımlayıcı yöntemler ailesinin parçasıdır. Bu analiz tekniği geleneksel istatistik yaklaşımlardan ayırt edici birtakım niteliklere sahiptir. Herhangi bir veri setinden kategorik değişkenlerin göreceli yakınlığını sunan benzersiz bir yöntem olan ÇMA, değişkenler arasındaki ilişkilere ilişkin a priori hipotezleri doğrulamak için tasarlanan geleneksel hipotez testlerinden farklı olarak önceden hiçbir beklenti olmaksızın değişkenler ve değişken kategorileri arasındaki sistematik ilişkileri tanımlamak için kullanılır. (Subasish ve Sun, 2016:95). Husson ve Josse (2014:165) de ÇMA'nın temel amaçlarını şu şekilde tanımlamaktadır: (1) bireylerin bir tipolojisini sağlamak, yani bireyler arasındaki benzerlikleri çok boyutlu bir bakış açısıyla incelemek; (2) değişkenler arasındaki ilişkileri değerlendirmek ve kategoriler arasındaki ilişkileri incelemek; ve (3) değişkenleri kullanan bireyleri karakterize etmek için bireylerin ve değişkenlerin incelenmesini birbirine bağlamak. Bazen çoklu uyum analizi olarak da anılan ÇMA tüm değişkenleri temsil eden noktaları mümkün olduğunca az boyutla (eksenle) bir alt uzaya eşleyen bir tekniktir. (Jones, 2011:139) ÇMA tekniğini diğer tekniklerden daha ileri düzeyde ayırtmak bu tekniğin anlaşılması için elzemdir.

İstatistik birtakım teknikler ÇMA ile analiz edilebilen bir çapraz tabloyu analiz etmeye dair farklı varyasyonlar sunmaktadır. Örneğin bir çapraz tablo için genel prosedür, satırlar ve sütunlar arasındaki genel ilişki olasılığını belirlemektir. İlişkilendirmenin önemi Pearson ki-kare testi ile test edilebilir. Ancak bu test veri matrisinin satır-sütun çiftleri arasındaki anlamlı bireysel ilişkilerin hangilerinin olduğu hakkında hiçbir bilgi sağlamaz. Başka bir deyişle ilişkinin nasıl kurulduğunu açıklamaz ve bu teknik benzer veya farklı kategorilerin araştırılmasına izin vermez. Tersine, MA (Mütakabiliyet Analizi), yalnızca bir ilişkinin var olduğunu değil, değişkenlerin nasıl ilişkili olduğunu gösterir. (Costa vd.,2013:2) Ki kare analizleri için Sourial ve diğerleri de benzer tespitlerde bulunmaktadır. İki değişkenli ilişkilerin bir korelasyon matrisinin ki-kare testleri ile görülebileceğini fakat bu stratejinin çok sayıda kategorik değişken için hantallaşacağını ve sonuçları özetlenmesini zorlaştıracığını belirten yazarlar, bu durumun Costa'nın da belirttiği gibi yalnızca bir ilişkinin var olduğunu ancak hangi yanıt kategorilerinin ilişkili olduğunu ortaya çıkarmayacağını ileri sürmektedir. Ayrıca yine bu tür bir analiz, birlikte ele alındığında bu değişkenler arasındaki belirgin ilişkilerin küresel bir resmini sağlamamaktadır. Bunun alternatififi, bu ilişkileri aynı anda keşfetmek için çok değişkenli bir yaklaşım (ÇMA) kullanmaktır. (Sourial vd., 2009:638)

ÇMA'nın ayırt edici bir başka noktası tekniği bireyler hakkında da sonuçlar üretilme kapasitesidir. Duval'in de belirttiği üzere (2016:202-3), bir değişkenin diğer değişkenler üzerindeki etkisini ölçmek için kullanılmayan ÇMA kullanıcılara sadece değişkenler hakkında değil, aynı zamanda bireyler hakkında da sonuçlar vermektedir. Duval bir diğer önemli fark için de regresyon analizine dikkat çekmektedir. Regresyon analizi, bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında ayırım yapmaya ve daha geniş olarak, değişkenler arasındaki ilişki ve bu ilişkinin anlamı ve biçimi hakkında hipotezlerin yapıldığı bir modelin belirtilmesine yol açmaktadır. Ayrıca, regresyon analizi sıklıkla yeni hipotezler içeren olasılıksal bir çerçevede uygulanmaktadır. ÇMA'nın dikkate değer esnekliği, birbirine heterojen olan değişkenlerin çok değişkenli analizlerinin yapılmasına izin vermesidir. Bu teknikte iki değişkenli ilişkiler hem doğrusal hem de doğrusal olmayabilir ve analize dahil edilen değişkenlerin normal dağılıma sahip olması zorunlu değildir. (Franco, 2016:1301) Benzecri'nin görüşlerinden yararlanarak Duval (2016:262-3), ÇMA'nın neredeyse hipotez olmadan kullanılabileceğini ve bu nedenle bazen 'modelsiz bir yöntem' olarak sunulduğunu vurgulamaktadır. Rosenlund'a göre bu noktada yukarıda bahsedilen yöntemlerdeki aksine yapılması gereken şey, verilerin araştırmacının çarpıtıcı müdahalesi olmaksızın "kendileri adına konuşmak" için mümkün olan en iyi şansa sahip olmasıdır. Önyargılı varsayımlar, araştırmacıyı iyi niyetle veri setini basitleştirmeye davet edebilir, bu da hayati bilgilerin kaybolmasına ve dolayısıyla analize zarar vermesine neden olabilir. (Rosenlund, 2009:60-1) Peki ÇMA nasıl "çalışır"? ÇMA tekniğinin kendine has özellikleri nelerdir?

Çoklu mütekabiliyet analizinde birinci ve en önemli adım bireyler arasında mesafe yaratan soruların oluşturulması gerektirmesi nedeniyle aktif soruların seçimidir. (Hjellbrekke vd., 2007:271) Le Roux ve Rouanet'nin (2010:11) de ifade ettiği üzere tüm istatistiksel yöntemler gibi geometrik veri analizi yöntemlerinin de ancak ilgili verilerle uğraşmaları durumunda verimli olabileceğini hatırlatılmalıdır: Geometrik bir analiz yapmak, birbirinden farklı verileri toplamak ve bilgisayardan “ne olduğunu” aramak anlamına gelmemektedir. Ya da başka bir yerde vurguladıkları gibi “önce açıklama!:model veriyi takip etmeli, tersini değil!”. (Le Roux ve Rouanet, 2004:299). Volpato'nun (2014:XXXI) “derin ve nüfuz edici sorular olmadan, veriler sessiz kalacaktır!” şeklindeki uyarısı da bu bağlamda okunmalıdır. Yukarıda teorik düzeyde bahsedildiği ve aşağıda somut bir biçimde gösterilebileceği gibi ÇMA'da ilk ve en önemli nokta doğru verilerle işe koyulabilmektir.

Mütekabiliyet analizinin görevi sütunları, vakalar arasında niteliklerin önemli bir birlikte değişimini yakalayan birkaç cimri (tutumlu) boyuta (parsimonious dimensions) ve vakaları birkaç, genellikle hiyerarşik olarak sıralanmış ve farklı kümelere indirgemektir. (Greenacre, 2007). Bu tespit devasa veri setlerinden genellikle iki boyuta indirgenen ve veri setindeki tüm değişkenleri aynı anda istatistiki analize dahil eden ve çıktılarını görsel olarak araştırmacının hizmetine sunan ÇMA'nın işleyiş mantığının bir özeti olarak okunabilir. Husson ve Josse'nin (176) de söylediği gibi bir değişken yüksek bir atalet-yayılmaya (inertia- yani birçok kategoriye sahip olsa bile) ÇMA çözümünün bu değişken tarafından boğulmayacağı anlamına gelir. Bu nedenle, ÇMA analizlerinde eşit sayıda kategoriye sahip değişkenlere sahip olmak şart değildir. Franco'ya göre ÇMA'nın başka bir önemli özelliği, verilerde bulunan küçük değişikliklere ve bozulmalara karşı belirgin hassasiyetidir. Bu özellik ile bağlantılı olarak, bir ÇMA'ya sunulan bir matrisin minimum vaka sayısını belirleme sorununa dikkat çekmek gerekir. Literatürde, bir ÇMA gerçekleştirmek için gereken minimum vaka sayısı ile ilgili net bir kılavuz bulunmamaktadır. Ancak Greenacre'nin (1984:10) de haklı bir biçimde tespit ettiği gibi ÇMA'nın mantığında eldeki veri seti ve kişinin onu nasıl tanımladığı önemlidir, verinin uygun olduğunu düşündüğü genel çerçeve veya model değil. Sonuç olarak ÇMA tekniği, nihai amaç olarak araştırmacıya verilerini yorumlaması için bir tabloda verilen sayısal bilgileri grafiksel bir forma - bir harita ya da grafiğe- en az bozulma ve bilgi kaybıyla dönüştürmesiyle bu olanağı sağlamaktadır. (Rosenlund, 2009:62)

Flemmen'in (2012:1042) belirttiği gibi ÇMA tarafından üretilen uzamlar (spaces) ilişkiseldir: tıpkı sosyal uzamdaki herhangi bir konumun yalnızca diğer konumlarla ilişkisi açısından anlaşılabilir olması gibi, mekân içindeki herhangi bir bireyin veya kategorinin konumu, yalnızca diğer kategorilerin konumlarıyla ilişkili olarak anlamlıdır. Bu bakımdan ÇMA'nın çok sayıda değişkeni tüm kategorileriyle birlikte aynı anda analize tabi kılması ve hepsini aktif değişken (ya da tamamlayıcı değişken) olarak kullanmaya olanak sağlaması yönündeki bu özellik ilişki ve çok yönlü bir analiz sürecinin farkında olmayı gerektirmektedir. Trafik kazalarının oluşumuna katkıda bulunan değişken kategorilerin arasındaki nokta ilişkileri ÇMA ile tanımlayabileceklerini belirten Raghunandan ve diğerleri (2018:1-2) de bu noktaya dikkat çekmektedir. ÇMA tekniği bu yazarlara göre, “birlikte hareket edildiğinde hangi değişkenlerin kazanın meydana gelmesi üzerinde en fazla etkiye sahiptir?” sorusuna birden fazla faktörün yakınsaması nedeniyle cevap verebilmektedir.

ÇMA'nın günümüzdeki gelişiminde ve yaygınlaşmasında gözle görülür katkıları olan Bourdieu'nün etkisine bakmak gerekmektedir. Mütekabiliyet analizinden, haklı olarak, Bourdieu'nün çalışması örnek bir kullanımını sağladığı için, “Bourdieu'nun istatistiksel yöntemi” olarak bahsetmek yaygın bir şeydir. (LeRoux ve Rouanet, 2010:4) ÇMA'nın sosyolojideki kaderi, Bourdieu'nün mirasından ayrılamaz. Bugün Bourdieu'nün çalışmalarının geniş etkisi, ÇMA'nın yayılmasına yol açan başlıca faktörlerden biridir. Kültür sosyolojisinde, bugün ÇMA'yı kullanan makaleler neredeyse her zaman Bourdieu'den etkilenir: bazıları yeni nesnelere üzerinde veya yeni ülkelerde aynı ampirik işlemleri yeniden üretmeye çalışırken, diğerleri Bourdieu'nün analizlerini tartışır. (Duval, 2016:256) Genel olarak ÇMA'nın ve özel olarak Bourdieu tarafından kullanılmasının uluslararası düzeyde gerçek bir ilgi uyandırmasının ancak son 15 yılda olduğuna dikkat çeken Duval (2018:512-3), Bourdieu'nün sosyolojisine ilişkin giderek yaygınlaşan bilginin, ÇMA'nın artan öneminde başka bir faktör olduğunu vurgulamaktadır.

Bourdieu, “alan” kavramının kendi versiyonunu geliştirdikten ve onu “alan-habitus-sermaye” teorisindeki merkezi terimlerden biri olarak bütünleştirdikten sonra, ilişki yaklaşımı için basit veya çoklu mütekabiliyet

analizinin kullanımını 1970'lerin ikinci yarısından itibaren yaygınlaştırdı. (Wuggening, 2007;307) Bourdieu'nün analitiğini oluşturan bu çok boyutlu "yapısal vizyon, "bağımsız değişkenlerin çoklu etkilerinin kombinasyonuna indirgenemeyen karmaşık bir karşılıklı ilişkiler yapısının küresel etkilerine tekabül ediyordu. (Murtagh, 2019:348) Aynı zamanda Bourdieu'nün istatistikle ilişkisinin, çoğu zaman karanlıkta kalan zengin ve uzun süredir devam eden bir Fransız geleneğinde kurulması gerekmektedir. Bourdieu bu geleneği diriltmiş, güncellemiş ve önemli ölçüde zenginleştirmiştir. (Duval, 2018:515) Alanlar teorisi ile geometrik veri analizi arasındaki seçmeli yakınlık, tesadüfi bir karşılaşma olmaktan çok, iki alan arasındaki karşılıklı bağımlılığın bir biçimini ifade eder: Alanlar teorisi, ortaya çıkan geometrik veri analizi pratiği tarafından sürdürülür ve onun güçlendirilmesine katkıda bulunur. Bu "örtük felsefe"dir. Buna karşılık, Bourdieu ve ekibi tarafından geometrik veri analizin yaygın olarak kullanılması, GDA'nın (*geometric data analysis-geometrik veri analizi*) özellikle sosyal bilimler içinde uluslararası düzeyde kabul edilmesini yönlendirmeye ve sosyologların araştırma uygulamalarını değiştirmeye katkıda bulunmuştur. (Lebaron ve Le Roux, 2018:503)

Ancak ÇMA'nın Bourdieu'nün etkisine ve yayılmasına dair bu yönünün siyasetbilimi açısından geçerli olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Swartz'ın (2013:1) da belirttiği gibi kültür sosyolojisi, eğitim, teori, beğeni ve tabakalaşma alanlarında pek çok çalışmaya ilham kaynağı olan Bourdieu, ancak siyaset sosyolojisinde çok az ilgi görmüş ve siyaset biliminde pratikte hiç ilgi görmemiştir. Her ne kadar Swartz bunun nedenlerini çalışmasında uzun uzadıya tartışsa da mütekabiliyet analizine dair neredeyse hiçbir değerlendirmede bulunmamaktadır. Bu çalışma yukarıda da vurgulandığı gibi, tek başına olmasa da Bourdieu'nün özellikle teorisi ve felsefesi açısından belirleyici olduğu ve yaygınlaşmasına katkıda bulunduğu ÇMA tekniğinin farklı disiplinlerden siyaset bilimine aktarılması yönünde bir girişim ve davet olarak okunabilir. Nitekim tekniğin yaygınlaşmasında hala kaydedilmesi gereken ilerlemelere ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Aşağıdaki tespitler de bu önermeyi doğrulamaktadır.

ÇMA tekniğinin ayırt edici niteliklerine dair giriş niteliğinde bir tanıtımın ardından yöntemin yaygınlaşmasında gözle görülür katkıları olan iki ismin (Le Roux & Rouanet, 2010:3) "Şimdi nerede duruyoruz?" sorusuna yerverebiliriz. Çok değişkenli istatistik alanında, geometrik yöntemlerin oldukça izole kaldığına dikkat çeken Le Roux ve Rouanet, ÇMA için durumun gerçekten kötü olduğunu dile getirmektedir. Tam kapsamlı araştırma çalışmalarını analiz etmek için çok güçlü olan bu yöntem hala nadiren tartışılmaktadır ve bu nedenle yeterince kullanılmamaktadır. Benzer bir tespit ise toplamda 270 makale ve kitabı inceleyerek ÇMA'nın jenaolojik bir tarihçesini sunan Beh ve Lombardo'dan (2012: 166) gelmektedir: "Hiç şüphe yok ki, mütekabiliyet analizinin sürekli büyümesi için hala potansiyel söz konusudur. Bu zengin ve en azından Avrupa dışında henüz nispeten keşfedilmemiş istatistiksel aracın daha da geliştirilmesi devam edecek ve mütekabiliyet analizi, yalnızca uygulamalı bilimler için değil, aynı zamanda ilaveten istatistiksel disiplin için de önemli ve çok yönlü bir araç olarak olgunlaşmaya devam edecektir."

3. Çoklu Mütekabiliyet Analizinin Siyasi Partiler Üzerine Çalışmalar İçin Taşıdığı Avantaj ve Potansiyellerin Teorik ve Ampirik Açılardan Değerlendirilmesi

Bu bölümde ÇMA tekniğinin taşıdığı potansiyeller üçlü bir yaklaşım biçiminin bir araya getirilmesiyle ele alınacaktır. ÇMA'yı geliştiren yazarların teorik önermeleri, tekniği araştırmalarında kullanan araştırmacıların tekniğin avantajlarına dair vurguları ve bulguları, Bourdieu'nün bu tekniğe dair değerlendirmelerine öncelikle soyut düzeyde bir değerlendirmeye yer verilecektir. Sonrasında ise her bir başlık altında yazarın tamamlanmış ve devam eden araştırmalarına dayanan somut örnekler üzerinden bahsi geçen bu avantajlar uygulamadaki görünümüleriyle açığa çıkarılacaktır. Oto-analiz yöntemi bu çalışmada Pierre Bourdieu'nün (2012) *Bir Oto-Analiz İçin Taslak* kitabında yaptığına benzer şekilde kişisel araştırma gündeminin oluşum süreçleri, kavramsal çerçevenin geliştirilmesi, verilerin toplanması, analiz edilmesine dair anlatisıyla paralellikler taşımaktadır. Bu yöntem ilgili literatürlere angajmanda yazarın kişisel niteliklerini ön plana çıkarmasıyla daha genel düzeyde ifade edilirse yazarı ampirik bir birey olarak bu literatürde konumlandırmasıyla ayırt edilir. Böylelikle yazarın kişisel nitelikleri bilimsel kamusal alana öznel deneyimin nesnelleştirilmesiyle taşınır. Bu çalışmada oto-analiz tekniğinin kullanılmasının nedeni yazarın uzun yıllar boyunca topladığı veri setlerinin varlığı, yazarın ÇMA tekniğinin kullanımına dair hakimiyeti ve siyasi partiler literatürü üzerine yıllar boyu süren okumaların bir araya getirilmesinin ve literatüre aktarılmasının faydalı bir girişim olacağı düşüncesidir. İzleyen kısımda bu faydanın nasıl gerçekleştirilebileceğine dair bir analize yer verilecektir.

3.1. Devasa Veri Setlerinden Ekonomik Yorumlar Yapabilme

Herhangi bir araştırmada analize tabi kılınacak değişken sayısının ve bu değişken kategorilerinin çeşitliliğinin fazlalığı araştırmacılar için uygun bir yöntemin bulunmasını zorunlu kılmaktadır. Çoklu mütekebiliyet analizi tam da bu noktada, geleneksel istatistik yöntemlerinde yaygın bir biçimde göz önünde bulundurulmuş parsimoni ilkesi ve normal dağılım gibi birtakım gerekliliklerden araştırmacıyı “kurtardığı” için elverişli araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Le Roux ve Rouanet’in de belirttiği üzere geometrik veri analizinde, regresyon yöntemlerinde gerekli olan türden sert bir tutumluluk (parsimoni) ilkesi bulunmamaktadır.

Daha önceki çalışmalarından birinde 1650 kişi, 32 değişken ve 100’e yakın modaliteye (ya da değişken kategorileri) dayanan bir veri setinden analiz yapmama olanak sağlayan bu teknik aynı anda tüm değişkenleri, modaliteleri ve bireyleri dahil eden istatistiksel analize temel oluşturdu. Herhangi bir değişkeni ya da değişken kategorilerini parsimoni ilkesi gereği sadeleştirmeden, kukla değişken yaratmadan analize dahil edebilmeme olanak sağlaması bu yöntemin gözle görülür avantajlarından biridir. Ayrıca değişken kategorilerinin bazı durumlarda ikili (binary), bazılarında yaklaşık 25 farklı türde olmasından ötürü normal dağılım göstermemesi ve bu durumun analiz için herhangi bir sorun oluşturmaması ikinci bir fayda olarak bu noktada belirtilmelidir.

ÇMA araştırmacıya verilerin toplanmasında, kategorilerin oluşturulmasında ya da analizinde esneklik sağlasa da bu yüksek düzeyde bir keyfilik olarak okunmamalıdır. Başka şekilde söylenecek olursa bu keyfilik araştırmanın sorunsalına göre değerlendirilmelidir. Örneğin bir araştırmada Kaciak ve Louviere’nin (1998:458) de belirttiği gibi, farklı değişken kategorilerinin sayısı ve doğası keyfi olabilir; örneğin medeni durum, çalışmanın amacına göre (1) evli veya evli olmayan veya (2) evli, bekar, dul, boşanmış veya ayrılmış olarak sınıflandırılabilir. Bu nedenle, belirli bir kodlama şemasının seçimini belirleyen genellikle analizin stratejik amaçlarıdır.

Yazım sürecinde olduğum parti değiştirme üzerine bir çalışmada karşılaştığım manzara buna örnek olarak verilebilir. Parti değiştirme üzerine çoğunluğunu regresyon analizleri ve türevlerinin oluşturduğu istatistiksel analiz yöntemleri kullanan araştırmaların neredeyse tamamında parti değiştirmenin yönü parsimoni ilkesi gereği “iktidar partisine gelişler”, “iktidar partisinden gidişler” vs. şeklinde kodlanmaktaydı. Ben ise parti değiştirmenin yönünün araştırmanın sorunsalı için bizatihi benzer ya da farklı siyasi geleneklerdeki partiler arasında olduğunun önemli olduğunu düşünmekteydim. Aynı zamanda aynı parti değiştirme yönünün (örneğin DYP(DP)’den AKP’ye geçiş yapmanın) farklı seçim dönemlerinde farklı anlamlara geldiğini istatistiksel olarak iddia etme amacındaydım. ÇMA, yukarıda bahsettiğim esnek kodlama nedeniyle 30 farklı parti değiştirme hareketini tek tek kodlamama ve bu parti değiştirme hareketlerinin her birinin diğer değişkenlerle birlikte analize dahil edilmesine olanak sağladı.

Benzer bir esneklik avantajı CHP’den farklı olarak AKP’yi çalışırken de varlığını gösterdi. Veri toplama sürecinde AKP’de CHP’den farklı olarak kurucu il-ilçe başkanlığı ya da genel merkez yöneticiliğinin alan içerisinde ayırım yaratan bir nitelik olduğunu fark ettiğimde ÇMA sayesinde kurucu yöneticilik gibi bir değişken kategorisi oluşturabildim. Ayrıca CHP’den farklı olarak AKP’de 3 dönem kuralının işletilmesi nedeniyle bu kuralın etkisini görebilmek için yine bir değişken olarak bu kuralın alanın işleyişini nasıl etkilediğini görebilmem amacıyla da farklı bir değişken oluşturmaya karar verdim. Tüm bu stratejiler göstermektedir ki ÇMA’nın mantığında özellikle verilerin toplanması ve kategorileştirilmesi sürecinde araştırmanın amaçları ve stratejileri ve ilgili değişkenlerin doğru bir biçimde tespit edilmesinin oldukça önemli bir yeri vardır.

Lebaron’un (2015:296) Bourdieu üzerine tespiti de benzerdir. Yazara göre Bourdieu, çalışmalarında kullandığı geometrik veri analizi yöntemlerinde somut bir sosyal alanda ilgili tüm aktörlerin derinlemesine ve ince ampirik tanımını her zaman güçlü bir şekilde göstermektedir.

Parti değiştirme üzerine çalışmamdan yukarıda verilen örnek bu konuyu da açıklığa kavuşturmuştur. 2019 yerel seçimlerinde herhangi bir partiden diğer partiye geçiş için 30 farklı parti değiştirme yönü konusuydu. DYP, SP, MHP, CHP, DSP ve diğer partilerden AKP’ye geliş ile AKP’den bu partilere ve bağımsız statüsüne doğru geçiş bu değişikliğin yönüne dair değişken kategorilerinin neredeyse yarısını oluşturmaktaydı. Literatüre uygun olarak başlangıçta çok sayıda değişken kategorisini tek bir kategoriye indirgemek için tüm partilerden AKP’ye gelişleri tek bir kod, AKP’den diğer partilere gidişleri başka bir kod olarak atadım. Amacım 30 farklı değişken kategorisinin tek bir diyagramda “kalabalık” bir biçimde yayılmasını önüne geçmek, daha sade ve okunur bir diyagram üretmekti. Ancak bu tarz bir kodlama biçimi ÇMA sonucu üretilen diyagramda çok sayıda örüntünün, tarihsel gerçekliğin, çok boyutlu bir analiz çerçevesinin kaybolduğunu göstermekteydi. Bu bakımdan Shinobu ve Savage’in tespitlerine benzer şekilde karmaşıklığın tümevarımsal sonuçları ve veri temsilinin karmaşık gerçekliğini sağlamak amacıyla her bir parti değiştirme hareketini tek tek kodlama yoluna gittim. Zamanın türetilmiş görüntüsü bu kez ampirik ve tarihsel manzaraya büyük ölçüde duyarlı bir analiz çerçevesi sağladı. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki bu analiz sonrasında üretilen analizin toplam değişkenliği açıklama oranı (varyans ya da ÇMA terimleriyle inertia) diğer durumlardan daha yüksek bir düzeyde gerçekleşti.

ÇMA'nın katkıları bunlarla da sınırlı değildir. Bu noktada Bourdieu'nün çalışmalarında ve College de France'ta verdiği derslerinde sıklıkla bahsettiği kodlama faaliyetinden bahsetmek gerekir. Bourdieu'ye göre kodlama (2013:133)²,

“açık sınıflar, net kesikler oluşturarak, keskin sınırlar tesis ederek bir yere konulamaz olanları dışarıda tutma pahasına buğudan, müphemden, belirsiz sınırlardan, yaklaşık taksimlerden kurtulmaktır... Kodlama şeyleri basit, açık, aktarılabilir kılar: anlam üzerine denetim altında bir uzlaşımı, bir tasdiki, *homolegein*'i mümkün kılar. Kelimelere aynı anlamı verdiğimizden eminizdir.”

Bourdieu'nün (2021:62) derslerinden birinde “aynı şeyleri bulmak için “aynı şeyleri söyleme” olarak tanımladığı *homolegein*, aynı ölçütleri kodlamanın gereğine işaret etmektedir. ÇMA analizleri, yazarlara analiz nesnelere arasında karşılaştırmanın daha elverişli bir biçimde yapılabilmesi için ortak kodların yaratılması açısından fırsatlar sunabilmektedir. Aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde bahsedileceği üzere ampirik gerçekliği “olduğu gibi” kodlayarak ortak bir dil yaratımına ve büyük veri setlerinin içeriğini daha basit, açık ve aktarılabilir kılınmalarına olanak sağlayabilir. Şüphesiz bu aşamada önceki araştırmaların kodlama düzenlerine, prosedürlerine bakıp eleştirel bir süzgeçten geçirerek analizi bu çerçevede gerçekleştirmek Bourdieu'nün de dediği gibi “*homolegein*”i mümkün kılar.

Subasish vd.'ne göre (2015:97) ÇMA, hesaplanan değerlere dayalı bir biçimde, çoğu ilişkili kategorinin birbirine yakın, ilişkisiz olanların ise birbirinden uzakta çizildiği bir grafik gösterim olarak açıklanabilir. Verilerin kolayca algılanmasını ve yorumlanmasını mümkün kılan bu grafik gösterimler ya da temsiller, değişkenler arasındaki ilişkilerin yapısının basitleştirilmesi yoluyla büyük, karmaşık veri kümelerini etkili bir şekilde özetleyerek verilerin global ve genel bir görünümünü sunmaktadır. Başka bir deyişle ÇMA aracılığıyla karmaşık ve kelimelerle ifade edilmesi zor olan özellikler ve gruplar arasındaki ilişkileri çok kısa bir şekilde gösterilebilirler. (Aktaran Duval, 2018:51)

Daha önce tamamladığım çalışmalardan birinde CHP'de adaylık mücadelelerinde Siyasi Partiler Kanununda yer alan ön seçim yönteminin merkez yoklaması ile ne ölçüde benzer ya da farklı aday profillerine yol açtığını ve ön seçimlerin “parti içi demokrasinin” göstergesi olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini analiz etme amacındaydım. Bunun için CHP'nin tüm Türkiye'de aday gösterdiği ve milletvekili seçilenlerin profillerinin ne ölçüde farklılaştığını açığa çıkarmak gerekliydi. Merkez yoklaması (2007) ile aday gösterilen adayların ve seçilen milletvekillerinin ön seçim yöntemiyle aday gösterilen ve milletvekili seçilenler ile karşılaştırmak ve benzerliklerle-farklılıkları açığa çıkarmak bunun bir yolu idi. ÇMA analizlerini yapmadan önce topladığım 32 farklı kategorik değişkene dayalı tabloları her bir seçim dönemi için karşılaştırmak dışında bir alternatif bulunmamaktaydı. Hepsinden de öte değişkenler arasındaki ilişkilerin yapısını açığa çıkarmaya çalışmak hem oldukça uzun bir betimleyici analizi gerektirmekteydi ve bu her bir değişken arasındaki ilişkiye tek tek bakmak aracılığıyla sağlanabileceği için istenilen analiz için elverişli araçlar sunmamaktaydı. 2007, 2011 ve 2015 seçimlerinde aday gösterilen ve milletvekili seçilenlerin uzamını 3 farklı ÇMA haritasıyla göstermekle bu meseleyi yalnızca 3 sayfalık materyalle kısaltabildim. Her üç seçim döneminde de farklı yöntemlerle aday gösterilen ve milletvekili seçilenlerin görsel diyagramlardaki dağılımları büyük ölçüde (neredeyse tamamen) benzerdi.³ Kısacası teknik, ana kütle ile çalışmanın da getirmiş olduğu tüm avantajların sayesinde daha fazla ince ayrıntıyı tesis etme ve adaylık mücadelelerinin karmaşık ancak basit okunan bir resmini çıkarma potansiyeli sergiledi. Yöntemin değişiklik yaratmadığını yukarıda bahsedildiği gibi karmaşık bir veri kümesine dayanarak, ürettiği görselleştirilmiş diyagramlar aracılığıyla etkili bir şekilde özetledi.

3.2. Ampirik Bireyler ve Epistemik Bireyler Ayrımını Sunmaya Elverişli Bir Araç Olarak Çoklu Mütakabiliyet Analizi

Bourdieu, ÇMA analizine dair en kapsamlı ve sistematik görüşlerine yer verdiği *Homo Academicus*'ta (gündelik yaşamda kullanıldığı anlamıyla) ampirik birey ile aynı bireyin analiz kapsamında kazandığı statüye dayanan) epistemik birey ayrımına yer verir. Buna göre ÇMA aracılığıyla istatistiki analizler sonrasında görselleştirilmiş uzamın herhangi bir noktasında yer alan bireyin edindiği statü bu bireyin analiz öncesindeki konumundan farklı bir görünüm sergiler. Bourdieu bu durumu herkesin bildiği fakat analiz içerisinde epistemik bir statüye yükseltilen Levi Strauss üzerine şu tespitleriyle açıklığa kavuşturmuştur:

² Çevirmenin kaidelendirme olarak ele aldığı “codification” tabiri bu çalışmanın sorunsalına uygun olarak “kodlama” olarak değiştirilmiştir.

³ Tamamen benzer olmamasının bir nedeni önceki seçim dönemlerinde aday olmuş ve milletvekili seçilmiş kişilerin profillerinde meydana gelen değişimlerin farklı değişken kategorileri aracılığıyla analize dahil edilmesidir. Diyagramların birbirinden oldukça az düzeyde farklılaşmasının en önemli nedeni olarak bu durum gösterilebilir.

“... inşa edilmiş birey, aynı açık ölçütlere göre inşa edilmiş diğer bireyleri karakterize eden saptanabilir bir farklar sistemi tarafından vasıflar bütününden ayrılan, açıkça tanımlanmış vasıfların sonlu kümesiyle tanımlanır; daha kesin bir dille, inşa edilmiş birey, göndergesini sıradan uzamda değil tam da etkili değişkenlerin sonlu kümesinin tanımı tarafından üretilen farklılıklardan inşa edilmiş bir uzam içinde tespit eder. Böylece her bilimsel analizin işlediği ve ürettiği inşa edilmiş Levi-Strauss, doğruyu söylemek gerekirse Hüzünlü Dönenceler’in yazarını tanımlamak için her gün kullandığımız özel isimle aynı göndergeye sahip değildir. (Bourdieu, 2021a:25-6)

Bachelardcı bir epistemolojik kopuş gerçekleştirmek için Bourdieu, Swartz’ın (2015:470) belirttiği gibi gündelik bilgi ve bilimsel bilgi arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir. Gorski (2015:470) ise, Bourdieu’nün işaret ettiği epistemolojik kopuşu sağlama yolunda, geleneksel kategorilerin bilimsel kategorilerle pahasına terk edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır: böylelikle *“toplumsal aktörlerin pratiklerini kendilerine ve diğerlerine açıklamak için kullandıkları “pratik kategorileri” ile sosyal bilimlerin bu pratikleri araştırmakta kullandığı “analiz kategorileri” arasında açık bir ayırım tesis ederiz.”* Bourdieu’nün teorisinin bir yönünün “nesnelleştirmeye” dayandığına dikkat çeken Blasius ve diğerleri (2019:2), bunun koşulunun ilgili fenomenlerin sistematik olarak nesnelleştirilmesiyle yerine getirilebileceği görüşündedir. Böylelikle kendilerini gösterdikleri bir sistem içerisinde varlık kazanırlar. Yazarlar yine katı metodolojik fetişizme karşı olmasına rağmen, Bourdieu’nün ampirik araştırmasının, alanların ve mekanların ilişkisel inşasına dayandığını belirtmektedir. Metodolojisinin bu temel yönü, Benzecri’nin büyük ölçüde belirleyici/etkili olduğu belirli bir tür istatistiksel veri analizini motive eder. Lebaron ve Le Roux da (2018:504) Bourdieu’nün, toplumsal gerçekliğin ilişkisel doğasının biçimselleştirilmesini mümkün kılan matematiksel araçlara duyulan ihtiyaçtan sık sık söz ettiğine dikkat çeker.

Bourdieu’nün (2019:47) de belirttiği gibi tüm bu tespitler araştırmacıyı, “edebi zariflik arayışının aksine, kes(k) inlik arayışı, kişiyi, gücünü ve anlaşılabilirliğini basitleştirilmiş ya da tahrif edilmiş olmasına borçlu olan, kulağa hoş gelen cazip kalıplardansa, hemen her zaman, daha sevimsiz, daha hantal ancak daha kes(k)in ve daha kontrollü ifadeyi tercih etmeye sevk eder.” Amaç bir kez daha vurgulamak pahasına bilimsel bir nesne inşa ederken, her şeyden önce ortak duyudan, yani herkes tarafından paylaşılan temsillerden kopmaktır. (Bourdieu ve Wacquant, 2021:259) Mütekabiliyet analizi, Levi Strauss örneğinden hareketle açıkladığı gibi araştırmacıya ihtiyaç duyduğu bu noktada yardıma koşmaktadır:

“Halbuki inşa edilmiş bir uzamda işgal ettiği konumla ayrıştığı yazışmalara ilişkin mütekabiliyet analizinin diyagram-planının (akış planının) gösterdiği gibi epistemik Levi-Strauss, ele alınan teorik evren içindeki yerinde vasıfların sonlu kümesi ile başka işgal edilmiş bireylerin kümesine bağlanmış sonlu vasıf kümelerinin tamamı arasında kurulmuş bu değişkenlerin arasında eşitsizce bağlı olan, eşit olmayan yoğunluk farklarının sistemi tarafından karakterize edilir. Kısacası epistemik Levi Strauss, vasıflarının inşa etmeye katkıda bulunduğu uzamda işgal ettiği konuma göre tanımlanır... Bitip tükenmez doksik Levi Strauss’un aksine epistemik Levi-Strauss, kavramsallaştırmaktan kurtulabilecek hiçbir şey içermez.”(Bourdieu, 2021(a); 26-7)

Duval, Bourdieu’nün epistemik ihtiyat ve titizlik ile okuyucunun yorumunu kontrol altına alma karşısında takındığı bu tutumu eleştirmektedir. Bu eleştirilere dair yorumlarda bulunmak ÇMA’nın farklı niteliklerinin anlaşılmasını sağlayabilir. Duval’e göre (2018:521-2), verilerin oluşturulmasında karşılaşılan güçlüklerin etkisinden ayrı olarak, ÇMA bulgularına ilişkin yorum, “ampirik bireyler” ve “epistemik bireyler” arasındaki fark gibi hususları içermelidir. Kişilerin bulutunu (diyagramda temsil edilen gruplaşma veya ayrışmayı kastediyor – y.n) oluşturan noktaları gerçek isimlerle belirleme işleminin sınırları vardır, “istatistiksel birey” her zaman, bireyin ilişkili olduğu aktif değişkenlerin modaliteleri tarafından benzersiz bir şekilde tanımlanan bir “profil”dir: bunlar ampirik bireyin taşıyıcısı olduğu potansiyel özelliklerin bütününe içeremez. İlginç bir biçimde Duval’in eleştirisi olarak sunduğu bu argümanın, bilimsel soyutlama veya genellemenin tam olarak yapmaya çalıştığı şey olduğudur. Herhangi bir araştırmada önemli olan “profillerin” ampirik gerçekleştiği ne ölçüde temsil ettiği.

Burada asıl eleştirilmesi gereken nokta Duval'ın belirttiği ve araştırmanın analiz nesnesi bireyin potansiyel özelliklerini eksiksiz bir biçimde taşıyabileceği yönündeki inançtır. ÇMA karmaşıklığı basite indirme ve çıkarımlar yapabilme olanağı sunmasıyla ampirik bireyin eksiksiz bir betimlemesinden ziyade araştırmanın bütünselliğiyle ilişkili bir biçimde bir analiz çerçevesi sunmaktadır. Analize dahil ettiği bireyleri eksiksiz bir biçimde tanımladığı yönünde herhangi bir iddiası da bulunmamaktadır. Bu noktada önemli olan ampirik bireyi tanımlarken kullandığı iyeliklerin, niteliklerin, özelliklerin tarihsel gerçekliği ne ölçüde açıkladığıdır. ÇMA tekniğinin kullanımında bir başka önemli nokta değişkenlerin eksenlerin oluşumuna yaptığı katkıların ve aktif eksenlerdeki modalitelerin pozisyonlarıdır.

CHP üzerine olan çalışmamda adaylık ve milletvekilliği yarışının partinin genel merkez ve yerel örgüt yöneticileri arasında olduğunu bulgulamıştım. Ancak analiz kategorisi olarak kullandığım il-ilçe başkanlığı, milletvekilliği, parti meclisi, merkez yürütme kurulu üyelikleri hem yasal bir dayanağa sahipti hem de gündelik kullanımlarıyla ampirik gerçeklikler olarak varlık göstermekteydi. Veri toplama sürecinde aday listesine dönemin mevcut il-ilçe başkanı olarak girenlerin 2011 seçimlerinde milletvekili seçildikleri görülmekteyken aynı durum 2015 seçimleri için geçerli değildi. Partinin yerel kademelerinde gençlik kolları, ilçe yöneticilikleri, ilçe başkanlığı ve sonrasında il başkanlığı yapacak şekilde (ki bunlar ÇMA diyagramlarında ilintili bir biçimde değişken kategorileri olarak gösterilmektedir) aşamalı bir kariyere sahip olmak milletvekili olabilmek için ayırt edici niteliklerden biriydi. Ancak tüm bu nitelikleri haiz bireylerin 2015 seçimlerinde büyük ölçüde saf dışı edildiklerini ÇMA analizleri sonucu üretilen haritalar, böyle bir amacı açıkça hedeflememe rağmen, bulguladı. Milletvekili seçilenlerin ezici bir çoğunlukla partinin farklı kademelerinde on yıllardır görev almış kişiler olduğunu gördüğümde bunun için siyasi geçmişlerinin kaç yıl olduğunu ya da siyasete hangi partide başladıklarını belirten bir değişken ekledim. Her ne kadar veri toplama sürecinde uzun bir parti kariyerinin milletvekili seçilmede etkili olduğunu düşünsem de görsel istatistiki analiz buna ihtiyatla yaklaşmam gerektiğini belirtti. Bunun nedeni, 15 yıl il başkanlığı ya da genel merkez yöneticiliği yapmış herhangi bir partili 5 yıl il başkanlığı yapmış başka bir rakip karşısında seçimleri kaybedebilmekteydi. Ya da 2015 seçimlerinin istatistiki analizi ile üretilen ÇMA uzamı, doktorların özellikle İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük illerin dışında il başkanları karşısında özellikle ön seçim sürecinde zaferle ayrılabilmesini göstermekteydi. Söylemin oluşturulması sürecinde herhangi bir kademedeki parti yöneticiliğinin adaylık sürecindeki etkisini gündelik kullanımlardakinden farklı bir epistemik ya da istatistiki özne seviyesine ayırt edici nitelikleriyle aktarılması gerekmekteydi. Çalışmanın analiz ettiği ve örnek gösterilebilecek il başkanlığı statüsünün gündelik kullanımlardaki anlamlarından kaynaklanabilecek, yukarıda özellikle Bourdieu'nün kötü okuma, öznel okuma ve hepsinden de öte pratik okumadan farklı bir şekilde epistemik statüsünü bozabilecek yorumlardan kaçınmanın bir yolu ÇMA analizini devreye sokmaktır. Kısacası hangi durumlarda aşamalı bir parti kariyeri olan bir il başkanının kazanabileceğini göstermenin sınıflandırıcı bir tanımını yapmak her bir seçim döneminde alana özgü mücadele dinamiklerinin, yer değiştirmelerin, alışverişlerin, yükseliş ve düşüşlerin yani tarihin yok edilmesi tehlikesini bünyesinde barındırmaktaydı. Başka bir deyişle hangi il başkanlarının hangi durumda adaylık mücadelesinden başarıyla çıktıklarının *ex ante* bir cevabı olmadığını ve bu cevabın ancak analiz sonrasında *ex post* bir biçimde verilebileceğini ÇMA analizleri net bir biçimde gösterdi. Nitekim her bir seçim döneminde il başkanlarının "milletvekili seçilenlerin" koordinatlarına uzaklıklarının gösterilmesi ve bu uzaklıkların hesaplanmasında kendilerini ve diğerlerinin özelliklerini niteleyen kategorik değişkenlerle birlikte analize tabi kılınması ile her bir seçim döneminin kendine özgü adaylık mücadelesinin bütüncül bir bakış açısının sağlanması mümkündür.

Çalışma boyunca sürekli örnekleri verilen yerel seçimlerde parti değiştirme olgusunun ÇMA ile analizinin sonuçlarının oluşturduğu modaliteleri ya da aktif değişken haritasını veya değişkenlerin eksenlere yaptığı katkıları gösteren bir analiz sonucuna burada yer vermek bu bakımdan önemlidir.

Yukarıdaki diyagram 2014'ten 2019 seçimlerine gelirken mevcut partilerinden farklı partilere geçiş yapan belediye başkanı ve adayların uzamını göstermektedir. Buna göre diyagramın sağ üst quadranı incelendiğinde diğer partilerin adaylarının hangi parti değiştirme hareketini yaptıklarının, daha önceki başkanlık deneyimlerinin, önceki seçimlerdeki oy oranı farklarının, seçimi ne düzeyde oyla kazandıklarının, en yakın rakipleri arasındaki oy farklarını niteleyen değişken modalitelerinin nasıl gruplaşarak bir örüntü oluşturduğu görülmektedir. Buna göre iktidar dışındaki partiler başka partilerin adaylarını transfer ederek onların bireysel güç ve kapasitelerini kendi partilerinin gücüyle birleştirerek seçimleri oldukça yakın oy farklarıyla kazandığını göstermektedir. Diyagramın sağ alt quadranı batıdan doğuya doğru okunduğunda ise 2014'te başkan seçilenlerin hangi durumlarda parti değiştirerek tekrar başkan seçildiklerini ilgili değişken modalitelerini yakın konumlandırarak açığa çıkarmaktadır. Buradaki örüntü ise başkanların büyük çoğunlukla büyük partilere geçerek tekrar seçildiğini göstermektedir. Diyagramın sol alt quadranından başlayarak güneyden kuzeye doğru okunması ise parti değiştiren belediye başkanlarının hangi durumlarda seçimleri kaybettiğini ilgili değişken kategorileri arasındaki uzaklıkları geometrik hesaplamalara dayanarak gruplandırmasıyla açığa çıkarmaktadır.

Diyagramın kuzey-güney, doğu-batı veya başka yönlerden okunabilmesine ve quadranların üretilmesine olanak sağlayan şey değişkenlerin eksenlerin oluşumuna yaptığı katkılar ve aktif eksenlerdeki modalitelerin pozisyonlarıdır. Aşağıda yer alan SPSS analiz çıktılarından yer alan değişkenlerin eksenlere yaptığı katkılar diyagramın nasıl okunması gerektiğine dair bir rehber-klavuz işlevi görmektedir.

	Discrimination Measures		
	Dimension		Mean
	1	2	
@2014Oy_Farki	,746	,165	,456
Parti_Degistirmenin_Yonu	,700	,805	,752
@2019Baskan_veya_Aday	,750	,041	,395
Oy_Orani	,426	,314	,370
@2019Oy_Farki	,761	,451	,606
Parti_Degistirmenin_Zamani	,015	,655	,335
Baskanlik_Yapilan_Donem	,565	,135	,350
@2014Baskan_veya_Aday	,741	,090	,416
Active Total	4,704	2,657	3,680
% of Variance	58,803	33,208	46,006

3.3. Tekniğin İşletilmesinde A-Priori Varsayımların Yokluğu ve Agnostik Veri Analizi Süreci

ÇMA tekniğinin eleştirilenlerinden bazıları, hipotezleri test etmediği için modelden veya teoriden bağımsız olduğu iddiasındadır. Genellikle bu teknik, “yalnızca tanımlayıcı” veya “veri taramaya dayalı” olduğu için eleştirilir. Ancak tekniğin savunucuları ise bunun bir olumlu bir nitelik olduğu iddiasındadır. Fransa'daki bu tekniğin en sadık savunucularından ve popülerleştiricilerinden biri, aslında, özellikle bu nedenle çoklu mütakabiliyet analizini desteklemiştir. Verilere herhangi bir ön yargı dayatmaksızın verinin konuşmasını sağlayan bir yöntem olan ÇMA'da yol gösterici ilke, bir kez daha vurgulamak pahasına, şudur: «model, verileri takip etmeli, tersi değil»⁴. (Harcourt, 2002:1001)

Anlamlılık testleri ve regresyona dayalı nedensel argümanların neredeyse zorunlu olarak döngüsel olduğuna dikkat çeken Freedman (1991:292-3) bir regresyon modeli türetmek için, sistemdeki değişkenleri, bunların nedensel ara bağlantılarını, ilişkilerin işlevsel biçimini ve hata terimlerinin -bağımsızlık, dışsallık, vb.- istatistiksel özelliklerini belirten ayrıntılı bir teoriye ihtiyaç duyulduğundan söz etmektedir. ÇMA'nın bir analitik hüneri de bu modellerden farklı bir işletim sürecini devreye sokmasıdır. Bairedd ve diğerlerine (2018:1) göre diğer istatistiksel analiz araçlarından farklı olarak ÇMA, değişkenlerin bağımsız ve bağımlı olarak sınıflandırılmasını gerektirmez. Ek olarak, ÇMA'da verilerin dağılımına ilişkin varsayımlarda bulunmak da gereksizdir. ÇMA görüldüğü üzere güçlü bir istatistiksel-analitik çerçeve sunmaktadır. ÇMA'nın sağladığı avantajlardan biri de analiz öncesi varsayımların varlığına ve müdahale sürecinin niteliğine dayalıdır. Bu noktada yapılması gereken Mohr'un da haklı bir biçimde belirttiği gibi incelenen nesnelere bir bütünün parçası olarak bağlam içinde görülmesidir. Anlamları, şeyin

⁴ Yazarın burada kastettiği ve literatürde oldukça sık bir biçimde kullanılan bu sözün sahibi, Fransa'da tekniğin geliştirilmesinde en önemli kişilerden biri olan, Jean Paul Benzecri'dir.

kendisinin karakteristik özellikleri, nitelikleri veya özleri tarafından değil, daha çok içinde gömülü oldukları nesnelere, uygulamalar veya faaliyetler alanına atıfta bulunularak belirlenir. (Mohr, 2000:1)

Yukarıda soyut ve betimleyici bir şekilde dile getirilen bu avantajların ve potansiyellerin uygulamada nasıl bir görünüm sergilediği ÇMA ile neyin yapıldığını hatırlayarak anlaşılabilir. Ogunsakin ve diğerleri (2021:92) ÇMA'nın grafik yeteneğinin, herhangi bir temel varsayım olmaksızın göstergeler arasındaki ilişkilerin ifadesini özetlediğini ve bunun da yorumlamayı kolaylaştırdığını ifade etmektedir. Benzecri'nin yukarıda yer verdiğimiz alıntısının da işaret ettiği gibi analiz sonucu üretilen diyagram veriye dayalı bir model oluşturur. Mevcut istatistiksel analiz yöntemleri, özellikle parametrik olanlar, temel bir temel varsayıma ve ilgi sonucu ile ortak değişkenler arasında önceden tanımlanmış bir ilişkiye sahiptir. Bu tür modeller, temel varsayımlardan birinin ihlal edilmesi durumunda güvenilmez çıkarımlara neden olabilir. ÇMA örneğinde, böyle bir temel varsayım söz konusu değildir. (Ogunsakin vd, 2021:92) Ancak burada analize tabi tutulacak veri türlerinin niteliğine dikkat çekmek gerekmektedir. Nitekim Hardy, (2014:85), sembolik sermayenin önemli göstergeleri alandan alana değiştiğinden ve çalışılan belirli alan tarafından tanımlandığından, toplanan veri türleri araştırma nesnesine göre değiştiğini söylerken haklıdır. Bu durum ilgili değişkenlerin bulunması ve toplanarak analize dahil edilmesinin yanında istatistiksel analiz sonucunda ortaya çıkan diyagramların yorumlanmasında da ÇMA analizine dair birtakım gerekliliklerin olduğunu göstermektedir. Lebaron ve Le Roux'nun (2018:507) dikkati çektiği gibi bir alanla ilgili sosyolojik veriler için yöntemin yeterliliğini tam olarak kavramak gerektiğinde bulutların inşası ve yorumlanması için bireyler arasındaki mesafe tanımının ne anlama geldiğini anlamak esastır. Bourdieu'nün (2021(b):40-41) College de France derslerinde tekrar tekrar vurguladığı kodlamaya dair görüşleri ÇMA'nın kodlamaya dair gereksinimlerine verilmiş özet bir cevap gibidir:

“... bir bireyi kodlamak demek, onu bir bakıma atomlarına ayırmak, onu ayırtmak, bir dizi ayrık, bağımsız ve basit kategoriye dönüştürülebilecek özellikleriyle onu incelemek demektir.... Önemli tüm teknik ilerlemeler, anın dayattığı aciliyete, yani “en kısa yoldan nasıl kodlarım sorusuna uzak düşüncelerden doğar.... İncelediğiniz vakada amacınıza hizmet edecek şekilde inşa edilmiş formel ölçütlerden ziyade, gerçeklikte grupları gerçekten bölen ölçütleri bulmak gerekir.”(vurgular yazara aittir)

Bourdieu'nün dediği gibi basitlik, yalınlık, normal dağılım vs gerekliliklerden ziyade gruplar arasında “gerçekte ayırım yaratan ölçütleri bulmak” analizin en önemli aşamasıdır. Zaten ÇMA tekniğinin yapmayı başardığı en önemli mesele, olabilecek en az bilgi kaybıyla bu karmaşıklığı yukarıda da bahsedildiği gibi basit, kolay okunabilir görseller halinde sunmaktır. Elbette mesele bununla da sınırlı değildir. Bourdieu'nün herhangi bir metnin okunması üzerine *Sosyoloji Meselelerinde* (2019:48) felsefi ya da teorik okuma yapmama yönünde yaptığı uyarılarını ÇMA yöntemi için de akılda tutmak gerekmektedir: *“Bir eserde öne sürülen “tezleri” ve varılan “sonuçları” nihai ürün olarak ortaya çıktıkları gelişme sürecinin seyirinden bağımsız olarak ele almak (yani ampirik analizlerin, istatistiksel tabloların, yöntemle ilgili uyarıların resmen “atlanması”) bu türden bir okuma şeklidir. Böyle okuduğunuzda bambaşka bir kitap okumuş olursunuz.”*

ÇMA'nın kendine has işletim sürecinin veri toplanması, kodlanması ve analiz bulgularının incelenmesi bir yorumlama sürecini beraberinde getirmektedir. Yorumlama süreci ise Duval'in dediği ve yukarıdaki açıklamalara paralel bir sürecin sonucudur. Yazara (2018:522) göre, bir ÇMA'nın bulgularına ilişkin yorumlar, onları elde etmemizi sağlayan süreçler hakkında eleştirel bir düşünceye işaret etmektedir. Grafiklerdeki mesafeler ve ortaya çıkan yapılandırma ilkeleri, verilerin ve kararların oluşturulmasında karşılaşılan güçlüklerin işaretleridir, örneğin değişkenlerin kodlanmasını belirleyen keyfilikten asla tamamen muaf değildir. Daha önce de bahsedildiği ve Bourdieu'nün de net bir biçimde vurguladığı gibi ampirik analizlerin, yöntemsel prosedürlerin, veri setlerine dair tanıtıcı bir anlatıya yer verilmesi bu keyfiliğin ölçütünü belirlemede araştırmacıya savunabileceği argümanlar sunabilir. Herhangi bir bireyin herhangi bir özelliğinin nasıl kodlandığı analizin ürettiği çıktıları yakından ilgilendirmektedir.

Parti değiştirme üzerine yukarıda bahsedilen çalışmaya tekrar dönmek tüm bu soyut önermelerin uygulamada nasıl bir görünüm sergilediğini anlamak açısından elzemdir. Bu çalışmada işlemselleştirdiğim ÇMA analizi yukarıda bahsedilen sorunların üstesinden gelmemde ve özellikle örüntülerin tespit edilmesinde oldukça tutarlı grafiklerin üretimiyle sonuçlandı. Konu üzerine literatürle ortak bir diyaloga girebilme adına bu literatürde en sık kullanılan değişkenlerle uyumlu bir şekilde tüm Türkiye geneline aday gösterilen ve bunlar arasından başkan seçilenlerin tamamını analize katarak işe başladım. Parti değiştirmenin zamanı, önceki seçimlerdeki oy oranları, mevcut seçimlerde elde edilebilecek oy oranına dair beklentiler, geçmiş dönemde belediye başkanlığı deneyimleri, seçim çevresi büyüklüğü, parti değiştirmenin hangi partiler arasında gerçekleştiğini nitelemek üzere kullanılan parti değiştirmenin yönü gibi değişkenler en sık kullanılan türlerdendi. Yine bu literatür yukarıda bahsettiğim bağımlı-bağımsız değişkenlerin tayini, kukla değişkenlerin yaratılarak farklı değişken türlerinin sadeleştirilmesi, iki değişken arasındaki ilişkilere dayalı çıkarımsal hipotez testlerine dayanması, bazı kontrol değişkenlerinin analize tabi kılınması gibi prosedürlerin sıklıkla kullanıldığı lineer modelleri kullanmaktaydı. Başlangıçta ÇMA prosedürünü işletebilmek amacıyla bu literatüre uygun olarak kodlama işine giriştim. Bu durum özellikle parti değiştirmenin yönü ile ilgili değişkenin kodlanması sürecinde birtakım sorunlar çıkardı. Bu literatür genellikle iktidar partisine diğer partilerden ya da bağımsız statülerden gelenleri değişken olarak “to government” (iktidar partisine gelenler), gidenleri de “from government” (iktidardan gidenler) şeklinde kodlamaktaydı. Benim kendi örneğimde 2009, 2014 ve 2019 seçimlerinde 30 farklı parti değiştirme yönü bulunmaktaydı. Ancak bu parti değiştirmelerin yönünün yaklaşık yarısı iktidar partisi olmasından ötürü AKP etrafında cereyan etmekteydi. SP, CHP, BBP, MHP, DP, ANAP’tan AKP’ye gelenler ya da tersinden AKP’den bu partilere gidenler her bir seçim döneminde parti değiştirmenin yönüne dair toplamın yarısını oluşturmaktaydı. ÇMA süreci yukarıda da bahsedildiği gibi agnostik bir sürece ve veriler arasında önceden herhangi bir varsayıma dayanmamaktadır. Hem literatürle hem de görsel olarak daha kolay okunabileceği düşüncesiyle parti değiştirmenin yönüne dair değişkeni AKP’ye geliş ve gidişleri ayrı birer kategori olarak kodlama yoluna gittim. Böylece toplamda bu değişkenin kategori sayısı 30 yerine 12’ye düştü. Amacım hiçbir biçimde a priori varsayımlar, verileri sadeleştirmek, normal dağılım sağlamak gibi birtakım gereklilikleri yerine getirmek değildi. Yapmak istediğim bulguların diyagramda daha kolay okunmasını sağlamak ve bu bulguları karşılaştırmalı literatürün bilimsel kamusal alanına yukarıda da sıklıkla vurgulandığı gibi aynı şeyi kodlayarak daha kolay bir şekilde aktarmaktı. Ancak AKP’ye geliş ve AKP’den gidişleri iki farklı değişken kategorisi ile kodlayınca üretilen diyagramların partiler arasındaki ideolojik farklılıkları ortadan kaldırdığını ve üretilen diyagramın ampirik gerçekliğe tam olarak tekabül etmediğini bulguladım. Bu kez daha önce Benzecri’nin de dediği gibi tüm parti değiştirme hareketlerini tek tek hiçbir müdahalede bulunmadan her birini değişken kategorisi olarak kodladım. Ortaya çıkan sonuçlar örüntülerin tespit edilmesinde olağanüstü sonuçlar verdi. Değişken kategorileri arasındaki mesafeler, kümelenmeler ve bu kümelerin kendi içlerindeki dağılımlarına dayalı olarak üretilen görseller tüm bu “kalabalık görselliğin” aslında basit bir biçimde birtakım örüntüler olduğunu açığa çıkardı. Daha düşük sayıda kodun girilmesiyle elde ettiğim diyagramların aksine verilere, tarihsel gerçekliğe hiçbir şekilde dokunmadan yaptığım bu kodlamalar mevcut literatürden farklı şey söylememe olanak sağladı. Örneğin başkan ya da adayların diğer partilerden AKP’ye gelişleri arasında nitelik itibarıyla göz ardı edilmemesi gereken birtakım farklılıklar söz konusuydu. Diyagramların işaret ettiği AKP’ye SP, BBP, DP, ANAP gibi partilerden gelme ile daha büyük bir parti olan MHP’den gelmek farklı örüntülere işaret etmekteydi. Aynı şekilde AKP’ye CHP’den gelmek de farklı bir şekilde yorumlanması gerektiğini gösteriyordu. AKP’den bahsi geçen bu partilere gitmek de benzer şekilde yorumlanabilirdi. Adayların hangi durumlarda kazandığı, hangi parti değiştirme türünü yapan başkanların kazandıklarını ve kaybettiklerini ve hepsinden de öte nasıl kazandıklarını tek bir görsel diyagramla elde etmek mümkün hale geldi. Parti değiştiren belediye başkanlarının en fazla kaybettikleri durumun CHP’den gidenler için olduğu bu kişilerin elde ettiği oy oranlarının en düşük seviyede diyagramda ilgili değişkenlerle gruplanmasıyla açığa çıkmıştı. Metnin çeşitli yerlerinde vurgulandığı gibi ÇMA tarihselliğe, bağlama oldukça duyarlı bir yöntemdi. Her bir seçim döneminde aynı parti değiştirme hareketinin diyagramın farklı noktalarında kümelenmesi ya da ayrık nokta(lar) oluşturması ise bu hareketin aynı anlama gelmeyebileceği yönünde bir işaret fişegini ateşledi. Gerçekten de ÇMA sayesinde, mevcut literatürde zamansallığı ve bağlamın önemsiz olduğunu ve zamandan bağımsız bir şekilde her bir parti değiştirme hareketinin kukla değişkenler yaratılarak tek bir değişken ile kodlandığı, bir parti değiştirme hareketinin tarihin farklı dönemlerinde farklı anlamlara gelebileceğine dair düşünömsel (reflexive) bir yönelim sergilemedikleri için bunun göz ardı edilmemesi gereken bir sorun olduğunu bulguladım. Böylelikle ÇMA hem örüntüleri tespit etmemde hem de a-priori varsayımlarla herhangi bir müdahalede bulunmadığım için ve her bir seçim dönemini ayrı diyagramlarla açığa çıkardığım için diğer yöntemlerin aksine doğurgan bir teorik bakışı hayata geçirmeme olanak sağladı.

4.4. İleri Düzey Etnografik Araştırmalar İçin Vaka Seçimine Temel Oluşturma ve Yeni Sorular Sorulmasını Sağlama

ÇMA tekniğinin bir diğer gözle görülür potansiyeli araştırmanın sorunsal ve bütünselliği ile ilgilidir. ÇMA herhangi bir araştırmada tek yöntem olarak kullanılabilir ve araştırma bu analizin çıktılarıyla yetinebilir. Ancak bazı durumlarda daha ileri düzeyde etnografik araştırmaların yapılması gerektiğinde sorunsala uygun olarak ÇMA makro düzey bir istatistiki temel oluşturabilir.

Daha önceki çalışmalarımın birinde yöntemin CHP’de aday belirleme yönteminin tüm Türkiye genelinde bir değişiklik yaratmadığını bulgulamıştım. Ancak statik bir istatistiki analizi daha derinlemesine saha araştırmasıyla desteklemek ve daha dinamik bir analizi yine aynı çalışma kapsamında sunmak istiyordum. ÇMA tam da bu noktada özellikle analiz ana kütleye dayandığı için en yaygın görülen örüntüleri, ayrıklaşan örnekleri ve bunların Türkiye genelinde nasıl bir görünüme sahip olduğunu gözler önüne serdi. Bu durum ÇMA’nın ileri düzey, derinlemesine etnografik/antropolojik örneklem sahası seçebilmede araştırmacıya sunduğu olanakların yakından incelenmesini gerektirmektedir.

Breiger (2009:255) örneğin, MA temsillerinin derinlemesine çalışmasına giden yinelemeli süreçte vaka seçimi için bir kılavuz olarak kullanılabileceğini iddia etmektedir. Ona göre karşılaştırmalı saha araştırması, her zaman derinlemesine çalışılacak 'en iyi' vakaları bulmakla meşguldür. Kendi çalışmasından verdiği örnekler bu vakaların nasıl bulunabileceğini göstermektedir. Yazara göre, doğru nedensel koşulların seçildiğini varsayarsak, ağırlık merkezine (*barycentric*) dayalı MA'nın boyutlandırılmış görselleri daha derinlemesine çalışma için vaka seçimine giden yolu görmenin bir yolunu oluşturur. British Columbia'daki sosyal sınıf ve kültür arasındaki bağlantıları inceleyen çalışmasında ÇMA prosedürünü kullanan Veenstra (2007:24) da sunduğu analizin Kanada'daki sosyal sınıf dinamiklerine gömülü sağlık eşitsizliklerinin doğasını ortaya çıkarmaya ve anlamaya adanmış geniş kapsamlı, boylamsal ve çok yöntemli bir araştırma programının yalnızca ilk adımını temsil ettiğini ifade etmektedir. Mevcut çalışma açısından daha da önemlisi ise Veenstra'nın devamında gündelik yaşamda sosyal mesafeye neden olan algıları tanımlayan etnografik araştırması açısından çalışmasında sunulan sınıf gruplamaları analizine temel oluşturabileceği vurgusudur.

Hardy'nin (2014:90) mütekabiliyet analizinin etnografik araştırmalarla desteklenmesi yönündeki tespitlerine tersinden bakmak bu tekniğin bir başka avantajını açığa çıkarmaktadır. Diğer yazarlar gibi Hardy de, bireysel failerin yaşanmış deneyimlerine ilişkin örnekler ve vaka çalışmaları olmaksızın diyagramların yeterli olmadığını dile getirmektedir. Yazara göre *Ayrım*'ın söylemsel montajı, genelleştirilmiş ifadeleri açıklayıcı örneklerle yan yana getirerek bunu yapmanın bir yolunu gösterir. Dinamik saha araştırmalarında elde edilen bulgulara tersine bir biçimde çoklu mütekabiliyet analizindeki temsiliyet üzerinden bakmak derinlemesine tekil vakalar üzerinden tümevarımsal çıkarımlar yapmaya olanak sağlayabilir. Görüldüğü üzere ÇMA bir araştırma için, gerekli şartlar sağlandığı takdirde, tek başına istatistiksel bir analiz yapabilmenin aracı olabilir. Ya da aynı araştırmada makro düzey bulguları ile daha mikro düzey vaka analizleri arasında köprü işlevi görebilir. Vaka seçiminde örüntülerin analiz sonucu doğru bir biçimde tespit edilmesi halinde uygun vakaları bulmaya yardımcı olarak bu araştırmaların doğru tercihten kaynaklanan analitik içerimlerini zenginleştirebilir.

ÇMA'nın vaka seçimine istatistiksel bir temel oluşturabilmesinin yanında bir başka potansiyeli de yeni örüntüler ve dolayısıyla da daha ileri düzey araştırmalar için yeni sorular sorma olasılığını arttırmasıdır. Philips ve Philips'in (2009:164) tespitine göre diğer ampirik sosyal araştırmalar gibi, mütekabiliyet analizi de yalnızca bazı açılardan basitleştirmektedir. Verilerin bazı yüzeysel birikimlerini ve karmaşıklıklarını ortadan kaldırabilir. Altta yatan bazı yapıları ortaya çıkarabilir. Ancak araştırmacılar genellikle başladıklarından daha fazla soruyla bitirirler. Bu ÇMA'nın gözle görülür bir başka meziyetidir. Sourial ve diğerlerinin de (2009:10-11) de belirttiği gibi bu mütekabiliyet analizinin, kategorik değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak, gelecekteki analizler için hipotezler⁵ oluşturmak için çok yardımcı bir araç olabilmesi ile ilgilidir. MA (Mütekabiliyet Analizi), kategorik değişken yanıtları arasındaki kümelenmeyi araştırdığından, ikili bir analiz yoluyla keşfedilemeyecek olan bilgileri, değişkenler içindeki ve değişkenler arasındaki yanıtların nasıl ilişkili olduğunu ortaya çıkarabilir.

⁵ Burada hipotezler, istatistiksel prosedürler çerçevesinde doğrulanan ya da yanlışlanan teknik bir mesele olarak görmekten çok yeni sorular sorma potansiyeli açısından düşünülmelidir.

Bu konu ile ilgili somut bir örnek olarak yalnızca ÇMA analizi sonrasında elde edebildiğim ve hiçbir şekilde böylesi bütüncül bir bakışa sahip olamayacağım bir örnekle çalışmaya devam edilebilir. Kendi çalışmamda elde ettiğim diyagramlarla şöyle bir sorudan yola çıkarak yeni bir araştırma yapmak oldukça mümkün görünmektedir. CHP’de adaylık mücadelelerinde mesleki dernek ve vakıfların (barolar, meslek odaları, işveren örgütleri dernekler vb.), hemşehri derneklerinin, siyasi nitelikli dernek ve vakıfların (ADD, ÇYDD vb.) etkisi için saha araştırması yapılabilecek yerlerin tespitinde ÇMA diyagramları olağanüstü kolaylık sunmaktadır. Diyagramlara kısa bir bakış bu dernek ve vakıflarda faaliyet geçmişi olanların büyük ölçüde Marmara ve Ege bölgelerinde topladığını ve bu bölgelerde alan içerisindeki mücadelede ayırım yaratan bir nitelik olduğunu göstermekteydi. Diyagramlar bahsi geçen bu dernek ve vakıflarda görev almış ya da hala görevde bulunan kişilerin aynı zamanda partinin özellikle yerel düzeydeki örgütlerinin yönetim kademelerinde yer alan kişiler olduklarını ilgili değişken kategorileri ile olan korelasyonlara dayalı hesaplamalardan açığa çıkarmaktaydı. Ancak özellikle ekonomik nitelikli meslek örgütlerinde faaliyet gösteren kişilerinse ayrıksı bir biçimde parti profesyoneli olmadıklarını işaret etmekteydi. Özetle bu soruya cevap verebilmek için diyagramlar, tüm Türkiye geneli göz önünde bulundurulduğunda bu tarz STK’larda görev yapmanın milletvekili adaylığı mücadelesinde özellikle büyükşehirlerde yaşayan bireylere avantajlar sağladığını, bu kişilerin büyük çoğunlukla aynı zamanda parti örgütlerinde yönetici (il, ilçe başkanı gibi) olduklarını, ancak ekonomik sermayesiyle adaylık mücadelesine girişen Sanayi ve Ticaret Odası başkan ve yöneticileri örneğinde olduğu gibi birtakım kişilerin parti içinde pozisyonları olmadıklarını ve mücadeleye politik sermayeden farklı araçlarla dahil olduklarını ve bazı durumlarda başarılı olduklarını göstermekteydi.

AKP üzerine şimdilerde veri toplama sürecinde olduğum bir çalışmada makro düzeyde adaylık mücadelesinin bu partide nasıl bir görünüm sergilediğini CHP ile karşılaştırmalı bir şekilde analiz etme hedefindeyim. CHP’ye benzer şekilde adaylık mücadelesinin tüm Türkiye genelinde nasıl bir görünüm sergilediğini sunmayı düşündüğüm betimleyici ve statik manzarayı, daha dinamik ve çalışmayı daha geniş bir analitik çerçeveye oturtacak saha araştırmaları ile desteklemek amacındayım. ÇMA, tam da bu noktada hangi illeri adaylık mücadelesinde vaka analizi için seçmem gerektiği konusunda yol gösterici olma potansiyeline sahiptir. Örneğin tüm Türkiye’de AKP tarafından aday gösterilen ve bunlar arasından milletvekili seçilenlerin uzamını oluştururken ayrıksı veya en sık görülen örnekleri, kümelenmeleri yedi bölgeden oluşan bir kategorik değişken olarak analize dahil etmek mümkündür. Analizin ürettiği görsellere göre tatmin edici bir cevap alınmazsa bu kez illerin plaka numaraları üzerinden bir kodlama yoluna gidilip birbirine en zıt örneklerin olduğu iller ya da birbirine farklı değişkenler açısından bağlı illerin ağırlık merkezine dair (barycentric) konumları vs tespit edilebilir. Böylece aynı çalışmada bu bölümde bahsedilen hem makro düzey bir istatistikî çerçeve oluşturulabilir. Bu çerçeve de ileri düzey vaka analizleri için temel oluşturabilir.

4. Sonuç

Bu çalışmada siyasi partilerin farklı yönlerine dair yürütülen araştırmalarda oldukça nadir kullanılan bir teknik olan ÇMA metodolojisinin bu araştırmalar için kaydedeğer birtakım potansiyelleri olduğu iddiasını geliştirmeye çalıştım. Tekniğin hesaplamalara dayanmayan fakat işletim prosedürünü ele aldığım ilk bölümde tanıtıcı birtakım mülahalalara yer verdim. Bu kısımda Bourdieu’nün tekniğin gelişimi ve yayılımında gözle görülür katkılarını vurguladım. Swartz’ın da Bourdieu’nün özeldi siyaset sosyolojisi genelde ise siyaset bilimi açısından Bourdieu’nün neredeyse hiç kullanılmadığına yönelik vurgusunu ÇMA tekniğini sorunsallaştırarak açığa çıkarmaya çalıştım. Sosyoloji ve diğer disiplinlerde giderek artan kullanımına rağmen bu tekniğin hala arzu edilen kullanım düzeyinden uzak olduğunu ve keşfedilmemiş birçok yönünün bulunduğunu vurgulayan başka yazarların görüşlerine yer vererek daha genel düzeyde tekniğin tanıtılmasının özellikle siyasi partiler literatürüne önemli katkılar yapabileceğini vurguladım. Böylelikle bu metni tekniğin araştırmacıların kullanımına sunulması bağlamında tanıtıldığı ve bahsi geçen bu avantajlarının detaylı bir biçimde ele alındığı anlatıya yer verdim.

Tekniği geliştiren kişilerin birincil görüşleri, çalışmalarında tekniği kullananların teorik önerileri ile ampirik bulguları, Bourdieu’nün tekniğin geliştirilmesindeki katkıları ve çalışmalarında tekniği işlemselleştirmesinin ardındaki dinamikleri, kendi araştırma deneyimim sürecinde tekniği kullanarak edindiğim tecrübelerle dayalı bir anlatıyla hem soyut hem de somut nitelikte birtakım iddialarda bulundum. ÇMA tekniği büyük veri setlerinden oldukça ekonomik yorumlar yapabilme; tekniğin işletim sürecinde kendine has dinamikleriyle a-priori varsayımlar, modellemeler, kukla değişken yaratımı, tutumluluk ilkesinin hayata geçirilmesi, normal dağılım gibi birtakım şartları gerektirmeme; ileri düzey etnografik araştırmaları için uygun sahaların tespit edilmesinde istatistikî bir dayanak oluşturabilme: gündelik kullanımlarıyla zihinlerde yer edinen ampirik bireyleri, analizde yer alan nitelikleriyle tanımlanabilecekleri epistemik bireyler haline getirme gibi potansiyel avantajlarla siyasi parti araştırmacıları için oldukça önemli birtakım avantajlara sahiptir. Yeri gelmişken belirtmelidir ki ÇMA geleneksel analiz yöntemleriyle ilişkisi çerçevesinde analiz edilmiştir. Ancak istatistik literatüründe kümeleme analizleri, karar ağaçları, makine öğrenmesi gibi daha gelişkin tekniklerin de kullanıldığı aşikardır. ÇMA’nın bu çalışmada bu ileri teknikler karşısında literatür için taşıdığı avantaj ve potansiyellerin mütevazî düzeyde olduğu kabul edilmelidir.⁶ Bu bakımdan geçmişte tamamladığım, şimdi devam ettiğim ve gelecekte çalışmayı düşündüğüm araştırmalar

⁶ Bu noktaya dikkati çektiği için metni değerlendiren hakemlerden birine özellikle teşekkür etmek isterim.

için bu tekniğin taşıdığı potansiyellerin araştırma sürecinde kendilerini sürekli bir biçimde “hatırlatması” benim burada anlatmaya çalıştığım ve her ne kadar farklı yazarlara yer vermemden ötürü asla kişisel bir hikaye olarak görülemeyecek bir deneyimin başkaları tarafından da fark edilmesini sağlamaya yönelik bir girişimdir.

Farklı yazarların araştırmalarında ve benim deneyimlediğim kişisel araştırmalarda yukarıda bahsedilen potansiyellerin gerçekleştirilmiş olmasının yanında yakın bir zamanda yürütmeyi planladığım birtakım araştırmalar için de bu tekniğin “işe yarayabileceği” yönündeki yaygın bir “epistemik inanç” nedeniyledir ki bu çalışma siyasi partiler üzerine çalışmalar yürütecek araştırmacılar için bu tekniğe kullanımına çağrı yapan bir nevi “davet” olarak okunmalıdır. Yukarıda vurgulanan ve gerçekleşen avantajların gelecekte de farklı araştırmalar için gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini görebilmek için ise literatürün bu iddiayı daha ileri taşıyıp taşımadığını beklemek gerekmektedir.

Kaynakça

- Alpar, R. (2011). *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Altınkaya, Ö. (2017). “İstanbul’un Çevre Sorunlarına Bölgesel Ölçekte Bakmak: Marmara Bölgesi’nde 1990 ve 2006 Yılları Arasında Tarım Ve Orman Arazi Örtülerinin Dönüşümü”, *İdealkent*, 21/8, 91-117
- Arun, Ö. ve Elmas, Ç. (2016). “Yaşlılıkta Ayrım: Çağdaş Türkiye’de Yerel Yönetimleri Bekleyen Zorluklar”, *Sosyoloji Dergisi*, 36/2, 351-372.
- Ateş, K. (2019). *Bourdieu’cu Yaklaşımla Ankara Devlet Tiyatroları Seyircilerinin Beğeni Kültürü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi.
- Atmaca, T. (2019). *Eğitimde Toplumsal Eşitsizliğin Kültürel Sermayenin Aktarımıyla Yeniden Üretilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Osman Gazi Üniversitesi.
- Aylan, F. K. (2021). “Macera Turizminin Görsel Haritalama Tekniğiyle Bibliyometrik Analizi: Web of Science Veri Tabanı İncelemesi”, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 18/3, 496-517.
- Aytaç, S. E., & Çarkoğlu, A. (2019). “Terror attacks, issue salience, and party competence: Diagnosing shifting vote preferences in a panel study”, *Party Politics*, 27/4, 755-766
- Beh, E. ve Lombardo, R. (2012). “A Genealogy of Correspondence Analysis”, *Australian & New Zealand Journal of Statistics*, 54/2, 137-168
- Blasius, J. vd. (2019). “Investigations of Social Space: Introduction”, (Ed: Jörg Blasius vd.) *Empirical Investigations of Social Space*, Springer, Switzerland.
- Bourdieu, P. (2012), *Bir Oto-Analiz İçin Taslak*, Bağlam Yayınları, İstanbul
- Bourdieu, P. (1996), *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, (Çev:Lauretta C. Cough), Stanford University Press, Stanford.
- Bourdieu, P. (2004). *Science of Science and Reflexivity*, (Çev:Richard Nice), Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, P. (2013). *Seçilmiş Metinler*, (Çev: Levent Ünsaldı), Heretik Yayınları, Ankara.
- Bourdieu, P. (2015). *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, (Çev: Ayşe Günce Berkkurt, Derya Fırat Şannan), Heretik Yayıncılık, Ankara.
- Bourdieu, P. (2017). *The Social Structures of the Economy*, (Çev: Chris Turner), Polity Press, Cambridge
- Bourdieu, P. (2019), *Sosyoloji Meseleleri*, 4. Basım, (Çev: Filiz Öztürk vd.), Heretik Yayınları, Ankara.
- Bourdieu, P. (2021b). *Genel Sosyoloji – College De Franca Dersleri (1981-1983)*, (Çev: Zuhale Emirosmangaoglu, İis İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bourdieu, P. (2021a). *Homo Academicus*, (Çev: Nazlı Ökten vd.), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Bourdieu, P. ve Wacquant, L. (2021). *Düşünsel Sosyolojiye Davet*, (Çev: Nazlı Ökten), İstanbul, İletişim
- Breiger, R. L. (2009). “On the Duality of Cases: Correspondence Analysis (CA) and Qualitative Comparative Analysis” *The SAGE Handbook of Case-Based Methods*, (Ed: David Byrne & Charles C. Ragin), Sage Publications, London
- Costa, P. S., vd. (2013). “The Use of Multiple Correspondence Analysis to Explore Associations Between Categories Of Qualitative Variables In Healthy Ageing”, *Journal of Aging Research*, 1-12.
- Çeğin, G. (2013). *Denizli Politik Haritalar ve Eğilimler*, Laodikya Yayınevi, Denizli

- Dianne P. ve Phillips, J.(2009) "Visualizing Types: the Potential of Correspondence Analysis", *The SAGE Handbook of Case-Based Methods*, David Byrne & Charles C. Ragin (eds.), Sage, London, 148-168.
- Duval, J. (2016). "Multiple Correspondence Analysis", *The Sage Handbook of Cultural Sociology*, (Ed:David Inglis ve Anna-Mari Almila), London, Sage Publications
- Duval, J. (2018). "Correspondence Analysis and Bourdieu's Approach to Statistics: Using Correspondence Analysis within Field Theory", *The Oxford Handbook of Pierre Bourdieu*", (Ed: Thomas Medvetz ve Jeffrey J. Sallaz), Oxford University Press, New York.
- Duval, J. "Multiple Correspondence Analysis", <https://www.politika.io/en/notice/multiple-correspondence-analysis>.
- Ertek, B. (2015), "İstanbul'dan Geriye Göç", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Fidan, G. (2019). *History of Protest Spaces in Istanbul*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kadir Has Üniversitesi
- Flemmen, M. (2012). "The Structure of the Upper Class: a Social Space Approach", *Sociology*, 46/6, 1039-1058
- Franco, G. (2016). "Multiple Correspondence Analysis: One Only or Several Techniques", *Qual Quant*, 50, 1299-1315.
- Gorski, P., (2015). "Sonuç", *Bourdieu ve Tarihsel Analiz*, (çev: Özlem Akkaya), Heretik Yayıncılık, Ankara.
- Greenacre, M. (1984). *Theory and Applications of Correspondence Analysis*, London, Academic Press.
- Greenacre, M. (2007). *Correspondence Analysis In Practice*. 2nd ed. Chapman & Hall, London.
- Grenfell, M., (2014). "Bourdieu and Data Analysis", *Bourdieu and Data Analysis: Methodological Principles and Practice*, (Ed: Michael Grenfell ve Frédéric Lebaron), Peter Lang, Bern-Germany
- Güvenç, H. M. (2009). Türkiye Seçim Atlası, 1950-2009: Türkiye Siyasetinde Süreklilik ve Değişim, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Hanquinet, L. vd. (2013). "The Eyes of the Beholder: Aesthetic Preferences and the Remaking of Cultural Capital", *Sociology*, 48/1, 111-132.
- Harcourt, B. (2002), "Measured Interpretation: Introducing the Method of Correspondence Analysis to Legal Studies", *University of Illinois Law Review*, 979-1018.
- Hardy, C. (2014). "Re-presenting the Social World: Bourdieu and Graphic Illustrations of Field", *Bourdieu and Data Analysis: Methodological Principles and Practice*, (Ed: Michael Grenfell ve Frédéric Lebaron), Peter Lang, Bern-Germany.
- Hjellbrekke, Johs. vd. (2007). "The Norwegian Field of Power ANNO 2000", *European Societies*, 9/2 245-273
- Hovden, J. (2008), Profane and Sacred: a Study of the Norwegian Journalistic Field, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bergen University.
- Husson, F ve Josse, J. (2014). "Multiple Correspondence Analysis", *Visualization and Verbalization of Data*, (Ed:Jörg Blasius & Michael Greenacre), London: Chapman and Hall/CRC.
- Ibenskans R. ve Sikk, A. (2017). "Patterns of Party Change in Central and Eastern Europe, 1990-2015", *Party Politics*, 23/1, 43-54.
- Kaciak, E ve Louviere, J. (1990). "Multiple Correspondence Analysis of Multiple Choice Experiment Data", *Journal of Marketing Research*, 27/4, 455-465.
- Karademir, I. vd. (2016). "Orta Sınıfların Farklı Kesitleri: Sınıf Geçmişi, Kültür ve Mesleki Statü", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 19/2, 64-107, <https://doi.org/10.18490/sosars.261671>
- Kemahlioğlu, Ö. (2012). *Agents or Bosses: Patronage and Intra-party Politics in Argentina and Turkey*, ECPR Press, UK.
- Keskiner, H. (2021). *Türkiye'deki Vakıf Üniversitelerindeki Burslu Programlar ve Yükseköğretimde Fırsat Eşitliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Kocatepe, D. vd. (2020). "Consumer Perceptions of Food Safety of Fried Mussel: Multiple Correspondence Analysis", *Food and Health*, 6/1, 9-19. <https://doi.org/10.3153/FH20002>

- Lebaron, F. (2009). "How Bourdieu "Quantified" Bourdieu: The Geometric Modelling of Data", *Quantifying Theory: Pierre Bourdieu*, (Ed:Karen Robson ve Chris Sanders), Springer.
- Lebaron, F. (2015). "Pierre Bourdieu, Geometric Data Analysis and the Analysis of Economic Spaces and Fields", *Forum for Social Economics*, 47, 3-4, 288-304, DOI:10.1080/07360932.2015.1043928.
- Lebaron, F. ve Le Roux, B. (2018). "Bourdieu and Geometric Data Analysis", *The Oxford Handbook of Pierre Bourdieu*, (Ed: Thomas Medvetz ve Jeffrey J. Sallaz), Oxford University Press, New York.
- LeRoux B. ve Rounet,H. (2010). *Multiple Correspondence Analysis*, London, Sage Publications
- Mahir, Y. E. (2016). *Differentiation of Political Opinions Among the Alevi Youth In Istanbul*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi.
- Manzo, G. (2007). "Variables, Mechanisms, and Simulations: Can the Three Methods Be Synthesized?: a Critical Analysis of the Literature", (çev: Amy Jabobs), *Association Revue Française de Sociologie*, 48, 35-71
- Mohr, J. W., (2000). "Bourdieu's Relational Method in Theory and Practice", Paper Presented at the ASA Meetings, Washington D.C. <http://www.soc.ucsb.edu/ct/pages/JWM/Papers/Bourdieu.pdf>
- Murtagh, F. (2019). "The Geometry and Topology of Data and Information for Analytics of Processes and Behaviours: Building on Bourdieu and Addressing New Societal Challenges", *Empirical Investigations of Social Space* (Ed: Jörg Blasius vd), Springer, Switzerland
- Nur, A. ve Koytak, E. (2014). Mümkün Bourdieu'ler uzayında bir Bourdieu: Türkiye bilimsel üretim alanında Bourdieu Sosyolojisi", *Sosyoloji Dergisi*, 29/2, 331-356.
- Ogunsakin, R. vd. (2021). "Relating Student Engagement Indicators to Academic Performance Using Multiple Correspondence Analysis", *Cybernetics and Information Technologies*, 21, 85-102,
- Özgür, R. G. (2017). "Sağlık Bilimlerinde Çoklu Uyum Analizi ve Uygulaması", *Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3/2, 9-18.
- Phillips, D.ve Phillips, J. (2009). "Visualizing Types: the Potential of Correspondence Analysis", *The SAGE Handbook of Case-Based Methods*, (Ed: David Byrne & Charles C. Ragin) Sage Publications, London
- Raghuanda, B. vd. (2018). "Multiple Correspondence Analysis of Pedestrian Crashes in Rural Illinois", *Journal of the Transportation Research Board*, 1-12, <https://doi.org/10.1177/0361198118777088>
- Rees-Jones, I. (2011). "Correspondence Analysis: A Case for Methodological Pluralism?", in *The SAGE Handbook of Innovation in Social Research Methods*, (Ed: Malcolm Williams & W. Paul Vogt), Sage P., London.
- Rosenlund, L. (2009). *Exploring the City with Bourdieu: Applying Pierre Bourdieu's Theories and Methods to Study the Community*, VDM-Verlag.
- Saydam, Ç. (2019), *Kentsel Gelişmede Sporun Değişen Rolü: İstanbul'un Spor Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Shinobu, M. vd Savage, M. (2007). "Have There Been Culture Shifts in Britain?", *Cultural Sociology*, 1/3, 293-315
- Sourial, N. vd. (2010). "Correspondence Analysis Is A Useful Tool to Uncover the Relationships Among Categorical Variables", *Journal of Clinical Epidemiology*, 63/6, 638-6467
- Soytemel, E. (2014). "Belonging" in the Gentrified Golden Horn/Halic Neighbourhoods of Istanbul", *Urban Geography*, 36/1, 64-89.
- Subasish D. ve Sun, X. (2016). "Factor Association with Multiple Correspondence Analysis in Vehicle-Pedestrian Crashes. Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board, 2519/1, DOI: 10.3141/2519-11 95-103
- Swartz, D. (2013). *Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*, 2. Basım, (Çev: Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Swartz, D. L. (2013). *Symbolic Power, Politics and Intellectuals: The Political Sociology of Pierre Bourdieu*, Chicago University Press, Chicago.
- Şaşmaz, A. (2021). Electoral Weakness of Secular Parties in the Middle East and North Africa During the Post-uprisings Era of the 2010s. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard Üniversitesi.

- Veenstra, G. (2007). "Social Space, Social Class And Bourdieu: Health Inequalities In British Columbia, Canada", *Health & Place*, 13, 14–31
- Volpato, R. (2014). "Prologue: Let the Data Speak" *Visualization and Verbalization of Data*, (Ed:Jörg Blasius &ve Michael Greenacre (eds.), London, Chapman and Hall/CRC
- Wuggenig, U. (2007). "Comments on Chan and Goldthorpe: Pitfalls in testing Bourdieu's homology assumptions using mainstream social science methodology Social stratification and cultural consumption: The visual arts in England", *Poetics*, 35, 306-316
- Yemenciler, F. D. (2021). "Ayrım Pratikleri Üzerinden Bir Sınıf Analizi Denemesi: İstanbul'da Yapılan Bir Araştırma: 2018-2020", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Maltepe Üniversitesi.
- Yıldırım M. T. vd. (2019). "Staying active and Focused? The effect of Parliamentary Performance on Candidate Renomination and Promotion", *Party Politics*, 25/6, 794-804.
- Yoruk, E. ve Yoruk D. (2012). "Determinants of Innovation in Emerging Market SMEs: Thirty-Five Years' Evidence from Advanced Materials in Turkey", *2012 IEEE International Technology Management Conference & 18th ICE*, 10.1109/ICE.2012.6297649

Teşekkür

Bu çalışmanın hazırlanmasında katkıda bulunan kişileri burada anmak isterim. İlk olarak her zaman olduğu gibi teknik ve diğer konularda yardımına koşan Yiğit Aydoğan'a teşekkür etmek isterim. Teknik konularda yardımına koşan diğer isimler ise Oğuz Başol, Edip Serdar Güner, Emre Çevik ve Muhammet Atalay'dır. ÇMA tekniğini öğrenmem konusunda gözle görülür katkılar sağladıklarını burada anmak isterim. Son olarak değerlendirmeleriyle ve eleştirileriyle makaleyi daha okunabilir hale getiren ve zenginleştiren hakemlere teşekkür etmek isterim.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.05.2022 ✓Accepted/Kabul:02.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1107071

Research Article/Araştırma Makalesi

Özen, Ö. (2023). "Characteristics of Business Groups: A Comparison Between Group Affiliated and Unaffiliated Firms", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 57, Denizli, pp. 287-300.

CHARACTERISTICS OF BUSINESS GROUPS: A COMPARISON BETWEEN GROUP AFFILIATED AND UNAFFILIATED FIRMS*

Özlem ÖZEN**

Abstract

The present study examines whether business group affiliates engage in social capital and knowledge sharing relations with firms within their groups more than they do with peers outside the group. In addition, this study compares group affiliated and independent firms in terms of performance and innovation. Using survey data from 128 Turkish business group affiliated and independent manufacturing firms, findings indicate that while group firms' relations within and outside the group show significant differences in terms of tacit, explicit knowledge sharing and social capital in the form of trust, affiliated and independent firms do not differ in terms of performance, innovation and other characteristics, such as institutional support, organizational capital and absorptive capacity. This study contributes to the business group research by examining whether affiliation creates value for firms in an emerging economy.

Keywords: *Business group affiliation, Knowledge sharing, Social capital, Performance, Innovation.*

İŞLETME GRUPLARININ ÖZELLİKLERİ: GRUPLARA BAĞLI VE BAĞIMSIZ FİRMALARIN KARŞILAŞTIRILMASI

Öz

Bu çalışma, işletme grubuna bağlı firmaların grup içindeki diğer firmalarla bilgi paylaşımı ve sosyal ilişkilerini grup dışındaki firmalarla ilişkileri ile karşılaştırmaktadır. Ayrıca bu çalışma, bir gruba bağlı ve bağımsız firmaları performans ve inovasyonları bakımından karşılaştırmaktadır. Türk işletme gruplarına bağlı ve bağımsız 128 firmadan elde edilen anket verisi incelendiğinde, gruba bağlı firmaların örtük, açık bilgi paylaşımı ve güven ilişkilerinin grup içi ve dışında farklılaştığı görülmektedir. Gruba bağlı ve bağımsız firmaların performans, inovasyon ile kurumsal destek, örgütsel sermaye ve özümleme kapasitesinin farklı olmadığı görülmektedir. Bu çalışma, gelişmekte olan bir ekonomide gruba bağlılığın firmalar için değer yaratma durumunu incelemesi bakımından işletme grupları yazınına katkı sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *İşletme grubuna bağlılık, Bilgi paylaşımı, Sosyal sermaye, Performans, İnovasyon*

*This paper is based on author's Ph.D. dissertation titled 'Social Capital, Knowledge Sharing and Innovation: The Role of Business Group Affiliation in Turkey' completed at the University of Bath, School of Management, UK.

**Assist. Prof., Trabzon University, School of Applied Sciences, Department of Emergency and Disaster Management, Akcaabat, TRABZON.
e-mail: ozlem.ozen@bath.edu, (<https://orcid.org/0000-0001-6061-0001>)

1. INTRODUCTION

Business groups are prevalent forms of organizations in emerging economies. Business group literature is rich in terms of the impact of group affiliation on performance (Bucheli, Salvaj & Kim, 2019; Carney, van Essen, Estrin & Shapiro, 2018; Khanna & Palepu, 2000a; 2000b; Khanna & Rivkin, 2001) and innovation (Belenzon & Berkovitz, 2010; Castellacci, 2015; Chang, Chung & Mahmood, 2006; Hsieh, Yeh & Chen, 2010; Min, Liao & Chen, 2022). Several studies also examine the impact of group affiliation on competition (Kumar & Manikandan, 2022), entrepreneurial orientation (Purkayastha & Gupta, 2022), internationalization (Saiyed, Eryaysoy, Mondal & Dhandapani, 2023), environmental violations (Shahab, Hussain, Wang & Zhong & Kumar, 2023) and corruption (Changwony & Kiyu, 2023). These studies compare business group affiliated firms with independent (interchangeably, referred to as unaffiliated) ones in terms of performance, innovation other strategies, such as competitiveness, entrepreneurship and internationalization. However, knowledge sharing (Lee, Choo & Yoon, 2016; Lee & MacMillan, 2008; Lee, MacMillan & Choe, 2010; Lee, Lee & Gaur, 2017) and social capital (Yiu, Hoskisson & Lu, 2003) impacts of affiliation have been examined to a lesser extent. Several studies focus on business group affiliated firms; however, they do not make a distinction between within group and outside group relations of affiliates (Kang & Lee, 2017; Lee, Yang & Park, 2020; Wang, Heugens & Wijen, 2023).

Business group affiliates not only conduct knowledge sharing and social capital relations with member firms, but also have these relations with their partner firms outside their groups. Such relations create two different conditions for affiliated firms, such as within and outside group. Thus, their social capital and knowledge sharing can differ when they conduct business within and outside the group. Moreover, affiliated firms' performance and innovation may differ from independent firms' behavior (Carney, Gedajlovic, Heugens, van Essen & van Oosterhout, 2011; Lamin, 2013; Wang, Yi, Kafourous & Yan, 2015). Therefore, in order to enhance our understanding of business group affiliates' behavior within and outside the group, this paper compares affiliates' relations with other affiliates within the group and relations with firms outside the group in terms of knowledge sharing and social capital. In addition, based on the discussion of the performance and innovation impact of affiliation, a comparison between business group affiliated and unaffiliated firms is provided in terms of both performance and innovation in the context of an emerging economy, namely Turkey. This comparison is further detailed through an investigation of institutional support, organizational capital and absorptive capacity, which relate to both performance and innovation.

This study contributes to the business group literature in two ways. First, a comparison between affiliated firms' relations with other affiliates within the group and relations with firms outside the group regarding social capital (social interaction, trust) and knowledge sharing (explicit and tacit) deliver understanding of the foundations of knowledge sharing and social capital in different contexts (Inkpen & Tsang, 2016). Hence, this paper addresses a gap in the business group literature by examining affiliates' within and outside group social capital and knowledge sharing relations, which has not been sufficiently addressed in the literature. Second, it compares group affiliated and independent firms in terms of performance and innovation as well as institutional support, absorptive capacity and organizational capital, which can be associated with both performance and innovation (Cohen & Levinthal, 1990; Tomlinson & Jackson, 2013). This examination enhances the existing literature which exhibits inconclusive results in terms of performance and innovation impacts of group affiliation.

The results of the present study show that affiliated and unaffiliated firms do not differ in terms of innovation and performance, however, for affiliated firms, knowledge sharing and social capital relations differ according to the distinction between within group and outside group. In general, group affiliates engage in explicit and tacit knowledge sharing and have trustworthy relations with other affiliated ones more than they have with companies outside their groups. These findings suggest that the innovation and performance differences between affiliated and unaffiliated firms are still controversial, however, there is a business group impact in that affiliated firms refer to peer firms in social relations within the group before having relations with firms outside the group. The remainder of this paper is organized as follows. In the second section, social capital, knowledge sharing, performance and innovation are reviewed by considering business group affiliation. In section three, research methodology is explained. In section four, results and discussion are presented. In the fifth section, conclusions, implications, limitations and further research avenues are considered.

2. CONCEPTUAL BACKGROUND

2.1. Business Groups, Social Capital and Knowledge Sharing

In emerging economies, business groups have arisen due to the inefficiencies in the labor, product and financial markets and information asymmetries. Business groups serve as internal markets, where there are no well-developed markets to rely on (Chang & Choi, 1988; Khanna & Palepu, 2000a; 2000b). They differ from other organizations in terms of social structure and solidarity. The common social ties among affiliated firms create an identity which is rooted in the families in governance and the social structure enables mutual understanding and trust among affiliates (Granovetter, 1995; 2005). Business groups are regarded as the examples of social organizations, where social capital is observed with high levels of closure and interaction among affiliated firms (Holmes, Hoskisson, Kim, Wan & Holcomb, 2018; Yiu et al., 2003). In this regard, affiliates may draw upon their social capital that group creates to increase interactions within the group, thereby advancing the sharing of knowledge (Hearn, Oxelheim & Randoy, 2018; Ray & Chaudhuri, 2018). Moreover, affiliates can rely not just on the internal market groups provide, but also on various relationships their affiliates have with independent firms, such as suppliers, buyers and other organizations. Affiliated firms can utilize social capital that groups have already established to have interactions with other partners.

The presence of social relations is one of the aspects that differentiates a business group from other organizational forms, such as a multinational firm in that social ties are more essential in the groups' operations (Gaur, Pattnaik, Singh & Lee, 2019; Mahmood, Zhu & Zaheer, 2017; Yiu, Lu, Bruton & Hoskisson, 2007). Social interaction ties among group affiliates allow them to coordinate their activities and share resources (Tsai & Ghoshal, 1998; Yiu et al., 2007). In addition, a trustworthy environment in groups provides affiliates with reliable knowledge sharing without feeling the concern of seeking new partners and various norms within a business group decrease the risk of opportunism (Lamin, 2013; Yiu et al., 2003). In particular, trust is an important characteristic in business groups' formation and affiliates' transactions (Granovetter, 1995; Leff, 1978). Inkpen and Tsang (2005), conceptualizing an intracorporate network as an interorganizational form, argue that some degree of trust exists between members of such networks. In addition, affiliated firms are more likely to have various business relations with sister affiliates than with ones outside the group (Kim, Hoskisson & Wan, 2004). Also, their reputation and scale advantages attract peers outside the group, thus being able to form and maintain relationships with independent firms outside group boundaries (Bucheli et al., 2019; Mahmood & Mitchell, 2004; Mukherjee, Makarius & Stevens, 2018). Consequently, group firms are expected to have social interaction and trustworthy relations with other members more compared to the relations they have with firms outside their boundaries.

It is difficult to share tacit knowledge. Also, such knowledge is more embedded in close knit relations and sharing such knowledge requires frequent and active involvement by firms (Becerra, Lunnan & Huemer, 2008; Dhanaraj, Lyles, Steensma & Tihanyi, 2004; Simonin, 1999). A business group is an example of organization which provides this sharing through ties among affiliated firms (Borda, Geleilate, Newburry & Kundu, 2017; Lee, Choi, Ghauri & Park, 2021; Lee et al., 2016). Affiliated firms' exchange of tacit knowledge may occur more with sister affiliates than with independent firms outside group because of their dense relations and affiliated firms may be more volunteer to share such knowledge. On the other hand, explicit knowledge is codified, easier to share and more related to standardized procedures (Dhanaraj et al., 2004), however, this sharing requires communication capacity and procedures (Fey & Fru, 2008), which can exist more between affiliated firms in a group than with unaffiliated ones because of affiliates' convenience of communication (Lee et al., 2020). Therefore, these characteristics of explicit and tacit knowledge and the dense relations among affiliated firms in such groups (Lamin, 2013) make the examination of such types of knowledge sharing relevant by considering the distinction between within and outside group. In this regard, group firms are expected to share knowledge with other members more compared to the knowledge they share with independent firms.

2.2. Business Group Affiliation, Firm Performance and Innovation

It has been argued that group affiliates perform better, because groups' internal capital markets provide firms with all the essential resources when external capital markets are inefficient in emerging economies (Khanna & Palepu, 2000a; 2000b). However, research on business groups depicts conflicting results, i.e., negative and positive impacts, regarding the performance effects of group affiliation (Carney et al., 2018; Purkayastha, Kumar & Lu, 2017). For instance, Khanna and Palepu (2000a), comparing the performance of affiliates and independent firms in India, reveal that members of the most diversified groups have larger Tobin's q than those unaffiliated. (Tobin's q , which is used as a measure of performance, is defined as the ratio of the market value of capital to its replacement cost (Tobin, 1969; Wernerfelt & Montgomery, 1988). Khanna and Palepu (2000b), examining business groups in Chile between 1988 and 1996, show that affiliation has a favorable impact on return on assets when group diversification is controlled for in the early periods. Ferris, Kim and Kitsabunnarat (2003), investigating Korean chaebols between 1990-1995, find that affiliates underperform compared to unaffiliated ones, between 1992 and 1995. Bamiatzi, Cavusgil, Jabbour and Sinkovics (2014), examining the business group affiliation effect on growth of sales in the U.K., find a favorable effect of affiliation in declining industries. Another study by Ma, Yao and Xi (2006) on Chinese firms reveals a negative influence of affiliation on performance. Zattoni, Pedersen and Kumar (2009), investigating the impact of business group affiliation in India between 1990 and 2006, depict a favorable effect of affiliation in the early periods of institutional transition, but not in the late periods. Tajeddin and Carney (2018) find that affiliates have better export performance than independent ones in Africa. Wu, Wei and Wang (2021) show a positive influence of group affiliation on export performance in Chinese firms. Gonenc, Kan and Karadagli (2007) show that affiliates perform better than the unaffiliated regarding return on assets, but not in terms of Tobin's q in Turkey. Gunduz and Tatoglu (2003) find that Turkish business group affiliates do not differ significantly from independent ones in terms of accounting and stock market performance. Khanna and Rivkin (2001), examining the performance effect of affiliation in 14 emerging economies, reveal that group effect is positive in three countries (i.e., India, Indonesia, Taiwan) and this impact is negative for Argentina and a similar, however weak impact is observed in Philippines and Chile. The findings for Mexico, Brazil, Thailand, Korea and Turkey suggest a balance between the benefits and costs of group affiliation. Examining Chinese and Indian firms, Singh and Gaur (2009) show that member firms have worse performance than unaffiliated ones. However, since affiliated firms benefit from internal product, capital and labor markets, it is expected that they perform better than the independent ones (Gaur et al., 2019).

In emerging economies, business groups facilitate affiliates' innovative activities through providing an internal capital and labor market for various resources, such as knowledge, technology, finance and trained labor due to the lack of efficient markets and well-functioning institutions (Castellacci, 2015; Dou, Li &, Luo, 2021; Hobday & Colpan, 2010; Mahmood & Mitchell, 2004). Moreover, knowledge spillovers from member firms' research activities in a group make affiliates more innovative than unaffiliated ones (Belenzon & Berkovitz, 2010; Guzzini & Iacobucci, 2014a; Hsieh et al., 2010). The research on business groups generally shows a favorable relationship between group affiliation and activities regarding R&D which can be considered as manifestations of innovation (Filatotchev, Piga & Dyomina, 2003; Guzzini & Iacobucci, 2014b). Castellacci (2015), comparing the innovation of affiliates and unaffiliated ones in Latin American countries, elicits that affiliates are more innovative than unaffiliated firms. Hsieh et al. (2010) reveal that affiliated firms innovate more than unaffiliated ones in Taiwan. Choi, Lee and Williams (2011), investigating Chinese companies, depict a positive impact of affiliation upon innovation. Belenzon and Berkovitz (2010) show that affiliates perform better in terms of innovation in European firms. Wang et al. (2015) reveal a positive impact of affiliation upon innovation in China. Lodh, Nandy and Chen (2014) assert that affiliation enhances the effect of family ownership on innovation in India. Komera, Lukose and Sasidharan (2018) reveal a favorable effect of group affiliation on R&D in Indian firms; however, this effect decreases with the improvements in regulatory and institutional mechanisms. However, dense relations can also inhibit innovative activities by creating redundancy in resources owing to the utilization of existing knowledge (Kandel, Kosenko, Morck & Yafeh, 2019; Pattnaik, Lu & Gaur, 2018). That is, affiliates can focus on search within the group from sister affiliates instead of obtaining novel knowledge from independent firms and this existing knowledge may not enhance innovation (Mahmood, Chung & Mitchell, 2013). For instance, Chang et al. (2006), examining the impact of business group affiliation on innovation in Taiwanese and South Korean firms, reveal

a positive effect of affiliation upon innovation in Korean firms, but not in firms in Taiwan. In a different study, Mahmood and Mitchell (2004) show a curvilinear impact of business groups' share in an industry on innovation in Korean and Taiwanese groups. Mahmood et al. (2013), examining Taiwanese groups, show that supplier-buyer density has a curvilinear impact upon innovation.

Business group affiliates and unaffiliated firms may also differ in terms of institutional support, absorptive capacity and organizational capital. Absorptive capacity refers to the ability to utilize external knowledge for innovative activities (Cohen & Levinthal, 1990). It has been suggested that absorptive capacity affects a firm's innovative activities and other various outcomes (Zahra & George, 2002). Institutions, such as research institutes, universities as well as professional and trade associations can provide firms with necessary knowledge that facilitates activities regarding innovation (Molina-Morales & Martinez-Fernandez, 2004; Tomlinson & Jackson, 2013). The assets, specifically knowledge and information that firms accumulate, create a base for organizational capital and influence firms' efficiency (Prescott & Visscher, 1980). Based on these general discussions on affiliation, it could be suggested that groups provide members with necessary resources for innovation, which are available less to independent firms; therefore, affiliates are expected to innovate better than independent ones.

3. METHODOLOGY

3.1. Data

This research is carried out in the context of Turkish business group affiliated and unaffiliated (independent) firms. For the present study, the sampling frame is drawn from Turkey's 1000 largest manufacturing firms using records provided by the Istanbul Chamber of Industry (ICI). The data is collected through an administered online survey. The targeted respondents are middle/ senior managers and senior executives. Respondents are assured of anonymity to increase the likelihood of reliable responses and mitigate common method variance (CMV) bias (Podsakoff, MacKenzie, Lee & Podsakoff, 2003). A pilot survey is initially issued to test question clarity and ensure the face and content validity of the measures being captured. There was a total of 131 responses, with 128 having complete data for the current study, with a response rate of 19%, similar to previous studies (Jiang & Li, 2009; Ray & Chaudhuri, 2018). The number of usable responses for affiliated and unaffiliated firms was equal (N=64) across several industries (textile (25%), food (15%), fabricated metal product (17%), basic metal (15%), chemicals (9%), wood products (6%), coal mining (5%), paper products (4%) and non-metallic products (4%)). In the questionnaire, there are two different sections to capture the social capital and knowledge sharing activities of affiliated firms with other group affiliates within the group and independent firms outside the group.

3.2. Variables

Business Group Affiliation: This is measured with a dummy variable with 1 representing affiliated firms and 0 representing unaffiliated firms.

Tacit and Explicit Knowledge Sharing: Tacit knowledge sharing variable is measured by 'sharing managerial techniques, management systems and practices, market trends and opportunities'. Explicit knowledge sharing variable is operationalized by knowledge associated with 'manufacturing and process designs, product designs and the technical aspects of products' (Becerra et al., 2008; Dhanaraj et al., 2004; Gupta & Govindarajan, 2000).

Social Interaction and Trust: Social interaction is operationalized through the items 'having intensive network, spending a considerable amount of time on business related events and spending a considerable amount of time on social events', following Laursen, Masciarelli & Prencipe (2012) and Molina-Morales and Martinez-Fernandez (2009). Trust is measured through the items 'cover everything with detailed contracts, remain cautious in relationships, get a better impression with the longer the relationships and feel being misled in business relationships', following Gaur, Mukherjee, Gaur and Schmid (2011). Respondents are asked to assess their knowledge sharing and social capital relations with suppliers and buyers during the past five years on a Likert scale (1= Strongly disagree 5= Strongly agree). For group affiliated firms, composite measures for within and outside group explicit, tacit knowledge sharing, social interaction and trust variables are generated based on the average of all the relevant items for buyers and suppliers. The Cronbach's alpha values of the tacit, explicit knowledge sharing, social interaction and trust variables are 0.91, 0.93, 0.88 and 0.86, respectively.

Performance: Performance is operationalized by six items: 'sales growth, return on investment, return on sales, market share growth, return on assets, profit growth', following Acquaah (2012) and De Clercq, Dimov & Thongpapanl (2010). Respondents are asked to evaluate their firms' performance relative to that of peer firms in their sector during the past two years on a Likert scale (1= Much Worse 5= Much Better). A construct for performance variable is generated based upon the average of the relevant items (Cronbach's alpha: 0.94).

Innovation: Two types of innovation are used to measure this variable. Product innovation variable is operationalized by the items 'improvements to existing product lines and introduction of new product lines'. Process innovation variable is measured through 'introduction of organizational changes, new equipment and new input materials in the production process', following Tomlinson (2010) and Molina-Morales and Martinez-Fernandez (2009). Respondents are asked to rate their firms' innovative activities during the past three years on a Likert scale (1= Not at all 5= A great extent). A composite measure for innovation variable is generated based on the average of the items related to both types of innovation (Cronbach's alpha: 0.86).

R&D: R&D is measured by a question that asks firms' turnover spent on R&D activities between 2008-2013 (Tomlinson 2010).

Absorptive Capacity: Absorptive capacity is operationalized by the items 'exploit the new integrated knowledge, integrate existing knowledge, import external knowledge', following Ettlie and Pavlou (2006). Respondents are asked to evaluate it on a Likert scale (1= Strongly disagree 5= Strongly agree). A measure for the variable is generated based on the average of the relevant items (Cronbach's alpha: 0.79).

Institutional Support: This variable is measured by the items 'benefits from research activities, support for R&D activities, specific training from other institutions', following Molina-Morales and Martinez-Fernandez (2004). Respondents are asked to state this on a Likert scale (1= Strongly disagree 5= Strongly agree). A construct for the variable is generated based on the average of the relevant items (Cronbach's alpha: 0.74).

Organizational Capital: Organizational capital is measured with the items 'knowledge is contained in databases, using patents and licenses, embedding knowledge in processes and organization's culture contains valuable ideas', following Subramaniam and Youndt (2005). Respondents are asked to evaluate this on a Likert scale (1= Strongly disagree 5= Strongly agree). An overall measure is generated based on the average of the relevant items (Cronbach's alpha: 0.68).

3.3. Validation of Measurement

A principal component factor (PCF) analysis is conducted to assess the validity of the measurement model through orthogonal (varimax) rotation in Stata (V14.2). Considering the sample size, the number of all variable items and the theoretical relevance of the variables, the PCF is conducted on the following variable combinations: a) innovation and performance, b) tacit and explicit knowledge sharing, c) social interaction and trust, d) absorptive capacity, institutional support and organizational capital. Following the theoretical foundations, the numbers of factors to be extracted are specified as two in the first, second, third analyses, and three in the fourth one (Hair, Black, Babin & Anderson, 2010). In the first PCF analysis, the factor loadings of items related to innovation and performance variables are above 0.7. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure indicates a value of 0.87 which is above the acceptable level of 0.5 (Hair et al., 2010). The total variance explained by the two-factor solution is 72%, with performance contributing 51% and innovation contributing 21% (43% and 29% after rotation, respectively). In the second PCF analysis, the factor loadings of items related to tacit and explicit knowledge sharing variables are above 0.5. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure indicates a value of 0.82. The total variance explained by the two-factor solution is 65%, with explicit knowledge contributing 51% and tacit knowledge contributing 14% (33% and 32% after rotation, respectively). In the third PCF analysis, the factor loadings of items related to social interaction and trust variables are above 0.5. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure indicates a value of 0.59. The total variance explained by the two-factor solution is 53%, with trust contributing 35% and social interaction contributing 18% (30% and 23% after rotation, respectively). In the fourth PCF analysis, the factor loadings of items related to absorptive capacity, institutional support and organizational capital variables are above 0.5. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure indicates a value of 0.69. The total variance explained by the three-

factor solution is 53%, with organizational capital contributing 30%, absorptive capacity contributing 18% and institutional support contributing 10% (21%, 21% and 16% after rotation, respectively). The Cronbach's alpha values, which are calculated after problematic item deletion, are given in section 3.2. Variables.

4. RESULTS AND DISCUSSION

4.1. Comparison between Affiliates' Within and Outside Business Group Relations

This part involves only the business group affiliates. To examine the affiliates' relations with sister affiliates within the group boundaries and with independent firms outside, social capital (social interaction and trust) and knowledge sharing (tacit and explicit) are compared. For group affiliated firms, the statistical significance of the difference between within and outside group means is calculated by a t test. Table 1 depicts the means for the within group and outside group activities in relation to knowledge sharing and social capital variables, with the differences being evaluated by t statistic in Stata (V14.2).

Table 1: Affiliates' Within and Outside Business Group Relations

Variables	Mean	t value
Within group social interaction	3.31 (0.82)	0.69
Outside group social interaction	3.24 (0.70)	
Within group trust	2.18 (0.97)	2.65**
Outside group trust	1.80 (0.61)	
Within group tacit knowledge sharing	3.64 (0.80)	4.51***
Outside group tacit knowledge sharing	3.05 (0.79)	
Within group explicit knowledge sharing	3.48 (0.92)	2.48**
Outside group explicit knowledge sharing	3.17 (0.87)	

Standard deviations in parentheses. Legend: * p<0.1; ** p<0.05; *** p<0.01. Two tailed tests.

Affiliates have knowledge sharing activities and social capital relations with sister affiliates more than they have with firms outside group boundaries. In terms of firms' social capital, the results show that the mean of within group trust relations is higher than that of outside group. Regarding the social interaction construct, a statistical difference is not found between within and outside group relations. Regarding explicit and tacit knowledge sharing, the means of within group activities are higher than that of outside group, with statistically significant differences. These findings are in line with the previous literature, which suggests that affiliated firms refer to other affiliates for relationships before having business relations with other peers outside the group (Carney et al., 2011; Keister, 2001; Mahmood, Zhu & Zajac, 2011). Regarding social capital, trust has an important role in affiliates' relations. Ties between affiliated firms enhance trust, which is difficult to maintain with independent firms (Hsieh et al., 2010). While group firms have relations with other affiliates within the group, the finding for social interaction of member firms with other ones outside the group is expected, since group recognition and reputation allow affiliates to form strong relations with peers outside the group for their businesses (Castellacci, 2015). Particularly, tacit knowledge, which is related to more complex issues and production tasks, is exchanged more within the group (Chang et al., 2006; Grant, 1996). Explicit knowledge sharing can be difficult even though the facilitating factors exist, such as communication capacity, procedures and databases (Fey & Fru, 2008). In sum, similar to the results for tacit knowledge, explicit knowledge sharing may be smoother for group affiliated firms because dense ties within the group facilitate such interaction (Lamin, 2013).

4.2. Comparison between Business Group Affiliated and Unaffiliated Firms

In this section, in line with the discussion upon the performance effects of affiliation and innovation benefits argued in this paper, affiliated and unaffiliated firms are compared in terms of performance and innovation as well as organizational capital, absorptive capacity and institutional support. The statistical significance of difference of means is calculated by a t test. Table 2 presents the means for group affiliated and unaffiliated firms for innovation and performance variables. Differences are evaluated upon t statistic.

The findings show that affiliated and unaffiliated firms do not differ in terms of innovation, performance and R&D. In terms of the indicators of the performance variable, the means of ROI differs significantly between affiliated and unaffiliated firms, with the unaffiliated firms performing better than affiliated ones. Accordingly, these findings are similar to that of several studies that find no difference between affiliated and unaffiliated firms in terms of several performance measures (Gunduz & Tatoglu, 2003; Khanna & Palepu, 2000a). The results, however, contradict the studies where a significant difference between affiliated and unaffiliated firms regarding R&D, innovation and various performance measures have been found (Belenson & Berkovitz, 2010; Ferris et al., 2003; Gonenc et al., 2007; Hsieh et al., 2010; Kim, Kim & Hoskisson, 2010; Min, Liao & Chen, 2022; Wang et al., 2015). Finally, no statistical difference is discovered between affiliated and unaffiliated firms in terms of R&D, while prior studies have revealed mixed findings (Kim et al., 2010).

Table 2: Performance and Innovation Comparison of Affiliated and Independent Firms

Variables and items	BG affiliated firms	Unaffiliated firms	t test value
Performance	3.74 (0.92)	3.96 (0.77)	1.43
ROS	3.98 (0.93)	4.08 (0.91)	0.58
ROA	3.79 (0.98)	3.89 (0.84)	0.60
ROI	3.61 (1.02)	4.12 (0.81)	3.10***
Profit growth	3.63 (1.07)	3.85 (0.81)	1.32
Sales growth	3.82 (1.08)	3.95 (0.99)	0.70
Market share growth	3.64 (1.10)	3.82 (0.98)	0.94
Innovation	3.33 (0.72)	3.26 (0.86)	-0.53
Product innovation	3.38 (0.81)	3.29 (0.90)	-0.59
Process innovation	3.28 (0.79)	3.24 (0.94)	-0.29
R&D	1.51 (0.86)	1.67 (0.94)	1.01
N	64	64	
Standard deviations in parentheses. * p<0.1; ** p<0.05; *** p<0.01. Two tailed tests.			

In addition, organizational capital, absorptive capacity and institutional support differences between affiliated and unaffiliated firms are examined, since these are related to innovation and performance (Lane, Salk & Lyles, 2001; Reed, Lubatkin & Srinivasan, 2006; Subramaniam & Youndt, 2005; Tomlinson & Jackson, 2013; Zahra & George, 2002). Business group affiliates' relations among themselves may create a setting where an amount of knowledge is shared for innovative activities (Castellacci, 2015). Institutional support allows firms to obtain knowledge and enhances innovative performance, however, for affiliated firms, the advantage of group recognition and reputation may facilitate establishing more relations with institutions that provide them with knowledge on R&D and other activities (Hsieh et al., 2010; Lamin, 2013; Tomlinson & Jackson, 2013). Organizational capital is the knowledge that is stored in information systems of organizations (Reed et al., 2006). Firms' organizational capital allows for the repeated use of knowledge which may increase performance and innovative capabilities (Subramaniam & Youndt, 2005). Affiliates can utilize organizational capital created among members to enhance innovative performance (Yiu, Hoskisson, Bruton & Lu, 2014). Based on all arguments, affiliates are expected to have higher organizational capital, absorptive capacity and institutional support compared to unaffiliated ones.

Table 3 presents the means for affiliated and unaffiliated firms for the organizational capital, absorptive capacity and institutional support. Differences are evaluated based on a t statistic. The findings show that affiliated and unaffiliated firms do not differ in terms of institutional support, absorptive capacity and organizational capital. Even though affiliated and unaffiliated firms do not differ, firms' absorptive capacity is important in innovative activities as discussed in the relevant literature (Chang, Gong & Peng, 2012; Cohen & Levinthal, 1990; Escribano, Fosfuri & Tribo, 2009; Lane et al., 2001).

Table 3: Comparison of Affiliated and Independent Firms in Relation to Innovation

Variables and items	BG affiliated firms	Independent firms	t test value
Absorptive capacity	3.76 (0.58)	3.78 (0.82)	0.15
Institutional support	3.42 (0.82)	3.45 (0.91)	0.17
Organizational capital	4.07 (0.51)	3.89 (0.72)	-1.62
N	64	64	
Standard deviations in parentheses. * p<0.1; ** p<0.05; *** p<0.01. Two tailed tests.			

The finding for institutional support variable is in line with the research carried out by Tomlinson and Jackson (2013) about the impact of cooperative firm ties and institutions upon innovation, by considering district affiliation. The researchers show that firms that belong to districts do not differ from firms that are not the members of districts regarding received institutional support. However, these findings contradict other studies that investigate the role of institutional support in districts (Molina-Morales & Martinez-Fernandez 2003; 2004). Molina-Morales and Martinez-Fernandez (2003) find that the participation of the local institutions in the industrial district firms' activities is significantly greater than that of non-member firms. In addition, Molina-Morales and Martinez-Fernandez (2004) show that participation of local institutions is significantly related to district membership. Organizational capital is utilized by both affiliated and unaffiliated firms; however, Reed et al. (2006) find a difference between the means of commercial and personal banks' organizational capital.

5. CONCLUSION

In this paper, an investigation has been provided on group affiliates knowledge sharing and social capital relations within and outside the group. In addition, a comparison between affiliated and unaffiliated firms in terms of innovation, performance and other factors, such as institutional support, absorptive capacity and organizational capital is provided. Whilst affiliates' relations within and outside the group boundaries depict significant differences regarding social capital in the form of trust, explicit and tacit knowledge sharing, both types of firms do not differ in terms of performance, innovation and other characteristics, such as organizational capital, absorptive capacity and institutional support.

This study contributes to the business group literature by scrutinizing affiliates' relations within and outside their groups. Affiliates benefit from social capital and knowledge sharing; however, we do not know much whether they conduct knowledge sharing and social capital relations with other affiliates more than they do with peers outside the group. Also, this study compares affiliated and unaffiliated firms in terms of performance, innovation and various characteristics, such as organizational capital, absorptive capacity and institutional support. Hence, this research aims to fill a gap in the business group literature, by enhancing the understanding of whether affiliation with a group creates value for firms.

The findings of this study provide insights into management of business groups. Their strategy in pursuing knowledge and social relations with sister affiliates represents a unique characteristic, since they operate under the control of a holding company (Yiu et al., 2007). However, group firms may not always perform and innovate better than independent peers. Therefore, policy makers in groups should be more effective in their strategies to overcome the possible negative effects of affiliation. This study has a number of limitations which can open several avenues for further research. In this study, knowledge sharing is conceptualized based on tacit and explicit categorization. Future research can consider other knowledge conceptualizations, such as exploration and exploitation (March, 1991; Rhee & Kim, 2019). This study is based on Turkish firms which may limit the generalizability of the findings to other emerging economies (Gu, Lu & Chung, 2019; Singh & Gaur, 2009; 2013). Therefore, the relations can be explored in other emerging economies.

REFERENCES

- Acquaah, M. (2012). Social Networking Relationships, Firms Specific Managerial Experience and Firm performance in a Transition Economy: A Comparative Analysis of Family owned and Non-family Firms. *Strategic Management Journal*, 33(10), 1215-1228.
- Bamiatzi, V., Cavusgil, S.T., Jabbour, L., & Sinkovics, R.R. (2014). Does Business Group Affiliation Help Firms Achieve Superior Performance during Industrial Downturns? An Empirical Examination. *International Business Review*, 23(1), 195-211.
- Becerra, M., Lunnan, R., & Huemer, L. (2008). Trustworthiness, Risk, and the Transfer of Tacit and Explicit Knowledge between Alliance Partners. *Journal of Management Studies*, 45, 691-713.
- Belenzon, S., & Berkovitz, T. (2010). Innovation in Business Groups. *Management Science*, 56(3), 519-535.
- Borda, A., Geleilate, J.M.G., Newbury, W., & Kundu, S.K. (2017). Firm Internationalization, Business Group Diversification and Firm Performance: The Case of Latin American Firms. *Journal of Business Research*, 72, 104-113.
- Bucheli, M., Salvaj, E., & Kim, M. (2019). Better Together: How Multinationals Come Together with Business Groups in Times of Economic and Political Transitions. *Global Strategy Journal*, 9(2), 176-207.
- Carney, M., Gedajlovic, E.R., Heugens, P.P.M.A.R., van Essen, M., & van Oosterhout, J. (2011). Business Group Affiliation, Performance, Context and Strategy: A Meta-Analysis. *Academy of Management Journal*, 54(3), 437-460.
- Carney, M., van Essen, M., Estrin, S., & Shapiro, D. (2018). Business Groups Reconsidered: Beyond Paragons and Parasites. *Academy of Management Perspectives*, 32(4), 493-516.
- Castellacci, F. (2015). Institutional Voids or Organizational Resilience? Business Groups, Innovation and Market Development in Latin America. *World Development*, 70, 43-58.
- Chang, S.J., & Choi, U. (1988). Strategy, Structure and Performance of Korean Business Groups: A Transactions Cost Approach. *The Journal of Industrial Economics*, 37(2), 141-158.
- Chang, S.J., Chung, C.N., & Mahmood, I.P. (2006). When and How Does Business Group Affiliation Promote Firm Innovation? A Tale of Two Emerging Economies. *Organization Science*, 17(5), 637-656.
- Chang, Y.Y., Gong, Y., & Peng, M.W. (2012). Expatriate Knowledge Transfer, Subsidiary Absorptive Capacity, and Subsidiary Performance. *Academy of Management Journal*, 55(4), 927-948.
- Changwony, F.K., & Kyiu, A.K. (2023). Business strategies and corruption in small- and medium-sized enterprises: The impact of business group affiliation, external auditing, and international standards certification. *Business Strategy and the Environment*, <https://doi.org/10.1002/bse.3333>
- Choi, S.B., Lee, S.H., & Williams, C. (2011). Ownership and Firm Innovation in a Transition Economy: Evidence from China. *Research Policy*, 40(3), 441-452.
- Cohen, W.M., & Levinthal, D.A. (1990). Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35(1), 128-152.
- De Clercq, D., Dimov, D., & Thongpapanl, N. (2010). The Moderating Impact of Internal Social Exchange Processes on the Entrepreneurial Orientation–Performance Relationship. *Journal of Business Venturing*, 25(1), 87-103.
- Dhanaraj, C., Lyles, M.A., Steensma, H.K., & Tihanyi, L. (2004). Managing Tacit and Explicit Knowledge Transfer in IJVs: The Role of Relational Embeddedness and the Impact on Performance. *Journal of International Business Studies*, 35, 428-442.
- Dou, H., Li, A., & Luo, Y. (2021). Innovation in Business Groups: Evidence from China. *Emerging Markets Finance and Trade*, 57(9), 2503-2513.
- Escribano, A., Fosfuri, A., & Tribo, J.A. (2009). Managing External Knowledge Flows: The Moderating Role of Absorptive Capacity. *Research Policy*, 38(1), 96-105.
- Ettlie, J.E., & Pavlou, P.A. (2006). Technology-Based New Product Partnerships. *Decision Sciences*, 37(2), 117-147.
- Ferris, S.P., Kim K.A., & Kitsabunnarat, P. (2003). The Costs (and Benefits?) of Diversified Business Groups: The Case of Korean Chaebols. *Journal of Banking & Finance*, 27(2), 251-273.

- Fey, C.F., & Furu, P. (2008). Top Management Incentive Compensation and Knowledge Sharing in Multinational Corporations. *Strategic Management Journal*, 29(12), 1301-1323.
- Filatotchev, I., Piga, C., & Dyomina, N. (2003). Network Positioning and R&D Activity: A Study of Italian Groups. *R&D Management*, 33(1), 37-48.
- Gaur, A.S., Mukherjee, D., Gaur, S.S., & Schmid, F. (2011). Environmental and Firm Level Influences on Inter-Organizational Trust and SME Performance. *Journal of Management Studies*, 48, 1752-1781.
- Gaur, A.S., Pattnaik, C., Singh, D., & Lee, J.Y. (2019). Internalization Advantage and Subsidiary Performance: The Role of Business Group Affiliation and Host Country Characteristics. *Journal of International Business Studies*, 50, 1253-1282.
- Gonenc, H., Kan, O.B., & Karadagli, E.C. (2007). Business Groups and Internal Capital Markets. *Emerging Markets Finance and Trade*, 43(2), 63-81.
- Granovetter, M. (1995). Coase Revisited: Business Groups in the Modern Economy. *Industrial and Corporate Change*, 4(1), 93-130.
- Granovetter, M. (2005). Business Groups and Social Organization. In N. Smelser & R Swedberg (Ed.), *The Handbook of Economic Sociology*, 2nd ed. (pp.429-450). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Grant, R.M. (1996). Prospering in Dynamically-Competitive Environments: Organizational Capability as Knowledge Integration. *Organization Science*, 7(4), 375-387.
- Gu, Q., Lu, J.W., & Chung, C.N. (2019). Incentive or Disincentive? A Socioemotional Wealth Explanation of New Industry Entry in Family Business Groups. *Journal of Management*, 45(2), 645-672.
- Gunduz, L., & Tatoglu, E. (2003). A Comparison of the Financial Characteristics of Group Affiliated and Independent Firms in Turkey. *European Business Review*, 15(1), 48-54.
- Gupta, A.K., & Govindarajan, V. (2000). Knowledge Flows within Multinational Corporations. *Strategic Management Journal*, 21(4), 473-496.
- Guzzini, E., & Iacobucci, D. (2014a). Business Group Affiliation and R&D. *Industry and Innovation*, 21(1), 20-42.
- Guzzini, E., & Iacobucci, D. (2014b). Ownership as R&D Incentive in Business Groups. *Small Business Economics*, 43(1), 119-135.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., & Anderson, R.E. (2010). *Multivariate Data Analysis*. 7th ed. New Jersey: Pearson.
- Hearn, B., Oxelheim, L., & Randoy, T. (2018). The Institutional Determinants of Private Equity Involvement in Business Groups—The Case of Africa. *Journal of World Business*, 53, 118-133.
- Hobday, M., & Colpan, A.M. (2010). Technological Innovation and Business Groups. In A.M. Colpan, T. Hikino & J.R. Lincoln (Ed.), *The Oxford Handbook of Business Groups* (pp.763-781). New York, NY: Oxford University Press.
- Holmes, R.M., Hoskisson, R.E., Kim, H., Wan, P.W., & Holcomb, T.R. (2018). International Strategy and Business Groups: A Review and Future Research Agenda. *Journal of World Business*, 53(2), 134-150.
- Hsieh, T.J., Yeh, R.S., & Chen, Y.J. (2010). Business Group Characteristics and Affiliated Firm Innovation: The Case of Taiwan. *Industrial Marketing Management*, 39(4), 560-570.
- Inkpen, A.C., & Tsang, E.W.K. (2005). Social Capital, Networks and Knowledge Transfer. *Academy of Management Review*, 30(1), 146-165.
- Inkpen, A.C., & Tsang, E.W.K. (2016). Reflections on the 2015 Decade Award - Social Capital, Networks, and Knowledge Transfer: An Emergent Stream of Research. *Academy of Management Review*, 41(4), 573-588.
- Jiang, X., & Li, Y. (2009). An Empirical Investigation of Knowledge Management and Innovative Performance: The Case of Alliances. *Research Policy*, 38(2), 358-368.
- Kandel, E., Kosenko, K., Morck, R., & Yafeh, Y. (2019). The Great Pyramids of America: A Revised History of U.S. Business Groups, Corporate Ownership, and Regulation, 1926–1950. *Strategic Management Journal*, 40, 781-808.
- Kang, J., & Lee, J.Y. (2017). Performance Effects of Explorative and Exploitative Knowledge Sharing within Korean Chaebol MNEs in China. *International Journal of Technology Management*, 74(1-4), 70-95.

- Keister, L. (2001). Exchange Structures in Transition: Lending and Trade Relations in Chinese Business Groups. *American Sociological Review*, 66, 336-360.
- Khanna, T., & Palepu, K. (2000a). Is Group Affiliation Profitable in Emerging Markets? An Analysis of Diversified Indian Business Groups. *The Journal of Finance*, 55(2), 867-891.
- Khanna, T., & Palepu, K. (2000b). The Future of Business Groups in Emerging Markets: Long-Run Evidence from Chile. *Academy of Management Journal*, 43(3), 268-285.
- Khanna, T., & Rivkin, J.W. (2001). Estimating the Performance Effects of Business Groups in Emerging Markets. *Strategic Management Journal*, 22, 45-74.
- Kim, H., Hoskisson, R.E., & Wan, W.P. (2004). Power Dependence, Diversification Strategy, and Performance in Keiretsu Member Firms. *Strategic Management Journal*, 25(7), 613-636.
- Kim, H., Kim, H., & Hoskisson, R.E. (2010). Does Market-oriented Institutional Change in an Emerging Economy Make Business-group-affiliated Multinationals Perform Better? An Institution-based View. *Journal of International Business Studies*, 41(7), 1141-1160.
- Komera, S., Lukose, P.J.J., & Sasidharan, S. (2018). Does Business Group Affiliation Encourage R&D Activities? Evidence from India. *Asia Pacific Journal of Management*, 35(4), 887-917.
- Kumar, T.V.A., & Manikandan, K.S. (2022). Business group affiliation and competitive repertoire. <https://doi.org/10.1007/s10490-022-09855-4>
- Lamin, A. (2013). Business Groups as Information Resource: An Investigation of Business Group Affiliation in the Indian Software Services Industry. *Academy of Management Journal*, 56(5), 1487-1509.
- Lane, P.J., Salk, J.E., & Lyles, M.A. (2001). Absorptive Capacity, Learning, and Performance in International Joint Ventures. *Strategic Management Journal*, 22(12), 1139-1161.
- Laursen, K., Masciarelli, F., & Prencipe, A. (2012). Regions Matter: How Localized Social Capital Affects Innovation and External Knowledge Acquisition. *Organization Science*, 23(1), 177-193.
- Lee, J.Y., Choi, B.C., Ghauri, P.N., & Park, B.I. (2021). Knowledge Centralization and International R&D Team Performance: Unpacking the Moderating Roles of Team-specific Characteristics. *Journal of Business Research*, 128, 627-640.
- Lee, K., Choo, K., & Yoon, M. (2016). Comparing the Productivity Impacts of Knowledge Spillovers from Network and Arm's Length Industries: Findings from Business Groups in Korea. *Industrial and Corporate Change*, 25(3), 407-427.
- Lee, C.Y., Lee, J.H., & Gaur, A.S. (2017). Are Large Business Groups Conducive to Industry Innovation? The Moderating Role of Technological Appropriability. *Asia Pacific Journal of Management*, 34(2), 313-337.
- Lee, J.Y., & MacMillan, I. (2008). Managerial Knowledge Sharing in Chaebols and its Impact on the Performance of Their Foreign Subsidiaries. *International Business Review*, 17(5), 533-545.
- Lee, J.Y., MacMillan, I.C., & Choe, S. (2010). Technological Knowledge Transfer within Chaebols after the 1997-98 Crisis. *Long Range Planning*, 43(5-6), 585-610.
- Lee, J.Y., Yang, Y.S., & Park, B.I. (2020). Interplay between Dual Dimensions of Knowledge Sharing within Globalized Chaebols: The Moderating Effects of Organization Size and Global Environmental Munificence. *International Business Review*, 29(6), 101637, <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2019.101637>
- Leff, N.H. (1978). Industrial Organization and Entrepreneurship in the Developing Countries: The Economic Groups. *Economic Development and Cultural Change*, 26(4), 661-675.
- Lodh, S., Nandy, M., & Chen, J. (2014). Innovation and Family Ownership: Empirical Evidence from India. *Corporate Governance: An International Review*, 22(1), 4-23.
- Ma, X., Yao, X., & Xi, Y. (2006). Business Group Affiliation and Firm Performance in a Transition Economy: A Focus on Ownership Voids. *Asia Pacific Journal of Management*, 23(4), 467-483.
- Mahmood, I., Chung, C.N., & Mitchell, W. (2013). The Evolving Impact of Combinatorial Opportunities and Exhaustion on Innovation by Business Groups as Market Development Increases: The Case of Taiwan. *Management Science*, 59(5), 1142-1161.

- Mahmood, I.P., & Mitchell, W. (2004). Two Faces: Effects of Business Groups on Innovation in Emerging Economies. *Management Science*, 50(10), 1348-1365.
- Mahmood, I.P., Zhu, H., & Zaheer, A. (2017). Centralization of Intragroup Equity Ties and Performance of Business Group Affiliates. *Strategic Management Journal*, 38, 1082-1100.
- Mahmood, I.P., Zhu, H., & Zajac, E.J. (2011). Where Capabilities come from? Network ties and capability acquisition in Business Groups. *Strategic Management Journal*, 32(8), 820-848.
- March, J.G. (1991). Exploration and Exploitation in Organizational Learning. *Organization Science*, 2(1), 71-87.
- Min, Y., Liao, Y.C., & Chen, Z. (2022). The side effect of business group membership: How do business group isomorphic pressures affect organizational innovation in affiliated firms? *Journal of Business Research*, 141, 380-392.
- Molina-Morales, F.X., & Martinez-Fernandez, M.T. (2003). The Impact of Industrial District Affiliation on Firm Value Creation. *European Planning Studies*, 11(2), 155-170.
- Molina-Morales, F.X., & Martinez-Fernandez, M.T. (2004). Factors that Identify Industrial Districts: An Application in Spanish Manufacturing Firms. *Environment and Planning A*, 36(1), 111-126.
- Molina-Morales, F.X., & Martinez-Fernandez, M.T. (2009). Too Much Love in the Neighborhood Can Hurt: How an Excess of Intensity and Trust in Relationships May Produce Negative Effects on Firms. *Strategic Management Journal*, 30, 1013-1023.
- Mukherjee, D., Makarius, E.E., & Stevens, C.E. (2018). Business Group Reputation and Affiliates' Internationalization Strategies. *Journal of World Business*, 53(2), 93-103.
- Pattnaik, C., Lu, Q., & Gaur, A.S. (2018). Group Affiliation and Entry Barriers: The Dark Side Of Business Groups In Emerging Markets. *Journal of Business Ethics*, 153(4), 1051-1066.
- Podsakoff, P.M., MacKenzie, S.B., Lee, J.Y., & Podsakoff, N.P. (2003). Common Method Biases in Behavioral Research: A Critical Review of the Literature and Recommended Remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879-903.
- Prescott, E.C., & Visscher, M. (1980). Organizational Capital. *Journal of Political Economy*, 88(3), 446-461.
- Purkayastha, A., Gupta, V.K. (2022). Business group affiliation and entrepreneurial orientation: Contingent effect of level of internationalization and firm's performance. *Asia Pacific Journal of Management*. <https://doi.org/10.1007/s10490-022-09809-w>
- Purkayastha, S., Kumar, V., & Lu, J.W. (2017). Business Group Heterogeneity and the Internationalization-performance Relationship: Evidence from Indian Business Groups. *Asia Pacific Journal of Management*, 34, 247-279.
- Ray, S., & Chaudhuri, B.R. (2018). Business Group Affiliation and Corporate Sustainability Strategies of Firms: An Investigation of Firms in India. *Journal of Business Ethics*, 153(4), 955-976.
- Reed, K.K., Lubatkin, M., & Srinivasan, N. (2006). Proposing and Testing an Intellectual Capital-Based View of the Firm. *Journal of Management Studies*, 43(4), pp.867-893.
- Rhee, M., & Kim, T. (2019). Exploiting Old Lessons and Exploring New Ideas: A Confucian Approach to Exploitation and Exploration. *Asia Pacific Journal of Management*, 36, 773-795.
- Saiyed, A.A., Eryaysoy, E., Mondal, A., & Dhandapani, K. (2023). Business group affiliation and internationalization of new ventures: Moderating role of industry and liberalization. *Journal of Business Research*, 157, 113610. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.113610>
- Shahab, Y., Hussain, T., Wang, P., Zhong, M., & Kumar, S. (2023). Business groups and environmental violations: Evidence from China. *International Review of Financial Analysis*, 85, 102459. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2022.102459>
- Simonin, B.L. (1999). Transfer of Marketing Know-How in International Strategic Alliances: An Empirical Investigation of the Role and Antecedents of Knowledge Ambiguity. *Journal of International Business Studies*, 30(3), 463-490.
- Singh, D.A., & Gaur, A.S. (2009). Business Group Affiliation, Firm Governance, and Firm Performance: Evidence from China and India. *Corporate Governance: An International Review*, 17(4), 411-425.

- Singh, D.A., & Gaur, A.S. (2013). Governance Structure, Innovation and Internationalization: Evidence From India. *Journal of International Management*, 19(3), 300-309.
- StataCorp. 2015. *Stata Statistical Software: Release 14*. College Station, TX: StataCorp LP.
- Subramaniam, M., & Youndt, M.A. (2005). The Influence of Intellectual Capital on the Types of Innovative Capabilities. *The Academy of Management Journal*, 48(3), 450-463.
- Tajeddin, M., & Carney, M. (2018). African Business Groups: How Does Group Affiliation Improve SMEs' Export Intensity? *Entrepreneurship Theory and Practice*, 43(6), 1194-1222.
- Tobin, J. (1969). A General Equilibrium Approach To Monetary Theory. *Journal of Money, Credit and Banking*, 1(1), 15-29.
- Tomlinson, P.R. (2010). Co-operative Ties and Innovation: Some New Evidence for UK Manufacturing. *Research Policy*, 39(6), 762-775.
- Tomlinson, P.R., & Jackson, I. (2013). Cooperative Ties and the Impact of External Factors upon Innovation in an Industrial District: Some Insights from the North Staffordshire Table and Giftware Sector. *Regional Studies*, 47(4), 580-596.
- Tsai, W., & Ghoshal, S. (1998). Social Capital and Value Creation: The role of Intrafirm Networks. *The Academy of Management Journal*, 41, 464-476.
- Wang, R., Heugens, P.P.M.A.R., & Wijen, F. (2023). Green by Affiliation? Ownership Identity and Environmental Management System Adoption in Chinese Business Groups. *Journal of Management*. <https://doi.org/10.1177/01492063221143721>
- Wang, C., Yi, J., Kafouros, M., & Yan, Y. (2015). Under What Institutional Conditions Do Business Groups Enhance Innovation Performance? *Journal of Business Research*, 68(3), 694-702.
- Wernerfelt, B., & Montgomery, C.A. (1988). Tobin's q and the Importance of Focus in Firm Performance. *The American Economic Review*, 78(1), 246-250.
- Wu, L., Wei, Y., & Wang, C. (2021). Disentangling the Effects of Business Groups in the Innovation-export Relationship. *Research Policy*, 50(1), 104093, <https://doi.org/10.1016/j.respol.2020.104093>
- Yiu, D.W., Hoskisson, R.E., Bruton, G.D., & Lu, Y. (2014). Dueling Institutional Logics and The effect on Strategic Entrepreneurship in Chinese Business Groups. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 8(3), 195-213.
- Yiu, D., Hoskisson, R.E., & Lu, Y. (2003). Corporate Entrepreneurial Intensity of Chinese Firms: Institutional Effects of Business Groups' Social Capital and Control Mechanisms and Government Legacy and Policy. Accessed: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.199.1855&rep=rep1&type=pdf>
- Yiu, D.W., Lu, Y., Bruton, G.D., & Hoskisson, R.E. (2007). Business Groups: An Integrated Model to Focus Future Research. *Journal of Management Studies*, 44(8), 1551-1579.
- Zahra S.A., & George, G. (2002). Absorptive Capacity: A Review, Reconceptualization, and Extension. *The Academy of Management Journal*, 27(2), 185-203.
- Zattoni, A., Pedersen, T., & Kumar, V. (2009). The Performance of Group-affiliated Firms during Institutional Transition: A Longitudinal Study of Indian Firms. *Corporate Governance: An International Review*, 17(4), 510-523.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.02.2023 ✓Accepted/Kabul:19.04.2023

DOI:10.30794/pausbed.1246359

Research Article/Araştırma Makalesi

Yurdakul, S. ve Bulgurcu Gürel, E. B. (2023). "Duygusal Emek, İşgören Performansı ve İşe Yabancılaşma Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi: Satış Danışmanları Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 301-316.

DUYGUSAL EMEK, İŞGÖREN PERFORMANSI VE İŞE YABANCILAŞMA ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN İNCELENMESİ: SATIŞ DANIŞMANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

Saadet YURDAKUL**, Esra Burcu BULGURCU GÜREL***

Öz

Günümüzde hizmetin sunumu önemli hale gelmiştir. Bu nedenle, örgütler rekabet avantajı elde edebilmek için müşteri memnuniyetine önem vermektedir. Örgütler, müşteri memnuniyeti sağlamak ve müşterilerin kendilerini daha iyi hissedebilmeleri için birtakım duygusal davranış kuralları belirlemektedir. Böylece fiziksel ve zihinsel olarak yapılan işlere duygular da dahil olmakta ve duygular için bir parçası haline gelmektedir. Diğer taraftan bireylerin, iş esnasında gerçek duyguları ile uyumsuz olan duygusal davranış kurallarını sergilemek durumunda olmaları onları olumsuz etkileyebilmektedir. Bu uyumsuzluk işgören açısından, performans düşüklüğü ve işe yabancılaşma gibi olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın amacı duygusal emek ve işgören performansı ile işe yabancılaşma arasındaki ilişkiyi saptamaya çalışmaktır. Araştırma, AVM'lerde görev yapmakta olan 255 satış danışmanı üzerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, veri toplama aracı olarak anket tekniğinden faydalanılmıştır. Verilerin analizi sürecinde güvenilirlik, faktör ve regresyon analizlerinden yararlanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre, duygusal emek ile işe yabancılaşma arasında pozitif yönlü; işgören performansı ile işe yabancılaşma arasında negatif yönlü bir ilişki saptanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Duygusal emek, işe yabancılaşma, işgören performansı, Hizmet sektörü.*

INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL LABOR, INDIVIDUAL PERFORMANCE AND WORK ALIENATION: A RESEARCH ON SALES CONSULTANTS

Abstract

In today's world, the presentation in service has become important. Therefore, organizations give importance to customer satisfaction in order to gain competitive advantage. Organizations determine some emotional behavior rules in order to ensure customer satisfaction and make customers feel better. Thus, emotions are included in the work done physically and mentally, and emotions become a part of the work. On the other hand, the fact that people have to exhibit emotional behavior rules that are incompatible with their real feelings during work can affect them negatively. This dissonance can cause a variety of negative consequences for employee; such as low performance and work alienation. In this context, the aim of this research is to determine the relationship between the emotional labor behaviors and individual performances of sales consultants and their work alienation. The research has been conducted on 255 sales consultants working in shopping malls. Survey form has been used as data collection method. Factor analysis and regression analysis were performed during the data analysis process. According to the results of the analysis, it was determined that emotional labor behavior has a significant and positive effect on work alienation. In addition, it was determined that individual performance has a significant and positive effect on work alienation.

Keywords: *Emotional labor, Work alienation, Individual performance, Service sector.*

*Bu makale Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Doç. Dr. Esra Burcu BULGURCU GÜREL danışmanlığında Saadet YURDAKUL tarafından yazılan "Duygusal Emek, İşgören Performansı ve İşe Yabancılaşma Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi: Satış Danışmanları Üzerine Bir Araştırma" isimli yüksek lisans tezinden yararlanarak hazırlanmıştır.

**Bilim Uzmanı, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, MUĞLA. e-posta: saadetcr61@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-9612-7951>)

***Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, MUĞLA. e-posta: esragurel@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-4468-880X>)

1. GİRİŞ

Duygusal emek, işgörenlerin jest ve mimiklerini kullanarak duygularını yönetmesi ve iş yerinde onlardan beklenen duygusal ifadeleri sergilemesi olarak ifade edilmektedir. Örgüt tarafından istenilen duyguları sergileyen ve müşteri memnuniyeti sağlayan işgörenler diğer işgörene oranla daha fazla tercih edilmektedir. İşgörenlerin duygularını yönetmeleri ve müşteri memnuniyeti sağlamaları örgüte uzun vadede müşteri sadakati olarak geri dönmektedir. Müşteri sadakati oluşturan örgüt rekabetçi piyasa yapısı içerisinde sağlam bir imaj edinebilmektedir. Bu durum da örgüte finansal fayda sağlamaktadır. Duygusal emek davranışı sunulan hizmetin kalitesinde belirleyici bir rol oynarken, aynı zamanda işgörenler için olumsuz sonuçlara da yol açabilmektedir. Duyguların sergilenmesi esnasında, işgörenlerin örgütün beklentisine uygun olan davranış kurallarını göstermek için çaba sarf etmesi zaman içerisinde kişiyi zorlamaktadır. Bu durum karşısında birey, önce yaptığı işi anlamlandıramamaya başlamakta, ardından performansı düşmekte daha sonra da işine karşı yabancılaşabilmektedir (Ashforth ve Humphrey, 1993: 88; Hochschild, 1983: 198; Mills, 1969: 257).

Bu çalışmanın temel amacı, satış danışmanı olarak görev yapmakta olan işgörenlerin, duygusal emek davranışları ve işgören performansı ile işe yabancılaşmaları arasında bir ilişki olup olmadığını; eğer ilişki varsa, söz konusu ilişkilerin yönünü belirlemektir. Hizmet sektörü son yıllarda tüm dünyada diğer sektörler arasında öne çıkan sektörlerden biri olmuştur. Duygusal emek ve işe yabancılaşma değişkenleri günümüzde kişilerarası etkileşimin yoğunlukla yer aldığı hizmet sektörü içerisinde önemli yeri olan kavramlardır. Küreselleşme ile birlikte örgütlerin rekabetçi piyasada daha fazla kar elde edebilmeleri için müşterilerle kurdukları ilişkiler ön plana çıkmaktadır. Müşteri ile doğrudan etkileşim içerisinde olan satış danışmanları hizmet kalitesinin önemli ve belirleyici faktörlerinden biridir. Bu nedenle satış danışmanlarından örgütlerin hedefleri doğrultusunda hareket ederek müşteri memnuniyetini gözetmeleri beklenmektedir. Diğer taraftan, mağazacılık sektöründe faaliyetlerini sürdüren işgörenlerin davranışlarının, örgütün sunmuş olduğu hizmet kalitesinde önemli derecede etkili olması bu çalışmayı satış danışmanları üzerinde yoğunlaştırmıştır. Buna ek olarak literatürde duygusal emek, işgören performansı ve işe yabancılaşma kavramlarını bir arada ele alan ve satış danışmanları üzerinde yapılan çalışmaların sayısı sınırlıdır. Bu nedenle, çalışmanın literatürde yer alan bir boşluğun doldurulacağı, işletme yönetimlerine çeşitli tavsiyelerde bulunulacağı ve yeni çalışmalara ışık tutacağı düşünüldüğü için söz konusu çalışma önem arz etmektedir. Bu amaç doğrultusunda, Trabzon ilindeki AVM'lerde görev yapmakta olan, satış danışmanları üzerinde söz konusu değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Ardından çeşitli istatistiksel analizlerden yararlanılarak duygusal emek, işgören performansı ve işe yabancılaşma arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Elde edilen veriler, güvenilirlik, faktör ve regresyon analizlerine tabii tutulmuş ve duygusal emek, işgören performansı ve işe yabancılaşma arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

2.1. Duygusal Emek

Duygusal emek, "bireyin bilinçli olarak giriştiği iş sürecinin, kendi iç dünyasında uyandırdığı izlenim" olarak ifade edilmektedir (Basım ve Begenirbaş, 2012: 78). Kavram ilk kez, Hochschild'in "The Managed Heart" adlı kitabında yer almıştır (Aktaran Fisher ve Ashkanasy, 2000: 3). Hochschild (1983: 7), duygusal emek kavramını, kamuya açık olarak gözlemlenebilen, mimiksel ve bedensel gösterim yaratmak amacıyla duyguların yönetilmesi olarak tanımlamaktadır. Duygusal emek belirli bir ücret karşılığında sarf edilmektedir. Dolayısıyla duygular, örgüt tarafından istenilen şekilde yönlendirilebilmektedir. Ashforth ve Humphrey'e göre (1993: 90) duygusal emek, duruma uygun duyguların sergilenmesidir. Dolayısıyla duygu gösterimleri yapılan işe göre farklılık gösterebilir. İnsanların eğlenmek için gittiği mekanlarda işgörene, sıcak kanlı, nazik ve neşeli davranışlar sergilemesi beklenirken, insanların üzgün olarak hizmet aldıkları (cenaze levazimatçısı) işlerde ise işgörene, nazik, şefkatli ve üzgün davranışlar sergilemesi beklenmektedir (Çelik ve Turunç, 2011: 228). Morris ve Feldman'a göre (1996: 987) duygusal emek, kişilerarası iletişim esnasında örgütsel olarak talep edilen duyguyu sergilemek için gereken çaba, planlama ve kontroldür. Grandey'e göre (2000: 95) ise, duygusal emek, duygusal ifadeyi düzenlemek için duyguları arttırmayı, rol yapmayı veya bastırmayı içermektedir.

Duygusal emeğin boyutlarıyla ilgili farklı yaklaşımlar söz konusudur. Hochschild (1983: 7), duyguları düzenlemenin iki temel yöntemle gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir. Bunlar, yüzeysel davranış ve derinden

Gürel

davranıştır. Hochschild'e göre (1983), işgörenler örgütün taleplerini yerine getirmek için bu iki yöntemden birini uygulamak zorunda kalabilmektedir (Aktaran Gosserand, 2003: 4-5). Ashforth ve Humphrey (1993) ise, Hochschild'in (1983) yaklaşımından farklı olarak, davranışın kendisine odaklanmıştır. Ashforth ve Humphrey (1993), işgörenlerin müşterilerle iletişimleri esnasında sergiledikleri duyguların samimi de olabileceğini belirterek, Hochschild'in (1983) yaklaşımına üçüncü bir boyut olarak samimi davranışı eklemiştir. Ashforth ve Humphrey (1993) ile benzer olarak Diefendorff ve Gosserand (2003) da yüzeysel ve derinden davranışa ek olarak samimi davranışın üçüncü boyut olarak ele alınması gerektiğini ifade etmiştir (Aktaran Çiçeklioğlu, 2019: 51; Yakar, 2015: 15). Çalışmada bu yaklaşım benimsenerek duygusal emek üç boyutlu olarak ele alınmıştır. Duygusal emeğin yüzeysel davranış boyutu, işgörenlerin örgüt tarafından istenilen duyguları sergilerken jest ve mimiklerini değiştirerek gerçekten hissetmedikleri duyguları taklit etmelerini ifade etmektedir. Yüzeysel davranış belirli bir durumda hissedilen ve sergilenen duygu arasındaki uyumsuzluk olarak da ifade edilmektedir (Chu, 2002: 18-19). Bu uyumsuzluk bir süre sonra işgörende stres, gerilim ve memnuniyetsizlik yaratabilmektedir. Yüzeysel davranışta işgören göstermek zorunda olduğu davranışa odaklanmakta ve gerçek duygularını belli etmemeye çalışmaktadır (Çoruk, 2014: 81). Yüzeysel davranış, yalnızca morali bozuk bir işgörenin örgütsel beklentileri karşılamak adına kendini güler yüzlü davranışlar sergilemeye zorlaması olarak anlaşılmamalıdır. Bu durumun tersi de olabilmektedir. Örneğin gardiyanlık, borç tahsilatlığı gibi mesleklerde çalışan işgörenler örgütsel faydayı gözetmek adına, hissetmedikleri halde ciddi ve kötümser bir yüz ifadesine bürünebilmektedir (Doğan, 2019: 77). Derinden davranış boyutu ise, bireyin hissettiği duyguları ve kendisinden beklenen davranışları uyumlu hale getirme olarak ifade edilmektedir (Işık vd., 2016: 120). Bir başka ifadeye göre, derinden davranış, insanların gerçek hisleri ile sergilemesi gereken davranışları uyumlu hale getirmeye çalışarak içten davranmalarını sağlayan duygu kontrolüdür (Yakar, 2015: 9). Hochschild'e göre (1983: 38) derinden davranış sergilemenin iki yöntemi vardır. Birinci yöntem, işgörenin kendisini örgütte sergilenmesi gereken duyguları hissetmek için çaba göstermesidir. İkinci yöntem ise, işgörenin hissettiği duyguları kontrol edebilmesi için aldığı eğitimi ya da deneyimlerini istenilen doğrultuda kullanmasıdır (Kruml ve Geddes, 2000: 11). Son boyut olan samimi davranış ise, işgörenin müşteri ile etkileşim içindeyken göstermesi gereken duygusal davranış kurallarını, gerçekten o duyguları hissettiği için sergilemesini ifade etmektedir (Bıyık, 2014: 24).

2.2. İşgören Performansı

İşgören performansı, örgüt içerisinde işgörenlerin kendilerine verilen görevleri yerine getirme düzeyleridir (Erkiş, 2014: 6). İşgören performansı, belirlenmiş bir amaca yönelik planlamalar doğrultusunda bireysel olarak gelinen noktayı ve elde edilenleri nitelik ve nicelik açıdan saptayan bir kavramdır (Artüz, 2020: 20). Spector'a göre (2009), işgörenlerin başarılı performans sergileyebilmeleri için gerekli yetenek ve motivasyona sahip olmaları gerekmektedir (Aktaran Azar ve Shafiqhi, 2011: 434). İşgörenlerin gereken motivasyona sahip olması, ücretlerin istenilen seviyelerde olması, gerekli ödül, prim ve terfi sisteminin adil işlemesi, bireysel yeteneklerine uyumlu bir birimde istihdam edilmesi, yeterli sosyal hak ve imkanların verilmesi ve işgörenin düşüncelerine saygı gösterilmesi ile mümkün olabilmektedir (İraz ve Akgün, 2011: 228). Bunlara ek olarak çalışma ortamının koşullarının bedensel ve psikolojik açıdan işgörenlerin yaşam fonksiyonlarını tehdit etmeyen, havalandırma, aydınlatma ve gürültü gibi sorunlardan arındırılmış olması gerekmektedir (Hayta, 2007: 21). Kılıçkaplan ve diğerleri (2010: 689), uzun çalışma saatleri ve kötü çalışma koşulları nedeniyle işgörenlerde oluşan yorgunluk ve motivasyon azalması sonucunda bireysel performansta düşüşün gözlemlendiğini ifade etmiştir. İşgören performansını etkileyen bir diğer unsur ise, sağlıklı bir iletişim ortamının kurulmasıdır. Sağlıklı bir iletişim ortamında işgörenler arasında hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde açık ve anlaşılır, sözlü veya sözsüz iletişim gerçekleşmektedir. Böyle bir ortamda işgörelere performansları hakkında geribildirimde bulunulmakta, bu şekilde yanlış anlamaların önüne geçilebilmektedir (Özdemir, 2007: 21). Dolayısıyla işgörenin gününün büyük bir çoğunluğunu geçirdiği, yaşamını idame ettirebilme adına iş yaşamında birlikte görev aldığı çalışma arkadaşları, astları ya da üstleri ile olan iletişimi, onun bireysel performansını etkileyebilmektedir. İşgöreni motive edici, içsel sorunlara çözüm üretebilen, dinamik ve içten iletişime sahip bir örgütte, işgören işini severek yapmakta, görevini olması gerektiği ölçüde yerine getirmektedir (Özpehlivan, 2015: 144-145). Bununla birlikte işi ile ilgili bilgi ve becerilere sahip olan, işi ile ilgili konularda inisiyatif kullanabilen, yaptığı işin anlamlı olduğunu hisseden ve işler üzerinde bir etkiye sahip olduğuna inanan işgörenlerin, bunları hissetmeyen işgörelere göre görevlerini yerine getirirken daha yüksek performans sergileyebileceği düşünülmektedir (Sigler ve Pearson, 2000: 32). Kirkman ve Rosen (1999: 62), işgörenlerin kendi

Gürel

işleriyle ilgili inisiyatif alabildikleri, bağımsız karar verebildikleri ve faaliyetlerinin sorumluluğunu üstlenebildikleri bir çalışma ortamında daha yüksek performans sergileyebileceğini ifade etmektedir. İşgöreni motive eden ve işgörenin performansını arttırmasını etkileyen önemli bir unsur da ödüldür. Ödülün işgörenin kişilik yapısına, beklentilerine ve ihtiyaçlarına uygun olması gerekmektedir. Ödül, işgörene istenilen şekilde verildiği zaman bireysel performansını arttıracığı düşünülmektedir (Akçit, 2011: 27).

2.3. İşe Yabancılaşma

Yabancılaşma insanın içinde bulunduğu topluma ve kültürel değerlere karşı ilgisinin kaybolması, değer ve normları anlamsız görmesi, kendisini yalnız ve güçsüz hissetmesi durumunu ifade etmektedir (Atılğan, 2010: 41). Yabancılaşma kavramını ayrıntılı olarak tartışıp tanımlayarak ilk kullanan yazar, sosyolog Karl Marx (1818-1883) dir (Aktaran Ofluoğlu ve Büyükyılmaz, 2008: 115). Marx (1818-1883), yabancılaşmanın bireyselliğin kaybını ifade ettiğini ve böylesi bir kaybın da insan açısından ve genel olarak toplum için istenilmeyen bir durum olduğunu öne süren ilk kişidir (Aktaran Kanungo, 1992: 414). Marx'a göre (1818-1883) yabancılaşmış durumdaki insanın yaptığı iş, ona artık kendi dışında bir varlık gibi görünmektedir. Böylece insanın yaptığı faaliyetler, istemeyerek yerine getirdiği bir iş halini almıştır (Aktaran Eryılmaz, 2010: 6). İnsanın, yaptığı işten duygusal olarak uzaklaşarak sadece para gibi dışsal ödüller için çalışmayı sürdürdüğü, işle ilgili diğer faktörlere (ürün, yönetici, çalışma arkadaşları gibi) ilişkin olumsuz duygular hissettiği, duygusal ve psikolojik bir durumu ifade eden kavram ise, işe yabancılaşmadır (Usta, 2016: 128). İşe yabancılaşma, işgörenin işini anlamsız bulduğunda, örgütte geleceğini göremediğinde, örgütte kurduğu ilişkilerden tatmin olamadığında, kendisini yalnız, yetersiz ve güçsüz gördüğünde yaşanmaktadır (Elma, 2003: 16). Örgütte işe yabancılaşmanın ortaya çıkması için birtakım koşulların oluşması gerekmektedir: Bunlardan ilki, işgörenin hem ürettiği üründen hem de üretim araçlarından uzaklaşmasıdır. İkincisi, işgörenin, ürünün üretim sürecine sağladığı katkı düzeyinden ve bu süreçteki görevinden emin olamamasıdır. Üçüncüsü, işgörenin üretim aşamasındaki davranışlarının bir dış güç tarafından kontrol edilmesidir. Dördüncü ve sonuncusu, iş ile ilgili görevlerin tamamlanması için işgörenin zekasının ve becerisinin sadece küçük bir kısmına ihtiyaç duyacak kadar işin çok sayıda küçük parçaya bölünmesidir. Bu gibi durumlarda işe yabancılaşma gerçekleşmektedir (Erikson, 1986: 3).

Emile Durkheim (1893), yabancılaşma kavramını, anomi anlamında kullanmıştır (Aktaran Çalışkan, 2018: 40). Anomi; kuralları etkisini kaybettiği ve herkes tarafından kabul görececek yeni kuralların yaratılmadığı bir toplumda, insanları topluma bağlayan bağların kopması halini ifade etmektedir (Şimşek vd., 2006: 571). Durkheim, "Toplumsal İşbölümü" (1893) adlı eserinde, anomiyi, düzen sağlayan ahlaki ve hukuki kurallar etkisini kaybettiğinde toplumu saran bir hastalık olarak ifade etmiştir. Tarihin belirli dönemlerinde davranışları şekillendiren ve idealleri inşa eden değerler sistemi ile kişiler arasındaki ilişkiler altüst olabilir. Bu buhran toplumu kapladığında anomi vardır; anomi bir bakıma dayanışmanın yok oluşunu ifade etmektedir (Aktaran Meriç, 2020: 198). Marx Weber (1864-1920) yabancılaşma kavramını, rasyonelleşme ve bunun bir sonucu olan bürokratik yönetim üzerinden dolaylı olarak ifade etmektedir (Aktaran Tekin, 2014: 34). Weber'e göre (1864-1920), bürokratik yönetimler; kurallara, yasalara ve otoritelere dayanan yönetimlerdir. Bu yönetim, işgörenler üzerinde hakimiyet ve otorite kurarak en yüksek verimlilik derecesine ulaşmayı hedeflemektedir. Weber'e göre (1864-1920) rasyonel hukuki otoriteye dayanan tüm bürokratik örgütlerde belirli kural ve kalıplar çerçevesinde hareket etmek zorunda kalan insan, kaçınılmaz bir şekilde bireysellik ve özerkliğiyle birlikte duygusallığını da kaybetmiştir. Büyük bir makinenin sıradan bir dişlisi olan insan, sosyal hayatın yanında kendisine de yabancılaşmıştır (Aktaran Kılçık, 2011: 28). Weber'e göre (1864-1920), insanlar rasyonelleşme sürecinde topluma ve kendine yabancılaşabilmektedir (Aktaran Öztürk ve Çipe, 2020: 117). Seeman (1959) ise, toplum içinde hareket eden insanın bireysel açıdan yabancılaşmasını incelemektir. Bu amaca yönelik olarak Seeman (1959), yabancılaşmayı sosyo-psikolojik açıdan ele almıştır (Aktaran Mottaz, 1981: 515). Bununla birlikte Seeman (1959), yabancılaşmayı beş farklı boyutta ele alarak kavramı netleştirmeye çalışmıştır (Aktaran Yeke, 2020: 31). İlk boyut güçsüzlüktür: Bu boyut insanın sahip olduğu beklentiler ve inandığı olasılıkların, insanın kendisi tarafından belirlenememesi ve sonucunu değiştirebilmek için elinden hiçbir şey gelmeyeceğini düşünmesini ifade etmektedir (Develioğlu ve Tekin, 2012: 19). Güçsüzlük, görevlerin ve günlük işlerin yerine getirilmesinde iş özerkliği eksikliğinde ortaya çıkmaktadır (Aktaran Kakabadse, 1986: 459). İkinci boyut anlamsızlıktır: Bu boyut insanın doğru ile yanlış arasında ayırım yapamaması ve kararsızlık yaşama durumunu ifade etmektedir (Seeman, 1959: 786). Anlamsızlık boyutunda kişi, neye inanacağı konusunda kararsızlık yaşamaktadır (Aktaran Yalçın ve Koyuncu, 2014: 87). Üçüncü boyut ise,

Gürel

kuralsızlıktır: Bu boyut insanların belirli hedeflere ulaşabilmesi için toplumsal olarak onaylanmayan davranışların gerekli olduğuna dair yüksek bir beklentinin olduğu durumu ifade etmektedir (Aktaran Kohn, 1976: 116). Dördüncü boyut yalıtılmışlık veya topluma yabancılaşmadır: Bu boyut kişinin üyesi olduğu toplumun inanç ve değerlerine karşı kendisini yabancı hissetmesi olarak tanımlanmaktadır (Aktaran Holcomb-McCoy, 2004: 193). Toplum tarafından değer verilen inançların ve amaçların birey için bir anlam ifade etmemesi durumu olarak da ifade edilmektedir (Develioğlu ve Tekin, 2012: 19). Beşinci ve son boyut ise, kendine yabancılaşmadır: Bu boyut insanın davranışlarının, geleceğe yönelik beklentileri ile uyuşmamasını, beklentilerine uygun olmayan davranışlar sergilemesini ifade etmektedir (Aktaran Babür, 2009: 17). Kendine yabancılaşan insan, yaşamdan herhangi bir tat alamamakta ve sosyal hayata ayak uydurmakta zorlanmaktadır (Efendioğlu, 2021: 46).

Mottaz (1981: 517), Seeman'ın (1959) işe yabancılaşma boyutlandırmasından farklı olarak, doğrudan iş ile ilgili faktörlere odaklanmıştır. Mottaz (1981: 515-517), bu amaçla kuralsızlık ve topluma yabancılaşma boyutlarının örgüt ve işgörenlere ilgili olduğunu, işin kendisiyle doğrudan ilişkili olmadığını ifade ederek, işe yabancılaşmayı üç boyut (güçsüzlük, anlamsızlık ve kendi yabancılaşma) olarak kavramsallaştırmıştır. Çalışmada bu yaklaşım benimsenerek işe yabancılaşma üç boyutlu olarak ele alınmıştır.

2.4. Duygusal Emek, İşgören Performansı ve İşe Yabancılaşma Arasındaki İlişki

Duygusal emek hizmet kalitesinin başkaları tarafından gözlemlenebilen bir parçası olarak ifade edilmektedir. Duygusal emek sunulan hizmetin kalitesinde belirleyici bir rol oynarken, aynı zamanda işgörenler için olumsuz sonuçlara da yol açabilmektedir. Duyguların sergilenmesi esnasında, duygusal davranış kuralları ile işgörenin gerçek duyguları arasında bir uyumsuzluk yaşandığında yapılan işin anlamlandırılması zorlaşabilmektedir. Bu durumda kişi, yaptığı işe yabancılaşabilmektedir. Ashforth ve Humphrey (1993: 88); Hochschild, (1983: 198) ve Hopfl ve Linstead (1993) yapmış oldukları çalışmalarda, insanların yaşadığı duygusal uyumsuzluğun işe yabancılaşmaya yol açabileceğini saptamıştır (Aktaran Tsang, 2011: 1313). İşe yabancılaşma, kişinin kendi emeğine ve iş sürecine yabancılaşması olarak ifade edilebilmektedir. Mills'e göre (1951) bir kişinin çalışma esnasında duygularını belirli bir ücret karşılığında değiştirmesi ile işe yabancılaşma ortaya çıkabilmektedir (Aktaran Torland, 2013: 23). Literatürde duygusal emek ve alt boyutları ile işe yabancılaşma arasında ilişki bulunduğunu gösteren çeşitli çalışmalar söz konusudur: Zaganjori'ye göre (2016: 81) duygusal emek ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Benzer şekilde Aslan (2018: 182); Aslan ve Mert (2019: 1757); Bilir (2008: 43); Bolton (2005); Glomb ve Tews (2004: 8); Isenbarger ve Zembylas (2006: 132); Kaya ve Serçeoğlu (2013: 335); Köse (2019: 123); Mastracci ve Adams (2018: 13) ve Tokmak (2014: 148) da yaptıkları çalışmalarda duygusal emek ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler saptamıştır. Cohen (2010: 3); Cropanzano ve diğerleri (2003: 67); Hochschild (1983: 198); Grandey (1999:3); Kamber (2014: 120); Kurt (2013: 182); Kurt ve diğerleri (2019: 212); Nylander ve diğerleri (2011: 469); Özçelik (2019: 113) ve Pugliesi (1999: 130) yüzeysel davranış ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler saptamıştır. Ashforth, (1989); Aslan (2018: 182); Aslan ve Mert (2019: 1757); Efendioğlu (2021: 102); Hameed ve diğerleri (2020: 1); Kaya ve Serçeoğlu (2013: 335); Kim ve Han (2009: 236) ve Yıldız (2017: 73) derinden davranış ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler saptamıştır. Beğenirbaş (2015: 258); Grandey (1999: 3); Köse (2019: 123); Yeke (2020: 254); Yeke ve Pınar (2021: 246); Yıldız (2017: 73) ve Yıldırım ve Türker (2016: 616), samimi davranış ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ve negatif yönlü ilişkiler saptamıştır. Bu bulgular doğrultusunda oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir:

H₁: Duygusal emek ile işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H_{1a}: Yüzeysel davranış ile işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H_{1b}: Derinden davranış ile işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H_{1c}: Samimi davranış ile işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir ilişki vardır.

İşe yabancılaşma, işgörenin iş dünyasından ne ölçüde koptuğunu ifade etmektedir (Hirschfeld ve Feild, 2000: 790). İşe yabancılaşan kişi, kendini örgüte ait hissetmemekte ve işini isteksiz yapmaktadır. Bu durum, işgörenlerin, bireysel performanslarının azalmasına neden olmaktadır. İşgören performansı, kişilerin kendilerine verilen görevleri ne düzeyde yerine getirdiklerini ifade etmektedir. Beytekin ve diğerlerine göre (2020:

311) işe yabancılaşma, performans üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Eryılmaz'a göre (2010: 48) örgütte yaşanabilecek yabancılaşma durumu, işgörenler üzerinde performans azalışına neden olmaktadır. Literatürde, işgören performansı ile işe yabancılaşma arasında ilişki bulunduğunu gösteren çeşitli çalışmalar söz konusudur: Al Hosani ve diğerleri (2020: 18); Amarat ve diğerleri (2018: 554); Chiaburu ve diğerleri (2014: 33); Clark ve diğerleri (2010: 287); Huang (2006: 134); Santas ve diğerleri (2016: 30) ve Tekingündüz ve diğerleri (2016: 684), işe yabancılaşma ile işgören performansı arasında anlamlı ve negatif ilişkiler saptamıştır. Kartal'a göre (2017: 110), işgören performansı ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ve negatif bir ilişki söz konusudur. Benzer şekilde, Tummers ve Dulk'a göre de (2013: 2), işgören performansı ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ve negatif bir ilişki bulunmaktadır. Bu bulgular doğrultusunda oluşturulan hipotez aşağıdaki gibidir:

H₂: İşgören performansı ile işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir ilişki vardır.

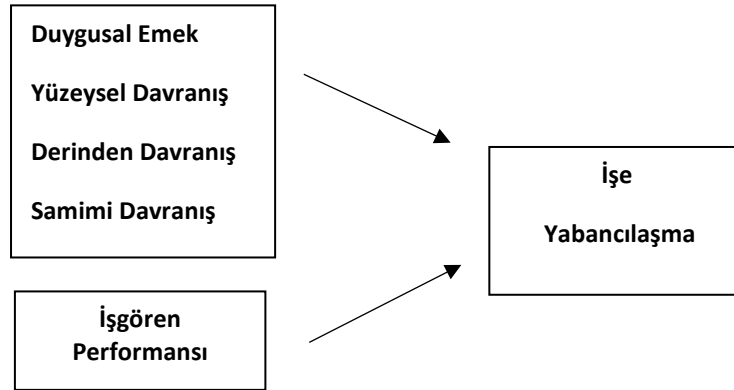
3. YÖNTEM

3.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Trabzon ilindeki AVM'lerde görev yapmakta olan 993 satış danışmanı oluşturmaktadır. Araştırmaya yönelik söz konusu ankette, örneklem büyüklüğü %95 güven aralığı ve $\neq 0,05$ örneklem hata payı göz önüne alınarak 214 satış danışmanı şeklinde tespit edilmiştir. Bazı mağazaların prosedür gereği araştırmaya katılmak istememeleri ve satış danışmanlarının yoğun tempoda çalışmaları nedeniyle 300 kişi ankete katılım sağlamıştır. Bu anketlerin 45 tanesi değerlendirilmeye uygun görülmemeye analiz edilmiştir. Anket formu çerçevesinde 255 satış danışmanından veri elde edilmiştir. Bu araştırma için etik kurul kararı gerekli olup, araştırma başlamadan önce gerekli etik kurul kararı, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından 22.06.2021 tarih ve 269 karar sayılı etik kurulu izni ile alınmıştır.

3.2. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Duygusal emek ile işgören performansı araştırmanın bağımsız değişkenleri, işe yabancılaşma ise, araştırmanın bağımlı değişkenidir. Bu bağlamda yukarıda ifade edilen hipotezlere göre oluşturulan araştırma modeli Şekil 1'de sunulmuştur:

Şekil 1. Araştırma Modeli

3.3. Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada duygusal emek ölçeği için Diefendorff, Croyle ve Gosserland (2005) tarafından geliştirilen, Basım ve Beğenirbaş (2012: 82) tarafından Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılan üç boyut ve 13 ifadeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Orijinal ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı; $\alpha=0,92$ olarak hesaplanmıştır. Türkçe'ye uyarlama çalışmasında ise Cronbach Alfa katsayısı $\alpha=0,80$ olarak hesaplanmıştır (Basım ve Beğenirbaş, 2012: 77-88; Diefendorff vd., 2005: 345-356).

Gürel

Araştırmada işgören performansının ölçümü için önce Kirkman ve Rosen (1999), daha sonra ise, Sigler ve Pearson (2000) tarafından geliştirilen, Çöl (2008) tarafından Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılan tek boyut ve dört ifadeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Orijinal ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı; $\alpha=0,70$ olarak hesaplanmıştır. Türkçe'ye uyarlama çalışmasında ise Cronbach Alfa katsayısı $\alpha=0,827$ olarak hesaplanmıştır (Çöl, 2008: 41-42).

Araştırmada işe yabancılaşmanın ölçümü için ise, Clifford J. Mottaz tarafından (1981: 519-521) geliştirilen, Uysaler (2010: 74) tarafından Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılan üç boyut ve 21 ifadeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Orijinal ölçekte Cronbach Alfa katsayısı; güçsüzlük boyutu için $\alpha=0,917$, anlamsızlık boyutu için $\alpha=0,790$ ve kendine yabancılaşma boyutu için ise $\alpha=0,875$ olarak bulunmuştur. Türkçe'ye uyarlama çalışmasında Cronbach Alfa katsayısı $\alpha=0,78$ olarak hesaplanmıştır. İşe yabancılaşma ölçeğindeki 3., 5., 6., 9., 11., 12., 15., 18. ve 20. maddeler ters kodludur (Uysaler, 2010: 74-97).

4. BULGULAR

4.1. Demografik Bulgular

Araştırmada yer alan katılımcıların 139'u (%54,5) kadın, 116'sı (%45,5) erkeklerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan satış danışmanlarının yaş dağılımı incelendiğinde; %23,9'unun (61) 18-24 yaş aralığında, %61,6'sının (157) 25-34 yaş aralığında, %11,4'ünün (29) 35-44 yaş aralığında, %3,1'inin (8) ise, 45-56 yaş aralığında olduğu saptanmıştır. Evli satış danışmanı sayısı 94 (%36,9), bekar satış danışmanı sayısı ise 161 (%63,1)'dir. Araştırmaya katılan satış danışmanlarının büyük çoğunluğunun lise mezunu olduğu saptanmıştır. İlk ve orta okul mezunu 3 (%1,2) kişi, lise mezunu 103 (%40,4) kişi, ön lisans mezunu 82 (%32,2) kişi, lisans mezunu 62 (%24,3) kişi ve yüksek lisans mezunu ise, 5 (%2,0) kişi olarak bulunmaktadır. Araştırmaya katılan satış danışmanlarının meslekteki çalışma süreleri incelendiğinde çoğunluğunun 1-5 yıl arası deneyime sahip olduğu saptanmıştır. 1 yıldan az deneyime sahip, (%9,4) 24 kişi, 1-5 yıl arası (%40,0) 102 kişi, 5-10 yıl (%28,2) 72 kişi, 10 yıl ve üzeri (%22,4) 57 kişi bulunmaktadır.

4.2. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Güvenilirlik Analizleri

Duygusal emek davranışı ölçeğinin Cronbach Alpha değeri $\alpha=0,817$ olarak bulunmuştur. Cronbach Alpha değeri duygusal emek davranışı ölçeğinde yer alan yüzeysel davranış boyutu için, $\alpha=0,874$, derinden davranış boyutu için, $\alpha=0,863$, samimi davranış boyutu için, $\alpha=0,743$ olarak bulunmuştur. İşgören performansı ölçeğinin Cronbach Alpha değeri $\alpha=0,862$ olarak bulunmuştur. İşe yabancılaşma ölçeğinin Cronbach Alpha değeri ise, $\alpha=0,846$ olarak bulunmuştur. Cronbach Alpha değeri, işe yabancılaşma ölçeğinde yer alan güçsüzlük boyutu için, $\alpha=0,761$, anlamsızlık boyutu için, $\alpha=0,790$, kendine yabancılaşma boyutu için, $\alpha=0,700$ olarak bulunmuştur. Bu değerlerin güvenilir olduğu saptanmıştır.

4.3. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Geçerlilik Çalışması

4.3.1. Duygusal Emek Ölçeğine İlişkin Bulgular

Tablo 4.1: Duygusal Emek Davranışı Faktör Yapısına İlişkin Bulgular

Boyut Sayısı	KMO	Bartlett Testi	Açıklanan Varyans
3	0,829	1489,860	66,115

Tablo 4.1.'de KMO değeri 0,829 ve Bartlett Küresellik Testi değeri 1489,860 olarak hesaplanmış ve 0,000 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. Buna göre verilerin faktör analizi yapmak için uygun olduğu görülmektedir (Güriş ve Astar 2014: 416).

Gürel

Tablo 4.2: Duygusal Emek Davranışı Boyutları ve Faktör Yükleri

İFADELER	F1	F2	F3
Yüzeysel davranış 5	,826		
Yüzeysel davranış 1	,822		
Yüzeysel Davranış 2	,770		
Yüzeysel Davranış 4	,761		
Yüzeysel Davranış 6	,723		
Yüzeysel Davranış 3	,717		
Derinden Davranış 3		,858	
Derinden Davranış 2		,850	
Derinden Davranış 4		,826	
Derinden Davranış 1		,740	
Samimi Davranış 2			,858
Samimi Davranış 3			,798
Samimi Davranış 1			,737

Tablo 4.2.'de duygusal emek davranışı ölçeğine ilişkin faktör analizi sonuçları incelendiğinde, 0,50'nin altında faktör yük değeri içeren ifadenin olmaması nedeniyle duygusal emek davranışının on üç ifadesi de yapıya aktarılmıştır. Araştırma sonucunda, yapıdaki on üç ifadenin faktör yük değerlerine bakıldığında üç faktör altında toplandığı görülmektedir.

4.3.2. İşgören Performansı Ölçeğine İlişkin Bulgular

Tablo 4.3: İşgören Performansı Faktör Yapısına İlişkin Bulgular

Boyut Sayısı	KMO	Bartlett Testi	Açıklanan Varyans
1	0,792	481,507	70,808

Tablo 4.3.'de KMO değeri 0,792 ve Bartlett Küresellik Testi değeri 481,507 olarak hesaplanmış ve 0,000 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. Buna göre verilerin faktör analizi yapmak için uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 4.4: İşgören Performansı Boyutları ve Faktör Yükleri

İFADELER	F1
Performans 2	,883
Performans 3	,847
Performans 1	,842
Performans 4	,791

Tablo 4.4.'de işgören performansı ölçeğine ilişkin faktör analizi sonuçları incelendiğinde, 0,50'nin altında faktör yük değeri içeren ifadenin olmaması nedeniyle işgören performansı dört ifadesi de yapıya aktarılmıştır. Araştırma sonucunda, yapıdaki dört ifadenin faktör yük değerlerine bakıldığında tek faktör altında toplandığı görülmektedir.

Gürel

4.3.3. İşe Yabancılaşma Ölçeğine İlişkin Bulgular

Tablo 4.5: İşe Yabancılaşma Faktör Yapısına İlişkin Bulgular

Boyut Sayısı	KMO	Bartlett Testi	Açıklanan Varyans
4	0,825	1815,134	58,830

Tablo 4.5.'de KMO değeri 0,825 ve Bartlett Küresellik Testi değeri 1815,134 olarak hesaplanmış ve 0,000 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. Buna göre verilerin faktör analizi yapmak için uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 4.6: İşe Yabancılaşma Boyutları ve Faktör Yükleri

İFADELER	F1	F2	F3	F4
Anlamsızlık 4	,797			
Anlamsızlık 5	,776			
Anlamsızlık 2	,737			
Kendine Yabancılaşma 1	,579			
Anlamsızlık 6	,556		,522	
Güçsüzlük 7		,784		
Güçsüzlük 2		,783		
Güçsüzlük 1		,711		
Güçsüzlük 4		,685		
Güçsüzlük 6		,579		
Kendine Yabancılaşma 3			,784	
Kendine Yabancılaşma 7			,713	
Kendine Yabancılaşma 5			,701	
Kendine Yabancılaşma 2			,573	
Anlamsızlık 3	,509		,542	
Kendine Yabancılaşma 4				,788
Kendine Yabancılaşma 6				,753
Güçsüzlük 5				,545
Güçsüzlük 3				,522

Gürel

Tablo 4.6.'da işe yabancılaşma ölçeğine ilişkin faktör analizi sonuçları incelendiğinde, ölçeğe ilişkin faktör analizi sonucunda ölçeğin 8. (Anlamsızlık 1) ve 14. (Anlamsızlık 7) ifadelerinin faktör yükünü 0,50 değerinin altında olduğu görülmüştür. Bu nedenle ilgili ifadeler değerlendirilmeye alınmamış ve faktör analizi tekrar yapılmıştır. Analiz sonucunda literatürde üç alt boyuttan oluşan işe yabancılaşma ölçeği literatürden farklı bir biçimde dört faktör olarak ortaya çıkmıştır. Faktörler altında toplanan ifadeler incelendiğinde, güçsüzlük boyutuna ilişkin iki ifadenin (S.3, S.5) ve kendine yabancılaşma boyutuna ilişkin iki ifadenin (S.4, S.6) faktör 4 altında toplandığı görülmektedir. Bu durumun, söz konusu ölçekte yer alan ifadelerin ilgili örneklem grubu için ifade ettiği anlamın, literatürde kabul görmüş boyutlardan farklı olabileceğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Söz konusu boyutlara yönelik ifadelerin, işgörenin yaptığı işe yönelik özerkliği ölçen ifadeler olması nedeniyle ifadeler arasındaki benzerliğe bağlı olarak, katılımcıların bu ifadeleri ayırmakta güçlük çekmiş olmaları olağan karşılanmıştır. Bu çalışmada faktör 4 altında toplanan ifadelerle "özerklik" adı verilmiştir.

4.4. Duygusal Emek, İşgören Performansı ve İşe Yabancılaşma Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Regresyon Analizi

Araştırmanın amacına yönelik olarak, duygusal emek, işgören performansı ve işe yabancılaşma arasındaki ilişki regresyon analizi aracılığıyla test edilmiştir. Analize göre (Tablo 4.7), R² değeri 0,210 olarak bulunmuştur. Buna göre işe yabancılaşmadaki değişimin %21,0'ünün modeldeki bağımsız değişkenler olan duygusal emek ve işgören performansı tarafından açıklandığı görülmektedir. Regresyon analizi sonucunda model bir bütün olarak anlamlı bulunmuştur (F= 33,496; p<0,05). Durbin-Watson katsayısı 1,902 olarak hesaplanmıştır. Bu katsayı değerinin 2'ye yakın olması veya 1,5 – 2,5 arası değerler alması değişkenler arasında oto-korelasyon sorunu bulunmadığını ifade etmektedir (Seçgin ve Özyer, 2016: 262).

Tablo 4.7: Duygusal Emek, İşgören Performansı ve İşe yabancılaşma Arasındaki Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken: İşe Yabancılaşma		Durbin Watson: 1,902			
Bağımsız Değişken	B	Standart Hata	β	T	P değeri
Sabit Terim	3,539	,168	-	21,021	,000
Duygusal Emek	,081	,049	,097	1,668	,097
İşgören Performansı	-1,574	,216	-,423	-7,291	,000
R ² = 0,210, F= 33,496, P Değeri=0,000					
* %10 seviyesinde anlamlıdır					

Araştırmaya katılan satış danışmanlarının duygusal emek davranışlarındaki bir birimlik artışın işe yabancılaşmada 0,097 birimlik bir artışa, işgören performanslarındaki bir birimlik artışın ise işe yabancılaşmada 0,423 birimlik azalışa yol açtığı görülmektedir. Buna göre H₁ ve H₂ hipotezleri kabul edilmektedir.

4.5. Duygusal Emek Boyutları (Yüzeysel Davranış, Derinden Davranış, Samimi Davranış), İşgören Performansı ile İşe Yabancılaşma Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Regresyon Analizi

Araştırmanın amacına yönelik duygusal emeğin alt boyutları (yüzeysel davranış, derinden davranış, samimi davranış) ve işgören performansı ile işe yabancılaşma arasındaki ilişki regresyon analizi aracılığıyla test edilmiştir. Analize göre (Tablo 4.8), R² değeri 0,228 olarak bulunmuştur. Buna göre işe yabancılaşmadaki değişimin %22,8'inin modeldeki bağımsız değişkenler olan duygusal emeğin alt boyutları (yüzeysel davranış, derinden davranış ve samimi davranış) ve işgören performansı tarafından açıklandığı görülmektedir. Regresyon modeli bir bütün olarak anlamlı bulunmuştur (F=18,444; p<0,05). Durbin-Watson katsayısı 1,957 olarak hesaplanmıştır ve bu değer değişkenler arasında oto-korelasyon sorunu bulunmadığını göstermektedir.

Tablo 4.8: Duygusal Emek Boyutları (Yüzeysel Davranış, Derinden Davranış, Samimi Davranış), İşgören Performansı ve İşe Yabancılaşma Arasındaki Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken: İşe Yabancılaşma			Durbin Watson: 1,957		
Bağımsız Değişken	B	Standart Hata	β	T	P değeri
Sabit Terim	3,227	,215	-	15,015	,000
Yüzeysel Davranış	,009	,035	,016	,271	,786
Derinden Davranış	,031	,034	,058	,922	,358
Samimi Davranış	,103	,042	,156	2,462	,014
İşgören Performansı	-1,383	,229	-,372	-6,049	,000
R ² = 0,228, F= 18,444, P Değeri=0,000					
* %10 seviyesinde anlamlıdır					

Analiz sonuçlarından elde edilen bulgulara göre yüzeysel davranış ve derinden davranış boyutları ile işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki olmadığı saptanmıştır. Bu bulgular doğrultusunda H_{1a} ve H_{1b} hipotezleri reddedilmektedir. Samimi davranış boyutu ile işe yabancılaşma arasında ancak $p=0,10$ anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki saptanmıştır ($p=,014$; $\beta=,156$). Fakat çalışmada, test edilmek üzere geliştiren hipotezler kısmında samimi davranış boyutu ile işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle, H_{1c} hipotezi reddedilmektedir.

5.TARTIŞMA ve SONUÇ

Duygusal emek ve işe yabancılaşma değişkenleri günümüzde kişilerarası etkileşimin yoğunlukla yer aldığı hizmet sektörü içerisinde önemli yeri olan kavramlardır. Küreselleşme ile birlikte örgütlerin rekabetçi piyasada daha fazla kar elde edebilmeleri için müşterilerle kurdukları ilişkiler ön plana çıkmaktadır. Müşterilerle doğrudan ilişki içerisinde olan satış danışmanlarının sergiledikleri duygusal ifadeler ve davranışların müşteri memnuniyeti gibi birçok noktada etkili olduğu belirtilmektedir. Ayrıca hizmet sektöründe yoğun bir şekilde duygusal ifadelerin kullanıldığı ve davranışların sergilendiği de göz önünde bulundurularak örneklem olarak hizmet sektöründe yer alan satış danışmanları tercih edilmiştir. Bu çalışmada, Trabzon ilinde bulunan AVM'lerde görev yapmakta olan satış danışmanlarının duygusal emek ve işgören performansı ile işe yabancılaşma davranışları arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Araştırmada yapılan regresyon analizlerine göre, duygusal emek ve işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Diğer taraftan araştırmanın sonuçlarına göre, duygusal emeğin alt boyutu olan yüzeysel, derinden ve samimi davranış boyutları ile işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Ortaya çıkan bu sonucun literatürde yapılan çeşitli araştırmaların sonuçları ile uyumlu olduğu gözlenmiştir: Bilir (2008: 43) yaptığı çalışmada, satış danışmanlarının müşteri ile iletişimi esnasında örgüt tarafından istenen duyguları sergilemesinin, işgörenlerde duygusal çelişkiye ve yabancılaşmaya neden olduğunu ifade etmektedir. Glomb ve Tews (2004: 8); Isenbarger ve Zembylas (2006: 132); Kaya ve Serçeoğlu (2013: 335) ve Tokmak (2014: 148) da yaptıkları çalışmalarda duygusal emek ve işe yabancılaşma arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler saptamıştır. Tozoğlu (2022: 109; Yeke (2020: 254) yaptığı çalışmada, yüzeysel davranış ve derinden davranış ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ilişki olmadığını saptamıştır. Köse (2019: 123) yaptığı çalışmada, derinden davranış ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ilişki olmadığını saptamıştır. Araştırmanın bir diğer bulgusuna göre, işgören performansı ile işe yabancılaşma arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Ortaya çıkan bu sonucun literatürde yer alan çeşitli araştırmaların sonuçları ile uyumluluk gösterdiği gözlenmiştir: Eryılmaz'a göre (2010: 48) örgütte yaşanabilecek yabancılaşma durumu, işgörenler üzerinde performans azalmasına neden olmaktadır. Kartal'a göre (2017: 110), işgören performansı ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ve negatif bir ilişki söz konusudur. Benzer şekilde Al Hosani ve diğerleri (2020: 18); Amarat ve diğerleri (2018: 554); Chiaburu ve diğerleri (2014: 33); Clark ve diğerleri (2010: 287); Huang (2006: 134); Santas ve diğerleri (2016: 30); Tekingündüz ve diğerleri (2016: 684) ve Tummers ve Dulk (2013: 2), işe yabancılaşma ile işgören performansı arasında anlamlı ve negatif ilişkiler saptamıştır.

Gürel

İşgörenlerin duygusal emek davranışında bulunmaları durumunda zamanla işe yabancılaşma ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle örgütler, işgörenleri duygusal davranış kuralları hakkında bilgilendirmelidir. Buna ek olarak sosyal etkinlikler planlanmalı, çalışma saatleri düzenlenmeli, prim, terfi, zam, yan haklar adaletli dağıtılmalı, karşılıklı güven ve sağlıklı bir iletişim ortamı oluşturulmalıdır. Böylece işe yabancılaşma duygusu bir ölçüde zayıflatılabilir. Yöneticilerin işgörelere performansları hakkında geri bildirimde bulunmaları da işe yabancılaşma duygusunu zayıflatılabilir. Ayrıca işgörenlerin günlük karşılaştığı sorunları mesai bitiminde birim yöneticilerine ileterek, üst yöneticilerin var olan sorunlar hakkında bilgi edinilmesi sağlanabilir. Böylece sorunlara zamanında çözüm getirilerek işgörenlerin işe yabancılaşması önenebilir.

Araştırma satış danışmanlarını temel almış olmakla birlikte, zaman ve maliyet kısıtı nedeniyle Trabzon ilinde bulunan tüm satış danışmanlarına ulaşmak mümkün olmamıştır. Bazı mağazaların prosedür gereği araştırmaya katılmak istememeleri de erişilen satış danışmanı sayısını sınırlandırmıştır. Bir diğer kısıtlılık ise araştırmının pandemi dönemine denk gelmesiyle birlikte AVM'lerin kısıtlı saat aralıklarında açık olmasıdır. Bu nedenle satış danışmanlarının kısıtlı zamanda yoğun tempoda çalışması, anketteki ifadeleri dikkatsiz bir biçimde okuyup cevaplamış olması veya ifadelerin işgörenler tarafından yanlış anlaşılmış olabilmesi de söz konusu kısıtlar olarak ifade edilebilir. Diğer taraftan, ileriki dönemlerde, bu konuda yapılacak araştırmaların, farklı değişkenler eklenerek ve örneklem büyüklüğü artırılarak, farklı iş kollarında tekrarlanmasının konunun aydınlatılması açısından yöneticilere ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçit, V. (2011). Örgütlerde Ödüllendirme ve Cezalandırmanın Örgüt Çalışanlarının Performansına Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi.
- Al Hosani, Y., Jabeen, F., Paul, J. ve Stachowicz-Stanusch, A. (2020). "Antecedents of Employee Alienation and its Impact on Individual Work Performance During Post-Merger İntegration (PMI) ", *Journal of Organizational Change Management*, 1-26.
- Amarat, M., Akbolat, M., Ünal, Ö. ve Güneş Karakaya, B. (2018). "The Mediating Role of Work Alienation in the Effect of Workplace Loneliness on Nurses'Performance", *Journal of Nursing Management*, 27/3, 553-559.
- Artüz, S. D. (2020). Dijital Liderlik Uygulaması ile Öğrenen Örgüt İlişkisinin Bireysel Performansa Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Ashforth B. E. ve Humphrey R. H. (1993). "Emotional Labor in Service Roles: The Influence of Identity", *Academy of Management Review*, 18/1, 88-115.
- Ashforth, B. E. (1989). "The Experience of Powerlessness in Organizations", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 43/2, 207-242.
- Aslan, H. (2018). Duygusal Emek ile İşe Yabancılaşma İlişkisinde Psikolojik Sermayenin Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Alan Araştırması. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Aslan, H. ve Mert, İ. S. (2019). "Duygusal Emek ile İşe Yabancılaşma İlişkisinde Psikolojik Sermayenin Düzenleyici Rolü", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11/18, 1736-1772.
- Atılğan, Z. (2010). Anomi ve Yabancılaşma Bağlamında İstanbul'daki Kapkaç Olaylarına Bakış. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi.
- Azar, M. ve Shafighi, A. A. (2013). "The Effect of Work Motivation on Employees' Job Performance (Case Study: Employees of Isfahan Islamic Revolution Housing Foundation) ", *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 3/9, 432-445.
- Babür, S. (2009). Turizm Sektöründe Örgütsel Yabancılaşma: Antalya Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerine Yönelik Bir Araştırma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi.
- Basım N. ve Beğenirbaş M. (2012). "Çalışma Yaşamında Duygusal Emek: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması", *Yönetim ve Ekonomi*, 19/1, 77-90.
- Beğenirbaş, M. (2015). "Psikolojik Sermayenin Çalışanların Duygu Gösterimleri ve İşe Yabancılaşmalarına Etkileri: Sağlık Sektöründe Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20/3, 249-263.

Gürel

- Beğenirbaş, M. ve Yalçın, R. C. (2012). "Öğretmenlerin Kişilik Özelliklerinin Duygusal Emek Gösterimlerine Etkileri", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, 47-65.
- Beytekin, O. F., Arslan, H. ve Doğan, M. (2020). "Investigation of Teachers' Emotional Labour and Organizational Alienation Behaviours", *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 6/3, 308-321.
- Bıyık, Y. (2014). Duygusal Emek ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı İlişkisi: Bir Araştırma. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Bilir, Z. E. (2008). "Duyguların ve Bedenlerin Ticarileşmesi: Ankara'daki Alışveriş Merkezlerinde Çalışan Kadın Satış Görevlileri", *Emek Araştırma Dergisi*, 1, 19-47.
- Chiaburu, D. S., Thundiyil, T. ve Wang, J. (2014). "Alienation and its Correlates: A meta-analysis", *European Management Journal*, 32/1, 24-36.
- Chu, K. H. L. (2002). *The effects of Emotional Labor on Employee Work Outcomes*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Virginia Polytechnic Institute and State University.
- Clark, S. K., Halbesleben, J. R., Lester, S. W. ve Heintz, R. (2010). "Temporary Worker Alienation and Job Performance: The Impact of Ratingsource", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 17/3, 287-297.
- Cohen, R. L. (2010). "When it Pays to be Friendly: Employment Relationships and Emotional Labour in Hairstyling", *The Sociological Review*, 58/2, 197-218.
- Cropanzano, R., Weiss, H. M. ve Elias, S. M. (2003). "The Impact Of Display Rules and Emotional Labor on Psychological Well-Being At Work, In *Emotional And Physiological Processes And Positive Intervention Strategies*", Emerald Group Publishing Limited, 3, 45-89.
- Çalışkan, Ç. (2018). Yüksek Performanslı Çalışma Sistemleri Algısı, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Yabancılaşma Arasındaki İlişkiler. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Çelik, M. ve Turunç, Ö. (2011). "Duygusal Emek ve Psikolojik Sıkıntı: İş- Aile Çatışmasının Aracılık Etkisi", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 40/2, 226-250.
- Çiçeklioğlu, H. (2019). Presenteeism (İşte Var Olamama), Duygusal Emek ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışının Performans Üzerine Etkileri: Eğitim Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sütçü İmam Üniversitesi.
- Çoruk, A. (2014). "Yükseköğretim Kurumlarında Görev Yapan İdari Personelin Duygusal Emek Davranışları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33/1, 79-94.
- Çöl, G. (2008). "Algılanan Güçlendirmenin İşgören Performansı Üzerine Etkileri, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*", 9/1, 35-46.
- Develioğlu, K. ve Tekin, Ö, A. (2012). "Otel Çalışanlarının Yabancılaşma Düzeyinin Demografik Özellikler Kapsamında İncelenmesi", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4/3, 121-128.
- Diefendorff, J. M., Gosserand, R. H. ve Croyle, M. H. (2005). "The Dimensionality and Antecedents of Emotional Labor Strategies", *Journal of Vocational Behavior*, 66, 339-357.
- Diefendorff J. M. ve Richard E. M. (2003). "Antecedents and Consequences of Emotional Display Rule Perceptions", *Journal of Applied Psychology*, 88/2, 284-294.
- Doğan, M. (2019). Öğretmenlerin Duygusal Emek ve Örgütsel Yabancılaşma Davranışlarının İncelenmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Tezi). Ege Üniversitesi.
- Efendioğlu, B. (2021). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Sergilediği Duygusal Emek Davranışları ile Mesleğe Yabancılaşma Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Elma, C. (2003). İlköğretim Okulu Öğretmenlerinin İşe Yabancılaşması (Ankara İli Örneği). (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Erikson, K. (1986, Şubat). "On Work and Alienation", *American Sociological Review*, 51/1, 1-8.
- Erkiş, İ. U. (2014). Kamu Kurumlarında Performans Yönetiminin Uygulanabilirliği: 360 Derece Performans Değerleme Tekniği (Antalya İli Örneği). (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi.
- Eryılmaz, A. (2010). Lise Öğretmenlerinin Örgütsel Yabancılaşma Düzeyi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.

Gürel

- Fisher, C. D. ve Ashkanasy, N. M. (2000). "The Emerging Role of Emotions in Work Life: An Introduction", *Journal of Organizational Behavior*, 21/2, 1-15.
- Glomb, T. M. ve Tews, M. J. (2004). "Emotional Labor: A Conceptualization and Scale Development", *Journal of Vocational Behavior*, 64/1, 1-23.
- Gosserand, R. H. (2003). An Examination of Individual and Organizational Factors Related to Emotional Labor. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Louisiana State University.
- Grandey A. A. (2000). "Emotion Regulation in The Workplace: A New Way to Conceptualize Emotional Labor", *Journal of Occupational Health Psychology*, 5/1, 95-110.
- Grandey, A. A. (1999). "The Effects of Emotional Labor: Employee Attitudes, Stress and Performance", Colorado State University.
- Gürüş, S. ve Astar, M. (2014). Bilimsel araştırmalarda SPSS ile istatistik, Der, İstanbul.
- Hayta, A. B. (2007). "İstanbul: Çalışma Ortamı Koşullarının İşletme Verimliliği Üzerine Etkisi Verimliliği Üzerine Etkisi İstanbul", *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 21-41.
- Hirschfeld, R. R. ve Feild, H. S. (2000). "Work Centrality and Work Alienation: Distinct Aspects of a General Commitment to Work", *Journal of Organizational Behavior*, 21, 789-800.
- Hochschild, A. R. (1983). "The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling, Berkeley: University of California Press. Elde edilme tarihi: 20 Şubat 2020, <https://books.google.com.tr/books?id=c6Quh3jbt8YC&lp=PA320&ots=HrNXe1TR19&dq='The%20Managed%20Heart%3A%20%20Commercialization%20of%20Human%20Feeling&lr&hl=tr&pg=PA320#v=onepage&q='The%20Managed%20Heart:%20%20Commercialization%20of%20Human%20Feeling&f=false>
- Holcomb-McCoy, C. (2004). "Alienation: A Concept for Understanding Low Income, Urban Clients", *Journal of Humanistic Counseling, Education and Development*, 43/2, 188-196.
- Huang, Y.C. (2006). The Relationships among Job Satisfaction, Professional Commitment, Organizational Alienation, and Coaching Efficacy of School Volleyball Coaches in Taiwan. (Doctoral Dissertation). United States Sports Academy.
- Isenbarger, L. ve Zembylas, M. (2006). "The Emotional Labour of Caring in Teaching", *Teaching and Teacher Education*, 22/1, 120-134.
- Işık, C., Işık, Z. ve Tırak, L. (2016). "Turizm Amaçlı Konaklama İşletmelerinde Duygusal Emek İle Bireysel Yenilikçilik İlişkisi: Palandöken Örneği", *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 2/2, 117-133.
- Kakabadse, A. (1986). "Organizational Alienation and Job Climate: A Comparative Study of Structural Conditions and Psychological Adjustment", *Small Group Behavior*, 17/4, 458-471.
- Kamber, A. (2014). Duygusal Emek Bağlamında Çalışmanın Anlamı ve İşe Yabancılaşma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi.
- Kanungo, R. N. (1992, Mayıs). "Alienation and Empowerment: Some Ethical Imperatives in Business", *Journal of Business Ethics*, 11/ 5-6, 413-422.
- Kartal, N. (2017). Sağlık Çalışanlarında İşe Cezbolma, İşe Yabancılaşma ve Performans Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Kaya, U. ve Serçeoğlu, N. (2013). "Duygu İşçilerinde İşe Yabancılaşma: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 36/1, 311-346.
- Kılçık, F. (2011). İlköğretim Okullarında Görev Yapan Öğretmenlerin İşe Yabancılaşma Düzeylerine İlişkin Algıları (Malatya İli Örneği). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi.
- Kim, M. J. ve Han, S. Y. (2009). "Relationship between Emotional Labor Consequences and Employees' Coping Strategy", *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 14/3, 225-239.
- Kirkman, B. L. ve Rosen, B. (1999). "Beyond Self-Management: Antecedents And Consequences of Team Empowerment", *Academy of Management Journal*, 42/1, 58-74.
- Kohn, M. L. (1976). "Occupational Structure and Alienation", *American Journal of Sociology*, 82/1, 111-130.

Gürel

- Köse, G. (2019). Duygusal Emek Faktörünün Hizmet Kalitesi ve İşe Yabancılaşma Üzerindeki Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Kruml, S. M. ve Geddes, D. (2000). "Exploring The Dimensions of Emotional Labor: The Heart of Hochschild's Work", *Management Communication Quarterly*, 14/8, 8-49.
- Kurt, Z. (2013). Duygusal Emek Faktörünün Yabancılaşmaya Etkisi: İstanbul'daki Otel İşletmeleri ve Seyehat Acentalarına Yönelik Bir Araştırma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Kurt, Z., Hamarat, B. ve Gümüş, M. (2019). "Duygusal Emek Yabancılaşmanın Bir Nedeni Olabilir Mi? Turizm Sektörü Çalışanları Örneği", *Journal Of Life Economics*, 6/2, 197-216.
- Mastracci, S. ve Adams, I. (2018). "That's What the Money's for: Alienation and Emotional Labor in Public Service", *Administrative Theory & Praxis*, 1-16.
- Mills, C. W. (1969). White Collar. New York: Oxford University Press.
- Morris J. A. ve Feldman D. C. (1996). "The Dimensions, Antecedents, and Consequences of Emotional Labor", *Academy of Management Review*, 21/4, 986-1010.
- Mottaz, C. J. (1981). "Some Determinants Of Work Alienation", *Sociological Quarterly*, 22/4, 515-529.
- Ofluoğlu, G. ve Büyükyılmaz, O. (2008). "Yabancılaşmanın Teorik Gelişimi ve Tarihsel Süreç İçinde Farklı Alanlarda Görünümleri", *Kamu-İş*, 10/1, 113-144.
- Nylander, P. A., Lindberg, O. ve Bruhn, A. (2011). "Emotional Labour and Emotional Strain Among Swedish Prison Officers", *European Journal of Criminology*, 8/6, 469-483.
- Özçelik, N. U. (2019). Duygusal Emek, İşe Yabancılaşma ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi: Turizm İşletmelerinde Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Özdemir, İ. (2007). Performans Değerleme Yöntemleri; Performans Değerleme Yöntemi Tercihlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma ve Model Önerisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Özpehlivan, M. (2015). Kültürel Farklılıkların İşletmelerde Örgüt İçi İletişim, İş Tatmini, Bireysel Performans ve Örgütsel Bağlılık Kavramları Arasındaki İlişkiye Etkileri: Türkiye-Rusya Örneği. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Okan Üniversitesi.
- Öztürk, S. ve Çipe, B. (2020). "Kafka, Metamorfoz ve Emeğin Yabancılaşması", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/1, 105-121.
- Pugliesi, K. (1999). "The Consequences of Emotional Labor: Effects on Work Stress, Job Satisfaction ve Well-Being", *Motivation and Emotion*, 23/2, 125-154.
- Santas, G., Isik, O. ve Demir, A. (2016). "The Effect of Loneliness at Work; Work Stress on Work Alienation and Work Alienation on Employees'Performance in Turkish Health Care Institution", *South Asian Journal of Management Sciences*, 10/2, 30-38.
- Seeman, M. (1959). "On The Meaning of Alienation", *American Sociological Review*, 24/6, 783-791.
- Sigler, T. H. ve Pearson, C. M. (2000). "Creating an Empowering Culture: Examining the Relationship Between Organizational Culture and Perceptions of Empowerment", *Journal of Quality Management*, 5/1, 27-52.
- Şimşek, M. Ş., Çelik, A., Akgemci, T. ve Fettahlıoğlu, T. (2006). "Örgütlerde Yabancılaşmanın Yönetimi Araştırması", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 569-587.
- Tekin, F. (2014). "Peter L. Berger'in Yabancılaşma Anlayışı: Diyalektik Bilincin Kaybı", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 4/2, 29-48.
- Tokmak, İ. (2014). "Duygusal Emek ile İşe Yabancılaşma İlişkisinde Psikolojik Sermayenin Düzenleyici Etkisi", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6/3, 134-156.
- Torland, M. (2013). Emotional Labour and the Job Satisfaction of Adventure Tour Leaders in Australia. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Southern Cross University.
- Tozoğlu, B. (2022). Duygusal Emek ve Örgütsel Sinizmin İşe Yabancılaşma Üzerine Etkisi: Kuşadası'nda Faaliyet Gösteren Dört ve Beş Yıldızlı Otel İşletmeleri Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Giresun Üniversitesi.

Gürel

- Tsang, K. K. (2011). Emotional Labor of Teaching”, *Educational Research*, 2/8, 1312-1316.
- Tummers, L. G. ve Den Dulk, L., (2013). “The Effects of Work Alienation on Organisational Commitment, Work Effort and Work-To-Family Enrichment”, *Journal of Nursing Management*, 21, 850-859.
- Usta, I. (2016). Liderlik Davranışının Çalışanların Öznel İyi Oluşları ve İşe Yabancılaşmaya Etkisi: Bir Alan Araştırması. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi.
- Uysaler, A. L. (2010) Örgütsel Yabancılaşma'nın Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Eğilimi ile Bağlantısı ve Yabancılaşma Yönetimi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü.
- Yakar, S. (2015). Turizm İşletmelerinde Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi: Otel İşletmelerine Yönelik Bir Araştırma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Yalçın, İ. ve Koyuncu, S. C. (2014). “Örgütsel Yabancılaşma Olgusunun İş Tatmini Üzerine Etkisi: Niğde İlinde Bir Araştırma”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2014/1, 86-94.
- Yeke, S. (2020). İşe Yabancılaşmada Algılanan Sosyal Destek ve Duygusal Zekâ: Duygusal Emek Kuramı Boyutlarının Aracılık Rolü Üzerine Bir Araştırma. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Yıldırım, M. ve Türker, N. (2018). “Duygusal Emegin İşe Yabancılaşmaya Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10/3, 606-621.
- Yıldız, F. Z. (2017). Duygusal Emek ve Yabancılaşma İlişkisi: Kabin Memurları Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Zaganjori, O. (2016). An Empirical Research on the Relationship Between Emotional Labor and Work Alienation. (Yayımlanmamış Yüksek Tezi). Selçuk Üniversitesi.
- Zembylas, M. (2004). “Emotion Metaphors and Emotional Labor in Science Teaching”, *Science Education*, 88/3, 301–324.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:31.01.2023 ✓Accepted/Kabul:04.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1245632

Research Article/Araştırma Makalesi

Ozdemir, S. (2023). "The Effect of The United States Presidential Policy on Türkiye-Iran Relations in 1970s", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 57, Denizli, pp. 317-331.

THE EFFECT OF THE UNITED STATES PRESIDENTIAL POLICY ON TÜRKİYE-İRAN RELATIONS IN 1970s

Seçil OZDEMİR*

Abstract

American Presidential Doctrines play a crucial role in international politics by providing a general strategy for the United States' (U.S.) allies to follow. The U.S. international policies, like those of all states, are complex and broad-based. However, Presidential Doctrines reveal a basic strategic framework.

This study examined the events that occurred in the axis of Iran-Türkiye-Northern Iraq from President Richard Nixon to Jimmy Carter's administration and analyzed the main outline of the American presidential doctrines that focused on the 1970s.

The focus of this study is on the 1970s, during which the United States' policies toward the Middle East had a significant impact on the mutual relations of regional actors. Adopting a comprehensive approach, this study examines the specific issues of poppy cultivation, the Cyprus Issue, and the embargo crisis, which led to a crisis between Turkey and the U.S. in the 1970s. Additionally, this study analyzes U.S. policies aimed at maintaining the balance in Northern Iraq and Iran during this time.

In this study, it was determined that the international crises of the 1970s engendered a significant level of mistrust between regional countries, specifically in relation to the United States, as well as among various regional actors. During this time, the United States implemented a policy of supporting the Northern Iraq region and Kurdish elements in order to create a balance of power between Iran and Türkiye. This policy had the consequence of increasing feelings of insecurity among neighboring countries, but also created opportunities for non-regional actors to devise new strategies.

Keywords: *Türkiye, Iran, Northern Iraq, Presidential Policies.*

AMERİKAN BAŞKANLIK DOKTRİNLERİ'NİN TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ: 1970'Lİ YILLAR

Öz

Amerikan Başkanlık Doktrinleri uluslararası politikada takip edilecek genel bir strateji sunduğu fikriyle önemli bir yer tutar. Tüm devletler gibi ABD'nin uluslararası politikaları çok yönlü ve geniş çerçevelidir. Buna karşın başkanlık doktrinleri temel bir strateji çerçevesi ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada Amerikan başkanlık doktrinlerinin temelleri açıklanmış, Richard Nixon döneminden Jimmy Carter dönemine İran-Türkiye- Kuzey Irak ekseninde gelişen olaylar analiz edilmiştir.

Bu çalışmanın odak noktası, ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarının bölgesel aktörlerin karşılıklı ilişkilerinde önemli bir etkiye sahip olduğu 1970'li yıllardır. Kapsamlı bir yaklaşım ile çalışmada, 1970'lerde Türkiye ile ABD arasında krize yol açan

*Ph.D , Department of History, Bartın University, BARTIN.
e-mail: sozdemir@bartin.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-0488-1314>)

haşhaş ekimi, Kıbrıs Sorunu ve ambargo krizi konuları incelenmiştir. Buna ek olarak, ABD'nin bu dönemde Kuzey Irak ve İran'da dengeleri sağlamaya yönelik politikaları değerlendirilmiştir.

Çalışmada, 1970'li yıllarda yaşanan uluslararası krizlerin bölge ülkeleriyle-ABD arasında olduğu gibi bölgesel aktörler arasında da güvensizliğe sebep olduğu ortaya koyulmuştur. ABD'nin 1970'li yıllarda İran ve Türkiye ilişkilerini dengelemek için yeni bir aktör arayışında Kuzey Irak bölgesi ve buradaki Kürt unsurları desteklediği süreç gelişmiştir. Bu durumun sınır komşuları arasındaki güvensizlik atmosferini geliştirirken bölge dışı aktörlere yeni stratejiler geliştirme imkanı sunduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: *Türkiye, İran, Kuzey Irak, Başkanlık Politikaları.*

INTRODUCTION

Woodrow Wilson, the 28th President of the United States, believed that the U.S. had a mission to bring peace to the world. However, Wilson's attempts to convince Congress to approve the U.S. entry into the League of Nations after World War I was unsuccessful. Many members of Congress believed the United States did not have the right to be actively involved in world affairs. They also considered the geography of Europe and Russia, after the Bolshevik Revolution, poisonous. But with the Japanese attack on Pearl Harbor in 1941, the U.S. entered World War II as a matter of principled necessity (Gültekin, 2008: 128), a move that was a departure from the isolationist strategy that had been adopted with the 1823 Monroe Doctrine. Wilsonianism was not slain by isolationists until it was resurrected by Franklin Roosevelt after Pearl Harbor. (McDougall, 2009)¹

The U.S. victory in World War II reinforced the belief that the country had a special mission in the eyes of the American people and the world. Since then, U.S. presidents have declared their policies as doctrines, which serve as the basic framework for their foreign policy. These doctrines do not cover every aspect of a president's term, but rather highlight a key feature of their presidency. They are based on a particular worldview and often focus on national security concerns and the use of force. Presidential doctrines include a philosophy or worldview, a strategy, and a statement outlining the principles and values that guide them (Murray, 2013: 148).

The policies of Middle East countries are increasingly interlinked, not only with each other but with super-powers as well.

The policies of Iran and Türkiye, both of which are at the hub of the region, are strongly affected by domestic political issues and, at the same time, well situated to influence the international policy. According to Chubin, Türkiye and Iran's interests are broadly similar in terms of their need to harmonize diplomacy and action. (Chubin, 1974: 173) So, despite the ongoing rivalry tradition, a main pillar of the relationship between these countries' diplomacy.

This research examines the implementation of American presidential doctrines as they affect the Middle East, starting from Richard Nixon to Jimmy Carter. It also discusses the effect of their presidential doctrines had on Iran-Türkiye relations and Northern Iraq situation, in the 1970s.

This study aims to answer the following questions:

What is the meaning of American Presidential Doctrine and what did it offer to the Middle East after World War II?

Did the United States' foreign policy towards Turkey and Iran contribute to the increase in regional and bilateral rivalry between these states during the 1970s?

Did the U.S.'s regional policies lead to destabilization in Iran-Türkiye relations?

1. Recent History of the Presidential Policy

Presidential ideologies provide a crucial analytical perspective on how governments operate. The president's foreign policy goals and those of the U.S. foreign policy are emphasized in American presidential doctrines (Paterson, 2018: 14).

¹Also see: McDougall states that "Pearl Harbor established Wilsonianism as the sixth tradition of U.S. foreign policy." Walter A. McDougall, Back to Bedrock: The Eight Traditions of American Statecraft, Foreign Affairs, Mar. - Apr., 1997, Vol. 76, No. 2 (Mar. - Apr., 1997), pp. 134-146

The political dominance of the United States differed from that of previous global powers. This situation has served to the formation of different foreign policy syntheses of the United States. The Wilsonian idealism during the Cold War created a trend in foreign policy called global meliorism (Gültekin, 2008: 128), the belief that the world tends to improve and that humans can aid its betterment (Merriam-Webster Dictionary : Meliorism, 2021). In the formation of this synthesis, which is also called soft imperialism, the influence and pressures from the outside world had an effect. After World War II, the expansionist policy of the Soviet Union led to the emergence of an anti-communist ideology in the U.S. foreign policy that was structured to counter the Soviet threat. The aim was to create an environment that would protect the American system at the global level and at the same time counter the expansionist threat of the Soviet Union. To accomplish this, they increased military aid to areas that were vulnerable to the Soviet threat and took civil defense measures. Psychological warfare was also an important tool of this policy (Gültekin, 2008: 128).

The U.S. presidential elections are of great interest not only in the United States but also in other countries, as they provide insight into the potential policies that the next president may pursue. The outcome of U.S. presidential elections usually has a significant impact on the direction of U.S. involvement in world affairs, as well as on the competition between the candidates for the White House. The new president can be expected to take the initiative in creating a new foreign policy or continuing with even greater vigor and determination the existing policies. World War II was a turning point in American foreign policy, and post-war presidential policies have followed one another. The strategy of the U.S. to control communism in Europe through the Truman Doctrine was followed in 1957 by Dwight Eisenhower's plan to contain communism in the Middle East. (Onder, 2020: 32).

Under the Eisenhower Doctrine, a country could request American economic assistance and/or military aid if it was being threatened by armed aggression from another state. Eisenhower singled out the Soviet threat in his doctrine by authorizing the commitment of U.S. forces "to secure and protect the territorial integrity and political independence of such nations, requesting such aid against overt armed aggression from any nation controlled by international communism" (The Eisenhower Doctrine, 1957). The Eisenhower administration saw Iran as a key country in the northern region, which stretched from Türkiye to Afghanistan and separated the USSR from the oil-rich Persian Gulf (Alvandi, 2014: 375).

President Kennedy, in a message to Congress, stated that the U.S. is not against any person, nation, or system except as it opposes freedom. He also mentioned that he is not promoting a new military doctrine, but instead promoting the freedom doctrine. (www.jfklibrary.org, 1961). Kennedy's policies focused mostly on Latin America; his successor, Lyndon Johnson, focused on the northern tier countries Türkiye, Iran and Pakistan. Since the 1950s, the United States had relied on its strong relationships with Türkiye, Iran, and Pakistan to prevent the Soviet Union from advancing south towards the Persian Gulf. During the Nixon Administration, the United States focused on strengthening Iran's role as a regional balance power by providing the Shah with advanced weaponry (Mann, 2013: 100).

1.1. During the Richard Nixon Presidency: Northern Iraq-Türkiye-Iran

After World War II, the United States became actively involved in Middle Eastern politics. The Truman Doctrine, issued on March 12, 1947, is generally regarded as the turning point in Türkiye – the U.S. relations. Despite this positive start, during the Lyndon Johnson administration, relations became tense as a result of President Johnson's famous letter. During this period, Turkish-American relations deteriorated, leading Türkiye to develop economic relations with the USSR (Armaogu, 1995: 1190). However, the late 1960s marked a new era with the U.S. decision to withdraw from Vietnam, the start of negotiations with China, and the Strategic Arms Limitation Talks (SALT) with the USSR. During his presidency, Richard Nixon said in an interview with Time magazine,

"We need balance of power to maintain peace, a strong and healthy United States, Europe, Soviet Union, China, and Japan each balancing the other, not playing against each other, an even balance. We must remember the only time in the history of the world that we have had any extended periods of peace is when there has been balance of power" (Donovan & Grunwald, 1972).

In this context, The United States supported Kurdish forces in Iraq as a counterbalance to the country's relations with the Soviet Union, but in 1975, the Shah of Iran and Saddam Hussein signed the Algiers Agreement and the Shah abruptly ended Iran's support for the Kurdish rebellion. This led to thousands of Kurds fleeing to Iran, but some were returned to Iraq. The Kurdish question became a border issue and the United States was criticized for abruptly cutting off support and supplies to the Kurds, leaving them at the mercy of Saddam. When asked to justify this betrayal, Secretary of State Henry Kissinger replied "covert action should not be confused with missionary work." (Schorr, 1991); (Schorr, 1996) During this time, the Shah of Iran raised oil prices, and Türkiye-U.S. relations grew tense because of Cyprus and embargoes crises. In such periods, the priority of U.S. policymakers is to maintain regional stability.

According to National Security Advisor Henry Kissinger, "Peace was derived from a certain balance of power and what diplomacy was supposed to sustain was not peace per se but this balance" (Zaracostas, 1981, p. 101) The U.S. foreign policy was to proceed on the path of negotiation and diplomacy in international problems during the Nixon presidency, but as a result of Türkiye's intervention in Cyprus in 1974 and its lifting the ban on poppy cultivation, Turkish-U.S. relations entered a problematic period that would last until the Reagan era. The United States imposed an arms embargo on Türkiye from February 5, 1975 to 1978 (Armaoğlu, 1995: 1190). Türkiye closed most American facilities in response to the embargo, including bases considered vital for gathering intelligence on the Soviet Union. The Turkish Prime Minister Bulent Ecevit warned that their commitment to NATO would be reduced if the embargo continued. (Goshko, 1978).

At the same time, Iran-U.S. relations centered around the Shah's increasing military aspirations and his strengthening of the Iranian army. The Shah's comparison of expectations for aid to Iran with aid to Türkiye drew the attention of U.S. officials. Just as yet in 1949 in an Iran's Ambassador' (Wiley) telegram report this issue was stated. Wiley warned the government about the Shah's request for military and economic aid: "Our aid to Türkiye, both military and economic . . . has become an obsession with Iranian leaders. Iran, in the opinion of Iranians, is more exposed, more vulnerable, and from a strategic point of view, more important." Wiley also warned that U.S. aid "would stiffen the Iranian's spine by making it clear we consider Iran in the same category as Türkiye in so far as eligibility for assistance is concerned (1945-1953, Harry S. Truman. , 1977: 515)."

1.1.2. Nixon Doctrine: Iran

Nixon's foreign policy marked the beginning of a new era in American strategy. According to Nixon, other countries should have understood that the United States' capacity to serve as the world's policeman would diminish over time. To ensure that the United States would respond if necessary, recipients of military weapons had to meet two requirements: First, the governments of the region must work together to withstand the threat on their own, and if that failed, a collective demand for U.S. assistance was required. *Hence, Nations that had no great power could therefore indulge in the luxury of criticizing others; those with power bore the responsibility of decision-making.* The regional alliance served as a buffer between a distant great power and a present threat. The big power would only become involved if the protection proved insufficient (Nixon, 1967).

The Shah presented himself as the ideal ally of the Nixon Doctrine, using the U.S.'s impasse in Vietnam. While the U.S.'s policy focused on Vietnam, it also implemented a twin pillar policy to ensure its security in the Gulf. Iran and Saudi Arabia, the two main actors in the Gulf, counter-balanced each other by this strategy. Evaluating this process, Kissinger stated, "In the middle of the Vietnam War, it was not possible to assign any American forces to the Indian Ocean. Fortunately, Iran was willing to play that role (R.K.Ramazani, 2013: 56)."

The late 1960s were a trying time for the world order. Under the Nixon Doctrine, Iran became as an important regional actor for the United States policy, aiding to preserve stability in the Middle East and South Asia. American containment policy on Persian Gulf contributed to Iran military capabilities. After the British withdrawal from the Gulf, Iran preserved U.S.' benefits and that provided Iran to become strong military power in the Persian Gulf in 1970s (Alvandi, 2014: 376). For that reason, the Shah's armament efforts, which was tried to be limited in the Kennedy and Johnson periods, increased rapidly, starting in the Nixon era (Alikhani, 2000: 15); (Özdemir, 2022: 159).

In this process, the U.S. continued to support Iran, as it was particularly interested in keeping the Shah regime strong. One of the United States' most reliable partners in the area was Iran. The Shah's appetite for more and newer military hardware was the main point of contention between the two nations (history.state.gov, 1973).

Nixon's attitude facilitated the Shah's plans. The Shah began negotiating for a bigger portion of oil profits in the 1970s. The Shah advocated for a "purchase-and-sale" pact in which Iran would have complete operational control of all consortium facilities. This attitude worried policy experts in the United States. The issue was that as soon as one nation or organization agreed to a framework, another raised the bargaining option, necessitating further negotiations at a higher level (FRUS, 1969–1976).

Kuniholm (1990) stated about this process that the Iranian Revolution and the Soviet invasion of Afghanistan destroyed the United States' "twin pillar" policy (p. 205).

1.2. Gerald Ford Administration: Iran-Türkiye

The Ford administration continued Nixon's foreign policy goals and supported Iran's role in the Gulf. During a visit to Iran in October 1974, Henry Kissinger conveyed President Ford's expectations that Iran should increase its own power, cooperate with neighboring countries in the Gulf, and develop its presence in the Indian Ocean. (Department of State, Briefing Paper, 1974: 2); (Özdemir, 2022: 163)."

To summarize, by the late 1970s, the domestic political situations in Türkiye and Iran were having an impact on US policy in the Middle East as well as the relationships between regional actors. This influence continued throughout the 1980s and beyond.

Türkiye and Iran are important actors in maintaining regional stability, and their relationship can have far-reaching implications for actors inside and outside the Middle East. During the Shah's reign, his aspirations to become a dominant economic and military power were primarily focused on the Persian Gulf, which alleviated Türkiye's concerns regarding Iran's intentions. (Calabrese, 1998: 77). From the very beginning of the 1970s the two countries described each other as neighbors with whom they maintained friendly relations, unless they experienced a direct crisis (Çetinsaya, Türkiye- İran ilişkileri, 1997: 509); (Calabrese, 1998: 77). Despite the friendship rhetoric of the two states, their historical rivalry underlay the dynamics of their relations. The history of the bilateral relationship between Türkiye and Iran, as described by (Sinkaya, 2019), has been characterized by a delicate balance between friendship and intense competition (p.10).

Türkiye-Iran relations are also shaped regional tensions and by each country's economic framework and military security. During the 1970s, among the most significant issues that affected regional tensions and therefore Türkiye-Iran relations were the following: (a) the 1973 Arab-Israeli War, which changed the regional balance (b) opium control, (c) Türkiye's intervention in Cyprus, and (d) the United States embargo on Türkiye in the 1970s. These also caused tense relations between Türkiye and the United States. The SALT agreement process and the Vietnam issue, however, affected relations between the U.S. and Iran in a positive way. All these issues were reflected in the relations between Iran and Türkiye. Such as Kissinger (Kissinger, 1979) commented that "no country can be expected to run grave risks if its interests and obligations have come to be at total variance with each other(p.1056)." Because every aspect of Iran and Türkiye's foreign policy conditions are related to each other's, the interests and obligations of Türkiye and Iran cannot be totally different.

The Iranian Revolution of 1979 heightened the importance of Türkiye's role in the region. One of the U.S. official report in 1980 noted that Türkiye, as a valuable NATO ally, occupies a crucial position on the alliance's southern flank, provides access to the Mediterranean from the Black Sea, and shares the longest land border with the Soviet Union. The recent instability in Iran and Soviet invasion of Afghanistan emphasized the strategic significance of Türkiye's location. (report), 1982: 3). Regardless, the 1970s turned out to be very challenging years for Türkiye's foreign policy.

Carter's presidency began in 1977, and his foreign policy aim was to reverse the fixation with containment that had dominated American foreign policy for so long. According to Carter, fear of communism led to support for any dictator who embraced U.S. policy and adopted the misguided and erroneous beliefs and techniques of

U.S. adversaries, occasionally renouncing U.S. ideals for theirs. Carter argued, America should not fear from new world. He said that "It is a new world, and we should help to shape it (Gaddis, 1992: 343.)."

2. Main Issue for Northern Iraq in 1970s

Iraq's population and social structure could be seen as a reflection of the Middle East, with each domestic actor having links to ethnic and religious groups in neighbouring country. For example, the Kurds in Northern Iraq have ties to Kurds in Syria, Türkiye, and Iran, while Shiite Arabs have connections to Shiites in other countries such as Iran, Kuwait, Bahrain, and Saudi Arabia. Similarly, Sunni Arabs have connections to Arab Sunnis in Syria and Jordan, as well as Islamic trends in the Arab world. Additionally, Turkmens have connections to Türkiye. In this respect, while the developments in Iraq affect the neighbours, it seems inevitable that the policies to be followed by the neighbours will directly affect Iraq. (Çetinsaya & Özhan, 2009, p.20).

Before Iraq emerged as an independent state, there was a longstanding Safavi-Ottoman rivalry over Baghdad and the Kurdish tribes in the region. "The Kurdish people, have complicated the relations of all the modern states whose borders they overlap the USSR, Türkiye, Iran, Iraq, and Syria (Department of State, 1972)." After World War II, Iraqi Kurds, with the support of the USSR, established the Republic of Mahabat in northwestern Iran. This formation, which also included the executive of Mullah Mustafa Barzani, was an important step toward political legitimacy, but it was abolished by Iran within a year (Tüysüzoğlu, 2015, p. 79-80). Barzani was exiled in the USSR, but he returned to Iraq shortly after the 1958 coup. In 1961, he declared himself the leader of the Iraqi Kurdish tribes, and his forces received supplies from Iran. The Shah supported Barzani with the aim of preventing the unrest from spreading to Iran's own Kurdish population. (Department of State, 1972).

Iran and Israel played significant roles in strengthening the relations between the Iraqi Kurds and the United States. Israel had considered establishing ties with non-Arab Middle Eastern countries as a crucial aspect of its foreign policy since the 1950s. After the fall of Abdülkerim Kasım, Israel extended its support to the Kurdish movement in Northern Iraq, but its influence on the Kurds was limited compared to Iran. Iran's support for the Kurdish movement aimed to keep Baghdad occupied with the Kurdish issue, rather than helping the Kurds gain independence. (Erkmen, 2008, p.82). After the overthrow of King Faisal II of Iraq in the 1958 coup, Barzani was allowed to return to Iraq. Barzani's return marked the beginning of the Kurdish political movement in the region. Barzani did not find a serious response to his efforts to engage Kurdish groups in Syria and Türkiye for political goals in these years, but he did not give up. The Kurdistan Democratic Party (KDP) was established, illegally, in 1963 in Türkiye-Silopi, a town in southeastern Türkiye. When Barzani's association with the Naqshbandi sect of Islam began to disturb the USSR, alternative organizations emerged, supported by the Soviet Union, who considered an Islamic movement as a threat to their own interests. In addition, if a Kurdish organization that had close ties with the Soviet Union was established in Türkiye, it might have rivalled the KDP and served the long-term goals of the Soviet Union without disturbing either Iraq or the Arabs. More importantly, it was considered necessary to use groups with a Marxist tradition against the influence of the United States, namely the Barzani influence. This approach was also effective in shaping the PKK organization that threatened the borders of Türkiye in the late 1970s. (Özcan, 1999); (Ozdemir, 2020: 77).

It is difficult to separate the Kurdish movement that emerged in Iraq, a neighbor of both Iran and Türkiye, from border issues. Since the mid-1970s, the activities of the PKK (*Partiyi Kargeran Kurdistan*) in Türkiye and the KDPI in Iran have been common concerns of these countries. Thus, Iraq borders became a common concern for both countries (report), 1982: 3). Therefore, Kurdish elements and actions became part of the regional policies of Iran, Turkey and the USA in the 1970s.

Saddam and Barzani met in March 1970 and agreed to Kurdish autonomy within Iraq. According to the 12-article agreement between Saddam and Barzani, the Iraqi Kurds were to have an autonomous region within four years from the signing of the agreement in March 1970. but implementation was delayed until 1974 (Gibson, 2019). In reality, this agreement functioned as a four-year ceasefire. In the meantime, issues such as autonomy would be negotiated, and a new constitution would be written. The four-year period was seen as a recovery period for both sides. Following the March 1970 accord, the conflict in Northern Iraq came to an end, albeit for only a short time (Erkmen, 2008: 80); in 1971, Iraqi agents tried to assassinate Barzani, who was then the

head of the Kurdish Democratic Party (KDP) (A Chronology of U.S – Kurdish History). This incident convinced the Iraqi Kurds that Saddam was not to be trusted. On the other hand, Saddam's contacts with Moscow and the agreements signed between Iraq and the Soviet Union in 1971 and 1972 had raised concerns for both Nixon and M. Riza Shah. The Nixon administration concluded that the Soviet-Iraqi threat to Western interests was significant enough to justify supporting the Kurds. (Gibson, 2019).

About that time, a young reformist faction emerged from among the Kurds. Its spokesman was Jalal Talabani, who had supported Barzani during the conflict but opposed him in peace times. Saddam Hussein supported Talabani's efforts to oppose Barzani, who was a prominent figure among the Kurds, but Barzani avoided inciting the Kurds in neighboring countries. In a 1972 report, American analyst Charlotte Morehouse stated that if the Soviet Union choose to play the Kurdish card, could use the Kurds in Iran and, to a lesser extent, Türkiye (Department of State, 1972).

On the other hand, the Kurdistan Democratic Party of Iran (KDPI) has declared its aim to achieve self-determination for the Kurds in Iran, to resist the political, economic, military and cultural influences of imperialism and to establish a socialist society adapted to the specific conditions of the country. However, this approach has caused concern in Iran and increased tensions between Iran and Iraq (Bruinessen, 1986).

2.1. Algiers Agreement (Iran-Iraq Border Issues)

In 1972, the Kurds, preparing for a new war, received arms and financial aid from the U.S., as well as contributions from Iran and Israel. In 1973, the Iraqi government asked a group of Peshmerga fighters to go to the Arab-Israeli war, but tensions arose between the parties when the Kurds refused. As expected with the implementation of the 1970 agreement, problems arose in 1974, and clashes between the Iraqi government and the Kurds erupted again. The Kurds, who resisted the Iraqi government with the support of Iran and the U.S., suffered a heavy defeat in 1975. The reason for this defeat was that Iran withdrew its support from the Kurdish movement after Iran and Iraq signed an agreement on March 7, 1975 -the Algiers Agreement-according to whose terms Iraq renounced its claims on the Shatt al-Arab. Following these developments, the Kurdish movement in Iraq did not recover until the mid-1980s (Erkmen, 2008: 80).

The Algiers Agreement succeeded in controlling the tensions between Iraq and Iran for several years. The Shah of Iran was concerned that any conflict on the Iraq-Iran border involving the Kurdish movement could lead to international involvement and bring the issue before the United Nations Security Council. This concern led the Shah to agree with Iraq regarding the Kurds (history.state.gov, 1975). Also according to the Algiers Agreement, Iraq agreed to move the maritime boundary between the two countries to the thalweg of the Shatt-al-Arab, on condition that Iran's withdraw its support for the Iraqi Kurds (Foreign policy 1968–80). Under the terms of the same accord, the Shah also agreed to close his border to the Kurds, which effectively killed the revolt; it collapsed within a fortnight (C.Pelletiere, 1992: 9). With Iran closing the borders, the Kurds in the region were left to Saddam's initiative. Two Iraqi peshmergas who visited the American embassy in Tehran in March 1975, the challenges faced by the Kurds post-peace were summarized as follows: The majority of Peshmerga fighters would seek refuge in Iran, as reports had surfaced that those who had attempted to surrender near Zozak Mountain had been met with gunfire. Additionally, there were allegations that Iraqi forces were detaining surrendered Kurds in concentration camps. As a result, many Kurds saw no other option but to flee to Iran, despite their lack of trust in the country. They believed that Iran had withdrawn its support in terms of munitions, supplies, and artillery, leaving the Kurds to their fate, and potentially pushing them back across the border when no longer providing assistance (Central Foreign Policy Files, 1975). One of the CIA reports explained the accord's effect to the Kurds with these words: "both governments gained important advantages from the accord; Iraq's rebellious Kurds were the big losers (National Security Archive, 1975: 2)."

Saddam's forces defeated the Kurds, destroyed many villages, rounded up Barzani's followers, and imposed his own rule on the region. This marked the tragic end of the American intervention to support the Kurds and the beginning of an ongoing, complicated relationship between the United States and the Kurds. Thousands of Kurds in Iraq lost their lives after the United States, Iran, and Israel withdrew their support in 1975. (Gibson, 2019).

In 1976, information from Major Salman Yasin, a political guidance officer of the Arbil command and former political guidance officer of the Iraqi Air Force, indicates that the center of Kurdish activity had shifted to Haj Omran in Iraq, where remaining followers of Talabani in Iran could join the Kurdish resistance. This suggests that the Kurdish partisans were not crossing the sealed Turkish border or coming from Iran (The U.S. National Archives, 1976).

On the other hand, during the Iran revolution, Paul Henze, a CIA specialist, blamed the Soviet Union for provoking the Kurds in Iran. Iranian Kurds would give the Soviets leverage with any Iranian government. He advice to the administration: When we find the Soviets meddling, we should expose their maneuvering so that the Kurds know they are being used as pawns. According to Henze, Kurds could destabilize Türkiye as well (National Security Council, 1979). For the same reason Turkish leaders were welcome after the 1975 accord (National Security Archive, 1975: 2). U.S. Secretary of Defense James Schlesinger (The U.S. National Archive, 1975) indicated that “The Shah is concerned about Iraq’s provocation of Kurds against Iran, and he is furious at Türkiye for opening the borders(p.2)”.

3. The Jimmy Carter Administration (1977-1981)

3.1. The Opium Poppy Ban and the Cyprus Issue

The 1973 Arab-Israeli War had caused a confidence crisis for the United States in the Gulf. Similarly, the opium poppy ban and the Cyprus crisis severely damaged Türkiye’s trust in its relationship with the United States. In July 1974, Representative Lester Wolff introduced a bill in Congress to cut off aid to Türkiye unless the opium poppy ban was reintroduced. After the Cyprus intervention began on August 2, 1974, Congress cancelled all American aid to Türkiye. As a result of this embargo, Türkiye’s trust in the United States was severely damaged (Campany, 1986: 26). However, as Oren stated, Türkiye “never doubted America’s sincere friendship for Türkiye,” and Turkish authorities believed that the U.S. remained “the only great power with no ulterior motive toward them (Oren, 2007).” In the 1970s, embargoes and controlling policy shattered this traditional trust. At the start of the embargo, the terrorist organization EOKA burned down the American embassy in Cyprus and killed the American ambassador, leading to a temporary suspension of the embargo until December 10th. However, Türkiye felt it had been left alone in its just cause (TBMM Tutanak Dergisi, 1974: 61) Türkiye’s feelings of isolation were not lifted by the end of the arms embargo, the resumption of American aid, or President Carter’s promise to help to solve Türkiye’s financial issues. (Andelman, 1979: 9).

3.2. Shah’s Attitude

The crisis in Cyprus had caused Türkiye to become increasingly isolated in the international arena, resulting in the imposition of international sanctions in 1974. Despite this, Iran did not align with Türkiye. However, the Shah believed that this tension could be leveraged to enhance Iran’s regional significance. Mohammad Reza Shah sought to capitalize on this negative atmosphere as an opportunity to augment Iran’s regional role (Kayaoğlu, 2014: 465). Nevertheless, the Shah frequently stated in international forums that Iran fully and unconditionally supported Türkiye. When asked about Iran’s position on the arms embargo imposed on Türkiye, the Shah expressed hope for the improvement of relations between the United States and Türkiye (Milliyet, Korutürk’ün İran Gezisi, 1975a: 6).

The Shah met with U.S. Ambassador Richard Helms on July 23, 1974. He expressed his concern that Türkiye’s invasion of Cyprus might set an example for Iraq to launch a similar action toward Iran. It should be taken into account that, during the same period, Iran occupied the Abu Musa and Bronze Islands. The Shah explained, however, that Iran’s armament policy based on the fact that no one had helped the victims in the Arab-Israeli War or in Cyprus. Therefore, he emphasized that Iran should have its own weapons to repel any threat (Kayaoğlu, 2014: 465); (Özdemir, 2022).

Another important point of Iran-Türkiye relations is that both parties were members of CENTO (*Central Treaty Organization*), and the weakening political order was likely to harm both sides. Iranian authorities did not want Türkiye, which often functioned as a communication line between the West and Iran, to fall into chaos. The fact

that the roads to Europe pass through Türkiye was important for Iran, but the Shah believed that maintaining stability in Türkiye was the responsibility of the United States, rather than Iran. In 1975, the Shah warned the U.S. that if Türkiye fell into chaos, it might turn to countries like Libya, which would not serve the common interests of both the U.S. and Iran. As a matter of fact, Türkiye turned to Western countries to resolve the embargo issue. On June 17, 1975, the coalition government of Türkiye's JP- NSP-NMP (AP-MSP-MHP) announced that if the U.S. Congress did not lift the embargo, Türkiye would cancel the Defense Cooperation Agreement with the United States and close the U.S. bases that were operating in its territory. After this statement, U.S. President Gerald Ford stated to Congress that the embargoes were pushing Türkiye closer to the USSR. He emphasized the need for Türkiye to remain an ally of the U.S. and the importance of protecting its bases in Türkiye. Despite this rhetoric, when it became clear that lifting the embargo against Türkiye was out of the question, Türkiye suspended the Defense and Cooperation Agreement with the United States on July 25, 1975 and closed nearly thirty U.S. bases in Türkiye. This action precipitated political chaos in Türkiye, and when the fighting broke out between the political right and left, factions spilled onto the streets, the Shah became concerned about Iran's own political structure (Kayaoğlu, 2014: 465).

During the visit of Turkish President Fahri Korutürk to Tehran, the Shah of Iran, in a press conference, made a statement asserting that the transportation of Iranian oil through Türkiye would be safer (Milliyet, Korutürk'ün İran Gezisi, 1975a: 6). In his statement, Turkish Prime Minister Suleyman Demirel pointed out that the embargo process was unfriendly and inconsistent with both bilateral and NATO agreements. Demirel emphasized that "Türkiye does not need anyone who does not need himself (Milliyet, 1975b: 6)."

The embargos affected the Nationalist Front Government's (AP/JP-MSP/NSP-MHP/NMP coalition) change in foreign policy in 1975. Türkiye's goal with this change was to form a circle of friendship and cooperation with its neighbors. As a result of the new understanding of foreign policy, Türkiye first turned its attention to its neighbor, Iran (Alkan, 2020: 276). Finally, the Shah stated that the embargoes against Türkiye should be lifted; however, the Turkish administration found these efforts insufficient. This crisis increased Iran's value to the United States because when Türkiye closed the U.S. bases, it needed its bases in Iran to observe the USSR. After the Iranian Revolution, this atmosphere changed, however. The relations between Iran and the U.S. came to a breaking point with the occupation of the U.S. Embassy in Tehran, and the U.S. lost control of its observation stations on the Iranian borders. Türkiye, on the other hand, tried to maintain its regional role by keeping its relations with both sides in balance (Kayaoğlu, 2014: 465).

In 1978, President Carter lifted the arms embargo on Türkiye as a crucial step to strengthen the southern flank of NATO and the reopening of US military installations in Türkiye. It was done by amending the fiscal 1979 military aid bill to allow Türkiye to purchase \$175 million worth of U.S. arms and equipment annually. (Özdemir, 2022); (Kayaoğlu, 2014: 465)

In response, internal unrest increased in Türkiye as a result of the embargoes. Prime Minister Bülent Ecevit accused the United States and other allies of delaying a \$1-billion aid plan that President Carter had proposed (Andelman, 1979: 9).

With regard to the effect of the embargoes on Türkiye-United States relations, S. Demirel said that they "seriously damaged traditional and friendly Turkish-American relations." And, Between the two side diplomacy process intensified in 1977, and gave the results after 1980 (history.state.gov, 2014: 282). The Turkish Ambassador, Esenbel, perceived the agreement as a means to rectify the disruption in Turkish-American relations caused by the actions of the U.S. Congress in late 1974. He believed it served as a means to reestablish and strengthen political and security ties between the two countries. (history.state.gov, 2014: 277).

In the 1970s, international crises highlighted the regional importance of both actors. Thoughts such as Cho Chou En Lai's desire for Iran and Türkiye to be supported more against Soviet influence and protection of the northern tier also illustrated this importance (The U.S. National Archive, 1975). The crises of the 1970s showed that when either Iran or Türkiye ran into difficulties with the dominant powers, the other side tended to assess the situation to identify opportunities to advance its own interests.

3.3. Carter Doctrine

Before Jimmy Carter became president in 1976, many Americans saw him as a symbol of hope for restoring honesty, morality, and optimism in the White House and the country after the Vietnam War and Watergate (Rosati, 1993, p. 459). The United States' relations with the Soviet Union were strained, as President Nixon's 'linkage' strategy had failed and the Senate did not ratify the SALT Accords (Hook & Spanier, 2018: 129). In this context, the Carter Doctrine, announced by President Carter, marked a shift in American foreign policy towards the Persian Gulf region. It emphasized the strategic importance of the Gulf for the United States and declared that the U.S. would take responsibility for its defense. In order to achieve this, the Carter administration began to establish a security framework in the Gulf and Southwest Asia, which included the strengthening of regional capabilities and the development of facilities for the Rapid Deployment Force (later known as the Central Command). This represented a departure from the Nixon Doctrine, which had focused on supporting regional allies to maintain stability in the region (Kuniholm, 1990: 205).

The Carter Doctrine, announced in January 1980, articulated the United States' commitment to the defense of the Persian Gulf region. It emphasized that any external attempt to exert control over the area would be considered a threat to the vital interests of the U.S. and that the country would employ all necessary means, including military force, to counter such a threat. This doctrine echoes key principles established during the early stages of the Cold War, such as the Truman Doctrine (Jentleson, 2000: 167,177-78).

3.4. Iran-Türkiye & The United States: End of the 1970s.

Carter had warned the Shah about human rights violations in Iran and international reactions to SAVAK's practices in the first years of his presidential era. On the other hand, he also cautioned him about ongoing arms sales to Iran, noting that Iran's growing importance in the SALT process was a key issue in the shaping of Iran-U.S. relations. During the Strategic Arms Limitation Talks (SALT), Iran became a valuable location for American intelligence-gathering on Soviet missile tests over the Russian territory. This collaboration was dependent on the attitude of the Shah of Iran. Despite having achieved a strong military presence in the Persian Gulf region by 1975, the Shah did not decrease Iran's program of purchasing American weaponry. Iranian nationalist and religious groups opposed the strong ties with the United States, and by the mid-1970s, some in the U.S. government began to question the relationship between the U.S. and the Shah. The Shah became more assertive in his relations with the United States, even threatening to seek support from European or Soviet countries if his demands were not met (Moens, 1991: 214). *This approach of the Shah and his increasing contacts with Germany and France in the 1970s, as Hunter (Hunter, 2010) noted, reached such dimensions as to make the United States uncomfortable* (p. 35). However, after the U.S. withdrew from Vietnam, the tendency of U.S. policy was that problems in developing countries could be separated from the competition between the great powers (Hook & Spanier, 2018: 129). Following the tensions between Türkiye and the United States in the mid-1970s, the Iranian revolution and the Soviet invasion of Afghanistan in 1979 made it clear that the problems of the developing countries could not be isolated from world politics. The U.S. lost control of the satellites on the borders of the Soviet Union with the Iranian Revolution, reducing its ability to monitor the Soviets, and Iran's new anti-Western administration brought Türkiye's role in the region to the fore. Despite this, some American experts believed that the facilities in Turkey could never compensate for the loss of those in Iran. This was a delicate time for Turkish-American relations, as Türkiye's strategic position was vital to American interests (Andelman, 1979: 9). The ban on opium and the Cyprus crisis strained Türkiye's relations with the United States, which caused Washington to turn to Iran as its primary regional ally. However, following the Iranian Revolution and the Soviet Union's invasion of Afghanistan in 1979, the United States lifted its arms embargo on Turkey and had to rely on Turkey's strategic role in deterring Soviet intervention in Southwest Asia under the Carter Doctrine (Alvandi, 2014: 377).

The embargoes imposed on Türkiye were lifted in 1978, and military assistance to Turkey increased following the 1980 Defence and Economic Cooperation Agreement. According to the report released in the first year of the agreement, the United States improved its military operations and interests in Türkiye, owing to its assistance in meeting Türkiye's security needs, its access to military facilities, and the proposed military construction. The report also pointed out that, militarily, Türkiye lagged behind other NATO allies and was struggling with obsolescent

equipment. Its military had weakened to the point where it had difficulty fulfilling its NATO responsibilities. As a result, Türkiye was obliged to rely on the United States and other NATO allies for economic and military assistance (report), 1982: 5). The effect of the embargo continued in Türkiye during the first years of the Carter era. Then the Iranian revolution in 1979 and the military coup in Turkey in 1980, at which point the need for political stability in both countries became clear.

Before the Carter Administration, the Senate Foreign Relations Committee had expressed concerns that the Shah of Iran had been given a blank check and that arms sales to Iran were out of control. In September 1976, the committee released a report warning that any efforts by the United States to decrease arms sales or assistance would be seen as a sign of diminishing support for the Shah, which could potentially encourage his enemies. As a result, the Carter Administration did not significantly reduce arms sales to Iran. When the Shah was removed from power in 1979, many of the systems had not been delivered, and orders totaling \$9 billion, pending through 1981, were all approved by Carter. Therefore, the cancellation of the F-16 fighters was more of a symbolic move rather than a practical one (Sale, 1980: 80-83).

After the Iranian Revolution, Paul Henze suggested that the Kurds could be used by the Soviet Union to influence the Tehran government, and that measures should be taken to prevent this, including disclosing Soviet actions in this direction if necessary. He also stressed the importance of taking measures to protect the overall structure of Iran (National Security Council, 1979).

The eight-year Iran-Iraq war overshadowed the economic and diplomatic relations between the parties throughout the 1980s. The war exacerbated the problems at the borders. It was possible to resolve border problems through diplomacy, but terrorism events became the dominant regional problem.

(To provide a different perspective on the media's portrayal of regional actors and the approach of the superpowers during this period, *additional document 1* offers a caricatured media image.)

Conclusion

The American Presidential Doctrines have been a fundamental tool in shaping the United States' international strategy since World War II. These doctrines summarize the policies of almost all U.S. presidents and allow American leaders to communicate their primary objectives to cooperating countries that align with their policies. U.S. policies towards the Middle East are also shaped by these doctrines, influencing the policies of regional actors.

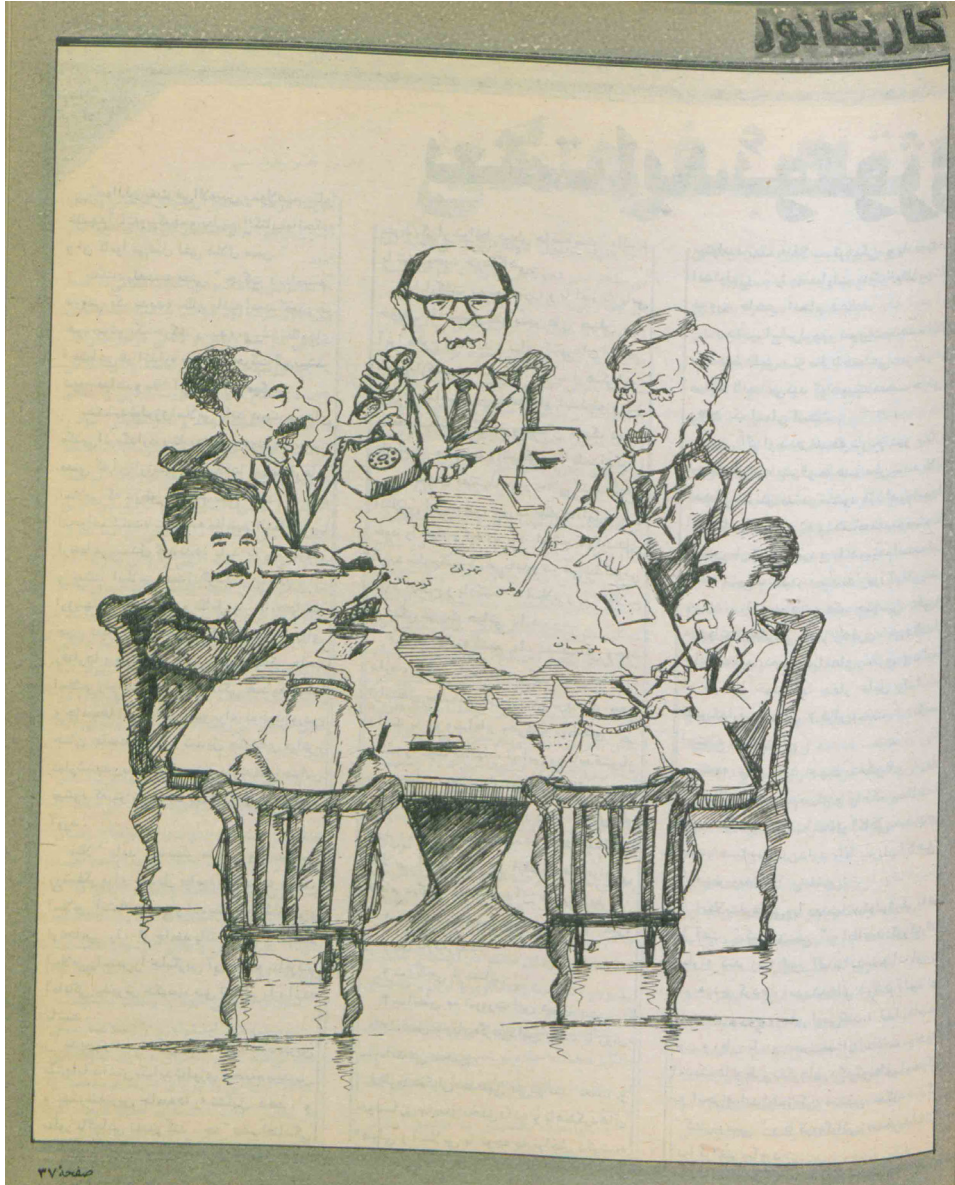
During the Cold War, regional actors in the Middle East sought to exploit the U.S.-Soviet rivalry to advance their interests. The United States maintained its balance of power by analyzing the historical competitive perceptions of regional actors. U.S. support for Iran's military buildup in the 1970s was part of a larger project to maintain the balance of power in the Gulf. However, this support contributed to a lack of trust among regional actors and fueled rivalries. Examples of this approach to crises include the Cyprus issue and the Shah of Iran's use of the process to obtain more arms assistance. On the other hand, this process also led to the emergence of new actors for the United States and accelerated the integration of Kurdish elements in northern Iraq in regional balances. However, the most significant long-term outcome of this process for Iraq, Türkiye, and Iran has been the threat to border security.

This process also led to the emergence of new actors and accelerated the integration of Kurdish elements in northern Iraq into the regional balance, but the addition of non-state actors to this dynamic led to a shift towards a more complex strategy. This shift created uncertainty and tensions between the countries of the region, particularly in the area of border security, and damaged the multidimensional relations between the parties. The emergence of a chaotic period in which terrorism and regional actors are evaluated in the same perspective has had negative long-term consequences that have affected the relations of all regional powers.

In the 1970s, Turkey's regional role was overshadowed by the overlapping interests of the United States and Iran. Despite the Shah of Iran's attempts to exploit Turkey's crises on the international stage, the 1979 revolution in Iran and the 1980 military intervention in Turkey highlighted the importance of political stability for both

countries. The US authorities had also realized, based on their historical experience with Iran and Turkey, that maintaining stable diplomatic relations was crucial to maintaining the balance of power in the region.

Document 1

(Eslami, 1359)

Acknowledgements: This research was conducted by the author(s) during their postdoctoral research at The Johns Hopkins University with the support of the TÜBİTAK 2219 Postdoctoral Research Fellowship.

REFERENCES

- A Chronology of U.S – Kurdish History*, <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/saddam/kurds/cron.html>.
- Alikhani, H. (2000). *Sanctioning Iran: Anatomy of a Failed Policy*, I.B.Tauris.
- Alkan, S. (2020). "Fahri Korutürk'ün İran Gezisi Çerçevesinde Türkiye-İran İlişkilerinin Ulusal Basında Temsili", *Troyacademy*, 5(2), 273-294.
- Alvandi, R. (2014). "Iran and the Cold War", *Iranian Studies*, 47(3), s. 373-378.
- Andelman, D. A. (1979, March 19). "Türkiye's Relations With U.S. Still Tense", *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/1979/03/19/archives/Türkiyes-relations-with-us-still-tense-despite-lifting-of-arms.html>. (Accessed: 24.03.2021).
- Armaoğlu, F. (1995). *20. Yüzyıl Dünya Tarihi*, Alkım Yay.
- Bruinessen, M. V. (1986, July/August). "Major Kurdish Organizations in Iran", *Middle East Report* 141 : <https://merip.org/1986/07/major-kurdish-organizations-in-iran/>. (Accessed: 14.07.2021).
- C.Pelletiere, S. (1992). *The Iran-Iraq War : chaos in a vacuum*, London: Praeger.
- Calabrese, J. (1998). "Türkiye and Iran: limits of a stable relationship", *British Journal of Middle Eastern Studies*, May, 25(1), 75-94.
- Company, R. J. (1986). *Turkey and the United States: The Arms Embargo Period*, Praeger.
- Chubin, S. (1974). "Iran: Between the Arab West and the Asian East", *Survival*, 16(4), 172-182.
- Çetinkaya, G. (1997). "Türkiye- İran İlişkileri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* (s. 507-514). Ankara: TTK.
- Çetinkaya, G., & ÖZHAN, T. (2009). *İşgalin 6. Yılında Irak*, Ocak , Rapor No: IV. Ankara: Seta Yay.
- Donovan, H., & Grunwald, H. (1972, January 3). "The Nation: An Interview with the President: The Jury Is Out", *Time*.
- Erkmen, S. (2008). "1945–1989 Yılları Arasında ABD'nin Kuzey Irak Politikası", *Akademik Orta Doğu*, 3(1). Emniyet-i Eslami, (1359, 3 /5).
- Foreign policy 1968–80*. (n.d.). <https://www.britannica.com/place/Iraq/Foreign-policy-1968-80>.
- Frus. (1969–1976). *Energy crisis, 1969–1974, Volume XXXVI*.
- Gaddis, J. L. (1992). *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*, Oxford Univ. Press.
- Gibson, B. R. (2019, October 14). The Secret Origins of the U.S.-Kurdish Relationship Explain Today's Disaster. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2019/10/14/us-kurdish-relationship-history-syria-Türkiye-betrayal-kissinger/>. (Accessed: 24.03.2021).
- Goshko, J. M. (1978, August 2). "Hill Lifts Embargo On Arms to Türkiye", *The Washington Post*.
- Gültekin, S. (2008). "Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü" , Cilt 5, Sayı 19. *Uluslararası İlişkiler*, Güz 5(19), 119-144.
- history.state.gov. (1973, January 18). *Foreign Relations Of The United States, 1964–1968, IRAN*. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v22/summary>. (Accessed: 12.07.2021).
- history.state.gov (Dü.). (1975, February 19). *Memorandum From the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Scowcroft) to President Ford, Washington*. Foreign Relations Of The United States 1969–1976, Iran; Iraq, 1973–1976: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v27/d103>.
- history.state.gov. (2014). 1977-1980, Volume XXI, 1977-1980 Jimmy Carter Vol. XXI, Cyprus; Türkiye; Greece. (D. Zierler, & A. M. Howard, Derleyiciler) United States Government Printing Office.
- Hook , S. W., & Spanier, J. W. (2018). *American Foreign Policy Since World War II*, CQ Press.
- Hunter, S. T. (2010). *Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Resisting the New International Order*, Oxford: Praeger.
- Jentleson, B. W. (2000). *American foreign policy : the dynamics of choice in the 21st century*, W. W. Norton & Company, U.S.A.

- Kayaoğlu, B. (2014). "The Limits of Turkish–Iranian Cooperation, 1974–80", *Iranian Studies*, 47(3), 463–478. doi: doi:10.1080/00210862.2014.880634.
- Kissinger, H. (1979). *White House Years*, Boston: Little, Brown and Company.
- Kuniholm, B. (1990). "Rules of the Game: The Geopolitics of U.S. Policy Options in Southwest Asia", *Neither East nor West Iran, the Soviet Union, and the United States*, (Ed. N. R. Keddie, & M. J. Gasiorowski).
- Mann, J. (2013). Brzezinski And Iraq: The Makings Of A Dove. Charles Gati içinde, *The Strategy And Statecraft Of Zbigniew Brzezinski*, JHU Press.
- McDougall, W. A. (2009, July). "U.S. Foreign Policy Traditions And The Middle East", 14(17). <https://www.fpri.org/article/2009/07/u-s-foreign-policy-traditions-and-the-middle-east/>.
- Memorandum (1979, Feb 1979). *from Paul B. Henze for Zbigniew Brzezinski regarding the political ambitions of the Kurds in both Iran and Turkey*. [.link.gale.com/apps/doc/CK2349151603/USDD?u=balt85423&sid=bookmark-USDD&xid=d64fd416&pg=1](https://link.gale.com/apps/doc/CK2349151603/USDD?u=balt85423&sid=bookmark-USDD&xid=d64fd416&pg=1).
- Merriam-Webster Dictionary : "Meliorism", (2021, April 16). <https://www.merriam-webster.com/dictionary/meliorism>.
- Milliyet. (1975a). Korutürk'ün İran Gezisi.
- Milliyet. (1975b). Demirel'in Basın Toplantısı.
- Moens, A. (1991, p. 214). "President Carter's Advisers and the Fall of the Shah", *Political Science Quarterly*, Summer 106(2), 211-237. <https://www.jstor.org/stable/2152227>.
- Murray, D. (2013). "Military Action But Not As We Know It: Libya, Syria, And The Making Of An Obama Doctrine", *Contemporary Politics*, 19(2), 146-166. DOI:<https://doi.org/10.1080/13569775.2013.785827>.
- Nixon, R. M. (1967, October). "Asia After Vietnam", *Foreign Affairs*, 46(1), pp. 113-125.
- Onder, E. (2020). "Within The Framework of the Presidents, Us New Concept of Security and Cold Peace", *Stratejik ve Sosyal Arastirmalar Dergisi*, 4(1).
- Oren, M. (2007). *Power, Faith, and Fantasy: America in the Middle East: 1776 to the Present Year*, W. W. Norton & Company.
- Ozdemir, S. (2020, p. 77). "Iran-Iraq War: Effect on Terrorism on Turkey's Borders", *Gazi Akademik Bakis*, 26(13), 49-77.
- Özcan, N. A. (1999). *PKK Tarihi ideolojisi*, ASAM.
- Özdemir, S. (2022). *İran Devrim Süreci: İran-ABD İlişkilerinin Seyri 1945-1989*, Ankara: ATAM.
- Paterson, P. (2018). "Origins of U.S. Foreign Policy", *Perry Center Occasional Paper*. https://www.williamjperrycenter.org/sites/default/files/publication_associated_files/Origins%20of%20US%20Foreign%20Policy.pdf.
- R.K.Ramazani. (2013, p. 56). *Independence Without Freedom Iran's Foreign Policy*, University of Virginia Press.
- Rosati, J. A. (1993). "Jimmy Carter, a Man before His Time? The Emergence and Collapse of the First Post-Cold War Presidency", *Presidential Studies Quarterly*, 23(3), 459–76. <http://www.jstor.org/stable/27551107>.
- Sale, R. (1980). "Carter and Iran: From Idealism to Disaster", *The Washington Quarterly*, 3(4), 75-87. doi:DOI: 10.1080/01636608009451479.
- Schorr, D. (1991, April 7). "1975 Background To Betrayal", *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1991/04/07/1975-background-to-betrayal/aa973065-ea5e-4270-8cf9-02361307073c/>.
- Schorr, D. (1996, October 18). "Telling It Like It Is: Kissinger and the Kurds", *The Christian Science Monitor*. <https://www.csmonitor.com/1996/1018/101896.opin.column.1.html>.
- Sinkaya, B. (2019). *Türkiye-İran Relations After the JDP*. Istanbul: IFEA.
- TBMM Tutanak Dergisi. (1974). <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/t13/c013/tbmm13013005.pdf>.

- The Eisenhower Doctrine, 1957.* (ND). history.state.gov: <https://history.state.gov/milestones/1953-1960/eisenhower-doctrine> .
- The U.S. National Archives. (1975). Central Foreign Policy Files, *Confidential; Limdis. Repeated to Ankara, Beirut, Geneva, and USUN(Foreign Relations Of The United States, 1969–1976, Volume Xxvii,*). Tahran.
- The U.S. National Archive. (1976, November 2). Repeated to Amman, Ankara, Cairo, Damascus, Jidda, Kuwait, Tehran, London, and Moscow. Baghdad: National Archives.
- The U.S. National Security Archive. (1975, Feb. 8). Department of State. *Memorandum of Conversation*.
- The U.S. National Security Archive. (1974, March 11). Department of State, Briefing Paper.
- The U.S. National Security Archive (1972). *The Kurds of Iraq: Renewed Insurgency?* Document Number: RNAS-10, May 31, 1972. Department of State.
- The U.S. National Security Archive. (1982, August 11). The Defense And Economic Cooperation Agreement- U.S. Interests And Turkish Needs. *REPORT BY THE Comptroller General OF THE UNITED STATES*. DTIC. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA118125.pdf>.
- The U.S. National Security Archive. (1977). 1945-1953, Harry S. Truman. *Telegram The Ambassador in Iran (Wiley) to the Secretary of State*, . Iran.
- The U.S. National Security Archive (1975, May 1). *The Implication of The Iran-Iraq Agreement(DCI/NIO, 1039-75)*.
- Tüysüzoğlu, G. (2015). “Kürdistan Bölgesel Yönetimi: Rantçı Devlet Yaklaşımı Çerçevesinde Bir Değerlendirme” , *Uluslararası İlişkiler*, 12(47), 73-98.
- www.jfklibrary.org. (1961, May 25). *President John F. Kennedy Delivered in person before a joint session of Congress*. <https://www.jfklibrary.org/archives/other-resources/john-f-kennedy-speeches/united-states-congress-special-message-19610525> .
- Zaracostas, J. (1981, p. 101). *The International Implications Of The 1974 Cyprus Crisis*, Australian National University, MA Thesis.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.03.2023 ✓Accepted/Kabul:09.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1258267

Research Article/Araştırma Makalesi

Paksoy, S. ve Şahin, H. (2023). "Türkiye'nin Buğday ve Pamuk İhracat Rekabet Gücünün OECD, AB27 VE G7 Ülkeleri ile Karşılaştırılması ", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 333-346.

TÜRKİYE'NİN BUĞDAY VE PAMUK İHRACAT REKABET GÜCÜNÜN OECD, AB27 VE G7 ÜLKELERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Semin PAKSOY*, Hande ŞAHİN**

Öz

Global ekonomi, özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış ticaretinde rekabeti önemli boyutlara taşımıştır. Ülkelerin sürdürülebilir gelişme ve büyüme sağlayabilmeleri için ihracat ve bunun doğal sonucu olarak ihracatta rekabet gücü önemli faktör olmuştur. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin pamuk ve buğday ihracatı rekabet gücünün belirlenmesi ve uluslararası örgütler olan OECD, AB27 ve G7 ile karşılaştırmaktır. Üyeleri ekonomik olarak gelişmiş ülkelerden oluşan bu örgütler ile Türkiye'yi karşılaştırmak, bir anlamda Türkiye'yi gelişmiş ülkelerle karşılaştırmak demektir. Karşılaştırmada Balassa'nın geliştirmiş olduğu Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük yaklaşımından yararlanılmıştır. Analiz, Türkiye ve seçilen uluslararası örgütlerin 2015-2021 dönemine ait Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük endeks değerleri hesaplanarak yapılmıştır.

Analiz sonuçlarına göre, Türkiye'nin pamuk ihracatı rekabet gücünün, 2016 yılından itibaren sistematik bir şekilde düşme eğiliminde olduğu; ama seçilen ve ekonomik olarak güçlü uluslararası örgütlere göre karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu görülmektedir. Buğday ihracatı rekabet gücü ise yıllar itibarıyla düşük eğilimini taşımaktadır. Hatta uyarı sinyali verdiği şekilde yorumlanabilir.

Anahtar kelimeler: Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük, Rekabet gücü, İhracat performansı, Karşılaştırmalı analiz

Jel Kodları: C60, F62, O11, O57

COMPARISON OF TÜRKİYE'S WHEAT AND COTTON EXPORT COMPETITIVENESS WITH OECD, EU27 AND G7 COUNTRIES

Abstract

The global economy has supported in increasing the level of competition to significant levels, especially in the foreign trade of developing countries. In order to achieve sustainable development and growth for countries, export and, as a natural result of it, competitiveness in exports have become an important factor. The aim of this study is to determine Turkey's cotton and wheat export competitive power and then compare with competitive power of the international organizations such as OECD, EU and G7. Comparing Turkey with these organizations means comparing Turkey with developed countries since these countries are members of the aforementioned organizations. For this purpose, the Revealed Comparative Advantage approach, developed by Balassa have been employed. The analysis is applied by calculating the Revealed Competitive Advantage index values of Turkey and selected international organizations for the period 2015-2021.

According to the results of the analysis, Turkey's cotton export competitiveness has tended to decrease systematically since 2016. Despite this, Turkey's cotton export competitiveness is well above the average of all selected organizations in all years.

*Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü, ADANA.
e-posta:spaksoy@cu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-1693-0184>)

**Arş. Gör. Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü, ADANA.
hsahin@cu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5420-1823>)

On the other hand, wheat export competitiveness does not show any significant change over the years and has a permanent tendency to underperform. For that matter, it can even be interpreted as giving a warning signal.

Keywords: *Revealed comparative Advantage, Competitive power, Export performance, Comparative analysis.*

Jel Codes: C60, F62, O11, O57

1. GİRİŞ

Rekabet kavramı, II. Dünya savaşı sonrasında bölgesel entegrasyon çabalarının ve yapılan ticari antlaşmaların artması sonucunda önem kazanan bir kavramdır. Küreselleşmenin de katkısıyla ülkeler, küresel pazardan daha fazla pay alabilmek için rekabet güçlerini artırma zorunluluğu ile karşı karşıya kalmaktadır. 20. yüzyılın son çeyreğinde dünya ekonomilerinin bütünleşmesine ve tek bir pazar haline gelmesine neden olan hızlı teknolojik gelişmeler, küreselleşme olarak adlandırılan değişim sürecinin de belirleyicisi olmuştur (Akis, 2015: 1311). Dünyadaki siyasi blokların yerini ticaret bloklarının aldığı bu süreçte mal ve finans piyasaları ulusal sınırları zorlamış, ülke boyutlarını aşmıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde, bir ülkenin refah düzeyinin ve ekonomik büyümesinin artırılması tamamen o ülkenin rekabet gücünü artırabilmesine bağlı hale gelmiştir. Teknoloji ve inovasyon süreçlerinin uluslararası ekonomik rekabette daha belirleyici hale gelmesiyle birlikte, yeni teknolojilerin uygulanması ve inovasyon yapabilme kapasitesi, rekabet gücünün temel bileşeni haline gelmiştir. Yoğun rekabet ortamında rekabet gücü yüksek ürünlerin üretilmesi ve ulusal düzeyde rekabet gücünün sürdürülebilmesi, değişen ihtiyaçlara uygun ürünlerin tasarlanmasını, diğer bir deyişle inovasyon sürecini ön plana çıkarmakla birlikte rekabet gücü, ele alınan sektöre ve ürüne göre de değişmektedir (Corovic ve Jestratiyevic, 2021). Bu nedenle rekabet gücü şirket, sektör ve ülke bazında incelenebilmekte; kullanılan kriterler farklı olabilmektedir (Danna-Buitrago, 2022:478). Örneğin, bir ülkenin rekabet gücü dış ticaret bilgileri veya bu amaca yönelik geliştirilmiş çeşitli göstergeler ile belirlenebilmektedir. Diğer bir ifadeyle rekabet gücü, mikro veya makro bir bakış açısı ile ele alınabilmektedir (Akis, 2015: 1313).

Diğer taraftan, küresel iklim krizi, COVID-19 pandemisi, ülkeler arası anlaşmazlıklar ve savaşlar pek çok ürünün üretiminden tedarik sürecine kadar her aşamada yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu tür olgular yüksek teknolojik ürünlerin önemli olmasının yanı sıra, temel gıda ve tüketim maddelerinin de önemini ortaya koymaktadır. Örneğin Asseng vd.(2015) çalışmalarında küresel iklim değişikliğinin etkilerini modelleyerek, sıcaklıklardaki sürekli artışın buğday verimini etkilediğini ve her 1 C° artışın, buğday verimini %6 azaltacağını ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmeler karşısında her ülke, sürdürülebilirliğini korumak ve en azından elzem olan faaliyetlerinin devamlılığını sağlayabilmek için her alanda performansını değerlendirerek, ileriye dönük projeksiyonlar belirleyip, kısa ve uzun vadeli planlarını yapmak zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla başka ülke piyasalarına girerek ticaret yapma ve kar ya da kazanç sağlama kabiliyetini ifade eden rekabet gücü, önemli bir çıkış noktası olarak değerlendirilmektedir.

Mevcut konjonktür altında, Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkenin, küresel iklim krizi ve Ukrayna - Rusya savaşı ile önemi daha da artan temel gıda maddelerinden olan buğday ile pek çok temel ihtiyaç maddelerinin hammadde kaynağı olan pamuk gibi ürünlerde rekabet gücünü artırması önemli bir avantaj olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Tablo 1’de de görüldüğü üzere, 2021 yılında dünya ihracatındaki payını %1 düzeyine çıkaran Türkiye’nin, ihracatta gücünü daha da artırması ülke yararına olacaktır. Türkiye’nin, dünya ihracatındaki payını 2015 yılından beri bu seviyeye çıkaramadığı görülmektedir.

Diğer yandan ekonomik kalkınmanın ve rekabet gücünün kazanılması için tek başına hareket etmenin zor olacağını anlayan ülkeler, aralarında ekonomik işbirliği kurmuşlardır. Günümüzde ekonomi ve sosyal alanda etkinliği devam eden bu işbirliklerinin temeli, 2. Dünya savaşı sonrasına dayanmaktadır. Günümüzün de gelişmiş ekonomileri arasında yer alan bu ülkeler, bir araya gelerek OECD (1947), AB(1952) ve G7(1975) olarak anılan toplulukları oluşturmuşlardır. Tablo 1’de görüldüğü üzere, ekonomik olarak gelişmiş 38 ülkenin yer aldığı OECD örgütünün, her yıl dünya ihracatındaki payı %50’yi geçmektedir. Dünyanın ekonomik olarak en gelişmiş ülkelerinden oluşan G7 örgütü, 7 üyesi ile %29-%32 arasında değişen ihracat payı ile Avrupa ülkeleri topluluğu olan Avrupa Birliği’nin Birleşik Krallık hariç 27 ülkesinden (AB27) daha fazla paya sahiptir. OECD’nin her yıl sistematik bir şekilde dünya ihracatının yarısından fazlasını gerçekleştirdiği görülmektedir. Ayrıca OECD, AB27

ve G7 örgütlerinin ihracat paylarının en yüksek olduğu yılın 2016 olduğu görülmektedir. Türkiye'nin ihracat performansının en yüksek olduğu yıl olarak 2021 yılının öne çıktığı görülmektedir.

Tablo 1. Türkiye ve Uluslararası Örgütlerin Dünya İhracatındaki Payı

Yıl	Türkiye Payı (%)	OECD Payı (%)	AB27 Payı (%)	G7 Payı (%)
2015	0,94	56,25	28,99	32,96
2016	0,96	59,71	30,23	33,32
2017	0,95	58,75	29,88	32,36
2018	0,94	58,37	30,03	31,84
2019	0,98	58,49	30,05	31,86
2020	0,99	57,70	30,33	30,51
2021	1,05	56,55	26,49	29,37

Kaynak: WITS verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ayrıca Mart 2020 tarihi itibarıyla ortaya çıkan COVID 19 pandemisine bağlı kapanmalar sebebiyle dünya ihracatında yaşanan gerilemenin Tablo 1'e belirgin bir şekilde yansıdığı görülmektedir.

2. BUĞDAY DIŞ TİCARETİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Dünya tarım sektörünün en çok üretilen 5. ve Türkiye'nin de 2. ürünü olan buğday, pek çok ülke için değerli bir üründür. 2021/2022 üretim ve pazarlama sezonunda dünya buğday üretiminin dağılımı incelendiğinde, AB'nin buğday üretiminin %17,3'ünü, Çin'in %17,1'ini, Hindistan'ın %13,6'sını, Rusya'nın %10,8'ini ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin %6,5'ini karşıladığı görülmüştür. Türkiye ise dünya buğday üretiminin %2,1'lik bir kısmını oluşturmaktadır. 2021/2022 üretim sezonunda dünya buğday üretiminde yaklaşık 20 milyon tonluk bir artış gerçekleşerek, üretim miktarı 794,4 milyon tona yükselmiştir. Bu artışta en büyük pay sahibi, bir önceki üretim sezonuna göre AB ülkeleridir (Yeni, 2022:5).

ABD Tarım Dairesi (USDA)'nın Haziran 2021/22 üretim sezonu projeksiyonlarına göre, dünya toplam tahıl üretimi 2,8 milyar ton olup buğday üretimi bu toplamın %28'ini oluşturmaktadır. Diğer yandan, dünya toplam tahıl ihracatı 464 milyon ton olarak belirlenmiştir ve bu ihracatın %41'ini buğday ihracatı oluşturmaktadır. Dünya buğday ihracatında önde gelen üretici ülkeler arasında Rusya, AB, ABD ve Ukrayna ilk sıralarda yer almaktadır. Kanada, Avustralya ve Türkiye ise önemli buğday ihracatı yapan diğer ülkeler arasındadır. Türkiye'nin 2020/21 üretim sezonunda, USDA'nın verilerine göre 6,6 milyon ton buğday ihracatı gerçekleştirdiği ve dünya sıralamasında 9. sırada yer aldığı belirlenmiştir (TC. Tarım Orman Bakanlığı, 2021:1). Dünya'da buğday ithalatında Mısır, Endonezya ve Çin ön plana çıkmaktadır. Son on yılda Türkiye'nin buğday ithalatı, %105,2 artışla 4,77 milyon tondan 9,79 milyon tona yükselmiştir. Bu trend devam ederek, 2021 yılında buğday ithalatının 11 milyon tona ulaşacağı tahmin edilmektedir (Yeni, 2022:14).

Buğdayın kendisi kadar işlenerek un, ekmeke ve makarna gibi farklı ürünlere dönüştürülmesi ve bunların iç piyasada tüketicilere arz edilmesi ya da ihraç edilmesi de aynı şekilde ülke açısından önemli ekonomik değer oluşturmaktadır. İstihdama sağladıkları dolaylı ve dolaysız katkılar göz önünde bulundurulduğunda, buğdayın ülke ekonomisinin sürdürülebilir bir yapıya sahip olmasına katkı sağladığı görülmektedir. Ancak küresel iklim krizi ve diğer nedenlerle Türkiye'nin de içinde bulunduğu bazı ülkelerin buğday ekim alanlarının sistematik bir şekilde azaldığı Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)'nün yayınladığı verilerde gözlenmektedir. Tahminlere göre, önceki sezonla karşılaştırıldığında buğday ekilen arazilerin alanı 177 bin hektar azalarak 6,7 milyon hektara düşmüştür. Bu azalışın ve uygun olmayan iklim koşullarının etkisiyle, 2021/22 pazarlama yılında buğday üretiminin yaklaşık %13,9 oranında azalarak 17,5 milyon ton seviyesine düşeceği tahmin edilmektedir (Polat, 2022:14). Bu durum buğday üretiminde, iklim krizi ile mücadele konusunda karşı karşıya kalınan bazı sorunların hızlıca çözülmesini işaret etmektedir. Bu sorunların başında gelişmiş teknolojik araçların kullanılarak verimliliği artırmak ve buğday üretiminde çalışanların eğitilmesinin yanı sıra teknoloji kullanım becerilerinin geliştirilmesi gerekmektedir (Langridge vd., 2022:9-10).

Anadolu’da gelmiş geçmiş pek çok medeniyetlerde de önemli besin kaynağı olan buğday, günümüzde Türkiye için olduğu kadar pek çok ülke için hala vazgeçilmez bir üründür. Gerek tarihsel miras ve iklim koşulları gerekse ABD ekonomisinden, Marshall planı (1947) kapsamında alınan ekonomik yardımlarla tarımsal üretimde teknolojiye daha çok yer verilmeye başlanması ile Türkiye buğday üretimi altyapısını geliştirerek önemli bir aktör sıfatı kazanmıştır. Gelinen noktada Türkiye, dünya buğday üretimi açısından en büyük 10 üretici ülke arasında yer almaktadır (Polat, 2022: 10). Ayrıca öngörülere göre, buğday ekimi yapılan alanlar, önceki sezona kıyasla 76 bin hektar artarak 6,9 milyon hektara yükselmiştir. Bu artışın ve elverişli iklim koşullarının etkisiyle, buğday üretimi 2020/21 üretim sezonunda yaklaşık %7,9 artarak 20,5 milyon tona yükselmesi beklenmektedir (Polat, 2022: 18). Nitekim günümüzde bu öngörünün belli ölçüde gerçekleştiği ve iç piyasa yeterliliğinin artırılarak ithalatı karşılama oranının yeniden 2018 seviyesine ulaşıldığı görülmektedir (Tablo 2).

Diğer yandan BM Gıda ve Tarım Örgütü’nün (FAO) 2021 raporuna göre 702-828 milyon kişinin gıdaya ulaşamadığı (empty plates) göz önünde bulundurulduğunda, buğdayın küresel ekonomideki değerinin daha da önemli hale geldiği görülmektedir. Türkiye’nin son yıllara ait buğday dış ticaret bilgileri aşağıda Tablo 2 ile gösterilmektedir. Türkiye’nin sistematik bir şekilde buğday dış ticaret açığı verdiği ve ithalatı karşılama oranının 0,02-0,06 arasında değiştiği görülmektedir.

Tablo 2. Türkiye’nin Buğday Dış Ticaret Bilgileri

Yıl	Buğday İhracatı	Buğday İthalatı	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
	(Bin ABD \$)	(Bin ABD \$)	
2015	41.746	1.053.303	0,04
2016	37.265	913.801	0,04
2017	63.037	1.080.159	0,06
2018	56.021	1.317.116	0,04
2019	48.212	2.302.225	0,02
2020	39.492	2.334.510	0,02
2021	97.554	2.692.623	0,04

Kaynak: WITS, 2023.

Stratejik önemi yüksek olan bu ürünün dış ticaretinde, Türkiye’nin rekabet gücünün belirlenmesinde salt kendi ihracat ve ithalat değerleri ile karşılaştırılmasının yeterli olmadığı, küresel boyutta ele alınması gerektiği aşikârdır. O nedenle karşılaştırmanın dünya ölçeğinde (ya da uluslararası örgütler ile) yapılabilmesi için kullanılan, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (RCA) endeks değerinden yararlanılarak daha rasyonel karşılaştırma yapılacaktır. Dolayısı ile RCA endeksi ile yapılan karşılaştırma, ürünlerin üretiminde ve ticaretinde üst sıralarda yer alan gelişmiş ülkelerin üye olduğu uluslararası örgütler ile yapılarak Türkiye’nin mevcut profili rasyonel bir şekilde açığa çıkarılmaktadır.

Tablo 3’de uluslararası örgütlerin buğday dış ticaret değerleri verilmektedir. G7’nin ithalatı karşılama oranının, ağırlıklı olarak %300’ü aştığı görülmektedir. 2019 yılında, yaklaşık %355 değeriyle ithalatının yaklaşık 3,5 katını aşan ihracat gerçekleştirdiği görülmektedir. OECD ve AB27 ülkelerini ise ithalatlarının 1,5 – 2 katı kadar ihracat yaptıkları görülmektedir. Bu durum, özellikle G7 başta olmak üzere, OECD ve AB27’nin dünya buğday piyasasında etkili rol aldığını göstermektedir.

Tablo 3. Uluslararası Örgütlerin Buğday Dış Ticaret Bilgileri

Yıl	OECD Ülkeleri Dış Ticaret Bilgileri			AB27 Ülkeleri Dış Ticaret Bilgileri			G7 Ülkeleri Dış Ticaret Bilgileri		
	(Bin ABD \$)			(Bin ABD \$)			(Bin ABD \$)		
	Buğday İhracatı	Buğday İthalatı	İhracatın İthalatı Karşılama (%)	Buğday İhracatı	Buğday İthalatı	İhracatın İthalatı Karşılama (%)	Buğday İhracatı	Buğday İthalatı	İhracatın İthalatı Karşılama (%)
2015	27.156.902	14.371.909	189	12.631.471	7.727.593	163	19.183.652	6.046.186	317
2016	22.963.390	12.825.756	179	11.745.556	7.574.171	155	15.830.580	5.155.207	307
2017	23.758.351	13.781.994	172	10.663.559	7.447.909	143	16.073.347	5.435.060	296
2018	22.181.671	15.157.314	146	10.666.895	7.860.101	136	16.541.839	5.854.313	283
2019	22.763.632	14.676.877	155	11.658.265	7.224.266	161	17.471.067	4.919.208	355
2020	25.977.396	14.851.242	175	13.771.210	7.346.976	187	19.404.737	5.569.837	348
2021	31.885.531	17.749.794	180	15.443.082	9.367.120	165	20.601.157	6.387.553	323

Kaynak: WITS, 2023.

Ayrıca Tablo 3’de, gelişmiş ekonomilere sahip üye ülkelerden oluşan örgütlerin buğday ürünü açısından iç piyasalarında yeterli oldukları, ama yeterlilik düzeylerinin dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin de buğday verimliliğini ve ekim alanını artırması; iç piyasada yeterliliğini sağlaması gerekmektedir. Aynı zamanda gelecekte olası gıda krizine hazırlık yapması açısından Langridge vd. (2022)’nin çalışmalarında da belirttiği gibi buğday üretiminde teknolojik araçlardan daha fazla yararlanmanın önemi dikkate alınmalıdır.

3. PAMUK DIŞ TİCARETİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Pamuk da buğday gibi yüksek istihdam olanağı sağlayan, tekstil ve gıda gibi endüstri alanlarında stratejik öneme sahip olan bir üründür. Türkiye, dünya pamuk üretimi ve tüketiminin her ikisinde de 6. sırada yer almaktadır. Pamuk, aynı zamanda dünyadaki başlıca doğal elyaf olarak ev tekstili, giyim (Yılmaz vd., 2005:145) ve daha pek çok ürüne (yağ ve yem gibi) dönüştürülerek temel ihtiyaçların karşılanmasında kullanılan bir hammadde kaynağıdır (Tokel, 2021:1023). Bu nedenle pamuk üretimi küresel ekonomide stratejik önemini korumaya devam etmektedir. Dünya’da pamuk üretiminde Hindistan, Çin, ABD, Brezilya ve Pakistan önemli ülkelerdir. Diğer yandan; Türkiye’de, 2021 yılında 4,3 milyon dönüm alanda kütlü pamuk üretimi yapılmış ve bu üretim miktarı 2,25 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Bu üretim miktarına karşılık, 832.500 ton lif pamuk üretimi elde edilmiştir. Ülke genelinde 2021 yılında üretilen pamuğun %87’si, Şanlıurfa (%40), Diyarbakır (%14), Aydın (%12), Hatay (%9), İzmir (%7) ve Adana (%5) olmak üzere, altı il tarafından karşılanmıştır. Türkiye, 2021 yılında 1,3 milyon ton pamuk ithalatı yaparak 2,5 milyar dolarlık bir değer elde etmiştir. Ancak aynı dönemde, hazır giyim ihracatı 20,3 milyar dolar ve tekstil ve hammaddeleri ihracatı 12,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (TC. Tarım Orman Bakanlığı, 2022:3).

Pamuk ihracat ve ithalatında Türkiye’nin son yıllardaki performansı Tablo 4’de gösterilmektedir. Tablo 4’de görüldüğü üzere Türkiye kendi ihtiyacını karşılamadan yanı sıra, hammadde olarak kullandığı ürünlerin ihracatına yönelmesi sebebiyle pamuk ithalatına da ihtiyaç duymaktadır. Tablo 4’e göre, pamuk ihracatının 2021 yılında 408.948,30 Bin ABD dolar ile en iyi seviyede olmasına rağmen 2021 yılı ithalatında artış nedeniyle, ihracattaki bu artışın ithalatı karşılama oranı 0,17 seviyesinde kalmaktadır. İhracatın ithalatı karşılama oranının en iyi olduğu yılların 2016 ve 2018 yılı olduğu görülmektedir. Bu oran 2020 yılında tekrar 2017 seviyesine düşmüş, 2021 yılında tekrar toparlanmaya başlasa da COVID-19 pandemi öncesi orana henüz ulaşamadığı görülmektedir.

Tablo 4. Türkiye'nin Pamuk Dış Ticaret Bilgileri

Yıl	Pamuk İhracatı	Pamuk İthalatı	İhracatı İthalatı Karşılama Oranı
	(Bin ABD \$)	(Bin ABD \$)	
2015	233.417	1.347.283	0,17
2016	274.025	1.339.537	0,20
2017	241.861	1.777.703	0,14
2018	336.438	1.558.372	0,22
2019	304.636	1.597.409	0,19
2020	218.751	1.673.481	0,13
2021	408.948	2.474.572	0,17

Kaynak: WITS, 2023.

Ekonomik olarak gelişmiş örgütlerin pamuk dış ticaret bilgileri Tablo 5’de gösterilmektedir. Tablo 5’de G7’nin pamuk ürününde ihracatı karşılama oranının önemli derecede yüksek olduğu ve 2019 yılında bu oranın %1499 değerine ulaştığı görülmektedir. AB27’nin 2021 yılında önemli derecede artan ihracat değeri ile ihracatın ithalatı karşılama oranının %343’e ulaştığı görülmektedir.

Tablo 5. Uluslararası Örgütlerin Pamuk Dış Ticaret Bilgileri

Yıl	OECD Ülkeleri Dış Ticaret Bilgileri (Bin ABD \$)			AB27 Ülkeleri Dış Ticaret Bilgileri (Bin ABD \$)			G7 Ülkeleri Dış Ticaret Bilgileri (Bin ABD \$)		
	Pamuk İhracatı	Pamuk İthalatı	İhracatın İthalatı Karşılama (%)	Pamuk İhracatı	Pamuk İthalatı	İhracatın İthalatı Karşılama (%)	Pamuk İhracatı	Pamuk İthalatı	İhracatın İthalatı Karşılama (%)
2015	5.673.990	2.912.354	195	539.068	504.786	107	4.099.771	493.334	831
2016	6.228.741	2.407.678	259	594.799	466.020	128	4.126.881	462.638	892
2017	8.502.633	3.019.183	282	625.901	586.731	107	6.013.651	550.260	1.093
2018	9.578.795	3.162.807	303	618.687	588.628	105	6.717.887	519.662	1.293
2019	8.702.329	2.860.373	304	864.804	476.549	181	6.304.816	420.334	1.500
2020	7.437.500	2.703.007	275	652.229	470.382	139	6.116.417	397.667	1.538
2021	9.670.123	3.728.103	259	1.921.090	559.781	343	5.863.716	431.510	1.359

Kaynak: WITS, 2023.

Yapılan bu çalışma ile gelecekte değer ve fiyatının önemli derecede artması beklenen bu iki ürün açısından Türkiye’nin ihracat rekabet gücünün belirlenmesi, bu gücün artırılması yönünde şimdiden gerekli önlemlerin alınması vasıtası ile sürdürülebilir ekonomik kalkınma hedefine katkı sağlaması beklenmektedir.

4. LİTERATÜR

Yerli ve yabancı literatür incelendiği zaman RCA endeksi kullanılarak yapılan birçok çalışmaya rastlanmaktadır. Farklı ülkeler ve farklı sektörler için yapılmış bazı çalışmalar aşağıda verilmektedir.

Çakmak (2005) çalışmasında karşılaştırmalı üstünlük ve rekabet yaklaşımını, Türkiye tekstil ve hazır giyim sektörünü, tüm alt sektörler itibarıyla ölçmektedir. Analiz sonucunda hazır giyim ve dokuma alanında Türkiye’nin rekabet gücündeki düşüşe ve Avrupa Birliği gibi uluslararası örgütlerde ve dünya piyasalarında sahip olduğu rekabet gücünü kaybetmesi ile karşı karşıya kaldığı tehlikeye dikkat çekilmiştir.

Kutlu (2005) çalışmasında, 1996 yılından sonra Türkiye’nin İslam ülkeleri karşısındaki sektörel rekabet gücünü belirlemeye çalışmış ve tarım, madencilik ve sanayi sektörleri için RCA değerleri hesaplamıştır. Sonuç olarak, Türkiye’nin tarım ve sanayi gibi sektörlerde rekabet gücü olduğunu fakat madencilik sektöründe rekabet gücünün olmadığı görülmektedir.

Altay ve Gürpınar (2008) çalışmalarında, 2001-2006 yılları arasında Türk mobilya sektörünün uluslararası alanda rekabet gücünün belirlenmesi amacıyla bu dönemler için ithalat ve ihracat değerleri yardımıyla RCA, RXA, RMA ve RTA değerlerini hesaplanmıştır. Çalışmanın sonucuna göre; Türk mobilya ihracatında bir artışın söz konusu olduğu gözlemlenmektedir.

Levkovich (2008) çalışmasında; 1996-2005 dönemi için hububat ve pamuk ürünleri ihracatında Orta Asya ülkelerinin rekabet gücü, GrubelLloyd indeksi ve Vollrath'ın Nispi Ticaret Üstünlüğü indeksi kullanılarak incelenmiş ve sonuç olarak sadece Kazakistan'ın hububat ürünleri ihracatında rekabet avantajı olduğu tespit edilmiştir.

Şahinli (2012) çalışmasında, Türkiye ile 27 AB ülkesindeki canlı hayvan grubu ve tüm alt sektörlerinin ihracat rekabet gücünü belirlemeyi amaçlamış ve bu doğrultuda RCA değerleri hesaplanmıştır. Çalışma sonucunda ise; Türkiye'nin bu sektörde, 27 AB üyesi ülkelere ait piyasalarda karşılaştırmalı üstünlük ve rekabet gücü durumunun olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Peker (2016) çalışmasında; Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler endeksi (AKÜ)'ni kullanarak, Türkiye'de hububat ve baklagiller alt sektörü açısından Avrupa Birliği pazarı karşısındaki rekabet gücünü incelemeyi amaçlamıştır. Sonuç olarak; Türkiye'nin buğday unu, mercimek ve nohut ihracatında rekabet gücünün olduğu görülmüştür. Fakat buğday, mısır, arpa ve kuru fasulye ihracatında ise rekabet üstünlüğünün bulunmadığı tespit edilmiştir.

Bashimov (2017a) çalışmasında; halı sektöründe rekabet düzeylerini ölçmek amacıyla 2000-2014 dönemi için Türkiye, Hindistan ve Çin halılarının dünya ihracatını incelemiş ve Türkiye'nin bu iki ülkeye kıyasla rekabet gücünün daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bashimov (2017b) çalışmasında Kazakistan için buğday ihracatı rekabet gücünü, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler endeksi ve İhracat Piyasa Payı indeksi ile incelemiştir. Kazakistan'ın buğday ihracatında rekabet gücünün olduğu sonucuna varılmıştır.

Sarıçoban ve Kösekaşyaoğlu (2017) çalışmalarında; 1996-2015 yılları arası ihracat verilerinden yararlanarak, Türkiye'nin tarımsal ürün gruplarındaki ihracat rekabet gücünü ölçmeyi amaçlamışlardır. Yöntem olarak, RCA yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda; Türkiye'nin, 66 tarımsal ürün grubu ihracatından 24'ünde rekabet avantajı, 42 ürün grubunda ise rekabet dezavantajının olduğu sonucuna varılmıştır. Kuşat (2019) çalışmasında; Türkiye'nin su ürünleri sektöründeki uluslararası rekabet gücünü araştırmayı amaçlamış ve Türkiye'nin yanı sıra Çin, Endonezya gibi Dünya'da güçlü su ürünleri üreticisi konumunda olan beş ülkeyi çalışmasına dahil ederek (RCA) ve (CEP) endeks değerlerini hesaplamıştır. Elde ettiği RCA endeksi sonucuna göre su ürünleri sektöründe en yüksek rekabet gücüne sahip ülke Hindistan ve en düşük ülke ise AB-28 olarak bulunmuştur. Kantur ve Türkekul (2021) Türkiye ve rakip ülkelerin pamuk ve pamuklu dokuma ile ilgili dış ticaret verilerini kullanarak, Türkiye'nin dünya pazarındaki rekabet gücünün pamuk ve pamuklu dokuma için belirlenmesini amaçlanmıştır. Çalışma sonucunda, Türkiye'nin pamuk yurtiçi talebini karşılayamadığı ve talebin %50'sinden fazlasını ithalat ile elde ettiği ve Pamuklu dokuma bakımından Türkiye'nin zayıf derecede üstün olduğu ortaya çıkmaktadır. Yıldırım vd. (2022) çalışmalarında su ürünleri endüstrisinde Türkiye'nin rekabet gücünü araştırmışlardır. 1976-2020 yılları için elde edilen RCA endeksi sonucuna göre; Türkiye'nin su ürünleri sektöründe dünyada rekabet gücü düşük düzeyde olduğu fakat AB ülkelerine karşı karşılaştırmalı üstünlüğü olduğu sonucuna varılmıştır.

Adigwe (2022) çalışmasında; Avrupa Birliği'nde kümelenmiş piyasa ekonomilerinin ticaretini RCA endeks değerlerini kullanarak karşılaştırmalı analiz yapmıştır. Bu çalışmanın amacı, 2008 küresel krizi sonrası ve 2019 Covid-19 pandemisi öncesi dönemi için Avrupa pazarında rekabet eden ülkelerin, AB sınırları içerisinde en çok üretilen 20 ürünün ticari boyutunu ortaya çıkarmıştır. Hesaplanan RCA değerleri, teknolojik olarak gelişmiş AB ülkelerinin, uluslararası ticarete de üstün konumda olduğu sonucunu göstermektedir. Ancak Avrupa ülkelerinin (Polonya, Çekya ve ve İsveç gibi) çalışılan periyotta ticari güçlerinde iniş-çıkışlı bir eğilim gösterdiği; Belçika ve İspanya'nın daima ticaret gücünün artış eğiliminde olduğu sonucu elde edilmiştir.

Literatürde yapılan araştırma sonucunda, bu çalışmada yapıldığı gibi stratejik öneme sahip pamuk ve buğdayın gerek güncel verilerle gerekse ekonomik olarak gelişmiş ülkelerin oluşturduğu uluslararası örgütlerin rekabet

gücü ile karşılaştırılmadığı görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca çalışma sonuçlarının, ülke dış ticaretinin planlanmasında yetkili karar verici ve politika yapıcılara ek bilgi sunarak ülke gerçeklerine uygun karar alınmasına katkı sağlaması beklenmektedir.

3. VERİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada Türkiye, OECD, AB27 ve G7 örgütlerine ait dış ticaret verileri Dünya Entegre Ticaret Çözümü (WITS-World Integrated Trade Solution) veri tabanından elde edilmiştir (WITS,2023). 2021 yılı itibarı ile OECD, ekonomik olarak gelişmiş 38 ülkeden; AB27, Birleşik Krallık hariç 27 Avrupa ülkesinden; G7 ise dünyanın ekonomik olarak en gelişmiş 7 ülkesinden oluşmaktadır.

OECD, 2. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın gelişmesi ve kalkınmasını sağlamak amacıyla 1947 yılında, Avrupa Ekonomik İşbirliği adı ile kurulmuştur. Daha sonra gelişerek Avrupa dışındaki ülkelerin de dahil edilmesi fikriyle, 1960 yılından itibaren Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü olarak isimlendirilen bir örgüttür. Üyeleri; ABD, Almanya, Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Kore Cumhuriyeti, Hollanda, Birleşik Krallık, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, Japonya, İzlanda, Kanada, Kolombiya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Meksika, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, Şili, Türkiye, Yeni Zelanda ve Yunanistan'dır.

AB de benzer şekilde, 2. Dünya savaşı sonrasındaki yıkım ve tahribatın, bir daha Avrupa sınırlarında yaşanmaması, ekonomik ve sosyal işbirliğinin artırılması ve tek Avrupa yaratılması ideali ile 1952 yılında kurulmuştur. Üyelerini Avusturya, Belçika, Birleşik Krallık, Bulgaristan, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Hırvatistan, Hollanda, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, G. Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya ve Yunanistan oluşturmaktadır. Ancak AB'nin kuruluşundan sonra 1972 yılında üye olan Birleşik Krallık'ın 2020 yılında örgütten ayrılması ile birlik, AB27 şeklinde gösterilmeye başlanmıştır.

G7 ise ekonomisi en güçlü 7 ülkenin, dünyadaki ekonomik sorunları tartışmak amacı ile 1975 yılında kurdukları ekonomik işbirliği örgütüdür. Üyelerini Almanya, ABD, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Japonya ve Kanada oluşturmaktadır.

Çalışmanın veri setini, Türkiye ve konu edilen uluslararası ekonomik örgütlere (OECD, AB27 ve G7) ait pamuk ve buğday ürünlerine ait dış ticaret değerleri başta olmak üzere, dünya ölçeğinde yaptıkları toplam dış ticaret bilgileri oluşturmaktadır. Verilerin elde edilmesinde, Standart Uluslararası Ticaret Sınıflama (SITC Rev.4) kodu kullanılmaktadır. SITC Rev.4 sınıflandırmasında 2970 ürün tanımlanmış (Birleşmiş Milletler,2006) olup, bunlar arasında yer alan pamuk ve buğdaya ait kod ve açıklamaları Tablo 6 'da gösterilmektedir.

Tablo 6. Pamuk ve Buğdayın SITC Rev.4 Sınıflandırması

Grup	Alt Grup	Ürün Açıklaması
041		Buğday ve mahlut
	041.1	Durum buğdayı, öğütülmemiş
	041.2	Diğer buğday (kılçıksız buğday dahil) ve meslin (mahlut), öğütülmemiş
263		Pamuk, linter pamuğu ve pamuk döküntüleri
	263.1	Pamuk (linterler hariç), kardelenmemiş veya taranmamış
	263.2	Pamuk linterleri
	263.3	Pamuk atıkları (iplik atıkları ve taraklama aşamasından kalan döküntüler dahil)
	263.4	Pamuk (kardelenmiş veya taranmış)

Kaynak: TÜİK, 2023.

Bu çalışma, Dünya Entegre Ticaret Çözümü'nün (WITS) 2015 -2021 yıllarına ait 6 yıllık ihracat verilerine dayanmaktadır. Bu aralığın belirlenmesinde iki unsur etkili olmuştur. i) Türkiye'nin 2015 yılında, aralarında buğday ve pamuk ürünlerinin de bulunduğu bazı ürünlerin üretimini teşvik etmek amacıyla üretim sübvansiyonunun yanı sıra tarıma kaynak transferi sağlayan ilave destekler sağlamaya başlamış olmasıdır. Konu edilen ek destekler; gübre ve mazot ödemeleri, ürün sertifikalı tohum desteği ve ürün prim desteğidir. Bu desteğin toplam payı, göreceli olarak sonraki yıllardan daha yüksek olmuştur (TIM Tarım Raporu, 2016:98). ii) 2022 verilerinin eksik veri içermesi nedeniyle analize dahil edilememiştir.

Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük

Çalışmanın analiz kısmında, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (Revealed Comparative Advantage - RCA) yaklaşımı benimsenmektedir. David Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük teorisi üzerine Bela Balassa tarafından 1965 yılında inşa edilen model, ülkelerin gerçekleştirmiş ticaret verilerini inceleyerek bir endeks değeri oluşturmaktadır (Nuroğlu, 2019). Özellikle küreselleşen ekonomide yeni rekabet üstünlüğü endeksleri literatürde yer almaya başlamıştır (Vollrath 1991; Laursen 1998; Yu vd.2009). RCA endeks değerleri aşağıda verilen formül (1) ile hesaplanmaktadır (Balassa,1965; Fronberg ve Hartmann, 1997, Sarıçoban ve Kösekahyaoğlu, 2017).

$$RCA_{i,t}^j = \left(\frac{X_{i,t}^j}{X_{i,t}} \right) \div \left(\frac{X_{w,t}^j}{X_{w,t}} \right) \quad (1)$$

Burada;

t : yıl/dönem,

$X_{i,t}^j$: 'i' ülkesinin 'j' ürünü toplam ihracat miktarı,

$x_{i,t}$: 'i' ülkesinin dünyaya yaptığı toplam ihracat miktarı,

$X_{w,t}^j$: 'j' ürününün dünya (w) toplam ihracat miktarı,

$x_{w,t}$: dünya (w) toplam ihracat miktarını ifade etmektedir.

Hesaplama sonucunda elde edilen RCA değerleri aşağıdaki durumlardan birine benzeyecektir.

• $RCA > 1$ durumu: 'j' ülkesindeki 'i' ürün ihracatının payı, 'j' ülkesi dışındaki ülkelerin (ya da dünyanın) toplamının 'i' ürün ihracatı payından büyüktür. Bu durum, 'i' ürünü için 'j' ülkesi/örgütünün/ülke grubunun rekabet gücünün yüksek olduğunu ifade etmektedir.

• $RCA < 1$ durumu: 'j' ülkesindeki 'i' ürün ihracat payı, 'j' ülkesi dışındaki ülkelerin (ya da dünyanın) toplamının 'i' ürün ihracatı payından küçüktür. Bu durumda, söz konusu üründe ülkenin/örgütün/ülke grubun rekabet gücünün düşük olduğu anlaşılmaktadır.

• $RCA = 1$ durumu: 'j' ülkesindeki 'i' ürün ihracat payının, 'j' ülkesi dışındaki ülkelerin (ya da 'i' ürünü dünyanın) toplamının ihracat payına eşittir. Bu durumda ihracat rekabet gücünde mutlak denge söz konusudur.

RCA formülü (1)'den anlaşıldığı üzere RCA endeks değeri bir ülkenin belli bir ürün ihracatının yurt içi performansının, aynı ürünün dünya genelindeki toplam ihracat performansına oranı ile hesaplanmaktadır (Fronberg ve Hartmann, 1997:7; Sarıçoban ve Kösekahyaoğlu, 2017: 77). Hesaplanan RCA endeks değerinin detaylı bir şekilde yorumlanmasında, aşağıda belirtilen değer aralığı dikkate alınmaktadır. Bunlar (Sarıçoban ve Kösekahyaoğlu, 2017):

$0 < RCA \leq 1$ ise dezavantaj, rekabet gücü yoktur.

$1 < RCA \leq 2$ ise zayıf üstünlük vardır.

$2 < RCA \leq 4$ ise orta derecede üstünlük vardır.

$4 < RCA$ ise güçlü bir üstünlük vardır.

Esasında RCA analizinin kökleri, dış ticarete önemli teorilere dayanmaktadır. Bunlar ünlü İngiliz iktisatçı Ricardo'nun (1817) geliştirmiş olduğu "karşılaştırmalı üstünlükler teorisi" ile Adam Smith'in "mutlak üstünlükler teorisi"dir. Nuroğlu (2019)'a göre, büyümek için ihracatını ve ürün çeşitliğini artırmak zorunda olan Türkiye'nin ihracatta RCA modeline yönelmesi, karşılaştırmalı olarak daha üstün ve etkin olduğu ürünlerde uzmanlaşmasını ve pazar payını artırmasını sağlayacaktır. Dolayısı ile küresel ekonomide ülke ya da ülke gruplarının ürün bazında ya da sektör bazında karşılaştırmalar yapılarak rekabet gücü/avantajının tespit edilmesinde kullanılan ve son yıllarda araştırmacıların ilgisinin arttığı bir analiz tekniğidir.

4. BULGULAR

Çalışmada, Türkiye'nin 2015-2021 yılları için buğday ve pamuk ihracatı RCA değerleri hesaplanarak Tablo 7 ve Tablo 8 ile gösterilmektedir. Tablo 7'de Türkiye'nin yıllara göre buğday ihracatı RCA değerlerinin, $0 < RCA \leq 1$ aralığında olduğu görülmektedir. Bu durum buğday ihracatında Türkiye'nin rekabet gücünün olmadığını göstermektedir. Her ne kadar 2017 yılında 0,17 olan RCA değeri, sonraki yıllarda düşse de 2021 yılında 4 yıl önceki seviyesine yeniden ulaşmıştır. Tablo 7 Türkiye'nin buğday ihracatı rekabet gücünün sistematik bir şekilde yetersiz ve stabil kaldığını; alarm seviyesinde olduğunu göstermektedir. 2020 yılında RCA değeri, ele alınan dönemin en düşük değerini vermektedir. Bu durum devlet teşvikleri ve desteklerinin hayli yetersiz kaldığının bir işareti olabilir.

Türkiye'nin pamuk ihracatı rekabet gücü yıllara göre incelendiğinde, Tablo 8'de de gösterildiği gibi pamuk ihracatı RCA değerleri, 2016 yılından 2021 yılına doğru sistematik bir düşüş yaşamasına rağmen rekabet gücü açısından güçsüz olduğu söylenemez. 2017, 2019 ve 2020 yıllarında RCA değerleri, $1 < RCA \leq 2$ aralığında yer almaktadır. Bu değerlerle zayıf üstünlük yakalamaktadır. Ancak 2015,2016, 2018 ve 2021 yıllarında, $2 < RCA \leq 4$ aralığına düşen değerlerle, rekabet gücünde orta üstünlük gösteren grup arasında yer almaktadır. Türkiye, incelenen dönem içerisinde, 2020 yılında (COVID 19 pandemi dönemi) 1,51 RCA değeri ile en düşük değere sahip olmuştur.

Tablo 7. Türkiye'nin Yıllara Göre Buğday İhracatı RCA Değerleri

Yıl	Türkiye				Dünya		Türkiye
	Buğday İhracatı (Bin \$)	Toplam İhracat (Bin \$)	Buğday İthalatı (Bin \$)	İthalatı Karşılama Oranı	Buğday İhracatı (Bin \$)	Toplam İhracat (Bin \$)	Buğday İhracatı RCA Değeri
2015	41.746	150.982.114	1.053.303	0,04	38.520.371	16.023.807.338	0,12
2016	37.265	149.246.999	913.801	0,04	36.314.554	15.557.912.869	0,11
2017	63.037	164.494.619	1.080.159	0,06	38.937.696	17.253.297.118	0,17
2018	56.021	177.168.756	1.317.116	0,04	40.832.586	18.925.971.887	0,15
2019	48.212	180.832.722	2.302.225	0,02	40.237.077	18.364.239.850	0,12
2020	39.492	169.657.940	2.334.510	0,02	44.723.693	17.129.430.498	0,09
2021	97.554	225.214.458	2.692.623	0,04	53.981.321	21.466.863.807	0,17

Tablo 9'un son sütununda, pamuk ihracatında Türkiye'nin rekabet gücünün 2016 yılından itibaren sistematik bir şekilde azalışı dikkat çekmektedir. 2021 yılında yeniden bir ivme kazandığı ama geline seviyenin 2015-2016 yıllarının seviyesinden daha düşük olduğu görülmektedir. Türkiye pamuk ihracatındaki rekabet gücünü daha da indirmemesi ve 2016 yıllarındaki seviyeye yeniden ulaşması için gerekli önlemleri almalıdır.

Tablo 8. Türkiye'nin Yıllara Göre Pamuk İhracatı RCA Değerleri

Yıl	Pamuk İhracatı (Bin \$)	Türkiye			Dünya		Türkiye
		Toplam İhracat (Bin \$)	Pamuk İthalatı (Bin \$)	İthalatı Karşılama Oranı	Pamuk İhracatı (Bin \$)	Toplam İhracat (Bin \$)	Pamuk İhracatı RCA Değeri
2015	233.417	150.982.114	1.347.283	0,17	10.792.965	16.023.807.338	2,30
2016	274.025	149.246.999	1.339.537	0,2	11.182.842	15.557.912.869	2,55
2017	241.861	164.494.619	1.777.703	0,14	14.843.832	17.253.297.118	1,71
2018	336.438	177.168.756	1.558.372	0,22	17.143.977	18.925.971.887	2,10
2019	304.636	180.832.722	1.597.409	0,19	15.924.944	18.364.239.850	1,94
2020	218.751	169.657.940	1.673.481	0,13	14.630.064	17.129.430.498	1,51
2021	408.948	225.214.458	2.474.572	0,17	18.621.364	21.466.863.807	2,09

Türkiye'nin buğday ve pamuk ihracatı RCA değerlerinin, uluslararası örgütlerin RCA değerleri ile karşılaştırılması amacıyla Tablo 9 hazırlanmıştır. Tablo 9 incelendiğinde, Türkiye'nin 2015-2021 yıllarında buğday ihracatı RCA değerlerinin, $0 < RCA \leq 1$ aralığında olduğu görülmektedir. Elde edilen RCA değerleri, tüm yıllarda Türkiye'nin buğday rekabet gücünün olmadığını işaret etmektedir. OECD'nin 2018 ve 2019 yıllarında, AB27'nin ise 2017-2020 yıllarında rekabet gücünün olmadığı görülmektedir. Diğer kalan yıllarda ise bu örgütlerin rekabet gücünün zayıf üstünlük derecesinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, buğday için önemli bir uyarı olarak değerlendirilebilir.

Tablo 9 pamuk açısından incelendiğinde, Türkiye'nin pamuk ihracatı RCA değerleri, zayıf ve orta rekabet üstünlüğün varlığına işaret etmektedir. Uluslararası örgütlerin ya rekabet gücü olmadığı ya da zayıf üstünlüğe sahip olduğu görülmektedir. OECD'nin tüm yıllar itibari ile rekabet gücünün olmadığı; G7'nin istikrarlı bir şekilde her yıl zayıf rekabet gücünü muhafaza ettiği görülmektedir. AB27'nin ise 2016, 2020 ve 2021 yıllarında zayıf rekabet gücüne sahip olduğu, diğer yıllarda bu seviyenin de altında kaldığı görülmektedir. Tablo 9'da sadece Türkiye'nin 2015, 2016, 2018 ve 2021 yıllarında orta derecede rekabet üstünlüğüne ulaştığı görülmektedir. Diğer yıllarda (2017, 2019 ve 2020) ise zayıf rekabet üstünlüğüne sahip olduğu gözlenmektedir.

Tablo 9. Buğday ve Pamuk RCA Değerleri

Yıl	Buğday				Pamuk			
	OECD	AB27	G7	Türkiye	OECD	AB27	G7	Türkiye
2015	1,25	1,13	1,51	0,12	0,93	0,17	1,15	2,30
2016	1,06	1,07	1,31	0,11	0,93	1,07	1,11	2,55
2017	1,04	0,92	1,28	0,17	0,97	0,92	1,25	1,71
2018	0,93	0,87	1,27	0,15	0,96	0,87	1,23	2,10
2019	0,97	0,96	1,36	0,12	0,93	0,96	1,24	1,94
2020	1,01	1,02	1,42	0,09	0,88	1,02	1,37	1,51
2021	1,04	1,08	1,30	0,17	0,92	1,08	1,07	2,09

Tablo 9'da dikkat çeken bir diğer özellik ise Türkiye'nin pamuk ihracatı RCA değerinde gözlenen dalgalanmaların, uluslararası örgütlerin RCA değerlerinde görülmemesidir. Türkiye'nin pamuk rekabet gücündeki azalmanın tekstil ve dokumacılık sektörüne yansımaları ile Çakmak (2005)'in çalışmasında elde edilen sonucun, yani tekstil ve dokumacılıktaki rekabet gücünde yaşanan düşüşün daha da derinleşmesine yol açacaktır.

5.SONUÇ

Bir ülkenin uluslararası ihracat performansının, sadece gerçekleştirdiği ihracatın hacmi ve tutarı gibi unsurlar ile değerlendirilmesi, küresel ekonomide yetersiz kalmaktadır. Ekonomide küreselleşmenin etkisi ile özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, sektörde önemli bir ihracat potansiyeli yakalamak için rekabet gücünü artırma olgusu ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu sebeple ülke ihracatının rekabet gücünün ortaya çıkarılmasında, farklı ürün ve açılar göz önünde bulundurularak, rekabet içinde olduğu ülkeler ya da uluslararası örgütlerin performansı ile karşılaştırılmasının önemi büyüktür. Yapılan bu çalışmanın amacı da bu doğrultuda olmuştur. Zira hesaplanan RCA endeks değerleri, ülkenin ilgili ürününün ihracat miktarının, dünya ölçeğinde yapılan ihracat miktarına oranıdır. Dolayısıyla ülkenin ilgili ürünündeki ihracatı dünya ölçeğinde kıyaslanabilir özelliğe sahip olmaktadır.

Analiz sonucunda, Türkiye'nin pamuk ihracatı rekabet gücünün devamlı olarak, gelişmiş ülkelerin oluşturduğu uluslararası örgütlerin ihracat rekabet gücünden iyi olduğu, ancak buğday ihracatında tatmin edici rekabet gücünü yakalamaktan uzak olduğu bilgisi elde edilmiştir. Türkiye'nin buğday ihracat rekabet gücü, yıllar itibarıyla önemli bir değişiklik göstermemekte ve daimi bir şekilde düşük performans eğilimi taşımaktadır. Bu durum, buğday rekabet gücü açısından uyarı sinyali olarak yorumlanabilir.

Diğer taraftan Türkiye'nin pamuk ihracatı rekabet gücünün, 2016 yılından itibaren sistematik bir şekilde düşme eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu düşüş, ihracatın ithalatı karşılama oranı ile paralel bir trend göstermektedir. Türkiye'nin 2019 yılındaki pamuk RCA değeri 2016 yılına göre önemli ölçüde düşmesine rağmen uluslararası örgütlerin hepsinin ihracat rekabet gücünden yüksek olduğu görülmektedir. Ancak küresel iklim değişikliği, krizler ve savaşlar göz önünde bulundurulduğunda, bu endeks değerinin sürdürülebilir olmasına azami gayret gösterilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, ülkemizin sürdürülebilir kalkınma hedefinde, ihracat rekabet gücünü artırmanın, ihracat yapılacak pazarın ve ihracat hacminin önemini görerek, üretici ve ihracatçılara destek programları hazırlanması, özellikle buğday ürünü için önem taşımaktadır. Ayrıca buğday sektöründe verimin artırılması, bu doğrultuda yeni üretim teknolojilerinin kullanılmasının teşvik edilmesi, gübre ve mazot fiyatlarındaki artışların engellenmesi ihracatın ithalatı karşılama oranını artırmada önemli adımlar arasında yer almaktadır.

Sonraki çalışmalarda da diğer ihraç ürünlerinin RCA değerlerinin hesaplanması ve ülkenin rekabet gücünün bu ürünler için ortaya çıkarılması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adigwe, E. O. (2022). Comparative Analysis of Competitive Trade in a Cluster Market of the European Union: The Revealed Comparative Advantage (RCA) Index. *Naše Gospodarstvo/Our Economy*, 68(1), 14-24. DOI: 10.2478/ngoe-2022-0002
- Akis, E. (2015). Innovation and Competitive Power. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195, 1311-1320.
- Altay, B. ve Gürpınar, K. (2008). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Bazı Rekabet Gücü Endeksleri: Türk Mobilya Sektörü Üzerine Bir Uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 257-274.
- Asseng, S., Ewert, F., Martre, P., Rötter, R. P., Lobell, D. B., Cammarao, D., vd. (2015). Rising temperatures reduce global wheat production. *Nature Clim. Change* 5, 143-147. doi: 10.1038/nclimate2470.
- Balassa, B. (1965). Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage, *Manchester School of Economic and Social Studies*, 33, 99-123.
- Bashimov, G. (2017a). Halı Sektöründe Karşılaştırmalı Üstünlük: Türkiye, Çin ve Hindistan Örneği. *İktisadi Yenilik Dergisi*, 4(3), 39-51.
- Bashimov, G. (2017b). Buğday İhracatında Kazakistan'ın Rekabet Gücü. *U.Ü. Ziraat Fakültesi Dergisi*. 31(2), 11-21.
- Birleşmiş Milletler (2006). Standard International Trade Classification Revision 4, Statistical Papers Series M No. 34/Rev. 4, 1-179. https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_34rev4e.pdf Erişim tarihi: 21.03.2023.

- Corovic E. ve Jestratišević I. (2021). Assessing the Competitiveness of Serbian Textile and Apparel Industry Exports Using RCA Index and TPI Indicators. *Fibres & Textiles in Eastern Europe*, 4(148): 15-23.
- Çakmak, Ö. A. (2005). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Rekabet Gücü: Türkiye Tekstil ve Hazır Giyim Endüstrisi Üzerine Bir Uygulama. *Ege Academic Review*, 5 (1), 65-76.
- Danna-Buitrago, J. P. ve Stellian, R. (2022). A New Class of Revealed Comparative Advantage Indexes. *Open Economies Review*, 33(3), 477–503. doi:10.1007/s11079-021-09636-4.
- Fronberg, K. ve Hartmann, M. (1997). Comparing measures of competitiveness. Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe. Discussion Paper No: 2, 1997.
- Kantur, Ç. ve B. Türkekul, 2021. Türkiye'nin Pamuk ve Pamuklu Dokumada Uluslararası Rekabet Gücü: Sabit Pazar Payı ve Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük Analizi. *Ege Üniv. Ziraat Fak. Derg.*, 58 (4): 615-628, <https://doi.org/10.20289/zfdergi.871428>
- Kuşat, N. (2019). Su Ürünleri Sektörü Rekabet Gücü Analizi: Türkiye ve Beş Lider Ülke Örneği. *Acta Aquatica Turcica*, 15(1), 43-54.
- Kutlu, R. (2005). Türkiye'nin İslam Ülkeleri Karşısındaki Rekabet Gücünün Ölçülmesi. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 18(4), 429-436.
- Langridge, P.; Alaux, M.; Almeida, N.F.; Ammar, K.; Baum, M.; Bekkaoui, F.; Bentley, A.R.; Beres, B.L.; Berger, B.; Braun, H.-J.; et al. (2022). Meeting the Challenges Facing Wheat Production: The Strategic Research Agenda of the Global Wheat Initiative. *Agronomy*, 12, 2767. <https://doi.org/10.3390/agronomy12112767>.
- Laursen, K. (1998). Revealed Comparative Advantage and the Alternatives as Measures of International Specialisation. *Danish Research Unit for Industrial Dynamics*, 3 December. 30.
- Levkovich, I. (2008). "Competitiveness of cotton and wheat production and processing in Central Asia". Ed., T. Glauhen., J.H. Hanf., M. Kopsidis, A. Pienadz ve K. Reinsberg. *Agri-food Business: Global Challenges-Innovative Solutions*. IAMO, Vol. 46, 133-150.
- Nuroğlu, E. (2019). İhracatta Ricardo Modeli ve Türkiye-ABD Ticareti. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/ihracatta-ricardo-modeli-ve-turkiye-abd-ticareti/1500255>.
- Peker, A. E. (2016). Türkiye Hububat ve Baklagil Alt Sektörünün Avrupa Birliği Pazarı Karşısındaki Rekabet Gücü. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 5 (2), 1-20.
- Polat, K. (2022). *Buğday Durum Tahmin Raporu*. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE), Kasım 2022, Yayın No: 362, Ankara.
- Sarıçoban, K. ve Kösekahyaoglu, L. (2017). Türkiye'nin Tarımsal Ürünlerdeki İhracat Rekabet Gücünün Ölçülmesi: 1996-2015 Dönemi Üzerine Bir Analiz. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 4 (7), 78-96.
- Şahinli, M. A. (2012). Rekabet Gücü: Türkiye ve Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Canlı Hayvancılık Sektörünün Durumu. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*. 22(2), 91-98.
- TC. Tarım Orman Bakanlığı, (2021). Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, Haziran, Ankara.
- TC. Tarım Orman Bakanlığı, (2022). Dünya'da Pamuk. Ürün Masaları Pamuk Bülteni. Mayıs, Sayı:20, Ankara. <https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/B%C3%BCItenler/MAYIS%202022/Pamuk%20%20May%C4%B1s%20B%C3%BCItenleri.pdf>
- TİM Tarım Raporu (2016). Küreselleşen Dünyada Tarım-Gıda İlişkileri, Dış Ticareti ve Politikaları. 1-160. <https://www.yozgattb.org.tr/dosyalar/MTVkJzYxMjk4YmY1YzQ.pdf> Erişim Tarihi:1.4.2023.
- Tokel, D. (2021). Dünya Pamuk Tarımı ve Ekonomiye Katkısı. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 1022-1037.
- TÜİK (2023). Sınıflama Sunucu. <https://biruni.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaSurumListeAction.do?turId=3&turAdi=%203.%20D%C4%B1C5%9F%20Ticaret%20S%C4%B1n%C4%B1flamalar%C4%B1> Erişim Tarihi:10.04.2023.
- UNCTADSTAT (2023). Revealed Comparative Advantage, <https://unctadstat.unctad.org/en/RcaRadar.html>

- Vollrath, T. L. (1991). A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage. *Weltwirtschaftliches Archiv*,127(2), 265-280.
- WITS (2023). <https://wits.worldbank.org/WITS/WITS/Restricted/Login.aspx> Erişim Tarihi:15.03.2022.
- Yeni, R. (2022). *2021 Buğday Raporu*. Ankara: Türkiye Kalkınma Vakfı. http://www.tkv-dft.org.tr/medya/media/191_1656073551.pdf Erişim Tarihi:17.10.2022.
- Yıldırım, Ç., Türkten, H., ve Ceyhan, V. (2022). Evaluation of Competitiveness Power of Fishing and Aquaculture Industry in Turkey. *Ege Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, 39(3), 243-252.
- Yılmaz, I., Akcaoz, H., ve Ozkan, B. (2005). An Analysis of Energy Use and Input Costs for Cotton Production in Turkey. *Renewable Energy*, 30(2), 145-155.
- Yu, R., Cai, J. and Leung, P. S. (2009). The Normalized Revealed Comparative Advantage Index. *Annals of Regional Science*, 43(1), 267-282.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.10.2022 ✓Accepted/Kabul:02.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1182826

Research Article/Araştırma Makalesi

Yamaç Erdoğan, Z. ve Zengin, B. (2023). " Turizm Endüstrisinde Hedef Pazarların Psikografik Özelliklerinin Tespiti: İstanbul Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 347-366.

TURİZM ENDÜSTRİSİNDE HEDEF PAZARLARIN PSİKOĞRAFİK ÖZELLİKLERİNİN TESPİTİ: İSTANBUL ÖRNEĞİ*

Zeynep YAMAÇ ERDOĞAN**, Burhanettin ZENGİN***

Öz

Bu çalışmanın amacı; İstanbul'da yer alan otel işletmelerinin hedef pazarlarının psikografik özelliklerine yönelik tespitte bulunmaktadır. Nitel araştırma kapsamında vaka çalışması yöntemi kullanılarak 41 tane beş yıldızlı otelin pazarlama yöneticisiyle görüşülerek yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler MAXQDA Analytics Pro v.18.2 nitel veri analizi programı vasıtasıyla içerik analizine tâbi tutulmuştur. Elde edilen bulgulara göre; araştırmanın yapıldığı dönemde İstanbul'da bulunan turistlerin büyük çoğunluğunun Ortadoğulu turistlerden oluştuğu ve Ortadoğu, Avrupa, Amerika, Uzakdoğu ve İç Pazar (Türkiye)'dan gelen turistlerin psikografik özelliklerinin çeşitli yönlerden birbiri ile önemli ölçüde farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Ortadoğu Pazarı temizlik sorunu ve yüksek talepkârlık seviyesiyle; Uzakdoğu Pazarı naif ve çekingen özelliğiyle; Avrupa ve Amerika Pazarı birbirine benzer yapıda ılımlı/pozitif ve dışa dönük özelliğiyle; İç Pazar (Türkiye) ise beklenti düzeyi yüksek, talepkâr özelliği ile ön plana çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: *Hedef pazar, Otel işletmeleri, Psikografi, Turizm, İstanbul.*

DETERMINING THE PSYCHOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF TARGET MARKETS IN THE TOURISM INDUSTRY: THE CASE OF İSTANBUL

Abstract

The aim of this study is to determine the psychographic characteristics of the target markets of the hotel businesses in İstanbul. Within the scope of the qualitative research, semi-structured interviews conducted, and the data obtained from the marketing managers of 41 five-star hotels using the case study method. The obtained data subjected to content analysis by means of the MAXQDA Analytics Pro v.18.2 qualitative data analysis program. According to the findings; it is determined that the majority of the tourists in İstanbul are from the Middle East at the time of the research was conducted, and the psychographic characteristics of tourists from the Middle East, Europe, America, Far East and Domestic Market (Türkiye) differed significantly from each other in various aspects. Middle East Market with its uncleanliness problem and high demanding level; Far East Market with its naive and timid nature; European and American Markets are similar to each other with their moderate/positive and extroverted features; The Domestic Market (Türkiye), on the other hand, is come to the forefront with its high expectation level and demanding feature.

Keywords: *Target market, Hotel businesses, Psychography, Tourism, İstanbul*

*Bu çalışma Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Burhanettin ZENGİN danışmanlığında yürütülmüş ve 22.05.2019 tarihinde savunması yapılmış olan "Otel İşletmelerinde Psikografik Pazar Bölümlendirme ve Hedef Pazarların Analizine Yönelik Nitel Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, BİLECİK.

e-posta: zeynep.erdogan@bilecik.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7677-8738>)

***Prof. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, SAKARYA.

e-posta: bzengin@subu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6368-0969>)

1. GİRİŞ

Turizm endüstrisinde sunulan temel ürünün hizmet olması, dolayısıyla turizmin bir hizmet sektörü olması, pazarlama kavramının turizm endüstrisinin özelinde birtakım farklılıklar göstermesine zemin hazırlamaktadır. Turizm ürünlerine olan talep de, tıpkı diğer hizmet ürünlerine olan talep gibi kırılğan bir yapıya sahiptir. Bu sebeple makro çevre değişkenlerinde meydana gelebilecek herhangi bir değişiklik, turizm hareketlerini de etkileyebilmektedir. Bununla birlikte işletmenin pazarlama faaliyetlerini doğrudan etkileyebilecek ve bu faaliyetlerden etkilenebilecek potansiyeldeki paydaşların eylemleri, müşterilerin yönelimlerini etkileyecek güce sahiptir. Bu sebeple günümüzde doygunluğa ulaşmakta olan turizm pazarlarındaki büyüme oranlarının ivmesinin azalması ve sert rekabet koşulları, turizmde pazarlama çalışmalarının önemini daha da artırmaktadır (Bilgin, 2016: 80-81). Özellikle son on yılda otel endüstrisindeki pazarlama teorisi sürekli gelişim göstermiştir. Buradan hareketle teorik yeniliklerin yanı sıra pazarlama araçlarının değişimi/gelişimiyle ilgili bu alanda giderek daha fazla çalışma yapılarak otellerin pazarlama açısından yaptığı değişiklikler vurgulanmıştır (Leung vd., 2015; Goryushkina vd., 2016; Horng vd., 2022; Kontis ve Skoultos, 2022; Gursoy vd. 2022; Olorunsola vd., 2023; Mohapatra ve Dash, 2023). Hızla değişen dünyada insanların yaşam standartlarının ve tüketim seviyelerinin artması, tüketici taleplerinin değişmesini de kaçınılmaz hale gelmiştir. Bunun sonucunda değişmeyen pazarlama uygulamaları ve ürünler artık kişileri tatmin etmeyecektir. Bu bağlamda işletmelerin pazar bölümlendirme faaliyetleri sayesinde pazardaki farklı tüketici gruplarının ihtiyaçları somut şekilde belirlenebilmekte ve işletmeler pazardaki rekabet güçlerini geliştirmektedir (Feng, 2022).

Pazarlama çalışmalarında psikolojik faktörlerin öneminin zaman içinde daha net anlaşılmasıyla, tüketici psikolojisini temel alan stratejiler geliştirilmesi de kaçınılmaz olmuştur. Tüketici psikolojisi araştırmalarının, dünyadaki olumlu değişiklikleri etkilediği takdirde arzu edilen toplumsal etkiye ulaşacağı düşüncesinden hareketle, araştırmacılar da çalışmalarının etkisini nasıl arttıracakları üzerinde yoğunlaşmaktadır (Ozanne vd., 2021). Turizm açısından bakıldığında, insanların turizm faaliyetlerine katılarak yaşadıkları çevreden uzaklaşmasını, rahatlamasını ve gereksinimlerini karşılayarak tatmin sağlamasını psikolojik faktörler kapsamında değerlendirmek yanlış olmayacaktır. İnsanlar kendilerini psikolojik yönden rahat hissettikleri sürece, ruhsal ve fiziksel olarak bir gereksinim olan turizm aktivitelerini talep edeceklerdir (Bahar ve Kozak, 2012: 126-127). Psikografik faktörler ise pazarlamacılar tarafından kişiliği ürün veya marka kullanımıyla ilişkilendirmek amacıyla geliştirilmiştir ve aslında standart psikolojik kişilik ölçümüne bağlı kalınmıştır. Pazar bölümlendirme yöntemlerinden biri olan psikografik pazar bölümlendirmede tüketicilerin kişilik, yaşam tarzı ve özdeğerleri esas alınır. Bununla birlikte psikografik bölümlendirme bireylerin nasıl yaşadıklarına, ilgi alanlarına ve önceliklerine göre gruplandırılmasıyla ilgili bir kavramdır. Nitekim tüm bunlar bir araya geldiğinde insanların yaşam tarzı ve kişiliğinin tanımına ulaşılır (Cook vd., 2016: 45-46). Uzun yıllar boyunca yaygın şekilde kullanılan demografik değişkenlerin, bireylerin psikografik özellikleriyle birleştirildiği bir kombinasyon, pazarlamacılar için aydınlatıcı sonuçlar vererek özel segmentlerin gereksinimlerinin ve tercihlerinin karşılanmasında uygun pazarlama karmaları ve ürünler tasarlanmasına olanak sağlar (Soni vd., 2022). Bu noktadan hareketle otel işletmeleri tarafından hedef pazarlarına ilişkin psikografik özelliklerinin bilinmesi gerek pazarlama stratejilerinin oluşturulmasında gerekse hedef pazara uygun ürün geliştirme ve sunma hususuyla birlikte müşteri memnuniyeti sağlanmasında anahtar rol oynar. Bu çalışmada da İstanbul'daki beş yıldızlı otellerin pazarlama departmanı yöneticileriyle yüz yüze mülakatlar yapılarak hedef pazarlarının psikografik özelliklerinin ortaya çıkarılması ve bu pazarların kültürlerarası farklılıklarının tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Turizm endüstrisinde farklı kültürden pek çok insanın ağırlanması ve bir ürün olarak sunulan hizmetin yapısı gereği, psikografik unsurlar arz sağlayıcılar açısından göz ardı edilemeyecek öneme sahiptir. Bununla birlikte alan yazında otel işletmelerinin daha çok pazar bölümlendirme faaliyetleri üzerine yoğunlaştığı, psikografik pazar bölümlendirme ve turistlerin psikografik özellikleri doğrultusunda kültürel özelliklerinin ve farklılıklarının ortaya çıkarılmasına yönelik çalışmaların çokça ele alınmadığı, bir yönüyle ele alınsa da yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Otel işletmelerinin turistlerin satın alma niyetlerindeki psikografik özelliklerini bilmesi, pazar bölümlendirme yoluyla hitap edilecek kesimlerin belirlenerek, söz konusu kişilerin istek ve beklentilerini karşılayabilmekte önemli bir çıkış noktasıdır. Araştırmanın pazar bölümlendirme türleri arasında özellikle psikografik pazar bölümlendirmeye odaklanması ve bu bağlamda ülkenin en üst düzeyde hizmet veren otel işletmelerinin kayda değer miktarda kümelenmiş olduğu İstanbul'da yapılarak, hem genel ve spesifik pazar bölümlendirme faaliyetlerinin irdelenmesi

hem de İstanbul'a gelen turistlerin psikografik özelliklerini belirlemede gerek kültürel gerekse kültürlerarası farklılıkların ortaya koyulması yönüyle özgün bir değere sahip olması açısından alan yazın için önem arz ettiği ifade edilebilir. Bununla birlikte elde edilen bulgular ve sonuçların otel işletmelerine psikografik pazar bölümlendirme stratejilerinde fayda sağlayabileceği düşünülmektedir. Amaç ve konu itibarı ile özgünlüğünü koruyan bu çalışmanın literatürdeki boşluğu doldurması ve sonraki çalışmalara örnek teşkil etmesi beklenmektedir. Araştırma bulgularına ilişkin yapılacak değerlendirmeler ile bu çalışmanın kamu kurum ve kuruluşları, özel sektör ve yeni araştırmacılar için bir öneri niteliği taşıması beklenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Pazar bölümlendirme faaliyetleri, işletmelerin elde ettiği pazar bölümlerine yönelik potansiyel fırsatları ortaya çıkarır. İşletmeler pazar bölümlendirme işlemi sonucu çeşitli bölümleri değerlendirerek hangi pazar bölümüne yönelmesi gerektiğine ve hangi bölüme en iyi şekilde hizmet sunacağına karar verir. Bu bağlamda işletmelerin pazar bölümleri arasından hedef pazarını ne şekilde değerlendirip seçtiği de önem arz eder (Armstrong vd., 2017: 207). Pazar bölümlendirme, birçok araştırmacı için ilginç bir konu olmuştur ve çok sayıda çalışma yıllar içinde gelişerek günümüze kadar gelmiştir. Pazar, kitlesel pazarlama stratejisinin ortaya çıkışından günümüze dek dışsal olarak farklı fakat içsel olarak benzer nitelik taşıyan küçük gruplara bölünmüş ve seçilen bölümlerin her biri için farklılaştırılmış pazarlama stratejileri uygulanmıştır (Sainjargal vd., 2022).

Tüketici pazarlarının bölümlendirilmesinde kullanılabilecek başlıca değişkenler; coğrafi, demografik, psikografik ve davranışsal değişkenlerdir. (Kotler ve Armstrong, 1996: 237; Çetin, 2015: 110-116). Bu doğrultuda pazar bölümlendirme kapsamında işletmelerin hedeflediği kitlelere ulaşabilmesinde ve sunduğu ürüne uygunluğu doğrultusunda coğrafi, demografik, psikografik veya davranışsal pazar bölümlendirme yapılır. Örneğin, kişilerin yiyecek seçimleri önemli ölçüde farklı fiziksel, coğrafi ve kültürel temellere bağlıdır. Bununla birlikte bir yiyeceği tekrar yemeye teşvik eden ilgi, tutum ve inançlar da bireylerle ilgili psikografik faktörlerle ilişkilidir (Gupta ve Mohta, 2022).

Psikografik bölümlendirmenin temel değişkenlerinden biri olan "kişilik"; tüketicilerin karakteristik özelliklerinin bilinmesi bakımından teorik olarak pazar bölümlendirme faaliyetleri için önemli bir zemin oluştursa da, kişilik özelliklerinin doğası gereği ölçülebilir olmaması bir sorun olarak ortaya çıkar ve bu bölümlendirmeden sağlanacak faydayı sınırlı hale getirir. Fakat tüketicilerin kişilik özellikleri doğrultusunda hazırlanacak bir reklam veya promosyon kampanyası ile işletmeleri ürünleri hakkında tüketiciler üzerinde bir satın alma arzusu oluşturabilir. Psikografik bölümlendirmenin bir diğer değişkeni olan "hayat tarzı" ise; kişilik özellikleriyle iç içe geçmiş gibi görünen oldukça geniş bir değişkendir. Örnek vermek gerekirse bir kişinin kontrollü, sabırsız, meraklı, hırslı ya da işine aşırı düşkün olması, gerek kişilik özellikleriyle, gerekse hayat tarzıyla açıklanabilir. Bireylerin faaliyetleri, ilgileri ve kanaatleriyle doğrudan ilişkilidir ve kişinin zamanını ne şekilde geçirdiğini, çeşitli sosyal, ekonomik ve politik inanç ve tutumlarını yansıtan hayat tarzı değişkeni (Mucuk, 2009: 109, 110) psikografik bölümlendirmede kullanılan ve yine ölçülenmesi zor bir usuldür. "Değerler" ise birtakım değişikliklere uğrama ihtimali ile birlikte nesilden nesile aktarılan inançlar ve davranışlara yönelik beklentileri ifade eder (Gunter ve Furnham, 2015: 27-28). Değerler bireyden bireye ya da toplumdaki topluma değişiklik gösterebilen ve kişilerin ya da toplumların hayat tarzı ile bağdaşan bir unsurdur. Bu bağlamda değerlerin pazar bölümlendirmede etkin kullanılabilecek bir değişken olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Genellikle pazarlamacılar, bir tüketicinin hangi pazar bölümünde yer aldığını demografik, satın alma modelleri veya kullanımı yoluyla belirler. Psikografikler, insanların kendi zamanlarını nasıl seçtiklerini (davranışlarını) ve hangi psikolojik sebeplerin bu seçimleri belirlediklerine işaret eder. Örneğin, bir kişinin dâhil olmak veya sahip olmak gibi güçlü bir ihtiyacı olabilir, bu da başkalarını ilgilendiren faaliyetleri araştırmaya teşvik eder ve satın aldığı ürünlerin gruba uyması çabasına dönüşür. Tüketici, edebi tartışmalardan hoşlanan bir gruba bağlanırsa, en son kitapları satın almak ve mağazalarda zaman geçirmek için motive olur. Tüketicinin bu türden kendi kendini seçmesi, müşterilerin ilgisini çekmenin yeni yollarını bulmaya çalışan kitapçılar için çok değerli bir bilgi olabilir. Psikografiyi belirlemek üç bileşeni tanımayı ve temel almayı gerektirir: kişilik, yaşam tarzı ve öz değerler (Grewal ve Levy, 2010: 250-251). Bu noktada pazarlamacıların tüketici gruplarını, tüketim özelliklerindeki farklılıklara göre bölümlere ayırmasının, rekabet avantajı oluşturmak isteyen işletmelere iç görü sağlayacağını söylemek yerinde olacaktır (Quach ve Lee, 2021).

Hedef pazarlama, her pazar bölümü için farklı bir uygulanabilir pazarlama karması geliştirilmesini ifade eder (Moschis, 1992: 43). Hedef pazar seçimi, pazar bölümlerinin tespit edildikten sonra pazarlama yönetimini bekleyen oldukça önemli bir karar aşamasını oluşturmaktadır. Bu karar aşamalarının ilki; pazar bölümünün çekiciliği, ikincisi ise; örgütün amaçları ve sahip olduğu kaynaklardır (Kozak, 2006: 118). Pazar bölümlendirme faaliyetleri sonucunda ortak ve benzer özellikler taşıyan tüketici gruplarından bir veya birkaçının faaliyet sahası olarak tespit edilmesi işlemini "hedef pazar seçimi" olarak ifade etmek mümkündür. Pazardaki mevcut durum temel alınarak bir veya birden çok ürünün pazarlanması söz konusu olabilir. Nitekim önemli olan, pazarın tamamına hitap etmekten ziyade hedef pazar olarak seçilmiş pazar bölümüne bir veya birden çok ürün ve çeşidi sunmak kaydıyla hedef pazarda tutunmak ve hâkimiyet kurmaktır (Ertürk, 2009: 247).

Hedef pazar seçiminde amaç; müşteriye çekmek istenilen şeyin ne olduğunu tanımlamak ve bu müşterilerin sadık, yüksek kârlı müşteriler olmalarını sağlamak için çabalamaktır. Bununla birlikte hedef pazar seçimi yoluyla, işletmeler kimlerin ilgisini çekmek istemediklerini de tanımlar. Bir başka deyişle hedef pazar seçimi sayesinde işletmeler, hizmet vermek istedikleri ve hizmet vermek istemedikleri müşteri gruplarını ayırt ederek bu doğrultuda pazarlama stratejileri geliştirir (Cahill, 1997: 11). Bu bağlamda ürün geliştirmede etkili bir araç olan pazarlama, doğru planlandığında ve uygulandığında işletmelere kayda değer miktarda kazanç ve yatırım sağlar (Cabaguing vd., 2023).

İşletmelerin pazar bölümlendirme işleminin ardından hedef pazar seçiminde, pazarı oluşturan tüketici gruplarının psikografik özellikleri hizmetin üretiminde ve sunumunda önem arz eder. Nitekim tüketicilerin psikografik özellikleri kapsamında değerlendirilen kişiliği, yaşam tarzı ve özdeğerleri; kişilerin satın alma davranışlarını ve ürünlerle ilgili tercihlerini önemli ölçüde etkiler. Otel işletmelerinin de pazar araştırmalarından elde ettiği veriler doğrultusunda bölümlendirme yaparken psikografik verileri kullandığı takdirde, arz özelliklerini bu doğrultuda şekillendirebileceğini söylemek mümkündür (Tekeli, 2001: 21). Hedef pazarın psikografik özelliklerinin bilinmesinin, sunulan ürünün şekillenmesinde, müşteri tatmini sağlamada ve müşteri sadakati geliştirilmesinde önemli olduğunun altının çizilmesi yerinde olacaktır.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Literatür incelendiğinde psikografik özellikler temelinde yapılan birçok araştırmaya rastlanılmaktadır. Bu çalışmaların daha çok yabancı literatürde yer aldığı dikkat çekmektedir. Pazar bölümlendirme, bölümlendirme süreci, veri analiz araç ve yöntemleri, hedef pazarların seçimi ve değerlendirilmesi, optimum konumlandırmanın yapılması ve çeşitli öneriler getirilmesine yönelik değişkenler uzun yıllardır birçok ülkede araştırmacılar tarafından incelenmiştir (Sainjargal vd., 2022). Örneğin; Schewe ve Calantone (1978) çalışmasında Massachusetts destinasyonuna gelen turistlerin, yaşam tarzı verileri kullanılarak oluşturulan turist profilinin sezon ve yıl bazında küçük farklılıklar gösterdiğini tespit etmiştir. Segmentler arasındaki psikografik ve demografik farklılıklar gözetilerek hedef pazarlara yönelik reklam stratejilerinin oluşturulması önerilmiştir. Brayley (1990), destinasyon tercihleri ve tatil davranışları farklılıkları ile demografik ve psikografik değişkenler temel alınarak yapılan analizler yoluyla pazar bölümlendirme stratejilerinin bir kıyaslamasını yapmıştır.

Muller (1991), uluslararası turizm pazarlarının bölümlendirilmesi hususunda oldukça faydalı bir araç olarak ön plana çıkartılan kişisel değer temelli bölümlendirmeye odaklandığı çalışmada her biri eşsiz kişisel değer profili barındıran üç temel bölüm belirlemiş olup, bu bölümlerin uluslararası turizm pazarı çatısı altında özellikle ürün geliştirme ve pazarlama iletişimi stratejileri için katkı sağlayıcı yönü vurgulanmıştır. Backman ve arkadaşlarının (1999), doğa gezginlerinden 55 yaş ve üzeri kişilerin örnekleme dâhil edildiği çalışmada, homojen bir grup olarak görülen gezgin grubu psikografikler çerçevesinde bölümlere ayrılmış ve söz konusu bölümlerin benzer ve farklı yönlerinin tespit edilmesinin arz sağlayıcılar açısından faydaları irdelenmiştir.

Hsu ve arkadaşlarının (2002), leisure turistlerin¹ 11 niş turizm ürününe yönelik ilgileri doğrultusunda psikografik ve demografik profillerini ele aldığı çalışmada, turizm nişlerine göre ayırt edici psikografik ve demografik özellikler tespit etmiştir. Uğurlu (2011), konaklama işletmeleri üzerine yaptığı çalışmada pazar bölümlerinin

¹ "Leisure" ve "leisure turist" kavramlarının Türkçe literatürde henüz fikir birliğine varılmış bir terim karşılığı bulunmadığı için bu kavram çalışma boyunca Türkçeleştirmeden kullanılmıştır. Bulguların aktarıldığı kısımda katılımcıların; "leisure turist" olarak; "keyif odaklı serbest zaman etkinlikleri, alışveriş, eğlence hayatı vb." aktiviteleri gerçekleştirmek üzere gelen turistlerden bahsettiği anlaşılmaktadır.

sürekli şekilde analiz edilmesi, bilgilerin yorumlanması ve pazar bölümlerine uygunluk arz eden pazarlama karmaları geliştirilmesinin, otel işletmelerinin kârlı ve sürdürülebilir büyümesinde etkili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Pesonen (2012) ise; Finlandiya'daki kırsal turistleri itici ve çekici motivasyon faktörleri çerçevesinde bölümlendiren çalışmasında "Sosyal Gezginler, İyi-Oluş Gezginleri, Memleket Gezginleri ve Aile Gezginleri" olmak üzere dört bölüm belirlemiş ve bu bölümlerin birbirinden motivasyon, tercih edilen destinasyon özellikleri, seyahat davranışları ve sosyo-demografik faktörler bakımından farklılaştığını ifade etmiştir. Çabuk ve Köksal Araç (2013) psikografik pazar bölümlendirme üzerine yaptığı çalışmada değişken olarak cinsiyet kimliğini ele almış ve cinsiyet kimliği ve tüketicinin karar sürecini etkileyen faktörler arasında anlamlı ilişki tespit etmiştir. Merritt ve arkadaşları (2016), aktif ve macera turizmine odaklandıkları çalışmasında bireylerin psikografik özellikleriyle tercih ettikleri rekreasyonel faaliyetler arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmasında, katılımcıların psikografik puanları ile tatildeyken öngörülen aktivite tercihleri arasında bir ilişki olduğunu saptamıştır. Maria (2017) çalışmasında tüketicilerin en çok etkilendiği psikografik faktörlerin yaşam tarzı, değerler ve faydalar olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ezeh (2017); konaklama pazarının nasıl bölümleneceğini, hedef pazarın nasıl belirleneceğini ve konumlandırmanın nasıl yapılacağını irdelediği çalışmasında, kitlesel pazarlama biçimlerinin günümüzde işletmelerin ihtiyaçlarına yeterli düzeyde cevap vermediğini vurgulamıştır. Buradan hareketle müşteri sadakati oluşturmak isteyen bir otel işletmesinin her müşteriyle sürekli bir öğrenme ilişkisi kurması gerektiğinin de altını çizmiştir. Tankuş ve arkadaşları (2018), Samsun'daki beş yıldızlı otellerin pazar bölümlendirme stratejileri üzerine yaptıkları araştırmada konaklama işletmelerinin pazarlarını psikografik özellikleri doğrultusunda bölümlendirmediğini ve bu yönde bir çalışma yapmadıklarını, hedef pazar seçimindeki stratejilere kısmen önem verip, uygulama çabası gösterdiklerini tespit etmiştir. Sujud ve arkadaşları (2021) psikografik faktörler bağlamında gönüllü turizme katılımı ele aldığı çalışmasında; yaşam tarzı değeri ve heyecan arayan kişilik türünün, gönüllü turizm faaliyetlerine katılmaya hazır olma aşamasını önemli ölçüde etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Quach ve Lee (2021) psikografik tüketim özelliği aracılığıyla hediye satın alma davranışlarına odaklandığı çalışmasında, tespit ettiği dört tüketici grubunun davranışlarına odaklanan pazarlama stratejileri tasarlamadan işletmeler açısından önemini ve faydalarını vurgulamıştır. Agarwal ve Singh (2022) psikografik bölümlendirmenin pazarlamacılar açısından ne denli önemli olduğunu, bu bölümlendirme türüyle turistleri belirli bir çerçevede ve sonuca yönelik detaylı ele alınabilmesine olanak sağlamasına bağlamıştır. Matiza ve arkadaşları (2022) yaptığı araştırmayla genel bir pazarlama yaklaşımının günümüz dinamiklerine uygun olmadığını, kendi araştırmalarında iç turizmi ele aldıklarında çeşitlendirilmiş pazarlama anlayışlarının bir arada kullanılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Handler ve Kawaminami (2022) de psikografik bölümlendirme analizi yaptıkları araştırmada destinasyonların pazarlanmasında pazar segmentlerinin en iyi şekilde anlaşılmasının kritik öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.

Literatürde konuya ilişkin yer alan çalışmalardan da anlaşılacağı üzere, hedef pazarların psikografik özelliklerinin pazarlamacılar tarafından tespit edilmesinin ve turistlere bu doğrultuda arz sunulmasının mikro ölçekte otel işletmesine makro ölçekte ise turizm endüstrisine fayda sağlaması kaçınılmazdır. Çalışmanın devamında dünyanın en önemli metropollerinden biri olan ve dünyanın farklı birçok ülkesinden turistleri çekerek birden fazla pazara hitap eden İstanbul destinasyonunun hedef pazarlarının psikografik özellikleri işletme yönlü tespit edilecek ve değerlendirilecektir.

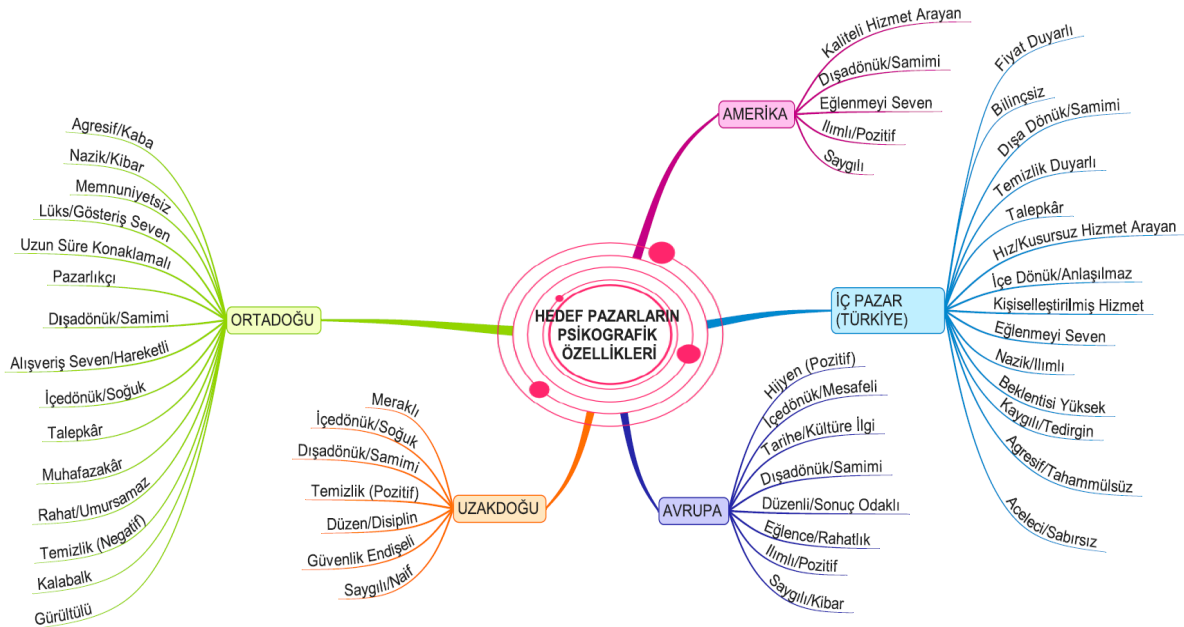
4. YÖNTEM

Çalışmada yürütülmüş olan nitel araştırma kapsamında araştırmanın stratejisi olarak vaka çalışması yöntemi kullanılmış olup, İstanbul'da faaliyet gösteren 41 tane beş yıldızlı otel işletmesi araştırmanın vakaları olarak belirlenmiştir. Vaka çalışması yöntemi; bir veri toplama taktiği ya da sadece bir tasarım özelliği değil, kapsamlı bir araştırma stratejisidir. Nitekim vaka çalışmasının tarihsel olaylara değil, güncel nitelikteki olguların incelenmesine yönelik olması, aynı zamanda araştırmayı yapan kişinin söz konusu olaylar üzerinde hiçbir kontrole sahip olmaması, araştırmacının incelediği olgunun bağlamla kesin sınırlarının olmaması ve kanıtların birer veri olduğu durumlarda kullanılması (Yin, 2003: 13-14), bu çalışmada yöntem olarak nitel yöntemin kullanılmasının sebebinin açıklamaktadır. Araştırma kapsamında 2018 yılının Temmuz-Ağustos ayları arasında alanında uzman akademisyenlerden mülakat soruları hakkında uzman görüşü alınmış ve sorular tekrar tekrar düzenlenmiştir. Araştırmanın amacına uygun detaylı ve verimli bilgiler sağlayacağı düşünülen sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış mülakat formu üzerinde son düzenlemeler yapılarak, 2018 yılının Ağustos ayında ilgili sorulara son hal verilmiştir. Pazar bölümlendirme ve psikografik pazar bölümlendirme uygulamalarına yönelik, hedef pazarların psikografik özelliklerini belirlemeye

yönelik ve psikografik pazar bölümlendirme yapmanın otel işletmesine etkilerini belirlemeye yönelik üç bölümden oluşan soruların yer aldığı yarı yapılandırılmış mülakat formu görüşmelerde kullanılmaya hazır hale getirilmiştir. Araştırmancının vakalarını oluşturan 41 otelin pazarlama departmanı yöneticileri ile 2018 yılının Eylül-Kasım ayları arasında yarı yapılandırılmış mülakatlar yüz yüze görüşülerek gerçekleştirilmiştir. Yapılan mülakatlar katılımcıların onayları doğrultusunda sesli ya da yazılı olarak kaydedilmiş ve veriler işlenmeye hazır hale getirilmiştir. Yapılan mülakatlarda katılımcılara aşağıda yer alan sorular yöneltilmiş olup alınan yanıtlar doğrultusunda ek sorular sorulara mülakatlar derinleştirilmiştir.

- 1) Hedef pazarınızı nasıl tanımlarsınız?
- 2) Kıta/ülke/bölge olarak hangi pazarlara hitap ediyorsunuz?
- 3) Hedef pazarlarınız hangi turist tipolojilerinden oluşmaktadır?
- 4) Hedef pazarınız hakkında elde ettiğiniz verileri kullanarak misafirlerinizin kişiliğine, yaşam tarzına ve özdeğerlerine göre pazarlama faaliyetleri yapıyor musunuz?
- 5) Psikografik pazar bölümlendirme yaparak, misafirleriniz hakkında daha fazla veri elde ediyor musunuz? (Evet ise) Nasıl? Örnek verebilir misiniz?
- 6) Otelinizde konaklayan misafirlerinizin milletlere göre psikografik özelliklerini nasıl değerlendirirsiniz?
- 7) Misafirlerinizin milliyetleri, kültürleri vb. doğrultusunda talepleri farklılaşıyor mu? Farklılaşıyorsa ne tür bir ayırım söz konusu? Bu durum pazarlama stratejilerinize ve hizmetlerinize nasıl yansıyor?

Literatürden ve araştırmanın 41 vakasından elde edilen verilerden ana tema, kategori ve kodlar oluşturularak iMindMap v.11.0.4b yazılımı vasıtasıyla zihin haritaları çıkarılmıştır. Veriler bu zihin haritalarında yer alan ilgili ana tema, kategori ve kodlara işlenmiş, nitel ve karma yöntemler için bilgisayar destekli nitel veri analizi programı MAXQDA Analytics Pro v.18.2 ile ilişki haritaları ve kod istatistikleri çıkartılıp, içerik analizleri yapılmıştır.

Şekil 1. Hedef Pazarların Psikografik Özellikleri Ana Tema, Kategori ve Kodlara İlişkin Zihin Haritası

Şekil 1’de görülmekte olan zihin haritasında “hedef pazarların psikografik özellikleri” ana teması, tüm kategori ve kodları kapsayacak nitelikte bir üst çatı olarak literatür temelli oluşturulmuştur. Ana tema kapsamında otel işletmelerinin hedef pazarları olan; “Amerika”, “İç Pazar (Türkiye)”, “Avrupa”, “Uzakdoğu”, ve

“Ortadoğu” kategorileri ile bu kategorilere ait kodlar, katılımcılardan alınan cevaplar doğrultusunda veri temelli oluşturulmuştur.

Her otel işletmesi hedef pazarını/pazarlarını tanımlarken ağırlıklı olarak sıfatlar kullanmış misafirlerini bu sıfatlarla nitelemeye çalışmıştır. Bu bağlamda kalıplaşmış sıfatlar belirlenerek verilerin bu sıfatlara kodlanması yerine, bizzat katılımcıların kullanmış oldukları ortak sıfatlardan kodlar oluşturulmuş ve bu kodlara veriler aktarılmıştır. Bu sebeple farklı kategorilerde birbirine benzer/yakın anlamlı olmasına rağmen farklı sıfatlarla oluşturulmuş kodlar yer alabilmektedir. Araştırmacının görevi verileri nesnel bir şekilde aktarmak olduğundan bu sıfatlarda herhangi bir değiştirme işlemi yapma gereği hissedilmemiştir. Örneğin; “temizlik” ve “hijyen” kelimeleri birebir aynı anlamda kelimeler olmasa da bu araştırmada katılımcının anlatmak istediği hususta birbirine yakın anlamlar içermektedir. Buna rağmen katılımcı hedef pazarını ne şekilde tanımladıysa o sıfatlar kullanarak kodlar oluşturulmuştur. Bu bağlamda “temizlik (pozitif)”, “hijyen (pozitif)” kodları bahsi geçen hedef pazardan olan misafirlerin temizliğe önem verdikleri, oda ve eşya kullanımı ile kişisel olarak da temiz olduklarını ifade etmektedir. “Temizlik (negatif)” kategorisi ile de söz konusu hedef pazardan olan misafirlerin temizliğe önem vermemeleri, odaları temiz bırakmamaları ve yıpratmaları gibi durumlar ifade edilmektedir. Bir diğer durum da farklı hedef pazarlara göre verilerden oluşturulmuş olan “içe dönük/soğuk”, “içedönük/mesafeli” ve “içe dönük/ anlaşılmaz” kodlarının birbirine yakın anlamlar içermesine rağmen katılımcılar tarafından kullanılan sıfatlarla oluşturulmasıdır.

Zihin haritalarında gösterilmekte olan ana tema, kategori ve kodların oluşturulmasında ilgili verileri kapsayacak birer anahtar kelime kullanılmıştır. Bu anahtar kelime yani; ana tema, kategori ya da kodun adı, araştırmacı tarafından verilerin içeriği dikkate alınarak oluşturulmuştur. Katılımcılardan hedef pazarlarında yer alan misafirlerin psikografik özelliklerini tanımlamaları istendiği için, bu tanımlamalarda katılımcılar tarafından yoğunlukla sıfatlar kullanılmıştır. Bu sıfatlar yani zihin haritasında yer alan kodlar psikografik özellikler kapsamında (kişilik, yaşam tarzı, özdeğerler) ele alınarak değerlendirilmiştir ve hedef pazarların hem kendine özgü yönlerini hem de birbirinden farklı olan yönlerini anlamaya yardımcı olmaktadır. Fakat bu kodlar hedef pazarlar arası bir karşılaştırma yapmak amacıyla oluşturulmadığından hiyerarşik bir düzene ya da standart sıfat kalıplarına göre düzenlenmemiştir.

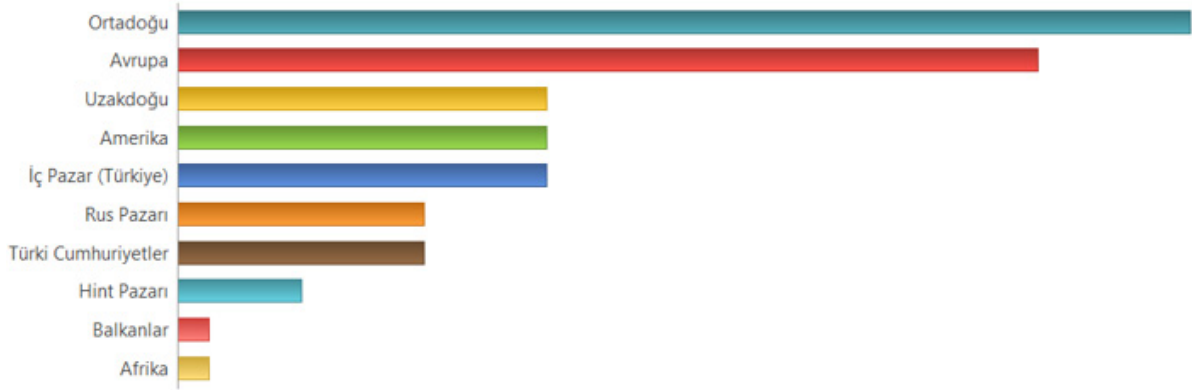
Bu araştırmada karşılaşılmış olan temel kısıtlar; zaman ve maddî kısıtlar olarak değerlendirilebilir. Araştırmanın vakalarını İstanbul’daki beş yıldızlı otellerin pazarlama müdürlerinin oluşturması sebebi ile araştırmacının veri toplama sürecinde otel işletmeleri tarafından verilen her yeni randevu için yaşadığı şehirden İstanbul’a gitme zorunluluğunun bulunması, zaman yönetimi ve maddi unsurlar araştırmanın kısıtları olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte otellerin pazarlama müdürlerinin yoğun çalışma programları arasında araştırmaya katılım göstermek için zaman ayırabilmesinde sıkıntı yaşamaları, bu nedenle geri dönüşlerin az olması da araştırmanın bir diğer kısıtıdır. Bu bağlamda yaşanan kısıtlara rağmen araştırma süreci uzun tutularak kayda değer sayıda vakadan veri toplama amacı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

5. BULGULAR

Bu bölümde hedef pazarlar, pazar sayısı, hedef pazarı belirleyen faktörler, İstanbul’da konaklama yapan turist tipolojileri, iç pazarın (Türkiye) psikografik özellikleri, Ortadoğu pazarının psikografik özellikleri, Uzakdoğu pazarının psikografik özellikleri, Amerika pazarının psikografik özellikleri ve Avrupa pazarının psikografik özellikleri, ilgili veri alıntılarıyla birlikte incelenecektir. 41 adet mülakat “M1...M41” olarak sıralanmış olup aktarılan veri alıntıları ilgili mülakat numarasıyla belirtilmiştir.

5.1. Hedef Pazarlar

Otel işletmelerine araştırma dönemindeki mevcut pazarları ve hitap etmeye çalıştıkları hedef pazarlar sorulduğunda, alınan yanıtların ağırlığına göre; Ortadoğu, Avrupa ve Uzakdoğu pazarı ilk üç sırada olmak üzere Şekil 2’deki gibi sıralanmıştır. Bu pazarlar arasında Uzakdoğu, Amerika ve İç pazarın birbirine yaklaşık ağırlıklara sahip olduğu görülürken, Hint Pazarı özellikle Türkiye’de yaptıkları düğün organizasyonları ile yeni bir pazar türü olarak görülmektedir. Afrika pazarı ise genellikle kurumsal/iş turistleri olarak gelmekte ve ağırlık olarak son sırada yer almaktadır. Hedef pazarlarla ilgili veri alıntıları aşağıdaki gibidir:

Şekil 2. Hedef Pazarlar

Ortadoğu;

M4: “Hedef pazarımız **şu an** Ortadoğu. Ortadoğu Pazarı kapsamında ise; Suriye, İran, Katar, Ürdün, Irak.”

M24: “Hedef pazarımız Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan, Bahreyn, Arap Emirlikleri.”

M27: “Eskiden hedef pazarımız Avrupa pazarıydı ama artık Ortadoğu pazarı. Ağırlıklı olarak yeme içme ve alışveriş için geliyorlar.”

Avrupa;

M6: “Avrupalı misafirlerle daha çok çalışıyoruz. Şöyle ki, Avrupalı misafirlerin gelmesi gerek housekeeping olsun gerekse ön büro olsun, oteldeki tüm diğer bölümleri de etkiliyor. Biz bu misafirlerden olumlu geri dönüş alıyoruz genelde. Bizim için çok çok daha kolay oluyor onlarla çalışmak. Otel olarak biz de onlara uygunuz. Bu şekilde onlara daha çok imtiyaz tanıyarak devam ediyoruz pazarlama stratejilerimize.”

Uzakdoğu;

M5: “Bu yıl çok ciddi bir Tayvan ve Çin turist akışı var. Biz bunu nasıl destekliyoruz? Türk Havayolları ile bir ortak çalışmamız var. Biz Türkiye’yi potansiyel olarak gören ülkelerden gelen basın gruplarını ağırlıyoruz burada. 2 gece 3 günlük, 3 gece 4 günlük ağırlamalar oluyor bunlar. Oteli geziyorlar, otelde konaklıyorlar, şehri, önemli ikonik yerleri geziyorlar. Biz kendimiz de özellikle bunu geçtiğimiz yıllarda sıklıkla yaptık. Çünkü çok zor bir dönemdi. Sadece bir otel pazarlaması değil, bir destinasyon pazarlaması gereken bir dönemdi. Bu doğrultuda Çin’den iki tane büyük grup getirdik.”

Amerika;

M7: “Hedef pazarımız da lokasyona göre değişiyor. 600 metrede bile değişiyor. Bizim bulunduğumuz lokasyon Amerikalı ve Avrupalıya hitap ediyor.”

İç Pazar;

M3: “Hedef pazarımız hem yerli turist hem de yabancı turistlerden oluşuyor. Bir dönem daha çok yerli turiste hitap ediyorduk. Sonrasında Almanya, İngiltere, Amerika’dan gelen misafirlerimiz var onlara yönelik çalışmalar yapıyoruz.”

Rus Pazarı;

M15: “Hedef pazarlarımızda çok ağırlıklı olarak kurumsal firmalar var. Rus, Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna bizim ana pazarlarımız.”

Türkî Cumhuriyetler;

M8: “Şehir oteli olduğumuz için Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Ortadoğu, Türkiye, Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere hedef pazarlarımız.”

Hint Pazarı;

M3: “Artık İstanbul otelleri Hindistan pazarına da ilgi duymaktadır. Bizim de Hindistan pazarı üzerine de çalışmalarımız başladı. Hindistan pazarında da Hint Düğünleri konsepti ile yer almaya çalışıyoruz. Bununla ilgili de görüşmelerimiz var.”

Balkanlar;

M31: “Hedef pazarımız; Ortadoğu, Balkanlar ve çeşitli ülkelerden münferit müşteriler.”

Afrika;

M16: “İş turizmi kapsamında özellikle Afrikalı heyetler gelmekte. O yüzden içerideki segmentasyonu dağıtmak istiyoruz.”

5.2. Pazar Sayısı

Şekil 3. Pazar Sayısı

Araştırmanın vakalarını oluşturan otel işletmelerinin tamamına yakını, ağırlık olarak birden fazla pazara hitap etmeye çalıştıklarını fakat İstanbul’da çoğunlukta olan pazarın Ortadoğu pazarı olduğunu ifade etmiştir. Bir otel işletmesi pazarlama yöneticisi ise İstanbul turizminin tek pazara bağımlı hale gelmesi ve çeşitlilikten uzak olması yönünde eleştiride bulunmuş ve durumdan ötürü şikâyetini belirtmiştir. İlgili veri alıntıları şu şekildedir:

Birden Fazla Pazar;

M10: “Birden fazla pazara hitap etmek zorundayız. Ne kadar çok çeşit olursa, o derece risk almamış oluyoruz.”

M11: “Özellikle Türkiye gibi lokasyonlarda bulunan ve gündemi sürekli değişen ülkeler için, her zaman birden fazla pazara hitap etmek en doğru stratejiler arasındadır.”

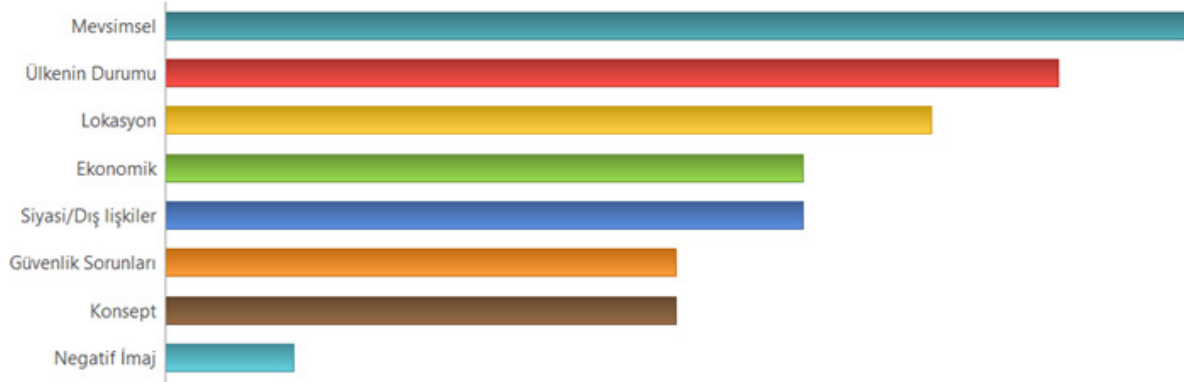
M12: “Birden fazla pazara hitap etmeye çalışıyoruz. Her zaman çeşitlilik iyidir. Çünkü bir pazar kesilirse diğer pazar sizi hayatta tutabilir.”

Tek Pazar;

M16: “Son zamanlarda İstanbul’a hep Ortadoğulu misafirler geldiği için personel de turizmciler de bir yorgunluk söz konusu. Artık restoranlara veya herhangi bir yere gidildiğinde Arapların çoğunlukta olması olumsuz bir algıya dönüştü. Psikografik verilere bakmak bu sebeple ikinci planda kaldı. Bunda aslında en büyük sebep İstanbul turizminin tek bir pazara hitap etmesi. Çeşitlilik yok.”

O yüzden eskiden psikografik özelliklere o çeşitlilikten kaynaklı olarak daha çok dikkat edildiğini düşünüyorum şahsım adına. Eskiden daha fazla analizler yapıp, daha çok önem verip, nokta atışları yapılabiliyordu.”

5.3. Hedef Pazarı Belirleyen Faktörler

Şekil 4. Hedef Pazarı Belirleyen Faktörler

Şekil 4’te otel işletmelerinin hedef pazarlarını belirleyen faktörlere ilişkin veriler ağırlıklarına göre sıralandığında, ilk sırayı “mevsimsel özellikler” almaktadır. Bu durum İstanbul’daki şehir otellerinin kış mevsiminde daha çok kurumsal/iş turistlerini ağırlarken yaz mevsiminde daha çok kültür turizmi ve boş zaman değerlendirme (leisure) amaçlı gelen turistleri ağırlamaları ile açıklanabilir. Bu bağlamda otel işletmelerinin hedef pazarları mevsimlere göre değişiklik göstermektedir. Bunu takiben ülkenin durumu, lokasyon, ekonomi gibi ağırlıkları doğrultusunda sıralanan faktörlerin her biri hedef pazarı belirleme gücüne sahiptir. Konuya ilişkin veri alıntıları şunlardır:

Mevsimsel;

M30: *“Öncelikle ihtiyacı belirtiyoruz. Bu doğrultuda bir hedef kitle belirliyoruz. Yaz dönemi ise Ortadoğu pazarı oluyor zaten, spesifik olarak ona göre bölümlere ayırıyoruz. Segmentler dönemsel olarak ve mevsime göre değişiyor.”*

Ülkenin Durumu;

M9: *“Normal şartlar altında yaz sezonu ve kış sezonu olarak yüksek sezon ve düşük sezon olarak güncellemeler yapıyoruz. Ama çok fazla değişiklik ve güncellemeler olabiliyor ülke şartları doğrultusunda.”*

Lokasyon;

M17: *“Otelin lokasyonu, konsepti pazarı belirlemektedir.”*

Ekonomik;

M32: *“Dünyanın çeşitli yerlerinden farklı ülkelerden tabii ki pazarlarımız var. Her sene ülkemizin koşullarına göre ekonomimizin, politikanın, dünyanın konjonktürü neyse ülkemiz o konjonktürde nerede duruyorsa, o doğrultuda hedef pazarlarımızı belirliyoruz. Çünkü biliyorsunuz turizm bunlardan en çok etkilenen sektör.”*

Siyasi/Dış İlişkiler;

M2: *“Ülkenin içerisinde bulunmuş olduğu siyasi ilişkiler bize gelebilecek uyrukları belirliyor. Aslına bakarsanız çok güzel Avrupalı ve Amerikalı gruplar ağırlayabiliyorduk. Tabi süreç biraz da devletlerarası ikili ilişkilerle şekilleniyor. Hangi ülkeyle aranızdaki ilişkiler sıcaksa, o ülkeden biraz daha çok misafir ağırlayabiliyorsunuz.”*

Güvenlik Sorunları;

M4: *“Maalesef Avrupa pazarı hala güvenip de gelmeye korkuyor. Ama önümüzdeki 6 aylık dönemde Euro ve Doların da durumuyla belki Avrupalı turist de gelir diye öngörüyoruz. Tabii bunun için de güvenilir ortamın sürdürülebilir olması lazım. En önem verdiğimiz şey bu.”*

Konsept;

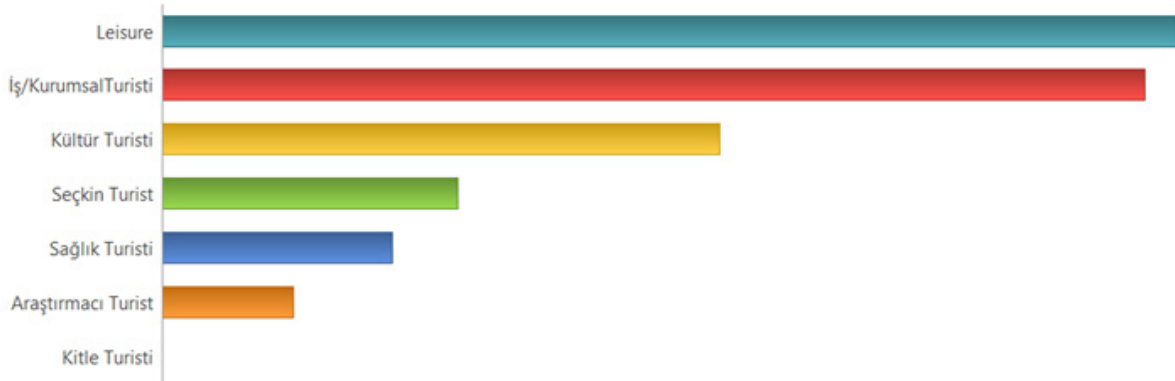
M7: *“Bu otel konsept bir oteldir, Osmanlı tarzında yapılmıştır. Ortadoğululardan çok Avrupalı turistler ilgi göstermekte Osmanlı kültürüne.”*

Negatif İmaj;

M4: *“Ortadoğulu turistlerin bu kadar yoğunlukta olması, Avrupalı turisti yine olumsuz etkiliyor, gelmek istemiyorlar.”*

5.4. İstanbul’da Konaklama Yapan Turist Tipolojileri

Araştırmanın vakaları tarafından konaklama yapan turist tipolojilerine dair elde edilen verilerde ağırlık temelli ilk sırada Leisure turistler yer alırken, İş/Kurumsal Turist ve Kültür Turisti olarak tipolojiler Şekil 5’teki gibi sıralanmıştır. Kitle turistinin verilen yanıtlarda hiç yer almaması dikkat çekici bir sonuçtur. Turist tipolojilerine ilişkin veri alıntıları şu şekildedir:

Şekil 5. İstanbul’da Konaklama Yapan Turist Tipolojileri

Leisure Turist;

M24: *“Bize gelen turistler daha çok yeme-içme ve gezme-görme amacıyla geliyorlar. Yani leisure turistlerin oranı %70 diyebiliriz.”*

İş/Kurumsal Turist;

M3: *“Avrupa’dan gelen misafirlerimiz daha çok iş amaçlı gelmekte. Türkiye’den ise; Ankara, Antalya gibi büyük şehirlerden iş konaklamaları için gelen misafirlerimiz var.”*

M35: *“Türkler daha çok şirket eğitimleri ve toplantılar için geliyor. Avrupalı misafirler de daha çok iş amaçlı geliyor.”*

Kültür Turisti;

M5: *“Araştırmacı ve kültür turistleri geliyor yoğunluklu olarak. Otelin konumu da buna elveriyor çünkü. Hem İstiklal caddesine yakın hem tarihi yarımadaya yakın. Tam İstanbul’un merkezindeyiz, her yere ulaşım kolay. Araştırıp bilerek gelen insanlar konaklıyor otelimizde.”*

M11: *“Mayıs’tan Eylül’e kadarki süreçte tamamen bilinçli şehri keşfetmeye yönelik gelmiş kültür turistlerini ağırlıyoruz. Bu misafirler şehri keşfetmeye geldiğinde uzun konaklamalar yapıyorlar. Kalış süresi 20 gün ve üzeri oluyor.”*

Seçkin Turist;

M15: *“Bizim çok zengin Rus misafirlerimiz geliyor kendi yata, gemisi ile geliyor buraya demirliyorlar veya uçağı ile de gelen var. Kral dairesinde bir hafta özel hizmet alıyorlar. Bu tarz lüks olarak gelen seçkin turistlerimiz var.”*

M40: *“Bize gelen turistlere çok fazla gezen, özellikle gelir seviyesi oldukça yüksek, pazardaki en seçkin turistler diyebiliriz.”*

Sağlık Turisti;

M30: *“Sağlık turizmi için de Araplar ve Avrupalılar geliyor.”*

M35: *“Bizde daha çok sağlık turizmi ve gezme amaçlı gelen var.”*

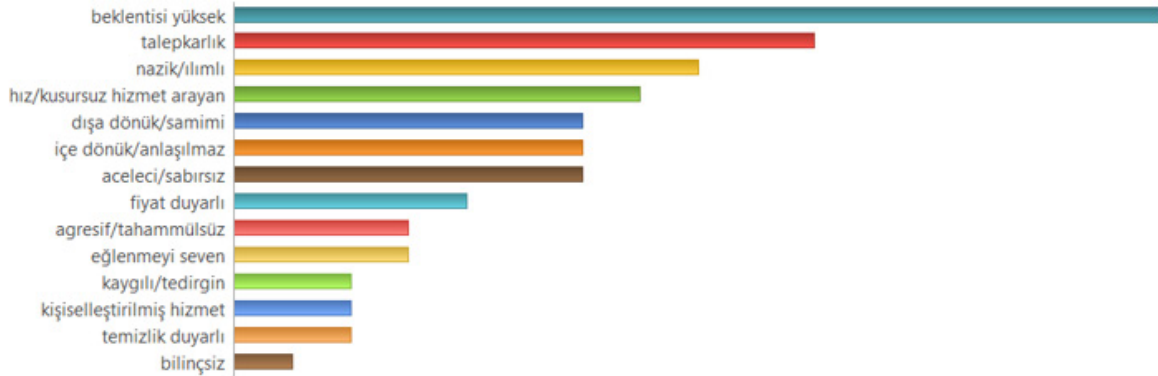
M39: *“İspanyol ağırlıklı sağlık turistleri diyebiliriz konaklayan misafirlerimize.”*

Araştırmacı Turist;

M9: *“Bize genel olarak kültür turistleri ve araştırmacı turistler ağırlıklı geliyorlar. Ama şu anda ülkemizi ucuz destinasyon olarak görüp sadece tatil amaçlı gelen turistler de var. Bu bağlamda bizi de öğrenmeye sevk eden araştırmacı turistler azaldı.”*

5.5. İç Pazarın (Türkiye) Psikografik Özellikleri

Araştırmanın vakalarından alınan cevaplar doğrultusunda iç pazardan gelen müşterilerin psikografik özellikleri değerlendirildiğinde ağırlık olarak en yüksek cevaplar beklentisi yüksek, talepkâr ve nazik/ilımlı olarak görülmektedir. En düşük ağırlık ise bilinçsiz kodunda çıkmıştır ve bu kodun oluşumu otel kullanımı konusunda müşterilerin bilinçsiz oldukları ile ilgili yapılan eleştirilerden kaynaklıdır. Konuya ilişkin veri alıntıları şunlardır:

Şekil 6. İç Pazarın (Türkiye) Psikografik Özellikleri

M22: *“Gelenlerin de beklentileri yüksek şikâyet oranları çok batıya gittikçe talepkârlık azalıyor yerli misafirler talepkârlar ve çok daha agresifler.”*

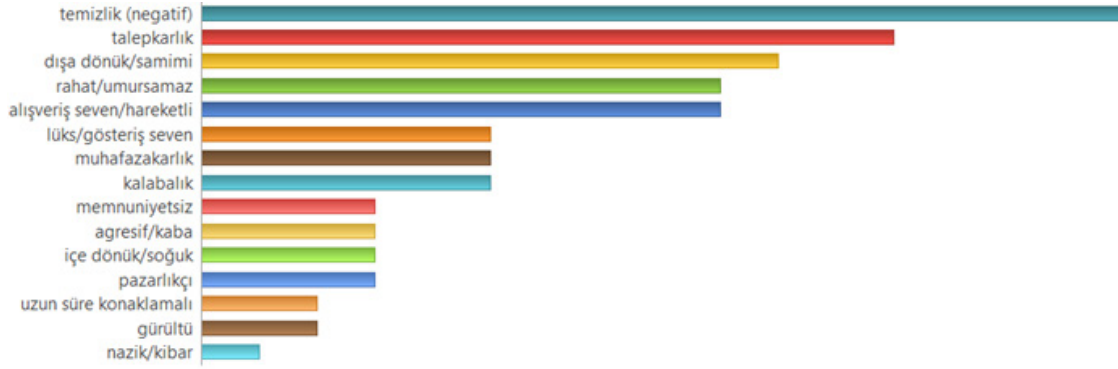
M26: *“Yerli misafirler daha çok kurumsal misafirler oldukları için beklentileri çok yüksek ve talepkârlar.”*

M37: *“Türkler, etkinlik seven, güzel vakit geçirmeyi seven, keyfine düşkün kişiler geliyor otel içinde etkinliğimiz bol olduğu için ve sadece konaklamadan ibaret olmadığımız için güzel vakit geçirmeyi seven kişiler geliyor.”*

M40: *“Seçkin ve elit turistler diyebiliriz. Türkler sakin, anlayışlı, kibar kesinlikle.”*

5.6. Ortadoğu Pazarının Psikografik Özellikleri

Araştırmanın kapsamında görüşülen yöneticiler, hem mevcut pazarlar arasında en yüksek orana sahip pazarın Ortadoğu pazarı olması hem de kültürel farklıkların belirgin şekilde ortaya çıkmasıyla yaşanan sorunlar, müşterilerin otel personellerinde yarattığı yorgunluk gibi sebeplerden dolayı en çok bilgi paylaşımını ve eleştiriyi bu pazara yönelik yapmıştır. Bu bağlamda Ortadoğu pazarıyla ilgili en yüksek ağırlığa sahip kod temizlik/hijyen sorunu ile ilgili olmaktadır. Bunu takiben talepkârlık, dışa dönüklük olarak sıralanan diğer özellikler de Şekil 7’de yer aldığı gibidir. Ortadoğu pazarı ile ilgili elde edilen veri alıntıları şu şekildedir:

Şekil 7. Ortadoğu Pazarının Psikografik Özellikleri

M2: *“Maalesef kişisel temizliklerine önem vermeyen, çevre temizliğine de önem vermeyen yapıdalar. Emin olun Türk veya Avrupa pazarından bir misafirin odadan çıkmasından sonra temizliğe harcanan süre ile Ortadoğulu bir misafirin çıkışından sonraki oda temizliği arasında yaklaşık 45 dakika ile bir saat arasında farklılık var. Yani odayı savaş alanı gibi bırakıyorlar diyebiliriz. Ortadoğu pazarının genel profili, umursamaz olmaları, umarsız da diyebiliriz.”*

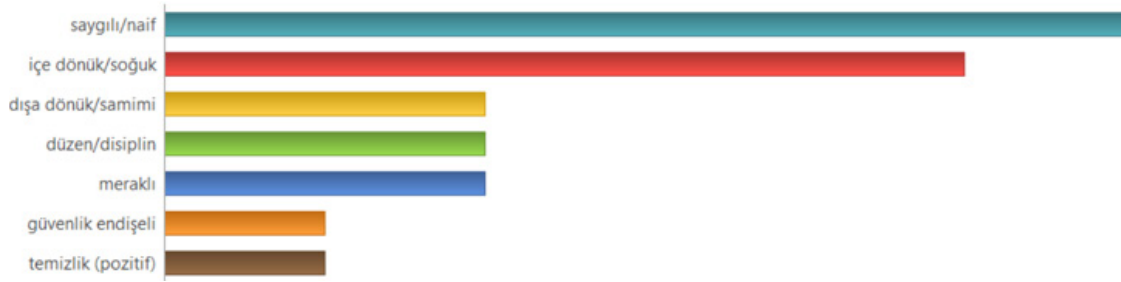
M18: *“Genelde sıcakkanlılar, beklentileri yüksek, hareketli insanlar, meraklılar, soruyorlar, istiyorlar, talepkâr olabiliyorlar ama kötü anlamda değil yardım bekleyebiliyorlar ekiplerden. İstanbul’a geldim ve en iyi şekilde İstanbul’u yaşamak istiyorum bu otelde kalıyorum, bu otel harika bir otel ama ben şehri de harika yaşamak istiyorum deyip böyle talepleri olabiliyor ekiplerden. Ama bazı talepler gerçekten karşılamayacak boyutta olabiliyor. Pazar segmentasyonuna baktığınızda, şunu biliyoruz ki yaz aylarında Türkiye’ye gelen Ortadoğulular minimum iki çocukla geliyor. Biz bunu biliyoruz kalabalık aile geliyor ve alışveriş yapmayı seviyor.”*

Ortadoğulu turistlerin psikografik özellikleri doğrultusunda, otel işletmeleri yoğunlukta olan bu pazarın memnuniyetini sağlayabilmek için bazen düzenledikleri etkinlikleri ve hizmetlerini kısıtlama yoluna gitmek durumunda kalmaktadır. Bu durum şu veri alıntısıyla örneklendirilebilir:

M40: *“Tabii psikografik verileri de göz önüne almaya çalışıyoruz. Biz daha çok markanın kimliğini korumaya çalışıyoruz açıkçası. Şu anda en çok Ortadoğulu misafirler var ama bizim markamızın şöyle bir organizasyonu var. Belli dönemlerde şarap masterları, gurmeler geliyor çeşitli eventler yapıyor ama artık Türkiye’de böyle misafirlerle alakalı, içki ile alakalı eventler çok zor yapılıyor. Özellikle şarap tadımı eventi yapmak çok zor. Bizim mesela çay saatimiz var ama alkollü bir şey yapamıyoruz. Ama tabii ki yapmak için çaba sarf ediyoruz marka kimliğimizi korumak açısından. Örneğin havuzumuzda “happy hour” yapmaya çalışıyoruz fakat Arap turistler gelip de havuzda öyle bir görüntü ile karşılaşmak istemiyorlar. Segmente göre kendimizi değiştirelim diye bir şeyimiz yok ama tabii ki segmentlerin yapısı hizmetlerimize yansıyor.”*

5.7. Uzakdoğu Pazarının Psikografik Özellikleri

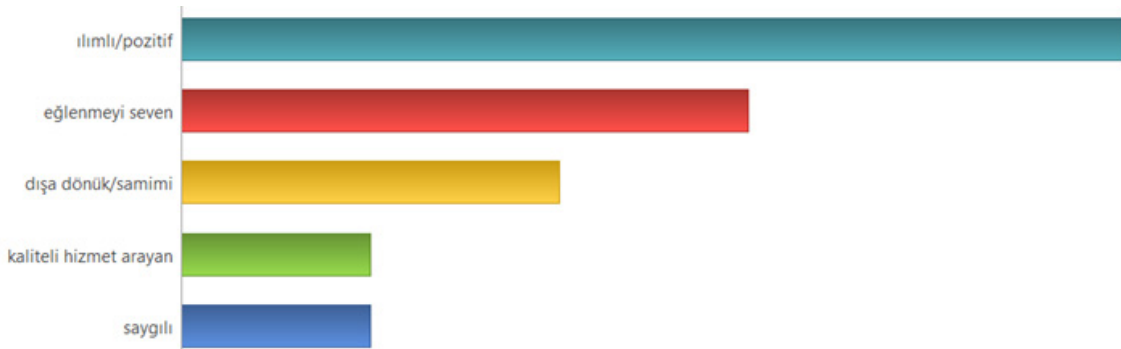
Şekil 8. Uzakdoğu Pazarının Psikografik Özellikleri

Araştırmadan elde edilen verilerin ağırlığına göre; Uzakdoğulu turistler psikografik yapılarından kişilik özellikleri itibariyle saygılı/naif olarak tespit edilmiş olup, bununla birlikte diğer milliyetlerden olan turistler kadar sıcakkanlı ve dışa dönük yapıda olmayıp daha çekingen, içe dönük/içine kapalı oldukları tespit edilmiştir. Yine araştırmanın vakalarının bazıları Uzakdoğulu turistlerin de dışa dönük/samimi yapıda olduklarını belirtmiş aynı ağırlıkta düzen/disiplin konusunda da pozitif düşüncelerini aktarmışlardır. Diğer pazarların verilerinde güvenlik endişesi ile ilgili bir aktarım olmadığından ve güvenlik konusu psikografik özellikler bağlamında ön plana çıkmadığından kod olarak da yer almazken, güvenlik endişesinin Uzakdoğulu turistlerde hala söz konusu olması, bu kategorinin kodlarında yer almasına sebep olmuştur. Uzakdoğulu turistlerle ilgili elde edilen veriler, şu şekilde alıntılanabilir:

M16: “Uzakdoğulular, çok dakikler, zamanlama çok önemli, çok tertip düzenliler. Çok hijyenik ve temizler odayı çok derli toplu bırakıyorlar.”

M30: “Uzakdoğulu misafirler; çok mesafeli, ısrar kabul etmez, çok nazik, geri bildirim almak mümkün olmaz, sizin tespit etmenizi beklerler. Döndüklerinde acentalarına şikâyet ederler, bize söylemezler.”

5.8. Amerika Pazarının Psikografik Özellikleri

Şekil 9. Amerika Pazarının Psikografik Özellikleri

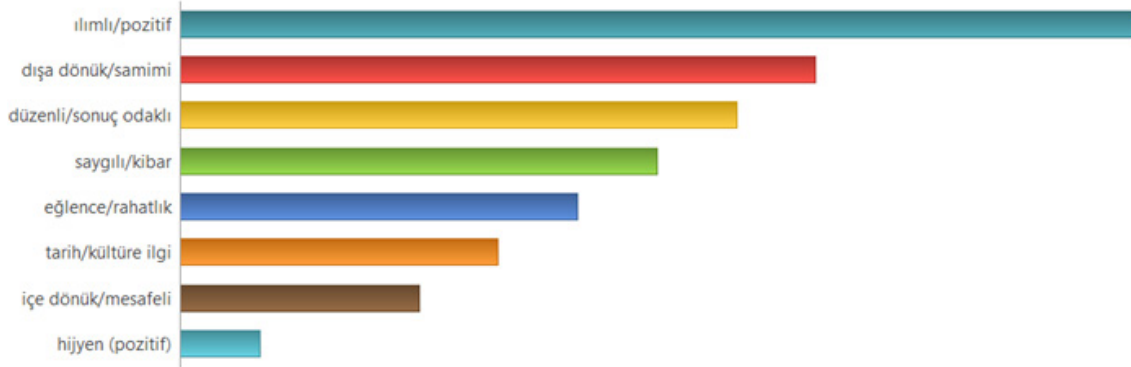
Amerika pazarı hakkında genel olarak olumlu düşüncelere sahip olduğu anlaşılan otel işletmelerine göre bu pazarın öne çıkan özellikleri verilerin ağırlığına göre oldukça ılımlı/pozitif olarak görülmektedir. Bunu takiben eğlenmeyi seven, dışa dönük/samimi yapıda kişilik özelliklerine sahip, kaliteli hizmet arayan ve saygılı bir yapıdadır. Amerika pazarına dair elde edilen veri alıntıları şunlardır:

M2: “Amerikalı turistler tabii ki eğlenmeyi severler. Onların bizim alışmış olduğumuz hayat tarzlarından çok farklı bir yaşayış tarzları var. Tabi biraz da onların yaşamış oldukları ülkelerde yarın sıkıntısı olmamasıyla da alakalı hayata bakışları farklı, biraz daha pozitifler.”

M15: "Amerikalılar para ile ilgili pazarlık yapmazlar ama aldıkları hizmeti sorgularlar hizmet burada çok önemlidir Amerikalılarda."

M16: "Latin misafirler; daha dışa dönükler, pozitif enerjileri çok yüksek, daha rahat bir toplum."

5.9. Avrupa Pazarının Psikografik Özellikleri

Şekil 10. Avrupa Pazarının Psikografik Özellikleri

Avrupa pazarı da tıpkı Amerika pazarı gibi araştırmanın vakaları tarafından oldukça ılımlı/pozitif olarak görülürken psikografik özellikler bağlamında genel olarak olumlu değerlendirilmiştir. Avrupa pazarı hakkında araştırmanın vakalarından elde edilen veriler doğrultusunda oluşan kodlar Şekil 10'da görülmektedir. Bu kodların oluşturulmasını sağlayan değerlendirmelerin veri alıntıları şu şekildedir:

M12: "Avrupalılarda çok fazla rahat misafirler olabiliyor. Tarihle, ülkenin kültürüyle çok ilgililer. Çok seviyorlar Türk yemek tarzını, tarihini, geçmişini. Lokal şeyler daha çok hoşlarına gidiyor."

M35: "Avrupalı turistler, daha medeni, onlarla ilgili bir sıkıntı yaşamıyoruz, daha sıcakkanlılar."

Genel olarak otel işletmelerinin pazarlama departmanı yöneticilerinden alınan bilgiler doğrultusunda hedef pazarlar hakkında tanımlayıcı bilgilere sahip olunmuştur. Bununla birlikte bulguların içerik analizi sonucunda hedef pazarlar arasında belirgin farklılıklar olduğu tespit edilmiş olup bu farklılığın temel sebepleri arasında turistlerin yaşadıkları coğrafya, kültürel özellikler, kişilik, yaşam tarzı, öz değer gibi psikografik faktörlerin olduğu anlaşılmıştır. Otel işletmelerinin psikografik pazar bölümlendirme faaliyetleri sonucu belirledikleri hedef pazarları hakkında elde edilen bulgulara ilişkin değerlendirmeler bir sonraki başlık altında detaylandırılacaktır.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Psikografik bölümlendirme yapmanın, misafirleri tanımaya yardımcı olduğunu düşünen otel işletmeleri, hizmet vermiş oldukları müşteri profillerinin psikografik özelliklerini milliyetlere ve pazarlara göre değerlendirdiklerinde, araştırmadan oldukça dikkat çekici sonuçlar elde edilmiştir.

İç pazardan gelen müşterilerin beklentisinin çok yüksek, talepkâr, hız ve kusursuz hizmet arayan bir yapıya sahip oldukları ve Türklerin naif, sıcakkanlı, meraklı, özel ilgiden çok hoşlanan, temizlik duyarlı ve sadakat oranı yüksek olan bir pazar olarak değerlendirildiği anlaşılmıştır. Ortadoğu pazarının psikografik özelliklerini değerlendirirken en çok temizlik konusunda olumsuz görüşlerini paylaşmışlardır. Kültür turizminden ziyade leisure amaçla İstanbul'a gelen Ortadoğu pazarının alışverişi ve yeme-içmeyi çok sevmesi şehir esnafına önemli ölçüde fayda sağlamaktadır. Uzakdoğulu turistlerin elde edilen verilerde saygılı/naif yapıda ve temizlik konusunda hassas çıkması doğrudan kültürleri ile ilişkilendirilmiştir. Uzakdoğulu turistlerin kişilik özellikleri milliyetlere göre değişiklik göstermektedir. Bu kapsamda; Çinliler daha mesafeli ve içe dönük; Japonlar konuşkan ve meraklı; Güney Koreliler ise çok sıcakkanlı ve uyumlu olarak tespit edilmiştir. Amerika pazarından gelen turistlerden özellikle Latin Amerikalıların daha sıcak olduğu sıklıkla belirtilirken, bu pazarın genel olarak daha sakin yapıda, şikâyet etmeyen kişilik özellikleriyle iç pazar ve Ortadoğu pazarıyla oldukça zıt özellikler taşıdığı altı çizilmiştir. Dış pazarlar arasında Türklerin tarihine, kültürüne, yemeklerine en çok ilgi duyan, lokal değerlerden en çok zevk alan

pazar olarak tespit edilen Avrupa pazarı, araştırmamanın vakaları tarafından psikografik olarak ağırbaşlı, sorunsuz, şikâyet etmeyen, neşeli, düzenli, disiplinli, medeni, ne istediğini bilen sürprizsiz özellikleri ile tanımlanmıştır.

Genel olarak bakıldığında Ortadoğulu bir misafir ile Avrupalı, Asyalı veya Amerikalı misafirlerin yaşadıkları coğrafi bölgelerden, sosyal sınıflarına kadar pek çok faktörün etkisiyle alışkanlıkları, yaşam tarzları, özdeğerleri farklılık göstermektedir. Kültür farklılıkları misafirlerin davranışlarına da yansımaktadır. Her kültürün seyahat alışkanlıkları, konaklamaları ve beklentilerinin farklı olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, bu hususta belirli bir ayırım yapmak zordur. Psikografik özellikler, otel işletmelerinin hedef pazarlarına, bu hedef pazarlar içerisindeki milliyetlere ve bireylere göre farklılık arz etmektedir. Bu bağlamda hedef pazarların yaşam tarzları, kişilik özellikleri ve özdeğerleri temelinde ortak özelliklerinin genellenmesi, pazar bölümlendirme faaliyetlerinde ve hedef pazarı tanımda otel işletmelerine yol gösterici olabilmektedir. Bu çalışmada araştırmamanın vakaları hedef pazarlarının psikografik özelliklerini değerlendirirken, bu psikografik özellikler hedef pazarların kişilik, yaşam tarzı ve özdeğerleri kapsamında şekillenmiştir. Her hedef pazarın kendine özgü kişilik, yaşam tarzı ve özdeğerlere sahip olarak tanımlanmış olması ve bu psikografik unsurların haricinde farklı konseptte bir değerlendirme olmaması, araştırmamanın psikografi üzerinde yoğunlaşması ile de uygunluk göstermiş, konu dışına çıkılma mecburiyetine mahal bırakmamıştır.

Literatürde, psikografik özellikler kapsamında oldukça çeşitli araştırmaların yürütüldüğü saptanmış ve söz konusu araştırmaların bazılarının bu çalışmayla benzerliklerini ve farklılıklarını karşılaştırmak mümkün olmuştur. Örneğin, Maria (2017) yeşil tüketim davranışlarının etki faktörlerini araştırmış ve tüketicilerin en fazla etkilendiği psikografik faktörleri yaşam tarzı, değerler ve faydalar olarak belirlemiş; bu çalışmada ise İstanbul'daki otel işletmelerinin hedef pazarlarının ön plana çıkan özellikleri kişilik, yaşam tarzı ve özdeğerler kapsamında şekillenmiştir. Styliadis ve arkadaşlarının (2018) destinasyon imajını bölge sakinlerinin bakış açısıyla ele aldığı çalışmada; "doğayı seven", "kayıtsız", "savunucu" olarak psikografik değişkenlerini belirlemiş ve segmentler arasında karşılaştırma yaptıklarında "kayıtsızlar" segmentinin turizme karşı en az olumlu imaja sahip olduğunu ve en az desteği gösterdiğini tespit etmiştir. Bu çalışmada ise psikografik değişkenlerin kişilik, yaşam tarzı ve özdeğerler olarak belirlendiğinden yola çıkılarak bu özellikler kapsamında milletler arası önemli farklılıklar tespit edilmiştir. Bir diğer çalışmada Tankuş ve arkadaşlarının (2018) Samsun'daki beş yıldızlı oteller üzerine yaptığı çalışmada otel işletmelerinin müşterilerini psikografik özellikleri doğrultusunda bölümlendirmediğini tespit ettiğine yer verilmiştir. Bu çalışmada İstanbul'da faaliyet gösteren beş yıldızlı oteller üzerine yapılan araştırmamanın vakalarını oluşturan 41 otelin tamamının psikografik bölümlendirme yaptığı anlaşılmıştır. Bu durumun sebebi şehir farklılığı ve hitap edilen hedef pazarların yapısı, çeşitliliği ve farklılığı ile açıklanabilir. Nitekim İstanbul çok sayıda ve çok çeşitli hedef pazarı bir arada ağırlayan büyük bir destinasyondur. Bununla birlikte İstanbul'daki otel işletmelerinin rekabeti karşılayabilmesinde hedef pazarlarının psikografik özelliklerini bilerek bu doğrultuda hizmet vermesi pek çok açıdan oldukça önem arz etmektedir. Zhu ve arkadaşlarının (2019) yaptığı çalışmada ise; turistlerin davranışsal özellikleri doğrultusunda elde edilen psikografik profillere dayalı olarak turistlerin tatil seyahatinden kaçınmada yaptıkları seçimlerdeki farklılıkları analiz etmeye odaklanılmıştır. Bu çalışmada da psikografik özellikler doğrultusunda farklı milletlere mensup turistlerin psikografik özelliklerinin belirlenmesinin, turistlerin seyahatlerinde İstanbul'u tercih etmesi hususunda pazarlama stratejilerinde oldukça önem arz edeceği sıklıkla vurgulanmıştır. Nitekim Agarwal ve Singh (2022)'in de çalışmasında vurguladığı gibi psikografik bölümlendirme, turistleri incelemek için dar ve hedef odaklı bir yaklaşım sağladığı için pazarlamacılar tarafından hayati kabul edilmektedir. Psikografik pazar bölümlendirmenin söz konusu önemini vurguladığı bir çalışma da Matiza ve arkadaşları (2022) tarafından yapılmış olup Güney Afrika'daki yerli turistleri çeşitli psikografik gruplara ayırdıklarında, genel bir pazarlama yaklaşımının iç turizm için uygun olmadığını altını çizmiştir. Bu bağlamda bu çalışmada da İstanbul'a gelen turistlerin oldukça çeşitlilik arz eden yapısı gereği genel bir pazarlama anlayışıyla değil psikografik pazar bölümlendirme temelli bir pazarlama anlayışıyla yapılması gerektiğine geniş şekilde yer verilmiştir. Altınay Özdemir ve Kızılırmak (2022) İstanbul'un turistler tarafından bir kültür destinasyonu olarak seçilmesindeki öncelikli etkinlikleri ziyaret etkinlikleri; en az etkili etkinlikleri de festivaller ve spor etkinlikleri olarak belirlediği çalışmada, Avrupalı turistlerin tercih ettiği turizm aktivitelerinin milliyetlerine göre farklılık gösterdiğini tespit etmiştir. Bu çalışmada da İstanbul'a gelen turistlerin milliyetlerine göre farklı psikografik özelliklere sahip olduğu bulgularla ortaya çıkarılmıştır. Bu iki çalışmadan hareketle anlaşılmaktadır ki, farklı psikografik özelliklere sahip milletlerin, turizm aktiviteleri tercihinde de önemli farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Bu durum, pazarlama yöneticilerinin hedef kitlelerini destinasyona çekmekte ön plana çıkaracağı unsurları da belirleyici olmakla birlikte hedef pazarına sunacağı turistik ürünleri de şekillendirmektedir. Şanlıöz-Özgen ve Kozak (2022), İstanbul'daki beş yıldızlı otellerin konumlandırma stratejilerini ele aldıkları çalışmada, elde ettikleri bulguların geleneksel sınıflandırma sistemlerini genişlettiğini ve pazarda üç adet rekabetçi beş yıldızlı otel grubunun yer aldığını belirtmiştir. İstanbul'daki beş yıldızlı otellerin hedef pazarlarına ait psikografik özelliklerin ortaya çıkarılmaya çalışıldığı bu çalışma da, otellerin konumlandırma stratejilerine yardımcı olabilecek bilgiler içermektedir. Nitekim psikografik özellikleri doğrultusunda daha iyi tanıdığı ve anladığı hedef pazarına sunacağı hizmeti de doğru şekilde belirleyen otel işletmelerinin, pazardaki konumunu doğru tesis etmesinde ve rakipleriyle rekabet edebilmesinde önemli avantajlara sahip olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Çalışmada elde edilen sonuçlar perspektifinden, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hedef pazarların ve Türkiye'ye gelen turistlerin psikografik özelliklerinin belirlenebileceği kapsamlı araştırmaların yaptırılmasının, bu araştırmaların teşvik edilmesinin, tanıtım ve reklam faaliyetlerinde bölümlendirilmiş hedef pazarlara göre farklı çekicilik unsurlarının ön plana çıkarılmasının, kültürlere göre ortak psikografik unsurlar doğrultusunda tanıtım ve reklam faaliyetlerinin spesifikleştirilmesinin oldukça önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda bakanlık, belediyeler, işletmeler vb. tarafından destinasyon planlaması yapılırken hedef pazarların psikografik özelliklerinin de gözetilmesi, turistik ürün geliştirilmesi, arzı ve tutundurulması aşamalarında mevcut ve potansiyel turistlerin psikografik özelliklerinin dikkate alınması, İstanbul'a gelen turistlerin psikografik özellikleri doğrultusunda seyahat sebeplerinin bilinmesi ve İstanbul'u tekrar ziyaret etmelerinin sağlanmasına yönelik turistleri tanıma hususunda yerel paydaşların pazarlama çabalarına ortak olması, yerel yönetimlerin, çeşitli kurum ve kuruluşların ve halkın bölgelerine gelen turistlerden mevcut imkânları ve koşullarına uygun şekilde pazar bölümü seçerek o pazara hizmet verebilecekleri stratejiler geliştirmeleri ve uygulamaları önerilmektedir. Özellikle otel işletmelerinin pazar bölümlendirme çeşitlerinin hiçbirini göz ardı etmeksizin turistleri en iyi şekilde tanımalarına olanak sağlayacak olan karma bölümlendirme stratejilerini uygulamaları, pazarlama ve halkla ilişkiler departmanlarının turistlerin psikografik özelliklerini belirlemeye yönelik çalışmalarını arttırması, bu doğrultuda turistlere yönelik hizmet geliştirilmesi, her ülkeden gelen turistin psikografik özellikleri doğrultusunda yaşam tarzına, kişiliğine ve özdeğerlerine saygı çerçevesinde her pazara eşit mesafede yaklaşılması, bir pazar diğer pazara üstün kılınmaması, psikografik bölümlendirmenin etkilerinin ölçülmesini sağlayabilecek stratejilerin geliştirilmesi, gelen turistlerin psikolojik özelliklerini temel alacak yaklaşımların benimsenmesi, hizmetlere yansıtılması, İstanbul'a gelen turistlerin alışkanlıkları, ilgi alanları temel alınarak hoşlarına gidebilecek hizmetler sunulması, kültür sanat organizasyonları düzenlenmesi, gezi ve eğlence aktiviteleri gerçekleştirmek yoluyla hem şehre katkı sağlanması, hem de misafirlerin memnuniyetinin sağlanması önerilmektedir.

Bunların yanı sıra literatürde turizm alanında psikografi ile ilgili çalışmaların sayıca azlığından yola çıkılarak turist psikolojisi odaklı çalışmaların arttırılması faydalı olacaktır. Bu konularda çalışma yapmak isteyen araştırmacıların, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın desteği ile İstanbul'a ve Türkiye'ye gelen turistlerin psikografik özelliklerini ve turist tipolojilerini ortaya çıkaracak güncel araştırmalar yapması önerilmektedir. Bu araştırmanın verilerinin 2018 yılına ait olması, günümüzde İstanbul pazarının değişen hedef kitlesiyle ve özellikleriyle bir karşılaştırma yapabilme imkânı sunmaktadır. Yeni çalışmalar aracılığıyla sektörel ve akademik anlamda mevcut özelliklerin korunduğuna veya farklılaştığına dair dikkat çekici çıkarımlar yapılabilir. Bu araştırmada elde edilen sonuçlar akademik anlamda literatürün birikimsel olarak ilerlemesine fayda sağlayabileceği gibi sektöre de değişen pazarlama eğilimlerinin ve yöntemlerinin tespit edilmesiyle uygulamada yol gösterici olabilir. 2018 yılında tespit edilen İstanbul'daki hedef pazarların milliyetlere göre belirlenmiş en temel özellikleri kısa vadede kolay değişmeyecek bir yapıya sahip olduğundan, uzun süreli pazarlama planlarında temel alınabilir, yeni araştırmalar için kaynak oluşturabilir. Bu bağlamda yapılacak güncel ve geniş kapsamlı çalışmaların; hedef pazarların tanınmasında, güncel eğilimlerin takip edilmesinde ve değişen taleplerin tespit edilmesinde literatüre ve turizm endüstrisine önemli katkılar sağlayacağı açıktır.

KAYNAKÇA

- Agarwal, S. & Singh, P. (2021). Understanding psychographics in tourism: A tool for segmenting tourists. İçinde *Future of tourism in Asia* (ss. 201-212). Springer, Singapore.
- Altınay Özdemir & Kızılırmak, İ. (2023). Tourism Activities' Role on Destination Choice and Post-Visiting Behavior: Evidence From Istanbul as A Cultural Destination. İçinde *Tourist Behavior* (ss. 295-321). Apple Academic Press.
- Armstrong, G., Kotler, P., & Opresnik, M. O. (2017). *Marketing*, 13. Baskı, Pearson Prentice Hall, Essex.
- Backman, K. F., Backman, S. J., & Silverberg, K. E. (1999). "An investigation into the psychographics of senior nature-based travellers", *Tourism Recreation Research*, 24(1), 13-22.
- Bahar, O., & Kozak, M. (2012). *Turizm Ekonomisi*, 4. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Bilgin, Y. (2016). "Turizm Pazarlamasında Gelişen Paradigma: İşbirlikçi Pazarlama", *Turizm Paradigmaları*, (Ed. Erkan Akgöz), s. 73-94, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Brayley, R. E. (1990). "An analysis of destination attractiveness and the use of psychographics and demographics in segmentation of the within-state tourism market", *Dissertation Abstracts International, Humanities and Social Sciences*, 51(5).
- Cabaguing, J. M., Lacaba, T. V. G., & Nicart, A. G. (2023). "Consumers Psychographic Intention and Purchasing Behavior: A Marketing Framework for Local Tourism Products", *International Journal of Multidisciplinary: Applied Business and Education Research*, 4(1), 188-198.
- Çabuk, S., & Köksal Araç, S. (2013). "Psikografik bir pazar bölümlendirme değişkeni olarak cinsiyet kimliği: Tüketim araştırmalarında cinsiyet kimliği kavramının incelenmesi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 27-40.
- Cahill, D. J. (1997). "Target marketing and segmentation: valid and useful tools for marketing", *Management Decision*, 35(1), 10-13.
- Çetin, C. (2015). *Meslek Yüksekokulları İçin Temel İşletmeciliğe Giriş* (2. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Cook, R. A., Hsu, C. H. C., & Marqua, J. J. (2016). *Turizm: Konaklama ve Seyahat İşletmeciliği*, (Çev. Ed.: Prof. Dr. Muharrem Tuna), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Ertürk, M. (2009). *İşletme Biliminin Temel İlkeleri*, 7. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- Ezeh P. C. (2017). "A critical review of market segmentation, target marketing and positioning in hospitality marketing", *Routledge handbook of hospitality marketing*, (Ed. Dogan Gursoy), (pp. 55–64), Routledge, New York.
- Feng, J. (2022). Market Segmentation in Tourism and Hotel Industry. In *2022 7th International Conference on Financial Innovation and Economic Development (ICFIED 2022)* (ss. 2241-2245). Atlantis Press.
- Goryushkina, N. Y., Shkurkin, D. V., Petrenko, A. S., Demin, S. Y., & Yarovaya, N. S. (2016). "Marketing Management in the Sphere of Hotel and Tourist Services", *International Review of Management and Marketing* 6(6), 207-213.
- Grewal, D., & Levy, M. (2010). *Marketing* (Second Edition). New York: McGraw-Hill Irwin.
- Gunter, B., & Furnham A. (2015). *Consumer Profiles (RLE Consumer Behaviour): An Introduction to Psychographics* (Fifth Edition). New York: Routledge.
- Gupta, K., & Mohta, S. (2022). Future of food tourism in India: a psychographic overview. In *Event Tourism in Asian Countries* (pp. 171-182). Apple Academic Press.
- Gursoy, D., Malodia, S., & Dhir, A. (2022). "The metaverse in the hospitality and tourism industry: An overview of current trends and future research directions", *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 31(5), 527-534.
- Handler, I., & Kawaminami, J. (2022). "Why do Japanese people visit hot springs during a pandemic? A psychographic segmentation analysis", *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 100530.
- Horng, J. S., Liu, C. H., Chou, S. F., Yu, T. Y., & Hu, D. C. (2022). "Marketing management in the hotel industry: a systematic literature review by using text mining", *Sustainability*, 14(4), 2344.

- Hsu, C. H., Kang, S. K., & Wolfe, K. (2002). "Psychographic and demographic profiles of niche market leisure travellers", *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 26(1), 3-22.
- Kontis, A.-P. & Skoultos, S.(2022). "Digital evolution in tourism marketing channels: Greek tourism industry and Online Travel Agencies", *European Journal of Tourism Research*, 30, 3004.
- Kotler, P., & Armstrong, G. (1996). *Principles of Marketing* (7th Edition.) Englewood Cliffs New-Jersey: Prentice-Hall.
- Kozak, N. (2006). *Turizm Pazarlaması*, 1. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Leung, X. Y., Bai, B., & Stahura, K. A. (2015). "The Marketing Effectiveness of Social Media in the Hotel Industry: A Comparison of Facebook and Twitter", *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 39(2), 147–169.
- Maria, U. M. C. (2017). *Konsumen Ramah Lingkungan: Perilaku Konsumsi Hijau Civitas Academica Universitas Diponegoro*. Undergraduate thesis, Faculty of Social and Political Sciences.
- Matiza, T., Kruger, M., & Slabbert, E. (2022). Delineating the South African domestic tourist's behaviour amid a crisis: A psychographic segmentation approach. *The Retail and Marketing Review*, 18(2), 1-17.
- Merritt, R., Kline, C., Crawford, A., Viren, P. P., & Dilworth, G. (2016). "An exploration of recreational activities while travelling relative to psychographic tendencies", *Tourism Recreation Research*, 41(3), 302-313.
- Mohapatra, J. D., & Dash, A. K. (2023). "The Portrayal of Social Media Marketing in the Luxury Tourism Industry: A Review of the Literature and a Preliminary Analysis", *IMIB Journal of Innovation and Management* 1(1), 65-81.
- Moschis, G. P. (1992). "Gerontographics: A scientific approach to analyzing and targeting the mature market", *Journal of Services Marketing* 6(3), 17-26.
- Mucuk, İ. (2009). *Pazarlama İlkeleri* (On Yedinci Basım). İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Muller, T. E. (1991). "Using personal values to define segments in an international tourism market", *International Marketing Review*, 8(1), 57-70.
- Narula Soni, G., Kaushik, T., & Hussain, S. (2022). "Demographic or Psychographic Hotel Segmentation? The Emerging Market of Domestic Women Business Travellers", *Atna Journal of Tourism Studies*, 17(2), 01 - 33.
- Olorunsola, V. O., Saydam, M. B., Lasisi, T. T., & Eluwole, K. K. (2023). "Customer experience management in capsule hotels: a content analysis of guest online review", *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, (ahead-of-print).
- Ozanne, J. L., Davis, B., & Ekpo, A. E. (2022). "Research pathways for societal impact: a typology of relational engagements for consumer psychology research", *Journal of Consumer Psychology*, 32(1), 127-144.
- Pesonen, J.A. (2012). "Segmentation of rural tourists: combining push and pull motivations", *Tourism and Hospitality Management*, 18(1), 69-82.
- Quach, X., & Lee, S. H. M. (2021). "Profiling gifters via a psychographic segmentation analysis: insights for retailers. *International Journal of Retail & Distribution Management*", 49(10), 1391-1410.
- Sainjargal, B., Davaasuren, B., & Otgonsuren, Y. (2022). "Psychographic segmentation of saving market", *The International Journal of Business & Management*, 10(2) 246-257.
- Şanlıöz-Özgen, H. K., & Kozak, M. (2022). Positioning five-star hotels in city destinations: The case of Istanbul, Turkey. *Tourism and Hospitality Research*, 23(2), 239-253.
- Schewe, C. D., & Calantone, R. J. (1978). "Psychographic segmentation of tourists", *Journal of Travel Research*, 16(3), 14-20.
- Stylidis, D., Kokho Sit, J., & Biran, A. (2018). Residents' place image: a meaningful psychographic variable for tourism segmentation?, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 35(6), 715-725.
- Suhud, U., Handaru, A. W., Allan, M., & Wiratama, B. (2021). The role of psychographic factors in predicting volunteer tourists' stage of readiness: A case of Australia. In *Promoting Creative Tourism: Current Issues in Tourism Research* (ss. 216-222). Routledge.
- Tankuş, E., Bulut, Y., & Durmaz, C. (2018). "Konaklama işletmelerinde segmentasyon stratejileri: Samsun ilindeki 5 yıldızlı otel uygulaması", *Turkish Journal of Marketing*, 3(1), 50-64.

Tekeli, H. (2001). *Turizm Pazarlaması ve Planlaması*, 1. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.

Uğurlu, K. (2011). "Kârlı ve sürdürülebilir büyümede pazar bölümlendirmesinin rolü: Konaklama sektörü üzerine bir çalışma", *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 155-165.

Yin, R. K. (2003). *Case study research: Design and methods* (3rd Edition) *Applied Social Research Methods*, Vol. 5, Sage Publications, London.

Zhu, H., Guan, H., Han, Y., & Li, W. (2019). "A study of tourists' holiday rush-hour avoidance travel behavior considering psychographic segmentation", *Sustainability*, 11(13), 3755.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.10.2022 ✓Accepted/Kabul:10.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1182911

Research Article/Araştırma Makalesi

Bayar, İ. (2023). "Democracy and Economic Growth in MIST Countries: An Empirical Analysis", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 57, Denizli, pp. 367-384.

DEMOCRACY AND ECONOMIC GROWTH IN MIST COUNTRIES: AN EMPIRICAL ANALYSIS

İlyas BAYAR*

Abstract

Studies on institutions, which are one of the main determinants of economic growth, have been increasing intensively in recent years. In this context, despite many empirical and theoretical studies on the relationship between democracy and economic growth, there is no consensus about the effect of democracy on economic growth. This study analyzes the relationship between democracy and economic growth for MIST (Mexico, Indonesia, South Korea, and Turkey) countries. Firstly, the cross-sectional dependence was examined in the study for the 1973–2021 period. The second generation panel unit root test (Pesaran CADF (2007)) was chosen because of the cross-sectional dependence among the series. The stationarity of the variables at I(1) is ensured. Having determined the cointegration relationship (Westerlund Durbin-H test (2008)) between the series, the Panel CCE estimator was used to estimate the cointegration coefficients. Kónya causality test was used for the causality between democracy and economic growth. It is found that an increase in the level of democracy boosts the economic growth. It is suggested that the MIST nations continue to undertake policies targeted at establishing democratic institutions that contribute to economic progress.

Keywords: *Democracy, Institutions, Economic growth, Panel data analysis.*

MİST ÜLKELERİNDE DEMOKRASİ İLE EKONOMİK BÜYÜME: AMPİRİK BİR ANALİZ

Öz

Ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biri olan kurumlar üzerine yapılan çalışmalar son yıllarda yoğun bir biçimde artmaktadır. Bu bağlamda, demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dönük birçok ampirik ve teorik çalışmaya rağmen demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki ne tür bir etki oluşturduğu konusunda ortak bir kanı bulunmamaktadır. Bu çalışmada, demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki MIST (Meksika, Endonezya, Güney Kore ve Türkiye) ülkeleri için analiz edilmiştir. 1973-2021 döneminin baz alındığı çalışmada öncelikle yatay kesit bağımlılığı incelenmiştir. Serilerde yatay kesit bağımlılığı nedeniyle ikinci kuşak panel birim kök testi (Pesaran CADF (2007)) seçilmiştir. Değişkenlerin I(1) mertebeye durağanlıkları sağlanmıştır. Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi (Westerlund Durbin-H test (2008)) tespit edildikten sonra eşbütünleşme katsayılarının tahmini için Panel CCE tahminicisi kullanılmıştır. Demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi için Kónya Nedensellik sınaması yapılmıştır. Demokrasi seviyesindeki artışın ekonomik büyümeyi arttırdığı bulgusuna ulaşılmıştır. MIST ülkelerinde ekonomik büyümeye katkı sağlayan demokratik kurumların inşasına dönük politika uygulamalarının sürdürülmesi önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Demokrasi, Kurumlar, Ekonomik büyüme, Panel veri analizi.*

*Asst. Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Ömerli Vocational School, MARDİN.
e-mail: ilyasbayar@artuklu.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0003-1278-7309>)

1. INTRODUCTION

Studies are underway intensively regarding economic growth that enhances living standards and forms a basis for increasing their welfare levels. Research by economists shows that successful economic growth is achieved through high levels of physical and human capital accumulation and continuous technological development. However, this result raises an important question: Why are some nations able to achieve this successfully while others are not? (Snowdon and Vane, 2005:633). When addressing this question, Dani Rodrik (2003) offers a useful framework by emphasizing the difference between the deep and approximate determinants of economic growth. As suggested by Rodrik, physical capital, human capital, and productivity growth are three approximate determinants that increase per capita output. Geography, integration (trade) and institutions are the deep determinants of economic growth (Rodrik, 2003:4-5).

The idea that institutions deeply affect the wealth of nations is based on Adam Smith's *The Wealth of Nations* published in 1776. In this sense, particularly for the last half century, economists have tended to focus their analysis of the deeper determinants of growth on the role of institutions. Economists have emphasized the effectiveness of legal systems, including property rights, corruption, regulatory structures, and the quality of governance. (North, 1990; Olson, 1993; Acemoğlu et al., 2001, 2002; Hibbs, 2001; Glaeser ve Shleifer, 2002; Snowdon and Vane, 2005; Chang, 2006). North defines institutions as "the rules of a game in a society, or in a more formal way, the constraints that shape human interaction that are imposed by people." North makes a binary distinction between formal and informal institutions. State power and public enforcements (laws, rules and regulations) are deemed formal institutions, while institutions that arise from mutual relationships and interactions in society are defined as informal institutions. North emphasizes that institutions play an important role in promoting or hindering economic performance (North, 2010:9-12). Considering the importance of these issues, recent literature of political economy on growth has focused on the relationships between economic freedom, democracy and growth (Bhagwati 1995; Barro, 1996, 1997, 1999; Clague et al., 1996; Minier, 1998; Durham, 1999; Landman, 1999; Olson et al., 2000).

The perspective that a stable democracy is good for continuous growth is increasingly gaining support. The most important foundations of democracy's positive effect on economic growth are to provide political stability, create economic freedom and protect property rights. It is clear that property rights, which reduce transaction costs and play an effective role in developing specialization and international trade and increasing the motivation of economic actors to work and invest, will never be fully guaranteed in autocratic forms of government. It is a well-known fact that property rights are only protected in economies where democracy exists and develops. It is attention-grabbing that almost all countries that perform well have the common feature of stable democratic governments (North, 1990; Olson, 1993; Alesina and Perotti, 1996; Sen, 1999; Rodrik, 2000, 2007; Acemoğlu and Robinson 2000a, 2000b, 2000c, 2000d, 2006, 2009). Furthermore, democracies have positive effects on economic growth with high human capital, low inflation, low political instability and high levels of economic freedom (Doucouliagos ve Ulubaşoğlu, 2008). In societies where democracies are dominant, governments responsive to the demands of its people pave the way for long-term growth through services such as public health and education (Baum and Lake, 2003). Gerring et al. (2005) suggest that a democratic regime's sustainability prompts significant physical, human, social and political capital. The authors suggest that all four types of capital can have an impact on economic growth performance (Gerring et al, 2005:325-326).

There are three theoretical approaches to the relationship between democracy and economic growth/development (Sirowy and Inkeles, 1990: 128-134; Barış and Erdoğan, 2018: 86-91). The conflict perspective is the first of these approaches. According to the conflict perspective, the authoritarian rule is essential for ensuring a quick and stable economic growth. The conflict perspective's central thesis is that economic progress is hampered by democratic governance structure. Supporters of this viewpoint consider economic growth and democracy as opposing forces at odds with one another. The compatibility perspective is an alternative perspective that opposes the use of a centralized authority to carry out economic growth. The assertions made by supporters of the authoritarian paradigm are heavily opposed by supporters of the democratic approach. The theory behind this strategy is that democracy and economic development can coexist and even assist one another (Papaioannou, E. and Siourounis, G. 2008; Acemoğlu et al., 2019; Boese-Schlösser and Eberhardt, 2022).

The compatibility perspective paradigm states that to assure economic progress, it is important to enforce contracts, uphold law and order, etc. Although it is known that an authority is required for the implementation, they vehemently disagree with the notion that the citizen should be under the control of a central authority, which comes at a significant expense in terms of rights and liberties. The skeptical perspective is the third and last approach. The defenders of this strategy are not certain that there is a systematic relationship between economic progress and democracy. They are skeptical about whether democracy or autocracy is a better political system for economic development. Proponents of this theory state that politics alone is of little importance, and it is necessary to focus on institutional structures rather than democratic or autocratic approaches (Butkiewicz and Yanikkaya, 2006). The meta-analysis study of Doucouliagos and Ulubasoglu (2008) can be given as an example of this approach.

Whether democracy promotes economic growth or vice versa was another question that needed to be answered in the context of democracy and economic development. In recent years, this kind of question has been frequently explored. According to Lipset (1959), welfare and development foster and promote democracy. Bhagwati (1995) dismisses the "cruel dilemma," which was prevalent in the 1960s when emerging nations had to make a decision between democracy and economic progress. This assertion is supported by the fact that numerous nations, particularly those with transitional economies, have had rapid development rates since making the switch to democracy. The idea that democracy promotes economic growth has been supported by numerous studies in the field of institutional economics in recent years, particularly those by Acemoglu and Robinson (2000a, 2000b, 2006 and 2009) and Snowdon and Vane (2005).

In the past, various nations of East and Southeast Asia, particularly South Korea, and some nations of Latin America, particularly Chile under the regime of General Pinochet attained substantial and high growth (Rodrik, 2007:168). Despite the non-democratic management style, they are now growing quickly, particularly in China and Russia. Autocratic states, now in power, are creating a "signal" or "foresight" environment that suggests they will experience economic growth even in the absence of the installation of democratic institutions in their developing nations. In this context, it is clear that authoritarianism has become more prevalent in recent years, particularly in emerging nations.

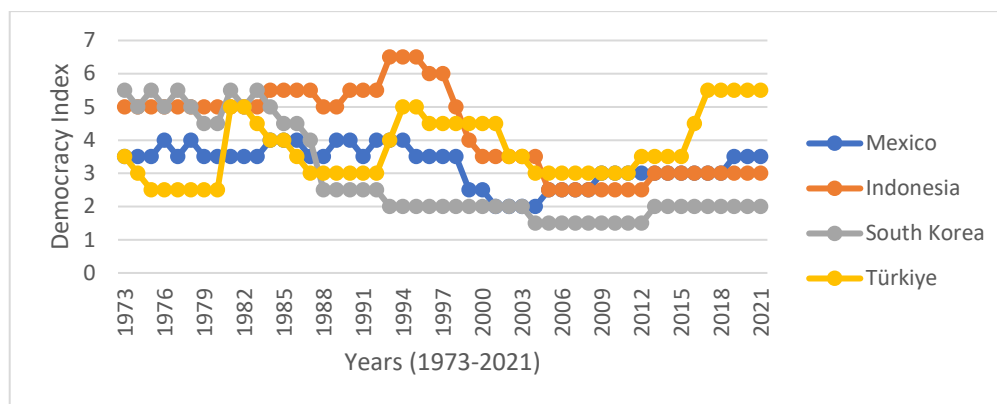
Global freedom is under grave threat, according to the 2022 World Freedom Report chapter titled "The Global Expansion of Authoritarian Rule." The published research claimed that authoritarian regimes' policies had spread globally and nations seeking to find a middle ground between democracy and authoritarianism were shifting more and more in that direction. Only 25 countries saw an improvement in democratic advancements, though democratic gains fell in 60 nations when compared to the year 2021. According to the reports, the percentage of people who live in non-free nations has risen to more than 38% as of today, the highest level since 1997. In addition, it has been reported that only 20% of the world's population currently resides in free nations (Freedom House, 2022:1-2).

On a worldwide scale, a variety of measures are used to assess democracy. An evaluation of the democratic status of countries can be made by subjecting them to certain scoring based on some indicators. Some of the commonly used indices in the literature are: (i) Freedom House Index, (ii) Polity Index, (iii) Bollen Index, (iv) Poe and Tate Index, (v) Democracy Index, (vi) Vanhanen Index, etc. (Sırım and Eraslan, 2020:122).

In addition to the Democracy Index prepared by the news unit of the British magazine, The Economist, which is heavily used today and is one of the most used indexes by researchers is the US-based Freedom House index. Freedom House, founded in 1941 and headquartered in Washington, is a non-governmental organization that conducts research on human rights, political freedom and democracy. Annual global reports on political rights and civil liberties are released, with descriptive texts and numerical scores for every nation and selected subset of areas. The 2022 edition covers events from January 1, 2021 to December 31, 2021 in 195 nations and 15 regions. The index is divided into two sections: political rights, which cover issues like political engagement and free and fair elections, and civil liberties, which cover issues like free speech and the rule of law. A total of 100 points, or 40 points for political rights and 60 points for civil liberties make up the index. The last stage of scoring uses the average of the scores in the categories of political rights and civil liberties to assess the level of freedom in each nation. Both high and low scores represent a healthy degree of democracy and freedom. The scores that were created between one and seven correspond to those listed. The range of total scores corresponds to the highest degree of freedom (1), the lowest degree of freedom (7), and so on. The status of the nation is determined by these average scores, which are stated as the fundamental formula of "Free (1.0-2.5), Partly Free

(3.0-5.0), and Not Free (5.5-7.0)". As of the 2020 edition, the Freedom House no longer publishes scores of 1–7 as a separate element of its results, even if the fundamental formula for converting scores to status remains the same. However, the raw data that may be downloaded still contains ratings (Freedom House, 2019; Freedom House, 2022).

Figure 1: The Course of Democracy Index in MIST Countries

Figure 1 depicts the evolution of the democracy index for the four nations that make up the current study—Mexico, Indonesia, South Korea, and Turkey—from 1973 to 2021. Similar circumstances may be found in the four nations we have discussed today where authoritarianism is on the rise. Since 2009, Mexico has departed from the category of “partly free,” as has Indonesia. Even if South Korea’s democracy rating climbed from 1.5 to 2 as of 2013, it still qualifies as “free.” On the other side, Turkey has had the designation of “not free” since 2017.

It is helpful to outline the characteristics that distinguish the MIST countries, the focus of the current study, on a worldwide level. In his paper titled “Building Better Global Economic BRICs,” Jim O’Neill (2001), an economist with the US investment bank Goldman Sachs, offers the strongest growth outlook and a strong economic BRIC. He listed the four economies (Brazil, Russia, India and China) that have the most potential when naming the acronym “BRIC,” which is taken from the first letters of the nation names. By 2011, Jim O’Neill had begun to refer to Mexico, Indonesia, South Korea and Turkey collectively as MIST. According to O’Neill, MIST countries constitute the new layer of emerging markets. There are a number of common factors that make MIST countries important. These countries have a strong demographic structure, a large and young population, and a large market. Furthermore, each country’s economy accounts for approximately 1% of global GDP, and they are all members of the Group of Twenty (G-20) (Fillingham, 2012; Śledzik, 2012).

MIST countries are located in different geographies. Their proximity to the US, Europe and China, as well as their high level of financial market activity and openness to the outside world have played an important role in the formation of the group. Their developing social structure, along with the development of their consumption patterns besides a rising middle class with a certain level of consciousness are important factors in the formation of the MIST countries (Çelebi Boz et al., 2019: 1114). In addition, their geopolitical positions determine their significant roles in the global economy. In the last decade, the average annual growth rates of Mexico, Indonesia, South Korea and Turkey were 2%, 4.7%, 3.06% and 5.98%, respectively. The total population of the mentioned group of countries is around 537 million, which corresponds to approximately 14.7% of the world’s population. Mexico is the second largest economy in Latin America after Brazil, and the 15th largest economy in the world. Indonesia has the largest economy in Southeast Asia and is the 16th largest economy in the world. South Korea is the 12th largest economy in the world among 196 countries in terms of current prices as of 2022. Turkey is among the top 20 largest economies in the world according to the nominal GDP (www.ticaret.gov.tr.).

The study attempted to investigate the connection between democratic development and economic growth in MIST nations. It adds to the body of knowledge by examining the relationship between democracy and long-term economic growth in these four G-20 member nations. Their growth rates make them stand out and they also have a sizable domestic market in addition to the emerging market class. The study is distinctive in that there has never been a direct comparison between democracy and economic growth in MIST countries. After the introduction in this framework, a few literary studies are provided. The data set, the techniques and the conclusions are described in the third section.

2. LITERATURE REVIEW

Some studies directly related to economic growth and the democracy index in the economic literature are included in this section of the study. The studies conducted with panel data analysis are presented below.

Barro (1996) conducted a panel analysis of 100 countries to determine the relationship between democracy and economic growth from 1960 to 1990. The findings show that the relationship between democracy and economic growth is not on a linear plane. The study shows that the rule of law, free markets, low levels of public consumption, and high levels of human capital have positive effects on growth. After controlling for the real GDP per capita with the aforementioned variables, the overall effect of democracy on economic growth is seen to be weakly negative. As a conclusion, democracy speeds up economic growth in countries with low degrees of political freedom while slowing it in countries with moderate levels.

Leblang (1997) used panel data analysis to examine the years 1960–1989 in order to ascertain how democracy affected economic growth in 70 different nations. It has been determined that democracy has a favorable impact on these nations' economic growth.

In a sample of 96 nations, Feng (1997) looked at the impact of political stability and democracy on economic growth over the years 1960–1980. The study's empirical results, which were based on the 3-Stage Least Squares Method, demonstrate that democracy indirectly promotes growth (through regime change and constitutional government change).

In his study of 90 nations, Rodrik (2000) examined the correlation between a nation's per capita GDP growth rate for the years 1970–1989 and its degree of democracy. It was discovered that there was a statistically significant positive link between the two factors. According to the study, democracy promotes the development of solid institutions, which promotes economic growth.

Through a variety of routes, Tavares and Wacziarg (2001) attempted to experimentally establish the link between democracy and economic growth for 65 industrialized and developing nations between 1970 and 1989. It has been determined that democratic institutions enhance economic growth by reducing income inequality and expanding access to education, both of which increase the accumulation of human capital. However, they discovered that democracy slows economic growth due to lower rates of physical capital formation and higher government consumption of GDP (GDP). In light of all the relevant indirect impacts, they came to the conclusion that democracy generally has a negative impact on economic growth.

Butkiewicz and Yanikkaya (2006) examined how democracy and the rule of law impacted economic growth in 100 nations between 1970 and 1999. They observed that while the implementation of democratic institutions had no impact on development performance, the protection of the rule of law had a favorable impact on growth in these countries.

Sekmen and Özkan (2012) looked into the possibility of a link between the degree of democracy and economic development. For this purpose, the period 1971-2009 for developed countries, including Austria, Belgium, Denmark, France, Italy, the Netherlands, and the United States; the 1974-2009 period for developing countries, including Argentina, Chile, Egypt, Greece, India, and Turkey; and the 1973-2009 period for some Eastern European countries, including Albania, Bulgaria, the Czech Republic, Estonia, and Romania, is taken as a basis. The findings indicate that while democracy has no effect on economic growth in developed nations, it has a negative impact on it in several developing Eastern European nations.

In a panel data frame for the years 1980–2005 for 28 sub-Saharan African nations, Jaunky (2013) examined the connection between democracy and economic growth. Both the Panel FMOLS and Panel DOLS methodologies were used to quantify the impact of democracy on economic growth. It has been discovered that democracy increases GDP. Additionally, it has been concluded that economic growth also affects democracy positively.

In 17 MENA countries between 1983 and 2012, Raichdi and Saidi (2015) attempted to empirically evaluate whether democracy promotes economic growth. The study's panel data analysis (fixed effects, random effects, and generalized moments method) revealed that democracy had a statistically significant negative impact on economic growth.

The relationship between democracy and economic growth was examined for 15 MENA countries from 1999 to 2012 by Acaravci et al. (2015). It has been concluded that the conflict approach is valid for these countries. So, democracy has a detrimental impact on per capita income. Furthermore, no causal connection between economic growth, the rate of democratic development, and the rate of rise in internet usage was discovered in the study.

In his research on the MINT (Mexico, Indonesia, Nigeria, and Turkey) countries from 1990 to 2012, Hayaloğlu (2015) addressed the connection between democracy and economic growth using three distinct models. All three of the democracy indices that have been utilized have shown a correlation between democracy and economic growth that is favorable.

Azerbaijan, Belarus, Armenia, Georgia, Moldova, Russia, and Ukraine were the countries studied by Şahin (2017) in their study of the relationship between democracy and economic growth. In the study covering the period from 1995-2015, it was determined that there is a statistically significant and long-term relationship between the democracy index and the economic growth variable. To say it another way, it has been determined that advancements in democracy encourage economic growth. Furthermore, the study found that while there is no causative link between democracy and economic growth in these nations over the short term, there is a long-term, bidirectional causal link between democracy and economic growth.

To ascertain the link between economic growth and democracy, Heshmati and Kim (2017) investigated at 144 countries between 1980 and 2014 for their study. Empirical findings using panel data demonstrated that democracy has a significant favorable impact on economic growth. Additionally, it was discovered that democratic countries have greater marginal effects than non-democratic nations when it comes to credit guarantees and foreign direct investment inflows, two of the most significant factors that positively relate economic growth and democracy.

Bozkurt et al. (2018) explored the effect of democracy on economic growth by using the panel data technique with data from 1972–2016 for 8 countries included in the emerging market economy. A long-term relationship has been identified between democracy and economic growth. The cointegration coefficients were estimated by the Panel AMG method. In Brazil, India, Turkey and Chile, the increase in the level of democracy positively affects economic growth; In Argentina, China, Indonesia and South Africa, it was concluded that an increase in the level of democracy negatively affects economic growth.

Koçak and Uzay (2018) investigated at 38 high-, middle-, and low-income nations' institutional quality and economic growth from 1995 to 2013. Economic growth has been shown to benefit from the institutional nature embodied by democracy and economic liberty. The aforementioned relationship is not one-way; institutional quality has also been proven to be significantly impacted by an increase in economic growth.

The relationship between economic growth and democracy was examined by Acemoglu et al. (2019) in a study that covered the years 1960 to 2010 and included 175 countries. According to research, democracy has a statistically significant and advantageous impact on economic growth (an increase in GDP), and over the long run, democratization raises per capita GDP by about 20%. An increase in GDP is supported by elements like promoting a democratic investment climate, raising enrollment rates, facilitating economic changes, lowering social discontent, etc.

Mathonnat and Minea (2019) analyzed relationship between democracy and economic growth volatility (EGV) for the period 1975-2007 by using a panel of 140 countries in their study. The findings show that democracies significantly reduce EGV compared to dictatorships.

Colagrossi et al. (2020) examined 188 studies (2047 model) that deal with the relationship between democracy and economic growth with a meta-analytic analysis. The authors also compared the impact of democracy on growth with the impact of human capital on growth in a subsample of 111 studies (875 models). The findings show that democracy has a positive and direct effect on the economy.

The table below lists a few studies that were subjected to a literature review.

Table 1. Research on the Relationships Between Democracy and Economic Growth (Literature)

Author(s)	Country Group/ Term	Institutional Indicator	Conclusion
Studies the Results That Democracy Has a Positive Effect on Economic Growth			
Leblang (1997)	-70 Countries -1960-1989	- Democracy	Democracy has a positive effect on economic growth.
Feng (1997)	-96 Countries -1960-1980	- Democracy - Politic Stability	Democracy has a positive effect on economic growth.
Rodrik (2000)	-90 Countries -1970-1989	- Democracy	Democracy has a positive effect on economic growth.
Jaunky (2013)	-28 Sub-Saharan Africa Countries -1980-2005	- Democracy	Democracy has a positive effect on economic growth.
Hayaloğlu (2015)	-MINT Countries -1990-2012	- Democracy	Democracy has a positive effect on economic growth.
Şahin (2017)	-7 Countries (Transition Economies) -1995-2015	- Democracy	Democracy has a positive effect on economic growth.
Heshmati and Kim (2017)	-144 Countries -1980-2014	- Democracy	Democracy has a positive effect on economic growth.
Koçak and Uzay (2018)	-38 Countries -1995-2013	- Democracy and - Economic Freedoms	Democracy and economic freedoms have a positive effect on economic growth.
Bozkurt et al. (2018)	-8 Countries (Emerging Market) -1972-2016	- Democracy	Democracy has a positive effect on economic growth in Brazil, India, Turkey, and Chile; In Argentina, China, Indonesia, and South Africa, democracy has a negative effect on economic growth.
Acemoğlu et al. (2019)	-175 Countries -1960-2010	- Democracy	Democracy has a positive effect on economic growth.
Mathonnat and Minea (2019)	-140 Countries -1975–2007	-Democracy	Democracies significantly decrease EGV (Economic Growth Volatility) compared to dictatorships.
Studies the Results That Democracy Has a Negative Effect on Economic Growth			
Barro (1996)	-100 Countries -1960-1990	- Democracy	Democracy has a negative effect on economic growth.
Tavares and Wacziarg (2001)	-65 Countries -1970-1989	- Democracy	Democracy has a negative effect on economic growth.
Raichdi and Saidi (2015)	-17 MENA Countries -1983-2012	- Democracy	Democracy has a negative effect on economic growth.
Acaravcı et al. (2015)	-17 MENA Countries -1999-2012	- Democracy	Democracy has a negative effect on economic growth.
Studies the Results That Democracy Has a Negligible Effect on Economic Growth			
Butkiewicz and Yanikkaya (2006)	-100 Countries -1970-1999	- Democracy - Rule of Law	It has been concluded that while democracy has no effect on growth, the rule of law has no effect on it.
Doucouliağos and Ulubaşoğlu (2008)	-84 Countries -1983-2005	-Democracy	There is no significant relationship between democracy and economic growth.

Sekmen and Özkan (2012)	-Selected Developed Countries (1971-2009) - Selected Developing Countries (1974-2009) - Selected Eastern European Countries (1973-2009)	- Democracy	In affluent countries, democracy has no effect on economic growth; but, in some developing countries and particularly Eastern European nations, it has been demonstrated that democracy has a detrimental affect.
-------------------------	---	-------------	---

Unlike previous studies, the current study attempts to estimate the relationship between the democracy index and economic growth in MIST countries, which attract attention in the international arena due to their robust demographic structure, young population, large market, and growth performance, using dynamic/next generation panel econometric methods. In addition, trying to directly determine the direction and severity of the relationship between the two variables for MIST countries is compatible with the goal of closing the gap in the literature.

3. DATASET, METHODS AND FINDINGS

3.1. Data Set

The following mathematical model and equation were employed in the study to ascertain the connection between democracy and economic development in the MIST (Mexico, Indonesia, South Korea, and Turkey) countries.

$$\ln \text{GDP} = f(\ln \text{DEM}, \ln \text{GCF}, \ln \text{FDI})$$

$$\ln \text{GDP}_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \ln \text{DEM}_{it} + \beta_2 \ln \text{GCF}_{it} + \beta_3 \ln \text{FDI}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

The units of i in the model; t is the time, β is the slope parameter and ε is the error term. Equation 1 shows the GDP per capita US dollars as well as the democracy index as $\ln \text{DEM}_{it}$. $\ln \text{GCF}$ (Gross capital formation) and $\ln \text{FDI}$ (Foreign direct investment, net inflows) variables are included in the model as control variables, representing capital and investment. Data on per capita GDP, GFC and FDI are sourced from the World Bank database (World Development Indicators). Data on the Democracy Index was also obtained from Freedom House. The index in question has been scaled and altered to accept a value between 0 and 100. By taking the study's variables' natural logarithms and adding them to the analysis, it was linearized. For the analysis, annual data were used between 1973 and 2021.

3.2. Econometric Method

3.2.1. Cross-Sectional Dependence Tests

Testing the cross-sectional dependence is the first stage of the empirical study. In panel data analysis, the assumption that a shock to the cross-section series impacts all sections in the panel equally is unrealistic and restricting. The type of unit root test, cointegration test, cointegration coefficient estimator, and causality tests to be utilized in the analysis are chosen using the cross-sectional dependence test.

To examine the panel's variables and its cross-sectional dependence, Pesaran (2004) CD and CD_{LM} tests, Pesaran, Ullah and Yamagata (2008) LM_{adj} tests, and Breusch-Pagan's (1980) LM test were all employed. While "There is no cross-sectional dependence" is the null hypothesis (H_0), "There is cross-sectional dependence exists" is the alternative hypothesis (H_1). As a consequence of the study, H_0 is rejected and it is concluded that there is a cross-sectional dependence if the probability values of the tests are less than 0.05.

The LM (Langrange Multiplier) test, developed by Breusch-Pagan (1980), is used when the time dimension (T) was large and the cross-sectional dimension (N) was small. Equation was shown in equation 1.

$$\text{Calculated as } \text{LM} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

The main hypothesis in the equation shown by the LMtest statistic;

Estimates of the cross-sectional correlations between the residuals were displayed in $\hat{\rho}_{ij}$.

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T \hat{v}_{it} \hat{v}_{jt}}{(\sum_{t=1}^T \hat{v}_{it})^{1/2} (\sum_{t=1}^T \hat{v}_{jt})^{1/2}} \quad (3)$$

There is no cross-sectional dependence under the H_0 hypothesis. Under the H_0 hypothesis, N is constant and goes to $T \rightarrow \infty$. Statistics have an asymptotic Chi-square distribution with $N(N-1)/2$ degrees of freedom. The CDLM₁ test gives good results when the time dimension is greater than the cross-section dimension ($T > N$).

The CD and CDLM tests developed by Pesaran (2004) have been considered to compensate for the Breusch-Pagan LM test and give better results in cases where the cross-section size (N) was larger than the time dimension (T). CD and CDLM test statistics were calculated using the equations shown below, respectively.

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (4)$$

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2$$

Developed by Pesaran, Ullah, and Yamagata (2008), the LMadj (Bias-adjusted CD) test applies the inappropriate Breusch-Pagan (1980) LM test to the case where T and N are large have adapted, while N goes to infinity when N is small and T is large enough (Yerdelen Tatoğlu, 2017: 237-245).

The LMadj (Bias-adjusted CD) test was calculated by the equation shown below.

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \frac{(T-K-1) \hat{\rho}_{ij} - \hat{\mu}_{Tij}}{v_{Tij}} \sim N(0,1) \quad (6)$$

Each of the four tests' null and alternatives hypotheses were as follows:

H_0 : There is no cross-sectional dependence.

H_1 : There is a cross-sectional dependence.

3.2.1. Homogeneity Tests

The homogeneity or heterogeneity of the slope parameters with respect to the units must be determined before choosing the cointegration tests and estimate techniques. The homogeneity of the slope coefficients was examined using the S Test, which was created by Swamy (1970) and is considered the first study in this area. Pesaran and Yamagata (2008) created this exam, which they then converted into a Delta test form. In this test;

$$Y_{it} = \alpha + \beta_i X_{it} + \varepsilon_{it}$$

The slope coefficients in such a generic cointegration equation are examined to determine whether they vary from one cross-section to another. The following were the test's hypotheses:

H_0 : $\beta_i = \beta$ The slope coefficients are homogeneous.

H_1 : $\beta_i \neq \beta$ The slope coefficients are not homogeneous.

The panel is first estimated via OLS (Ordinary Least Squares) and then through the Weighted Fixed Effect Model to generate the required test statistics. Pesaran and Yamagata (2008) contributed to the field by developing Swamy's test for homogeneity tests of slope coefficients. It is accepted that the Delta (Δ) tests developed by Pesaran and Yamagata (2008) and widely used in econometric analyses give better results. It is generally acknowledged that the Delta (Δ) tests created by Pesaran and Yamagata (2008) and frequently utilized in econometric analysis produce better outcomes. Two different test statistics were developed by Pesaran and Yamagata (2008). Delta (Δ) test statistic shown in equation 5 is used for large samples, while Δ_{adj} test statistic shown in equation 6 is used for small samples.

$$\Delta = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \bar{s} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (7)$$

$$\Delta_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \bar{s} - E(z_{it})}{\sqrt{var(z_{it})}} \right) \quad (8)$$

N stands for the number of cross sections, S for the Swamy test statistic, k for the number of explanatory variables, and Var (z It) for the standard error. The cointegration coefficients are considered to be homogenous if the test probability values obtained as a result of the study are more than 0.05, which prevents H0 from being rejected. However, if the probability values of the test are less than 0.05, the H0 hypothesis is rejected and it is concluded that the cointegration coefficients are heterogeneous (Pesaran and Yamagata, 2008:57; Yerdelen Tatoğlu, 2017:237-246).

3.2.3. Panel Unit Root Test

Two different tests are employed to determine whether the variables are stationary when undertaking panel data analysis. Second-generation unit root tests are used in place of first-generation unit root tests when there is cross-sectional dependence and heterogeneity. The CADF test, created by Pesaran, is one of these examinations (2007). The existence of the unit root in time series data can be checked using a heterogeneous panel unit root test created by Im, Pesaran, and Shin (IPS) (2003). Extended Dickey-Fuller (ADF) regression is the foundation of this test. When there are external economies or shocks, standard IPS testing can produce false conclusions. As a result, Pesaran's (2007) cross-sectional extended IPS test is employed. The stationarity of each cross-section in the panel is calculated with CADF statistics. The stationarity of the panel is determined by taking the average of the unit root statistics obtained from each cross section with the CIPS statistics. In his model for unit root tests, Pesaran (2007) substituted the first differences of each series (individually) for the deviations of the expected components and used the cross-sectional averages of the lag levels (Pesaran, 2007:266).

The alternative hypothesis (H₁) in Pesaran's panel unit root test method is "Part of the cross sections are stationary," while the null hypothesis (H₀) is "Each cross-section is not stationary."

$$H_0: \hat{b}_i=0, \text{ for all cross sections.}$$

$$H_1: \hat{b}_i < 0, i=1,2,\dots,N_1, \hat{b}_i=0, i=N_1+1, N_2+2,\dots,N.$$

In this context, the CADF Test Model was created as follows:

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \gamma_i \bar{y}_{t-1} + \delta_i \Delta \bar{y}_t + \epsilon_{it} \quad (9)$$

Simulations demonstrate that even when time (T) and cross-section length (N) have very tiny values, panel unit root tests with extended cross-sections produce useful and significant findings. This model can be applied in situations where the cross-section dimension is larger than the time dimension (N>T) as well as situations where the time dimension is larger than the cross-section dimension (T>N) (Pesaran, 2007:267). The following formula is used to create the CIPS statistic's equation, which asymptotically has a standard normal distribution:

$$\text{CIPS}(N, T) = \bar{t} = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (10)$$

The t-statistical averages of the lagged variables in the equation are computed using the formula above after the CADF regression model for the entire panel is estimated using the CIPS unit root test. The table values generated in a fixed, constant, and trended form are compared to the crucial values (Δy_{it} and t_i) acquired as a consequence of the CADF and CIPS tests. Stationarity is attained if the critical values are fewer than the critical values shown in Pesaran (2007).

3.2.4. Durbin-Hausman Panel Cointegration Test

The cointegration test is applied to test the existence of a long-term relationship between the series. Second-generation/generation tests, like unit root tests, should be used when there is cross-sectional dependence and heterogeneity. One of these tests is Westerlund's Durbin-Hausman (2008) cointegration method. In this method, the dependent variable must not be absolutely stationary at the level, I(0). One of the advantages of this method is that the independent variables can be used even if they are stationary at the level. Another advantage of this test is that different test statistics can be calculated for hypotheses that consider panel homogeneity and panel heterogeneity.

The Durbin-Hausman test includes two distinct cointegration tests. The Durbin-Hausman panel statistic DH_p is based on the presumption of panel homogeneity, and while calculating the test statistic, common constant and trend variables are employed for the countries that make up the panel. Based on the premise that the panel is heterogeneous, Durbin-Hausman group statistics (DH_g) calculate test statistics using constant and trend

variables unique to the nations that make up the panel (Westerlund, 2008:203-205). The statistics for DH_p and DH_g are as follows:

$$DH_p = \hat{S}_n (\hat{\Phi} - \hat{\Phi})^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \tag{11}$$

$$DH_g = \sum_{i=1}^n \hat{S}_i (\hat{\Phi}_i - \hat{\Phi}_i)^2 \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \tag{12}$$

The null hypothesis for the Durbin-H panel statistic is $H_0: \Phi_i = 1 \forall i = 1, \dots, n$ which means "There is no cointegration in the entire panel," while the alternative hypothesis is $H_1^p: \Phi_i = \Phi \vee \Phi < 1$ means "There is cointegration for the panel." For the Durbin-H group statistic $H_0: \Phi_i = 1$ "There is no cointegration for all units" and $H_1^g: \Phi_i < 1$. "There is cointegration for some units." is in the form.

3.2.5. Estimating The Co-Integration Coefficients

One technique for estimating cointegration coefficients is the Common Correlated Effects (CCE) estimator Pesaran (2006) developed. When the variables are not stationary at level, the series are cointegrating, the slope coefficients are heterogeneous, and there is cross-sectional dependency, the panel CCE estimator is employed as an estimation technique. This method's ability to produce findings that exhibit a consistent and asymptotic normal distribution even whether the time dimension is larger or smaller than the cross-section dimension is one of its most significant benefits (Pesaran, 2006:967).

3.2.6. Kónya Causality Test

This causality test was developed by Kónya (2006) using the Seemingly Unrelated Regression (SUR) estimator created by Zellner (1962). The Kónya (2006) causality test is said to yield meaningful results since the SUR estimator is thought to be a more effective estimator than the OLS (Least Squares) estimator. Kónya (2006) causality test is a test based on Wald tests with country-specific bootstrap critical values. The fundamental hypotheses are disproved if the estimated Wald test statistical values are higher than the critical values. One benefit of this test is the assumption that the panel is not homogeneous. This makes it possible to assess Granger causality independently for each panel member nation. Another benefit of this test is that simultaneous correlation between nations is enabled, which enables the utilization of the extra information offered by the panel data. Additionally, because of this test, cointegration and unit root analyses are not necessary to do causality analysis (Gövdeli, 2018:383-384).

The bivariate model's bootstrap panel causality model is provided below.

$$y_{1,t} = \alpha_{1,1} + \sum_{l=1}^{mly_1} \beta_{1,1,l} y_{1,t-l} + \sum_{l=1}^{mlx_1} \varphi_{1,1,l} x_{1,t-l} + \mu_{1,1,t} \tag{12}$$

$$y_{1,t} = \alpha_{1,2} + \sum_{l=1}^{mly_1} \beta_{1,2,l} y_{2,t-l} + \sum_{l=1}^{mlx_1} \varphi_{1,2,l} x_{2,t-l} + \mu_{1,2,t} \tag{13}$$

⋮

$$y_{N,t} = \alpha_{1,N} + \sum_{l=1}^{mly_1} \beta_{1,N,l} y_{N,t-l} + \sum_{l=1}^{mlx_1} \varphi_{1,N,l} x_{N,t-l} + \mu_{1,N,t} \tag{14}$$

and

$$x_{1,t} = \alpha_{2,1} + \sum_{l=1}^{mly_2} \beta_{2,1,l} y_{1,t-l} + \sum_{l=1}^{mlx_2} \varphi_{2,1,l} x_{1,t-l} + \mu_{2,1,t} \tag{15}$$

$$x_{1,t} = \alpha_{2,2} + \sum_{l=1}^{mly_2} \beta_{2,2,l} y_{2,t-l} + \sum_{l=1}^{mlx_2} \varphi_{2,2,l} x_{2,t-l} + \mu_{2,2,t} \tag{16}$$

⋮

$$x_{N,t} = \alpha_{2,N} + \sum_{l=1}^{mly_2} \beta_{2,N,l} y_{N,t-l} + \sum_{l=1}^{mlx_2} \varphi_{2,N,l} x_{N,t-l} + \mu_{2,N,t} \tag{16}$$

In the given equations, y : lnGDP represents GDP per capita US dollars, and x : lnDEM represents the democracy index. N : the total number of participating nations $l = 1, \dots, N$, t : the time period ($t = 1, \dots, T$), and l : the lag length.

Each equation is calculated using a distinct sample because it is specific to a different nation. All of the equations use the same variables, yet they all use different observations. Each equation uses preset variables, and the possible connection between individual regressions is in cross-section dependence (Kónya, 2006:981). For any nation, Granger causality can be found. For instance, (i), when all $\varphi_{1,i}$'s are not equal to zero and all $\beta_{2,i}$'s are equal to zero, there is a one-way Granger causality link between lnGDP and lnDEM. (ii), One-way Granger

causation exists between InDEM and InGDP when all $\beta_{2,i}$'s are not equal to zero and all $\varphi_{1,i}$'s are equal to zero. (iii), When neither all $\varphi_{1,i}$ nor all $\beta_{2,i}$'s are equal to zero, there is bidirectional causality between InGDP and InDEM. (iv), If both all $\varphi_{1,i}$ and all $\beta_{2,i}$'s are equal to zero, there is no causal connection between InGDP and InDEM.

3.3. Prediction Results

A cross-sectional dependence test should be run for the variables and the panel equation in order to determine the cointegration test and test the stationarity of the series. In light of this, the outcomes of the cross-sectional dependence applied to the series and the entire panel are shown below

Table 2. Cross-Sectional Dependence Test

Tests/Variables	InGDP		InDEM		InGCF		InFDI		MODEL	
	Statistic	Prob.	Statistic	Prob.	Statistic	Prob.	Statistic	Prob.	Statistic	Prob.
LM(Breusch, Pagan 1980)	48.64	0.000*	32.931	0.000*	32.842	0.000*	38.087	0.000*	24.310	0.000*
CDLM(Pesaran 2004 CDIm)	12.309	0.000*	7.774	0.000*	7.749	0.000*	9.263	0.000*	5.286	0.000*
CD (Pesaran 2004 CD)	-4.886	0.000*	-5.326	0.000*	-5.176	0.000*	-4.941	0.000*	4.440	0.000*
LMadj (Pesaran et al. 2008)	15.355	0.000*	5.65	0.000*	11.558	0.000*	1.647	0.000*	6.017	0.000*

Note: *, It is stated that the null hypothesis is rejected at the 1% significance level.

The results of the panel and variable cross-sectional dependence tests are displayed in Table 2. The null hypothesis, which is rejected at the 1% level of significance, is that there is no cross-sectional dependence. The findings show that any MIST country will be impacted by shocks that may happen there.

Table 3. CIPS Unit Root Results (Constant)

Test/Variables	InGDP	InDEM	InGCF	InFDI	Δ InGDP	Δ InDEM	Δ InGCF	Δ InFDI
	Test Statistics		Test Statistics		Test Statistics		Test Statistics	
CIPS	-2.091	-1.427	-2.390**	-3.270*	-4.421*	-4.774*	-5.026*	-5.410 *

Note: The maximum lag length was determined to be 3, and the optimal lag lengths were determined using the Schwarz information criterion. * Stationarity was determined at the 1% significance level. CIPS test critical values were determined as -2.55, -2.33, and -2.21 for 1%, 5%, and 10% in Table II [b] (Pesaran, 2007:280).

The results of the Pesaran (2007) CADF unit root test, one of the second-generation unit root tests that consider cross-section dependency for determining the stationarity of the series, are presented in Table 3. According to Table 3. the InGCF and InFDI variables are stationary at the level. Since the level values of the series are greater than the CIPS table critical values, the null hypothesis is rejected and it is concluded that the series is not stationary for InGDP and InDEM variables. When the first difference in the series is taken, it can be observed that the test statistic values that are obtained are less than the crucial values for the CIPS table, confirming the series' stationarity at the 1% level of significance.

Table 3. CIPS Unit Root Results (Constant and Trend)

Test/Variables	InGDP	InDEM	InGCF	InFDI	Δ InGDP	Δ InDEM	Δ InGCF	Δ InFDI
	Test Statistics		Test Statistics		Test Statistics		Test Statistics	
CIPS	-2.091	-1.427	-2.390**	-3.182*	-4.421*	-4.774*	-5.390*	-5.410 *

Note: The maximum lag length was determined to be 3, and the optimal lag lengths were determined using the Schwarz information criterion. * Stationarity was determined at the 1% significance level. CIPS test critical values were determined as -3.06, -2.84, and -2.73 for 1%, 5%, and 10% in Table II [c] (Pesaran, 2007:281).

Both the lnGDP and lnDEM series possess unit roots at the level, according to the CADF unit root test results in Table 4, which include the constant and trend models. H_0 is rejected and it is determined that the series is not stationary because the CADF critical table values in Pesaran's (2007) study are less than the t statistical values. The H_0 hypothesis is disproved at the 1% level of significance by taking the initial difference between the two series, which demonstrates that the series is stationary.

Tablo 5. Homogeneity Test Results

Test	Test Statistics	Probability Value
Δ	9.054	0.000*
Δ_{adj}	9.543	0.000*

Note: *, Indicates that the null hypothesis is rejected at the 1% level of significance.

The heterogeneity of the slope coefficients of the variables in the cointegration equation were tested using the Δ ve Δ_{adj} test statistics, which are shown in Table 5. The findings in Table 3.5 demonstrate that, at the 1% level of significance, the slope coefficients are heterogeneous.

Tablo 6. Cointegration Test Results

Tests	Test Statistics	Probability Value
Durbin-H Group Statistics	3.566	0.000*
Durbin-H Panel Statistics	7.098	0.000*

Note: *, demonstrates that at the 1% significance level, the null hypothesis is rejected.

The Durbin-H Cointegration Test, developed by Westerlund (2008) is one of the techniques to be used to test the existence of a cointegration relationship between the series in situations when the cross-sectional dependence and slope parameters are heterogeneous. Based on the presumption that the panel is heterogeneous, the Durbin Hausman group statistic is a metric used to assess the cointegration connection.

The results of the cointegration test in the constant and trend models are displayed in Table 6. According to the Durbin-Hausman group statistics (DH_g), which is based on the heterogeneity assumption in the panel, the null hypothesis stating that there is no cointegration relationship between the series was rejected. At the 1% significance level, it was determined that there was a cointegration link between the series. The long-term cointegration coefficient estimate was started after the cointegration relationship had been established.

Tablo 7. Cointegration Coefficient Estimation Results

Variables/Countries	lnDEM		lnGCF		lnFDI	
	Coefficient	Probability	Coefficient	Probability	Coefficient	Probability
Mexico	-0.6472354	0.001*	0.9759499	0.000*	0.2240116	0.000*
Indonesia	-0.6791289	0.000*	0.7046377	0.000*	0.118687	0.000*
South Korea	-0.4901559	0.000*	0.7752453	0.001*	0.120627	0.000*
Türkiye	-0.6281603	0.000*	0.5137032	0.021**	0.0650932	0.072***
MODEL	-0.4910658	0.000*	0.742384	0.000*	0.1321047	0.000*

Note: *, ** and *** respectively refer to the significance levels of 1%, 5% and 10%

On a scale from 1 to 7, Freedom House assesses democracy index scores. A number that is near to 1 denotes a better degree of democracy, while a score that is more closely near to 7 denotes a decline in democracy. Because of this, negative cointegration coefficients indicate that the economy is growing. Panel CCE estimator was used to determine the effect of the democracy index on economic growth. Table 7 shows the long-term coefficient results for the panel as a whole and for the countries included in the panel. The elasticity coefficient of the democracy index in MIST countries for the 1973–2021 period is roughly -0.50 , which is significant at the 1% level, according to the panel CCE estimator. In other words, a decrease of 1 unit in the democracy index (increase in the democratic level) increases economic growth by 0.50 units. The effect of democracy on the economy is positive at the 1% significance level for the panel in general and for each of the three countries (Mexico, Indonesia, South Korea, and Turkey). In other words, the development of democracy paves the way for

an increase in economic growth in these countries. As a result, it may be claimed that these nations are appropriate for the Compatibility Perspective. The results are broadly consistent with the studies that have been reported in the literature (Leblang, 1997; Feng, 1997; Rodrik, 2000; Jaunky, 2013; Hayaloğlu, 2015; Şahin, 2017; Heshmati and Kim, 2017; Bozkurt et al., 2018; Koçak and Uzay, 2018; Acemoğlu et al., 2019; Mathonnat and Minea, 2019). The effect of InFDI and InGCF (control variables) on economic growth are positive. The Konya Causality Test was used to establish the causal connection between the variables. In Indonesia, a one-way causality relationship from democracy to economic growth was determined, and a one-way causality relationship from economic growth to democracy was determined in Turkey.

Tablo 8: Causality Test Results

		H ₀ :lnDEM⇒lnGDP					H ₀ :lnGDP⇒lnDEM		
		Critical Value					Critical Value		
Countries	Statistics	1%	5%	10%	Countries	Statistics	1%	5%	10%
Mexico	1.293	5.509	4.162	3.488	Mexico	1.311	9.971	7.598	6.565
Indonesia	14.579*	11.170	9.626	8.802	Indonesia	0.156	7.133	5.436	4.565
South Korea	0.006	8.316	6.366	5.486	South Korea	2.452	22.760	18.154	16.145
Türkiye	1.233	4.991	3.520	2.874	Türkiye	2.322*	2.608	1.929	1.609

Note: *, refer to the significance levels of 1%. Critical values were obtained with 10,000 bootstrap replications.

The causation association between economic growth and democracy in MIST countries is shown in Table 8 by the panel. The Konya (2006) causality test was used to identify the causal relationship in question. In the findings, a causal relationship was determined from the 1% significance level from the democracy index to economic growth in Indonesia. In addition, a causal relationship was found at the 5% significance level from economic growth to democracy index in Turkey.

4. CONCLUSION

The MIST countries have a young and high population, a solid demographic structure and a large market. Although these countries are located in different geographies, they are leading countries in terms of economic wealth in their regions. These countries are members of the G-20 and have a broad market with high trade openness. Each of these factors contributes to the MIST countries being regarded as the leading economies of the future. The guidance of these countries to a sustainable growth process depends on their economic policies. One of the research areas is focused on discovering the relationship between democracy and economic growth.

The current study used data from the period 1973-2021 to examine the relationship between economic growth and democracy in Mexico, Indonesia, South Korea and Turkey, which are part of the MIST group. The model used in the study showed that democracy has a positive effect on economic growth in MIST countries and at the time of the research, the consistency approach was applicable to this group of countries. The results of the study are noteworthy in that they suggest that the increasing trend of authoritarianism globally will not set an example for MIST countries with young and dynamic demographics and high growth rates.

Mexico did not experience a military coup process like other states in Latin America during the 20th century. However, constitutional institutions have lost their energy and reached our day under the influence of many bureaucratic and authoritarian ruling elites. Because Mexico was ruled by one-party system for many years, its people lacked justice, security and property rights. With the end of one-party system in the early 2000s, a more pluralistic system was brought to the country. Today, free and fair elections are held in Mexico and there is a political system that has witnessed the expansion of political tolerance and freedom of expression (Öztürk, 2021). We can say that this political atmosphere has had a positive impact on economic growth.

Indonesia, the world's fourth most populous country and is remarkable for its high fertility and young population, has been subjected to an authoritarian rule in the periods after having its independence in 1949. However, it is one of the most stable countries in the region. Building fiscal and economic reforms in Indonesia

thanks to democracy allowing for the formation and balance of institutional structures can be shown (Karı, 2020:9) as an example to the positive effect of democracy on economic growth.

It is remarkable that South Korea, which joined a heavy war in 1950 and was divided into North and South Korea on the 38th parallel in 1953, has experienced many military coups in the last 80 years. However, the fact that democracy developed human capital through education channels (Gerring et al., 2005:327; Mathonnat and Minea, 2019:594), has enabled South Korea to become a pioneer in the international trade by producing information and communication technologies. This is notable in terms of democratic countries typically having better-educated populations, higher investment shares and lower fertility rates (Gründler and Krieger, 2016:20). In a similar vein, Turkey has been subject to many military coups in the last 80 years and its geopolitical location can hinder to achieve political stability. However, it is noteworthy that there have been many efforts towards democratization, including European Union reforms (Boese-Schlosser and Markus Eberhardt, 2022:7-10). Ensuring the supremacy of law in democratic regimes has paved the way for building institutional structures, increasing economic freedoms through democratic reforms and increasing production, investment, and employment, thus contributing to the economic growth.

Increasing the level of democratic development in MIST countries can create a macroeconomic stability environment in the country's economy by increasing economic freedom, ensuring the supremacy of law, controlling corruption and protecting property rights. Macroeconomic stability can encourage both domestic and foreign investments in an economy. Democratization can create a low inflation and low political instability environment, providing a basis for increased economic growth. Furthermore, it allows for the development of high human capital by increasing literacy rates and improving public health services. All of these factors point to the combination of the necessary factors for achieving economic growth.

REFERENCES

- Acaravcı, A., Bozkurt, C., & Erdoğan, S. (2015). "Democracy-Economic Growth Nexus in MENA Countries", *Journal of Business and Economics Studies*, 3(4), 119-129.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2000a). "Political losers as a barrier to economic development", *American Economic Review*, 90(2), 126-130.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2000b). "Why did the West extend the franchise? Democracy, inequality, and growth in historical perspective", *The quarterly journal of economics*, 115(4), 1167-1199.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2000c). "Democratization or repression?" *European Economic Review*, 44(4-6), 683-693.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2000d). "Political losers as a barrier to economic development", *American Economic Review*, 90(2), 126-130.
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2001). "The colonial origins of comparative development: An empirical investigation" *American economic review*, 91(5), 1369-1401.
- Acemoğlu, D. (2002). Institutional causes, macroeconomic symptoms: volatility, crises and growth. Centre for Economic Policy Research.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2006). *Economic origins of dictatorship and democracy*. Cambridge University Press.
- Acemoğlu, D. (2009). *Introduction to Modern Economic Growth*. Princeton University Press, New Jersey.
- Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P., & Robinson, J. A. (2019). "Democracy does cause growth", *Journal of political economy*, 127(1), 47-100.
- Alesina, A., & Perotti, R. (1996). "Income distribution, political instability, and investment", *European economic review*, 40(6), 1203-1228.
- Barış, S., & Erdoğan, M. (2018). "The Relationship Between Democracy and Economic Growth in the 21st Century: A Literature Review", *Süleyman Demirel University Visionary Journal*, 9(20), 83-102.
- Barro, R.J. (1996). "Democracy and Growth", *Journal of Economic Growth*, 1, 1-27.
- Barro, R.J. (1997). "Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study", Cambridge, MA: MIT Press.
- Barro, R.J. (1999). "Determinants of democracy", *Journal of Political Economy*, 107(6), 1-27.
- Baum, M. A., & Lake, D. A. (2003). "The political economy of growth: democracy and human capital", *American journal of political science*, 47(2), 333-347.

- Bhagwati, J. (1995). "Democracy and Development: new thinking on an old question", *Indian Economic Review*, 1-18.
- Boese, V. A., & Eberhardt, M. (2022). "Democracy Doesn't Always Happen Over Night: Regime Change in Stages and Economic Growth",
- Bozkurt, E., Altiner, A., & Toktaş, Y. (2018). "Democracy And Economic Growth: Evidence From Emerging Market Economies", *Electronic Turkish Studies*, 13(14).
- Breusch, T. S. & Pagan, A. R. (1980). "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics", *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Butkiewicz, J.L. ve Yanikkaya, H. (2006). "Institutional Quality and Economic Growth: Maintenance of the Rule of Law of Democratic Institutions, or Both?", *Economic Modelling*, 23, 648-661.
- Clague, C., Keefer, P., Knack, S. and Olson, M. (1996). "Property and contract rights in autocracies and democracies", *Journal of Economic Growth*, 1(2), pp. 243–276.
- Chang, H. J. (2006). "Understanding the relationship between institutions and economic development. Some key theoretical issues", *Revista de Economía Institucional*, 8(14), 125-136.
- Colagrossi, M., Rossignoli, D., & Maggioni, M. A. (2020). "Does democracy cause growth? A meta-analysis (of 2000 regressions)", *European journal of political economy*, 61, 101824.
- Çelebi Boz, F., & Gültekin, Ö. F. (2019). "BRICS ve MIST Ülkelerinde Ar-Ge Harcamaları İle Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 8(2), 1111/1124.
- Doucouliağos, H., & Ulubaşoğlu, M. A. (2008). "Democracy and economic growth: a meta-analysis", *American journal of political science*, 52(1), 61-83.
- Durham, J. B. (1999). "Economic growth and political regimes", *Journal of Economic Growth*, 4, 81-111.
- Feng, Y. (1997). "Democracy, political stability and economic growth", *British Journal of Political Science*, 27(3), 391-418.
- Fillingham, Z. (2012, October 31). Backgrounder: MIST Countries. August 10, 2022 Geopolitical Monitor: <https://www.geopoliticalmonitor.com/backgrounder-mist-countries-4746/>
- Freedom House (2019). Freedom in the World. https://freedomhouse.org/sites/default/files/Feb2019_FH_FITW_2019_Report_ForWeb-compressed.pdf (Date of Access: 08.08.2021).
- Freedom House (2022). Freedom in the World. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf (Date of Access: 09.08.2021).
- Gerring, J., Bond, P., Barndt, W. T., & Moreno, C. (2005). "Democracy and economic growth: A historical perspective" *World politics*, 57(3), 323-364.
- Glaeser, E. L., La Porta, R., Lopez-de Silanes, F. & Shleifer, A. (2004). "Do institutions cause growth?", *Journal of Economic Growth*, 9(3), 271–303.
- Gründler, K., & Krieger, T. (2016). "Democracy and growth: Evidence from a machine learning indicator", *European Journal of Political Economy*, 45, 85-107.
- Gövdeli, T. (2018). "Economic Freedom, Tourism And Economic Growth: Konya Bootstrap Causality Analysis In BRICST Countries", *International Journal of Economics and Administrative Studies*, 379-390.
- Hayaloğlu, P. (2015). "How Democracy Effects Economic Growth in MINT Countries?", *International Journal of Economics and Innovation*, 1(1), 17-29.
- Heshmati, A., & Kim, N. S. (2017). "The relationship between economic growth and democracy: Alternative representations of technological change", Available at SSRN 3010657.
- Hibbs Jr, D. A. (2001). "The politicization of growth theory", Rapport nr.: Working Papers in Economics, (37).
- Im K. S., Pesaran M. H. and Shin Y. (2003), "Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels," *Journal of Econometrics*, 115, 53-74.
- Jaunky, V. C. (2013). "Democracy and economic growth in Sub-Saharan Africa: a panel data approach", *Empirical Economics*, 45(2), 987-1008.
- Karış, Ç. (2020). "The Relationship Between Economic Growth and Democracy: A Conceptual Approach", *Sosyal Mucit Academic Review*, 1(1), 1-14.
- Koçak, E., & Nisfet, U. (2018). "Democracy, Economic Freedoms and Economic Growth: An Investigation on the Role of Institutions", *Sosyoekonomi*, 26(36), 81-102.

- Kónya, L. (2006). "Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach", *Economic Modelling*, 23(6), 978-992.
- Landman, T. (1999). "Economic development and democracy: the view from Latin America", *Political Studies*, 47(4), 607-626.
- Leblang, D. A. (1997). "Political democracy and economic growth: pooled cross-sectional and time-series evidence", *British Journal of Political Science*, 27(3), 453-472.
- Lipset, S. M. (1959). "Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy", *American political science review*, 53(1), 69-105.
- Mathonnat, C., & Minea, A. (2019). "Forms of democracy and economic growth volatility", *Economic Modelling*, 81, 594-603.
- Minier, J.A. (1998). "Democracy and growth: alternative approaches", *Journal of Economic Growth*, 3(2), 241-66.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge university press.
- North, D. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. Çev. Güven, GÇ, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Olson, M. (1993). "Dictatorship, Democracy, And Development", *American Political Science Review*, 87(3):567-576.
- Olson, M., Sarna, N., & Swamy, A. V. (2000). "Governance and growth: A simple hypothesis explaining cross-country differences in productivity growth" *Public choice*, 102, 341-364.
- O'Neill, J. (2001). "Building Better Global Economic BRICs. Global Economics", Paper No. 66. Goldman Sachs & Co.
- Öztürk, F. (2021). *Meksika siyasal sistemi üzerine değerlendirme*. TESAM Yayınları, Bursa.
- Papaioannou, E., & Siourounis, G. (2008). "Democratisation and growth", *The Economic Journal*, 118(532), 1520-1551.
- Pesaran, M. H. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels", *Empirical Economics*, 1-38.
- Pesaran, M. H. (2006). "Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with A Multifactor Error Structure", *Econometrica*, 74(4):967-1012.
- Pesaran, M. H. (2006). "Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure", *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H. (2007). "A Simple Panel Unitroot Test in The Presence of Cross-Section Dependence", *Journal of Applied Econometrics*, 22(2):265-312.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). "Testing Slope Homogeneity in Large Panels", *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). "A bias-adjusted LM test of error cross-section independence", *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Rachdia, H. and Saidib, H. (2015). "Democracy and economic growth: Evidence in MENA countries", *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 191(2015):616- 621.
- Rodrik, D. (2000). "Institutions for High Quality Growth: What They are and How to Acquire Them", *National Bureau of Economic Research*, Working Paper 7540.
- Rodrik, D. (Ed.). (2003). *In search of prosperity: Analytic narratives on economic growth*. Princeton University Press.
- Rodrik, D. (2007). *One economics, many recipes*. Princeton University Press.
- Sekmen, F. & Özkan, F. (2012). "Relationship between democracy and economic growth: A panel data analysis", *African Journal of Business Management*, 6(4), 1270-1275.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*, Alfred A. Knopf Inc., USA, 366s.
- Sırım, V., & Eraslan, M. (2020). "Interaction Between Democratization and Economic Growth", *Balkan Journal of Social Sciences*, 9(17), 119-130.
- Sirowy, L., & Inkeles, A. (1990). "The effects of democracy on economic growth and inequality: a review", *St Comp Int Dev*, 25: 126-157.
- Ślędzik, K. (2012). "BRICS, MIST (MIKT) or G5-Which'Club'of Economies Has the Biggest Growth Potential?" Available at SSRN 2192004.

- Snowdon, B. ve Vane, H. (2005). *Modern Macroeconomics Its Origins, Development and Current State*. Cornwall: Edward Elgar Publishing.
- Swamy, P. A. (1970). "Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model", *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 311-323.
- Şahin, D. (2017). "Democracy and Economic Growth Relationship in Transition Economies: Panel Data Analysis", *Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University*, 5(1), 45-57.
- Tavares, J., & Wacziarg, R. (2001). "How democracy affects growth", *European economic review*, 45(8), 1341-1378.
- Westerlund, J. (2008). "Panel cointegration tests of the Fisher effect", *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-23.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2017). *Panel Zaman Serileri Analizi Stata Uygulamalı (1. Baskı)*. Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Zellner, A. (1962). "An efficient method of estimating seemingly unrelated regressions and tests for aggregation bias", *J. Am. Stat. Ass.* 57, 348–368.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program)

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.03.2023 ✓Accepted/Kabul:21.03.2023

DOI:10.30794/pausbed.1258521

Research Article/Araştırma Makalesi

Akkaya, D. ve Keskin, N. (2023). "Türkiye'de Parasal Aktarım Mekanizmasının İşleyişi ve Etkinliği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 385-401.

TÜRKİYE'DE PARASAL AKTARIM MEKANİZMASININ İŞLEYİŞİ VE ETKİNLİĞİ*

Deniz AKKAYA**, Nagehan KESKİN***

Öz

Parasal aktarım mekanizması, merkez bankaları tarafından uygulanan para politikasının üretim düzeyi ve enflasyonu hangi kanallarla ve ne boyutta etkilediğini göstermektedir. Temelde, geleneksel faiz oranı kanalı ile işleyen ve zaman içinde döviz kuru, kredi, varlık fiyatları ve beklentiler kanallarının da dâhil edildiği parasal aktarım mekanizması, anlaşılması oldukça güç ve karmaşık bir yapıdır. Merkez bankaları tarafından etkin bir para politikasının uygulanabilmesi ve bu politika çerçevesinde uygun araç setinin belirlenebilmesi açısından, söz konusu karmaşık yapının en iyi şekilde anlaşılması önem arz etmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'de 2007:10-2022:06 döneminde, parasal aktarım mekanizması kanallarından faiz oranı, kredi, döviz kuru ve varlık fiyatları kanallarının işleyişi ve bu kanallardan hangisi veya hangilerinin daha etkin olduğu, Diebold-Yılmaz (2012) Yayılma Analizi yöntemi ile incelenmiştir. Elde edilen bulgular, üretim üzerinde kredi kanalının, enflasyon üzerinde ise döviz kuru kanalının etkisinin daha büyük olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Parasal aktarım mekanizması, Para politikası, Türkiye, Diebold-Yılmaz (2012) yayılma analizi.*

JEL Kodları: C30, E52, E58

FUNCTIONING AND EFFECTIVENESS OF MONETARY TRANSMISSION MECHANISM IN TÜRKİYE

Abstract

The monetary transmission mechanism shows through which channels and to what extent the monetary policy implemented by the central banks affects the production level and inflation. Fundamentally, the monetary transmission mechanism, which operates through the traditional interest rate channel and includes the exchange rate, credit, asset prices and expectations channels over time, is a rather difficult and complex structure to understand. In order for central banks to implement an effective monetary policy and to determine the appropriate set of tools within the framework of this policy, it is important to understand this complex structure in the best way possible. In this study, the functioning of the channels of interest rate, credit, exchange rate and asset prices, which are among the channels of monetary transmission mechanism, and which of these channels are more effective in the period 2007:10-2022:06 in Turkey, were examined using the Diebold-Yılmaz (2012) Spillover Analysis method. Analysis findings show that the effect of the credit channel on production and the exchange rate channel on inflation is greater.

Keywords: *Monetary transmission mechanism, Monetary policy, Türkiye, Diebold-Yılmaz (2012) spillover analysis.*

JEL Codes: C30, E52, E58

*Bu çalışma, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırladığı "Parasal Aktarım Mekanizmasının Etkinliği: Türkiye Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İZMİR.

e-posta:35dakkaya@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2528-0323>)

*** Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İZMİR.

e-posta:nagehan.keskin@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3217-2686>)

1. GİRİŞ

Para politikası ve reel ekonomi arasındaki ilişkiyi inceleyen ampirik çalışmalar, para politikasındaki değişikliklerin toplam çıktı düzeyinde de bir değişime yol açtığını ortaya koymuştur. Söz konusu ilişki çerçevesinde ekonomilerin toplam çıktı düzeyinde ve enflasyon oranlarında yaşanan dalgalanmalar, politika yapıcıların gelecekte nasıl bir para politikası izlemesi gerektiğine ilişkin bir soruyu da açığa çıkarmıştır. Ekonomideki dalgalanmalar üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olabilmesi için doğru zamanda ve uygun bir para politikasının izlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle para politikasının reel ekonomiyi etkileme mekanizmalarının, politika yapıcılar tarafından iyi bir şekilde anlaşılması gerekmektedir. Para politikası kararlarının reel ekonomiyi ve fiyatlar genel düzeyini etkilediği süreç parasal aktarım mekanizması olarak tanımlanmaktadır. Farklı kanallar aracılığıyla işleyen bu mekanizma, ekonomilerin gelişmişlik düzeyleri, incelenen dönem ve dış koşullar çerçevesinde değişim göstermekte ve parasal aktarım mekanizması birçok ampirik analizde kara kutu olarak nitelendirilmektedir (Bernanke ve Gertler, 1995: 27; Mishkin, 2004: 603).

Parasal aktarım mekanizması, zaman içinde farklı iktisadi düşünce ekollerinin sağladığı katkılarla gelişme göstermiştir. Parasal aktarım mekanizmasına ilişkin ilk yaklaşım, paranın yalnızca işlem amacıyla talep edilmesi nedeniyle, para arzındaki değişimlerin yalnızca fiyatlar genel düzeyini değiştireceğini savunan Klasik yaklaşımdır. İkinci yaklaşım olan Keynesyen yaklaşım, paranın işlem amacının yanısıra spekülasyon amacıyla da talep edilebileceğini, dolayısıyla para talebinin faiz oranındaki değişimlere duyarlı olduğunu ve faiz oranındaki değişimin, sermaye maliyetini değiştirmek suretiyle yatırım harcamaları ve toplam çıktı üzerinde etkili olduğunu öne sürmektedir. Parasal aktarım mekanizmasına ilişkin üçüncü yaklaşım Monetarist yaklaşımdır. Para talebi fonksiyonuna tahvil, hisse senedi ve mallar gibi diğer aktifleri de dahil ederek, para arzındaki bir değişimin, finansal piyasalardan reel piyasalara doğru bir ikame zinciri başlatacağını, ancak merkez bankalarının nominal para arzını kontrol etmeleri sebebiyle uzun dönemde değişimin yalnızca nominal bir değişken olan fiyatlar genel düzeyinde yaşanacağını savunmaktadır. Yeni Klasik ve Yeni Keynesyen yaklaşım ise parasal aktarım mekanizmasını ekonomik birimlerin beklentileri temelinde incelemektedir. Bu çerçevede Yeni Klasik yaklaşım, toplam çıktı ve fiyatlar genel düzeyinin yalnızca yeni oluşacak fiyat düzeyinin öngörülemediği durumda beraberce etkilebileceğini, aksi durumda para politikasının yalnızca fiyatlar genel düzeyi üzerinde etkili olacağını ileri sürmektedir. Buna karşın Yeni Keynesyen yaklaşım, kısa dönemdeki ücret ve fiyat katılıkları neticesinde fiyatların öngörülebilir olduğu durumda da fiyatlar genel düzeyi ve toplam çıktı düzeyinin birlikte etkilebileceğini savunmaktadır (Gedikli, 2017: 475; Cengiz, 2009: 227-228).

Mishkin (1996), parasal aktarım mekanizması kanallarını 3 kategoriye ayırmıştır. Bu kategoriler geleneksel faiz oranı kanalı; döviz kuru ve hisse senedi fiyatı kanallarından oluşan diğer varlık fiyatları kanalı; banka kredi, firma bilanço ve hanehalkı bilanço kanallarından oluşan kredi kanalından oluşmaktadır. Geleneksel faiz oranı kanalı, kısa dönem nominal faiz oranlarının, uzun dönem reel faiz oranlarını etkilemesi neticesinde sermayenin maliyetinin değişmesi ve bu çerçevede toplam talep ve çıktı düzeyinin etkilenmesi şeklinde işlemektedir. Döviz kuru kanalı, para politikasındaki bir değişimin uluslararası sermaye akımları yoluyla döviz kurunda yarattığı değişikliğin, ithal girdi maliyetleri ve ithal mal fiyatlarını etkilemesi yoluyla gerçekleşen net ihracat etkisi ve kurdaki değişimlerin firma ve banka bilançolarında yarattığı değişimlerin kredi arzını etkilemesi yoluyla gerçekleşen bilanço etkisi çerçevesinde işlemektedir. Hisse senedi fiyatları kanalı ise varlık portföyleri ve firmaların net değerlerinde yaşanan değişimlerin Tobin'in Q Teorisi, servet etkisi ve konut ve arazi fiyatlarında yarattığı değişimler neticesinde, ekonomik birimlerin harcama kararlarının ve toplam çıktı düzeyinin etkilenmesi yoluyla işlemektedir. Mishkin'in sınıflandırmasındaki son kanal olan kredi kanalının banka kredi kanalı, para politikasının banka rezervleri ve dolayısıyla kredi arzını değiştirmesi; bilanço kanalı ise para politikasındaki değişimin firmaların net değeri ile hanehalkının nakit akımlarını değiştirmesi ve bu değişimin de harcama davranışları üzerinden toplam talep ve çıktı düzeyini etkilemesi yoluyla işlemektedir. Literatürde parasal aktarım mekanizması çerçevesinde değerlendirilen son kanal ise beklentiler kanalıdır. Beklentiler kanalının işleyebilmesinin temel koşulu, para otoritesinin güvenilirliğidir. Beklentiler kanalı, merkez bankalarının sözlü yönlendirme politikaları gibi, mevcut para politikası üzerinde herhangi bir fiili değişim yapılmaksızın, ekonomik birimlerin beklentilerinin kontrol edilmesi yoluyla işlemekte ve diğer aktarım kanallarının etkisini artırabilmektedir. Ancak ekonomik birimlerin, merkez bankasının para politikası tutumuna ilişkin yorumlarının belirsiz olması, bu kanalı parasal aktarım mekanizmasının en belirsiz kanalı haline getirmektedir (Mishkin, 1996: 2-15; Güler, 2016: 223-225).

Parasal aktarım mekanizmasını oluşturan her bir kanal aynı zamanda birbiri ile bağlantılı olduğundan parasal aktarım mekanizması, anlaşılması güç ve oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu nedenle parasal aktarım mekanizmasının işleyiş sürecinin anlaşılması ve hangi kanal veya kanalların daha etkin olduğunun belirlenmesi, sağlıklı bir para politikası uygulanabilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, 2007:10-2022:06 dönemi için Türkiye’de parasal aktarım mekanizmasının işleyişini analiz ederek, parasal aktarım kanalları (faiz oranı, kredi, döviz kuru ve varlık fiyatları kanalları) arasındaki ilişkileri ve aktarım kanallarından hangisi veya hangilerinin nispeten daha etkin¹ olduğunu belirlemektir. Literatürde parasal aktarım mekanizmasının etkinliğini araştıran ampirik çalışmaların büyük bir bölümünde, VAR yönteminin farklı versiyonları kullanılmaktadır. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı ve literatüre sunacağı potansiyel katkı, parasal aktarım mekanizmasının işleyiş ve etkinliğini, Diebold-Yılmaz (2012) Yayılma Analizi yöntemiyle incelemiş olmasıdır. Çalışmanın devamında ilk olarak, literatürde yer alan ilgili çalışmalara değinilmiştir. Takip eden bölümlerde, ampirik analizde kullanılan veri seti ve ekonometrik yöntem tanıtılmış, ardından elde edilen bulgular sunulmuştur. Çalışmanın son bölümünde analiz bulgularından hareketle yapılan değerlendirmeler ve politika önerilerine yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde parasal aktarım mekanizmasının işleyişini inceleyen pek çok ampirik çalışma bulunmaktadır. Yapılan çalışmalardan bazıları yalnızca tek bir kanalın işleyişine odaklanırken, bazı çalışmalar ise birkaç kanalı veya tüm kanalların işleyişini incelemektedir. Çalışmanın bu bölümünde, parasal aktarım mekanizmasının etkinliğini araştıran çalışmalar özetlenecektir. Bu bağlamda ilk olarak uluslararası ölçekte yapılan, ardından Türkiye üzerine yapılan çalışmalara değinilecektir. Literatürde parasal aktarım mekanizması konusunda yapılan temel çalışmalar olan Bernanke ve Blinder (1992) ile Sims (1992)’in çalışmaları, para politikası şoklarının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkilerinin incelenmesinde VAR yönteminin kullanıldığı ilk çalışmalardır. İzleyen süreçte literatürde bu konuda yapılan çalışmaların büyük bir bölümünde VAR yönteminin kullanıldığı görülmektedir.

Bernanke ve Blinder (1992), 1959-1989 dönemine ait aylık verilerle VAR yöntemi ile ABD’de kredi kanalının etkinliğini incelemişlerdir. Çalışmada; işsizlik oranı, ABD bankalararası faiz oranı, banka bilançosunda yer alan aktif ve pasif büyüklükler (mevduat, kredi ve menkul kıymet) ve TÜFE değişkenleri kullanılmıştır. Yapılan analizde parasal bir şokun bankaları, kısa vadede mevduatlardaki azalışı dengelemek amacıyla menkul kıymet satmaya ve uzun dönemde ise kredi arzını daraltmaya yönlendirdiği tespit edilmiş, dolayısıyla kredi kanalının incelenen dönemde etkin bir şekilde işlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Sims (1992), aylık frekansta verilerle Fransa, Almanya, Japonya, İngiltere ve ABD ülkelerinde para politikasının etkilerini VAR modeli ile incelemiştir. Çalışmada Fransa ve İngiltere için 1965-1990, Almanya için 1961-1989, Japonya için 1965-1991 ve ABD için 1958-1991 dönemine ait veriler kullanılmıştır. Analiz; kısa vadeli faiz oranı, M1 para arzı, TÜFE, sanayi üretim endeksi (SUE) ve döviz kurunun kullanıldığı altı değişkenli bir model ve bunlardan yalnızca döviz kurunun model dışında tutulduğu dört değişkenli bir model olmak üzere iki farklı model üzerinden yapılmıştır. Analiz bulgularına göre tüm ülkeler için faiz oranlarında meydana gelen bir şok SUE ve para arzı üzerinde etkili olmaktadır. Ülkelerdeki enflasyon oranının, faiz oranlarındaki şoka verdiği tepkiler ise birbirinden farklılaşmaktadır. Enflasyon oranlarının faiz oranlarındaki şoka verdiği tepki Fransa ve Japonya’da pozitif ve güçlü iken, diğer ülkelerde negatif yönde ve zayıf olarak ölçülmüştür. Elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, parasal şokların Almanya ve İngiltere’de nispeten zayıf olsa da tüm ülkeler için fiyatlar üzerinde etkili olduğu, üretim üzerinde ise Almanya dışındaki tüm ülkelerde zayıf ve negatif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Smets ve Wouters (1999), 1975-1997 dönemi için çeyreklik verilerle VAR yöntemini kullanarak, Almanya’da parasal aktarım mekanizmasının döviz kuru kanalının etkinliğini araştırmışlardır. Yapılan analiz çerçevesinde faiz oranı ve döviz kuru kanalının, GSYİH’nın çeşitli bileşenleri üzerinde farklı etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Faiz oranlarındaki artışın, iç talebin faize duyarlı bileşenlerini etkilemesinin yanı sıra döviz kurunda da bir değerlenmeye yol açarak görece fiyat etkileri üzerinden net ihracatta önemli değişimler yarattığı görülmüştür. Faiz oranı kanalının dış ticaret dengesinde iyileşmeye yol açarken, döviz kuru kanalının ise bozulmaya yol açtığı ve

¹ Çalışmada etkinlik, analiz dönemi kapsamında incelenen kanallardan herhangi birinin, analizin hedef değişkenleri üzerinde, bir diğer aktarım kanallarına göre sayısal anlamda daha büyük bir etki meydana getirmesi olarak tanımlanmıştır.

ithal fiyatlarını doğrudan etkileyerek uygulanan politikanın fiyatlara geçiş etkisini hızlandırdığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda parasal bir sıkılaştırmanın döviz kuru üzerinde güçlü ve uzun dönemli etkiler meydana getirdiği, dolayısıyla Almanya’da döviz kuru kanalının, incelenen dönemde etkin olarak işlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Camarero vd. (2002), 1986-1998 dönemi için aylık veriler kullanarak İspanya’da faiz oranı ve döviz kuru kanallarının etkinliğini yapısal VAR (SVAR) yöntemi ile incelemişlerdir. Analiz sonuçlarına göre parasal bir daralmanın, fiyatlar üzerinde sınırlı bir düşüş yaratmasına karşın hem kısa hem de uzun vadeli faiz oranları ve döviz kuru üzerinde artış, toplam çıktı miktarı üzerinde ise azalış yönünde etki yarattığı görülmüştür. Dolayısıyla incelenen dönem için İspanya’da faiz oranı ve döviz kuru kanalının etkili bir biçimde işlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Holtmøller (2002), Almanya’da parasal hedefleme stratejisinin uygulandığı 1975-1998 döneminde banka kredi ve bilanço kanalının etkinliğini incelemiştir. VAR modeli ile gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre; daraltıcı para politikasının, dış finansman priminde artış yaratarak toplam üretimi azaltması bilanço kanalının; kredi arzında bir daralmaya neden olarak hem toplam üretimi hem de enflasyonu azaltması ise banka kredi kanalının etkin bir şekilde işlediğini ortaya koymaktadır.

Bernanke vd. (2005), 1959-2001 dönemini kapsayan çalışmalarında, aylık frekansta toplam 121 adet değişken kullanmışlardır. FAVAR (Faktör Genişlemeli Vektör Otoregresif) modeli ile gerçekleştirilen ve para politikası şoklarının ABD ekonomisine etkilerinin incelendiği analiz bulgularına göre, daraltıcı bir parasal şokun reel ekonomik faaliyet ve fiyatlar ile birlikte parasal büyüklüklerde bir düşüşe yol açtığı, ayrıca ulusal para olan doların değer kazandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, incelenen dönemde ABD ekonomisinde parasal aktarım mekanizmasının işlediğini ortaya koymaktadır.

Mehrotra (2005), Japonya, Hong Kong ve Çin ekonomilerinde faiz oranı ve döviz kuru kanallarının etkinliğini VAR modeli ile incelemiştir. Japonya için 1991: Q1-2004: Q2; Hong Kong için 1991: Q1-2004: Q3, Çin için ise 1996:01-2004:08 dönemini kapsayan analiz bulgularına göre; Japonya ve Hong Kong’da hem faiz hem de döviz kuru kanalının etkin bir şekilde işlediği, Çin’de ise her iki kanalın da etkisiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sun vd. (2010), 1996:01-2006:12 döneminde Çin ekonomisinde, parasal aktarım mekanizmasının banka kredi kanalının etkinliğini araştırmışlardır. VAR ve Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) ile gerçekleştirilen analiz sonucunda, para politikasının banka kredi kanalı üzerinden kredi arzında bir değişim yaratmak suretiyle makroekonomik faaliyetleri etkileyebileceği, dolayısıyla banka kredi kanalının etkin olarak işlediği tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, faiz oranı kanalı ve varlık fiyatları kanalının işlediğine ilişkin bulgulara da rastlanmıştır.

Çevik ve Teksöz (2012), 1990-2010 dönemine ait çeyreklik veriler kullanarak, Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK) üyesi ülkelerde (Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri) faiz oranı, döviz kuru ve banka kredi kanallarının etkinliğini SVAR modeli ile incelemişlerdir. Ampirik bulgulara göre faiz oranı ve banka kredi kanalının etkin bir şekilde işlediği, uygulanan sabit döviz kuru rejimi dolayısıyla döviz kuru kanalında etkinliğin sağlanmadığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Ganiyev vd. (2014), parasal aktarım mekanizmasının faiz oranı, döviz kuru ve banka kredi kanallarının etkinliğini Kırgızistan için araştırmışlardır. Analizde 2003:01-2011:12 dönemine ait aylık veriler kullanılmıştır. VAR modelinin kullanıldığı analiz bulgularına göre, geleneksel faiz oranı kanalının etkin olarak işlemediği sonucuna ulaşılmıştır. Kredi kanalının ise fiyatlar genel düzeyi üzerinde etkisizken, reel üretim üzerinde önemli etkiler yarattığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte dolarizasyonun yüksek olması, dalgalı kur sisteminin uygulanması, Kırgızistan’ın gelişmekte olan küçük ve açık bir ekonomi olması sebebiyle döviz kuru kanalının etkin olarak işlediği ve incelenen kanallar içerisinde fiyat istikrarının sağlanmasında en etkili kanal olduğu saptanmıştır.

Mukhtarov (2018), 2001-2016 dönemine ait üçer aylık veriler ile Azerbaycan’da parasal aktarım mekanizmasının döviz kuru kanalının etkinliğini incelemiştir. Çalışmada VAR modeli kapsamında Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, döviz kurunun ÜFE ve TÜFE üzerinde tek yönlü nedenselliğe sahip olduğu ve döviz kuru kanalının, incelenen dönemde etkin olarak çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır.

Viphindartin vd. (2019), 1997:Q1-2017:Q4 dönemine ait verilerle Endonezya, Malezya ve Filipinler’de banka kredi, döviz kuru ve faiz oranı kanallarından hangilerinin fiyat istikrarı ve ekonomik büyüme doğrultusunda etkin bir şekilde çalıştığını araştırmışlardır. VAR ve VECM modelleri ile gerçekleştirilen analiz bulgulara göre; Endonezya’da ekonomik büyümenin temin edilmesinde döviz kuru, fiyat istikrarının sağlanmasında ise faiz oranı kanalının etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Malezya’da merkez bankasının enflasyon hedefinin tutturulması

amacıyla kullanabileceği en etkin kanalın döviz kuru kanalı, ekonomik büyüme hedefine ulaşabilmek amacıyla kullanabileceği en etkili kanalın ise faiz oranı kanalı olduğu saptanmıştır. Filipinler’de ise bankacılık sektörünün finansal sistem içindeki baskın rolü nedeniyle fiyat istikrarının sağlanması doğrultusunda banka kredi kanalının, ekonomik büyüme hedefinin tutturulmasında ise faiz oranı kanalının etkin olarak kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye’de parasal aktarım mekanizmasının etkinliğini inceleyen Sarı (2007), 1986:04-2004:12 dönemine ait aylık verileri kullanarak faiz oranı kanalının etkinliğini araştırmıştır. SVAR modeli kullanılarak gerçekleştirilen analiz bulgularına göre, para arzında meydana gelen bir artışın üretimi, faiz oranını azaltmak suretiyle kısa dönemde ve çok düşük bir düzeyde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Büyükkakın vd. (2009), 1990:01-2007:09 dönemine ait aylık veriler ile Türkiye’de döviz kuru kanalının etkinliğini VAR modelini kullanarak araştırmışlardır. Analiz sonuçlarına göre; döviz kuru değişimlerinin, ithal tüketim fiyatlarını etkilemek suretiyle doğrudan, ithal girdi maliyetlerini etkilemek suretiyle ise dolaylı olarak enflasyon üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de incelenen dönemde döviz kuru kanalının etkin olarak işlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Örnek (2009), Türkiye’de geleneksel faiz oranı, döviz kuru, hisse senedi fiyatı ve banka kredi kanallarının etkinliğini 1990-2006 dönemine ait üçer aylık veriler ile araştırmıştır. VAR modelinin kullanıldığı çalışmada, Türkiye’de incelenen dönem itibarıyla faiz oranı ve döviz kuru kanallarının etkin bir şekilde işlemesine karşın hisse senedi fiyatı ve banka kredi kanallarının çalışmadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca incelenen kanallar içerisinde en etkin kanalın, geleneksel faiz oranı kanalı olduğu saptanmıştır.

Peker ve Canbazoglu (2011), VAR modelini kullanarak Türkiye’de banka kredi kanalının etkinliğini araştırmışlardır. Çalışmada, 1990-2008 dönemine ait M2 para arzı ve gecelik ağırlıklı ortalama faiz oranı olmak üzere iki farklı para politikası değişkeni kullanılmıştır. Gecelik faiz oranlarının politika değişkeni olarak seçildiği durumda bankaların, para politikası şokuna kredi arzı yerine menkul kıymet portföylerini azaltmak şeklinde tepki vermeleri nedeniyle, banka kredi kanalının etkin olarak işlemediği tespit edilmiştir. M2 para arzının politika değişkeni olarak tercih edildiği durumda ise para politikası şoku sonucunda toplam kredilerin mutlak olarak daraldığı görülmüştür. Analiz bulgularından hareketle, Türkiye’de incelenen dönemde banka kredi kanalının etkin bir şekilde işlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Taş vd. (2012), 1990:Q1-2010:Q4 dönemine ait üçer aylık verilerle Türkiye’de banka kredi kanalının etkinliğini araştırmışlardır. VAR modeli kullanılarak yapılan analizler sonucunda, Türkiye’de incelenen dönem için banka kredi kanalının etkin bir şekilde işlediği sonucuna ulaşılsa da, ekonomideki birimlerin alternatif finansman kaynaklarına ulaşım imkânlarındaki farklılıklar ile farklı sektörel tepkilerin analiz dışında tutulması sebebiyle analiz bulguları, banka kredi kanalının kısmen işlediği hükmüne bağlanmıştır.

Doğan (2012), 2000-2011 dönemini kapsayan üçer aylık verilerle Türkiye’de parasal aktarım mekanizmasının faiz oranı kanalının etkinliğini incelemiştir. VAR modelinin kullanıldığı çalışmada, faiz oranlarına verilen pozitif bir şokun, üretim ve enflasyonda düşüşe yol açtığı ve dolayısıyla analiz döneminde Türkiye’de faiz oranı kanalının etkin bir şekilde işlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Cambazoglu ve Karaalp (2012), 2003-2010 dönemine ilişkin verilerle Türkiye’de parasal aktarım mekanizmasının döviz kuru kanalının etkinliğini araştırmışlardır. VAR modeli ile gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre, incelenen dönemde Türkiye’de döviz kuru kanalının etkin bir biçimde işlediği belirlenmiştir.

Bayramoğlu ve Allen (2017), Türkiye için 2003:Q2-2015:Q3 dönemine ait üçer aylık verilerle faiz oranı, döviz kuru ve kredi kanallarının etkinliğini incelemiştir. Çalışmada, kısa dönemli ilişkinin tespiti için VAR yöntemi, uzun dönemli ilişkinin tespiti için ARDL Sınır Testi kullanılmıştır. VAR modeli çerçevesinde oluşturulan etki-tepki fonksiyonları, kısa dönemde enflasyonun temel itici güçlerinin, döviz kuru, faiz oranı ve GSYİH büyümesi olduğunu göstermektedir. ARDL testi sonuçlarına göre ise uzun dönemde enflasyon üzerinde etkili olan değişkenler, başta döviz kuru olmak üzere, faiz oranı ve kredi genişlemesidir. Analiz bulgularına göre, enflasyon üzerinde en fazla etkiye sahip olan değişkenin döviz kuru olduğu ve faiz oranı, kredi ve döviz kuru kanallarının etkin bir biçimde işlediği tespit edilmiştir.

Arslan (2019), 2002-2016 dönemine ait aylık verilerle varlık fiyatları kanalı içerisinde hisse senedi kanalının işleyişini incelemiştir. VECM yönteminin kullanıldığı çalışmadan elde edilen bulgular; para arzındaki bir artışın faiz oranlarında düşüşe sebep olduğunu, bu durumun ise hisse senedi fiyatlarında artışa yol açarak yatırım ve üretimi

artırdığını ortaya koymuştur. M1 ve M2 para arzları ile ayrı ayrı yapılan analizler çerçevesinde oluşturulan etki-tepki fonksiyonları, hisse senedi kanalının teoriyle uyumlu biçimde hareket ettiğini göstermiş ve Türkiye’de incelenen dönemde varlık fiyatları kanalının etkin olarak işlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Yurtkur ve Yalçın (2020), SVAR modeli kullanarak Türkiye’de faiz oranı, döviz kuru ve banka kredi kanallarının etkinliğini incelemişlerdir. 2011-2018 dönemine ait aylık verilerin kullanıldığı çalışmada, banka kredi ve faiz oranı kanallarının etkin bir şekilde işlediği, döviz kuru kanalının ise enflasyon üzerinde anlamlı etkiler meydana getirmemesi sebebiyle etkin bir şekilde işlemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Yalçın ve Gürel (2020), Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın (TCMB) finansal istikrarı da gözetilen yeni para politikası yaklaşımı çerçevesinde parasal aktarım mekanizmasının etkinliğini incelemişlerdir. Bu çerçevede fiyat istikrarı ve finansal istikrar amaçlarının ön plana çıkardığı döviz kuru ve banka kredi kanallarının işleyişine odaklanmışlar ve yeni para politikası yaklaşımının uygulanmaya başladığı 2010 yılı sonrasını baz alarak, 2011:01-2018:01 dönemine ait aylık verilerle çalışmışlardır. SVAR modeli ile yapılan analiz sonucunda; döviz kuru ve banka kredi kanallarının finansal istikrarın sağlanması hususunda etkin bir şekilde çalıştığı, fiyat istikrarının sağlanması hususunda ise sonuçların istatistiksel olarak anlamsız olması sebebiyle etkinliğin sağlanmadığı tespit edilmiştir.

Günbegi ve Karahan (2021), Türkiye’de parasal aktarım mekanizmasının banka kredi kanalının etkinliğini VAR modeli ile araştırmışlardır. 2005-2019 dönemine ait çeyreklik verilerle gerçekleştirilen analiz bulgulara göre, banka kredilerinin para arzına, yatırımların ise banka kredilerine duyarlı olduğu, dolayısıyla Türkiye’de incelenen dönemde banka kredi kanalının etkin bir şekilde işlediği sonucuna ulaşılmıştır.

3. VERİ SETİ

Bu çalışmada Türkiye’de parasal aktarım mekanizması kanallarından faiz oranı, kredi, döviz kuru ve varlık fiyatları kanallarının işleyişi ve etkinliği, Diebold-Yılmaz (2012) Yayılma Analizi Yöntemi ile incelenmiştir. Analizde kullanılan değişkenlere ait veri seti aylık olup 2007:10-2022:06 dönemini kapsamaktadır². Analizde kullanılan değişkenler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Analizde Kullanılan Değişkenler

Gerçekleşen Basit Faiz Oranının Ağırlıklı Ortalaması	ONFO
10 Yıl Vadeli Devlet Tahvili Getirisi	DİBS
Borsa İstanbul (XU100) Endeksi	BİST
Yurtiçi Kredi Hacmi	KREDİ
Nominal Döviz Kuru (USD)	KUR
Sanayi Üretim Endeksi	SUE
Tüketici Fiyat Endeksi	TUFE

TCMB’nin politika faizi olarak kullandığı bir hafta vadeli repo ihale faiz oranına ait aylık ve düzenli bir veri setine ulaşamaması nedeniyle, para politikası göstergesi olarak ONFO değişkeni kullanılmıştır. DİBS ve ONFO serilerinin grafikleri incelendiğinde, tahvil getirilerinin kısa dönem faiz oranlarına paralel bir seyir izlediği tespit edilmiştir. Bu çerçevede DİBS değişkeni, (para politikasındaki değişikliklerin uzun vadeli faiz oranları üzerinden üretim ve enflasyon düzeyini etkilemesi şeklinde açıklanan) geleneksel faiz oranı kanalını temsilen kullanılmıştır. Analizde kullanılan BİST değişkeni, varlık fiyatları kanalı içinde yer alan hisse senedi fiyatları kanalını, KREDİ değişkeni ise banka kredi kanalını temsil etmektedir. Döviz kuru kanalını temsilen Amerikan Doları alışı ve satışı kurlarının aritmetik ortalaması olarak hesaplanan KUR değişkeni kullanılmıştır. Üretime ilişkin aylık bir milli gelir serisinin bulunmaması sebebiyle, üretimin göstergesi olarak SUE değişkeni tercih edilmiştir. Fiyatlar genel düzeyini temsil etmek üzere ise TUFE değişkeni kullanılmıştır.

Farklı baz yıllarına sahip olan BİST, SUE ve TUFE serileri, üç serinin de baz yılı 2007:10=100 olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Analizde kullanılan tüm seriler hareketli ortalamalar yöntemi ile mevsimsellikten arındırılmış ve aynı düzeye getirilmeleri amacıyla logaritmaları alınarak analize dahil edilmiştir. DİBS değişkeni dışında analizde kullanılan tüm değişkenlere ait zaman serileri, TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) veri

² Analiz döneminin başlangıç tarihi olarak 2007:10’un seçilmesi, yurtiçi kredi hacmi serisinin bu tarih itibarıyla elde edilebilmesinden kaynaklanmaktadır.

tabanından, DİBS değişkeni ise EUROSTAT (Avrupa İstatistik Ofisi) veri tabanından elde edilmiştir. Araştırmada raporlanmış olan analizler Eviews 12 ve R Studio paket programlarıyla gerçekleştirilmiştir.

4. EKONOMETRİK YÖNTEM

Diebold ve Yılmaz tarafından 2009 yılında geliştirilen Diebold-Yılmaz Yayılma Analizi (Diebold-Yılmaz Spillover Analysis), finansal veya makroekonomik değişkenler arasındaki yayılma etkilerinin ve bağlantılılığın ölçülmesinde kullanılan bir yöntemdir. Diebold ve Yılmaz (DY) 2009 yılında yaptıkları çalışmada, 19 farklı ülkeye ilişkin hisse senedi piyasalarındaki varlıkların getirileri ve oynaklıklarını incelemek üzere bir yayılma endeksi geliştirmişlerdir (Diebold-Yılmaz Spillover Index). DY (2009) olarak adlandırılan bu yöntem, N-değişkenli bir standart VAR modelinden elde edilen tahmin hatalarının, değişkenlerin sıralamasına duyarlı olan Cholesky yöntemiyle gerçekleştirilen varyans ayrıştırmasına dayanmaktadır. Söz konusu yöntem, incelenen değişkenler arasındaki toplam yayılmaların yönünü ve büyüklüğünü ölçmektedir (Diebold ve Yılmaz, 2009). Yazarlar, 2009 yılında geliştirdikleri yöntemde tespit ettikleri eksiklikleri gidermek üzere 2012 yılında, ABD'deki dört farklı piyasada meydana gelen oynaklıkların analiz edildiği yeni bir çalışma ortaya koymuşlardır. Bu yeni metodoloji ile Diebold-Yılmaz (2012) yayılma endeksi, DY (2009) yönteminin aksine değişkenlerin sıralamasına duyarlı olmayan, Koop, Pesaran ve Potter (1996) ile Pesaran ve Shin (1998) tarafından geliştirilen genelleştirilmiş VAR yapısını kullanmaktadır. Ayrıca DY (2009) yöntemi, basit VAR modeli çerçevesinde yalnızca değişkenler arasındaki toplam yayılmaları incelerken, DY (2012) yöntemi genelleştirilmiş VAR çerçevesinde bir değişkenden diğer bir değişkene olan yönlü yayılmaların incelenmesine de olanak sağlamaktadır (Diebold ve Yılmaz, 2012: 1-3).

DY (2012) yayılma (bağlantılılık) analizinde sabit kovaryanslı ya da diğer bir ifadeyle durağan, p'inci gecikmeden N-değişkenli bir VAR modeli aşağıdaki gibi tahmin edilmektedir:

$$X_t = \sum_{i=1}^p \varphi_i x_{t-i} + \epsilon_t \quad (1)$$

(1) no.lu denklemde X_t içsel değişkenler vektörünü, $\epsilon_t \sim (0, \Sigma)$ bağımsız ve özdeş dağılan hata terimleri vektörünü ve φ_i ise katsayı matrisini ifade etmektedir. Sistemin dinamiklerinin ortaya konulabilmesi amacıyla durağan bir VAR(p) modeli, hareketli ortalamalara göre aşağıdaki gibi yazılmaktadır:

$$X_t = \sum_{j=1}^{\infty} \vartheta_j \epsilon_{t-j} \quad (2)$$

(2) no.lu denklemde yer alan ϑ_j , katsayılar matrisidir. ϑ_0 ise NxN boyutlu birim matristir ve her $j < 0$ değeri için $\vartheta_j = 0$ değerini almaktadır. DY (2012) yöntemi, her bir değişkenin tahmin hata varyansının, sistem şokları ile ilişkilendirilebilmesine olanak tanıyan varyans ayrıştırmasına dayanmaktadır. 2012 yılında geliştirilen yöntem 2009 yılında geliştirilen ve sisteme yönelik şokların ortagonelleştirilmesi çerçevesinde değişkenlerin sıralanmasına duyarlı olan Cholesky ayrıştırması yerine, şokların, ortogonalleştirilmeden hataların tarihsel dağılımları ile açıklandığı genelleştirilmiş VAR metodolojisini kullanmaktadır. Bu çerçevede (2) no.lu denklemden hareketle her i için $X_j \forall j \neq i$ şoklarından kaynaklanan X_i tahmininde H-adım sonraki hata varyansının fraksiyonunun değerlendirilebilmesine izin veren varyans ayrıştırması, aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$\vartheta_{ij}^g(H) = \frac{\sigma_{jj}^{-1} \sum_{h=0}^{H-1} (e_i' A_h \Sigma e_j)^2}{\sum_{h=0}^{H-1} (e_j' A_h \Sigma A_h' e_i)^2} \quad (3)$$

Denklem (3)'de Σ, ϵ hata vektörü için varyans matrisini, σ_{jj} ise j'inci denklem için hata teriminin standart sapmasını, e_i ise i'inci elemanın 1, diğer elemanlarının 0 değerini aldığı seçim vektörünü ifade etmektedir. Genelleştirilmiş yaklaşımda tahmin hata varyansına yapılan katkıların toplamı mutlak suretle 1'e eşit olmak zorunda değildir. Varyans ayrıştırmasından hareketle yayılma endeksinin hesaplanmasında, varyans ayrıştırma matrisindeki her bir girdi, satır toplamlarına göre aşağıdaki şekilde normalleştirilmektedir:

$$\tilde{\vartheta}_{ij}^g(H) = \frac{\vartheta_{ij}^g(H)}{\sum_{j=1}^N \vartheta_{ij}^g(H)} \quad (4)$$

Yukarıdaki denklemde $\sum_{j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ij}^g(H) = 1$ ve $\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ij}^g(H) = N$ olarak ifade edilmektedir. (4) no.lu denklemden hareketle, i değişkeninin kendi şokları dışında, diğer tüm j değişkenlerinden aldığı şokların ortalama yayılımı olarak tanımlanabilen toplam yayılma endeksi denklem (5)'deki gibi gösterilmektedir:

$$S^g(H) = \frac{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ij}^g(H)}{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ij}^g(H)} \times 100 = \frac{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ij}^g(H)}{N} \times 100 \quad (5)$$

Sisteme yönelik şokların ne kadarının diğer değişkenlerdeki şoklar tarafından tetiklendiğini açıklamak için hesaplanan toplam yayılma endeksine ek olarak, bu şokların hangi değişkenlerdeki şoklardan kaynaklandığı ya da hangi değişkenlerdeki şokları tetiklediğinin açıklanması için de yönlü yayılım endeksleri türetilmektedir. Denklem (6) ve denklem (7) sırasıyla, i değişkeninin diğer j değişkenlerinden aldığı ve diğer j değişkenlerine ilettiği yönlü yayılım etkilerini göstermektedir:

$$S_{i \blacksquare}^g(H) = \frac{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ij}^g(H)}{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ij}^g(H)} \times 100 = \frac{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ij}^g(H)}{N} \times 100 \quad (6)$$

$$S_{\blacksquare i}^g(H) = \frac{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ji}^g(H)}{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ji}^g(H)} \times 100 = \frac{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\vartheta}_{ji}^g(H)}{N} \times 100 \quad (7)$$

Denklem (8), i değişkeninden diğer j değişkenlerine iletilen brüt şok yayımları ile diğer j değişkenlerinden alınan brüt şok yayımları arasındaki fark olarak ifade edilen net yayılma olarak tanımlanmaktadır. Net yayılma etkileri, (6) ve (7) no.lu denklemlerden hareketle aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$S_i^g(H) = S_{i \blacksquare}^g(H) - S_{\blacksquare i}^g(H) \quad (8)$$

Son olarak i ve j değişkenleri arasındaki net ikili yayımlar, her bir değişkende meydana gelen şokun, diğer değişkenlerdeki şoklara ne derecede katkı sağladığını göstermektedir. Net ikili yayımlar, i değişkeninden j 'ye iletilen brüt şok yayımları ile j değişkeninden i 'ye iletilen brüt şok yayımları arasındaki fark olarak tanımlanmakta ve denklem (9)'daki gibi ifade edilmektedir (Diebold ve Yılmaz, 2012).

$$S_{ij}^g(H) = \frac{\tilde{\vartheta}_{ji}^g(H) - \tilde{\vartheta}_{ij}^g(H)}{N} \times 100 \quad (9)$$

5. AMPİRİK BULGULAR

Zaman serileri ile yapılan analizlerde en önemli noktalardan birisi serilerin durağan olup olmamasıdır. Zaman serilerinde durağanlık; ortalama ile varyansın zaman içinde değişmediği ve iki dönem arasındaki ortak varyansın (kovaryansın) hesaplandığı döneme değil, iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olduğu süreç olarak tanımlanmaktadır. Durağan olmayan yani birim kök içeren seriler ile yapılan analizler sahte regresyon sorununa yol açabilmekte ve böyle bir durumda yapılan tahminler tutarsız olabilmektedir. Bu nedenle zaman serileri ile yapılacak analizlerin güvenilir olabilmesi için, serilerin durağan olması önem arz etmektedir (Gujarati, 2004: 797; 820). Bu bağlamda öncelikle analizde kullanılacak değişkenlerin durağanlık düzeylerini belirlemek için Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) ve Kwiatkowski, Philip, Schmidt ve Shin (KPSS) birim kök testleri uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur. ADF testinde serinin durağan olmadığı, KPSS testinde ise serinin durağan olduğu şeklideki sıfır hipotezi test edilmektedir.

Tablo 2: ADF ve KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF		KPSS	
	Test-İstatistiği (Sabitli)	Test-İstatistiği (Sabitli ve Trendli)	Test-İstatistiği (Sabitli)	Test İstatistiği (Sabitli ve Trendli)
ONFO	-2.2813 (1)	-2.7832 (1)	0.5334** (10)	0.1902** (10)
ΔONFO	-9.8744*** (0)	-9.8812*** (0)	0.0957 (6)	0.0494 (6)
DİBS	-1.6370 (1)	-2.1254 (1)	0.5293** (10)	0.3254*** (10)
ΔDİBS	-9.7853*** (0)	-9.8659*** (0)	0.2418 (2)	0.0466 (0)
BİST	0.2866 (0)	-2.6508 (0)	1.4774*** (10)	0.0893 (10)
ΔBİST	-12.5738*** (0)	-12.6695*** (0)	0.2220 (0)	0.0690 (1)
KREDİ	0.2761 (1)	-1.5620 (1)	1.7029*** (10)	0.2719*** (10)
ΔKREDİ	-9.6379*** (0)	-9.6248*** (0)	0.1091 (7)	0.1140 (7)
KUR	2.3457 (2)	0.2982 (2)	1.6549*** (10)	0.3858*** (10)
ΔKUR	-9.4827*** (1)	-9.8891*** (1)	0.5374** (2)	0.0727 (6)
SUE	-0.9270 (1)	-4.3144*** (1)	1.6076*** (10)	0.1275* (9)
ΔSUE	-23.6562*** (0)	-23.5986*** (0)	0.0764 (18)	0.0627 (19)
TUFE	2.8515 (3)	4.1016 (2)	1.6679*** (10)	0.3509*** (10)
ΔTUFE	-2.9421** (2)	-3.7273** (2)	0.6924** (9)	0.1935** (8)

Not: Parantez içindeki değerler; ADF testi için Schwarz bilgi kriterine göre belirlenen uygun gecikme uzunluğunu, KPSS testi için Newey-West ölçütü kullanılarak tespit edilen bant genişliğini göstermektedir. “*”, “**” ve “***” ADF testi için sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde serinin durağan olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamlılık düzeyleri için ADF testine ilişkin Mac Kinnon kritik değerleri sabitli modelde sırasıyla -2.5755, -2.8779 ve -3.4678’dir. Sabit ve trend içeren model için bu değerler aynı sıra ile -3.1419, -3.4357 ve -4.0113 olarak verilmektedir. “*”, “**” ve “***” KPSS testi için sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde serinin birim kök içerdiğini göstermektedir. Bu anlamlılık düzeyleri için KPSS testine ilişkin LM kritik değerleri, sabitli modelde sırasıyla 0.3470, 0.4630 ve 0.7390; sabit ve trend içeren modelde 0.1190, 0.1460 ve 0.2160’dır. Δ simgesi ilgili değişkenin birinci farkını ifade etmektedir.

ADF birim kök testi sonuçlarına göre, SUE dışındaki diğer tüm değişkenlerin, hem sabitli hem de sabit ve trendli modelde, düzey değerlerinde birim kök içermekle birlikte, birinci farklarında durağan oldukları tespit edilmiştir. SUE değişkeni ise sabitli modelde düzey değerinde birim kök içerirken, sabitli ve trendli modelde %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. Dolayısıyla, ADF test sonuçlarına göre tüm seriler, birinci farklarında durağandır. KPSS birim kök testi sonuçları, BİST ve SUE dışındaki tüm değişkenlerin, düzey değerlerinde hem sabitli hem de sabitli ve trendli modelde, %5 anlamlılık düzeyinde birim kök içerdiğini göstermektedir. Serilerin birinci farkları alındığında, KUR ve TUFE dışındaki tüm seriler durağan hale gelmektedir. Birinci farkı alınan seriler içinde durağanlık koşulu, KUR serisi için yalnızca sabitli modelde sağlanmazken, TUFE serisi için her iki modelde de sağlanamamaktadır. Her iki birim kök testi sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, TUFE dışındaki tüm serilerin, birinci farkları alındığında durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Uygulanan birim kök testlerinin TUFE değişkenine ilişkin verdiği sonuçların birbiri ile çelişmesi nedeniyle, TUFE serisinin düzey ve birinci farkının grafikleri incelenmiş ve seride 2021:10 dönemine tekabül eden artış yönlü bir kırılmanın, serinin ortalama değerinden güçlü bir şekilde sapmasına neden olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle TUFE serisine, Lee-Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testi uygulanmıştır. Uygulanan birim kök testi sonucunda, TUFE serisinin düzey değerinde, sabitli modelde yapısal kırılmalı birim köke sahip olup, birinci farkında %5 anlamlılık düzeyinde yapısal kırılmalarla durağan olduğu; sabitli ve trendli modelde ise düzey değerinde %5 anlamlılık düzeyinde yapısal

kırımlı durağan olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar neticesinde TUFE serisi birinci farkı alınarak analize dahil edilmiştir³.

Birim kök testlerinin ardından, parasal aktarım mekanizmasını oluşturan değişkenler arasındaki ilişkileri belirleyebilmek amacıyla DY (2012) Yayılma Analizi yöntemi uygulanmıştır. Bu bağlamda, ilk olarak genelleştirilmiş VAR (p) modeli tahmin edilmiştir. VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu, Bayes Bilgi Kriteri'ne göre 1 olarak belirlenmiştir. VAR (1) modeli oluşturulduktan sonraki adım, tahmin hata varyansının ayrıştırılmasıdır. DY (2012) yöntemi kullanılarak ve 20 dönemlik ileri varyans ayrıştırılmalarıyla elde edilen yayılma tablosu, Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3: Parasal Aktarım Mekanizması Yayılma Tablosu

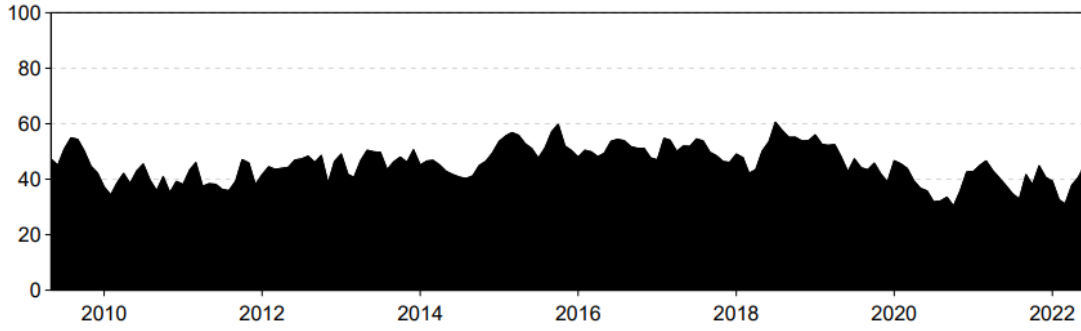
	DİBS	KREDİ	KUR	SUE	BİST	ONFO	TUFE	Diğerlerinden Gelen Şoklar (From)
DİBS	50.14	7.15	14.39	3.06	10.16	9.53	5.57	49.86
KREDİ	7.70	49.16	16.62	7.77	7.65	5.18	5.92	50.84
KUR	13.92	15.23	45.32	4.02	11.16	4.64	5.71	54.68
SUE	3.71	8.64	4.43	62.96	4.62	6.33	9.11	37.04
BİST	12.26	8.19	12.07	4.20	54.17	3.61	5.50	45.83
ONFO	11.44	6.01	6.07	6.43	4.15	59.64	6.26	40.36
TUFE	5.92	6.72	7.07	8.63	5.84	5.98	59.85	40.15
Diğerlerine Giden Şoklar (To)	54.95	51.94	60.84	34.11	43.57	35.27	38.08	318.76
Kendi Şokları (Dahil)	105.09	101.10	106.16	97.07	97.74	94.92	97.93	700,01
Net Şoklar	5.09	1.10	6.16	-2.93	-2.26	-5.08	-2.07	Toplam Yayılma Endeksi: %45.54
Net İkili Şoklar	5.00	4.00	6.00	1.00	3.00	0.00	2.00	

Yayılma tablosunda, değişkenlerin temsil ettiği sütunlarda yer alan hücreler, ilgili değişkenden, her bir hücrenin bulunduğu satıra karşılık gelen değişkene yayılan yönlü şokların % değerini ifade etmektedir. Bu sütunlarda yer alan hücrelerin toplamı ise değişkenlerin kendi şokları dahil olmak üzere, ilgili değişkenden modele yayılan toplam şokların % değerini vermektedir. Diğerlerine giden şoklar (To), değişkenden modele yayılan toplam şoklardan, değişkenin kendi içsel şoklarının çıkarılması ile elde edilmektedir. Değişkenlerin temsil ettiği satırlarda yer alan hücreler, ilgili değişkenin, her bir hücrenin bulunduğu sütuna karşılık gelen değişkenden aldığı yönlü şokların % değerini ifade etmektedir. Bu satırlarda yer alan hücrelerin toplamı ise ilgili değişkenin kendi içsel şokları dahil edilmediği durumda diğerlerinden gelen şokların % değerini (From) vermektedir. Net şoklar, değişkenlerin kendi içsel şokları dahil edilmeksizin her bir değişkenden diğerlerine giden yönlü şokların toplamı ile her bir değişkenin diğerlerinden aldığı yönlü şokların toplamı arasındaki farkı göstermektedir.

Tablo 3'deki sonuçlara göre toplam yayılma endeksi⁴ %45.54'dir. Bu endeks, parasal aktarım mekanizmasını oluşturan değişkenler arasındaki tahmin hata varyansının %45.54'ünün söz konusu değişkenler arasındaki şok yayılımlarından kaynaklandığını (model tarafından açıklandığını) göstermektedir. Toplam yayılma endeksini daha detaylı olarak incelemek amacıyla Şekil 1'de toplam yayılma grafiği verilmiştir.

³ TUFE serisi için Lee Strazichic (2003) yapısal kırımlı birim kök testinde, sabit içeren modele ilişkin kritik değerler %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri için sırasıyla -4.0309, -3.4323 ve -3.1254'dir. Hesaplanan tau istatistiği değişkenin düzey değerinde -1.4762 ve birinci farkında -3.7257'dir. Değişkenin düzey değeri için sabit ve trend içeren modelden elde edilen kritik değerler %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri için sırasıyla -4.6759, -4.1166 ve -3.8293 olup tau istatistiği -4.1818 olarak hesaplanmıştır. Aynı modelde TUFE değişkeninin birinci farkında kritik değerler %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri için sırasıyla -4.5866, -4.0279 ve -3.7481 olup, tau istatistiği -7.5106 olarak hesaplanmıştır.

⁴ Toplam yayılma endeksi, bir değişkenden diğerine giden ya da diğerlerinden gelen şokların yayılımları toplamının, kendi şokları dahil edilerek hesaplanan sayıya oranıdır.

Şekil 1: Toplam Yayılma Grafiği

Şekil 1’de görüldüğü üzere parasal aktarım mekanizması üzerindeki toplam şok yayılımları, 2009 ve 2018 yıllarında belirgin bir artışla, %45.54 olarak hesaplanan endeks ortalamasının üzerine çıkarak %50-60 bandına ulaşmıştır. Ek’de yer alan net şoklara ilişkin grafiklerden hareketle, 2009 yılındaki artışın faiz oranı kanalı ve varlık fiyatları kanalından yayılan şoklardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Merkez bankalarının 2008 Krizine karşı aldığı önlemler çerçevesinde TCMB, 2009 yılı genelinde 850 baz puan faiz indirimi gerçekleştirmiş ve tahvil faizleri %16.4 seviyesinden, %8.9’a gerilemiştir. Krizin başlangıcında gerileyen emtia fiyatlarının da merkez bankalarının aldıkları önlemler sonucunda toparlanma eğilimine girmesi, borsalarda küresel çapta bir artış yaratmış ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, 2009 yılını ortalama %97’lik bir artışla kapatmıştır (Alternatif Yatırım A.Ş., 2009).

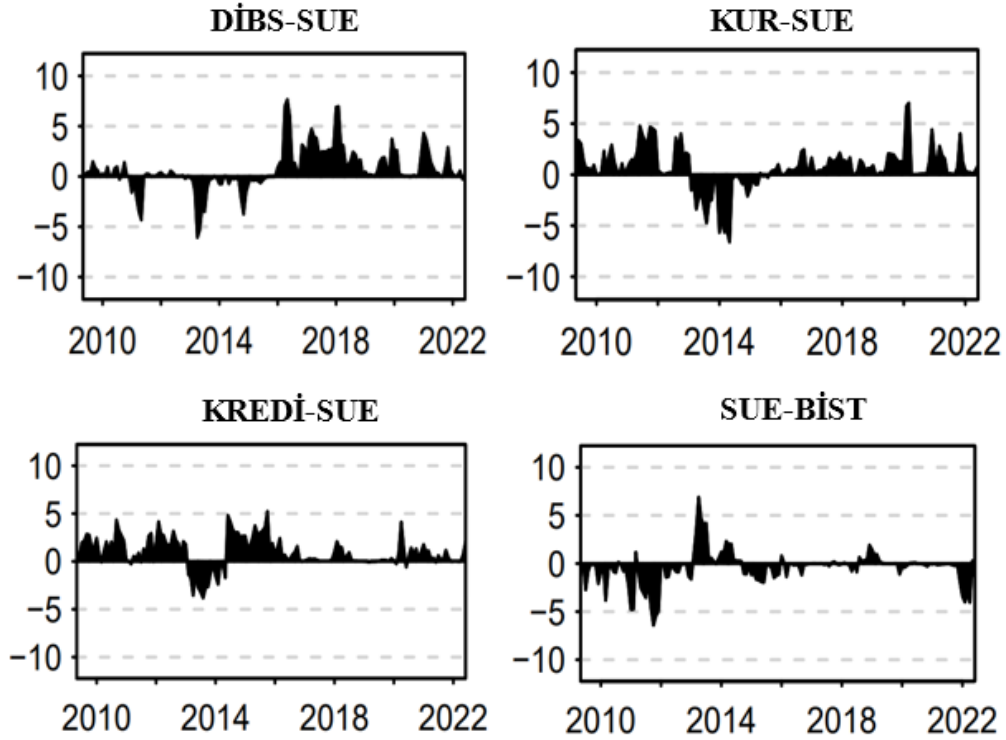
Toplam yayılma grafiğinin 2018 yılındaki zirvesinde rol oynayan faktörler ise faiz oranı ve döviz kuru kanalından yayılan şoklar olmuştur. 2018 yılında Euro Bölgesinde yaşanan Brexit süreci, Avrupa Merkez Bankası’nın geleneksel olmayan para politikalarının normalleştirilmesine yönelik attığı adımlar ve FED’in faiz artırımı kararlarının neden olduğu küresel belirsizlik ortamı; cumhurbaşkanlığı ve milletvekili seçimleri, Suriye’ye yönelik askeri operasyonlar ve ABD-Türkiye ilişkilerindeki siyasi gerilimin tetiklediği ülke içinde yaşanan belirsizliklerle beslenmiştir (TOBB, 2019: 4; T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2018: 7). Böyle bir küresel belirsizlik ortamında %3.13 düzeyine yükseltile 10 yıllık Amerikan Devlet Tahvili faizleri, sermaye akımlarının gelişmekte olan ülkeler aleyhine değişmesine ve kurların aşırı değerlenmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte Türkiye’nin kredi notunun düşürülmesi de kurlardaki aşırı değerlenmeyi desteklemiştir. Kurlardaki bu artış ise sanayi üretiminde ve dolayısıyla ticari ve tüketici kredilerinde bir daralmayla sonuçlanmıştır (TCMB, 2019: 19).

Tablo 3’deki sonuçlar net şoklar açısından incelendiğinde, DİBS (%5.09), KREDİ (%1,10) ve KUR (%6.16) değişkenleri modele net şok veren; SUE (-%2.93), BİST (-%2.26), ONFO (-%5.08) ve TUFİ (-%2.07) değişkenleri ise modelden net şok alan konumundadır. SUE ve TUFİ değişkenleri analizin hedef değişkenleri olduğundan, net şok alıcı olmaları teorik beklentilerle uyumludur. ONFO değişkeninin, net şok alıcı olması, ilk bakışta teorik beklentilerle uyuşmayan bir duruma işaret etmekle birlikte, net şokların modeldeki değişkenlerin karşılıklı şok yayılımlarını dikkate alması sebebiyle, ONFO değişkeninin negatif bir değer alması, parasal aktarım mekanizmasının işlemediği anlamına gelmemektedir. Bu durum, Merkez Bankasının para politikası kararlarında, %40.36 düzeyinde uzun vadeli faiz oranları (ekonomik birimlerin beklentileri⁵), kredi gelişmeleri, kur seviyesi, borsanın durumu, üretim düzeyi ve enflasyonu da göz önünde bulundurduğu, %59.64 oranında ise kendi iradesi ve modele alınmayan diğer değişkenleri dikkate aldığı şeklinde yorumlanmalıdır. Bu bağlamda BİST değişkeninin negatif değer alması da varlık fiyatları kanalının işlemediği gibi bir sonuç ortaya koymamaktadır.

Tablo 3’deki sonuçlar, parasal aktarım kanallarını temsil eden değişkenlerde yaşanan şokların, parasal aktarım mekanizmasının hedef değişkenlerine (SUE ve TUFİ) olan yönlü yayılımları çerçevesinde incelendiğinde, üretimi temsil eden SUE değişkenindeki şokların, en fazla KREDİ (%8.64) değişkeninde, ardından sırasıyla BİST (%4.62), KUR (%4.43) ve DİBS (%3.71) değişkeninde meydana gelen şoklardan kaynaklandığı görülmektedir. Bu bulgulardan hareketle, üretim üzerinde en etkili olabilecek aktarım kanalının, kredi kanalı olduğunu söylemek

⁵ Uzun vadeli faiz oranları, kısa vadeli faiz oranları tarafından belirlenmekle birlikte aynı zamanda ekonomik birimlerin beklentilerini ve risk primini de içermektedir.

mümkündür. Şekil 2, aktarım kanallarını temsil eden değişkenler ile SUE değişkeni arasındaki yönlü şok yayılmalarını dönemler itibariyle göstermektedir.

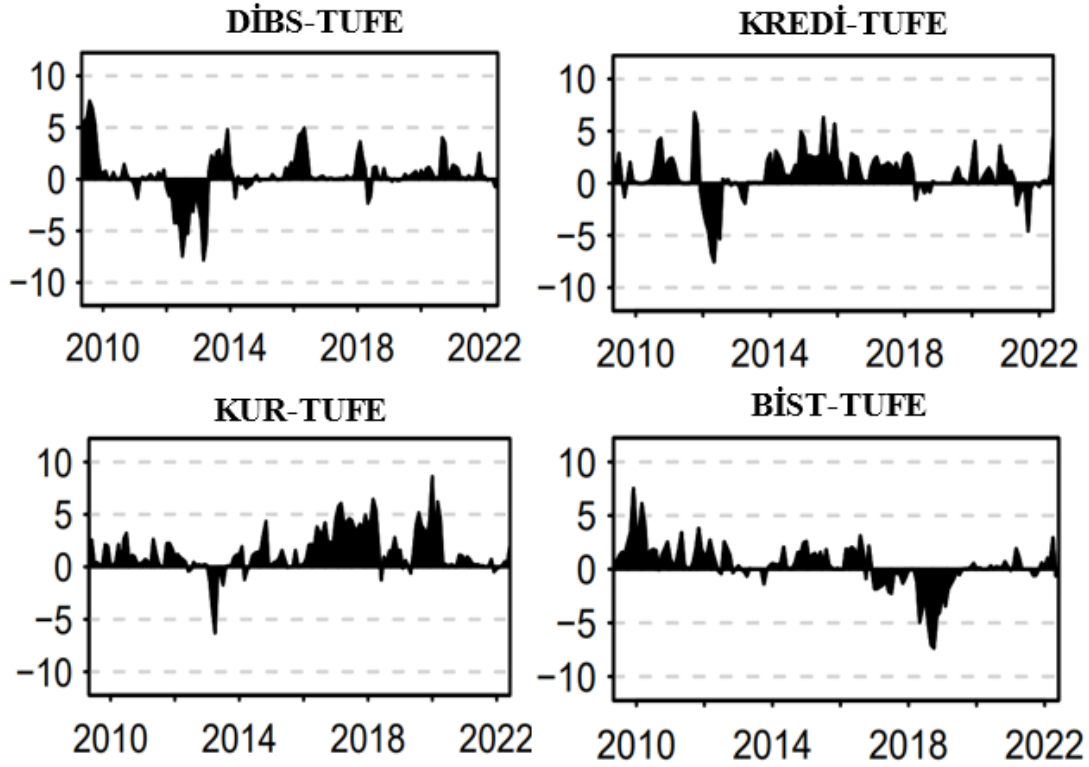
Şekil 2: Üretime Yönlü Yayılmalar

Elde edilen sonuçlar, incelenen her kanalın üretim düzeyi üzerinde farklı dönemlerde ve farklı yoğunluklarda olmakla birlikte etkili olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda üretim düzeyi üzerinde, 2013 yılına kadar döviz kuru, kredi ve varlık fiyatları kanalından; 2014-2015 döneminde kredi ve varlık fiyatları kanalından; 2016 sonrasında ise faiz oranı ve döviz kuru kanallarından yayılan şokların etkili olduğu görülmektedir. Üretim düzeyinin 2013-2014 döneminde, parasal aktarım kanalları şoklarına duyarsız olmasında, Türkiye'nin dış ticaret ortağı olan Avrupa ekonomilerinde yaşanan durgunluğun etkili olabileceği düşünülmektedir. Analiz döneminin tamamı göz önünde bulundurulduğunda, kredi kanalının tüm dönemlerde diğer kanallara kıyasla daha düzenli bir şok yayılımı gerçekleştirmesi ve SUE değişkeninden yayılan şoklardan daha düşük düzeyde ve kısa dönemli olarak etkilenmesi, SUE üzerinde en etkili aktarım kanalının kredi kanalı olduğuna işaret etmektedir. Nitekim bu sonuç Tablo 3'ten elde edilen bulgularla da uyumludur. Dolayısıyla üretime yönlü yayılma bulguları, üretim üzerinde en çok kredi kanalının, ardından sırasıyla varlık fiyatları, döviz kuru ve son olarak faiz oranı kanalının etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Türkiye'de banka dışı finansal kuruluşların yaygın olmaması ve para piyasalarının sermaye piyasalarından daha yüksek bir gelişmişlik düzeyine sahip olması, firmaların yatırım harcamalarının finansmanında önemli ölçüde banka kredilerine bağımlı olmalarına neden olmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de finansal sistemin bankacılık ağırlıklı yapısı, kredi kanalını varlık fiyatları kanalına kıyasla ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca KUR, BİST ve KREDİ değişkenleri arasındaki yönlü yayılmalar ($KUR \rightarrow KREDİ$: %16.62; $KUR \rightarrow BİST$: %12.07; $BİST \rightarrow KREDİ$: %7.65), kredi kanalının işleyişinde bilanço etkisinin önemli bir rolü olduğunu düşündürmektedir. Gerek firmaların bilanço yapısının bozulması, gerek geri ödenmeyen kredilerin banka bilançolarında bozulmaya yol açması aracılığıyla kredi arzının daralması, bilanço etkisi olarak tanımlanmaktadır. Türkiye gibi ithal girdi bağımlılığı yüksek bir ekonomide, üretim sektöründe faaliyet gösteren firmaların bilançolarının, ağırlıklı olarak döviz cinsinden borçlardan oluşması doğaldır. Bu bağlamda döviz kuru kanalının, üretim üzerinde dolaylı olarak önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. DİBS ve KUR değişkenlerinden BİST değişkenine yayılan şoklar ise ($DİBS \rightarrow BİST$: %12.26; $KUR \rightarrow BİST$: %12.07), tahvil talebindeki değişimin hisse senedi fiyatlarını etkilemesi ve döviz kurundaki

değişmenin firmaların bilanço yapılarını etkilemesi bağlamında firmaların net değerini değiştirmek suretiyle Tobin'in Q Teorisinin desteklendiğine işaret etmektedir.

Tablo 3, aktarım kanallarında meydana gelen şokların, parasal aktarım mekanizmasının bir diğer hedef değişkeni olan TUFİ değişkenine yayılımları çerçevesinde değerlendirildiğinde, en yüksek şok yayılımının KUR (%7.07) değişkeninden, ardından sırasıyla KREDİ (%6.72), ONFO (%5.92) ve son olarak BİST (%5.84) değişkeninden kaynaklandığı görülmektedir. Bu sonuçlardan hareketle, enflasyon üzerinde en çok döviz kuru kanalının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Aktarım kanallarını temsil eden değişkenler ile TUFİ arasındaki yönlü şok yayılmalarının dönemler itibarıyla seyri, Şekil 3'de yer almaktadır.

Şekil 3: Enflasyona Yönlü Yayılmalar

Şekilden görüldüğü üzere, her bir kanal analiz döneminin tamamında TUFİ üzerinde etkili olmakla birlikte, döviz kuru ve kredi kanalının gerek TUFİ'den daha az etkilenmesi, gerek diğer kanallara kıyasla daha yoğun bir şok yayılımı gerçekleştirilmesi, enflasyon üzerinde kur ve kredi kanalının daha etkili olduğuna işaret etmektedir. Döviz kurunun yükselmesi, bir yandan ithal girdi maliyetlerini arttırarak, diğer yandan ithal malların ulusal para cinsinden fiyatlarını arttırarak enflasyonun artmasına yol açmaktadır. Literatürde bu etkiler sırasıyla, döviz kuru geçişkenliği ve ithalat fiyatı geçişkenliği olarak adlandırılmaktadır. Taylor'a (2000) göre maliyet şoklarının fiyatlara geçişkenliği, şokların sürekliliği ve oynaklığına bağlıdır. KUR değişkeninden yayılan şoklar incelendiğinde, analiz döneminin tamamında sürekli ve güçlü bir şok yayılımı gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu bağlamda elde edilen sonuçlar, Taylor'un (2000) çıkarımı ile örtüşmektedir. Ayrıca 2013 yılı sonrasında kurların sürekli olarak değer kazanması da ulaşılan bulguları desteklemektedir. Enflasyon üzerinde en az etkili olan varlık fiyatları kanalının 2017 yılı itibarıyla etkisini neredeyse yitirdiği görülmektedir. Aynı dönemde döviz kuru kanalından enflasyona yönlü şok yayılmalarının ise arttığı dikkati çekmektedir. Bu durum, ülkenin risk priminin ve dolar/TL kurunun artış trendine girmesi nedeniyle yatırımcıların tercihlerinin hisse senetlerinden döviz kaymış olabileceğini düşündürmektedir.

6. SONUÇ

Merkez bankalarının aldıkları para politikası kararlarının; faiz oranı, krediler, döviz kuru, varlık fiyatları ve beklentiler kanalı aracılığıyla, üretimi ve fiyatlar genel düzeyini etkilediği süreç parasal aktarım mekanizması olarak tanımlanmaktadır. Parasal aktarım mekanizmasını oluşturan her bir kanal aynı zamanda birbiri ile bağlantılı olduğundan, karmaşık bir yapıya sahip olan parasal aktarım mekanizmasının işleyiş sürecinin en iyi şekilde anlaşılması, uygun politika araçlarının belirlenmesi ve başarılı bir para politikası uygulanabilmesi açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’de parasal aktarım mekanizmasını oluşturan kanallardan; faiz oranı, kredi, döviz kuru ve varlık fiyatları kanallarının işleyişi ve etkinliği, literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak DY (2012) Yayılma Analizi yöntemi ile incelenmiştir. Finansal veya makroekonomik çerçevede yayılma etkilerinin ölçülmesinde kullanılan DY (2012) yöntemi, genelleştirilmiş VAR modelinden elde edilen hata terimlerinin varyans ayrıştırmasına dayanmaktadır. Analize konu olan değişkenler arasındaki yönlü yayılımların incelenmesine olanak sağlayan DY (2012) yöntemiyle, hem politika değişkenine verilen şokların aktarım kanalı değişkenlerine ne ölçüde yayıldığı hem de aktarım kanalı değişkenlerine verilen şokların hedef değişkenlere (üretim ve enflasyon) ne ölçüde yayıldığı araştırılmıştır.

Politika değişkenine verilen şokların aktarım kanalı değişkenlerine ne ölçüde yayıldığını gösteren analiz sonuçlarına göre, politika değişkeninde meydana gelen şoklar en çok faiz oranı kanalına (%9.53), ardından sırasıyla kredi (%5.18), döviz kuru (%4.64) ve varlık fiyatları kanalına (%3.61) yayılmaktadır. Bu bulgu Merkez Bankasının, para politikası üzerinde en fazla kontrol sağlayabileceği ve dolayısıyla parasal aktarım mekanizmasında en etkili biçimde işleyecek olan kanalın faiz oranı kanalı olabileceğini düşündürmektedir. Ancak, aktarım kanalı değişkenlerine verilen şokların hedef değişkenlere ne ölçüde yayıldığına ilişkin analiz bulguları, aktarım kanallarının hedef değişkenler üzerindeki etkisinin yalnızca para politikası kararlarına bağlı olarak ortaya çıkmadığını, değişkenlerin kendi içsel şoklarına ek olarak diğer aktarım kanallarında meydana gelen şoklardan da etkilenmeleri nedeniyle bir nevi çarpan etkisinin oluştuğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda para politikasının %4.64 oranında etkilediği döviz kuru kanalı, %7.07 ile enflasyon üzerinde en fazla etkiye sahipken; para politikasından %5.18 oranında etkilenen kredi kanalı, %8.64 ile üretim üzerinde en yüksek etkiye sahiptir. Elde edilen bulgular, fiyat istikrarı amacıyla uygulanacak olan bir para politikasının döviz kuru kanalı üzerinden; büyüme hedefine yönelik bir para politikasının ise kredi kanalı üzerinden daha etkin bir şekilde işleyebileceğine işaret etmektedir.

Türkiye’de incelenen dönemde, üretim üzerinde en fazla etkiye sahip olan aktarım kanalı kredi kanalıdır ve analiz bulguları, bu etkinin daha ziyade bilanço kanalı aracılığıyla gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Enflasyon için elde edilen sonuçlar ise, Türkiye’de enflasyon üzerinde en yüksek etkiye sahip olan aktarım kanalının döviz kuru kanalı olduğunu göstermektedir. Bu iki sonuç birlikte değerlendirildiğinde, döviz kuru kanalının, enflasyon üzerinde doğrudan, üretim üzerinde ise dolaylı olmak üzere önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, para politikası kararlarında döviz kurundaki değişimlerin daha fazla dikkate alınması önem arz etmektedir.

Göz önünde bulundurulması gereken bazı hususlar nedeniyle, elde edilen analiz bulgularının ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu çerçevede belirtilmesi gereken noktalardan biri, parasal aktarım mekanizmasının etkinliğini araştırmak amacıyla yapılan çalışmalarda, ulaşılan sonuçların; incelenen döneme, kullanılan yöntem ve seçilen değişkenlere göre değişiklik gösterebilmesidir. Vurgulanması gereken bir diğer nokta, bu çalışmadaki analiz bulgularının da gösterdiği üzere, parasal aktarım kanallarının etkinliği, ekonomik konjoktüre bağlı olarak değişiklik gösterebilmekte ve bu nedenle belli bir aktarım kanalının, her dönemde aynı şekilde etkili veya etkisiz olduğu şeklinde bir çıkarım yapabilmemizin mümkün olamamasıdır. Ayrıca literatürde parasal aktarım mekanizmasını, DY (2012) Yayılma Analizi yöntemi ile inceleyen başka bir çalışmaya rastlanılmamış olması sebebiyle de analiz bulguları ihtiyatla değerlendirilmelidir.

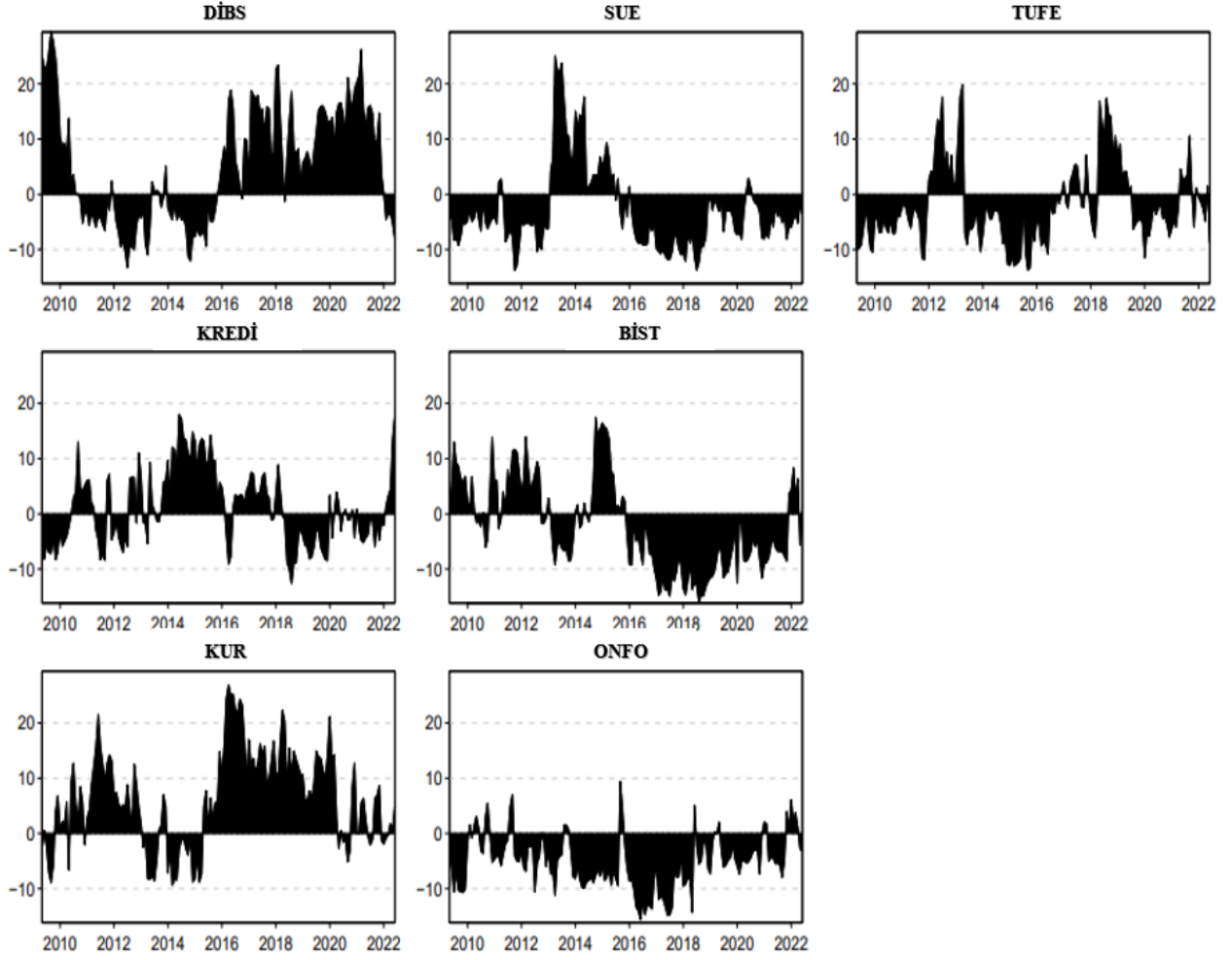

KAYNAKÇA

- Alternatif Yatırım A.Ş. (2009). "31 Aralık 2009 İtibarıyla Yönetim Kurulu Faaliyet Raporu", <https://www.kap.org.tr/tr/ek-indir/33E8343674B9023CE0530A4A622B5826> (Elde edilme tarihi: 10 Ekim 2022).
- Arslan, G. (2019). "Varlık Fiyatları Kanalı İçerisinde Hisse Senedi Kanalının İşleyişi: Türkiye Uygulaması". *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 205-224.
- Bayramoğlu, A. ve Allen, L. (2017). "Inflation Dynamics and Monetary Transmission in Turkey in the Targeting Regime". *Journal of Reviews on Global Economics*, 6, 1-14.
- Bernanke, B. S. ve Gertler, M. (1995). "Inside the Black Box: The Credit Channel of Monetary Policy Transmission". *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 27-48.
- Bernanke, B. S., Boivin, J. ve Eliasz, P. (2005). "Measuring The Effects of Monetary Policy: A Factor-Augmented Vector Autoregressive (FAVAR) Approach". *NBER Working Paper*, No. 10220, https://www.nber.org/system/files/working_papers/w10220/w10220.pdf (Elde edilme tarihi: 5 Ağustos 2022).
- Bernanke, B. ve Blinder, A. S. (1992). "The Federal Funds Rate and the Channels of Monetary Transmission". *The American Economic Review*, 82(4), 901-921.
- Büyükakın, F., Cengiz, V. ve Türk, A. (2009). "Parasal Aktarım Mekanizması: Türkiye'de Döviz Kuru Kanalının VAR Analizi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 171-198.
- Camarero, M., Ordóñez, J. ve Tamarit, C. R. (2002). "Monetary Transmission in Spain: A Structural Cointegrated VAR Approach". *Applied Economics*, 34(17), 2201-2212.
- Cambazoğlu, B. ve Karaalp, H. S. (2012). "Parasal Aktarım Mekanizması Döviz Kuru Kanalı: Türkiye Örneği". *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(2), 53-66.
- Cengiz, V. (2009). "Parasal Aktarım Mekanizması İşleyişi ve Ampirik Bulgular". *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 33, 225-247.
- Çevik, S. ve Teksöz, K. (2012). "Lost in Transmission? The Effectiveness of Monetary Policy Transmission Channels in the GCC Countries". *IMF Working Paper*, No. 191, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2012/wp12191.pdf> (Elde edilme tarihi: 14 Eylül 2022).
- Diebold, F. X. ve Yılmaz, K. (2009). "Measuring Financial Asset Return and Volatility Spillovers, With Application to Global Equity Markets". *The Economic Journal*, 119(534), 158-171.
- Diebold, F. X. ve Yılmaz, K. (2012). "Better To Give Than To Receive: Predictive Directional Measurement of Volatility Spillovers". *International Journal of Forecasting*, 28(1), 1-57.
- Doğan, B. (2012). "Geleneksel Aktarım Mekanizması: Türkiye Örneği". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 211-220.
- Ganiyev, C., Atabaev, N. ve Sulaymanova, B. (2014). "Kırgızistan'da Parasal Aktarım Mekanizmalarının VAR Analizi". *Manas Journal of Social Studies*, 3(1), 19-42.
- Gedikli, A. (2017). "Para Politikası Aracı Olarak Faiz Koridorunun Etkinliği Üzerine Bir Değerlendirme: Örnek Ülke Deneyimleri". *Sosyal Bilimler Metinleri Dergisi*, 1, 24-40.
- EUROSTAT. (2022). Government bond yields, 10 years' maturity-monthly data, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/IRT_LT_GBY10_M/default/table?lang=en&category=irt.irt_lt.irt_lt_gby10 (Elde edilme tarihi: 27 Eylül 2022).
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*, Fourth Edition, The McGraw-Hill Companies.
- Güler, A. (2016). "Effectiveness of Expectation Channel of Monetary Transmission Mechanism in Inflation Targeting System: An Empirical Study for Turkey". *Global Journal of Business, Economics and Management*, 6(2), 222-231.
- Günbegi, F. ve Karahan, Ö. (2021). "Türkiye'de Banka Kredi Kanalının Etkinliği". *Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(2), 170-178.
- Holtemöller, O. (2002). "Further VAR Evidence for the Effectiveness of A Credit Channel in Germany". *SFB 373 Discussion Paper*, No. 66, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/65303/1/727044036.pdf> (Elde edilme tarihi: 14 Eylül 2022).
- Koop, G., Pesaran, M. H. ve Potter, S. M. (1996). "Impulse Response Analysis in Nonlinear Multivariate Models". *Journal of Econometrics*, 74(1), 119-147.

- Mehrotra, A. N. (2005). "Exchange and Interest Rate Channels During a Deflationary Era - Evidence from Japan, Hong Kong and China". *BOFIT Discussion Paper*, No. 17, <http://www.cesfd.org.cn/paper/conferences/2006-512/Aaron%20Mehrotra/Exchange%20and%20Interest%20Rate%20Channels%20during%20a%20deflation%20era%20Evidence%20from%20Japan%20Hong%20Kong%20and%20China.pdf> (Elde edilme tarihi: 14 Eylül 2022).
- Mishkin, F. (1996). "The Channels of Monetary Transmission: Lessons For Monetary Policy". *NBER Working Paper*, No. 5464, https://www.nber.org/system/files/working_papers/w5464/w5464.pdf (Elde edilme tarihi: 4 Nisan 2022).
- Mishkin, F. (2004). *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*. USA: Addison-Wesley Publishing Company.
- Mukhtarov, S. (2018). "Azerbaycan Örneğinde Döviz Kuru Kanalinın İşleyişi: Ampirik Bir Analiz". *The Sustainable Development of Economy and Administration: Problems and Perspective*, Baku Engineering University, 26-27 Ekim, Baku, Azerbaijan, https://www.researchgate.net/publication/328737258_AZERBAYCAN_ORNEGINDE_DOVIZ_KURU_KANALI_NIN_ISLEYISIAMPIRIK_BIR_ANALIZ (Elde edilme tarihi: 15 Eylül 2022).
- Örnek, İ. (2009). "Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizması Kanallarının İşleyişi". *Maliye Dergisi*, 156, 104-125.
- Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (1998). "Generalized Impulse Response Analysis in Linear Multivariate Models". *Economic Letters*, 58(1), 17-29.
- Sarı, A. (2007). "Faiz Kanalı Yoluyla Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizmalarının İşlerliği". *Akademik Fener Dergisi*, 5(8), 15-21.
- Sims, C. A. (1992). "Interpreting the Macroeconomic Time Series Facts: The Effects of Monetary Policy". *European Economic Review*, 36(5), 975-1000.
- Smets, F. ve Wouters, R. (1999). "The Exchange Rate and The Monetary Transmission Mechanism in Germany". *General Equilibrium and Monetary Transmission*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank.
- Sun, L., Ford, J. L. ve Dickinson, D. G. (2010). "Bank Loans and the Effects of Monetary Policy in China: VAR/VECM Approach". *China Economic Review*, 21(1), 65-97.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2018). Yıllık Ekonomik Rapor 2018, <https://ms.hmb.gov.tr/> (Elde edilme tarihi: 20 Ocak 2023)
- Taş, S., Örnek, İ. ve Utlı, S. (2012). "Banka Kredi Kanalı ve Türkiye Uygulaması". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 53-74.
- Taylor, J. B. (2000). "Low Inflation, Pass-Through, and the Pricing Power of Firms". *European Economic Review*, 44(7), 1389-1408.
- TCMB. (2019). 2018 Yıllık Rapor, <https://www3.tcmb.gov.tr/> (Elde edilme tarihi: 24 Ocak 2023).
- TCMB. (2022). Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> (Elde edilme tarihi: 18 Ekim 2022).
- TOBB. (2019). 2018 Ekonomik Raporu. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, <https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2019/75-GK-Faaliyet-Raporu.pdf> (Elde edilme tarihi: 20 Ocak 2023).
- Viphindartin, S., Saleh, M. ve Prestianawati, S. A. (2019). "Effectiveness of the Monetary Transmission Mechanism in Achieving the Ultimate Goals of ASEAN-3". *Advances in Economics, Business and Management Research (23rd Asian Forum of Business Education)*. 144, 452-458..
- Yalçın, E. ve Gürel, S. P. (2020). "Küresel Kriz Sonrası Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizmasının Etkinliği". *Journal of Yasar University*, 15(59), 444-460.
- Yurtkur, A. K. ve Yalçın, E. E. (2020). "Türkiye Açısından Parasal Aktarım Mekanizması Kanallarının SVAR Analizi". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(4), 745-761.

EK: Net Şoklar

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program)

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.09.2022 ✓Accepted/Kabul:13.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1169890

Research Article/Araştırma Makalesi

Kızılkaya, O. ve Mike, F. (2023). "İklim Değişikliğinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss. 403-411.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜRKİYE ÜZERİNE AMPİRİK BİR DEĞERLENDİRME

Oktay KIZILKAYA*, Faruk MİKE**

Öz

Bu çalışma Türkiye için iklim değişikliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini 1990-2021 dönemi yıllık gözlemler doğrultusunda, kesirli frekans değerleri dikkate alabilen Fourier ADL eşbütünleşme testiyle araştırmayı amaçlamaktadır. Bu anlamda Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan hareketle, iklim değişikliğinin en önemli parametrelerinden birisi olan sıcaklık düzeyi ile temel ekonomik parametreler (sermaye stoku, işgücü miktarı ve kentleşme) analizlere dâhil edilmiştir. Fourier ADL eşbütünleşme sonuçları seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Elde edilen uzun dönem katsayılar ise Türkiye için sıcaklık düzeyi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde negatif bir ilişkinin bulunduğu işaret etmektedir. Bu durum küresel ısınmanın neden olduğu iklim krizinin Türkiye'nin ekonomik büyüme performansını olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda iklim değişikliğinin olumsuz etkilerini azaltacak yönde küresel işbirliklerine dâhil olunması ve ayrıca özellikle üretim süreçlerinin uyum ve sınırlama politikaları ile desteklenmesi, Türkiye ekonomisinin geleceği açısından oldukça kritik bir önem arz etmektedir. Son olarak sıcaklık parametresi dışında kalan sermaye stoku, işgücü miktarı ve kentleşme değişkenlerinin ise Türkiye'nin ekonomik büyüme performansı üzerinde pozitif etkilere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İklim değişikliği, Ekonomik büyüme, Fourier ADL eşbütünleşme testi, Türkiye.

JEL Sınıflandırması: Q54, O47, C32

THE IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL EVALUATION ON TÜRKİYE

Abstract

This study aims to investigate the impact of climate change on economic growth in Türkiye by using Fourier ADL cointegration analysis, which considers the fractional frequency values, for yearly observation from 1990 to 2021. Following the Cobb-Douglas production function, the analysis included main economic parameters (capital stock, labour force and urbanization) and also temperature which is one of the most important indicators of climate change. The Fourier ADL cointegration results reveal the existence of a long run relationship between the series. The long-run coefficients indicate that there is a negative relationship between the temperature level and economic growth in Türkiye in the long run. This means that the climate crisis caused by global warming negatively affects Türkiye's economic growth performance. In this context, it is of critical importance for the future of the Turkish economy to be included in global cooperation to reduce the negative effects of climate change, and also to support especially the production processes with adaptation and mitigation policies. Finally, capital stock, labour force and urbanization parameters have positive and statistically significant effects on Türkiye's economic growth performance in the long run.

Keywords: Climate change, Economic growth, Fourier ADL cointegration test, Türkiye.

JEL Classification: Q54, O47, C32

*Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, MALATYA.
e-posta: oktay.kizilkaya@ozal.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-3412-5616>)

**Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Bahçe Meslek Yüksekokulu, Bankacılık ve Finans Bölümü, OSMANİYE.
e-posta: farukmike@osmaniye.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9194-1679>)

1. GİRİŞ

Ekonomik büyümenin önemi ve sürdürülebilirliği konularına yönelik olarak ekonomi literatüründe yıllardır yoğun bir araştırma alanının oluştuğu ve halen de oluşmaya devam ettiği gözlemlenmektedir. Gelişen test yöntemleri ve modelleme teknikleri sayesinde, araştırmacılar ekonomik büyümenin temel unsurlarını en ince ayrıntılarına kadar analiz etmekte ve nihayetinde daha iyi bir büyüme performansı için gerekli olan uygulamaları çalışmalarında politika önerileri olarak sunmaktadır. Bu durum kuşkusuz ülke refahını arttırmayı ve ülkelerinin uluslararası alanda rekabet üstünlüğü sağlamasını hedefleyen politika yapıcılar için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Ancak diğer taraftan günümüzde, özellikle de uluslararası kamuoyunda, ekonomik faaliyetlerin önemli bir alternatif maliyete sahip olduğu görüşünün ağırlık kazanmaya başladığı dikkat çekmektedir. Bu maliyetin adı, şu aralar sıklıkla duyduğumuz ve bundan sonra daha fazla duymaya devam edeceğimiz, “iklim değişikliği” kavramı ile açıklanmaktadır.

İklim değişikliği temel olarak hava koşullarındaki düzensiz ve uzun dönemli değişiklikleri (sıcaklık ortalamalarındaki artışlar ve yağış miktarındaki ani değişimler gibi) ifade etmektedir. Özellikle son dönemlerde sıklıkla karşılaştığımız buzulların erimesi, deniz suyu seviyelerinin ve sıcaklıkların artması, biyolojik çeşitliliğin azalması, seller, taşkınlar ve kuraklıklar gibi pek çok olumsuz doğa olayı iklim değişikliğinin temel göstergeleri arasında sıralanmaktadır. Bu etkiler kuşkusuz iklim değişikliğinin coğrafi, biyolojik ve çevresel boyutlarını daha fazla ön plana çıkaran bir sürece işaret etmektedir. Ancak iklim değişikliği kapsamında doğa odaklı olayların yanı sıra ayrıca ekonomik, sosyal ve politik etkileri de barındıran önemli bir süreci ifade etmektedir. Bu çalışmanın kapsamı itibarı ile iklim değişikliğinin ekonomik etkileri üzerinde durulması amaçlanmaktadır.

İklim değişikliği ekonomisi (Stern (2006) ve Stern (2008)’in ifade ettiği üzere) temel olarak hava olaylarındaki düzensiz değişimlerin (sıcaklıklarda yaşanan kalıcı yükselişler ve/veya yağış düzenindeki değişiklikler) ekonomik faaliyetler (tarımsal üretim, ekonomik büyüme, işgücü verimliliği vb.) üzerindeki etkilerini incelemektedir. Küresel sıcaklık düzeylerinde meydana gelen artışlar ve şiddetli hava olayları; (i) tarımsal üretimde kayıpların yaşanmasına, (ii) sanayi üretimi için gerekli olan hammadde girdilerinin tedarik edilememesine, (iii) işgücü verimliliğinin azalmasına, (iv) sermaye stokunun gerilemesine ve (v) insan sağlığına zarar verilmesine neden olarak, yatırımlar ve çıktı düzeyleri üzerinde doğrudan ve oldukça önemli makroekonomik etkiler meydana getirebilmektedir (Kahn vd. 2019; Tol, 2018). Bu etkilerin kısa dönemde özellikle az gelişmiş ülkeler için yıkıcı ve telafi edilemez boyutlarda gerçekleşebileceği, buna karşın uzun dönemde uyum (adaptation) ve sınırlama (mitigation) politikaları ile bir nebze azaltılabileceği kabul edilmektedir (Doğanlar vd., 2022: 73).

İklim değişikliğinin makroekonomik etkilerine yönelik yaklaşımlar literatürde büyük oranda zengin ve yoksul ülke ayrımıyla açıklanmaktadır. Söz konusu etkilerin ise yine zengin ve yoksul ülke grupları için farklı kanallar aracılığıyla gerçekleştiği kabul edilmektedir. Buna göre birinci grup çalışmalar iklim değişikliğinin (veya küresel ısınmanın) özellikle tarımsal üretime dayalı yoksul ekonomiler üzerinde (özellikle Afrika bölgesi) doğrudan ve oldukça olumsuz etkilere sahip olduğunu öne sürmektedir (Stern, 2006: 2; Tol, 2018: 8-10). Bu yaklaşıma göre iklim değişikliğinin neden olduğu sıcaklık artışlarının emek yoğun (tarımsal) üretime dayalı ve alternatif bir gelir kaynağı bulunmayan ülkeler üzerinde üretim ve verimlilik alanında oldukça ağır etkiler yaratması beklenmektedir. Bu durumun söz konusu ülkelerin sosyoekonomik yapılarında ve refah seviyelerinde ciddi hasarlara neden olacağı ileri sürülmektedir (Lanzafame, 2014: 2; Barrios vd., 2010: 351-352). Diğer taraftan ikinci grup çalışmalar ise iklim değişikliklerinin sermaye gücüne dayalı ve alternatif üretim imkânlarına sahip olan zengin ülkeler üzerinde dolaylı etkiler meydana getireceğini ileri sürmektedir. Buna göre, iklim değişikliği zengin ülkelerdeki doğrudan üretimi etkileyerek değil, yoksul ülkelere ithal edilen mal miktarında azalma ve bu malların fiyatlarında yaşanan artışlar nedeniyle refah seviyelerinde azalmaya neden olmaktadır (Jones ve Olken, 2010: 458).

Bununla birlikte iklim değişikliğinin özellikle tarihsel olarak soğuk olan bölgelerde işgücü verimliliğini ve beraberinde ekonomik büyümeyi arttıracaklarını savunan yaklaşımlar da bulunmaktadır (Kahn vd. 2019). Bu kapsamda özellikle bu bölgelerde iklim değişikliğinin olumsuz etkilerini sınırlamaya ve yine iklim değişikliği ile mücadele etmeye yönelik uygulanacak uyum ve sınırlama politikalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler sağlaması beklenebilir.

Söz konusu teorik bilgilerden hareketle bu çalışma iklim değişikliğinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçlamaktadır. Spesifik olarak ifade etmek gerekirse, bu çalışmada iklim değişikliğinin temel parametrelerinden birisi olan sıcaklık düzeylerindeki değişimlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri incelenecektir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan hareketle, çalışmada ayrıca toplam sermaye stoku ve toplam işgücü miktarı parametrelerine de yer verilecektir. Analizler, yapısal kırılmaları Fourier yaklaşımı ile

dikkate alan ekonometrik yöntemler kullanılarak gerçekleştirilecektir. Fourier yaklaşımı doğrusal olmayan yapıda ve bilinmeyen sayıda çoklu yapısal kırılmanın varlığı durumunda oldukça kullanışlı bir yöntemdir. Fourier birim kök testlerinde az sayıda parametre kullanıldığından, çok sayıda kukla değişken kullanan birim kök testlerinde bulunabilecek güç kaybı probleminden kaçınılmaktadır (Enders ve Lee, 2012: 199). Söz konusu çalışmanın ele aldığı konu ve uygulama yöntemi itibarıyla Türkiye ekonomisi için ilk çalışma olduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın planlaması şu şekildedir: İkinci bölümde iklim değişikliğinin ekonomik faaliyetler üzerindeki etkilerine yönelik literatürde sınırlı sayıda yer alan ampirik çalışmalar özetlenecektir. Üçüncü bölümde analizler için uygulanacak model tercihi ve beraberinde gerekli olan veri seti tanımlanacaktır. Dördüncü bölümde Fourier ADF birim kök ve Fourier ADL eşbütünlük testlerine yönelik metodolojik açıklamalara yer verilecektir. Beşinci bölümde ampirik bulgular tartışılacak ve çalışma sonuç ve politika önerileri ile tamamlanacaktır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Çevre ekonomisi alanına özgü literatür, iklim değişikliğinin çeşitli ekonomik faaliyetler (ekonomik büyüme, tarımsal üretim, işgücü verimliliği vb.) üzerindeki etkilerini büyük oranda farklı kirlilik göstergeleri (karbondioksit ve sera gazı emisyonları gibi) ile açıklamaya çalışmakta ve söz konusu literatüre yönelik önemli bir tartışma alanının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Ancak bu durum iklim değişikliğinin temel göstergeleri olarak kabul edilen sıcaklık ve yağış miktarları parametrelerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Literatürde söz konusu parametreleri dikkate alarak ampirik analiz gerçekleştiren sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır.

Bu çalışmaların önemli bir kısmı iklim değişikliğinden en fazla etkilenen ve yoksul ülke sınıflandırmalarına dahil edilebilecek olan Afrika ülkeleri için gerçekleştirilmektedir. Bu kapsamda Barrios vd. (2010), 22 Sahra Altı Afrika ülkesi için yağış trendlerinin zayıf ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini panel En Küçük Kareler ve sabit etkiler yöntemleri ile incelemiştir. Elde edilen bulgular yağış miktarındaki azalmanın Afrika ülkelerinin zayıf büyüme performansları üzerinde oldukça önemli bir etkiye sahip olduğunu, fakat diğer gelişmekte olan ülkeler için önemli bir etki yaratmadığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Abidoye ve Odusola (2015), 34 Afrika ülkesi için iklim değişikliği ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1961-2009 yıllık veriler doğrultusunda Bayesian yaklaşımı ile incelemiştir. Yazarlar çalışmalarında iklim değişikliğinin ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Buna göre sıcaklıktaki 1°C'lik artış gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme oranı üzerinde %0.67 oranında bir azalmaya neden olmaktadır. Bu etkinin ülkeler arasındaki dağılımı homojen değildir. Son olarak Alagidede vd. (2016), 22 Sahra Altı Afrika ülkesi için iklim değişikliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel eşbütünlük analizleri (Pedroni, Kao ve Fisher) ile incelemiştir. Elde edilen bulgular, sıcaklık ve yağış miktarı değişkenleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir ilişkinin bulunmadığına işaret etmektedir. Buna karşın kısa dönemde sıcaklık düzeyinde meydana gelecek %1'lik artışın ekonomik büyümeyi yaklaşık %0.13 oranında azaltacağı bulguları elde edilmiştir. Diğer taraftan doğrusal dışılığın modellendiği bir diğer tahminde ise kısa dönemde sıcaklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Uzun dönemde ise sıcaklık düzeyinin pozitif ve anlamlı ve quadratic sıcaklık değeri katsayısının ise negatif ve anlamlı olduğu bulgularına ulaşılmıştır. Bunun anlamı sıcaklık düzeylerindeki artışların belirli bir eşik değere (24.9°C) kadar ekonomik büyümeyi artırdığı, ancak bu eşik seviyenin ardından büyüme üzerinde olumsuz etkiler meydana getirdiği yönündedir.

Afrika ülkeleri dışında yapılan diğer çalışmalarda ise zengin-yoksul ülke ayrımlarına veya bireysel/bölgesel ülke analizlerine dayanan araştırmaların gerçekleştirildiği gözlemlenmektedir. Bu çalışmalardan Dell vd. (2008), iklim değişikliğinin ekonomik faaliyetler üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkilerini zengin ve yoksul ayrımından hareket ederek 136 ülke için 1950-2003 yıllık gözlemler doğrultusunda incelemiştir. Dinamik panel veri analizlerinin kullanıldığı çalışmada temel olarak üç temel sonuç elde edilmiştir: (i) Yüksek sıcaklıklar yoksul ülkelerdeki ekonomik büyümeyi önemli ölçüde azaltırken, zengin ülkelerde düşük bir etkiye sahiptir. (ii) Yüksek sıcaklıklar yoksul ülkelerdeki çıktı seviyesinden ziyade, büyüme oranlarını azaltmaktadır. (iii) Yüksek sıcaklıklar yoksul ülkelerdeki tarımsal üretimi, endüstriyel üretimi, toplam yatırım miktarını azaltan ve siyasi istikrarsızlığı artıran geniş çaplı etkilere sahiptir. Diğer taraftan Jones ve Olken (2010)'de çalışmasında zengin ve yoksul ülke ayrımına yönelerek iklim değişikliğinin ihracat üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamıştır. Esnek Genelleştirilmiş En Küçük Kareler yönteminin kullanıldığı çalışmada temel olarak iki sonuç elde edilmiştir: (i) yoksul ülkelerdeki yüksek sıcaklıklar, ihracat büyüme oranları üzerinde büyük ve negatif etkilere neden olmaktadır. Buna göre veri bir yılda sıcaklıklarda yaşanacak 1°C'lik artış, söz konusu ülkenin ihracat büyüme oranını %2.0 ve %5.7 arasında azaltmaktadır. Buna karşın zengin ülkeler için böyle bir etki bulunmamaktadır. (ii) yüksek sıcaklıklar ağır sanayi

veya hammadde üretimi üzerinde çok az bir etkiye sahipken, tarımsal ihracat ve hafif imalat ihracatı üzerinde önemli olumsuz etkiler meydana getirmektedir.

Bölgesel anlamda ise Nordhaus (2006), coğrafi faktörlerin makroekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini, G-Econ veri tabanını kullanarak küresel ölçekte (ve spesifik olarak Afrika ile 6 diğer bölge için) mekânsal analizler ile incelemiştir. Söz konusu çalışma üç temel sonuca işaret etmektedir: (i) Sıcaklık düzeyi ile kişi başına düşen çıktı miktarı arasında negatif, buna karşın sıcaklık düzeyi ve alan başına çıktı miktarı arasında güçlü bir pozitif ilişki bulunmaktadır. (ii) Coğrafi faktörler, Afrika ve yüksek gelirli ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğinin önemli bir kaynağıdır. (iii) Sera gazı emisyonu, geçmiş çalışmaların aksine, ekonomik faaliyetler üzerinde çok daha büyük zararlar vermektedir. Diğer taraftan Cashin vd. (2017), El Niño hava şokunun büyüme, enflasyon, enerji ve yakıt-dışı emtia fiyatları üzerindeki etkisini 21 ülke/bölge için 1979:2-2013:1 çeyreklik dönemleri doğrultusunda VAR modelleri yardımıyla incelemiştir. Elde edilen bulgular El Niño hava şokları sonrasında Avustralya, Şili, Endonezya, Hindistan, Japonya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'nın ekonomik faaliyetlerinde kısa vadeli düşüş yaşadıklarını, bu karşın ABD, Avrupa ve Çin'in büyümeyi artırıcı etkilerle karşılaştıklarını ortaya koymaktadır. Temel bulgu, (i) bir ülke ne kadar geniş coğrafik alana sahipse, (ii) birincil sektörlerin GSYİH içerisindeki payı ne kadar küçükse ve (iii) ekonomilerindeki çeşitlilik ne kadar fazla ise El Niño şoklarının GSYİH üzerindeki etkisi o kadar küçük olacağına yöneliktir.

Son olarak bireysel ülkeleri dikkate alan çalışmalardan Tebaldi ve Beaudin (2016), yağış kalıplarındaki değişimlerin reel GSYİH büyüme oranları üzerindeki etkilerini Brezilya eyaletleri için incelemiştir. Analizler 1970-2011 yılları için aylık veriler doğrultusunda dinamik panel veri yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Çalışmada Brezilya için 5 bölge dikkate alınmıştır: Kuzey, Kuzeydoğu, Güney, Güneydoğu ve İç Batı. Temel bulgu; ilkbahar mevsiminde yaşanan kuraklıklar ile yaz aylarında meydana gelen sellerin özellikle ülkenin Kuzeydoğu bölgesini etkilediğini, bu bölgenin tarihsel bağlamda ülkenin ekonomik olarak en yoksun bölgesi olduğunu ve bu nedenle iklim olaylarının ülke genelinde eşitsizliği artırabileceğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Kahn vd. (2019), 174 ülkeyi dikkate aldıkları çalışmalarında ayrıca 48 ABD Eyaleti için iklim değişikliğinin ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini incelemişlerdir. 1963-2016 yıllık dönemleri için Chudik vd. (2018) tarafından önerilen half-panel Jackknife FE (HPJ-FE) tahmincisini kullandıkları çalışmalarında, iklim değişikliğinin farklı eyalet ve sektörlerdeki reel çıktı miktarı, işgücü verimliliği ve istihdam üzerinde uzun süreli olumsuz bir etkiye sahip olduğu bulgularına ulaşmışlardır.

3. VERİ SETİ VE ANALİTİK ÇERÇEVE

Bu çalışmada Türkiye için iklim değişikliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri Cobb-Douglas üretim fonksiyonu yardımıyla araştırılmaktadır. Bu anlamda uygulanacak model, Doğanlar vd. (2022)'nin çalışmasından hareketle, (1) numaralı denklemde yer almaktadır:

$$\ln Y_t = \alpha + \beta_1 \ln K_t + \beta_2 \ln L_t + \beta_3 \ln T_t + \beta_4 \ln U_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada Y toplam çıktı miktarının bir göstergesi olarak reel gayrisafi yurtiçi hasıla düzeyini (sabit fiyatlarla 2015 US\$); K sermaye birikiminin bir göstergesi olarak reel gayrisafi sabit sermaye oluşumunu (sabit fiyatlarla 2015 US\$); L işgücü arzının bir göstergesi olarak toplam işgücü miktarını; T iklim değişikliğinin temel parametresi olan sıcaklık düzeyini ve son olarak U demografik faktörlerin önemli bir göstergesi olan toplam kent nüfusunu ifade etmektedir. Ayrıca 1 numaralı denklemde yer alan α sabit terimi ve ε_t ise hata terimini ifade etmektedir. β_1 , β_2 , β_3 ve β_4 ise sırasıyla sermaye stoku, işgücü miktarı, sıcaklık düzeyi ve kent nüfusu parametrelerine ilişkin esneklik katsayılarına işaret etmektedir.

Modelde yer alan tüm değişkenler toplam değerler olarak çalışmaya dâhil edilmiş ve verilerin tamamı Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. Çalışma dönemi ise 1990-2021 arasındaki yıllık gözlemleri kapsamaktadır. Özellikle işgücü miktarı (L) verisinin veri tabanlarında 1990 yılından itibaren mevcut bulunması, bu dönemlerin dikkate alınmasındaki en önemli neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Son olarak tüm seriler doğal logaritmaları alınarak analizlere dâhil edilmişlerdir.

4. EKONOMETRİK YÖNTEM

Ekonometrik analizin ilk aşamasında, ele alınan serilerin durağanlık özellikleri Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) ve kesirli frekans değerleri alabilen Fourier ADF birim kök testleri kullanılarak incelenmiştir. İkinci aşamada; seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığı kesirli frekans değerleri alabilen Fourier ADL eşbütünlük testiyle sınımlanmıştır. Son aşamada ise seriler arasındaki uzun dönem ilişkiler, Tam Modifiye Edilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemiyle tahmin edilmiştir.

4.1. Fourier ADF Birim Kök Testi

Christopoulos ve Leon-Ledesma (2011), Fourier yaklaşımı ile yapısal kırılmaları dikkate almak amacıyla kesirli frekans değerleri alabilen Fourier ADF birim kök testini geliştirmişlerdir. Christopoulos ve Leon-Ledesma (2011), tamsayı değerli frekansların geçici kırılmaları, kesirli frekansların ise fonksiyon tam bir salınımı tamamlayamayacağı için kalıcı kırılmaları ifade ettiğini göstermiştir. Zamanla değişen deterministik bir bileşen $d(t)$ ve $v_t \sim N(0, \sigma)$ olmak üzere bir y_t stokastik değişkeni Denklem (2) ile ifade edilebilmektedir:

$$y_t = d(t) + v_t \quad (2)$$

Christopoulos ve Leon-Ledesma (2011), çalışmalarında $d(t)$ değişkeni için Denklem (3) ile verilen Fourier serilerini kullanmışlardır:

$$d(t) = \gamma_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (3)$$

Burada k Fourier fonksiyonunun frekans sayısını, t zaman terimini, T ise örneklem boyutunu göstermektedir. Kesirli frekans değerleri alabilen Fourier ADF testinin ilk aşamasında uygun frekans değeri (k^*) belirlenmektedir. Bunun için $0.1 \leq k \leq 5$ olacak şekilde ve 0.1'lik artışlarla k 'nin her bir kesirli değeri için En Küçük Kareler yöntemi kullanılarak Denklem (3) tahmin edilmekte ve kalıntı kareler toplamını minimum yapan k değeri k^* olarak seçilmektedir. Daha sonra modelin En Küçük Kareler kalıntıları hesaplanmaktadır:

$$\hat{v}_t = y_t - \hat{\gamma}_0 + \hat{\gamma}_1 \sin\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right) + \hat{\gamma}_2 \cos\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right) \quad (4)$$

Testin ikinci aşamasında elde edilen kalıntılara birim kök testi uygulanmaktadır. Denklem (5) ile verilen model ile standart ADF regresyonu kullanılmaktadır:

$$\Delta v_t = \alpha_1 v_{t-1} + \sum_{j=1}^p \beta_j \Delta v_{t-j} + u_t \quad (5)$$

Burada birim kökün varlığını ifade eden $H_0: \alpha_1 = 0$ boş hipotezi test edilmektedir.

Fourier ADF testinin üçüncü ve son aşamasında ise y_t 'nin veri yaratma sürecinde bilinmeyen (pürüzsüz) kırılmaların varlığı $H_0: \gamma_1 = \gamma_2 = 0$ boş hipotezi kullanılarak araştırılmaktadır. Burada boş hipotezi test etmek için F-istatistiği kullanılmaktadır.

4.2. Fourier ADL Eşbütünlük Testi

Banerjee vd. (2017), çalışmalarında deterministik terimde Fourier fonksiyonu içeren otoregresif gecikmesi dağıtılmış (ADL) modele dayalı Fourier ADL eşbütünlük testini önermişlerdir. Fourier ADL eşbütünlük testi, tahmin edilen çok sayıda kukla değişkenin olduğu eşbütünlük testlerinde ortaya çıkan güç kaybını önleyebilmektedir (Banerjee vd., 2017: 120). Fourier ADL test prosedürünü açıklamak için aşağıdaki koşullu model kullanılmaktadır:

$$\Delta y_{1t} = d(t) + \delta_1 y_{1,t-1} + \gamma' y_{2,t-1} + \varphi' \Delta y_{2t} + \epsilon_t \quad (6)$$

Burada γ , φ ve $y_{2t} \times 1$ boyutlu parametre vektörleri ve açıklayıcı değişkenlerdir. $d(t)$, Denklem (3) ile verilen deterministik terimdir. Fourier ADL eşbütünlük testinin ilk aşamasında Denklem (6) tahmin edilerek kalıntı kareler toplamını minimum yapan k^* değeri belirlenmektedir. İlkay vd. (2021), Christopoulos ve Ledesma (2011) tarafından önerilen kalıcı yapısal değişimleri dikkate almak amacıyla, $0.1 \leq k \leq 5$ olacak şekilde ve 0.1'lik artışlarla kesirli değerleri dikkate alarak k^* seçilmesini önermiştir. Kesirli frekans değerleri alabilen Fourier ADL testinde eşbütünlük ilişkisinin olmadığını ifade eden boş hipotez ($H_0: \delta_1 = 0$) test edilmektedir. Fourier ADL

eşbütünleşme testinde boş hipotezi test etmek için t testi kullanılmakta ve test istatistiği Denklem (7) kullanılarak hesaplanmaktadır:

$$t_{ADL}^F = \frac{\hat{\delta}_1}{se(\hat{\delta}_1)} \quad (7)$$

Burada $\hat{\delta}_1$, Denklem (6)'da yer alan δ_1 'in En Küçük Kareler tahmincisini, $se(\hat{\delta}_1)$ terimi ise $\hat{\delta}_1$ 'in standart hatasını göstermektedir.

5. BULGULAR

Eşbütünleşme analizine geçmeden önce değişkenlerin durağanlık özelliklerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada kullanılan değişkenlerin durağanlık özelliklerini ortaya koymak adına ADF birim kök testine ve Christopoulos ve Leon-Ledesma (2011) tarafından geliştirilen ve kesirli frekans değeri alabilen FADF birim kök testine yer verilmiştir. ADF ve Fourier ADF birim kök testi sonuçları Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Birim kök analizi

Değişken	ADF	Min KKT	Frekans (k*)	Fourier ADF	F-istatistiği
Y	0.487	0.056	0.2	-3.243	1429.868*
ΔY	-5.526*	0.045	3.7	-7.116*	4.383***
K	-0.720	0.560	0.5	-3.245	275.824*
ΔK	-3.867*	0.480	3.5	-7.572*	3.298
L	0.199	0.039	0.2	-2.128	320.326*
ΔL	-5.523*	0.017	1.4	-6.957*	2.918
T	-1.158	0.066	0.1	-2.593	15.616*
ΔT	-9.320*	0.144	5	-9.811*	0.373
U	-2.493	0.001	0.1	-0.921	45802.040*
ΔU	-1.120	0.001	2.5	-2.842***	13.455*

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığını ifade etmektedir.

Tablo 1'de yer alan F-istatistiği değerleri incelendiğinde, tüm serilerin düzey değerleri ile ekonomik büyüme (Y) ve kent nüfusu (U) değişkenlerinin birinci farklarında Fourier fonksiyonunun istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. ADF ve Fourier ADF birim kök testi sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, bu testlere ait test istatistikleri serilerin düzey hallerinde durağan olmadıklarını ortaya koymaktadır. Serilerin birinci farkları alındığı zaman ise durağan hale geldikleri görülmektedir. Birim kök testi sonuçları tüm serilerin I(1) olduğunu ve Fourier ADL eşbütünleşme analizinin uygulanabilmesi için gerekli ön koşulun sağlandığını göstermektedir.

Tablo 2: Eşbütünleşme analizi

Min AIC	Frekans (k)	Fourier ADL Test İstatistiği	Sonuç	
-4.198	1.5	-5.160**	Eşbütünleşme var	
Gecikme Sayıları				
ΔY	ΔK	ΔL	ΔT	ΔU
2	2	1	2	2
Kritik Değerler				
	%1	%5	%10	
Fourier ADL	-5.678	-5.023	-4.665	

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığını ifade etmektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak alınmıştır.

Tablo 2 kesirli frekans değeri alabilen Fourier ADL eşbütünleşme testi sonuçlarını göstermektedir. Öncelikle uygun frekans değeri kesirli (1.5) olarak elde edilmiş ve bu sayede yapısal kırılmaların etkisinin kalıcı olduğu tespit edilmiştir. Fourier ADL eşbütünleşme testine ait test istatistiği -5.160 olarak elde edilmiştir. Bu değer Fourier ADL eşbütünleşme testine ait %5 kritik değeri aştığı için eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden boş hipotez reddedilmektedir. Bu durum değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır. Buna göre ele alınan seriler uzun dönemde birlikte hareket etmektedir ve bu serilerin düzey değerleriyle yapılacak uzun dönem analizi sahte regresyon içermeyecektir.

Uzun dönem eşbütünlük parametreleri Phillips ve Hansen (1990) tarafından geliştirilen FMOLS yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. İçsellik ve serisel korelasyon sorunlarına çözüm bulmak amacıyla geliştirilen FMOLS yöntemi, En Küçük Kareler yönteminin modifiye edilmiş halidir.

Tablo 3: Uzun dönem eşbütünlük katsayıları

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
K	0.33	0.020	16.966	0.000
L	0.47	0.108	4.403	0.000
T	-0.10	0.051	-2.007	0.056
U	0.71	0.119	6.008	0.000
Sin	0.00	0.008	0.230	0.820
Cos	-0.01	0.004	-4.725	0.000
C	-1.86	0.511	-3.638	0.001

Not: "Cos" kosinüs, "Sin" ise sinüs Fourier fonksiyonlarını göstermektedir.

Tablo 3'te trigonometrik terimlerinde modele dâhil edildiği FMOLS sonuçları yer almaktadır. Elde edilen sonuçlara göre sıcaklık (T) değişkenine ait katsayının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı, sermaye stoku (K), işgücü miktarı (L) ve kentleşme (U) değişkenlerine ait katsayıların ise pozitif istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Çalışmada Türkiye için sıcaklık düzeyini gösteren "T" değişkenin katsayısı -0.10 olarak elde edilmiştir. Bu durum Türkiye'deki sıcaklık ortalamalarında yaşanan artışlar ile ekonomik büyüme performansı arasında negatif bir ilişkinin bulunduğu işaret etmektedir. Buna göre uzun dönemde Türkiye'nin sıcaklık düzeylerinde meydana gelecek %1'lik bir artış, ekonomik büyümesi üzerinde yaklaşık %0.10 oranında azalmaya neden olmaktadır.

Diğer taraftan ekonomik büyümenin temel belirleyicileri olan sermaye stoku (K) ve işgücü miktarı (L) değişkenleri için ise pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulgular elde edilmiştir. Buna göre uzun dönemde sermaye stoku ve işgücü miktarında meydana gelecek %1'lik artışlar, Türkiye'nin ekonomik büyüme performansı üzerinde sırasıyla ve yaklaşık olarak %0.33 ve %0.47 oranında artışa neden olmaktadır. Bu durum sermaye ve işgücü arzı parametrelerinin Türkiye ekonomisi için halen önemli katkılar sağladığına işaret etmektedir. Son olarak kentleşme düzeyini gösteren (U) değişkenin katsayısı ise 0.71 olarak elde edilmiştir. Buna göre, uzun dönemde kentleşme düzeyinde (ya da kent nüfusunda) meydana gelecek %1'lik bir artış, büyümeyi ortalama % 0.71 oranında artırmaktadır.

6. SONUÇ

İklim değişikliğinin küresel ölçekte gösterdiği olumsuz etkiler (kuraklık, sel, taşkın vs.) uluslararası kamuoyunun son dönemlerde endişelerini arttırmakta ve başta Birleşmiş Milletler olmak üzere iklim krizi tehdidinde yönelik uluslararası işbirliği çabalarının artmasına katkı sağlamaktadır. Bu kapsamda düzenli olarak düzenlenen uluslararası kongrelerde siyasetçiler, bilim insanları ve iş dünyasının önde gelen isimleri iklim krizinin uluslararası düzeyde farkındalığını arttırmaya ve çözümler geliştirmeye yönelik faaliyetler gerçekleştirmektedir. Her ne kadar iklim krizinin etkilerini azaltmaya yönelik hedefler yazılı metinler ile belgelendiriliyor olsa da bu sürecin tam olarak nasıl uygulanacağı ile ilgili net bir yol haritası çizilememektedir. Bunun en önemli nedeni kuşkusuz dünyanın en büyük ekonomilerine sahip olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi ülkelerin çevre odaklı büyüme politikalarına uyum sağlama konusundaki isteksizlikleri ile ilgilidir. Bir taraftan uluslararası rekabet üstünlüğü ve küresel güç devinimi gibi amaçlar ile diğer taraftan küresel iklim krizinin meydana getireceği olumsuzluklar arasında hangisinin daha tercih edilebilir olduğu zamanla daha iyi anlaşılacaktır.

İklim krizinin ekonomik etkileri elbette sadece dünyanın en gelişmiş ülkelerinin problemleri değildir. Özellikle ekonomik yapıları oldukça kırılgan olan gelişen piyasa ekonomileri için karşılaştıkları yeni bir olumsuzluk refah kaybına neden olabilecektir. Bu koşullar altında Türkiye'nin ekonomik anlamda nasıl bir performans sergileyeceği de kuşkusuz önemli bir anlam taşımaktadır. Bu durum özellikle ülkemizin geleceğine yönelik tedbirlerin alınması ve politika önerileri geliştirilmesi açısından başta bilim insanları ve siyasetler olmak üzere her bireyin görevidir.

Bu kapsamda bu çalışmada Türkiye için iklim değişikliğinin ekonomik büyüme performansı üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Mevcut veriler doğrultusunda 1990-2021 yıllarını dikkate alarak Fourier ADF birim kök testi,

Fourier ADL eşbütünlük testi ve FMOLS uzun dönem katsayı tahminine başvurulmuştur. Fourier ADL eşbütünlük testi sonuçları ekonomik büyüme ile sermaye stoku, işgücü miktarı, sıcaklık düzeyi ve kentleşme değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Uzun dönem katsayıları ise özellikle çalışmamızın ana temasını oluşturan sıcaklık düzeyi ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu durum küresel ısınmanın neden olduğu iklim krizinin Türkiye'nin ekonomik büyüme performansını olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Söz konusu etki Türkiye ekonomisinin bundan sonraki performansına yönelik önemli çıkarımlar sağlayabilir.

Türkiye'nin küresel ölçekte yaşanan sıcaklık artışlarına tek başına doğrudan müdahale edebilmesi veya engelleyebilmesi elbette mümkün değildir. Bu doğal olarak uluslararası bir işbirliği ile gerçekleştirilebilecek bir eylemdir. Ayrıca sıcaklık düzeylerindeki artışların en önemli nedeni olan karbondioksit emisyonu salınımlarında Türkiye, BP Statistical Review (2021) verilerine göre %1.14 ile 16. sırada yer almaktadır. İlk iki sırayı yaklaşık %30.66 ve %13.81'lik oranlar ile paylaşan Çin ve ABD'nin verileri ile karşılaştırıldığında Türkiye'nin iklim krizine yönelik sorumluluğunun nispeten daha az olduğu söylenebilir. Ancak bu durum Türkiye'nin iklim krizinin neden olacağı olumsuzluklardan alacağı payın da nispeten düşük olacağı anlamına gelmemektedir. Kendisi gibi bu krize en az katkı sağlayan diğer pek çok ülke gibi şiddetini giderek daha fazla hissedeceği doğa olaylarıyla karşılaşacak ve bunun ekonomik yapısı üzerindeki etkilerini de yine aynı şiddette hissedecektir. Bu kapsamda Türkiye'nin öncelikle iklim krizine yönelik uluslararası işbirliklerini önemsemesi ve bu süreçlere dâhil olması önem arz etmektedir. Dahası ve belki de en önemlisi, başta tarım sektörü olmak üzere üretim süreçlerinin tamamında uyum ve sınırlama politikalarının hızlı şekilde desteklenmesi kritik bir öneme sahiptir.

Bu konu özelinde gelecekte yapılacak çalışmalar için ise özellikle ikinci dereceli terimlerin (quadratic term) ekonometrik modellere dahil edilmesi önerilmektedir. Bu sayede hava olaylarının doğrusal olmayan etkilerinin de incelenmesi mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Abidoye, B. O., ve Odusola, A. F. (2015). "Climate Change and Economic Growth in Africa: An Econometric Analysis". *Journal of African Economies*, 24(2), 277-301.
- Alagidede, P., Adu, G., ve Frimpong, P. B. (2016). "The Effect of Climate Change on Economic Growth: Evidence from Sub-Saharan Africa". *Environmental Economics and Policy Studies*, 18(3), 417-436.
- Banerjee, P., Arčabić, V., ve Lee, H. (2017). "Fourier ADL Cointegration Test to Approximate Smooth Breaks with New Evidence from Crude Oil Market". *Economic Modelling*, 67, 114-124.
- Barrios, S., Bertinelli, L., ve Strobl, E. (2010). "Trends in Rainfall and Economic Growth in Africa: A Neglected Cause of the African Growth Tragedy". *The Review of Economics and Statistics*, 92(2), 350-366.
- BP (2019). *Statistical Review of World Energy* (68th edition). London.
- Cashin, P., Mohaddes, K., ve Raissi, M. (2017). "Fair Weather or Foul? The Macroeconomic Effects of El Niño". *Journal of International Economics*, 106, 37-54.
- Christopoulos, D. K., ve León-Ledesma, M. A. (2010). "Smooth Breaks and Non-linear Mean Reversion: Post-Bretton Woods Real Exchange Rates". *Journal of International Money and Finance*, 29(6), 1076-1093.
- Dell, M., Jones, B. F., ve Olken, B. A. (2008). "Climate Change and Economic Growth: Evidence from the Last Half Century (No. w14132)". *National Bureau of Economic Research*.
- Doğanlar, M., Mike, F., ve Kızılkaya, O. (2022). "The Impact of Climate Change on Aggregate Output in Middle- and High-Income Countries". *Australian Economic Papers*, 61(1), 72-86.
- Enders, W., ve J. Lee (2012). "The Flexible Fourier Form and Dickey-Fuller Type Unit Root Tests". *Economics Letters*, 117(1), 196-199.
- Ilkay, S. C., Yilanci, V., Ulucak, R., ve Jones, K. (2021). "Technology Spillovers and Sustainable Environment: Evidence from Time-Series Analyses with Fourier Extension". *Journal of Environmental Management*, 294, 113033.
- Jones, B. F., ve Olken, B. A. (2010). "Climate Shocks and Exports". *American Economic Review*, 100(2), 454-59.
- Kahn, M. E., Mohaddes, K., Ng, R. N., Pesaran, M. H., Raissi, M., ve Yang, J. C. (2019). "Long-Term Macroeconomic Effects of Climate Change: A Cross-Country Analysis (No. w26167)". *National Bureau of Economic Research*.
- Lanzafame, M. (2014). "Temperature, Rainfall and Economic Growth in Africa". *Empirical Economics*, 46(1), 1-18.
- Nordhaus, W. D. (2006). "Geography and Macroeconomics: New Data and New Findings". *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 103(10), 3510-3517.

- Phillips, P. C., ve Hansen, B. E. (1990). "Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I (1) Processes". *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99-125.
- Stern, N. (2006). "What is the Economics of Climate Change?". *World Economics*, 7(2), April-June 2006, 1-10.
- Stern, N. (2008). "The Economics of Climate Change". *American Economic Review*, 98(2), 1-37.
- Tebaldi, E., ve Beaudin, L. (2016). "Climate Change and Economic Growth in Brazil". *Applied Economics Letters*, 23(5), 377-381.
- Tol, R. S. (2018). "The economic Impacts of Climate Change". *Review of Environmental Economics and Policy*, 12(1), 4-25.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Barut Bektaş, B. (2023). "Feminist Perspektiften Cinsel İstismar ve Sosyal Hizmet Müdahalesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 57, Denizli, ss.413-428.

FEMİNİST PERSPEKTİFTEN CİNSEL İSTİSMAR VE SOSYAL HİZMET MÜDAHALESİ

Berçem BARUT BEKTAŞ*

Öz

Sosyal problemleri feminist perspektiften ele almak daha adil ve eşitlikçi toplumların oluşmasında, problemlerin bilinmeyen yönlerinin ve içerdiği güç ilişkilerinin gün yüzüne çıkarılarak mikro ve makro düzeylerde farkındalık oluşturmasında önemli bir adımdır. Bir sorunun feminist düzlemde yeniden okunması, başlangıç noktasının kadınlar olmasını ve ataerkil, baskıcı ve hiyerarşik ilişkilerin yarattığı tüm olumsuzlukların ele alınmasını elzem kılar. Sosyal hizmetin baskı karşıtı, güçlendirici ve özgürleştirici paradigmaları feminist teorinin felsefesi ve argümanları ile paralellik göstermektedir. Bu çalışma karmaşıklık ve gizlilikle karakterize olan ve de birçok toplumda farklı dinamiklerle de olsa benzer şekilde tezahür bulan cinsel istismar sorununu feminist perspektiften ele almayı amaçlamıştır. Çalışma bu kapsamda literatür taraması yoluyla feminist teori, sosyal hizmet ve cinsel istismar arasındaki ilişkiye dikkat çekerek, cinsel istismara maruz bırakılan çocuklar ve aileleri ile gerçekleştirilecek mikro, mezo ve makro düzeylerdeki sosyal hizmet müdahalelerine ilişkin feminist bakış açısı kazandırmayı ve feminist yaklaşımın uygulamalarda nasıl olabileceğine ilişkin önerilerde bulunmayı ve uygulayıcılara tartışma sunmayı amaçlamıştır.

Anahtar kelimeler: *Feminizm, Feminist perspektif, Cinsel istismar, Sosyal hizmet.*

SEXUAL ABUSE AND SOCIAL WORK INTERVENTION FROM A FEMINIST PERSPECTIVE

Abstract

Addressing social problems from a feminist perspective is an important step in creating more just and equitable societies, bringing to light the unknown aspects of the problems and their power relations and raising awareness at micro and macro levels. Rereading a question on a feminist level makes it essential for women to be the starting point and to address all the negativities created by patriarchal, oppressive and hierarchical relationships. The anti-coercive, empowering and emancipatory paradigms of social work are parallel to the philosophy and arguments of feminist theory. This study aimed to address the problem of sexual abuse from a feminist perspective, whose complexity and discretion are intertwined and manifested similarly, albeit with different dynamics, in many societies. In this context, the study draws attention to the relationship between feminist theory, social work and sexual abuse through the literature review, and offers suggestions on how to gain a feminist perspective on micro, mezo and macro-level social work interventions with children and their families who have been subjected to sexual abuse and how feminist approach can be in practice and to present discussion to practitioners.

Keywords: *Feminism, Feminist perspective, Sexual abuse, Social work.*

**Öğr. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, ÇORUM.
bercembarut@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9134-9456)

Giriş

Cinsel istismar yaygınlık rakamları ve olumsuz etkileri azımsanmayacak düzeyde olan bir çocukluk çağı deneyimidir. Eylemin içeriği ve sıklığına bakılmaksızın, çocuğun araçsallaştırılarak cinsel hazın amaçlandığı her türlü davranış ve girişim cinsel istismar olarak tanılanmaktadır (Finkelhor, 1994). Cinsel istismar çocuk üzerinde duygusal, sosyal, fiziksel ve ruhsal olmak üzere, gelişimsel açıdan kısa ve uzun vadede birçok olumsuz etkide bulunmaktadır. İstismarın bu olumsuz etkileri maruz bırakılan kız ve oğlan çocuklarında da görülmektedir (Browne ve Finkelhor, 1986; Kaufman, 1991; Kendall Tackett vd., 1993; Chapman vd., 2004; Stoltenborgh vd., 2011).

Cinsel istismarı diğer istismar türlerinden ayıran önemli bir özelliği ise yaygınlık rakamlarındaki belirsizliktir. Araştırmalar kadınlarda yaklaşık %20 ve erkeklerde %5-10'luk bir oranda cinsel istismarın varlığını göstermektedir (Finkelhor, 1994; Pereda vd., 2009; Stoltenborgh vd., 2011). Gerek çocuğun gelişimsel olarak baş edemediği ve yaşadığı korkuları içermesi gerekse toplumsal, politik ve kültürel unsurların yarattığı baskılar nedeniyle istismar rakamlarında belirsizlik mevcuttur. Korku ve utanç çocukların yaşadıkları istismarı açıklayamamalarındaki en yaygın nedenlerdendir (Kellog ve Huston, 1995). Çocuğun bu süreçten olumsuz etkilenmesi durumunun, ailenin ve sosyal çevrenin refleksleriyle birleşmesi, toplumsal olarak istismarın üzerinin kapatılmak istenmesi ve resmi rakamların kamuya açık olmaması da istismar rakamlarının belirsizliğinde önemli dinamikler olarak görülmelidir.

Cinsel istismara ilişkin temel problemlerden biri olan ve yaşadığımız toplumda da genel olarak görülen istismarın görünürlüğü sorunu, maruz kalanın ailesinin tutumundan ve ailenin kendi çevresiyle kurduğu bağımlı ve iç içe geçmiş ilişkilerden beslenmesi durumudur (Keser 2011, s.108-11). Ailenin istismardan haberdar olma şekli, öğrenme sonrası tepki ve çabalarının her biri birer araştırma konusu olarak değerlendirilmektedir (Çavlin vd., 2018). Özellikle annenin bu süreçteki konumunun feminist perspektiften ele alınması gerektiği vurgulanmakta, kadın ve çocukların bu tabloda da sorumluluk yüklenen bireyler olarak konumlandırıldığı görülmektedir. Aileye yönelik bu tutum çoğu zaman aile tarafından öğrenilen cinsel istismara yaklaşımda da kendini belli etmektedir. İstismarın çocuk üzerinde yaratacağı olumsuz etkilere ilişkin duyulması gereken kaygılar ve gösterilmesi gereken sosyal destekler, yerini daha çok ailenin imajını zedeleyen tehdidi ortadan kaldırma kaygısına bırakmaktadır.

Cinsel istismarın aile içerisinde yaşandığı ensest vakaların ise çocuk ve aile üzerinde daha yıkıcı etkilerde bulunduğu bilinmektedir. Ensest vakalarda özellikle istismarın gizlenmesi, aile birliğinin bozulmaması, ailenin imajının ve sosyal çevredeki ilişkilerinin zarar görmemesi birincil kaygılardır (Bozbeyoğlu vd., 2010). Ataerkil düşünce sistemi ve cinsiyetçi bakış açısı bu noktada da özellikle yalnızca anneye rol ve sorumluluklar yüklemektedir. Çocuğun bakım vereni olma sorumluluğunun geleneksel olarak yalnızca annenin görevi olarak algılanmasının yanı sıra, anneye bir de istismarın sorumluluğu ve sonrası sürecin yönetilmesi noktasında birtakım görevler gerek aile içerisinde gerekse toplumsal olarak verilmek istenmektedir. Kadınlar her ne kadar sosyal hakları ve istihdam olanakları bakımından kazanımlar ve değişimler elde etse de ona yüklenen en temel anlam doğurganlığı ve anaç olma rolü olmuştur (Lawler, 1996). Bu durum da kadının desteklenmesi gerekirken yeniden bir tür baskıya maruz kaldığına yönelik feminist eleştiriyi geliştirmiştir.

Cinsel istismarın her iki cinsiyetten çocuğa yönelmekle birlikte, daha çok kız çocuklarının maruz kaldığı bir istismar türü olması (Deraman, 2014, s.51) feministlerin bu konuyu 1970'li yıllarda gündeme almasında ve uzun soluklu çabalar göstermesinde de etkili olmuş ve aynı zamanda bazı feminist tartışmalarda cinsiyetler arası fark göstergesi de olmuştur. Fakat cinsel istismar her ne kadar kadın hareketleri ve feminist çabalarla gündeme alınsa da ataerkil karşıtlığından ziyade çocuk istismarı çerçevesinde yer edinmiştir (Firestone, 1970, s.73).

Bu çalışmanın ana odağını oluşturan cinsel istismar sorununda, feminist perspektif, istismar edilen çocuk ve ailesi ile gerçekleştirilecek sosyal hizmet müdahalelerinde profesyonellerce göz ardı edilmemesi gereken bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada feminist perspektifin cinsel istismarın ele alınmasında önemli bir teorik zemin sunmasının en önemli nedenleri arasında, cinsel istismar eylemini failin anormallikleri ve sapkınlıklarının varsayımı üzerinden ya da kendisini daha iyi koruyamadığı nedeniyle istismar edilen çocuğu ve /

ailesini, bakımverenini sorumlu tutmanın çok daha ötesinde bir bakış açısı ele alınması gerektiğidir. Bu sorunu feminist perspektiften ele almak, yaygınlık tablosunun anlaşılmasında ve istismar sonrası müdahalelerin yanı sıra önleyici politikaların oluşturulması ve izlenmesi aşamasında da oldukça önemlidir. Bu kapsamda literatür araştırması yapılarak, uygulayıcılara üç farklı düzeyde gerçekleştirilebilecek sosyal hizmet müdahaleleri ile ilgili feminist perspektifte öneriler sunularak, bakış açısı kazandırılması amaçlanmıştır.

1. Cinsel İstismara Feminist Bakış

Cinsel istismarın 1970’lerde feminist hareket ve çocuk koruma lobisinin katkılarıyla kamuoyunda yer aldığı, siyasallaştığı ve konunun birçok alandaki yaklaşım ve tanımlamaları değiştirdiği bilinmektedir (Brownmiller, 1975; Herman ve Hirschman, 1977; Angelides, 2004). Çocuk cinsel istismarı, yalnızca çocukların haz amaçlı eylemlerde kullanılması üzerinden değil, tecavüz, çocuk cinselliği ve aile içerisinde kız çocuklarının babaları tarafından cinsel eylemlere zorla dahil edilmesinden gelen tartışmalarla şekillenmiştir. Sigmund Freud’un baştan çıkarma kuramı ile başlayan tartışmalar feministlerin konu üzerine eğilerek tecavüz, istismar ve ensest eylemlerinin tahakküm ve cinsiyetle ilişkili olduğu konusundaki argümanlarla birleşmiş ve yeniden tanımlanmıştır (Herman ve Hirschman, 1977; Angelides, 2004). Feminist perspektif cinsel istismarı, failin bireysel koşul ve nedenlerinden dolayı normal düzenden sapma davranışı olarak değil, düzenin normal olmadığını belirterek sorunun cinsel eylem olarak değil, toplumsal düzenden beslenen ve hâkim güç ilişkilerinin bir tezahürü olan şiddet biçimi olarak ele almaktadır.

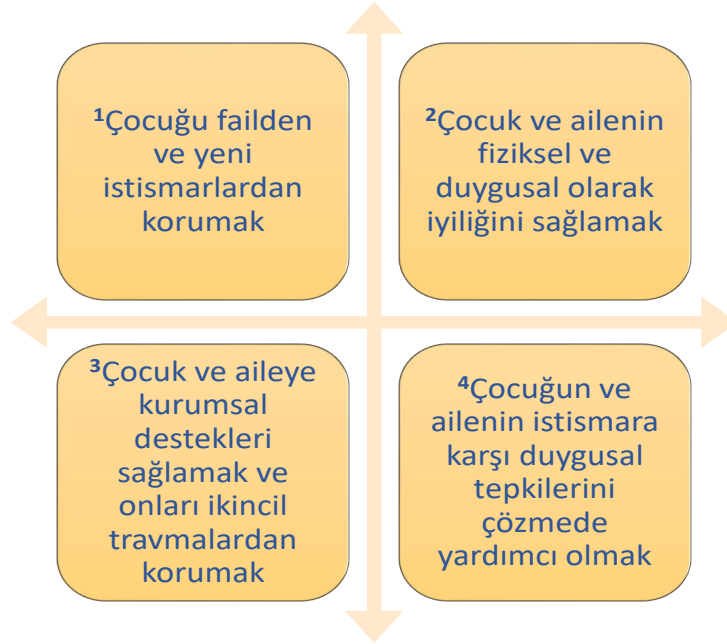
Finkelhor’un (1979) da teorik ve kavramsal olarak ele aldığı çocuk cinsel istismarında “rıza” konusu feministlerin de dikkat çektiği bir konu olmuştur. Cinsel eylem söz konusu olduğunda rıza taraflar arası bir karşılıklılıkla ilişkili bir olgu iken, reşit bireylerde dahi bu konunun nasıl ve ne şekilde ele alındığına dair feminist bakış önemli savaşlar vermiştir. Özellikle, söz konusu reşit olmayan bir birey olduğu zaman, tartışmanın bu boyuta indirgenmesi önemle ele alınması gereken bir durumdur. Cinsel istismar çocuğun fail tarafından birçok farklı yöntemle araçsallaştırılarak, aynı zamanda pasifize edildiği çok yönlü bir eylemdir. Radikal feministler cinsel istismarda rıza konusunun söz konusu edilip, maruz kalanı suçlamanın yanlışlığına vurgu yapmakla birlikte, cinsel istismarın cinsel bir eylemden çok daha fazlası olduğunu, şiddet türü olarak erkek gücünün temsil edilmek istendiği ve iktidar göstergesi olarak kullanıldığı bir sorun olarak ele alınması gerektiğini vurgulamışlardır (Angelides, 2004). Finkelhor (1979) ayrıca rızanın karşılıklılığının evet ya da hayırdan çok daha fazlası olduğunu, her iki tarafın da eylemin sosyal bağlamını ve sonuçlarını gerçekten anlamasını gerektirdiğini ve bu nedenle de çocuğun bu eylemin kapsamı, sonuçları ve kendisi üzerindeki amaç ve etkilerini bilmesinin mümkün olmayacağını belirterek cinsel istismarda rıza tartışmalarına feminist bakışa paralel bir açıklama getirmiştir. Finkelhor’un (1979) çocuğu merkeze alan bu açıklamaları feministler tarafından önemli bir açıklama olarak görülmektedir (Angelides, 2004).

Feminist hareketin kendi içerisinde farklı teorisyenleri olması, cinsel istismara ilişkin net bir feminist tanımın yapılmasının önündeki engel olmuştur. Cinsel istismar eylemine ilişkin tanımların ise daha çok radikal feministler ve post-modern feministlerden geldiği görülmektedir (Purvis ve Ward, 2006). Radikal feministler cinsel istismarı, cinsel bir eylemden çok daha fazlası olarak tanımlamışlardır (Solomon, 1992). Özellikle aile işlev bozukluğu teorisine meydan okuyarak, istismarın devlet eliyle pekiştirilen ataerkil gücün ve erkekliğin inşa edilip süregelen kılındığı bir eylem olarak görmüşlerdir. Özellikle güçlü olarak tanımlanmayacak erkeklerin bile fail kimliğinde hegemonik erkekliğine ilişkin bir onarıcı süreç ve güç temsili olarak çocukları istismar ettikleri belirtilmektedir (Küçükkaraca ve Albayrak, 2016). Post-modern feministler ise; radikal feministlere eleştiri olarak ortaya çıksa da cinsel istismarı yine onlarla benzer temellere dayandırmakta fakat radikallerin kesin erkek gücü ve erkek cinselliği söylemlerine eleştirel tutum geliştirmektedirler. Cinsiyete ilişkin gücü kabul etmenin yanı sıra, gücün karmaşık ve değişken olduğunu ve bu nedenle sadece erkek olmanın ön planda tutulmasını eleştirmektedirler (Purvis ve Ward, 2006). Fakat post-modern feminizmin cinsel istismara yaklaşımına ilişkin temel eleştiri ise; teorisyenlerin bu sorunu kavramsal olarak net bir şekilde ortaya koyamamaları yönünde olmuştur.

Cinsel istismara maruz kalan kadınların erkeklerden farklı olarak, özellikle yetişkinlik dönemlerinde de kötüye kullanım mağduru olmaları ile yaşadıkları istismar arasında ilişki bulunmaktadır (O’Leary vd., 2010). Aslında kadınlar çocukluk döneminde de istatistiksel olarak daha fazla kötüye kullanılıp, istismar edilmekte iken yetişkinlik döneminde cinsiyete bağlı bu dezavantajlı durumunun süregelenliği dikkat çekmektedir. Driver ve Droisen (1989)

ensest deneyimi olan kadınlarla cinsel istismarı feminist perspektiften ele aldıkları kitaplarında, kadınların kendini mağdur olarak tanımlanmaktan ziyade yaşadıkları olumsuz çocukluk deneyiminden çıkıp kurtulmaya çalışan ve sonraki çocukların yaşadıklarının anlaşılmasına ve mücadelelerine katkı sunan bireyler ve kadınlar olarak tanımlanmak istediklerini belirtmişlerdir. Firestone (1970) çocuk istismarlarının önündeki en büyük baskının ve mücadelenin kadın hareketlerinden gelmesi gerektiğini belirterek konunun feminizm ve kadın hareketleri için de önemli bir gündem olması gerektiğini vurgulamıştır.

Çocukların daha çok aile üyeleri ya da tanıdıkları kişiler tarafından cinsel istismara uğradıkları bilinmektedir (Finkelhor, 1994; Elliot vd., 1995; Kaufman vd., 1998; Simon ve Zgoba, 2006; Stoltenborgh vd., 2011). Sosyal hizmet uzmanlarının bu noktada çocuğu aileden ya da istismar riskinin olduğu çevreden uzaklaştırıp korumakla yetinmeyip, aynı zamanda suçlu olmayan aile üyelerine de hizmet vermesi ve onları da gerekli tedavi sürecine dahil etmesi beklenir. Çocuğun ve ailenin olağan süreçlerini etkileyecek unsurları fark etmeli ve bunların bertaraf edilmesi için bireyle çalışma ve aileyle çalışma müdahaleleri gerçekleştirmelidir. Cinsel istismar vakalarına yönelik gerçekleştirilen müdahaleler suçluluk ve sorumluluk duygularının ağırlığını hafifletmelidir (Conte ve Berliner, 1981). Özellikle aile üyesi ya da yakın biri tarafından bu istismar gerçekleştirildiğinde tablo daha ağırlaşmakta ve sonuçlar da buna paralel olarak geniş çaplı, çok yönlü ve olumsuz olmaktadır. Cinsel istismara maruz kalan çocuk ve ailelerinin alacağı sosyal hizmet müdahalelerine ilişkin Conte ve Berliner (1981) öncelikli ihtiyaçlar ve acil hedeflerin gerçekleştirileceği Şekil 1’de yer alan dördü bir sıralama tasarlamışlardır.

Şekil 1. Sosyal hizmet uzmanının cinsel istismar vakalarında öncelikli hedefleri (Conte ve Berliner, 1981)

Ulusal literatürde cinsel istismar ve sosyal hizmeti konu alan çalışmalara bakıldığında;

Öztürk (2009) cinsel istismara maruz kalan çocuk ve ailesi ile çalışmayı ele aldığı çalışmasında, doğrudan feminist perspektif ile olmasa da çocuğu merkeze alarak aile dinamiklerini ve psiko-sosyal değerlendirmelerin önemini vurgulayarak özellikle ailenin sosyal destek sistemlerinin ve istismara maruz kalan çocuğa yaklaşımın önemini vurgulamış, annelerle yapılacak grup çalışmasının ve aile üyelerinin duygusal ihtiyaçlarının giderilmesine değinmiştir.

Aydemir ve Yurtkulu (2012) çocuk cinsel istismarıyla mücadelede, 2010 yılından itibaren Sağlık Bakanlığı bünyesinde hizmet veren Çocuk İzlem Merkezlerini ele almış ve kurumlararası iş birliğinin sağlanmasının amaçlandığı bu merkezlerin yaygınlaşmasının önemini ve merkezlerin etkin bir şekilde işlemesi için de sosyal hizmet uzmanlarının deneyimlerinin ve istihdam edilmelerinin önemli olacağını vurgulamıştır.

Sağlam (2016) kamu hastaneleri birimlerinde cinsel istismara maruz kalan çocuğa sosyal hizmet yaklaşımını ele aldığı çalışmada, sağlık kuruluşlarında profesyonellerin istismar konusunda bilgili olmasının önemli olduğunu, kurumlar arası iş birliği ve koordinasyonun hızlı ve işlevsel olması gerektiğini, sosyal hizmet uzmanlarının istismara maruz kalan çocuğa yaklaşım konusunda hizmet içi eğitimlere tabi tutulmasının önemli olduğunu vurgulamıştır.

İçağasioğlu-Çoban ve Bulut (2016) cinsel istismara maruz kalmış ergen kız çocuklarıyla gerçekleştirdikleri grup odaklı sosyal hizmet uygulaması çalışmalarında, grup çalışmasının katılımcı ergenler üzerinde olumlu yönde etkisi olduğunu, grup üyelerinin problem çözme becerilerinin arttığı ve kaygı düzeylerinin ise düştüğünü bulgulamışlardır.

Hatipoğlu (2017) sosyal hizmet uzmanlarının cinsel istismara maruz kalan çocuklarla gerçekleştirdikleri mesleki çalışmalardan psiko-sosyal etkilenme deneyimlerini ele almış, uzmanların dolaylı travma, mesleki tükenmişlik ve aile yaşantılarında şüpheli, çocuklarıyla olan ilişkilerinde ise daha korumacı olduğunu bulgulamıştır.

Soner ve Aykut (2017) eneste maruz kalmış bireylerde dissosiyatif kimlik bozukluğu tanısını sosyal hizmet temelinde ele aldıkları çalışmalarında, sosyal hizmet uzmanlarının travmatize olmuş çocuklarla gerçekleştirileceği terapilerin söz konusu hastalığın tedavisinde önemli olduğu, çocuğun ilaç kullanımının, aile ilişkilerinin düzenlenmesinin, güvenlik önlemlerinin alınmasının ve gerekli hallerde koruma kararı çıkartılmasının, baş etme becerilerinin artırılmasının, çevreyle uyumlarının sağlanmasının ve toplum düzeyinde eğitimler verilmesinin sağlanması noktasında uzmanların önemli rolleri olduğu vurgulanmıştır.

Paslı (2017) cinsel istismara maruz kalanları ekolojik sistem yaklaşımı içerisinde ve mikro düzeyde analiz ederek incelediği çalışmada, zihinsel yeti yitiminin çocuk için önemli risk faktörü olduğunu, yasal süreci etkileyen mikro sistemin anneye ilişkili olduğunu, güçlü bir anne ve öğretmenin çocuğun istismarının açığa çıkması sürecinde önemli ve olumlu yönde etkisinin olduğunu, aile içi iletişimsizlik, şiddet ve güvensizliğin ise mezo sistemdeki olumsuz unsurlar olduğunu bulgulamıştır.

Kılıç ve Tekin (2019) sosyal hizmet uzmanlarının korunmaya ihtiyacı olan çocuk birimlerinde ihmal ve istismar vakalarına ilişkin görüşlerini inceledikleri nitel yöntemle gerçekleştirilen çalışmalarında, uzmanların cinsel istismar ve enest vakalarında aile ile çalışırken sorunu aile üyelerine açıklamada ve vakaya ilişkin değerlendirme yapmakta birtakım zorluklar yaşadıklarını, katılımcıların, sosyal hizmet uzmanlarının cinsel istismar vakalarını ele alabilecek yetkinlikte ve eğitimde olmaları gerektiğini düşündüklerini belirtmişlerdir.

Paslı (2019) cinsel istismarı, maruz kalan çocuklar ve çocuğu maruz kalan annelerin deneyimlerini mikro ve mezo sistemler açısından ele aldığı nitel yöntemli araştırmasında, cinsel istismarın anneler ve çocuklar üzerinde utanç, suçluluk, korku, güvensizlik ve kaygı gibi baş etmesi zor duygular yarattığını, çocuk ve annelerde birtakım ruhsal bozuklukların meydana geldiğini ve aile üyeleri arasında zor koşulların getirdiği birliktelik ve dayanışma duygusu gibi olumlu sonuçların oluştuğunu, mikro sistemde anne ve çocuğa sosyal destek sağlanması durumunun oluştuğunu ve kız çocuklarının istismarın failiyle evlendirilerek namusunun temizleneceği algısının olduğunu bulgulamıştır.

Literatürde yer alan ve yukarıda değinilen araştırmaların konusu ve içeriğine, elde ettiği bulgulara, tartışmalara ve önerilerine bakıldığında, sosyal hizmet perspektifinden cinsel istismar sorununun, daha çok çocuğun istismar sonrası koruyucu ve bakım müdahaleleri ekseninde ele alındığı, istismarın çocuk üzerindeki etkilerinin ön plana çıktığı, maruz kalan çocuğa ilişkin hizmet modellerinde yeniden travmatize olmanın önüne geçilmesi gerektiği, kurumlar arası işbirliğinin ve eşgüdümülüğünün önemli ve gerekli olduğu, çocuk ve ailenin psiko-sosyal ihtiyaçlarının ve aile işlevselliğinin önemli unsurlar olduğu, anne faktörünün ön plana çıktığı, anneye önemli anlamlar ve roller yüklendiği, sosyal hizmet uzmanlarının istismar alanında önemli görevleri olduğu, uzmanların etkilenmelerinin ve korunmalarının önüne geçilmesi gerektiği, konunun uzmanlaşma ihtiyacı doğurduğu ve koruyucu çalışmaların yanı sıra önleyici çalışmaların gerekliliğine ilişkin vurguların yer aldığı görülmektedir.

Dikkat çekilen bulgular ve öneriler, cinsel istismar sonrası süreçler açısından çocuk ve bağlı bulunduğu sistemlerin üyeleri açısından oldukça önemli konular olarak belirtilmekte, uygulamalarda ve alanyazında da sık sık gündeme gelmektedir. İstismarla ilişkili tüm bu süreçler ve gerekliliklerde önemli olduğu düşünülen ve bu araştırmanın odağını oluşturan feminist perspektifin, yalnız çocuğu değil, feminist teori gereği başta kadınlar olmak üzere, çocuğun ailesi, bakımverenleri, tabi olduğu yasalar, hizmet aldığı kurumlar ve politikaların içeriği bakımından mesleki uygulamalarda, müdahalelerde ve yasal düzenlemeler ve politika yapıcıların gündeminde olması gerekliliğidir.

2. Feminist Teori ve Sosyal Hizmet Üzerine

Kadınların geçmişten bugüne kazanım ve kayıpları daha çok toplumsal yaşamın dinamikleriyle ve iktidar pratikleriyle değişmiştir. Savaşlar, krallıklar, devrimler, dönem anlayışları, sanayi devrimiyle gelen aile ve toplum yapısındaki temel değişiklikler ve daha birçok siyasal olaylar bu sürecin en önemli tetikleyicileri olmuştur. Söz konusu süreçte kadın hareketleri farklı ülkelerde ve kıtalarda, etnik ve sınıfsal birçok süreçten geçerek kadına bakışın ve nihayetinde feminist teorinin ortaya çıkmasına, çeşitlenmesine ve kadına bakış açılarında değişikliklere sebep olmuştur. Feminist teori sosyal hiyerarşik düzenin erkek lehine olmasını, erkeğin sahip olduğu güç ve ayrıcalıkların cinsiyet temelli bir eleştirel analizini sunarak açıklar (Donovan 1992; Hırata vd., 2007). Bu güç ilişkileri, sınıfsal, etnik ve sosyokültürel dinamiklerle birleşerek daha güçlenmekte ve erkeğin sosyokültürel, ailesel, politik, yasal ve ekonomik alanlarda üstünlüğünün pekişmesine olanak tanımaktadır (Azzopardi vd., 2018).

Feminist felsefenin özgürlükçü ve eşitlikçi yaklaşımının sosyal hizmetin değer ve amaçları ile örtüştüğü gerçeği feminist sosyal hizmet uygulamalarının ortaya çıktığı ilk yıllardan günümüze değin vurgulanmıştır (Russel, 1989; White, 2006; Buz, 2009). Feminist sosyal hizmet, kaynağını feminizmden alan ve müracaatçıların cinsiyetler arası farklılıklardan kaynaklanan problemlerinde ataerkilliğe meydan okuyarak, kadın deneyiminden hareketle, odağını eşitliğe ve güçlendirmeye çeviren bir uygulamadır. Feminist sosyal hizmet uygulamasında, sosyal hizmetin birey ve yaşadığı çevre ile uyumunu artırma çabasından farklı olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden uzak, güçlendirici ve özgürleştirici bir yaklaşım eşlik etmektedir.

Feminist uygulamanın tarihine bakıldığında, feminist hareketlerin merkezindeki değişen farklı feminizm argümanlarından hareketle, ortaya çıkan feminist sosyal hizmet uygulamalarına ilişkin içerikler Şekil 2'de gösterilmiştir. Feminist teorinin zenginliği, sosyal hizmet uygulamalarında farklı değerlendirme ilkelerinin ve müdahale pratiklerinin ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Genel olarak tüm sosyal hizmet uygulamalarında olduğu gibi, bu uygulamaların amacı hem bireysel hem de sosyal değişimi teşvik etmektir (Nes ve İadicola 1989). Önemli olan işlevlerinden biri de cinsiyet eşitsizliğine ilişkin farkındalık artırma çabasında olmasıdır.

Şekil 2. Liberal, radikal ve sosyalist modellerde feminist sosyal hizmet (Nes ve İadicola, 1989)¹

Güç eşitsizliklerinin olduğu alanlarda çalışmak, doğası gereği güçlendirme yaklaşımını içinde bulundurur. Güçsüz olduğuna köklü bir şekilde sosyal, politik ve toplumsal olarak inandırılmış gruplar olan kadınlar, bu noktada kendi güçlerinin farkına varmaya en fazla ihtiyaç duyan bireylerdir. Kadınlarla çalışan sosyal hizmet uzmanları onları "zayıf cinsiyet" algısından uzaklaştırmaya çalışarak, karşılaştıkları psiko-sosyal problemleriyle güçlü bir şekilde baş edebilecek güce sahip olduklarına inandıracak ve onlara kadın olmayı bir avantaja dönüştürülebileceği mesajını verebilecek fırsata sahip bir konumdadırlar (Russel, 1989). Dominelli (2002, s.107) feminist yaklaşımın mesleğe diğer uygulamalar kadar sağlam yerleşmediğini ve bu nedenle de feminist uygulamada müdahalelerin ne tür sonuçlar doğuracağına da dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sosyal hizmet uygulaması

¹ Nes ve İadicola (1989) tarafından geliştirilen çerçeveden hareketle düzenlenmiş olup; feminist sosyal hizmet uygulamaların bütününe kapsamamaktadır.

gerektiren sorunların hassasiyeti, yerleşik toplumsal kalıpların cinsiyetçi oluşu ve kadınların da bu süregiden anlayışa razı olmasalar dahi ayak uydurmak zorunda kalışları feminist yaklaşımın önündeki engellerden biri olarak değerlendirilmektedir.

3. Feminist Perspektiften Cinsel İstismara Yönelik Sosyal Hizmet Müdahaleleri

Sosyal hizmet uygulamalarının amacı sorun sahiplerini (birey-grup-toplum) özne olarak sürece dahil ederek, soruna ilişkin çözüm ortamını oluşturmak ve çözüme katkı sağlamaktır (Cohen 1959 akt. Kongar, 1972, s.59). Bu durum aynı zamanda sorunun çözümü için yalnızca bireyle çalışmanın değil daha geniş gruplarla çalışmanın önemini ve gerekliliğini de belirtmektedir. Feminist teoriden beslenen uygulamalar mesleğin kendi içerisinde diğer yaklaşım ve müdahale yöntemleri kadar yerleşik olmasa da sorunun çözümünde önemli katkılar sunabilecek ve kapsamlı, dönüştürücü bir bakış açısı kazandırarak daha eşitlikçi, güçlendirici ve özgürleştirici bir nitelik kazandıracaktır.

Radikal feministler cinsel istismarın yalnızca kız çocukları için değil kız ve oğlan çocukların her ikisi için de oldukça yüksek risk taşıdığını, çünkü kadın ve çocukların hiyerarşik konumlarının, aleyhlerinde olan bu durumu kolaylaştırdığını vurgulamaktadır (Solomon, 1992). Cinsel istismarın sosyo-politik ve kültürel unsurlarla olan ilişkisi ise birçok disipline ele alınmış olan ve bilinen bir durumdur (Reavy ve Warner 2003, 16). Çocuk cinsel istismarı gibi bir alanda sosyal hizmet profesyonellerinin göz önünde bulundurulması gereken önemli bir nokta da istismarın kültürel ve toplumsal kimliğidir. Leigh (2014) çocuk koruma alanında çalışan sosyal hizmet uzmanlarıyla gerçekleştirdiği nitel bir çalışmada, uzmanların profesyonel kimliklerinin buldukları ve çalıştıkları sosyo-politik iklim içerisinde yeniden inşa edilme süreçlerine girdiğini belirtmektedir. Yaşadığımız toplumun dinamikleri ve çocuk cinsel istismarına ilişkin unsurlar ve yaygın toplumsal, politik ve siyasal yaklaşımlar uzmanlar için bu profesyonel kimlik inşasını da olumsuz yönde etkileyebilme tehdidi oluşturmaktadır.

Spratt ve Callan (2004) çocuk koruma alanındaki uzmanlar ve ebeveynlerle yaptıkları çalışmada, ebeveynlerin uzmanların çocukları için bir şeyler yapmak istediklerinin farkında olduklarını fakat kendilerinin (ailelerin) de yaşadıkları süreçlerin anlaşılmasını beklediklerini belirtmiştir. Ebeveynlerin uzmanlardan temel beklentilerinin, ebeveyn olmalarının anlaşılması ve deneyimlerinin yalnızca ebeveyn olmanın sorumlulukları çerçevesinde ele alınmayıp ayrıca bireysel olarak da değerlendirilmek olduğu belirtilmiştir. Bir anlamda feminist teorinin bakış açısı da bu yöndedir. Çocuk yararı düşünürken sadece çocuğun bakımını ve güvenli bir barınağı olması değil, çocuk için oluşturulan ortamın ve bu çevrenin içerisindeki psiko-sosyal ve bireysel unsurların da göz önünde bulundurulması gereklidir. Çocuğu ve çevresindeki yetişkinlerin birlikte ele alınması, gerektiğinde her bir yetişkinin ihtiyaçlarını ve sorunlarını da ele almak ve hak savunuculuğunu yapmak önemli olacaktır.

3. 1. Mikro düzeyde sosyal hizmet müdahaleleri

Mikro düzeyde sosyal hizmet uygulamaları, birey ve ailelerinin sorunlarına ve ihtiyaçlarına göre mikro düzeyde müdahaleler gerçekleştirecek mesleki çalışmaları kapsamaktadır. Bu bölümde cinsel istismara maruz kalan çocukların psiko-sosyal destek sürecine ve özellikle mesleki çalışmalarda sıklıkla önemli gündem olan anne faktörünü değerlendirmeye yönelik feminist perspektiften açıklamalar yer almaktadır.

Psiko-sosyal Destek: Yetişkinlik döneminde yaşanan ve tekrarlanan travmalar bireylerin kişiliklerini etkiler ve deyim yerindeyse kişiliği kemirir. Çocukluk döneminde yaşananlar ise yetişkinlik dönemi yaşantılarından daha farklı olarak kişiliğin biçimlenmesinde öncü rol oynar (Herman 1992, s.120). Çocuğun yaşamış olduğu süreç gelişimsel olarak birçok boyutuna etki etmiş ve fiziksel, duygusal, bilişsel ve ruhsal olarak çocuğun yaşamında birtakım olumsuz tablolara zemin hazırlamıştır. Travma sonrası stres bozukluğu, depresif semptomlar ve intihar düşüncesi cinsel istismarla ilişkili en yaygın problemlerdendir (Berliner ve Elliott, 2002; Alix vd., 2019). Çocukta davranışsal ve duygusal olarak değişim ve deformasyonların görülmesi ve bu değişimin gerek ailesi ile olan ilişkilerinde gerekse sosyal çevresi ile olan ilişkilerinde somutlaşması kaçınılmazdır.

Çocuk istismarının olduğu vakalarda uzmanların karar verici olarak önemli sorumlulukları bulunmaktadır (Polat Uluocak ve İçağasıoğlu Çoban, 2011). Çoğu zaman uzmanlar bir yandan çocuk ve ailesi ile çalışırken önemli karar ve sorumluluklarını yürütmekte ve bir diğer yandan çocuğa psiko-sosyal destek hizmeti sunmaktadır. Psiko-

sosyal risklerin ve unsurların değerlendirilmesinde eşitsiz aile ilişkileri ve toplumsal faktörlerin de göz önünde bulundurularak çocuğu bu çerçevede ele almak gerekmekte ve çocuğun çevresiyle kurduğu ilişkilerin biçim ve içeriği ile ataerkil ve cinsiyetçi tutumlar arasındaki ilişkilerin anlaşılmasına gerek vardır. Cinsiyetçi tutumların bireylere verilen roller eksininde, kişilerarası ilişkileri de yapılandırmada önemli bir unsur olduğu gereği göz önünde bulundurulmalı ve çocuğun çevresiyle kurduğu ilişkilerin tanımlanarak, özellikle tekrarlayan istismarlarda ya da yeni istismar failleriyle karşılaşabileceği ihtimali üzerine psiko-sosyal açıdan güçlendirilmesi ve bilişsel, sosyal ve duygusal olarak birtakım yeni yapılandırılmalara dahil edilmesi sağlanmalıdır.

Feminist teorisyenlere göre toplumsal cinsiyet aslında salt heteroseksüel bir hiyerarşiden ziyade cinselliğin hiyerarşikleştirilmesi olarak da açıklanmaktadır (Butler, 1999, s.15-18). Bu cinselliğin hiyerarşikleştirilmesi durumu zamanla yerini cinselleştirilmiş hiyerarşik ilişkilere bırakmakta ve cinselliğin gelişimsel olarak fark gözetilmeksizin kadın ve çocukların nesneleştirilip güçsüzleştirilerek araçsallaştırıldığı eylemlere dönüşmektedir. Özellikle kız çocuklarında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık gösteren cinsel istismar oranları konuya bu pencereden bakmayı ve çocukla bu yönde de farkındalık geliştirme çalışmalarını içeren feminist uygulamaları kaçınılmaz kılmaktadır.

Anne Faktörünü Değerlendirme: Annelik feminist kuramın tarihinde kadın tartışmalarının önemli bir ögesi olmuştur. Bir yandan doğurganlığı ile gelen kutsallığı öte yandan kendisine biçilen roller ve verilen görevlerle gelen eşitlikten uzak ezilmişliği, bir diğer yandan ise adına gerçekleştirilen siyasal ve sosyal hak alma talepleri bu tartışma ve gerilimlerin üç ayrı ayağını oluşturmıştır (Hırata vd., 2007, s.39-45). Çocuk alanında da anne önemli bir özne olarak yine farklı konumlarda ve beklentiler içerisinde müdahalelerin bir parçası olagelmıştır.

Çocukları cinsel istismara uğrayan ebeveynlerin yaşadıkları süreçlerin psikolojik etkileri ve özellikle de duygusal sarsılmalar aile üyeleri ve ebeveynler arasında birtakım gerginliklere yol açabilmekte, özellikle aile içerisinde yaşanan bir istismar (ensest) mevcutsa, etkileri çok daha sarsıcı olabilmektedir. İstismara uğrayan çocukların özellikle annelerinin çocuklardaki duygusal etkilerin farkında olamayacak kadar kaygı ve stres içerisinde yaşadıkları (Allagia ve Turton, 2005) ve annelerin de bireysel olarak desteğe ihtiyacı olduğu unutulmamalıdır (Viladimir ve Robertson, 2020). Annelerin %27 ila %87 aralığında bir oranda, çocuklarının cinsel istismarının açığa çıkmasında destekleyici olduğu görülmüştür (Everson vd., 1989; Elliot ve Carnes, 2001; Kellogg ve Menard, 2003). Fakat cinsel istismarın açığa çıkmasında önemli bir diğer konunun da aile içerisindeki şiddetin varlığı olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle kadının şiddete maruz kaldığı yerde ve çocuğun da aile içinde şiddet görmesi durumunda ise cinsel istismarın ifşası ve yasal bildiriimi çok daha olumsuz etkilenmektedir (Kellogg ve Menard, 2003).

Profesyonellerin özellikle istismarın açığa çıkması sonrasındaki sürece ilişkin tutumları anneyi sorumlu tutmaktan ziyade, doğrudan desteklenerek ve güçlendirilerek dolaylı bir şekilde de anne ve çocuğun eş zamanlı yararını gözetmek şeklinde olmalıdır. Genel olarak çocuk refahı alanında karşılaşılan en temel sorunlardan biri ise sürecin anne üzerinden ilerlemesi, çoğu zaman annenin yetersizlik ve sorumsuzlukla suçlanması ve babaya ilişkin bir değerlendirmenin yapılmamasıdır (Stark ve Flitcraft, 1988; Azzopardi vd., 2018). Oysaki araştırmaların ve uygulamaların babalara ilişkin bulgulara ve uygulamalara da ihtiyacı vardır. Toplumsal standartların belirlediği kadın ve anne kavramı cinsel istismar vakalarında annenin sorumluluklarıyla ilişkilendirilmekte ve anneyi çocuğun istismarını önleyememe noktasında yaptırımlara maruz bırakılmaktadır. İyi anne kötü anne kavramlarının bu noktada feminist teoriden ele alınması halinde bu sorunda aslında bakım veren olarak sadece annenin değil babaların da sorumluluğu paylaşması gerektiği ortaya çıkacaktır. Özellikle enest vakalarda anneye yönelen bu tutum ve yaklaşımların profesyoneller tarafından daha yoğun bir şekilde kullanıldığı belirtilmektedir (Joyce, 2007).

Sosyal hizmet uzmanlarının çocuk koruma alanında özellikle, çocukların yararını gözettiğinde bakım veren olarak yalnız annenin değerlendirmesini yapmayıp, annenin içinde bulunduğu konumda ve durumunda, ataerkil yapının çıktılarını hatırlayıp çocuk ve annenin çıkarlarının ortak paydada buluşturulmasını sağlamaları önemlidir. Birçok istismar vakasında annelerin çocuklarını koruma noktasında yetersiz kaldıklarını düşündükleri fakat kendi koşulları içerisinde yapabileceklerinin sınırının da farkında oldukları görülmektedir. Bu durum özellikle istismar vakalarında uzmanlara feminist bakış açısının önemini ve gerekliliğini hatırlatmalıdır.

3. 2. Mezzo düzeyde sosyal hizmet müdahaleleri

Sosyal hizmetin mikro düzeyde müdahalelerinde bireylerin ihtiyaç ve sorunlarına yönelik mesleki çalışmalar, aynı zamanda bireyi etkileyen küçük grupları ve çevresi için de sorunun çözümüne katkı sunmayı ve onlarla da mesleki çalışmayı çoğu zaman gerekli kılmaktadır. Bu başlıkta, cinsel istismara maruz kalan çocuğun ailesi ile çalışma ve bakımveren/ebeveynlerle grup çalışması feminist perspektifte ele alınarak açıklanmıştır.

Aileyle Çalışma: Aile desteğinin çocuk cinsel istismarının kısa ve uzun vadeli sonuçlarında önemli etkisinin olduğu farklı çalışmalarla ortaya konmuştur (Kendall-Tackett vd., 1993; Elliott ve Carnes, 2001; Bolen ve Lamb, 2007; Corcoran ve Pillai, 2008). Ailelerin kendi dinamiklerinin tespiti ve ihtiyaçlarının sorunlarıyla olan ilişkisine odaklanan aile çalışmaları, sosyal hizmetin ailelerle çalışmadaki müdahale ve uygulamalarının temelini oluşturur. Geleneksel toplumlarda görülen baskın ataerkil ilişkiler, toplumsal cinsiyet rollerinin eşitsizlik temeline dayanması ve güç ilişkilerinin ayrımcı ve baskıcı tezahürleri ailelerin sorunları ile doğrudan ilişkilidir. Bu sorunların karmaşasıyla önemli bir bağı bulunan çocuk istismarı sorununda eşitsiz güç ilişkilerinin mağduru olan aile üyelerinin durumu da açığa çıkmaktadır. Ailelerle çalışmada feminist teorinin önemli katkıları olmuş olsa da uygulamada feminist tedavi ve terapilerin halen yaygınlaşması noktasında bazı engellerin varlığı görülebilmektedir (Uluocak-Polat ve Bulut, 2011).

Kadın ve çocuk refahı alanında sosyal hizmet uygulamalarında genellikle uzmanların kadınların psikolojik ihtiyaçlarını düzenleme ya da sosyal organizasyonlarını düzeltmeye teşviktense, daha çok annelik becerilerine ve kişilerarası ilişkilerine odaklandığı görülmektedir (Dominelli, 2002, s.115). Oysaki aileler istismardan sonra çocuğa ve yaşanan duruma ilişkin bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde önlemler almaya çalışarak çocuk için risk oluşturacak tepki ve tutumlara yönelebilmektedirler (Regehr, 1990). Bu önlemler aile içerisinde baskıcı bir ilişkinin oluşmasına, yaşananların travmatik etkisinin görmezden gelinmesine ve suçlayıcı ve otoriter bir havanın evde hâkim olmasına neden olabilmektedir.

Çocuk istismarında toplumsal ihmaller ve ailesel nedenler birbiriyle örtüşebilmektedir. Bu nedenle de aile dinamiklerini ve toplumsal koşulların analizini iyi yapmak önemli bir konudur (Polat, 2019, s.33). Sosyal hizmet uygulamaları da genellikle problemlerin kendi içerisindeki dinamiklerle çözülmeye çalışıldığı aile ortamında gerçekleştirilir (Dominelli, 2002, s.105). Aile ile ilgili beklentilerden en temeli aile tutumunun yapıcı olması ve sorunlara hızlı ve kendi içerisinde çözümler üretebilmesidir. Geleneksel muhafazakâr kesimde aile patriarkal yaşamın gereklerinin sürdürüldüğü güvenli bir sığınak olarak tanımlanırken feministler aileyi kadın ve çocuklar için bir baskı aracı olarak tanımlamış ve ailede kadının rollerini yeniden tanımlamanın gerekliliğini vurgulamışlardır (Clarks, 1996, akt., Dominelli, 2002).

Vladimir ve Robertson (2020), istismar etmeyen ve koruyucu tavır sergileyen babalarla yürüttükleri fenomenolojik çalışmalarında babaların daha evvelki çalışmalardaki gibi psikolojik olarak acı çektiklerini ve aileyi bir arada tutma ve çevreye güvenme noktasında önemli sorunlar yaşadıklarını belirtmiştir. Öte yandan, toplumumuzda cinsel istismara uğrayan çocukların istismara maruz kalmanın yanı sıra ailelerinden yana can güvenliği risklerinin olduğu, ailenin istismardan dolayı kız çocuğunu suçladığı ve onunla görüşmeyi reddettiği vakaların varlığı da unutulmamalıdır (Barut, 2018). Kız çocuklarının istismarın yanı sıra ailelerinden yana ataerkil, baskıcı ve doğrudan infaz kararlarıyla değerlendirildiği gerçeği de göz önünde bulundurulmalı ve ailelerle çalışırken aile üyelerinde bilişsel anlamda bir dönüşüm de amaçlanmalıdır.

DiLillio ve Damashek (2003) istismara maruz kalan çocukların annelerinin ebeveynlik özelliklerini ele aldıkları çalışmalarında, kadınların çocuklarıyla kurdukları ilişkilerde ebeveyn olarak sınır koyma noktasında problemler yaşadığını öte yandan da fiziksel şiddete de yöneldiklerinin tutarlı bir şekilde görüldüğünü belirtmişlerdir. Bu çalışmaların ise eşitlikçi, güçlendirici ve haklar bağlamında yeniden üretimin sağlandığı ailelerin hedeflendiği şekilde olması önem kazanmaktadır.

Bakımverenlerle Grup Çalışması: Toplumsal cinsiyet öğretileri, alışkanlıkları ve kültürel kalıpları bireylerin yaşamına oldukça köklü bir şekilde yerleştiğinden çocuğu zaman ırk, yaş, cinsiyet (daha çok olumsuz olarak kadınlar) ve sınıfsal bir ayırım gözetmeksizin gündelik yaşam içerisinde süregelenliğini devam ettirir. Bireyler bu davranış kalıplarının dışına çıkmaya çekinir ve kendini güvende hissetmemeye başlar (Thompson, 2007, s.112).

Cinsel istismardan hayatta kalanların aile üyelerindeki kadınlar da bu ilişki ağlarının içerisinde güçsüzleştirilmiş ve otoriteye karşı gelmesi halinde karşılaşacağı yaptırım ve zorlukların kaygısıyla da düzeni devam ettirecek bir konuma geri çekilmeye zorlanmaktadır. Cinsel istismarın aile ortamlarında tezahür bulduğu vakalarda istismar edenin çocuk ve diğer aile üyeleriyle arasındaki ilişkide de eşitsiz güç ilişkilerinin varlığı mutlak bir şekilde sürmüştür (Herman, 1992, s.123-125). Ailedeki kadınlar ensest ilişkinin varlığından önce ve sonra baskı ve şiddete maruz kalmış, yalnızlaştırılmış ve çevreleriyle olan ilişkileri kısıtlanmıştır. Ensest vakaların dinamikleri bu noktada kadınlar için başlı başına bir sorun alanı oluşturmaktadır (Bozbeyoğlu, 2010).

Grup çalışması bireylerin grup yaşantısı içerisinde kendini gerçekçi bir biçimde algılamasına, benlik saygısını elde edebilmesine ve arttırmasına olanak sağlayan ve yaşadığı acı ve baş etmesi zor durumlar için güç veren önemli bir sosyal hizmet uygulamasıdır (Duyan, 2010, s.288). Kadınlarla gerçekleştirilen grup çalışmalarının güçlendirici olduğu ve bireysel kazanımların sağlandığı olumlu etkileri farklı çalışmalarla bulgulanmıştır (Duyan, 2003; Tekindal, 2015). Feminist sosyal hizmetin odağında güçlendirme, kaynak oluşturma, farkındalık yaratma ve kendi kendine yardım vardır (Kissman, 1991) ve feminist grup çalışması da kişisel olan politiktir argümanından hareketle, cinsiyetçi ilişkilerin ele alınarak kadınların güçlendirilmesini hedefleyen uygulamadır (Tekindal, 2015).

Araştırmalar kadınların çocuklarını desteklemek istediklerini fakat önünde farklı engeller olması dolayısıyla bu durumu gerçekleştiremediklerini belirtmektedir (Çavlin vd., 2018, s.81-85). Bu, kadınların ebeveyn, bakımveren ve maruz kalan çocuğun yakını kimliklerinin dışında özgürleştirilme ihtiyacı olan ve güçlendirme yaklaşımı ile psiko-sosyal destek alabilecek durumda kadınlar olduğu unutulmamalıdır. Kadınların yaşadıkları zorlukların ve kısıtlanma nedenlerinin feminist bir eksende ele alınıp, kadını suçlayan tutumdan uzaklaştırarak içerici ve güçlendirici bir çalışmaya dahil edilmesi, yalnız olmadıkları hissini sağlanması, kadınlarda aile işlevselliğine ilişkin farklı bir bakış açısının geliştirilmesi önemlidir. Kadınların elde edecekleri bu kazanılar doğrudan bakım verene ve dolaylı olarak da çevresinin güçlendirilmesi yolu ile de istismara maruz bırakılan çocuğa da kısa ve uzun vadede yararlar sağlayacaktır. Feminist uygulamanın grup çalışmalarından doğduğu ve feminist grup çalışmasının da feminist uygulama ve sosyal hizmet müdahalelerinde önemli bir konumda olduğu unutulmamalı (Tekindal, 2015, s.35-36) ve feminist grup çalışması, benzer deneyimleri yaşayan bu kadınlar için cinsel istismar vakalarında kaçınılmaz bir sosyal hizmet müdahalesi olarak hayata geçirilmelidir.

3. 3. Makro düzeyde sosyal hizmet müdahaleleri

Makro düzeyde sosyal hizmet uygulamaları, sorunun toplumsal boyutlarını toplum eğitimi, politika planlama ve geliştirme, organizasyonlar ve kalkınmalar vb. şeklinde farklılaşabilmektedir. Bu bölümde cinsel istismar sorununda makro düzeyde uygulamalara dikkat çekmek üzere, sorunu ele alan makro yaklaşımların ve politikaların arka planındaki paradigmalara ve de politikaların uygulayıcılar tarafından hayata geçme şekli üzerine uygulamalarda politikalara ilişkin farkındalık yaratılması amacıyla iki başlık yer almaktadır.

Paradigmaların Kapsamı: Feminizmin siyasi tarihle olan ilişkisi kadınların kendi temsiliyetini oluşturma mücadelesinden gelmektedir (Butler, 1999, s.43-45). Foucault iktidarların hukuki argümanlarının ve aynı şekilde düzenledikleri sistemlerin, daha sonradan temsil edilen özneleri bizzatıhi ürettiğini ve bu öznelere ilişkin söylemlerin de yaratıcısı olduğunu belirtir (Butler, 1999). Bir anlamda buradan hareketle feminist söylemin siyasal ve hukuki temsiline eleştirel bir bakış açısının gerekliliğini de vurgulamak ayrıca önemli olacaktır.

Feminist sosyal hizmetin hayata geçmesi, uygulamalarının sistematik bir şekilde gerçekleştirilebilmesi ve tüm bunların yasal dayanaklarla sürdürülmesi en temelde feminist bir siyaseti ve eşitsizlikten uzak sosyal politikayı zorunlu kılar. Siyasi arenadaki partilerin ve politikalarının feminist bir niteliğe kavuşması ise dünyanın birçok yerinde kolay değildir (Dominelli ve McLeod, 1989, s.155-156). Sosyal politikaların toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ve ataerkil iktidar ilişkilerinin yeniden inşasında oynadığı rolün büyüklüğü, refah devletinin tarihinden günümüze kadar geçen sürede net bir şekilde görülmüştür (Yazıcı, 2016). Feminist söylemin eleştirilerinin hayata geçmesi ve politikaların dönüşümünün gerçekleşmesi de buna paralel olarak, kısa vadede kolay ve hızlı bir şekilde mümkün görünmemektedir.

Bolen (2001) cinsel istismarın mikro sistemlerle açıklanmasının daha kapsamlı bir yaklaşımı geride bırakacağını ve bu durumun makro sistemde yer alan riskleri göz ardı ettirebileceğini belirtmektedir. Ayrıca bireysel ve mikro

düzeyle ortaya çıkan risklerin ise toplumsal beklenti ve kalıpların temsili olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra paradigma değişikliğine gidilerek maternal suçluculuğun bırakılması ve görünenin ve sanılanın çok daha ötesinde, istismarın arka planındaki risk unsuru olarak değerlendirilebilecek sosyal yapıyı dönüştürmenin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Bu yapıyı sorunun birey, aileler ve daha geniş bir bağlamda toplumda yarattığı etki, sorunun anlaşılması noktasındaki bakış açısının eksikliği ile daha karmaşık ve çözümsüz hale gelebilecektir. Bu nedenle soruna yaklaşım sadece fail ve istismar sonrası ortaya çıkan tablo üzerinden değil, istismar ortamını düşünsel ve eylemsel olarak hazırlayan, bu süreci besleyen dinamiklerin anlaşılmasıyla anlamlı bir mücadeleye de dönüşecek ve etkili bir hale gelecektir.

Politika ve Uygulama Çerçevesi: Kadın ve çocuk politikaları sosyal politikaların ana çatısı altında yer almaktadır. Feminist teoriye göre çocuk ve kadın dostu politikalar, güç eşitsizlikleri ve bu eşitsizliklerin yeniden üretimini besleyen kaynakları ortadan kaldırmalı ve politikaların cinsiyetçilikten uzak, kadın ve beraberindeki tüm koşulları ve özneleri ötekileştiren ve suçlayan tutumlardan arınmış olmalıdır. Uygulamalara bakıldığında ise merkezi ve yerel yönetimlerin politika planlama ve hayata geçmesi süreçlerinde görülen farklılıklar, ülkemizde olduğu gibi birçok ülkede karşılaşılan bir durumdur. Politikaların uygulamaların çerçevesini belirleyeceği gibi uygulamadaki realitelerin de politikaların belirlenmesinde önemli unsurlar olduğu döngüsünü unutmamak gerekir. Uzmanların özellikle kadın ve çocuk alanında ve cinsel istismar sorununda bu döngüye ilişkin farkındalığı ve ilgili birimlere ve mercilere raporladıkları ya da yansıttığı mesleki her bir çalışmanın, baskı karşıtı bir felsefeyle ve feminist pencereden olması önemlidir. Mesleki çalışma ve raporlamalarda, kurumlar arası iş birliklerinde güç eşitsizliklerinin ön planda olması ve sorunlara ve çözümlerine feminist pencereden yaklaşılması önemlidir. Sosyal hizmet uzmanlarının, bu konuda farklı konumda ve görevlerde rol aldıklarında da dönüştürücü ve hak savunucu olarak politika planlamalarında feminist bakış açısını unutmaması önemlidir.

Çocuk ihmal ve istismarının eşgüdümlü olarak birçok kurum ve kuruluşu içeren sorun alanı olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, soruna yalnızca suçlu bir fail ve istismar edilen bir çocuk ekseninde değil, çok boyutlu toplumsal dinamikleri olan bir sorun farkındalığıyla ve bu sorunun sirayet ettiği ve beslediği kaynakları kapsayan bir perspektifle yaklaşmak gerekir. Politikalar, uygulamalar ve paradigmlar toplumsal cinsiyet eşitsizliğine meydan okuyan feminist izler barındırmalı ve özellikle kadın ve çocukların bu adil olmayan tabloda yeniden ve yeniden dezavantajlı duruma düşmesini engelleyecek düzeyle de baskı karşıtı olmaları sağlanmalıdır.

Sonuç Yerine

Feminizm toplumları şekillendiren sosyal, politik ve ekonomik yapıların önemine ve belirleyiciliğine işaret ederken, feminist sosyal hizmet de uygulamalarda ve müdahalelerde güç ve tahakküm ilişkilerine odaklanarak bu ilişkilerin dezavantajlı bireylerini koruma ve güçlendirmeyi hedefler. Ayrıca bu ilişkileri eşitlikçi yönde dönüştürmeyi odağına alır. Feminist uygulamalar, sosyal hizmette yaygın olarak kullanılan güçlendirme yaklaşımı ile benzer bir şekilde bireylerin bireysel ve sosyo-politik bağlamlardaki farkındalığına eleştirel boyut kazandırmalarına aracı olur. Aynı zamanda sosyal hizmetin bütünleştirici, sosyal adaletle vurgu yapan ve özgürleştirici doğasına uygundur. Bu yönüyle de ötekileştirilen, suçlanan, haklarından mahrum bırakılan ve kendi koşulları içerisinde değerlendirilmeyen gruplarla çalışmada dönüştürücü ve bütünleştirici bir işleve sahiptir. Güç, iktidar ve otorite kavramlarının bireylerinin yaşamındaki rolü ve yeri ile ilgili önemli bilişsel ve sosyal kazanımlar elde edilmesini mümkün kılar. Özellikle de toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ilişkin olarak bireysel ve kolektif kimliğin oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Feminist perspektif, sosyal hizmetin mikro, mezo ve makro düzeyle uygulamalarında da daha adil, eşitlikçi ve güçlendirici bir paradigmaya teorik zemin sağlar. Bu çalışmada cinsel istismar sorununda sosyal hizmet müdahalelerinin feminist perspektiften ele alınması ve literatür ekseninde uygulayıcılara farkındalık kazandırılması amaçlanmıştır.

Cinsel istismar birçok toplumda görülmektedir ve belli bir sosyo-ekonomik düzeyle karakterize edilmemektedir. Sorunun bilim dünyasında ve kamusal alanlarda, özellikle kız çocukların baba ensestinden hareketle başlayan ve çocukların cinsel istismar edildiğine ilişkin gündem oluşturularak, kamuoyunda belirli bir etki yaratması da ikinci dönem feminist hareketin etkisiyle mümkün olmuştur. Cinsel istismardan hayatta kalanların ezici bir çoğunluğunun kadın, failerin ise göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir çoğunluğunun erkekler olması konuya erkek egemen bir toplumdaki kadın baskısının bir tezahürü olarak bakmayı elzem kılmaktadır.

Feminizmin vurgusu tahakküm, güç ilişkilerindeki eşitsizlik ve ataerkil baskıcı yapıların kadınların ve çocukların ezilmesini ve haklarından mahrum bırakılmasını vurgulamak iken, feminist sosyal hizmeti karakterize eden şey ise bu feminist argümanlardan hareketle, çevresiyle ilişkileri içerisinde ele alınan müracaatçı gruplarında ilişkilerin ve karşılıklı dayanışmanın, eşitliğin güçlü bir şekilde vurgulanmasıdır. Feminist sosyal hizmet uygulamaları, yeni bir müdahale yöntemi sunmaktan ziyade sosyal hizmetlerin mikro, mezo ve makro düzeydeki müdahalelerine yeni bir perspektif kazandırmayı ve soruna ilişkin daha eşitlikçi ve güçlendirici çözümler sunmayı hedefler. Bu çalışmada da istismar sonrasında, profesyonellerin gerçekleştirdiği sosyal hizmet müdahalelerine feminist bir perspektiften bakılmış ve ailelerin, kurumların kadınları güçlendirici olması, aile üyelerinin istismar sonrası tepkilerinde ve birbirlerine yaklaşımlarında eşitlikçi ve ortak sorumluluk alanlarının olduğu bilincine varılması, profesyonellerin içinde buldukları iklimin mesleki tutum ve bakış açılarına yansımaları konusunda dikkatli olması, kadına içinde yaşadığı toplumun eril zihniyetinin yarattığı yoksunluklar penceresinden bakılması ve politikaların eşitsizliklerine ilişkin yetersizliklerle ilgili önemli vurgular yapılmıştır.

Elbette feminist teorinin açıklamakta güçlük çektiği annenin çocuğu kötüye kullanım öyküleri de mevcuttur. Bu durumda da çocuğu korumayı birincil amaç güden sosyal hizmet, kadın suçlularla çalışma alanında aynı uzman tarafından olmasa da farklı alanlar ve kurumların dinamikleriyle feminist bir pencereden birey ve gruplarla çalışma olanağına sahiptir. Çocuğun ve beraberindeki ailesi ya da yakınlarının bu istismardan etkilenmesi kaçınılmazdır. Kadınların ve çocukların bu etkilenme düzeyinden önemli bir pay aldığı da feministlerin en önemli savlarından biri olmuştur. Feminist sosyal hizmet uygulamalarının, birey ve toplumların ihtiyaç ve sorunları arasındaki dengeyi kadın erkek eşitliği ekseninde, tahakküm ve patriyarkayı beslemeyen işlevi, güçlendirici ve dönüştürücü olması itibarıyla de yalnızca müracaatçı gruplarına değil uygulayıcılara da farkındalık kazanmaları noktasında önemli katkılar sunacaktır.

Teşekkür

Bu çalışmanın yazarı, çalışmanın hazırlanmasında sunduğu değerli katkılarından ötürü Doç. Dr. Gonca POLAT'a teşekkür eder.

KAYNAKÇA

- Alaggia, R., Turton, J. V. (2005). Against the odds: The impact of woman abuse on maternal response to disclosure of child sexual abuse. *Journal of Child Sexual Abuse*, 14 (4), 95–113. doi:10.1300/J070v14n04_05
- Alix,S., Cossette,L., Cyr, M., Frappier, J.Y., Caron, P.O., Hébert, M. (2019). Self-Blame, Shame, Avoidance, and Suicidal Ideation in Sexually Abused Adolescent Girls: A Longitudinal Study, *Journal of Child Sexual Abuse*, DOI: 10.1080/10538712.2019.1678543
- Angelides, S. (2004). Feminism, child sexual abuse, and the erasure of child sexuality. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 10 (2), 141-177.
- Aydemir, İ. ve Yurtkulu, F. (2012). Çocuğa Yönelik Cinsel İstismarla Mücadelede: Çocuk İzlem Merkezi. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(2), 151-165.
- Azzopardi, C., Allagia, F., Fallon, B. (2018). From Freud to feminism: Gendered constructions of blame across theories of child sexual abuse, *Journal of Child Sexual Abuse*, 27(3), 254-275, DOI: 10.1080/10538712.2017.1390717
- Barut, B. (2018). Cinsel İstismar Mağduru Kız Çocukların Umutsuzluk Düzeyi ile Saldırgan Tutumları Arasındaki İlişki (Güneydoğu Anadolu Bölgesi Örneği). Yüksek lisans tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berliner, L., Elliott, D. (2002). Sexual abuse of children. J. E. B. Myers, L. Berliner, J. Briere, C. T. Hendrix, C. Jenny, T. A. Reid (Eds.) *The APSAC Handbook on Child Maltreatment* adlı kitabın içinde (pp. 51-71). Sage, Thousand Oaks Los Angeles, CA: Sage.
- Bolen, R.M. (2001). *Child Sexual Abuse: Its Scope and Our Failure*. New York, NY: Kluwer Academic/Plenum.
- Bozbeyoğlu, Ç.A., Kardam, F., Aliefendioğlu, H., Sungur, A. (2010). Ailenin karanlık yüzü: Türkiye’de ensest. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 13(1), 366-451.
- Browne, A., Finkelhor, D. (1986). Initial and long-term effects: a review of the research . In D. Finkelhor (Ed.), *A sourcebook on child sexual abuse*, (pp. 119-142). Beverly Hills, CA: Sage.
- Brownmiller, S.S. (1975). *Against our will: Man, women and rape*. New York: Simon & Schuster.

- Butler, J. (1999). *Cinsiyet Belası*. (Çev. Başak Ertür). Metis Yayınları,
- Buz, S. (2009). Feminist Sosyal Hizmet Uygulaması. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20(1), 53-65.
- Chapman, D.P. , Whitfield, C.L. , Felitti, V.J. , Dube, S.R. , Edwards, V.J., Anda, R.F. (2004). Adverse childhood experiences and the risk of depressive disorders in adulthood. *Journal of Affective Disorders*, 82, 217-225. doi:10.1016/j.jad.2003.12.013
- Conte, J. R., Berliner, L. (1981). Sexual abuse of children: İmplications for practice. *Social Casework*, 62(10), 601–606. <https://doi.org/10.1177/104438948106201004>
- Corcoran, J., Pillai, V. (2008). A Meta-Analysis of Parent-Involved Treatment for Child Sexual Abuse. *Research on Social Work Practice*, 18(5), 453–464. <https://doi.org/10.1177/1049731507313980>
- Çavlin, A., Kardam, F., Aliefendioğlu, H. (2018). *Ailenin Karanlık Yüzü Ensest*. Metis Yayınları.
- Derman, O. (2014). *Çocuk İstismarına ve İhmaline Yaklaşım; Temel Bilgiler*. (Ed.) (Ankara: Akademisyen Tıp Kitabevi.
- Dillillo, D., Damashek, A. (2003). Parenting characteristics of women reporting a history of childhood sexual abuse. *Child Maltreatment*, 8, 319–333. doi:10.1177/ 1077559503257104
- Dominelli, L. (2002). *Feminist Social Work Theory and Practice*. London, Palgrave.
- Dominelli, L., Mcleod, E. (1989). *Feminist Social Work (Critical Texts in Social Work and the Welfare State)*. Macmillan Education: UK.
- Donovan, J. (1992). *Feminist Theory*. (Çev. Bora Aksu, Meltem Ağduk Gevrek ve Fevziye Sayılan). İletişim Yayınları.
- Driver, E., Droisen, A. (1989) (Ed). *Child Sexual Abuse : Feminist Perspectives*. Macmillan
- Duyan, V. (2003). *Gruplarla Sosyal Hizmet*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Duyan, V. (2010). *Sosyal Hizmet Temelleri, Yaklaşımları, Müdahale Yöntemleri*. Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genel Merkezi,16: Ankara.
- Elliott, A. N., Carnes, C. N. (2001). Reactions of nonoffending parents to the sexual abuse of their child: A review of the literature. *Child Maltreatment*, 6(4),314–331. <https://doi.org/10.1177/1077559501006004005>
- Elliott, M., Browne, K., Kilcoyne, J. (1995). Child sexual abuse prevention: What offenders tell us. *Child Abuse & Neglect*. 19(5), 579–594.
- Everson, M.D., Hunter, W.M., Runyon, D.K., Edelson, G.A. And Coulter, M.L. (1989). Maternal support following disclosure of incest. *American Journal of Orthopsychiatry*, 59: 197-207. doi:10.1111/j.1939-0025.1989.tb01651.x
- Finkelhor, D. (1979). What’s wrong with sex between adults and children? Ethics and the problem of sexual abuse. *American Journal of Orthopsychiatry*, 49(4), 692–697. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1979.tb02654.x>
- Finkelhor, D. (1994). The international epidemiology of child sexual abuse. *Child Abuse & Neglect*. 18(5), 409–417.
- Firestone, S. (1970). *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*. New York: Wiilliam Morrow and Company.
- Hatipoğlu, E. (2017). Çocuğa Yönelik Cinsel İstismar Vakaları ile Çalışan Sosyal Çalışmacıların Psikososyal Etkilenme Deneyimleri . *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* , 6 (4), 85-97 .
- Herman, J. (1992). *Travma ve İyileşme*. (Çev. Tamer Tosun). Literatür Yayınları. İstanbul. (7. Baskı)
- Herman, J.L., Hirschman, L. (1977). *Father-Daughter Incest*. *Signs* 2; 1–22.
- Hirata, H., Laborie, F., Le Doare, H., Senotier, D. (2007). *Dictionnaire Critique du Feminisme* (Çev. Gülnur Acar Savran). Dipnot Yayınları, (1. Baskı)
- Joyce, P.A. (2007). The production of therapy: The social process of construction of the mother of a sexually abused child. *Journal of Child Sexual Abuse*, 16:3,1-18, DOI: 10.1300/J070v16n03_01
- Kaufman, J. (1991). Depressive disorders in maltreated children. *J. Am. Acad. Child Adolesc. Psych*, 30 pp. 257-265.

- Kaufman, K.L., Holmberg, J.K., Orts, K.A., Mccrady, F.E., Rotzien, A.L., Daleiden, E.L., Hilliker, D.R. (1998). Factors influencing sexual offenders' modus operandi: An examination of victim-offender relatedness and age. *Child Maltreatment*. 3(4), 349-361.
- Kaya Kılıç, A , Tekin, H . (2019). Sosyal Hizmet Uzmanlarının Korunmaya Muhtaç Çocuk Birimlerinde İhmal ve İstismar Vakalarına Verilen Hizmetlerin Niteliğine İlişkin Görüşleri . *Toplum ve Sosyal Hizmet* , 30 (3) , 843-865 .
- Kellogg, N. D., Huston, R. L. (1995). Unwanted sexual experiences in adolescents: Patterns of disclosure. *Clinical Pediatrics*, 34(6), 306-312. <https://doi.org/10.1177/000992289503400603>
- Kellogg, N. D., Menard, S. W. (2003). Violence among family members of children and adolescents evaluated for sexual abuse. *Child Abuse & Neglect*, 27(12), 1367-1376. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2003.10.008>
- Kendall-Tackett, K., Williams, L., Finkelhor, D. (1993). The impact of sexual abuse on children: A review and synthesis of recent empirical studies. *Psychological Bulletin*. 113(1), 164-180.
- Keser, İ. (2011). Çocuk Cinsel İstismarı Diyarbakır Örneği. Karahan Kitabevi.
- Kissman, K. (1991). Feminist-based social work with single-parent families. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 72(1),23-28.
- Kongar, E. (1972). Sosyal Çalışmaya Giriş. SABEV, Ankara.
- Küçükkaraca, N., Albayrak, H. (2016). Çocuğa yönelik cinsel istismar ve hegemonik erkeklik algısı: Neden sonuç ilişkisi üzerine bir tartışma. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(1), 85-108.
- Lawler, S. (1996). Motherhood and identity. T. Cosslett (Eds). *Women, Power and Resistance* adlı kitabın içinde (ss.153-164). Buckingham: Open University Press.
- Leigh, J. T. (2014). The process of professionalisation: Exploring the identities of child protection social workers. *Journal of Social Work*, 14(6), 625-644. <https://doi.org/10.1177/1468017313504380>
- Nes, J.A., İadicola, P. (1989). Toward a definition of feminist social work: A comparison of liberal, radical, and socialist models. *Social Work*, January,12-21. NASW.
- O'leary, P., Coohy, C., Easton, S. D. (2010). The effect of severe child sexual abuse and disclosure on mental health during adulthood. *Journal of Child Sexual Abuse: Research, Treatment, & Program Innovations for Victims, Survivors, & Offenders*, 19(3), 275-289. <https://doi.org/10.1080/10538711003781251>.
- Öztürk, A. B. (2009). Çocuğun cinsel istismarı ve aileyle çalışma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20 (2), 89-98.
- Paslı, F . (2017). Cinsel İstismara Uğrayan Çocukların Ekolojik Sistem Yaklaşımı Açısından İncelenmesi. *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi* , 2 (2) , 39-53 .
- Paslı, F . (2019). Çocuğa Yönelik Cinsel İstismar Deneyiminin Mikro Ve Mezzo Sistemler Açısından İncelenmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet* , 30 (2) , 463-492.
- Pereda, N., Guilera, G., Forn, M., Gomez-Benito, J. (2009). The prevalence of child sexual abuse in community and student samples: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*. 29(4), 328-338.
- Polat-Uluocak, G., İçağasıoğlu Çoban, A. (2011). Çocuk istismarı alanında çalışan sosyal hizmet uzmanları açısından profesyonel karar verme. *Toplum ve Sosyal Hizmet*.22(2),161-173.
- Polat, O. (2019). Tüm Boyutlarıyla Çocuk İstismarı-2 (2. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Purvis, M., Ward, T. (2006). The role of culture in understanding child sexual offending: Examining feminist perspectives. *Aggression and Violent Behavior*, 11(3), 298-312. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2005.08.006>
- Regehr, C. (1990). Parental responses to extrafamilial child sexual assault. *Child Abuse & Neglect*, Vol. 14, 113-120.
- Russel, N.M. (1989). Feminist social work skills. *Canadian Social Work Review* Vol. 6, No. 1(1989) (Winter/hiver) pp. 69-81.
- Reavey, P. Warner, S. (2003). *New Feminist Stories of Child Sexual Abuse*. Routledge: London and New York.
- Sağlam, Ö. (2016). Cinsel İstismar Mağduru Çocuğa Sosyal Hizmet Yaklaşımı: Süleymaniye Kadın Doğum ve Çocuk Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi Sosyal Hizmet Birimi Örneği. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, (7), 22-31.

- Simon, L.M.J., Zgoba, K. (2006). Sex crimes against children: Legislation, prevention and investigation. R.K. Wortley ve S.W. Smallbone (Eds.) in Situational Prevention of Child Sexual Abuse Crime Prevention (pp. 65-100). Monsey, NY: Criminal Justice Press.
- Solomon, J.C. (1992). Child sexual abuse by family members: A radical feminist perspective. *Sex Roles*, Vol. 27, Nos. 9/10.
- Soner, S , Aykut, S . (2017). Dissosiyatif Kimlik Bozukluğu Temelinde Sosyal Bir Sorun: Enest ve Sosyal Hizmet. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1 (2) , 129-141 .
- Spratt, T., Callan, J. (2004). Parents' views on social work interventions in child welfare cases. *British Journal of Social Work*, 34,199–224
- Stark, E., Flitcraft, A.H. (1988). Women and children at risk: A feminist perspective on child abuse. *Int J Health Serv.* 18(1), 97-118. doi:10.2190/3K8F-KDWD-QYXK-2AX5
- Stoltenborgh, M., Van Ijzendoorn, M. H., Euser, E. M., Bakermans-Kranenburg, M. J. (2011). A global perspective on child sexual abuse: Meta-analysis of prevalence around the world. *Child Maltreatment*, 16(2), 79–101. <https://doi.org/10.1177/1077559511403920>
- Tekindal, M. (2015). Engelli Çocuğa Sahip Kadınların Feminist Grup Çalışması Deneyimi: Bir Karma Yöntem Araştırması. Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi,
- Thompson, N. (2007). Güç ve Güçlendirme. (Çev Ed. Durdu Baran Çiftçi). Ankara: Nika Yayınevi.
- Uluocak-Polat, G., Bulut, I. (2011). Aile terapilerinin feminist teori açısından incelenmesi. *Aile ve Toplum*. 12(7), 9-24.
- Vladimir, M., Robertson, D. (2020). The lived experiences of non-offending fathers with children who survived sexual abuse, *Journal of Child Sexual Abuse*, 29:3, 312-332, DOI: 10.1080/10538712.2019.1620396
- White, V. (2006). *The State of Feminist Social Work*. Routledge: London-NewYork.
- Yazıcı, B. (2016). Sosyal politikanın cinsiyeti. *Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Politika kitabı içinde (der.) (ss:79-94)* Betül Altuntaş. Ankara: Nobel Yayınevi.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).